Farkas Zoltán

TÁRSADALOM-ELMÉLET

Az intézményes szociológia elmélete

NEGYEDIK KÖTET

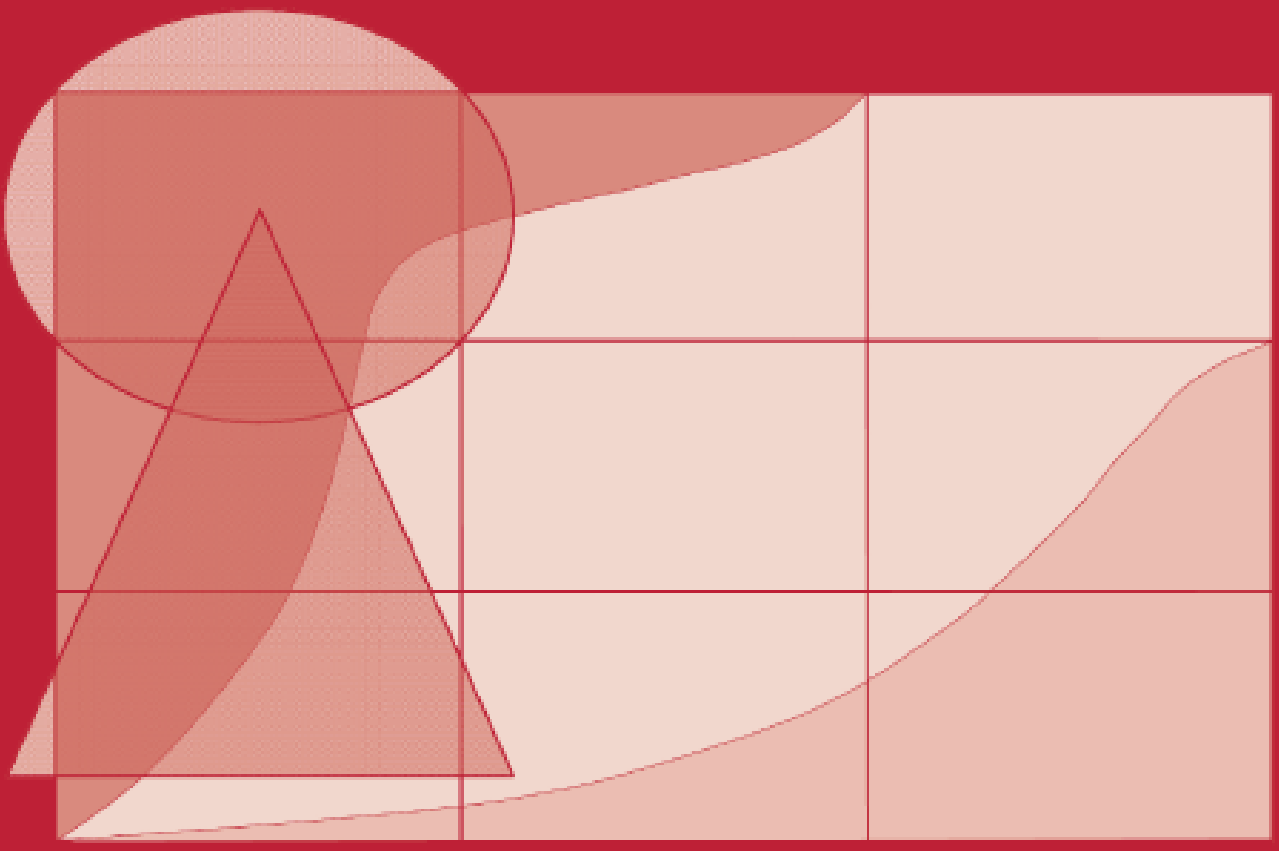

Bíbor Kiadó

Farkas Zoltán

Társadalomelmélet IV.

Farkas Zoltán

TÁRSADALOM-ELMÉLET

Az intézményes szociológia elmélete

NEGYEDIK KÖTET

Bíbor Kiadó
2013

© Farkas Zoltán, 2013
© Bíbor Kiadó, 2013

Bíbor Kiadó, Miskolc, 2013
Felelős kiadó: Borkuti Eszter

Kötészet: Maxima Cs-A Kft.
Felelős vezető: Kundráth Csilla

ISBN 978-963-9988-76-7

Minden jog fenntartva!

TARTALOM

Előszó 11

HARMADIK RÉSZ

A TÁRSADALMI VISZONYOK ÉS A TÁRSADALMI JELENSÉGEK

Tizedik fejezet
A társadalmi viszony és
a társadalmi kölcsönhatás 17

1. A társadalmi viszony fogalma 19

1.1. A viszony fogalmának értelmezései 19

A) A viszony fogalmának klasszikus értelmezései 19

B) A viszonyfogalom és a szociológiai szemléletmód 23

a) A normativista és a strukturalista viszonyfogalom • 23
b) A kreativista és a racionalista viszonyfogalom • 27
c) A hálózatelméleti viszonyfogalom • 31

1.2. Az emberi és a társadalmi viszonyok 36

A) Az emberi és az intézményes viszonyok 36

a) A motivációs és a szituációs viszonyok • 36
b) A nem intézményes és az intézményes viszonyok • 40

B) A közösségi, a társadalmi és a testiségi viszonyok 43

(Az intézményes viszonyok tipizálása) • 43
a) A közösségi viszonyok • 45
b) A társadalmi viszonyok • 48
c) Az intézményes testiségi viszonyok • 53

2. A társadalmi viszonyok összetevői, létrehozása és következményei 55

2.1. A társadalmi viszonyok összetevői 55

A) A társadalmi viszonyok lényegi összetevői 55

a) Az érdekviszonyok és az erőviszonyok • 55
b) A teljes, a részleges és az egyoldalú társadalmi viszonyok • 57

B) A szerepviszonyok és a társadalmi viszonyok 59

a) A szerepviszonyok legfőbb típusai • 59
b) A szerepviszonyok mint esetleges társadalmi viszonyok • 62

2.2. A társadalmi viszonyok létrehozása és következményei 64

A) A társadalmi viszonyok létrehozása 64

a) A társadalmi viszonyok belső és külső meghatározó tényezői • 64
b) A társadalmi viszonyok legfőbb meghatározó tényezői • 66
c) A társadalmi viszonyokat létrehozó mechanizmus • 70

B) A társadalmi viszonyok következményei és elfogadása 80

a) A társadalmi viszonyok következményei • 80
b) A társadalmi viszonyok elfogadása és legitimitása • 86

3. A társadalmi viszonyok típusai és a kölcsönhatások 95

3.1. A teljes társadalmi viszonyok típusai 95

A) A teljes társadalmi viszonyok fő típusai 95

(A tipizálás és a magyarázat szempontjai) • 95
a) Az egybeesési társadalmi viszony • 101
b) Az ellentétes társadalmi viszony • 113
c) Az azonossági társadalmi viszony • 126
d) Az egyoldalúan külsőleges társadalmi viszony • 129

B) A közvetett társadalmi viszonyok 136

3.2. A piaci társadalmi viszonyok 140

A) A társadalmi csere és a piaci viszonyok 140

a) A társadalmi csere • 140
b) A piaci viszonyok és a piaci csere • 144

B) A piaci és a nem-piaci társadalmi viszonyok 150

3.3. A társadalmi kapcsolat fogalma és típusai 157
A) A társadalmi kapcsolat fogalma 157
B) A társadalmi kapcsolatok típusai 159

4. A társadalmi viszonyok, az értelmezés és a szabályok 172

4.1. A társadalmi viszonyok és az értelmezés 172
A) A szociológiaelmélet és a köznapi értelmezés 172
B) A köznapi értelmezés típusai 175
a) A szubjektív értelmezés • 175
b) A szimbolikus értelmezés • 177
c) A logikai értelmezés • 179
C) A társadalmi viszonyok kiértelmezése 181
a) A kiértelmezés viszonossága és nehézsége • 181
b) A társadalmi viszonyok kiértelmezésének fő vonásai • 184

4.2. A társadalmi viszonyok és a szabályok 197
A) A társadalmi viszonyok és a szabályosság 197
a) A szabályok mint vonatkoztatási eszközök • 197
b) A szabályosítás és a látszólagos szabályosság • 200
B) A társadalmi viszonyok és az erkölcs 205
a) A társadalmi erkölcs fogalma és meghatározottsága • 205
b) A társadalmi szokáserkölcs és közerkölcs • 214

Tizenegyedik fejezet
A társadalmi helyzet, állapot és a rendi helyzet 221

1. A társadalmi helyzet és állapot 222

1.1. A helyzet vagy állapot fogalmának értelmezései 222
A) A helyzet fogalmának klasszikus értelmezései 222
B) A helyzetfogalom és a szociológiai szemléletmód 225
a) A normativista és a strukturalista helyzetfogalom • 225
b) A kreativista és a racionalista helyzetfogalom • 232
c) A hálózatelméleti helyzetfogalom • 236

1.2. A társadalmi helyzet és állapot fogalma 238
A) A fogalmak áttekintése 238
B) A társadalmi helyzet fogalma és meghatározottsága 241
a) A társadalmi helyzet fogalma • 241
b) A társadalmi helyzet meghatározottsága • 244
C) A társadalmi állapot fogalma 249

1.3. A társadalmi helyzet típusai és a társadalmi állapotok 251
A) A társadalmi helyzet tipizálásának szempontjai 251
B) A társadalmi helyzet fő típusai 256
a) A hatalmi társadalmi helyzet • 256
b) A kiszolgáltatott és a korlátozott helyzet • 259
c) A pártolt és a támogatott helyzet • 261
d) A tolerált társadalmi helyzetek • 263
e) A rivális társadalmi helyzet • 265
C) A tipikus, a valóságos és a kiértelmezett helyzetek 266
a) A tipikus és a valóságos társadalmi helyzetek • 266
b) A tipikus társadalmi helyzetek és az értelmezés • 269

2. A rendi helyzet fogalma és típusai 271
2.1. A rendi helyzet fogalma 271
A) A rendi helyzet klasszikus értelmezése 271
B) A rendi helyzet fogalmának meghatározása 274

2.2. A rendi helyzet típusai 280
A) A privilegizált rendi helyzet 280
B) A degradált rendi helyzet 283
C) A normativált rendi helyzet 284

3. A társadalmi állapot meghatározottsága 286
3.1. A társadalmi állapot meghatározó tényezői 286
A) A meghatározottság főbb értelmezései 286
B) A társadalmi helyzet meghatározó hatása 290
C) A rendi helyzet, a kapcsolatok és egyéb tényezők hatása 296
a) A rendi helyzet és a társadalmi kapcsolatok hatása • 296
b) A személyes és kulturális tényezők esetleges hatása • 299

3.2. Az elismerés, a teljesítmény és a társadalmi állapot 301
A) A társadalmi elismerés 301
a) Az elismerés és a társadalmi elismerés fogalma • 301
b) A társadalmi elismerés és a társadalmi állapot • 310
B) A teljesítmények elismerése és a társadalmi állapot 315
a) A teljesítmények elismerése és formái • 315
b) A teljesítménylehetőségek elosztása • 320

Tizenkettedik fejezet
A társadalmi magatartás és az életmód 325

1. A társadalmi egyén és a szocializáció 326
1.1. A társadalmi egyén 326
A) A szociológiai emberkép és a társadalmi egyén 326
B) Az egyénekkel szembeni társadalmi követelmények 331
1.2. A kulturalizáció és a szocializáció 333
A) A tágan értelmezett szocializáció: a kulturalizáció 333
B) A szocializáció szűkebb fogalma 336

2. A társadalmi magatartás 339
2.1. A társadalmi magatartás meghatározottsága 339
A) A társadalmi magatartás fő meghatározó tényezői 339
a) Az érdek, a társadalmi helyzet és az aktuális érdek • 339
b) Az érdekeltség és a kognitív motívumok • 344
B) A társadalmi magatartás és a szabályok 348
a) A magatartás és a szabályokhoz való alkalmazkodás • 348
b) A társadalmi magatartás mint szerepjátszás • 351
C) Társadalmi stratégiák és magatartási módok 356
a) Társadalmi stratégiák és taktikák • 356
b) Tipikus magatartási módok • 360

2.2. A társadalmi deviancia 363
A) A társadalmi deviancia fogalma és típusai 363
B) A társadalmi deviancia meghatározottsága 369

3. Az életmód 377
3.1. Az életmód fogalma és típusai 377
A) Az életmód fogalma 377
B) Az életmód legfőbb típusai 379
3.2. Az életmód társadalmi meghatározottsága 381
A) A társadalmi helyzet és állapot hatása 381
B) A szubkultúra és a személyes tulajdonságok hatása 383
C) Az egyensúly az életmódban 391

Irodalom 403
Névmutató 421
Tárgymutató 425

ELŐSZÓ

Az olvasó kezében lévő kötet a negyedik kötete egy öt kötetesre tervezett könyvnek, amelyben egy alapvetően új szemléletmódot képviselő szociológiai társadalomelméletet fejtek ki, az elmélet korábbi változatához képest részletesebben és következetesebben.[1]

A szociológia művelői körében általánosan elfogadott felfogás szerint a szociológiai kutatás tárgyát a társadalmi jelenségek képezik. A szociológia általános igényű elméletei és elméleti irányzatai azonban igen különböző szempontokból közelítenek az úgynevezett társadalmi jelenségekhez, azaz különböző szemléletmódokat képviselnek. Az első fejezetben, a fő szemléletmódok szintjén megkülönböztettem a normativista, a strukturalista, a kreativista és a racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméleteket. A nyolcvanas évek közepéig főleg olyan általános igényű elméletek jellemezték a szociológiát, amelyek viszonylag szorosan kötődtek az említett fő szemléletmódok valamelyikéhez. A nyolcvanas évektől kezdve azonban egyrészt a szociológia művelőinek viszonylag széles köreiben felerősödtek azok a törekvések, amelyek eredményeként a szociológiaelmélet egyre inkább sok részelméletre esett szét. Másrészt az elméleti szociológusok szűk körében felerősödtek azok az elméleti törekvések, amelyek a különböző szemléletmódok egyesítésére irányultak.

A szociológiában hagyományosan kialakult szemléletmódok egyesítésének az irányába indultam el a nyolcvanas évek végén én is, amikor megfogalmaztam célként egy olyan általános szociológiai elmélet kidolgozását, amelyben az egyénekből és az intézményekből kiindulva jutok el a társadalmat átfogóan jellemző fogalmakig és összefüggésekig. Ennek a munkának az első jelentősebb eredménye *Az általános szociológia vázlata* c. könyv vagy jegyzet volt (Tankönyvkiadó, 1991), amelyben már megjelentek egy új szemléletmódot képviselő szociológiai elmélet alapvető vonásai. Ezt követően *A társadalmi viszonyok: Az intézményes szociológia elmélete* (Bíbor Kiadó, 1997) című könyvben már részletesebben kidolgoztam a szóban forgó elméletet, a nemzetközi szociológiaelméleti irodalom viszonylag széles körére támaszkodva. Az elméletet az intézményes szociológia elméletének nevezem, és az adott elméletben képviselt szemléletmódot intézményes szemléletmódnak, mert ebben az elméletben bár alapvetően a társadalmi viszonyokból, de végső soron e viszonyokat létrehozó intézményekből magyarázom a társadalmi jelenségeket.

Néhány évi kitérő után kezdtem el az elmélet újbóli átdolgozását. Ebben a munkában már jóval részletesebben és következetesebben kidolgozom az intézményes

[1] Az előszó tartalmában nem tér el az előző kötetek előszavától, eltekintve az egyes kötetek tartalmának – a hatodik bekezdésben található – rövid ismertetésétől.

szociológia elméletét, nagyobb mértékben figyelembe véve a szociológiaelméletben kialakult fő szemléletmódokat. Az átdolgozott elméletet *Társadalomelmélet* címmel öt kötetben szándékozom megjelentetni. Munkámban tehát egy alapvetően új szemléletmódot képviselő és a szociológiaelméletben kialakult fő szemléletmódokat egyesítő szociológiai társadalomelmélet, illetve általános szociológiai elmélet kidolgozására vállalkozom. A szóban forgó elmélet szándékom szerint általános egyrészt olyan értelemben, hogy felöleli a szociológiaelmélet fő kérdésköreit, másrészt olyan értelemben, hogy átértelmezve magában foglalja a fő szociológiai szemléletmódokat.

Az intézményes szociológia elméletének a fő vonásaira vonatkozó felfogásom eredetileg két közegben formálódott. Egyrészt pályafutásom elején főleg az ipari üzem szociológiai vizsgálatával foglalkoztam; azonban már üzemszociológiai kutatásaim során sem önmagában az üzem, hanem általában a társadalom érdekelt, és az üzemet mintegy a társadalom modelljének tekintettem. Így az empirikus kutatással együtt a szociológia általános elméleti problémái is foglalkoztattak; egyfelől törekedtem empirikus kutatásaim elméleti megalapozására, másfelől az empirikus kutatási eredmények elméleti általánosítására. Másrészt felfogásom nagyrészt a szociológia oktatásában formálódott, ahol rendszeresen szemben találtam magam azzal a problémával, hogy a szociológiában kialakult elméleteket hogyan lehet valamiféle közös nevezőre hozni. Megkíséreltem tehát kialakítani egy olyan általános elméletet és szemléletmódot, amelynek nézőpontjából értelmezni tudom a különböző szemléletmódokat képviselő elméleteket.

Az átdolgozás szerkezete nagyrészt hasonló az elmélet korábbi változatának a szerkezetéhez, és az átdolgozás is négy nagyobb részből épül fel. A 2010-ben megjelent első kötet és második kötet az első részt tartalmazza: *Az egyének, az intézmények és a cselekvések* címmel. A 2011-ben megjelent harmadik kötet a második részt tartalmazza: *Az érdekek és az erők a társadalmi életben* címmel. Az olvasó kezében lévő negyedik kötet a harmadik részt tartalmazza: *A társadalmi viszonyok és a társadalmi jelenségek* címmel. A harmadik rész három fejezetből épül fel, az első és a második rész kilenc fejezete után a harmadik rész a tizedik, a tizenegyedik és a tizenkettedik fejezetet foglalja magában. A tizedik fejezetben főleg a társadalmi viszonyokkal és a társadalmi kölcsönhatásokkal, a tizenegyedik fejezetben főleg a társadalmi helyzettel, a társadalmi állapottal és a rendi helyzettel, a tizenkettedik fejezetben főleg a szocializációval, a társadalmi magatartással és az életmóddal foglalkozom. Ezt a kötetet követi majd az ötödik kötet, amely a negyedik részt tartalmazza: *A társadalmi struktúra és a strukturális jelenségek* címmel.

Különös figyelmet fordítottam munkám szerkezetére, az egyes témakörök, fogalmak és összefüggések egymáshoz szorosan kapcsolódó kifejtésére. Törekedtem arra, hogy a könyv szerkezete tükrözze magának az elméletnek a logikai szerkezetét, ezért az egyes fejezetek csak az adott sorrendben, általában kihagyások nélkül, egymás után olvasva értelmezhetők szándékomnak megfelelően. Amellett, hogy az intézményes szemléletmód keretei között igyekszem részletesen és következe-

tesen kifejteni az intézményes szociológia elméletét, figyelmet fordítok arra, hogy rámutassak a főbb szociológiai elméletek megközelítési módjaira, legfőbb fogalmaira és összefüggéseire. Felhívom a figyelmet az egyes fejezetekben megtalálható – a hatszintű vázlat utolsó szintjét képező – vázlatpontokra, amelyek általában az elmélet legfőbb fogalmait és összefüggéseit emelik ki, de esetenként utalhatnak bizonyos kérdések fő megközelítési módjaira is.

Elméleti munkásságom jelentős ellenállásra talált a magyar szociológiai tudományos életben. Ezért különösen köszönettel tartozom azoknak a társadalomkutatóknak, akik pályafutásom valamely szakaszában figyelemmel kísérték kutatómunkámat; és akiknek a segítsége, elismerése és biztatása az ilyen kutatásra általában nem késztető körülmények között is elegendő megerősítést jelentett számomra ahhoz, hogy eredeti szándékomnak megfelelően megvalósítsam elméleti elképzeléseimet.

Farkas Zoltán

HARMADIK RÉSZ

A TÁRSADALMI VISZONYOK ÉS A TÁRSADALMI JELENSÉGEK

Tizedik fejezet: A társadalmi viszony és a társadalmi kölcsönhatás

Tizenegyedik fejezet: A társadalmi helyzet, állapot és a rendi helyzet

Tizenkettedik fejezet: A társadalmi magatartás és az életmód

TIZEDIK FEJEZET

A TÁRSADALMI VISZONY ÉS A TÁRSADALMI KÖLCSÖNHATÁS

Felfogásunk szerint a szociológia olyan tudomány, amelynek érdeklődési köre kiterjed átfogóan a modern társadalomra, de kutatási területét különösen a társadalmi élet szférája képezi; más életszférákon belüli létezők és jelenségek csak a társadalmi élet szférájával összefüggésben esnek a szociológia érdeklődési körébe. Munkánk első részében még csupán az elmélet egészének a megalapozásával foglalkoztunk; a második részben viszont már a társadalmi élet szférájában elemeztük a társadalmi jelenségek lényegét alkotó érdekeket és érdekviszonyokat, erőket és erőviszonyokat. Munkánk harmadik részében folytatjuk a társadalmi élet szférájának az elemzését, tehát ebben a részben tárgyalandó fogalmak és összefüggések szorosan kapcsolódnak a második részben tárgyalt fogalmakhoz és összefüggésekhez, valamint ráépülnek az első részben tárgyalt elméleti alapra.

A társadalmi viszony fogalma az intézményes szociológia elméletének központi fogalma, mivel felfogásunk szerint alapvetően a társadalmi viszonyok határozzák meg a társadalmi jelenségeket.[1] A társadalmi viszony fogalmával főleg olyan összefüggésben találkozunk a szociológiai irodalomban, hogy az emberek közötti társadalmi viszonyok alapvető vagy lényeges szerepet játszanak a társadalmi jelenségek meghatározásában. Az intézményes szociológia elméletében azonban ez a hagyományos összefüggés alapvetően új értelmet nyer, mivel újszerűen értelmezzük a társadalmi viszonyokat.

Munkánk harmadik részét alkotó három fejezetben tehát tulajdonképpen a társadalmi viszonyokkal, és a társadalmi jelenségek e viszonyok általi meghatározottságával foglalkozunk. Ebben a fejezetben a társadalmi jelenségek szintjén a társadalmi kölcsönhatásokat vesszük szemügyre; főleg arra a kérdésre keressük a választ, hogy mire vezethetők vissza az egyének és csoportok közötti társadalmi kölcsönhatásokban megfigyelhető szabályszerűségek. Rávilágítunk arra, hogy a társadalmi kölcsönhatásokat alapvetően a fogalmaink szerinti társadalmi viszonyok határozzák meg.

A társadalmi viszony fogalmának az előbb említett központi jelentőségével is összefügg, hogy ez a fejezet a többi fejezethez képest is jóval terjedelmesebb, amely

---

[1] Ezért neveztem az elmélet első átfogóbb változatában az adott elméletet a *társadalmi viszonyok elméletének.* (Farkas 1991: 5) Azonban ezt az elnevezést egyes szociológusok úgy értelmezték, hogy az általam képviselt elmélet nem egy általános szociológiai elmélet, hanem csupán a társadalmi viszonyok elmélete. Részben ezért változtattam meg az adott elmélet elnevezését az intézményes szociológia elméletére. (Farkas 1997)

négy nagyobb részt foglal magában. A fejezet első részében először bemutatjuk a társadalmi viszony fogalmának a szociológiaelméletben kialakult jellemző értelmezéseit, és főleg azt hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi viszony fogalmának különböző értelmezései szorosan kapcsolódnak a különböző szociológiai szemléletmódokhoz. Majd az emberi viszony fogalmából kiindulva, az emberi viszonyok bizonyos szempontok szerinti tipizálásának az eredményeként jutunk el társadalmi viszony fogalmának a meghatározásához.

A fejezet második részének az első felében azt hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi viszonyokat lényegében véve az érdekviszonyok és az erőviszonyok képezik, valamint rámutatunk arra, hogy a szerepviszonyok a valóságban mennyiben és milyen értelemben eshetnek egybe a társadalmi viszonyokkal. A második felében felvázoljuk a társadalmi viszonyok meghatározó tényezőit, és elemezzük a társadalmi viszonyokat létrehozó összetett mechanizmust. Ehhez kapcsolódva térünk rá annak a kérdésnek a tárgyalására, hogy következményekként milyen jelenségeket tulajdonítunk a társadalmi viszonyoknak.

A fejezet harmadik részében a társadalmi viszonyok típusaival és az egyes típusok által meghatározott társadalmi kölcsönhatásokkal, valamint a társadalmi kapcsolatokkal foglalkozunk. Először a teljes társadalmi viszonyok típusait elemezzük, és rámutatunk arra, hogy a tipikus társadalmi viszonyok milyen kölcsönhatásokat határoznak meg az adott egyének és csoportok között. A közvetlen és mindkét oldalról teljes társadalmi viszonyokon túl foglalkozunk az úgynevezett közvetett társadalmi viszonyokkal és az egyoldalú társadalmi viszonyokkal. Meghatározzuk a piaci viszonyokat mint társadalmi viszonyokat, és rávilágítunk a piaci viszonyok és a teljes társadalmi viszonyok közötti összefüggésekre. A társadalmi viszony fogalmához képest eltérő fogalomként vezetjük be a társadalmi kapcsolat fogalmát, és különbséget teszünk a társadalmi kapcsolatok bizonyos típusai között.

A fejezet negyedik részében a köznapi értelmezés jelentőségével és típusaival, a társadalmi viszonyok kiértelmezésével, és ezzel összefüggésben a szabályokkal foglalkozunk. Rámutatunk a társadalmi viszonyok szociológiaelméleti felfogása és e viszonyok köznapi kiértelmezése közötti összefüggésre, és felvázoljuk a társadalmi viszonyok köznapi kiértelmezésének a főbb vonásait. A társadalmi viszonyokkal összefüggésben foglalkozunk a szabályokkal mint vonatkoztatási eszközökkel és a szabályosítás folyamatával, valamint a társadalmi viszonyok és a társadalmi erkölcs közötti összefüggésekkel.

1. A társadalmi viszony fogalma

A fejezet első részében először röviden bemutatjuk a társadalmi viszony fogalmának klasszikus értelmezéseit. Majd azt hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi viszony fogalmának különböző értelmezései szorosan kapcsolódnak a különböző szociológiai szemléletmódokhoz; és ebből a szempontból megkülönböztetjük a társadalmi viszony fogalmának normativista, strukturalista vagy kategoriális, kreativista, fenomenalista és hálózatelméleti értelmezését. A társadalmi viszony fogalmának a meghatározásában mi a legtágabb viszonyfogalomból indulunk ki, amely az emberek közötti területre vonatkozik, az emberi viszony fogalmából. Majd az emberi viszonyok bizonyos szempontok szerinti tipizálásának az eredményeként jutunk el – az emberi viszony fogalmához képest jóval szűkebben értelmezett – társadalmi viszony fogalmához.

1.1. A viszony fogalmának értelmezései

A) A viszony fogalmának klasszikus értelmezései

A társadalmi viszony fogalma a különböző szemléletmódokat képviselő szociológiai elméletek egyik legjelentősebb fogalma, azonban közel sem alakult ki egyetértés e fogalom meghatározásában, illetve értelmezésében. A társadalmi viszony fogalma a szociológiai elméletekben valamilyen értelemben az emberek közötti kölcsönhatások rendszerességére vonatkozik, de a különböző szociológiai szemléletmódok képviselői különböző oldalról közelítenek ehhez a kérdéshez. Az alábbiakban először a szociológia klasszikusainak és – ebből a szempontból szintén klasszikusnak tekinthető – Ferdinánd Tönniesnek a felfogására utalunk, majd bemutatjuk a társadalmi viszony fogalmának jellemző mai értelmezéseit.

Marx az emberek közötti társadalmi viszonyok anyagi vagy dologi természetét hangsúlyozza, felfogása szerint „materialisztikus összefüggés van az emberek között". (Marx–Engels 1976: 30) Máshol erről így ír: „Amikor állami (itt értsd: társadalmi – F. Z.) állapotokat vizsgálunk, túlságosan nagy a kísértés arra, hogy a viszonyok dologi természetét figyelmen kívül hagyjuk és mindent a cselekvő személyek akaratával magyarázzunk. Vannak azonban olyan viszonyok, amelyek meghatározzák mind a magánemberek, mind az egyes hatóságok cselekedeteit, és annyira függetlenek tőlük, mint a légzés módszere." (Marx 1957: 176) A szóban forgó szerző a társadalmi viszonyok anyagi, dologi vagy objektív természetét azonban elméletileg nem tisztázta, és a társadalmi viszonyokat tulajdonképpen mint termelési viszonyokat, azaz mint tulajdonviszonyokat, munkamegosztási viszonyokat, és az ezekkel összefüggő osztályviszonyokat értelmezte. (Marx 1978)

Ferdinand Tönnies közösség és társadalom közötti megkülönböztetésére a korábbi fejezetekben (1. fejezet: 3.1Ba; 4. fejezet: 3.2Ab; 6. fejezet: 1.2Bb, 2.1Aa, 2.1Ba, 3.2B) már többször utaltunk. E megkülönböztetés itt különösen abból a szempontból érdemel figyelmet, hogy a közösség és a társadalom közötti megkülönböztetéssel összefüggésben Tönnies különbséget tesz a közösségi viszony és a társadalmi viszony között is. Mivel ehhez a megkülönböztetéshez majd mi is kapcsolódunk, Tönnies emberek közötti viszonyokra vonatkozó felfogásával kissé részletesebben foglalkozunk.

A szóban forgó szerző az emberek közötti viszonyt emberi akaratok viszonyaként értelmezi, amely „kölcsönös hatást jelent, amennyiben az egyik oldal tesz vagy ad valamit, amit a másik fél elszenved vagy elfogad". (Tönnies 1983: 9) Felfogása szerint az emberek közötti viszonyok – hatásaikat tekintve – lehetnek pozitívak vagy negatívak, de Tönnies érdeklődése a pozitív, illetve a „kölcsönösen igenlő" viszonyokra irányul, és e viszonyokon belül tesz különbséget a közösségi viszonyok és a társadalmi viszonyok között. (Uo.)

- Tönnies meghatározása szerint a közösségi viszony valóságos és szerves, személyes jellegű, bizalmat és egyetértést magában foglaló viszony az emberek között. A társadalmi viszony mechanikus, személytelen jellegű, egymástól független emberek puszta egymásmellettisége, akik időlegesen szerződést kötnek egymással.

A közösségi viszony bizalmas, otthonos, kizárólagos és tartós viszony az emberek között. A társadalmi viszony ezzel szemben egymástól független egyének puszta egymás mellett élése, amelynek színtere a nyilvánosság, azaz olyan idegen terület, amely csak átmeneti és látszólagos. (Tönnies 1983: 10-11)

A közösségi viszony lényegében megértés és egyetértés, kölcsönös és közös érzület, amely összetartja az egyének adott körét. (Tönnies 1983: 30) A közösségi viszony a vér közössége, a hely közössége vagy a szellem közössége alapján alakul ki; ennek megfelelően három fő formája a rokonság, a szomszédság és a barátság. A közösségi viszony legfőbb gyökere a testi, vegetatív élet összefüggése a születés révén; a legerősebb közösségi viszony az anya és gyermeke, a házastársak és a testvérek közötti viszony. A hely közössége főleg az együttlakást, a lakott terület és a termőföld közös birtoklását vagy közelségét jelenti. A szellem közössége a barátság, amely alapulhat például a foglalkozás azonosságán vagy hasonlóságán. Közösségi viszony azonban lehet úr és szolga között is, amennyiben az úr erejét az alávetett javára vagy az alávetett akaratának megfelelően használja. (I. m.: 15-27, 32) Közösségi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének összességeként, azaz közösségként értelmezhető – Tönnies felfogása szerint – például a vallási közösség, a falu, a kisváros, a törzs, a család, a céh, a művészeti és a kézműves szövetség vagy egyesülés. (I. m.: 35, 55, 264)

A társadalmi viszonyban az egyének nem állnak egymással lényegi kapcsolatban, egymástól elkülönülten léteznek és állandó feszültség van közöttük.

Mindenki védekezik a másokkal való érintkezéssel és a birodalmába való belépéssel szemben, mert ezt ellenséges cselekvésként értelmezi. (Tönnies 1983: 57-59) A társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének „akaratai és területei számos kapcsolatban vannak egymással, s mégis egymástól függetlenek, és kölcsönös belső behatások nélkül maradnak". (I. m.: 73) Az adott egyének azonban időnként szerződést, és ennek révén egységes akaratot hoznak létre, amely a cserében nyilvánul meg, és amelynek hatálya a csere befejezéséig tart. (I. m.: 66) A társadalmi viszony létrejötte tehát nem előfeltételez mást, mint nagyszámú egyén meglétét, akik képesek valamit szolgáltatni, következésképpen valamit megígérni egymás számára. Valamennyi egyén a saját előnyére törekszik, és mások előnyét csak annyiban veszi figyelembe, amennyiben és ameddig az a saját előnyét előmozdítja. Az egyének közötti társadalmi viszonyokat a konvención és a különös szerződésen kívül felfoghatjuk potenciális ellenségességként vagy olyan latens háborúként, amelytől az akarategyesítések mint szerződések és békekötések csak időnként térnek el. (I. m.: 74)

Társadalmi viszonyokat találunk ilyen értelemben például az eladó és a vevő, a tőkés vállalkozó és a munkás, az uzsorás és az adós között. A társadalmi viszony tehát olyan viszony, amely nem társakat tartalmaz, amelyre nem jellemző a közös megértés, ahol nem köt össze és nem békít meg sem szokás, sem hit. „A háború állapota ez, s mindenki korlátlan szabadságáé, ahol a szabadság egymás megsemmisítésére szolgál, egymás önkényes felhasználására, kirablására és leigázására, vagy pedig, előnyeinek felismerése miatt, a szerződésekhez és szövetkezésekhez való csatlakozásra." (Tönnies 1983: 317)

Mint már említettük, Tönnies az emberek közötti viszonyt emberi akaratok viszonyaként értelmezi; és a közösséghez, illetve a közösségi viszonyhoz a lényegakaratot, a társadalomhoz, illetve a társadalmi viszonyhoz a választóakaratot kapcsolja. (Tönnies 1983: 239) Az akaratot tevékenységek okaként, illetve kiváltójaként értelmezi, amelyből a szubjektum meghatározott viselkedésére következtethetünk. A lényegakarat az emberi test pszichológiai (lelki) megfelelője, az élet egységének alapelve, a múlton alapszik és az adott személyre jellemző. A választóakarat a gondolkodás egyik képződménye, megelőzi azt a tevékenységet, amelyre vonatkozik, és kívül marad rajta. (I. m.: 117-119) A szóban forgó szerző szerint a lényegakarat és a választóakarat elvileg kizárja egymást; azaz egy akarat vagy lényegakarat, vagy választóakarat, mindkettő nem lehet. Azonban az akarat e két típusa feltételezi is egymás létezését: lényegakarat nem létezhet választóakarat nélkül, amelyben kifejezi magát; és választóakarat sem létezhet lényegakarat nélkül, amelyen alapul. (I. m.: 179) A lényegakarat szubjektuma önmagában vett egységet képez, a választóakarat szubjektuma viszont csak külsőleg meghatározott, mechanikus egységnek tekinthető. (I. m.: 229, 133)

Ha a lényegakarat határozza meg a cselekvést, „az ember úgy cselekszik, amilyen a kedve, ahogyan megszokta, végül ahogy jónak látja". (Tönnies 1983: 135) A lényegakarat három fő formája a tetszés, a szokás és az emlékezet. (I. m.: 125-135)

Ami egy személy tetszéséhez, szokásához és emlékezetéhez tartozik, természetétől fogva megfelel az adott személy sajátos tartalmainak, és egy egészet vagy egységet alkot vele. (I. m.: 137)

A választóakaratban „egy gondolt cél, azaz egy elérendő tárgy vagy egy kívánt esemény az, amely azt a mértéket szolgáltatja, amely szerint a szándékolandó tevékenységeket irányítják és meghatározzák". (Tönnies 1983: 143) A választóakarat fő formái a megfontolás, a tetszés és a fogalom; fő jellemzői a törekvés, a számítás és a tudatosság. A választóakarat legfőbb jellemzője a törekvés, amelyet a szóban forgó szerző szándékok, célok és eszközök rendszereként értelmez. Ennek másik oldala a számítás, a cselekvések várható következményeinek a mérlegelése; amely inkább a cselekvések átfogó egészében mutatkozik meg, mint az egyes cselekvésekben. A tudatosság azon létezőkre, illetve e létezők hatásaira vonatkozó ismereteket, vélekedéseket foglalja magában, amelyek jelentősek az adott szándékok megvalósítása szempontjából. (I. m.: 145-151) A választóakarat által kiváltott tevékenység áldozat, amelyet önmagáért nem szívesen, kelletlenül végzünk; kizárólag az adott célra, vagyis valamilyen élvezetre, előnyre, boldogságra gondolás az, amely az adott tevékenységre késztethet. (I. m.: 153)

Úgy tűnik, hogy Tönnies a lényegakarat és a választóakarat kifejezésekkel jelölve tulajdonképpen azok között a valóságos létezők között tesz különbséget, amelyeket később például Parsons kifejező motívumoknak és instrumentális motívumoknak nevez. (Parsons 1951: 48-49) A második fejezetben (1.2Aa) mi ehhez hasonló értelemben tettünk különbséget a személyes motívumok és az instrumentális motívumok között. Tehát úgy is fogalmazhatunk, hogy Tönnies felfogása szerint a közösségi viszony személyes motívumok összekapcsolódása az egyének között, a társadalmi viszony pedig instrumentális motívumok összekapcsolódása az egyének között.

Durkheim *A társadalmi munkamegosztásról* című munkájában azon a nézeten van, hogy a társadalmi viszonyokat a munkamegosztás szintje határozza meg. Mechanikus szolidaritásnak nevezi az olyan viszonyokat, amelyekre a közeli, bizalmas, szemtől-szembeni kölcsönhatás jellemző; és ilyen viszonyok a munkamegosztás alacsony szintje esetén alakulnak ki az emberek között. A munkamegosztás magas szintje az általa organikus szolidaritásnak nevezett viszonyokat hoz létre az emberek között. Az ilyen viszonyokban az emberek kölcsönösen függővé válnak egymástól és a kölcsönhatások kevésbé személyesek. (Durkheim 1986: 51-80) A mechanikus szolidaritás tehát a valóságban tulajdonképpen Tönnies közösségi viszonyainak, az organikus szolidaritás Tönnies társadalmi viszonyainak felel meg. Fentebb láttuk azonban, hogy Tönnies ezzel ellentétes értelemben használta az organikus és a mechanikus kifejezéseket, és a közösségi viszonyt tekintette organikus természetűnek, a társadalmi viszonyt mechanikusnak.

A társadalmi viszony fogalmához hasonló értelemben Weber társadalmi kapcsolatról beszél: „Társadalmi kapcsolatról beszélünk, ha többek magatartása értelmi tartalmának megfelelően egymáshoz igazodik, és magatartásukat ez

a kölcsönös igazodás irányítja. A társadalmi kapcsolat tehát teljes egészében és kizárólag azt az esélyt jelenti, hogy a cselekvés (értelme szerint) megadható társadalmi cselekvésként játszódik le." (Weber 1987: 54) Weber a tágabb értelemben vett társadalmi kapcsolatokon belül különbözteti meg a közösségi kapcsolatokat és a társulási kapcsolatokat. „Közösségnek nevezzük a társadalmi kapcsolatot, ha a társadalmi cselekvést – az egyes esetben, vagy az esetek nagy átlagában, vagy a tiszta típusban – a résztvevők szubjektíve átérzett (érzelmi-indulati vagy tradicionális) összetartozásán alapuló beállítottság jellemzi. Társulásnak nevezzük a társadalmi kapcsolatot, ha a társadalmi cselekvést racionálisan (érték- vagy célracionálisan) motivált érdekkiegyenlítődésen vagy ugyanígy motivált érdekkapcsolódáson alapuló beállítottság jellemzi." (I. m.: 66)[2] A közösségi kapcsolat és a társulási kapcsolat tehát Webernél a valóságban tulajdonképpen megfelel annak, ahogyan Tönnies értelmezte a közösségi viszony és a társadalmi viszony fogalmát, és Weber hivatkozik is Tönnies munkájára és szóban forgó fogalmaira.

Megjegyezzük azonban – ahogyan erre Erdélyi Ágnes felhívja a figyelmet –, hogy Weber utoljára írta meg a megjelent tartalommal *Gazdaság és Társadalom* című munkájának az első részét (a Szociológiai kategóriatant), ahol az említett értelemben különbséget tesz a közösség és a társulás, illetve a közösségi kapcsolat és a társulási kapcsolat között. Azonban a korábban írt (A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái című) második részben ezt a megkülönböztetést még nem használta következetesen, és korai halála miatt az első részben használt újabb terminológiát már nem tudta a második részben is következetesen érvényesíteni. (Erdélyi 2003: 16)

B) A viszonyfogalom és a szociológiai szemléletmód

a) A normativista és a strukturalista viszonyfogalom

A társadalmi viszony fogalma meglehetősen tisztázatlan és sokértelmű fogalom a mai szociológiaelméleti irodalomban. Úgy tűnik azonban, hogy a társadalmi viszony fogalmának különböző értelmezései öt fő típusba sorolhatók, amelyek szorosan kapcsolódnak a különböző szociológiai szemléletmódokhoz. Így megkülönböztethetjük a társadalmi viszony fogalmának normativista, strukturalista vagy kategoriális, kreativista, fenomenalista és hálózatelméleti értelmezését.

A holista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben a társadalmi viszony fogalma bizonyos szempontból az egyének átfogó és állandó társadalmi környezetét fejezi ki; és e felfogás szerint a társadalmi jelenségek bizonyos vonatkozásait, különösen a társadalmi kölcsönhatásokat lényegében véve a társadalmi viszonyok határozzák meg. E közös sajátosság mellett azonban a normativista és

[2] Weber munkájának angol fordításában a „communal relationship" és az "associative relationship" kifejezéseket használják az adott fogalmak jelölésére. (Weber 1978: 40)

a strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben a társadalmi viszony fogalmának igen különböző felfogásával találkozhatunk.

- A normativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben a társadalmi viszonyokat általában *szerepviszonyokként* értelmezik, amelyekben szerepek, illetve szerepelvárások kapcsolódnak tartósan össze az egyének között.

Ez az értelmezés főleg Parsons felfogására vezethető vissza, amely szerint a társadalmi viszonyok tartalmát a szerepeket alkotó elvárások és szankciók kölcsönössége vagy egymást kiegészítő jellege képezi. A szerepnek egy adott alkotórésze szankciót jelent az egyik fél számára és szerepelvárást a másik fél számára, illetve fordítva. A szóban forgó felfogás szerint a társadalmi viszonyok mint szerepviszonyok azáltal vállnak tartóssá, hogy egy közös értékrendszerbe integrálódnak. (Parsons 1951: 25, 38-40; Parsons–Shils 1962B: 191-192; ford. 1988: 6)

Tönnies közösségi viszonyok és társadalmi viszonyok közötti megkülönböztetéséhez hasonlóan Parsons és Shils megkülönbözteti egymástól egyrészt a kifejező (expresszív) szerepviszonyokat vagy kölcsönhatásokat, amelyek az egyének számára közvetlen kielégülést eredményeznek; másrészt az instrumentális szerepviszonyokat vagy kölcsönhatásokat, amelyek nem foglalják magukban az egyének közvetlen kielégülését. (Parsons–Shils 1962B: 208-218; ford. 1988: 21-23) Ebben a felfogásban tehát a kifejező szerepviszonyok a valóságban a Tönnies fogalmai szerinti közösségi viszonyoknak, az instrumentális szerepviszonyok a társadalmi viszonyoknak felelnek meg.

A szimbolikus interakcionizmus normativista-kreativista felfogását képviselő Goffman megfogalmazásában „a szociológia a szerepeken át közelít a viszonyok kérdéséhez. (…) Azok, akikkel az egyén egy bizonyos szituáció-típusban közösen cselekszik, vele (az adott egyénnel – F. Z.) szerep-viszonyban vannak." (Goffman 1981: 352) A szóban forgó szerző a társadalmi viszonyokon mint szerepviszonyokon belül megkülönbözteti a lehorgonyzott (személyes) és az anonim (személytelen) viszonyokat. (I. m.: 252-261) A szerepet játszó egyénnel szemben álló másvalaki-szerepek összességét Goffman szerephálónak nevezi. Az orvos szerephálójához például kollégák, nővérek, betegek és kórházi hivatalnokok tartoznak. A szóban forgó szerző felfogása szerint „azok a szabályok, melyek az egyént szerephálója valamely szerepéhez kapcsolják, sajátos és konfliktusmentes kapcsolatban állnak egymással". (I. m.: 10-11) Adott szituációhoz kapcsolódó szerep-egész szerep-szektorokra vagy alszerepekre bomlik, amelyek mindegyike valamely sajátos másvalaki-szereppel kapcsolatos. Például az orvos szerepének egyik szerepszektora az orvos-nővér, a másik az orvos-beteg szektor. (I. m.: 11)

A normativista szemléletmódnak felel meg Peter Winch felfogása is, amely szerint „a társadalmi viszonyok voltaképpen csak az adott társadalomban érvényes eszmékben és eszmék révén léteznek; …a társadalmi viszonyok ugyanabba a logikai kategóriába tartoznak, mint az eszmék közötti viszonyok". (Winch 1988: 124) E

szerint „az embereket egymáshoz fűző társadalmi viszonyok és a cselekvéseikben megtestesült eszmék voltaképpen egyazon dolgok". Tehát „minden új beszédmódból – ha van annyira fontos, hogy új eszmének minősítsük – a társadalmi viszonyok új elrendeződése fakad". (I. m.: 115-116) „Ha az embereket egymáshoz fűző társadalmi viszonyok csak eszméikben és eszméik révén léteznek, akkor – mivel az eszmék viszonyai benső viszonyok – a társadalmi viszonyoknak is szükségképpen sajátos fajtájú benső viszonyoknak kell lenniük." (I. m.: 117) Az így értelmezett társadalmi viszonyokban valamilyen értelemben szabályok tükröződnek, mivel Winch azt állítja, „hogy a jelentéssel bíró viselkedés elemzésében kitüntetett szerepet kell játszania a szabály fogalmának, s hogy minden jelentéssel bíró (és ezért sajátosan emberi) viselkedés ipso facto szabály irányította". (I. m.: 61)

Mint már említettük, a normativista viszonyfogalomhoz képest a strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben a társadalmi viszony fogalmának igen különböző felfogásával találkozhatunk.

- Főleg a strukturalista szemléletmódot képviselő elméletekben elfogadott *kategoriális viszonyfogalom* értelmében a társadalmi viszonyok az egyének meghatározott kategoriális csoportjai közötti, tartalmukat tekintve tisztázatlan összefüggések, illetve részben érdekviszonyok és erőviszonyok.

Ezt az értelmezést a társadalmi viszony kategoriális fogalmának nevezzük, amelylyel jellemzően a strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben találkozhatunk. Ilyen értelemben beszélhetünk például a különböző társadalmi osztályok (pl. a tőkések és a munkások), a különböző munkamegosztási csoportok, a beosztottak és a vezetők, a férfiak és a nők, az idősek és a fiatalok stb. közötti társadalmi viszonyokról. Ebben a felfogásban a társadalmi viszonyok tartalma elméletileg meghatározatlan, tisztázatlan. Valóságos tartalmukat tekintve e viszonyok igen különböző természetűek lehetnek, mint például munkamegosztási viszonyok, tulajdonviszonyok, jövedelmi viszonyok, lakásviszonyok, egészségügyi viszonyok, befolyási viszonyok, érdekviszonyok, erőviszonyok vagy hatalmi viszonyok stb.

A szűkebb értelemben vett konfliktuselméletekben a társadalmi jelenségek, különösen a társadalmi konfliktusok magyarázatában az erőviszonyok, illetve a hatalmi viszonyok és az érdekviszonyok elemzésére helyezik a hangsúlyt. (Dahrendorf 1976; Rex 1961) Ezt figyelembe véve magától értetődőnek tűnne, ha a konfliktuselmélet képviselői bizonyos értelemben erőviszonyokként és érdekviszonyokként határoznák meg a társadalmi viszony fogalmát; azonban a szóban forgó elméletekben nem ezzel az értelmezéssel találkozhatunk.

Például John Rex a társadalmi viszony mint szerepviszony felfogáshoz hasonlóan értelmezi a szóban forgó fogalmat; felfogása szerint két fél között a társadalmi viszony egymás viselkedésére vonatkozó elvárásokból épül fel. E szerint két fél között akkor van társadalmi viszony, ha az egyik fél elvár bizonyos viselkedést a másik féltől, tekintet nélkül az előbbi fél szándékaira és az utóbbi tényleges viselkedésére. Az egyik fél arra való feltételezésre alapozva cselekszik, hogy a másik

fél bizonyos módon fog cselekedni, mivel az előbbi által ismert tényezők – szándékok, elfogadott előírások vagy szabályok – a másik felet valószínűleg erre késztetik. Az adott társadalmi viszonyban van bizonyos valószínűsége annak, hogy a másik fél valóban az elvárásnak megfelelően fog cselekedni, de nem feltétlenül fog így cselekedni. (Rex 1961: 51-52)

Bourdieu igen homályosan fogalmazva utal valamilyen viszonyfogalomra: „A kívülről közvetlenül látható létezők – legyen szó egyénekről vagy csoportokról – a különbségben és a különbség által léteznek és maradnak fenn, vagyis helyzetüket mindig a legvalódibb valóság (a skolasztikában az ens realissimum), a társadalmi tér viszonyai határozzák meg, amelyek bármennyire is láthatatlanok és empirikusan nehezen megjeleníthetőek, mégis szabályozzák az egyének és a csoportok viselkedését." (Bourdieu 2002: 44)

Ha a társadalmi viszony fogalma segítségével magyarázatot szeretnénk adni különösen az egyének és csoportok között megfigyelhető társadalmi kölcsönhatásokra, és a kölcsönhatásokkal összefüggésben általában a társadalmi jelenségekre, a társadalmi viszony fogalmának normativista és strukturalista értelmezésében a következő legfőbb problémákat látjuk.

A társadalmi viszony fogalmának normativista értelmezésével szemben főleg azt a problémát fogalmazzuk meg, amit általában a normativista szemléletmóddal kapcsolatban a negyedik fejezetben (2.2Ab; 2.2Ac; 3.1B) és a hatodik fejezetben (1.2Ac; 2.1Bb; 2.2Cb) felvetettünk. Nevezetesen azt, hogy a szabályok, illetve az intézmények nem normatív funkcióik révén, hanem tényleges funkcióik révén határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket; és a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan cselekvéseket és jelenségeket is, amelyek nem felelnek meg az adott intézmények szabályainak. Tehát a szabályok által alkotott vagy a szabályokból kiértelmezhető szerepviszonyok elemzéséből elvileg nem kaphatunk kielégítő magyarázatot a társadalmi kölcsönhatásokra és általában a társadalmi jelenségekre.

A strukturalista vagy kategoriális viszonyfogalom fő problémáját abban látjuk, hogy e felfogásban elméletileg tisztázatlan a társadalmi viszony lényegi társadalmi tartalma. Nem tudhatjuk, hogy mi az a lényegi közös szempont, amely alapján a társadalmi osztályok, a munkamegosztási kategóriák, a nemek, a korcsoportok stb. közötti, a legkülönbözőbb szempontok szerinti összefüggéseket egyaránt társadalmi viszonyoknak tekinthetjük. A strukturalista viszonyfogalom esetleg jó szolgálatot tehet az empirikus szociológiai kutatásokban, azonban az említett probléma miatt a társadalmi jelenségek általános elméleti szintű magyarázatára nem alkalmas.

Jóllehet szociálpszichológiai nézőpontból, de tulajdonképpen az előző bekezdésben említett problémát veti fel Seeman is, amikor kifogásolja, hogy azok a szociológiai kutatások, amelyek egy adott társadalmi jelenséget olyan meghatározó tényezőkkel, illetve független változókkal hozzák összefüggésbe, mint például az érintett egyének foglalkozása, iskolázottsága, kora, neme stb., gyakran kevéssé vagy egyáltalán nem mutatnak rá arra a társadalmi mechanizmusra, amelynek

révén e tényezők hatása érvényesül. (Seeman 1981: 407) Hedström felfogása szerint a statisztikailag releváns meghatározó tényezők listájának a megadása nem alkalmas a társadalmi jelenségek magyarázatára. (Hedström 2005: 23) Ehhez hasonlóan Goldthorpe szerint a változók közötti kapcsolatokra összpontosító kutatások kevés figyelmet szentelnek az egyének szándékainak és cselekvéseinek; nem törekszenek arra, hogy elemezzék a változók közötti statisztikai kapcsolatok egyéni cselekvések révén való érvényesülését. (Goldthorpe 2007: 118-127) A társadalmi hálózatelemzés képviselői is megfogalmaznak hasonló kritikát a szóban forgó megközelítéssel szemben. Wellman szerint: „Az ilyen osztályozástani elemzések az egyéneket az ismertetőjegyek hasonlósága szerinti kategóriákba csoportosítják, tekintet nélkül annak a viszonyrendszernek a struktúrájára, amelybe ezek az egyének be vannak ágyazva." (Wellman 2002: 20)

b) A kreativista és a racionalista viszonyfogalom

Az individualista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben, e szemléletmód alapelveinek megfelelően, a társadalmi viszonyokat nem tekintik eleve – a megfigyelhető cselekvésektől és kölcsönhatásoktól függetlenül – létezőknek, amelyek meghatározzák a társadalmi cselekvéseket és a társadalmi kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségek bizonyos vonatkozásait. Individualista felfogásban a társadalmi viszonyok vagy olyan tudati viszonyok az egyének között, amelyeket az egyének a mindenkori kölcsönhatások során alakítanak ki egymás között; vagy olyan viszonyok az egyének között, amelyek a megfigyelhető cselekvések eredményeként alakulnak ki, illetve amelyeket a megfigyelhető cselekvések és kölcsönhatások alkotnak.

- A *kreativista viszonyfogalom* értelmében a társadalmi viszonyok az egyének közötti tudati viszonyok, és az adott kölcsönhatásokban részt vevő egyének maguk alakítják ki tudati-társadalmi viszonyaikat egy közös értelmezési folyamatban; illetve e szemléletmódra jellemző, de más felfogásban a társadalmi viszonyok az adott egyének között megfigyelhető kölcsönhatások.

A fenomenológiai szociológia képviselői a társadalmi viszonyok tudati természetét hangsúlyozzák. Schütz esetenként a társadalmi viszony kifejezés jelentéséhez hasonló értelemben társadalmi kapcsolatról beszél. Felfogása szerint: „Valamennyi társadalmi kapcsolat prototípusa a motívumok szubjektumok közötti (intersubjective) összekapcsolódása. Ha én elképzelem – tervezvén a cselekvésemet –, hogy te meg fogod érteni a cselekvésemet, és ez a megértés bizonyos reakcióra fog késztetni téged, én előre látom, hogy saját cselekvésem „azon célból" (in-order-to) motívumai a te reakciód „kiváltó" (because) motívumaivá válnak, és fordítva." (Schutz 1964: 14)

Schütz, valamint Schütz és Luckmann megkülönbözteti a mi-viszonyt, illetve a mi-kapcsolatot és a ti-viszonyt, illetve a ti-kapcsolatot az emberek között. A mi-viszonyban az egyének közvetlen személyközi kölcsönhatásban állnak egymással, és az egymás iránti beállítottságuk főleg a közvetlen tapasztaláson alapszik.

A ti-viszonyban az egymás számára személy szerint ismeretlen egyének állnak egymással kölcsönhatásban, és az egymás iránti beállítottságuk főleg a tipizáláson alapszik. (Schutz 1962: 164; Schutz 1964: 24-56; Schütz–Luckmann 1984) A szóban forgó szerzők felfogása szerint az emberek közötti viszonyokat, illetve kapcsolatokat jellemző legfontosabb változó az anonimitás foka, és a viszony vagy kapcsolat anonimitása fordítottan arányos tartalmi telítettségével.

Schütz hasonló felfogásához kapcsolódóan Berger és Luckmann felfogása szerint a mindennapi életben a másokról való tapasztatok fontos sajátossága a társadalmi kölcsönhatások vagy kapcsolatok közvetlen vagy közvetett jellege. Az említett szerzők különbséget tesznek cselekvő társak, azaz olyan mások között, akikkel szemtől szembeni kölcsönhatásban állunk, és a többiek, az egyszerű kortársak között, akiket csak felszínesen vagy hallomásból ismerünk. (Berger–Luckmann 1998: 52-55)

Blumer – a kreativista szemléletmódot képviselő – szimbolikus interakcionista elméletében a társadalmi viszony fogalmát a kölcsönhatás fogalmához hasonlóan értelmezi; és felfogása szerint a társadalmi viszonyok magukban foglalják az olyan kölcsönhatásokat, mint együttműködés, konfliktus, dominancia, kizsákmányolás, megegyezés stb. (Blumer 1969: 67-68) E felfogás szerint „a társadalom lényege a cselekvés állandó folyamatában van, nem a viszonyok rögzített struktúrájában. Cselekvés nélkül az emberek közötti viszonyok bármely struktúrája értelmetlen. Meg kell érteni, hogy a társadalmat az azt alkotó cselekvések fogalmaiban kell szemlélni és megragadni." (I. m.: 71)

Couch és munkatársai – szimbolikus interakcionista nézőpontból – a következő tényezőket tekintik jelentőseknek az emberek közötti viszonyok, illetve kapcsolatok létrehozása szempontjából. Egyrészt a társadalmi kölcsönhatásban részt vevő egyéneknek fel kell ismerniük azt, hogy mások jelen vannak és közönségként szolgálnak. Másrészt az egyéneknek figyelemmel kell kísérniük másokat, és válaszolniuk kell mások cselekvéseire. Harmadrészt megfelelő azonosságot kell kialakítaniuk, és mutatniuk kell, hogy ugyanabban a társadalmi szituációban vesznek részt. Végül ki kell alakítaniuk egy osztott gyújtópontot és tárgyat. A társadalmi viszony, illetve kapcsolat létrehozásában a felek kialakítanak egy osztott múltat és egy előrevetített jövőt. Az osztott múlt lehetővé teszi az egyének számára, hogy gyorsan igazítsák válaszaikat egymáshoz, tudatosság nélkül. (Katovich–Couch 1992; idézi: Sandstrom–Martin–Fine 2001: 222)

Habermas érdeklődésének középpontjában az általa úgynevezett kommunikatív társadalmi viszonyok állnak; felfogása szerint a kommunikatív társadalmi viszonyok olyan viszonyok az emberek között, amelyekben teljesülnek a diskurzus kommunikatív előfeltételezései. (Habermas 1996: 322-325)[3] Azaz a kölcsön-

[3] Habermas általános elmélete – a kommunikatív cselekvés elmélete – a normativista és a kreativista szemléletmód határterületén értelmezhető. Az ideális diskurzus kialakítására vonatkozó elméletét – legitimitáselméletével összefüggésben – a kilencedik fejezetben (2.1Ba) viszonylag részletesen tárgyaltuk.

hatásokban mint diskurzusban részt vevő egyéneknek el kell ismerniük a nyelvi kommunikációban rejlő – az objektív igazságra, a normatív helyességre és a szubjektív hitelességre vonatkozó – érvényességi igényeket. Előfeltételezniük kell az – Apel által úgynevezett – ideális kommunikációs közösséget, amely az egyetértés kialakításának az ideális körülményeivel jellemezhető. (Habermas 1984: 99-100; ford. 1987: 58-59; Habermas 1993B: 48-54; Habermas 1996: 4-5, 18, 322-323; Apel 1992B: 51, 56, 60-62; Apel 1992C: 84-86, 93, 109) A szóban forgó szerző felfogása szerint a diskurzust elvileg kommunikatív cselekvések alkotják, amelyek racionális érvelés révén irányulnak az egyének adott körében az egyetértés kialakítására. Tehát a diskurzus során az egyetértés kialakulását nem befolyásolhatják külső hatások, manipulációk és kényszerítések. (Habermas 2001: 180-181, 198) Habermas szerint azonban a kommunikatív társadalmi viszonyok modellje csak egy metodológiai elképzelés, és az összetett társadalmak sohasem felelhetnek meg a tisztán kommunikatív társadalmi viszonyok modelljének. (Habermas 1996: 326)

Luhmann az emberek közötti viszony vagy a társadalmi viszony fogalmához hasonló értelemben használja az emberek közötti kölcsönös áthatás (interhuman interpenetration) fogalmát.[4] Az emberek közötti kölcsönös áthatáson azt érti, hogy az egyik emberi lény összetettsége jelentős egy másik emberi lény számára, és fordítva. (Luhmann 1995: 223) Ezen belül meghittségnek (intimacy) vagy meghitt viszonynak nevezi az emberek közötti kölcsönös áthatást, amikor a személyes tapasztalatok és a testi viselkedés újabb és újabb területei válnak elérhetőkké és jelentősekké a másik emberi lény számára, és viszont. (I. m.: 224)

Az ötödik fejezetben (3.2Ab) rávilágítottunk arra, hogy normativista-kreativista rendszerelméletében Luhmann hogyan magyarázza a társadalmi kölcsönhatások viszonylagos meghatározottságát. Itt ezzel kapcsolatban csak azt jegyezzük meg, hogy Luhmann elméletében a valóságos társadalmi viszonyok értelmezéseként is felfoghatjuk a kettős sematizálásnak a leírását. Úgy tűnik, hogy e szerint úgy is felfoghatjuk a társadalmi viszonyt, mint rendszerek adott kettős séma vagy kettős kód általi összekapcsolódása.

A szóban forgó szerző felfogása szerint a kommunikáció tartalmát képező információk elfogadását és a kölcsönhatásban álló felek cselekvéseinek az egymáshoz igazítását jelentős mértékben elősegítik az úgynevezett kettős sémák vagy kettős kódok. Az egyik fél mint rendszer sematizálhatja a másik fél mint rendszer összetettségét, illetve cselekvését például mint barátságos/barátságtalan, hasznos/káros, jó/rossz, helyes/helytelen, megfelelő/eltérő, igaz/hamis, jogos/jogtalan. A kettős séma vagy kettős kód előnye, hogy ha az egyik fél meghatározza a kódot, ezután megengedheti a másik fél számára is a választást az adott kód két lehetősége között. A másik fél mint rendszer összetettsége annyiban elfogadott, amennyiben az egyik fél eleve nem tudja, hogy a másik fél a két lehetőség közül melyiket

[4] Luhmann rendszerelmélete a normativista-kreativista szemléletmód képviselőjének is tekinthető, de Luhmann szemléletmódja közelebb áll a kreativista, mint a normativista szemléletmódhoz.

fogja választani. Ez az összetettség mégis problémamentes lehet, mivel az egyik fél már kész kapcsolódó viselkedéssel rendelkezik a másik fél mindkét lehetséges cselekvése esetére. A sematizálás arra készteti, illetve kényszeríti az egyik felet mint rendszert, hogy elfogadja a másik rendszer autonómiáját és viselkedésének esetlegességét. Késznek kell lennie arra, hogy saját összetettségét úgy alakítsa, hogy megfeleljen a másik fél autonómiájának. (Luhmann 1995: 233)

Korábban (1.1Ba) a társadalmi viszony normativista értelmezésére említettük példaként Winch felfogását, amely szerint a társadalmi viszonyok tudati természetűek, csak eszmékben és eszmék révén léteznek. E felfogás főleg abból a szempontból különbözik a társadalmi viszony kreativista szemléletmódra jellemző felfogásától, hogy az előbbi felfogás szerint a társadalmi viszonyok hordozóit kulturális eszmék és szabályok képezik; a kreativista szemléletmód képviselői szerint viszont nem létezik viszonylag állandó kultúra, adott egyének mindig az adott kölcsönhatások folyamatában, egy közös értelmezési folyamatban hozzák létre tudati-társadalmi viszonyaikat, és e viszonyok csak az adott kölcsönhatások vonatkozásában léteznek.

Már fentebb is volt szó a társadalmi viszony fogalmának olyan értelmezéséről, amely szerint a társadalmi viszonyok bizonyos értelemben a megfigyelhető társadalmi kölcsönhatások. A társadalmi viszonynak ezt a felfogását mi fenomenalista viszonyfogalomnak nevezzük.

- A *fenomenalista viszonyfogalom* értelmében – amely főleg a racionalista szemléletmódban elfogadott – a társadalmi viszonyok az egyének vagy csoportok között megfigyelhető rendszeres kölcsönhatások, illetve adott kölcsönhatásokra vonatkozó irányultságok vagy törekvések.

A társadalmi viszony fenomenalista fogalma széles körben elfogadott a szociológiai irodalomban. Nemcsak a racionalista elméletekben, hanem esetenként a normativista, a strukturalista vagy a kreativista szemléletmódhoz kapcsolódva, valamint a társadalmi hálózatelemzésben is találkozhatunk a fenomenalista viszonyfogalommal.

A félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy ismeretelméleti szempontból beszélünk fenomenalista viszonyfogalomról, amely nem azonos a fenomenológiai szociológia képviselői által elfogadott viszonyfogalommal. A szóban forgó fogalom egyik megfogalmazása szerint „a társadalmi viszony meghatározott platform alapján két partner között létrejött, normák által szabályozott kölcsönös egymásrahatások rendszere". (Szczepanski 1968: 102) Laumann felfogásában: „Társadalmi viszonynak minősül minden olyan kapcsolat a különböző társadalmi pozíciók betöltői között, amely pozitív, semleges vagy negatív jellegű kölcsönös, de nem szükségképpen szimmetrikus irányultságot foglal magában." (Laumann 1988: 16) Rex felfogása szerint a társadalmi viszonyt bizonyos szempontból cselekvések alkotják.[5] Az egyik fél számára a másik fél cselekvései lehetnek eszközök

[5] Bár konfliktuselméletében Rex alapvetően a strukturalista szemléletmódot képviseli, felfogása a szóban forgó szempontból közelebb áll a racionalista szemléletmódhoz.

vagy feltételek, de lehetnek önmagukban vett célok is. A szóban forgó szerző szerint alapvetően két fajta társadalmi viszonyt különböztethetünk meg egymástól: az egyik az instrumentális viszony, amelyben az egyik fél számára a másik fél cselekvései eszközök; a másik a nem-instrumentális viszony, amelyben a felek cselekvései egymás számára önmagukban vett célok. (Rex 1961: 86-87)

A racionalista szemléletmódot képviselő játékelmélet érdeklődésének a középpontjában az áll, hogy az egymással kölcsönhatásban álló egyének részéről adott preferenciákat és alternatívákat, valamint ezen alternatívák egyének közötti összekapcsolódásait feltételezve milyen kölcsönhatásokra következtethetünk az adott egyének között. Tehát magától értetődőnek tűnne a racionális döntések elméletében, különösen a játékelméletben a társadalmi viszony fogalmának olyan értelmezése, amely szerint a társadalmi viszony adott preferenciákkal összefüggő alternatívák (aktuális cselekvési lehetőségek) összekapcsolódása az egyének között. Azonban én még nem találkoztam a társadalmi viszony fogalmának ilyen értelmű meghatározásával; úgy tűnik, hogy jellemzően a játékelméletben is a társadalmi viszony fenomenalista fogalma elfogadott.

Ha a társadalmi viszony fogalma segítségével magyarázatot szeretnénk adni különösen az egyének és csoportok között megfigyelhető társadalmi kölcsönhatásokra, és a kölcsönhatásokkal összefüggésben általában a társadalmi jelenségekre, a társadalmi viszony fogalmának kreativista és racionalista értelmezésében a következő legfőbb problémákat látjuk.

Amennyiben tapasztalataink alapján eleve feltételezzük, hogy léteznek az emberek tudatán kívül lévő és tartós, valamint a megfigyelhető kölcsönhatásoktól viszonylag függetlenül létező összefüggések az egyének (és csoportok) között, amelyek alapvetően vagy nagyrészt meghatározzák az adott egyének (és csoportok) közötti társadalmi kölcsönhatásokat, akkor a társadalmi viszony kreativista felfogásának a legfőbb problémája az, hogy nem fejezi ki, illetve kifejezetten tagadja ezeket az összefüggéseket.

A fenomenalista viszonyfogalom fő problémája, hogy elvileg nem teszi lehetővé a társadalmi kölcsönhatások oksági magyarázatát, hanem csak diszpozíciós magyarázatát vagy leírását. Az oksági magyarázatnak ugyanis, mint ahogyan ezt a korábbi fejezetekben már többször hangsúlyoztuk, eleget kell tennie a logikai függetlenség követelményének, amely magában foglalja a tapasztalati függetlenség követelményét is (Wright, G. H. 1987: 120-122). A fenomenalista viszonyfogalom esetében viszont e fogalmat a társadalmi viszony következményeinek tekintett kölcsönhatásokra hivatkozva, vagy eleve mint kölcsönhatásokat határozzák meg.

c) A hálózatelméleti viszonyfogalom

A társadalmi hálózatelemzés egyes képviselőinek – közöttük az itt idézendő szerzőnek – a felfogása szerint a társadalmi hálózatelemzés nem egy sajátos társadalomelmélet, hanem a társadalmi viszonyok vagy kapcsolatok, illetve a

társadalmi struktúra empirikus kutatására szolgáló sajátos módszerek készlete; de a hálózatelemzés magában foglal a társadalmi élet struktúrájára vonatkozóan egy sajátos elméleti irányultságot is. Mások szerint a hálózatelemzés empirikus kutatási módszereihez kapcsolódóan hálózatelméletről mint sajátos társadalomelméletről, vagy legalább ilyen elmélet kidolgozásának a lehetőségéről is beszélhetünk. (Scott 2009: 36-37) Bizonyára a hálózatelemzés mai állapotára vonatkozóan is érvényes az a megfogalmazás, hogy a hálózatelemzésben inkább elméleti kezdeményekről, egyedi építőkövekről, mint egységes elméletről beszélhetünk; azonban a hálózatelemzésben mégis kialakulni látszik egy viszonylag új szociológiai szemléletmód és paradigma, más szociológiai szemléletmódokhoz képest. (Tardos 1995: 77)

Emirbayer egy relációs (relational) szemléletmódot lát kialakulni a szociológiában, mind a szociológiaelmélet, mind az empirikus kutatás – különösen a társadalmi hálózatelemzés – területén, amelynek a kezdetei már a szociológia egyes klasszikusainál megtalálhatók. Felfogása szerint a „relációs szociológia" képviselői elutasítják azt az elképzelést, hogy feltételezhetünk egymástól elkülönült, eleve adott cselekvőket mint a szociológiai elemzés alapvető kiindulópontjait; a relációs szemléletmód szerint az egyének elválaszthatatlanok azoktól a tranzakciós összefüggésektől, illetve kapcsolatoktól, amelyekbe bele vannak ágyazva. A szociológia olyan kulcsfogalmai, mint erő (power), egyenlőség, szabadság, cselekvő stb., valamint a mikroszint és a makroszint közötti összefüggések felfogása szerint átértelmezhetők és átértelmezendők a relációs szociológia nézőpontjából. (Emirbayer 2002: 124-135)

A társadalmi hálózatelemzés legjellemzőbb vonásának ezen irányzat képviselői azt tekintik, hogy a hálózatelemzés a cselekvők közötti társadalmi viszonyoknak vagy kapcsolatoknak, e kapcsolatok mintázatainak az elemzésére helyezi a hangsúlyt, és a társadalmi kapcsolatokból magyarázza a cselekvők társadalmi magatartását és általában a társadalmi jelenségeket. (Knoke–Kuklinski 1982: 9-10; Wasserman–Faust 1994: 4-11; Wellman 2002: 82)

- A társadalmi hálózatelemzés központi fogalma a társadalmi viszony vagy kapcsolat fogalma, de a szóban forgó fogalomban rejlik a hálózatelemzés legfőbb elméleti problémája is: a társadalmi viszony vagy kapcsolat fogalmának tisztázatlansága és többértelműsége.

Kell (illetve kellene – F. Z.) lennie valamiféle egyetértésnek a hálózatelemzés művelőinek körében a tekintetben, hogy milyen típusú és fajtájú viszonyokkal vagy kapcsolatokkal találkozhatunk a társadalmi életben. (Csizmadia 2008: 288) Azonban a társadalmi hálózatelemzés társadalmi viszonyokra vonatkozó felfogása egészében véve nagyon változatos; a hálózatelemzés képviselőinek körében nagyrészt találkozhatunk az eddig tárgyalt legkülönbözőbb felfogásokkal, amelyek az egyes szociológiai szemléletmódokra jellemzőek. A szóban forgó irányzatban általában véve „a viszonyokat úgy tekintik, mint amelyek kifejezik a tipikus kapcsolódásokat (linkages) a cselekvők között". (Scott 2009: 3)

A hálózatelemzésben a valamilyen értelemben vett viszonyfogalom jelölésére gyakran a társadalmi kapcsolat (relationship) kifejezést használják; de e fogalom tisztázatlanságát és többértelműségét az is jelzi, hogy nagyrészt felváltva és tetszés szerint használják a viszony, a kapcsolat vagy összefüggés és a kötés (relation, relationship, connection, contact, tie) kifejezéseket. (Lásd pl.: Scott 2009) Az empirikus elemzésekben ezek a társadalmi viszonyok vagy kapcsolatok lehetnek érzelmi viszonyok, vérségi, rokonsági kapcsolatok, rendszeres kölcsönhatások (pl. egyazon tevékenységben vagy eseményben való részvétel, anyagi javak átadása, illetve cseréjét stb.), kommunikációk, illetve információk cseréje, támogatás bizonyos javak megszerzésében, térbeli összeköttetések, formális (munkatársi, vezető-beosztott) viszonyok. (Knoke–Kuklinski 1982: 15-16; Wasserman–Faust 1994: 8)

A szóban forgó felfogás szerint a cselekvők közötti kapcsolatok az erőforrások cselekvők közötti átvitelének a csatornái, és ezek az erőforrások elvileg egyaránt lehetnek anyagi vagy nem-anyagi természetűek, mint például pénz, információ, politikai támogatás vagy érzelmi támogatás. (Wasserman–Faust 1994: 4) A társadalmi kapcsolatok befolyásolják a kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének beállítottságait, értékeit, elvárásait és azt, ahogyan az egyének érzékelik és értelmezik társadalmi környezetüket; ezáltal befolyásolják az adott egyének magatartását és általában a társadalmi jelenségeket. (Lásd pl.: Knoke–Kuklinski 1982: 13; Erickson 1988; Burt 1982; Pattison 1994: 92-101)

A hálózatelméletben is megtaláljuk a közösségi viszony és a társadalmi viszony közötti klasszikus megkülönböztetéshez hasonló megkülönböztetést, de mindkét típust társadalmi viszonynak tekintve; és e szempontból különösen említésre méltó Granovetter elképzelése a gyenge és az erős kötésekről. Az említett szerző a kölcsönhatások időtartama, a kötések érzelmi intenzitása, intimitása és a kölcsönösen nyújtott szolgáltatások jellege alapján különbözteti meg a gyenge és az erős kötéseket egymástól. Tapasztalati szempontból nézve gyenge kötéseket az ismerősök között, erős kötéseket a barátok és a rokonok között találunk. Bár e megkülönböztetésben keveredik az adott viszony vagy kapcsolat erőssége szerinti megkülönböztetés és az adott viszony vagy kapcsolat (közösségi vagy társadalmi) természete szerinti lehetséges megkülönböztetés, az erős kötések nagyrészt a Tönnies által úgynevezett közösségi viszonyokra, a gyenge kötések viszont nagyrészt a tönniesi társadalmi viszonyokra emlékeztetnek. Az említett szerző felfogása szerint a gyenge kötések különösen abból a szempontból jelentősek, hogy hidakat képeznek az erős kötéseket tartalmazó csoportok között. A nagyobb csoportokat a gyenge kötések integrálják és nem az erősek, mivel a gyenge kötések túlnőnek a bensőséges körökön. (Granovetter 1988; Granovetter 2008) Az említett szerző által bevezetett elnevezések azonban – az adott kifejezésekkel jelölt fogalmak tisztázatlanságával összefüggésben – jelentős félreértésekre vezethetnek e viszonyok természetét illetően, amely problémára majd később (3.3B) visszatérünk.

Nan Lin – a hálózatelemzéssel összefüggő társadalmi tőkeelméletében – különbséget tesz a hasonlósági és a különbözőségi viszonyok, illetve kölcsönhatá-

sok között abból a szempontból, hogy a felek hasonló vagy különböző minőségű, fajtájú és mértékű erőforrásokkal rendelkeznek. A hasonlósági viszonyokban az egyének hasonló erőforrásokkal rendelkeznek, a különbözőségi viszonyokban különböző erőforrásokkal rendelkeznek. (Lin 2001: 46-47) A szóban forgó szerző felfogása szerint a hasonlósági viszonyokban, illetve a hasonlósági kölcsönhatásokban a – Parsons által meghatározott értelemben vett – kifejező cselekvések a valószínűek; a különbözőségi viszonyokban, illetve a különbözőségi kölcsönhatásokban az instrumentális cselekvések jellemzőek. (I. m.: 58) Tehát a hasonlósági viszonyok a klasszikus megkülönböztetés szerinti közösségi viszonyokra, a különbözőségi viszonyok a klasszikus megkülönböztetés szerinti társadalmi viszonyokra emlékeztethetnének, ha az adott szempont egyáltalán alkalmas lenne az emberek közötti viszonyok lényeges vonásainak a kifejezésére.

A társadalmi hálózatelemzésben, illetve a hálózatelemzéshez kapcsolódóan – ismereteink szerint – nem jött létre olyan rendszeres elmélet, amely magában foglalná a társadalmi viszonyoknak a következetes felfogását. Ha a társadalmi viszony fogalma segítségével magyarázatot szeretnénk adni különösen az egyének és csoportok között megfigyelhető társadalmi kölcsönhatásokra, és a kölcsönhatásokkal összefüggésben általában a társadalmi jelenségekre, a társadalmi viszony fogalmának a hálózatelemzésre jellemző felfogásában a következő főbb problémákat látjuk.

Mint már említettük, a társadalmi hálózatelemzés vagy hálózatelmélet legfőbb problémája a társadalmi viszony (kapcsolat, kötés) fogalmának a homályossága és többértelműsége. Egyrészt nem világos, hogy a hálózatelméleti viszonyfogalom – nevezzük ezt társadalmi viszonynak, társadalmi kapcsolatnak, kötésnek vagy másnak – vajon ugyanazokat a valóságos emberek közötti összefüggéseket hivatott kifejezni, amelyek jelölésére a szociológiában hagyományosan általában a társadalmi viszony kifejezés szolgál; vagy a hálózatelemzés, illetve a hálózatelmélet viszonyfogalma a valóságos összefüggések más körét hivatott kifejezni az előbb említett összefüggésekhez képest? Ha az utóbbi felfogást fogadjuk el, nem világos, hogy mi az a létező, amit esetleg társadalmi viszonynak nevezhetünk, és milyen ismertetőjegy alapján különböztethetjük meg a társadalmi viszonyoktól a hálózatelemzés érdeklődésének a középpontjában álló (itt így nevezve) társadalmi kapcsolatokat; valamint milyen összefüggések vannak a társadalmi viszonyok és a társadalmi kapcsolatok között.

A hálózatelemzés átfogó munkái olyan széles körű magyarázó funkciót tulajdonítanak a hálózatelemzésnek, amelyből úgy tűnik, hogy a társadalmi hálózatelemzés mindazon tartós összefüggésekkel foglalkozik az emberek között, amelyek jelentősek a társadalmi életben, illetve a társadalmi jelenségek magyarázatában; e szerint a társadalmi viszony, kapcsolat vagy kötés fogalma mindezeket a tartós összefüggéseket magában foglalja. A hálózatelemzés egyes képviselői érdeklődésének a középpontjában álló társadalmi viszonyok, kapcsolatok vagy kötések azonban nem azonosak a hagyományosan értelmezett társadalmi viszonyokkal. E tekintetben a legfőbb különbség a hálózatelméleti felfogás és más felfogások között az, hogy a hálózatelemzés képviselőinek az érdeklődése főleg a pozitív társadalmi

viszonyokra vagy kapcsolatokra irányul anélkül, hogy a negatív viszonyok vagy kapcsolatok természetére és jelentőségére rávilágítanának. (Vö.: Burt 1982: 22-29) Például Granovetter a pozitív viszonyokon belül különbözteti meg egymástól a gyenge és az erős kötéseket, és problémaként fogalmazza meg azt a kérdést, hogy hogyan kezelhetők a „negatív kötések". (Granovetter 2008: 184)[6]

Másrészt – az előbbi problémával összefüggésben – a hálózatelemzésben nagyrészt megjelennek a társadalmi viszony fogalmának azok a problémái, amelyek jellemzőek a különböző szemléletmódokat képviselő szociológiai elméletekre, és amelyeket korábban (1.1Ba; 1.1Bb) e felfogásokkal szemben megfogalmaztunk. Például a hálózatelemzésben is számon tartják Nadel felfogását, amely szerint a társadalmi kapcsolatok szabályokból (rules) erednek, és a kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének bizonyos szerepekkel is rendelkeznek egymás vonatkozásában. A szerepek azonban – felfogása szerint – a megfigyelhető cselekvéseket foglalják magukban, és a társadalmi kapcsolat azt jelenti, hogy az adott egyének mindig ugyanolyan módon cselekszenek egymás irányában. (Nadel 2002A: 44-47; Nadel 2002B: 53) E felfogással szemben felvethető egyrészt az a probléma, amelyet a normativista viszonyfogalommal, másrészt amelyet a fenomenalista viszonyfogalommal szemben megfogalmaztunk. A hálózatelemzésre nagymértékben jellemző a társadalmi viszony vagy kapcsolat fenomenalista értelmezése, amely szerint a társadalmi viszonyok vagy kapcsolatok a rendszeresen megfigyelhető kölcsönhatások, illetve adott kölcsönhatásokra vonatkozó irányultságok vagy törekvések. Scott kifejezett felfogása szerint: „A társadalmi viszonyok társadalmi konstrukciók, amelyeket a csoport tagjai hoznak létre a szituáció definíciói alapján." (Scott 2009: 53) E megfogalmazás viszont egyértelműen a kreativista viszonyfogalmat fejezi ki, amelynek a legfőbb hiányosságára korábban felhívtuk a figyelmet; azonban – ha egészében nézzük a szerző könyvét – az idézett szerző sem hű ehhez a felfogáshoz.

A társadalmi viszony fogalmának általános – a különböző szemléletmódokra közel egyaránt jellemző – értelmezésbeli problémája az emberek közötti viszonyok két alapvető típusa közötti megkülönböztetés, amely legalább Tönniesig visszavezethető, és amely különböző elnevezésekkel és különböző hangsúlyokkal mindmáig jelen van a szociológiaelméleti irodalomban. Más szerzők által – ismereteink szerint – még nem sikerült megnyugtató elméleti választ adni arra a kérdésre, hogy a társadalmi viszony fogalma vajon magában foglalja-e általában az emberek közötti viszonyokat; vagy az előbbi fogalom szűkebb az utóbbinál, azaz csupán az emberek közötti viszonyok meghatározott típusát értelmezhetjük társadalmi viszonyként. A szociológiaelméleti irodalomra általában jellemző felfogás szerint a társadalmi viszony fogalma felöleli az emberek közötti viszonyok egészét. Tehát a Tönnies által úgynevezett közösségi viszonyok és a társadalmi viszonyok tágabb értelemben egyaránt társadalmi viszonyok. Tönnies írta annak idején, hogy idézett munkájának a megjelenéséig a tudományos nyelvhasználatban tetszés szerint

[6] Ehhez lásd az idézett munka 185. oldalán az 1. lábjegyzetet is.

használták a közösség és a társadalom, illetve a közösségi viszony és a társadalmi viszony kifejezéseket (Tönnies 1983: 9-10); úgy tűnik azonban, hogy ez ma is jellemző a szociológiaelméleti irodalomra.

A társadalmi viszony fogalmára vonatkozó különböző felfogások áttekintésével főleg az volt a célunk, hogy elősegítsük a társadalmi viszony következőkben kifejtendő felfogásának a jobb megértését, és a szóban forgó fogalomra vonatkozó más felfogások szempontjából történő értelmezését. Az első fejezetben (3.2B) hangsúlyoztuk, hogy az intézményes szociológia elméletében szándékunk szerint egy alapvetően új szemléletmódban egyesítjük a szociológiaelméletben kialakult fő szemléletmódokat. Mivel a társadalmi viszony fogalma az intézményes szociológia elméletének központi fogalma, különösen a társadalmi viszony fogalmának a meghatározásában kell kifejeződnie azoknak a szempontoknak, amelyekre tekintettel figyelembe vesszük a fő szociológiai szemléletmódokat, és – a különböző szemléletmódok alapelveivel összefüggésben – e szemléletmódoknak megfelelő viszonyfogalmakat. Az előbb hivatkozott helyen foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy mennyiben és hogyan egyesítjük a fő szociológiai szemléletmódokat az intézményes szociológia elméletének az elvont és az engedményes szintjén. Az ott hangsúlyozott szempontok érvényesnek tekinthetők abban a vonatkozásban is, hogy mennyiben és hogyan vesszük figyelembe a fő szociológiai szemléletmódoknak megfelelő viszonyfogalmakat a társadalmi viszony fogalmának a következő meghatározásában; ezért ezzel a kérdéssel itt nem foglalkozunk. Ami a hálózatelméleti viszonyfogalmat illeti, felfogásunk szerint az általunk kidolgozott intézményes szociológia elmélete a társadalmi hálózatelemzést megalapozó szociológiai társadalomelméletnek, illetve a hálózatelemzésnek megfelelő „relációs szociológiának" is tekinthető; és a társadalmi hálózatelemzésnek megfelelő viszonyfogalom a társadalmi viszony következőkben kifejtendő felfogása, majd később (3.3) kiegészítve a társadalmi kapcsolat fogalmával.

1.2. Az emberi és a társadalmi viszonyok

A) Az emberi és az intézményes viszonyok

a) A motivációs és a szituációs viszonyok

Mint már említettük, a társadalmi viszony fogalma az intézményes szociológia elméletének központi fogalma; ezért e fogalmat igyekszünk világosan elhatárolni az emberi viszony tágabb fogalmán belül, és igyekszünk körültekintően meghatározni. Az első fejezetben (3.1Ab) volt szó arról, hogy a fogalmakat nem tekintjük eleve adottaknak, és a fogalmak meghatározása során tekintettel kell lennünk bizonyos szempontokra. E szempontoknak megfelelően, a társadalmi viszony fogalmának a meghatározása során egyrészt tekintettel kell lennünk arra, hogy e fogalmat általában mint okot szeretnénk felhasználni a társadalmi jelenségek

bizonyos vonatkozásainak, különösen a társadalmi kölcsönhatásoknak a magyarázatában. Ehhez mindenekelőtt elvileg is világos különbségeket kell tennünk az emberek közötti viszonyokon belül, és ki kell emelnünk a szűkebb értelemben vett társadalmi viszonyokat. Másrészt a társadalmi viszony fogalmát következetesen kell illesztenünk az intézményes szociológia elméletének az eddig meghatározott fogalomrendszerébe és a fogalomrendszer egészébe. Harmadrészt az okozatainak tekintendő társadalmi jelenségektől logikailag függetlenül kell meghatároznunk a szóban forgó fogalmat. Negyedrészt az adott fogalmat azért nevezzük társadalmi viszonynak, mert e fogalom segítségével azokra a problémákra keressük a választ, amely problémák megoldására főleg a társadalmi viszony kifejezéssel jelölt – jóllehet igen sokértelmű – fogalom szolgál a különböző szociológiai elméletekben.

A társadalmi viszony fogalmának a meghatározásában a legtágabb viszonyfogalomból indulunk ki, amely az emberek közötti területre vonatkozik, az emberek közötti viszony, illetve – rövidebb kifejezéssel élve – az emberi viszony fogalmából. Majd az emberi viszonyok bizonyos szempontok szerinti tipizálásának az eredményeként jutunk el – az emberi viszony fogalmához képest jóval szűkebben értelmezett – társadalmi viszony fogalmához, ahogyan azt a 10.1. ábrán szemléltetjük.

Emberi viszonyok, illetve e viszonyokon belül társadalmi viszonyok nemcsak egyének, hanem bizonyos értelemben csoportok között is lehetnek. Majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy csoportok milyen értelemben tekinthetők a társadalmi viszonyok hordozóinak. A következőkben addig általában csak egyénekre gondolunk, amikor emberi viszonyokról vagy társadalmi viszonyokról van szó. Emberi viszonyok természetesen több egyén között, esetleg milliók között is lehetnek, de az emberi viszonyok elemzésében az egyszerűség kedvéért gyakran csak két félről, két egyénről (vagy csoportról) beszélünk.

Már az emberi viszony fogalmának a meghatározásában tekintettel kell lennünk arra, hogy az emberi viszonyokat az emberek közötti kölcsönhatások, és e kölcsönhatásokba ágyazott cselekvések magyarázatában a kölcsönhatások és a cselekvések meghatározó tényezőiként szeretnénk értelmezni. Az emberi viszony fogalmát úgy kell meghatároznunk, hogy e viszonyok ismeretében magyarázatot találjunk az emberek közötti kölcsönhatásokra, és az e kölcsönhatásokba ágyazott cselekvésekre. Tehát az emberi viszony fogalmának meghatározásában mindenekelőtt az adott viszonyból magyarázandó cselekvések és kölcsönhatások – már a viszony fogalmától eltekintve is ismert – meghatározó tényezőit kell figyelembe vennünk.

A második fejezetben (3.1Ab) vezettük be a szükségletkielégítés összetevőinek a fogalmát, és az ott meghatározott értelemben a szükségletkielégítés összetevőinek nevezzük azokat a létezőket, amelyek közvetlenül vagy közvetve hatással vannak vagy potenciálisan hatással lehetnek az adott egyén szükségleteinek a kielégítésére és ezáltal cselekvéseire. Tehát nagyon általánosan és még igen pontatlanul fogalmazva emberi viszonyokon érthetjük azt, hogy az emberek között valamilyen formában tartósan összekapcsolódnak a szükségletkielégítés azon összetevői, amelyek meghatározzák az egyes egyének cselekvéseit és az adott egyének közötti

kölcsönhatásokat. Ezt adottnak véve felmerül az a kérdés, hogy az emberi viszonyokat formailag milyen létezők alkothatják, az emberi viszonyokban milyen formában kapcsolódhatnak össze a szükségletkielégítés összetevői.

Korábban (1.1Bb) láttuk, hogy egyes felfogások szerint a társadalmi viszonyok bizonyos értelemben adott egyének és csoportok között megfigyelhető kölcsönhatások; tehát e szerint cselekvések és kölcsönhatások is lehetnek az emberi viszonyok alkotórészei. Azonban amennyiben a viszony fogalma a kölcsönhatások, és az adott kölcsönhatásokba ágyazott cselekvések magyarázatára szolgál, magukat a kölcsönhatásokat és a cselekvéseket már nem értelmezhetjük a viszony fogalmán belül, mert így a fenomenalista viszonyfogalomhoz jutnánk. Az emberi viszonyok elvileg olyan elemi alkotórészekből épülhetnek fel, amelyek a kölcsönhatások, illetve a kölcsönhatásokba ágyazott cselekvések meghatározó tényezőit képezik.

Első pillantásra talán úgy tűnhet, hogy egy adott szubjektumon kívüli egyének és csoportok cselekvései lehetnek a szubjektum viszonyainak az elemei, mivel e cselekvések bizonyos értelemben hatással lehetnek a szubjektum cselekvéseire, és ezáltal az adott egyének közötti kölcsönhatásokra. Például Luhmann felfogása szerint a cselekvés magából a cselekvésből jön létre, a cselekvéseket bizonyos értelemben cselekvések határozzák meg. (Luhmann 1995: 110) A viszony fogalmát így értelmezve azonban az adott egyének cselekvéseinek és az adott egyének közötti kölcsönhatásoknak az alakulásában nem találnánk törvényszerűségeket vagy szabályszerűségeket. Ha ugyanis minden egyes egyén cselekvéseit csupán mások cselekvései határoznák meg, e cselekvések összességükben meghatározatlanok lennének, és így végső soron az egyes egyének cselekvései is véletlenszerűen alakulnának. Nem társadalmi példával élve, a szerencsekerékben minden egyes golyó mozgását meghatározza a többi golyóval való érintkezés, az egyes golyók mozgása végül mégis véletlenszerű.

Először a második fejezetben (1.2C) vázoltuk fel a cselekvések fő meghatározó tényezőit. Láttuk, hogy a cselekvéseket a legáltalánosabb szinten egy általános motívum és a cselekvési szituáció egymással összefüggésben határozza meg; elvileg e tényezők hatásait közvetítik az aktuális cselekvési lehetőségek és az aktuális motívumok. Az ötödik fejezetben (1.1Bb; 2.2Bb) ennek megfelelően elemeztük a racionális cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit és a társadalmi cselekvések fő meghatározó tényezőit. Ehhez kapcsolódva (5. fejezet: 3.2Ba) rámutattunk arra, hogy a társadalmi kölcsönhatást az határozza meg, hogy a két fél adott általános társadalmi motívumaival összefüggő társadalmi természetű cselekvési szituációi milyen mértékben és milyen tartalommal kapcsolódnak össze egymással. Általában az emberek közötti kölcsönhatásra vonatkozóan fogalmazhatunk úgy, hogy az emberek közötti kölcsönhatást az határozza meg, hogy a két fél adott általános motívumaival összefüggő cselekvési szituációi milyen mértékben és milyen tartalommal kapcsolódnak össze egymással.

Tehát ha az emberi viszony fogalmát az emberek közötti kölcsönhatások, és e kölcsönhatásokba ágyazott cselekvések magyarázatára szolgáló fogalomnak szán-

juk, az emberek közötti viszonyokat formai szempontból általános motívumok és/vagy cselekvési szituációk, illetve a cselekvési szituációkat alkotó cselekvési lehetőségek és képességek alkothatják. Ennek megfelelően megkülönböztetjük az emberi viszony tágabb fogalmán belül egyrészt a motivációs viszonyt, másrészt a szituációs viszonyt.

- A *motivációs viszony* az egyének kognitív általános motívumainak – céljainak, beállítottságainak, értékeinek, érzelmeinek – a tartós összekapcsolódása az egyének között.

A motivációs viszonyokat alkotó motívumok lehetnek egyrészt személyes általános motívumok, amelyek a személyiséget jellemzik, és amelyek elvileg függetlenek a mindenkori körülményektől. Ilyen személyes motivációs viszonyok például az érzelmi viszonyok és a személyes értékek által alkotott viszonyok. A motivációs viszonyokat alkotó motívumok lehetnek másrészt instrumentális általános motívumok, amelyek a körülmények által meghatározottak. Ilyen instrumentális motivációs viszonyok lehetnek például az érdekcélok és az instrumentális értékek által alkotott viszonyok.

Felhívjuk a figyelmet arra, hogy egyes felfogások szerint a társadalmi viszonyok a fogalmaink szerinti motivációs viszonyok az egyének között. Például korábban (1.1A) említettük, hogy Tönnies az emberek közötti viszonyt emberi akaratok (mint motívumok) összekapcsolódásaként értelmezi; az emberek közötti viszonyokon belül a közösségi viszonyhoz a lényegakaratot (a személyes motívumot), a társadalmi viszonyhoz a választóakaratot (az instrumentális motívumot) kapcsolja. (Tönnies 1983) Arra is utaltunk (1.1Bb), hogy Schütz felfogása szerint a társadalmi viszony, illetve a „társadalmi kapcsolat prototípusa a motívumok szubjektumok közötti (intersubjective) összekapcsolódása". (Schutz 1964: 14) Motivációs viszonyokról van szó akkor, amikor Deutsch megkülönbözteti az adott két fél között a célok pozitív vagy negatív kölcsönös függőségét a szerint, hogy az egyik fél részéről a cél elérése pozitív vagy negatív hatással lehet arra, hogy a másik fél milyen mértékben vagy milyen eséllyel érheti el a célját. (Deutsch 2000: 22) A motivációs viszonyokon belül a szociálpszichológiai irodalomban az érzelmi viszonyok jelentőségét hangsúlyozzák. (Lásd pl.: Aronson 1978: 219-247; Forgas 1989: 223-294) A szociológiai irodalomban – különösen az egzisztencialista szociológia képviselőinek a körében – is találkozhatunk azonban olyan felfogással, amely szerint a társadalmi viszonyok nem mások mint érzelmi viszonyok. (Lásd pl.: Denzin 1991)

Az egyének általános motívumai – céljai, beállítottságai, értékei, érzelmei – értelmezésünk szerint is alkothatnak emberi viszonyokat; és ezeket a viszonyokat mi motivációs viszonyoknak nevezzük. Az általános motívumokból azonban még nem következtethetünk határozottan bizonyos cselekvésekre, illetve magatartásokra; és a motivációs viszonyokból még nem következtethetünk határozottan bizonyos kölcsönhatásokra adott egyének között. A motívumok és a motivációs viszonyok csak általános hajlandóságokat fejeznek ki bizonyos cselekvésekre és kölcsönhatásokra;

az általános motívumok az adott cselekvési szituációval, illetve a cselekvési szituációk adott egyének közötti összekapcsolódásával összefüggésben határozzák meg az egyének cselekvéseit és az egyének közötti kölcsönhatásokat. Például ha adott egyének negatív érzelmeket táplálnak egymás iránt, főleg az adott körülményektől függően esetleg kerülik egymást, de az is lehet, hogy rendszerint összevesznek egymással. Vagy ha két egyén célja azonos jószág megszerzésére irányul, a körülményektől függően esetleg összeütközésbe kerülnek egymással, de az is lehet, hogy együttműködnek egymással az adott jószág megszerzése céljából.

A második fejezetben (1.2Bb) láttuk, hogy a cselekvési szituációt felfogásunk szerint cselekvési lehetőségek és cselekvési képességek alkotják, és itt ennek megfelelően határozzuk meg a szituációs viszony fogalmát.

- A *szituációs viszony* cselekvési szituációknak, azaz adott általános motívumok szempontjából jelentős cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés összetevőinek a tartós összekapcsolódása az egyének (vagy csoportok) között.

A szituációs viszony fogalmának megfelelő viszonyfogalommal – ismereteink szerint – nem találkozhatunk a szociológiai irodalomban.[7] A normativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben hangsúlyozott szerepviszonyokat azonban a szituációs viszonyokhoz hasonló, de önmagukban csak normatív természetű viszonyokként is értelmezhetjük, ahogyan azt majd később (1.2Ab) látjuk.

A szituációs viszony magában foglalja a motivációs viszony azon vonatkozásait is, amelyek jelentősek e viszony funkciója, illetve következményei szempontjából, mivel az egyének cselekvési szituációi az adott egyének általános motívumaira vonatkoztatva értelmezhetők. Az adott egyének között összekapcsolódó cselekvési szituációt mint szituációs viszonyt – a viszonyban lévő két félről beszélve – az egyik és a másik fél olyan cselekvési lehetőségei és képességei alkotják, amelyek mindkét fél számára a szükségletkielégítés összetevőit képezik. Ha a két fél cselekvési szituációi összekapcsolódnak, az egyik fél cselekvési szituációjának az alkotórészeit képező, és a szituáció egésze által meghatározott aktuális cselekvési lehetőségei, illetve alternatívái eleve a másik fél számára is a szükségletkielégítés összetevőit képezik, tehát azok megvalósítása eleve hatással van a másik fél szükségletkielégítésének összetevőire. Tehát a szituációs viszonyok elvileg meghatároznak vagy bizonyos mértékben valószínűsítenek bizonyos kölcsönhatásokat az adott viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének között.

b) A nem intézményes és az intézményes viszonyok

A következőkben a szituációs viszonyokon belül abból a szempontból teszünk különbséget, hogy az adott egyének cselekvési szituációit, amelyek összekapcsolódnak az egyének között, illetve az adott szituációkat alkotó cselekvési lehetősé-

[7] Saját korábbi munkáinktól természetesen eltekintve.

geket és képességeket nem intézmények hozzák létre vagy intézmények hozzák létre. A szituációs viszonyok ebből a szempontból lehetnek nem intézményes viszonyok vagy intézményes viszonyok.

A *nem intézményes viszony* csupán személyes tulajdonságoknak, valamint természeti és/vagy dologi-technikai körülmények által meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés összetevőinek a tartós összekapcsolódása az egyének (vagy csoportok) között. Különböző nem intézményes viszonyok lehetnek például egymást szerető egyének között nagyrészt azáltal meghatározottan, hogy egymás közelében vagy nagyon távol laknak egymástól. Nem intézményes viszonyok vannak például az ellenséges harctéri alakulatok között, amelyeket alapvetően dologi-technikai és természeti tényezők (fegyverzet, domborzat, növényzet, épületek stb.) határoznak meg. Ha a szituációs viszony fogalmát egy bokszmérkőzés időszakára korlátozva használjuk, és ha figyelembe vesszük azt, hogy a mérkőzésre vonatkozó szabályok részleteiben nagyrészt nem szabályozzák a mérkőzés folyamatát, részben nem intézményes viszony van a két küzdő fél között, testi tulajdonságaik (testsúly, magasság, karhossz stb.) és a ring korlátai által meghatározottan.

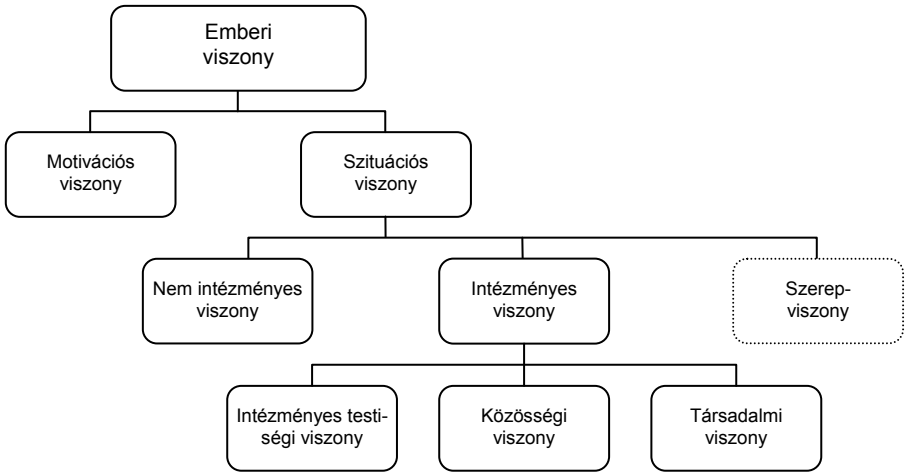

10.1. ábra: Az emberi viszonyok típusai

Minket a szituációs viszonyokon belül az általunk úgynevezett intézményes viszonyok érdekelnek.

- Az *intézményes viszony* az adott általános motívumok szempontjából jelentős és intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés összetevőinek a tartós összekapcsolódása az egyének (vagy csoportok) között.

Az intézményes viszonyt el kell határolnunk az emberi viszony tágabb fogalmán belül ahhoz, hogy eljussunk a még szűkebben értelmezhető társadalmi viszony fogalmához. Az intézményes viszonyok nagyon különböző természetűek lehetnek, és különböző természetükre a következő alcím keretében majd e viszonyok tipizálása révén világítunk rá. Ott majd láthatjuk, hogy milyen valóságos viszonyokra gondolunk, amikor intézményes viszonyokról beszélünk.

A viszonyfogalom értelmezéseinek az áttekintésénél (1.1.Ba) említettük, hogy a normativista szemléletmódban a társadalmi viszonyokat általában mint szerepviszonyokat értelmezik; normativista felfogásban a szerepviszonyok jelképi, illetve kulturális természetűek, amelyekben szerepek, illetve szerepelvárások kapcsolódnak tartósan össze az egyének között. Mi az intézményes viszonyhoz formailag hasonló, de elvileg nem valóságos, hanem csupán elképzelt, illetve normatív természetű viszonyként értelmezzük a szerepviszonyt.

Az intézményes viszonyokat intézmények hozzák létre, és a harmadik fejezetben (3.2Ba) tárgyaltak szerint az intézmények érvényességi körébe eső egyének adott intézményes helyzeteiknek megfelelő szerepekkel rendelkeznek. Következésképpen az intézményes viszonyok szorosan összefüggnek az adott viszonyban lévő egyének szerepeivel, és fogalmaink szerint ezen összefüggés kifejezésére szolgál a szerepviszony fogalma. A szerepviszony fogalmát olyan értelemben vezetjük be, hogy a szerepviszonyokat szereplehetőségek alkotják. A harmadik fejezetben (3.2Bb) a szerep fogalmához kapcsolódva vezettük be a szereplehetőségek fogalmát, amelyben a szerepet cselekvési lehetőségek és képességek fogalmaiban fejeztük ki, és e szerint a szereplehetőségek elképzelt, illetve feltételezett cselekvési lehetőségekből és képességekből épülnek fel.

- A *szerepviszony* – mint normatív viszony – szereplehetőségeknek és az általuk feltételezett cselekvési képességeknek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása.

A kiemelt meghatározás szerint a szerepviszony olyan normatív viszony, amelyben az intézményes szabályokból szimbolikus értelmezés révén kiértelmezhető cselekvési lehetőségek, és az általuk feltételezett cselekvési képességek kapcsolódnak tartósan össze a felek között. A szerepviszony tehát önmagában csak normatív viszony, azonban a szerepviszony egybeeshet az adott egyének közötti valóságos intézményes viszonnyal, amennyiben a szerepviszonyt alkotó, az intézményes szabályokból kiértelmezhető cselekvési lehetőségek és képességek a valóságban is léteznek, és ezek a cselekvési lehetőségek és képességek adott egyének számára a szükségletkielégítés összetevőit képezik. A szerepviszony nem önmagában, hanem csak olyan szempontból és csak annyiban határozza meg az adott egyének cselekvéseit és az adott egyének közötti kölcsönhatásokat, amilyen szempontból és amennyiben a szerepviszonyt alkotó cselekvési lehetőségek és képességek ugyanakkor az egyének intézményes viszonyainak is az elemeit képezik.

A társadalmi viszonyok összetevőinek az elemzésénél (2.1Bb) majd rávilágítunk arra, hogy az intézményes viszony fogalma mellett azért érdemes bevezetni a szerepviszony fogalmát, mert intézményes viszonyokat intézmények kialakítása és érvényben tartása révén, következésképpen szerepek, szereplehetőségek és szerepviszonyok kialakítása révén lehet létrehozni. Bizonyos intézmények azonban olyan intézményes viszonyokat is létrehozhatnak, amelyek nem felelnek meg vagy ellentmondanak az adott intézményes szabályoknak; és a szerepviszony fogalmának a bevezetése segítségünkre lehet az intézmények és az általuk létrehozott intézményes viszonyok közötti normatív eltérések és ellentmondások felfedésében, értelmezésében és magyarázatában.

B) A közösségi, a társadalmi és a testiségi viszonyok

(Az intézményes viszonyok tipizálása)

Miközben arra a kérdésre kerestük a választ, hogy milyen elemi alkotórészekből állnak az emberi viszonyok, eddig formai szempontból szelektáltunk a szükségletkielégítés összetevői között. Először a motivációs viszonyokat és a szituációs viszonyokat különböztettük meg egymástól, majd a szituációs viszonyokon – mint valóságos viszonyokon – belül megkülönböztettük a nem intézményes viszonyokat és az intézményes viszonyokat.

A továbbiakban az intézményes viszonyokat két szempontból tipizáljuk, ahogyan azt a 10.1. táblázatban szemléltetjük. Egyrészt abból a szempontból, hogy a két fél között összekapcsolódó cselekvési szituációt, illetve cselekvési lehetőségeket és képességeket a szükségletkielégítés milyen tartalmi összetevői képezik. Másrészt abból a szempontból, hogy az adott viszony szubjektív vagy objektív természetű a viszonyban lévő felek szempontjából; ami összefügg azzal, hogy az adott viszonyt belső fedezetű intézmények vagy külső fedezetű intézmények hozzák létre.

A szükségletkielégítés tartalmi összetevőinek megfelelően, az intézményes viszonyok elemeit képező cselekvési lehetőségek és képességek lehetnek a szükségletek tárgyai vagy negatív tárgyai, a szükségletkielégítés eszközei, pozitív vagy negatív feltételei. Ebből a szempontból megkülönböztetjük a közösségi viszonyokat, a társadalmi viszonyokat és az intézményes testiségi viszonyokat. A közösségi viszonyokat a lelki szükségletek tárgyait képező cselekvési lehetőségek és képességek alkotják; a társadalmi viszonyokat a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségek és képességek alkotják; az intézményes testiségi viszonyokat a testi szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képező cselekvési lehetőségek és képességek alkotják.

A tipizálás másik szempontjából megkülönböztetjük a szubjektív viszonyokat és az objektív viszonyokat, illetve a belsőleges viszonyokat és a külsőleges viszonyokat. A belsőleges viszonyokat belső fedezetű intézmények által létrehozott, a viszonyban lévő felek szempontjából szubjektív természetű cselekvési lehetőségek

és képességek alkotják. A külsőleges viszonyokat külső fedezetű intézmények által létrehozott, a viszonyban lévő felek szempontjából objektív természetű cselekvési lehetőségek és képességek alkotják. A félreértések elkerülése végett megjegyezzük, a szubjektív viszonyon nem azt értjük, hogy e viszony tudati természetű, hanem azt, hogy az adott viszonyban lévő egyének azt szándékosan hozták létre és létezőként szándékosan tartják fenn. Az objektív viszony a viszonyban lévő egyénektől függetlenül jött létre és tőlük függetlenül létezik.

Szükségletkielégítés összetevői szempontjából	**Viszonyban lévő felek szempontjából**	
	Szubjektív viszony	Objektív viszony
Lelki szükséglet tárgya	*Tiszta közösségi viszony*	*Kvázi-közösségi viszony*
Szükségletkielégítés eszköze és/vagy feltétele	*Belsőleges társadalmi viszony*	*Külsőleges társadalmi viszony*
Testi szükséglet tárgya vagy negatív tárgya	*Belsőleges testiségi viszony*	*Külsőleges testiségi viszony*

10.1. táblázat: Az intézményes viszonyok típusai

A közösségi viszony és a társadalmi viszony elnevezések is utalnak arra, hogy az általunk megkülönböztetett egyes típusok összefüggnek a Tönnies által megkülönböztetett és a viszonyfogalom klasszikus értelmezéseinek az áttekintésénél (1.1A) ismertetett típusokkal. Azonban az általunk megkülönböztetett típusok a valóságban már azért is csak kisebb részben eshetnek egybe a Tönnies által megkülönböztetett típusokkal, mert mi két típus helyett hat fő típust látunk szükségesnek megkülönböztetni egymástól. A valóságban a tönniesi közösségi viszonynak fogalmaink szerint leginkább a tiszta közösségi viszony, a tönniesi társadalmi viszonynak fogalmaink szerint leginkább a külsőleges társadalmi viszony felel meg. Tönnies nem tett különbséget a tiszta közösségi viszony és a kvázi-közösségi viszony között sem; és valószínűleg azokat a valóságos emberi viszonyokat is közösségi viszonyoknak tekintette, amelyeket mi belsőleges társadalmi viszonyoknak nevezzük, valamint azokat a viszonyokat is, amelyeket a testiségi viszonyokon belül majd ellátási viszonyoknak nevezzük. A legfőbb különbség a szóban forgó felfogások között az, hogy – mint korábban (1.2Aa) említettük – Tönnies motivációs viszonyokként értelmezte a közösségi és a társadalmi viszonyokat; mi viszont mint szituációs viszonyokat határozzuk meg az intézményes viszonyok szóban forgó típusait.

A fő típusok meghatározásához úgy jutunk, ha a tipizálás két szempontja szerinti ismertetőjegyekre utalunk. A rövid meghatározás alapvető formája a következő: A

…(1)… viszony …(2)… fedezetű intézmények által létrehozott, …(3)… cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a …(4)… egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása. Az első kitöltendő helyen tehát a viszony megnevezése, a másodikon az adott viszonyt létrehozó intézmény fedezete (belső vagy külső), ennek megfelelően a harmadikon a felek szempontjából a viszony természete (szubjektív vagy objektív), a negyediken a szükségletkielégítés tipikus összetevői szempontjából (a lelki vagy a testi szükségletek tárgyai vagy negatív tárgyai, a szükségletkielégítés eszközei és/vagy feltételei) a viszony elemeinek a megadása szerepel.

Az intézményes viszonyok általunk megkülönböztetett típusai természetesen ideáltípusok, azaz a valóságos viszonyok esetleg lehetnek részben közösségi, részben társadalmi, részben testiségi viszonyok; valamint lehetnek részben belsőleges, részben külsőleges viszonyok.

a) A közösségi viszonyok

Mi a közösségi viszonyokkal csupán annyiban foglalkozunk, amennyiben ez ajánlatosnak tűnik ahhoz, hogy az emberi és az intézményes viszonyok tágabb fogalmain belül világosan elhatároljuk és meghatározzuk a társadalmi viszonyokat. A következőkben tehát a közösségi viszonyokkal, és e viszonyok két típusával, a tiszta közösségi viszonyokkal és a kvázi-közösségi viszonyokkal foglalkozunk.

- A *közösségi viszony* intézmények vagy intézményes erkölcs által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a lelki szükségletek tárgyainak egyének közötti tartós összekapcsolódása.

A közösségi viszonyok közös sajátossága, hogy az elemeiket képező cselekvési lehetőségek és képességek a viszonyban lévő egyének számára a lelki szükségletek tárgyait képezik. A másik tipizálási szempontból azonban a közösségi viszonyokon belül különbséget teszünk a tiszta közösségi viszonyok és a kvázi-közösségi viszonyok között. E két típus elnevezései arra utalnak, hogy az előbbi viszonyok elvileg tisztán közösségi természetűek, az utóbbi viszonyok azonban bizonyos szempontból ellentmondásosak.

A közösségi viszonyok által meghatározott cselekvések és kölcsönhatások általunk úgynevezett közösségi cselekvések és közösségi kölcsönhatások. Az ötödik fejezetben (2.2Aa, 3.1Ab) meghatározott értelemben a közösségi cselekvések a szubjektum számára a lelki szükséglet tárgyait képező értékmotivált cselekvések; a közösségi kölcsönhatások viszont olyan kölcsönhatások az egyének között, amelyekben egy adott egyén közösségi cselekvése a másik fél számára is a lelki szükséglet tárgyát képezi és személyes értéket fejez ki, és viszont.

- A *tiszta közösségi viszony* belső fedezetű intézmények vagy intézményes erkölcs által létrehozott, illetve meghatározott szubjektív cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a lelki szükségletek tárgyainak egyének közötti tartós összekapcsolódása.

Tiszta közösségi viszonyokat találunk jellemzően például egy jól szervezett baráti társaság, egy viszonylag szűk körű hitközösség vagy önszerveződő szabadidős klub, egy kedvtelésből együtt játszó tagokból álló színjátszó kör vagy zenekar tagjai között.

Tiszta közösségi viszonyokat tehát belső fedezetű intézmények vagy intézményes erkölcs révén hoznak létre az egyének, amennyiben ezen szabályrendszerek által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek az adott szabályrendszer érvényességi körébe eső egyének számára a lelki szükségletek tárgyait képezik. A tiszta közösségi viszonyt létrehozó szabályrendszernek elvileg sem kell feltétlenül intézménynek lennie, a kvázi-intézményként értelmezett intézményes közösségi erkölcs (4. fejezet: 3.1Aa) is létrehozhat tiszta közösségi viszonyokat az egyének adott körében. A harmadik fejezetben (2.2Aa) említettük ugyanis, hogy az olyan szabályok esetében, amelyek érvényességi körébe eső cselekvések a lelki szükségletek tárgyait képezik, eleve feltételezhető a szabályoknak való megfelelésre irányuló szándék, tehát nincs feltétlenül szükség rendszeres ellenőrzésre. Viszont minél több egyén tartozik az adott szabályrendszer érvényességi körébe, valamint minél összetettebb az a tevékenység, amelynek szabályozására az adott szabályrendszer hivatott, az adott szabályrendszernek annál inkább intézményes formát kell öltenie.

A tiszta közösségi viszonyokat alkotó cselekvési lehetőségek és képességek olyan értelemben szubjektívek, hogy a viszonyban lévő felek együttesen hozzák azokat létre, közösségi intézmények vagy intézményes közösségi erkölcs révén. Azonban e viszonyok is tényszerűek, azaz nem az egyének tudatában, hanem az egyének tudatán kívül és az egyének között léteznek. A közösségi viszonyok alapján természetesen érzelmi viszonyok is kialakulnak az adott egyének között; illetve fordítva, az egymás iránt eleve pozitív érzelmeket tanúsító egyének intézmények vagy intézményes erkölcs kialakítása révén közösségi viszonyokat hozhatnak egymás között létre.

- A tiszta közösségi intézmények vagy az intézményes közösségi erkölcs érvényességi körébe eső és tiszta közösségi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének száma elvileg korlátozott, és gyakorlatilag általában nem haladhatja meg a közel húsz főt.

Ez abból következik, ahogyan erre a negyedik fejezetben (3.1Aa) rámutattunk, hogy az egyes egyéneknek is közvetlen és jelentős hatással kell lenniük az intézményes vagy a kvázi-intézményes szabályok kialakítására és érvényben tartására ahhoz, hogy az adott szabályok által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek számukra a lelki szükségletek tárgyait képezzék. Ilyen értelemben tehát viszonylag sok egyén között eleve nem jöhetnek létre tiszta közösségi viszonyok.

A kvázi-közösségi viszony a szükségletkielégítés összetevői szempontjából hasonló a tiszta közösségi viszonyhoz, azonban az adott viszonyt létrehozó intézményrendszer fedezete, és ezzel összefüggésben az adott viszony szubjektív vagy objektív jellege szempontjából lényeges különbség van a szóban forgó két típus között.

- *A kvázi-közösségi viszony* külső fedezetű intézmények által létrehozott, illetve meghatározott objektív cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a lelki szükségletek tárgyainak egyének közötti tartós összekapcsolódása.

Nagyobbrészt inkább kvázi-közösségi viszonyok és nem tiszta közösségi viszonyok – ugyanakkor részben társadalmi viszonyok – találhatók például a nagycsalád tagjai között, ahol a gyermekeknek többnyire igen kevés befolyásuk van az intézményes vagy kvázi-intézményes szabályok kialakítására. Közel állhat a szóban forgó típushoz például a felnőttek által irányított ifjúsági szervezet tagjai közötti viszonyok, az egyház felsőbb szervei által kialakított és fenntartott intézmények által meghatározottan működő hitközösségek tagjai közötti viszonyok.

A kvázi-közösségi viszony csupán fogalma szerint, más tényezőket figyelmen kívül hagyva valószínűtlen. A negyedik fejezetben (3.1Ab), a kvázi-közösségi intézmények tárgyalásánál már foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy milyen ellentmondás feszül a kvázi-közösségi intézményekben, következésképpen az ilyen intézmények által létrehozott viszonyokban. Eszerint azt, hogy egy adott intézmény a lelki szükséglet tárgyát képező cselekvési lehetőségeket és képességeket hoz létre az érvényességi körébe tartozó egyének számára – az adott tevékenységi területen túl – épp az biztosíthatja, hogy az adott intézményt maguk az érintett egyének alakítják ki és tartják érvényben. Amennyiben viszont nem maguk az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének, hanem mások alakítják ki a szabályokat, és mások ellenőrzik az intézményes szabályok érvényesülését, nincs intézményes biztosíték arra, hogy az adott intézmény által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a lelki szükségletek tárgyait képezzék az adott egyének számára. Ezek a cselekvési lehetőségek és képességek csak az adott intézmény fedezetével rendelkező egyének és az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének motívumaitól függően képezhetik az utóbbiak számára a lelki szükségletek tárgyait. Tehát a kvázi-közösségi viszonyok esetében eleve fel kell tételeznünk, hogy az adott viszonyokat létrehozó intézmények fedezetével rendelkező egyének az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének lelki szükségleteinek az ismeretében, és e szükségleteknek való megfelelés szándékával alakítják ki és tartják érvényben az adott intézményeket.

Alapvetően a fent említett ellentmondással magyarázható például az, hogy a volt szocialista országokban annak idején nagyrészt kudarcot vallottak azok a kísérletek, amelyek az állampárt által meghatározott intézményes szabályok révén kívántak létrehozni közösségi viszonyokat és közösségeket. Nagyrészt így „üresedett ki" az ifjúsági mozgalom, a brigádmozgalom, a klubszerű társasági élet stb. A tiszta közösségi viszonyok helyett ugyanis kvázi-közösségi viszonyok is csak kismértékben jöttek létre az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének között.

Nem kizárt azonban a valóságban az, hogy az egyének meghatározott köreiben kvázi-közösségi viszonyok jöjjenek létre. A külső fedezetű intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének és az intézmények érvényességi körébe eső egyének motívumaitól

függően képezhetik az utóbbiak számára a szükségletek tárgyait. Bizonyos esetekben feltételezhetünk egy olyan motívumot az adott intézmények fedezetét képező egyének részéről, amely őket arra készteti, hogy olyan intézményes szabályokat alkossanak, amelyek illeszkednek az e szabályok által érintett egyének szükségleteihez, és ezáltal kvázi-közösségi viszonyok jöhetnek közöttük létre. Például a szülők a nagycsaládban, akik kizárólagosan is meghatározhatják a családtagokra érvényes szabályokat, a család más tagjaihoz fűződő érzelmeik által motiválva kialakíthatnak olyan szabályokat, amelyek megfelelnek a családtagok lelki szükségleteinek. Másik példával élve, a szociális otthon vagy a gyermekotthon vezetőinek az érdekében állhat, hogy az ott lakó felnőttek vagy gyerekek jól érezzék magukat, és ezért kialakíthatnak olyan intézményes szabályokat, amelyek megfelelnek a lakók lelki szükségleteinek, és amelyek kvázi-közösségi viszonyokat hoznak létre a lakók között.

Az is hozzájárulhat a kvázi-közösségi viszonyok létrejöttéhez, ha az intézmények érvényességi körébe eső egyének érzelmileg eleve olyan mértékben elkötelezettek az intézményeket létrehozó, illetve fenntartó személyek iránt, vagy az ügy iránt, amelynek a szolgálatára az intézményes szabályok irányulnak, hogy az adott intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségekkel és képességekkel is azonosulnak. Így alakulhatnak ki esetleg kvázi-közösségi viszonyok például egy nagyobb vallási csoportban, egy kolostorban vagy egy jótékonysági szervezetben.

- A kvázi-közösségi intézmények érvényességi körébe eső és kvázi-közösségi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének maximális száma elvileg egyértelműen nem korlátozott; azonban minél nagyobb az egyének száma, körükben annál kevésbé valószínű kvázi-közösségi viszonyok létrejötte.

Tehát valójában korlátozott a kvázi-közösségi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének száma, de a maximális létszám bizonytalan. A lehetséges maximális létszám különösen függ az adott intézményrendszer által megkövetelt elkötelezettség kiterjedtségétől és mértékétől, valamint a szabályozott tevékenység összetettségétől.

b) A társadalmi viszonyok

Az intézményes szociológia elméletében minket végül is a társadalmi viszonyok érdekelnek. A negyedik fejezetben (3.2Aa) rámutattunk arra, hogy a szociológiaelmélet művelői körében nem alakult ki egyetértés abban a kérdésben, hogy milyen természetű létezőket tekinthetünk társadalmi létezőknek, milyen jelenségeket társadalmi jelenségeknek, mire vonatkozik általában a társadalmi jelző. A társadalmiság különböző értelmezései a társadalmi viszony fogalmának különböző értelmezéseiben is megjelennek. Korábban (1.1Bc) már említettük, hogy a szociológiai irodalomban társadalmi viszonynak általában a mi szóhasználatunk szerinti emberi viszonyt nevezik; ez a társadalmiság tágabb értelmezésével függ össze, amely szerint a társadalmi egyáltalán az emberek közötti. Mi ehhez képest jóval szűkebben értelmezzük a társadalmi viszony fogalmát.

- A *társadalmi viszony* intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek és/vagy feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása.

E meghatározás szerint a társadalmi viszonyok nem mások mint érdekviszonyok és erőviszonyok. A hetedik fejezetben (2.1D) és a nyolcadik fejezetben (4.3A) adott meghatározásunk szerint ugyanis az érdekviszonyokban intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek, a társadalmi erőviszonyokban intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési képességek kapcsolódnak tartósan össze az egyének (vagy csoportok) között mint a szükségletkielégítés eszközei és/vagy feltételei. Ezzel a kérdéssel később (2.1Aa) kissé részletesebben is foglalkozunk.

A társadalmi viszonyokat tehát intézmények hozzák létre, és ezt a 10.2. ábrán szemléltetjük. Majd később (2.2) foglalkozunk érdemben azzal a kérdéssel, hogy az intézmények milyen további meghatározó tényezőkkel összefüggésben és milyen mechanizmus révén hozzák létre a társadalmi viszonyokat.

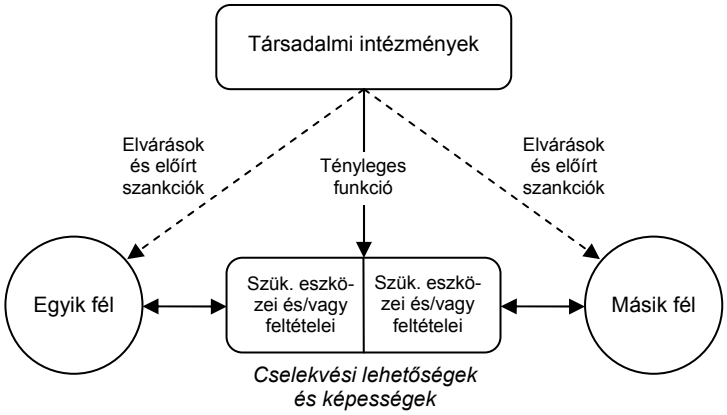

10.2. ábra: A társadalmi viszony

Társadalmi viszonyokat találunk jellemzően például a munkahelyi szervezet alkalmazottai között, a munkahelyi vezetők és a beosztottak között, a politikai pártok között, a bank alkalmazottai és ügyfelei között, az egyetemen az oktatók és a hallgatók között, a piacon az eladók és a vevők között, a bíróság tisztségviselői és a peres felek között.

Mint korábban (1.2Aa) is említettük, társadalmi viszonyok nemcsak egyének, hanem bizonyos értelemben csoportok között is lehetnek. Majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy csoportok milyen értelemben tekinthetők a társadalmi viszonyok hordozóinak. A következőkben addig általában csak egyénekre gondolunk, amikor társadalmi viszonyokról van szó. Társadalmi

viszonyok természetesen több egyén vagy csoport között is lehetnek, de a társadalmi viszonyok elemzésében az egyszerűség kedvéért gyakran csak két félről, két egyénről (vagy csoportról) beszélünk.

Az itt figyelembe vett szempontoktól eltérő szempontok szerint meghatározható intézményes viszonyok az emberek között (például a termelési viszonyok, a gazdasági viszonyok, a politikai viszonyok stb.) felfogásunk szerint társadalmi viszonyokként nem mások mint a társadalmi viszonyok különböző megnyilvánulási formái. Így például a termelési viszonyokon mint nem csupán technikai viszonyokon, hanem társadalmi viszonyokon a termelés szférájában kialakult érdekviszonyokat és erőviszonyokat értjük. A politikai viszonyok viszont a politikai élet szférájában kialakult érdekviszonyok és erőviszonyok az emberek között, amelyekkel majd a tizenötödik fejezetben foglalkozunk.

Később (2.2Ba) majd rávilágítunk arra, és a fejezet harmadik részében részletesebben is foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a társadalmi viszonyok által közvetlenül meghatározott cselekvések és kölcsönhatások általunk úgynevezett társadalmi cselekvések és társadalmi kölcsönhatások. Az ötödik fejezetben (2.2Ab, 3.1Ab) meghatározott értelemben a társadalmi cselekvések a szubjektum számára a szükségletkielégítés eszközeit képező érdekmotivált cselekvések vagy a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező társadalmi kényszermotivált cselekvések; a társadalmi kölcsönhatások viszont olyan kölcsönhatások az egyének között, amelyekben mindkét fél cselekvései egymás számára is a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik.

A társadalmi viszonyok lehetnek külső fedezetű intézmények által létrehozott külsőleges társadalmi viszonyok vagy belső fedezetű intézmények által létrehozott belsőleges társadalmi viszonyok.[8] A társadalmi viszonyok lehetnek továbbá egyoldalúan belsőleges és külsőleges társadalmi viszonyok is, de itt csak az előbbi két tiszta típust emeljük ki; az ilyen szempontból felemás társadalmi viszonyokkal majd a teljes társadalmi viszonyok fő típusainak a tárgyalása során (3.1Ad) foglalkozunk.

- A *külsőleges társadalmi viszony* külső fedezetű intézmények által létrehozott, illetve meghatározott objektív cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés feltételeinek és feltételes eszközeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása.

A társadalmi viszonyok annyiban objektívek, amennyiben a viszonyban lévő felektől függetlenül léteznek azok a társadalmi intézmények, amelyek köztük tartósan összekapcsolják a szükségletkielégítés feltételeit és feltételes eszközeit képező cselekvési lehetőségeket és képességeket. Fogalmaink szerint az ilyen értelemben vett objektív társadalmi viszonyok a valóságban azonosak azokkal a „materialisztikus

[8] A szóban forgó viszonyok jelölésére a külsőleges társadalmi viszony és a belsőleges társadalmi viszony kifejezések helyett eredetileg a feltétlen társadalmi viszony és a feltételes társadalmi viszony kifejezéseket használtam. (Farkas 1991: 49-51; Farkas 1997: 322-324)

összefüggésekkel" az emberek között, amelyekre már Marx rámutatott, de amelyek tartalmát elméletileg nem tisztázta (Marx–Engels 1976: 30). A társadalmi viszonyok a valóságban többnyire, illetve döntően vagy alapvetően külsőleges viszonyok, mivel a valóságos társadalmi intézmények az egyének szempontjából többnyire, döntően vagy alapvetően külső fedezetű intézmények. Jellemzően vagy nagyobbrészt ilyen viszonyokat találunk például a munkás és közvetlen vezetője, a bank alkalmazottai és az ügyfelek között, a bíróságon a bírók és a peres felek között, az egyetemen a beosztott oktatók és a hallgatók között, az önkormányzati hivatalok alkalmazottai és az ügyeiket intéző állampolgárok között.

- A külső fedezetű társadalmi intézmények érvényességi körébe eső és külsőleges társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének maximális száma elvileg korlátlan.

Egyrészt azért korlátlan, mert a szükségletkielégítés eszközei és feltételei, amelyeket a társadalmi intézmények létrehoznak, az egyének személyiségéhez képest tetszőlegesek. Másrészt a tisztán külső fedezetű intézmények esetében az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének nem vesznek részt az intézmények kialakításában és a társadalmi viszonyok létrehozásában, sem közvetlenül, sem közvetve. Külsőleges társadalmi viszonyok tehát százak, ezrek, milliók között is lehetnek.

Mint említettük, a társadalmi viszonyok a valóságban többnyire, illetve döntően vagy alapvetően külsőleges viszonyok. Azonban az egyének viszonylag szűkebb körökben létrehozhatnak belsőleges társadalmi viszonyokat is egymás között.

- A *belsőleges társadalmi viszony* belső fedezetű intézmények által létrehozott szubjektív cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek, illetve feltétlen eszközeinek egyének közötti tartós összekapcsolódása.

A belsőleges társadalmi viszonyt mindkét fél szempontjából belső fedezetű intézmény hozza létre, tehát az ilyen viszony az adott intézmény révén az adott egyének által létrehozva és fenntartva létezik. Belsőleges társadalmi viszonyokat tipikusan az általunk úgynevezett társadalmi egyesülésekben találunk, ahol a tagok maguk alakítják ki azt a társadalmi intézményt, amely köztük tartósan összekapcsolja a szükségletkielégítés eszközeit, illetve feltétlen eszközeit képező cselekvési lehetőségeket és képességeket. A társadalmi egyesülésekkel majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk, ahol majd jobban rávilágítunk a belsőleges társadalmi viszony természetére.

Belső fedezetű intézmények kialakítása révén belsőleges társadalmi viszonyokat hozhatnak létre egymás között például egy munkahelyi „klikk" vagy érdekszövetség tagjai. Ilyen viszonyokat hozhatnak létre egy közkereseti társaság tagjai vagy egy betéti társaság beltagjai, amennyiben a tagok együttesen alakítják ki a társaság szabályait. Belsőleges társadalmi viszonyokat hozhatnak létre egymás között a kartellbe szerveződő vállalatok felső vezetői, akik az adott intézmény ki-

alakítása révén arra szövetkeznek, hogy egymás között kiküszöböljék a versenyt, együttesen lépjenek fel a kartellen kívüli potenciális versenytársakkal szemben, és ily módon növeljék nyereségeiket.

Az eredetileg belsőleges társadalmi viszony is külsőleges viszonnyá válhat az egyének számára annyiban, amennyiben az egyes egyének valójában elvesztik befolyásukat a társadalmi intézmények alakulására és az ellenőrzésre, egyrészt a viszonyban álló egyének nagy számából, másrészt a társadalmi intézmények alakításában és az ellenőrzésben való részvétel – képviselők útján történő – közvetítettségéből eredően.

Eddig leegyszerűsítve két fél közötti belsőleges viszonyról beszéltünk, de elvileg legalább három egyén kell a belsőleges társadalmi viszony létrehozásához. Ilyen viszonyt ugyanis belső fedezetű intézmény kialakításával lehet létrehozni, és a negyedik fejezetben (1.1Ab) volt szó arról, hogy az egyének szintjén legkevesebb három egyén rendelkezhet a belső fedezetű intézmény fedezetével, amennyiben más intézményektől eltekintünk. Két egyén annyiban hozhat létre egymás között viszonylag belsőleges társadalmi viszonyt, amennyiben az általuk kialakított és fenntartott szabályrendszer egy átfogóbb intézménybe vagy intézményrendszerbe illeszkedik.

- A belső fedezetű társadalmi intézmények érvényességi körébe eső, és ezáltal belsőleges társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének maximális száma elvileg egyértelműen nem korlátozott, de nagy létszám esetén a belsőleges társadalmi viszonyok létrehozása különösen problematikus.

Ha viszonylag sok egyénre érvényes intézményekről van szó, az egyének nagyrészt csak közvetve, megbízottak révén vehetnek részt az intézmények kialakításában és az intézményes szabályok érvényesülésének az ellenőrzésében. Azonban ha elkülönült intézményes szerepek alakulnak ki az intézmények kialakítására és az ellenőrzés közvetlen gyakorlására, belső fedezetű intézményről és belsőleges társadalmi viszonyokról csak annyiban beszélhetünk, amennyiben az intézmények kialakításában való részvétellel és az ellenőrzés közvetlen gyakorlásával megbízott egyéneket az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének együttesen ellenőrzik, minden egyes egyén közvetlen személyes részvételével.

A tizenharmadik fejezetben majd foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy belső fedezetű intézmények kialakítása és fenntartása, és ezáltal belsőleges társadalmi viszonyok létrehozása eleve problematikus. Ezzel is összefügg, hogy belsőleges társadalmi viszonyok többnyire az egyének viszonylag kisebb létszámú körében jönnek létre. A valóságban nagyon valószínűtlen, hogy az egyének viszonylag nagyobb létszámú körében kialakuljanak és érvényben maradjanak belső fedezetű intézmények, és ezáltal létrejöjjenek belsőleges társadalmi viszonyok. Az egyének bizonyos számán túl már valójában lehetetlen belsőleges társadalmi intézmények kialakítása és érvényben tartása, és ezáltal belsőleges társadalmi viszonyok létrehozása.

Belsőleges társadalmi viszonyok létrehozása néhány egyén körében sem problémamentes; de az egyének olyan körében (általában közel húsz főig), amelyen be-

lül még minden egyén rendszeres személyközi kölcsönhatásban lehet valamennyi más egyénnel, a belsőleges társadalmi viszonyok létrehozásának nem lehet jelentős akadálya önmagában az adott körhöz tartozó egyének száma. Negyven vagy ötven egyén már igen nehezen hozhat létre egymás között belsőleges társadalmi viszonyt, közel száz fő körében valójában szinte lehetetlen belsőleges társadalmi viszony létrehozása. Még több egyén körében valójában kizárhatjuk a belsőleges társadalmi viszonyok létrehozásának a lehetőségét. Például a valóságban a szakszervezetek vagy a szakmai társaságok intézményei és társadalmi viszonyai általában igen távol állnak a belső fedezetű intézményektől és a belsőleges társadalmi viszonyoktól, mivel tagjaik döntő többsége szinte egyáltalán nem vesz részt az ellenőrzésben, de érdemben a szabályok kialakításában sem.

c) Az intézményes testiségi viszonyok

Az intézményes viszonyokon belül – a közösségi és a társadalmi viszonyokon túl – meg kell különböztetnünk a testiségi viszonyokat is ahhoz, hogy világosan lássuk a minket közelebbről érdeklő társadalmi viszonyokat, valamint a felemás társadalmi-testiségi viszonyokat.

- Az *intézményes testiségi viszony* intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a testi szükségletek tárgyainak vagy negatív tárgyainak egyének közötti tartós összekapcsolódása. A testiségi viszony lehet *ellátási viszony* vagy *kényszerű testiségi viszony*.

A negyedik fejezetben (3.1C) láttuk, hogy előfeltételezésünk szerint és a valóságban jellemzően egy adott intézmény csak a tipikus szereplők egyik oldaláról vagy csak részben testiségi intézmény, a tipikus szereplők másik oldaláról vagy részben közösségi vagy társadalmi intézmény. Ennek megfelelően, előfeltételezésünk szerint és a valóságban jellemzően az intézményes testiségi viszonyok olyan felemás, illetve egyoldalú viszonyok, amelyek csak a tipikus szereplők egyik oldaláról vagy csak részben testiségi viszonyok, a tipikus szereplők másik oldaláról vagy részben közösségi vagy társadalmi viszonyok.

Mint említettük, az intézményes testiségi viszony – az egyik fél szempontjából – lehet ellátási viszony vagy kényszerű testiségi viszony. Az egyoldalú ellátási viszonyt alkotó cselekvési lehetőségek és képességek az ellátott fél számára a testi szükségletek tárgyait képezik, a másik fél számára képezhetik a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit, vagy a lelki szükségletek tárgyait. Tehát az egyoldalú ellátási viszony az ellátott fél intézményes helyzetében lévő egyének számára ellátási viszony, az ellátó fél intézményes helyzetében lévő egyének számára társadalmi viszony vagy közösségi viszony. Egyoldalú ellátási viszonyokat, illetve ellátási-társadalmi viszonyokat találunk nagyrészt például az egészségügyi intézmények által meghatározottan a kórházban a betegek és az orvosok, az ápoltak és az ápolók között, amelyek a betegek és az ápoltak szempontjából ellátási viszonyok, az orvosok és az ápolók szempontjából társadalmi viszonyok. Azonban például

egy kórház is lehet olyan jótékonysági szervezet, amelyben az ápoltak és az ápolók között ellátási-közösségi viszonyok vannak, amelyek elemei az ápolók (pl. apácák) szempontjából a lelki szükségletek tárgyait képezik.

Az egyoldalú kényszerű testiségi viszonyt alkotó cselekvési lehetőségek és képességek a kényszerített fél számára a testi szükségletek negatív tárgyait képezik, a másik fél számára képezhetik a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit, esetleg a lelki szükségletek tárgyait. Tehát az egyoldalú kényszerű testiségi viszony a kényszerített fél intézményes helyzetében lévő egyének számára kényszerű testiségi viszony, a kényszerítő fél intézményes helyzetében lévő egyének számára társadalmi viszony vagy esetleg közösségi viszony. Egyoldalú kényszerű testiségi viszonyokat, illetve kényszerű testiségi-társadalmi viszonyokat találunk nagyrészt például a rabok és a börtönőrök, a rabszolgák és a rabszolgatartók, a kórházi zárt osztály kezeltjei és a kezelő személyzet között; amelyek a rabok, a rabszolgák és a kezeltek szempontjából kényszerű testiségi viszonyok, a börtönőrök, a rabszolgatartók és a kezelő személyzet szempontjából társadalmi viszonyok.

A testiségi viszonyokon belül az ellátási viszonyok lehetnek belsőleges vagy külsőleges viszonyok, a kényszerű testiségi viszonyok azonban a kényszerített fél szempontjából csak külső fedezetű intézmények által létrehozott külsőleges viszonyok lehetnek. Például a családtagok közötti ellátási-közösségi viszonyok nagyrészt belsőleges viszonyok, a kórházban a betegek és az orvosok közötti ellátási-társadalmi viszonyok jellemzően külsőleges viszonyok, a börtönben a rabok és a börtönőrök közötti kényszerű testiségi-társadalmi viszonyok külsőleges viszonyok.

Az egyoldalú intézményes testiségi viszonyok által meghatározott kölcsönhatások az egyik fél szempontjából intézményes testiségi hatásokat foglalnak magukban. Az ötödik fejezetben (3.1Ab) meghatározott értelemben az intézményes testiségi hatás olyan hatás két fél között, amelyben az egyik fél intézmény által meghatározott cselekvési lehetőséget valósít meg, és cselekvése a másik fél számára a testi szükséglet tárgyát vagy negatív tárgyát képezi. Két fél között jellemzően egyoldalú intézményes testiségi hatásokról beszélhetünk, és az adott kölcsönhatásokban a másik oldalról a hatások közösségi vagy társadalmi természetűek. Például az orvos és betege, vagy a testi gondozó és a gondozott között nagyrészt egyoldalú intézményes testiségi hatások vannak. Az orvosi gyógykezelés és a testi gondozás a betegre és a gondozottra vonatkoztatva intézményes testiségi hatásokat foglal magában. Az orvos és a fizetett gondozó számára viszont az adott kölcsönhatásokon belül saját cselekvései, valamint a beteg és a gondozott cselekvéseinek rá vonatkozó hatásai (például a kezelés vagy a gondozás megfizetése személyesen és/vagy közvetve) társadalmi természetűek.

2. A társadalmi viszonyok összetevői, létrehozása és következményei

A fejezet további részeiben a társadalmi viszonyokkal foglalkozunk részletesen. Láttuk, hogy intézmények által létrehozott és a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségek és képességek alkotják a társadalmi viszonyok elemi összetevőit. A fejezet második részének az első felében azonban már nem az elemi összetevőkről lesz szó, hanem a társadalmi viszonyok olyan bonyolultabb összetevőiről, amelyek már maguk is társadalmi viszonyoknak tekinthetők, de amelyek általában más összetevőkkel egybefonódva alkotják az emberek közötti társadalmi viszonyok egészét. Azaz először azt hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi viszonyokat lényegében véve az érdekviszonyok és az erőviszonyok képezik; majd rámutatunk arra, hogy a szerepviszonyok a valóságban mennyiben és milyen értelemben eshetnek egybe a társadalmi viszonyokkal. A fejezet második részének a második felében felvázoljuk a társadalmi viszony meghatározó tényezőit, és elemezzük a társadalmi viszonyt létrehozó összetett mechanizmust. Ehhez kapcsolódva térünk rá annak a kérdésnek a tárgyalására, hogy következményekként milyen jelenségeket tulajdonítunk a társadalmi viszonyoknak, valamint az egyének miért fogadják el az adott társadalmi viszonyokat.

2.1. A társadalmi viszonyok összetevői

A) A társadalmi viszonyok lényegi összetevői

a) Az érdekviszonyok és az erőviszonyok

Az érdekviszonyokkal és az erőviszonyokkal a hetedik és a nyolcadik fejezetben foglalkoztunk. Az érdekviszony fogalmát a hetedik fejezetben (2.1D) vezettük be, és ott (4.2) viszonylag részletesen foglalkoztunk az érdekviszonyok különböző típusaival. A társadalmi erőviszony fogalmát a nyolcadik fejezetben (4.3A) vezettük be, és ott (4.3B) viszonylag részletesen foglalkoztunk az erőviszonyok különböző típusaival.

- A társadalmi viszonyok érdekviszonyokból és társadalmi erőviszonyokból épülnek fel. Az érdekviszonyokban intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek, a társadalmi erőviszonyokban intézmények által létrehozott cselekvési képességek kapcsolódnak tartósan össze az egyének (vagy csoportok) között mint a szükségletkielégítés eszközei és/vagy feltételei.

A hetedik fejezetben tárgyalt meghatározásunk szerint az érdekviszony intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek és/vagy feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása. Láttuk, hogy ahogyan általában a társadalmi viszonyok, az érdekviszonyok is lehetnek külsőleges vagy belsőleges viszonyok. Az érdekviszonyok tipizálása során megkülönböztettük az érdekegybeesést, az érdekellentétet és az érdekazonosságot, valamint az egyoldalúan külsőleges érdekviszonyt.

A nyolcadik fejezetben tárgyalt meghatározásunk szerint a társadalmi erőviszony társadalmi képességeknek, azaz intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési képességeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek és/vagy feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása. Láttuk, hogy ahogyan általában a társadalmi viszonyok, az erőviszonyok is lehetnek külsőleges vagy belsőleges viszonyok. A társadalmi erőviszonyok fő típusaiként megkülönböztettük az elkülönült erőviszonyokat, az azonossági erőviszonyokat és az egyoldalúan elkülönült erőviszonyokat. Az erőviszonyok intenzitása szerint különbséget tettünk a kiegyenlített, a mérsékelten egyenlőtlen és a nagymértékben egyenlőtlen erőviszonyok között, és az utóbbi viszonyokat neveztük hatalmi viszonyoknak.

A társadalmi viszony fogalmának ilyen értelmezése általában távol áll a szociológiai irodalomban kialakult különböző felfogásoktól, amelyekkel a fejezet elején (1.1) foglalkoztunk, de ehhez részben hasonló felfogással találkozhatunk a szociológiaelméleti irodalomban.[9] A konfliktuselméletek képviselői kifejezetten nem ilyen értelemben határozzák meg a társadalmi viszony fogalmát, de elméletükben az erőviszonyok, illetve a hatalmi viszonyok és az érdekviszonyok elemzésére helyezik a hangsúlyt. (Dahrendorf 1976; Rex 1961) Tehát az általunk kifejtett felfogás, amely szerint a társadalmi viszonyok nem mások mint érdekviszonyok és erőviszonyok, nagyrészt összeegyeztethető a konfliktuselméleti felfogással. Az a gondolat, hogy a társadalmi viszonyok érdekviszonyokból és erőviszonyokból épülnek fel, leginkább Coleman viszonyfogalmára emlékeztetheti az olvasót; de Coleman viszonyfogalma eklektikus, többértelmű és nagyrészt fenomenalista fogalom.

Az említett szerző szerint a társadalmi viszonynak két oldala van: egyrészt magában foglalja a kommunikációt, amely lehetővé teszi az egyének egymáshoz igazodó cselekvését; másrészt a társadalmi viszony magában foglal valamilyen érdekeket és ellenőrzést, amely befolyást biztosít az egyik vagy mindkét cselekvőnek a másik felett. (Coleman 1990: 270, 503) Eltekintve a kommunikációtól, a társadalmi viszony további két összetevőjeként az érdek és az ellenőrzés megkülönböztetése bizonyos értelemben párhuzamba állítható a felfogásunk szerinti érdekkel

[9] A társadalmi viszony fogalmára vonatkozó elképzelésem kialakulására pályafutásom elején jelentős hatással volt a magyar szervezetszociológiai irodalomban a hetvenes-nyolcvanas években kialakult felfogás, amely szerint a szervezetek szociológiai tanulmányozásának két kulcsfogalma az érdek és az erő (hatalom), illetve az érdekérvényesítés képessége. (Lásd például: Héthy–Makó 1972; Héthy–Makó 1978; Andics–Rozgonyi 1977; Makó 1985)

és a társadalmi erővel. Mivel azonban Coleman az érdeket kognitív motívumként, az ellenőrzést viszont a megfigyelhető befolyásként értelmezi, a társadalmi viszonyra vonatkozó felfogása részben motivációs, részben fenomenalista jellegű. Ugyanakkor azt írja, hogy „a társadalmi viszonyok kötelezettségekből és elvárásokból épülnek fel" (I. m.: 270), és felfogása ilyen szempontból már a társadalmi viszony normativista értelmezéséhez áll közel.

b) A teljes, a részleges és az egyoldalú társadalmi viszonyok

A társadalmi intézmények általában olyan társadalmi viszonyokat hoznak létre az egyének és csoportok között, amelyekben érdekviszonyokat és erőviszonyokat egyaránt találunk. Bizonyos körülmények között azonban kialakulhatnak olyan társadalmi viszonyok is, amelyekben vagy csak érdekviszonyok, vagy csak erőviszonyok találhatók. Ebből a szempontból teszünk különbséget a teljes és a részleges társadalmi viszonyok között.

- *Teljes társadalmi viszonynak* nevezzük az olyan viszonyt, amelyben érdekviszony és társadalmi erőviszony egyaránt található. *Részleges társadalmi viszonynak* nevezzük az olyan viszonyt, amelyben vagy csak érdekviszony, vagy csak erőviszony fűzi össze az egyéneket (vagy csoportokat).

A részleges társadalmi viszonyok önmagukban többnyire elégtelenek ahhoz, hogy bizonyos társadalmi jelenségeket határozzanak meg, illetve társadalmi kölcsönhatásokat váltsanak ki a viszonyban lévő felek között, amennyiben eltekintünk az egyének és csoportok szélesebb köréhez fűződő társadalmi viszonyaiktól (és a közöttük lévő nem társadalmi viszonyoktól). A részleges társadalmi viszonyokon belül azonban azok a viszonyok, amelyeket majd később (3.2Ab) tiszta piaci társadalmi viszonyoknak nevezünk, önmagukban véve is jelentős viszonyok, és önmagukban véve is sajátos társadalmi kölcsönhatásokat határoznak meg az egyének és csoportok között.

A teljes és tiszta társadalmi viszonyokban mindkét, illetve valamennyi egyén vagy csoport oldaláról a szükségletkielégítés eszközei és/vagy feltételei kapcsolódnak össze cselekvési lehetőségek és képességek formájában. A valóságban azonban az emberi élet bizonyos területein viszonylag gyakran találkozhatunk olyan intézményes viszonyokkal is, amelyeket egyoldalú társadalmi viszonyoknak nevezünk.

- Az *egyoldalú társadalmi viszony* intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint az egyik fél részéről a szükségletkielégítés eszközeinek vagy feltételeinek, a másik fél részéről a testi vagy a lelki szükségletek tárgyainak vagy negatív tárgyainak egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása.

Az egyoldalú társadalmi viszonyok annyiban tekinthetők teljes társadalmi viszonyoknak, amennyiben valamelyik fél szempontjából érdekviszonyokat és társadalmi erőviszonyokat egyaránt tartalmaznak. Abból a szempontból azonban

felemás viszonyok, hogy e viszonyok különböző természetűek az egyik és a másik fél szempontjából nézve. Az egyoldalú társadalmi viszonyok jellemzően a társadalmi élet és a közösségi élet, valamint a társadalmi élet és a magánélet vagy a társadalmi élet és a kényszerű élet szférájának a határterületein találhatók.

Korábban (1.2Bc), az egyoldalú intézményes testiségi viszonyok tárgyalásánál láttuk, hogy társadalmi-ellátási viszonyokat találunk nagyrészt például az egészségügyi intézmények által meghatározottan a kórházban az orvosok és a betegek között. Az orvos számára saját cselekvési lehetőségei és képességei (a beteg kezelésére, fájdalmának csillapítására irányuló cselekvési lehetőségei, hatásköre, szaktudása stb.) a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik, a beteg bizonyos cselekvési lehetőségei és képességei (a beteg lehetősége a gyógykezelés igénybevételére, jogosultsága a diagnózisra és a megfelelő gyógyításra) a szükségletkielégítés feltételeit képezik. A beteg számára ugyanezek a cselekvési lehetőségek és képességek, mind az orvos cselekvési lehetőségei és képességei, mind saját cselekvési lehetőségei és képességei, főleg a testi szükségletek tárgyait képezik. Tehát az adott intézményes viszony az orvos szempontjából társadalmi viszony, a beteg szempontjából intézményes testiségi viszony, illetve ezen belül ellátási viszony.

Az előző példához hasonlóan, társadalmi-ellátási viszonyokat találunk a bordélyházban a prostituáltak és a vendégek között, mivel a nemi érintkezéssel összefüggésben ugyanazok a cselekvési lehetőségek és képességek az előbbiek számára a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit, az utóbbiak számára a testi szükségletek tárgyait képezik. Társadalmi-kényszerű testiségi viszonyokat találunk nagyrészt például a börtönőrök és a rabok, a rabszolgatartók és a rabszolgák, a kórházi zárt osztályban a kezelő személyzet és a kezeltek között; amelyek a börtönőrök, a rabszolgatartók és a kezelő személyzet szempontjából társadalmi viszonyok, a rabok, a rabszolgák és a kezeltek szempontjából kényszerű testiségi viszonyok.

Egyoldalú társadalmi viszonyokat, pontosabban társadalmi-közösségi viszonyokat találunk nagyobbrészt például a lelkipásztor és a hívők között. A lelkipásztor számára saját cselekvési lehetőségei és képességei (a szertartások végzésére irányuló cselekvési lehetőségei, hatásköre, szaktudása stb.) főleg a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik, a hívők bizonyos cselekvési lehetőségei és képességei (a hívők lehetőségei és jogosultságai a szertartásokon való részvételre stb.) a szükségletkielégítés feltételeit képezik. A hívők számára ugyanezek a cselekvési lehetőségek és képességek, mind a lelkipásztor cselekvési lehetőségei és képességei, mind saját cselekvési lehetőségeik és képességeik, főleg a lelki szükségletek tárgyait képezik. Tehát az adott intézményes viszony a lelkipásztor szempontjából főleg társadalmi viszony, a hívők szempontjából közösségi viszony

Az egyoldalú társadalmi viszonyok által meghatározott cselekvések és kölcsönhatások az egyik fél szempontjából társadalmi cselekvések és társadalmi hatások, a másik fél szempontjából közösségi vagy testiségi cselekvések és közösségi vagy testiségi hatások. Például az adott társadalmi-testiségi viszony által meghatározottan az orvos cselekvései és a beteg cselekvéseinek az orvosra vonatkozó hatásai az

orvos szempontjából társadalmi természetűek, a beteg cselekvései és az orvos cselekvéseinek a betegre vonatkozó hatásai testiségi természetűek. Azonban az orvos és a beteg vagy a lelkipásztor és a hívők között a valóságban nemcsak egyoldalú társadalmi viszonyok vannak; tehát a valóságban cselekvéseik és kölcsönhatásaik is vegyesebbek az egyoldalúan társadalmi, közösségi vagy testiségi cselekvésekhez és kölcsönhatásokhoz képest.

Az egyoldalú társadalmi viszony az egyik fél oldaláról elvileg tisztán társadalmi viszony és a másik fél oldaláról közösségi viszony vagy intézményes testiségi viszony. Azonban a viszonyok ilyen felemás természete a valóságban bizonyos mértékben befolyásolja mindkét fél kognitív irányultságát az adott viszonyok által meghatározott cselekvések és kölcsönhatások során. Bizonyos mértékben mindkét fél irányultságára hatással van az, hogy az adott viszony a másik fél számára más természetű. Tehát az egyén, aki számára az adott egyoldalú társadalmi viszony alapvetően társadalmi természetű, bizonyos mértékben tekintettel van arra, hogy az adott viszony a másik fél számára közösségi vagy testiségi természetű, amely közvetlenül érinti a másik fél szükségleteinek a kielégítését, és az előbbi egyén bizonyos mértékben alkalmazkodik a másik fél e szükségleteket kifejező elvárásaihoz.

Bár nem a szóban forgó fogalmakban kifejezve, de valójában az emberi viszonyok ilyen felemás természetére, illetve e viszonyok sajátos következményeire mutat rá például Bourdieu, amikor a papok vagy lelkipásztorok kétarcú helyzetéről és magatartásáról ír. A papok tevékenységükért egyfelől fizetést és a hívőktől adományokat kapnak, azaz – amennyiben általános motívumuk e javak megszerzésére irányul – tevékenységük érdekmotivált; másfelől viszont tevékenységük kifejezetten isten és a hívők, illetve a hívők lelki szükségleteinek a szolgálatára irányul. A papok és a hívük közötti társadalmi-közösségi viszonyokkal összefüggésben többé vagy kevésbé a papok is hajlamosak lehetnek arra, hogy átéljék tevékenységük hívők szempontjából nézve közösségi természetét, és részben értékmotiváltan cselekedjenek; de hajlamosak lehetnek arra is, hogy csak a tettetés, a szavakban kifejeződő szépítés szintjén azonosuljanak tevékenységük hívők szempontjából nézve közösségi természetével. (Vö.: Bourdieu 2002: 176-178) Az egyoldalú társadalmi viszonyok részletesebb elemzésének is lenne jelentősége, azonban a továbbiakban a tiszta társadalmi viszonyokkal foglalkozunk, amelyek mindkét fél, illetve valamennyi egyén vagy csoport számára társadalmi természetűek.

B) A szerepviszonyok és a társadalmi viszonyok

a) A szerepviszonyok legfőbb típusai

A viszonyfogalom értelmezéseinek az áttekintésénél (1.1.Ba) említettük, hogy a normativista szemléletmódra jellemző felfogásban a társadalmi viszonyok nem mások mint szerepviszonyok, amelyek szimbolikus és kulturális természetűek,

és amelyekben szerepek, illetve szerepelvárások kapcsolódnak tartósan össze az egyének között. Felfogásunk szerint a szerepviszonyok önmagukban nem társadalmi viszonyok, de szorosan összefüggnek a társadalmi viszonyokkal; a társadalmi viszonyokat ugyanis intézmények kialakítása, és ezzel összefüggésben részben szerepviszonyok kialakítása révén lehet létrehozni. Ezért a következőkben először meghatározzuk a szerepviszonyok legfőbb típusait, majd a szerepviszonyok és a társadalmi viszonyok közötti összefüggésekre világítunk rá.

Korábban (1.2Bb; 2.1Aa) láttuk, hogy felfogásunk szerint a társadalmi viszonyok tényszerűek, és elemi alkotórészeiket tekintve formailag cselekvési lehetőségekből és cselekvési képességekből épülnek fel. Azonban azt is hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi viszonyokat intézmények hozzák létre, és a harmadik fejezetben (3.2Ba) tárgyaltak szerint az intézmények érvényességi körébe eső egyének adott intézményes helyzeteiknek megfelelő szerepekkel rendelkeznek. A szerep fogalmához kapcsolódva vezettük be a szereplehetőségek fogalmát (3. fejezet: 3.2Bb), e fogalomban a szerepet feltételezett cselekvési lehetőségek és képességek fogalmaiban kifejezve. Ebben a fejezetben (1.2Ab) a szereplehetőségek fogalmához kapcsolódva határoztuk meg a szerepviszony fogalmát. Eszerint a szerepviszony szereplehetőségeknek és az általuk feltételezett cselekvési képességeknek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása. A szerepviszonyok felfogásunk szerint is szimbolikus és kulturális, illetve normatív természetűek; de ebben a felfogásban a szerepviszonyok nem elvárásokból, hanem elképzelt, illetve feltételezett cselekvési lehetőségekből és képességekből épülnek fel.

A szerepviszonyok igen különbözőek lehetnek attól függően, hogy az intézményekből kiértelmezhetően milyen szerepek és milyen szereplehetőségek kapcsolódnak tartósan össze az egyének között. Így például beszélhetünk a bérbeadó és bérlő, a szállító és vevő, a gondozó és gondozott, az eltartó és eltartott szerepviszonyokról. A modern társadalomban a legfontosabb szerepviszonyok a hatásköri viszonyok és a tulajdonviszonyok, ezért az alábbiakban e viszonyok meghatározásával foglalkozunk.

A nyolcadik fejezetben (3.1Ab) normatív értelemben hatáskörnek neveztük azoknak a szereplehetőségeknek, jogoknak és kötelességeknek az összességét, amelyek meghatározott tevékenységi funkció ellátására, illetve meghatározott következmény előidézésére irányulnak.

- A *hatásköri viszony* hatásköröknek mint szereplehetőségeknek és az általuk feltételezett cselekvési képességeknek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása.

A hatásköri viszonyok legfontosabb vonatkozásait a munkamegosztási viszonyok képezik. Az egyének vagy csoportok *munkamegosztási viszonyaiban* a funkcionális együttműködésük eredményeként megvalósítható feladatok ellátására irányuló, az intézményekből kiértelmezhető cselekvési lehetőségek és képességek mint az adott feladat ellátásának technikai eszközei és feltételei kapcsolódnak tartósan össze.

Például a társadalmi szervezetekben jellemzően az úgynevezett szervezeti és működési szabályzat foglalja magában azt az intézményrendszert, amelyből kiértelmezhetőek az adott szervezeten belüli munkamegosztási viszonyok. A hatásköri viszonyokban, és ezeken belül a munkamegosztási viszonyokban tehát eleve nem a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit képező tényleges cselekvési lehetőségeknek és képességeknek az összekapcsolódásáról van szó; a hatásköri viszonyokban feltételezett cselekvési lehetőségek és képességek kapcsolódnak össze az egyének vagy csoportok között, mint technikai jellegű eszközök és feltételek.

A hatásköri viszony két szempontból meghatározatlan ahhoz, hogy társadalmi viszonyként értelmezhessük. Egyrészt a hatásköri viszonyt alkotó szereplehetőségek nem feltétlenül léteznek valóságos cselekvési lehetőségekként és képességekként is. Másrészt a hatásköri viszonyban nincs adva az, hogy az adott hatáskörök az adott egyének vagy csoportok számára jelentősek mint a szükségletkielégítés eszközei és/vagy feltételei vagy nem jelentősek. Adott hatáskörök, illetve a hatáskörök bizonyos összetevői lehetnek teljesen közömbösek is a szükségletkielégítés eszközei és feltételei szempontjából, akár az egyik, akár a másik fél számára. Felfogásunk szerint viszont a társadalmi viszonyban intézmények által létrehozott és a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségek és képességek kapcsolódnak tartósan össze az egyének (vagy csoportok) között.

A nyolcadik fejezetben (3.1Ab) normatív értelemben tulajdonnak neveztük azoknak a szereplehetőségeknek, illetve jogoknak az összességét, amelyek egy adott dolog birtoklására, az adott dologgal való kizárólagos rendelkezésre irányulnak. (Vö.: Munzer 1990: 22-27; Pejovich 1992: 18)

- A *tulajdonviszonyban* a tulajdonos szereplehetőségei egy adott dologra vonatkoztatva meghatározottak, és normatíve magukban foglalják az adott dolog birtoklásának, használatának, valamint a vele való rendelkezésnek az aktuális lehetőségeit. A tulajdonviszonyban mások szereplehetőségei csak negatív értelemben meghatározottak, és mások az adott dologgal csak a tulajdonos hozzájárulásával rendelkezhetnek.

A tulajdonviszonyban tehát a tulajdonos fél és az adott dologgal való rendelkezésből kizártak állnak egymással szemben. A tulajdonos cselekvési lehetőségei és képességei normatíve meghatározottak, de a nem-tulajdonosok szereplehetőségei csak negatív értelemben meghatározottak; az utóbbiak az adott dolgot nem használhatják, a dolog használatából származó hozamot vagy hozadékot nem sajátíthatják el, a dolog formáját és tartalmát nem változtathatják meg, az adott dologra vonatkozó jogosultságokról nem rendelkezhetnek, csak a tulajdonos hozzájárulásával.

A tulajdonviszony is meghatározatlan a következő két szempontból ahhoz, hogy társadalmi viszonyként értelmezhessük. Egyrészt a tulajdonviszonyt alkotó szereplehetőségek nem feltétlenül valóságos cselekvési lehetőségek és képességek az adott egyének vagy csoportok számára, és az adott dologgal való rendelkezésből kizártak cselekvési lehetőségei és képességei a tulajdonviszonyban normatíve

is meghatározatlanok. Másrészt a tulajdonviszonyban az adott dolog az egyik fél számára a cselekvés eszközeként szolgálhat, a másik fél számára viszont a cselekvés feltételét képezheti, de a tulajdonviszonyban nincs adva az, hogy az adott dolog a tulajdonos és/vagy a nem-tulajdonos számára jelentős mint a szükségletkielégítés eszköze vagy feltétele. Valakinek a tulajdonát képező dolog lehet teljesen közömbös is, akár a tulajdonos, akár mások számára. Felfogásunk szerint viszont a társadalmi viszonyban intézmények által létrehozott és a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségek és képességek kapcsolódnak tartósan össze az egyének (vagy csoportok) között.

b) A szerepviszonyok mint esetleges társadalmi viszonyok

A társadalmi élet szférájában az intézmények fedezetével rendelkező egyének az adott intézményeket, és ezen intézményekkel összefüggésben a szerepeket és a szerepviszonyokat azzal a szándékkal alakítják ki, hogy ily módon hatékonyan befolyásolják az egyének vagy csoportok társadalmi cselekvéseit, az adott egyének vagy csoportok közötti társadalmi kölcsönhatásokat, illetve e jelenségekkel összefüggésben más vonatkozásokban a társadalmi jelenségeket. A szerepviszonyok azonban önmagukban nem társadalmi viszonyok, ezért önmagukban nincsenek hatással a társadalmi jelenségekre.

- A szerepviszonyok önmagukban csak normatív viszonyok, nem társadalmi viszonyok, mivel egyrészt elvileg csak feltételezett cselekvési lehetőségekből és képességekből épülnek fel; másrészt a viszonyban lévő felek számára e cselekvési lehetőségek és képességek elvileg nem képezik a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit.

Tehát a szerepviszonyok önmagukban elégtelenek ahhoz, hogy meghatározzák az egyének közötti kölcsönhatásokat, e kölcsönhatásokba ágyazott társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket. Az adott intézményeknek a szerepviszonyokkal összefüggésben társadalmi viszonyokat is létre kell hozniuk ahhoz, hogy e viszonyok közvetítésével meghatározzák a társadalmi jelenségeket.

- A szerepviszonyok annyiban esnek egybe a társadalmi viszonyokkal, amennyiben a szerepviszonyokat alkotó szereplehetőségek ténylegesen is léteznek, és az adott szerepviszonyokat létrehozó intézmények hatásai összefonódnak más intézmények hatásaival, amelyek a felek között összekapcsolódó szereplehetőségeket a felek számára a szükségletkielégítés eszközeivé és/vagy feltételeivé teszik.

Például a társadalmi szervezetekben a szervezeti és működési szabályzat mint intézmény révén kialakítják a különböző szervezeti egységek és a különböző munkakörökben dolgozók közötti szerepviszonyokat. Azonban ahhoz, hogy a szerepviszonyoknak megfelelő társadalmi viszonyok is létrejöjjenek, ki kell alakítaniuk az ösztönzési rendszert is, amelynek révén a szerepviszonyokat alkotó cselekvési

lehetőségeket az adott egyének számára a szükségletkielégítés eszközeiként és/vagy feltételeiként határozzák meg.

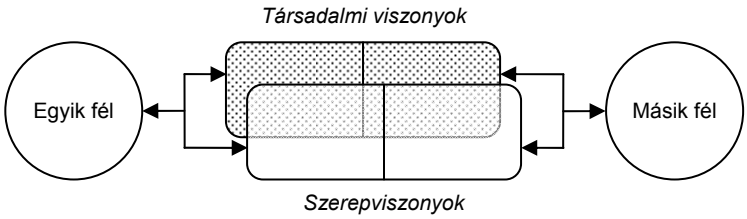

10.3. ábra: A szerepviszonyok és a társadalmi viszonyok esetleges egybeesése

A szerepviszonyok és a társadalmi viszonyok a valóságban általában részben átfedik egymást, tehát a szerepviszonyokhoz képest a társadalmi viszonyok lehetnek egyrészt szűkebbek, másrészt bővebbek, ahogyan azt a 10.3. ábrán szemléltetjük. Az is lehetséges azonban, hogy két egyén vagy csoport között van szerepviszony, de nincs köztük társadalmi viszony.

Például egy munkahelyi szervezetben ha két egyén vagy szervezeti egység között a szervezeti és működési szabályzat munkamegosztási viszonyt hoz létre, nincs közöttük társadalmi viszony, amennyiben nem érdekük az egymásra irányuló funkciók ellátása. Ahhoz, hogy közöttük társadalmi viszony létezzen, fel kell tételeznünk például mindazokat a jogi törvényeket, amelyek a pénzt a szükségletkielégítés eszközévé vagy feltételévé teszik, és ehhez kapcsolódva a vállalat ösztönzési rendszerét, amely a munkamegosztási viszonyokon belüli feladatok ellátásától teszi függővé azt, hogy a vállalat adott alkalmazottja mennyit keres, azaz mennyi pénzzel rendelkezhet.

Vagy például egy lakástulajdonos és egy önálló lakással nem rendelkező egyén között tulajdonviszony kétségtelenül van, mivel az a törvény, amely a tulajdonra vonatkozik, mindkettőjükre érvényes. A közöttük lévő társadalmi viszony azonban önmagában ezáltal még meghatározatlan, és önmagában a tulajdonviszonyból még nem következtethetünk a köztük lévő kölcsönhatásokra. Amennyiben azonban a tulajdonos és egy másik egyén köt egy szerződést, és az önálló lakással nem rendelkező egyén bérlőként vagy albérlőként beköltözik a tulajdonos lakásába, ezáltal már meghatározott társadalmi viszony jön köztük létre, mivel ugyanaz a lakás a tulajdonos számára és a bérlő számára is jelentőssé válik mint a szükségletkielégítés összetevője, és a lakással összefüggő cselekvési lehetőségek és képességek mint a szükségletkielégítés eszközei és/vagy feltételei alkotják társadalmi viszonyaik összetevőit.

A szerepelmélet egyes képviselői szerint a társadalmi kölcsönhatások szerepviszonyok általi meghatározottsága csak tökéletlenül érvényesülhet, amennyiben (1) az egyének nem képesek kialakítani a szituáció előzetes meghatározását, (2)

nem képesek kiválasztani egy szerepet, amely megfelel a szituációnak, (3) nem alakul ki egyetértés a szerepekre vonatkozóan a kölcsönhatásokban részt vevő felek között, (4) szerepfeszültség tapasztalható az egymásnak nem megfelelő szerepek között vagy a szerepeken belül, (5) szerepfeszültség alakul ki az erőforrások hiánya miatt. (Heiss 1981: 116-126) Itt azonban még mindig arról van szó, hogy az egyének elvileg közvetlenül a szerepekhez alkalmazkodva cselekszenek, de a valóságban ezt az alkalmazkodást bizonyos tényezők korlátozhatják. Felfogásunk szerint viszont a szerepek és a szerepviszonyok elvileg csak olyan értelemben és annyiban határozhatják meg a társadalmi jelenségeket, amennyiben a szerepviszonyok egybeesnek a tényszerű társadalmi viszonyokkal.

Eddig arról volt szó, hogy a szerepviszonyok többé vagy kevésbé egybeeshetnek a társadalmi viszonyokkal. A szerepviszonyok azonban az adott viszonyokkal egybeeső társadalmi viszonyoktól függetlenül, csupán az adott intézményekből kiértelmezhetőek. Ezért a szerepviszonyok nemcsak a társadalmi viszonyokkal esetlegesen egybeeső normatív viszonyokként, hanem a társadalmi viszonyok meghatározó tényezőiként is értelmezhetőek. Olyan értelemben mondhatjuk, hogy a társadalmi viszonyokat részben a szerepviszonyok határozzák meg, hogy a társadalmi viszonyokat végül is az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének, illetve ezen egyének – más egyének és csoportok befolyásolására irányuló – szándékai és cselekvési képességei hozzák létre, intézmény vagy intézmények kialakítása és fenntartása, és ezzel összefüggésben részben szerepviszonyok kialakítása, valamint a dologi-technikai körülmények alakítása révén. A társadalmi viszonyok létrehozásának a kérdésével majd alább foglalkozunk.

Például azt mondhatjuk, hogy a lakás tulajdonosa és bérlője közötti társadalmi viszonyokat vagy a vállalat tulajdonosa és alkalmazottja közötti társadalmi viszonyokat jelentős mértékben meghatározzák a köztük lévő tulajdonviszonyok. Egy másik példával élve, egy munkahelyi szervezet társadalmi viszonyait nagymértékben meghatározzák az adott szervezet munkamegosztási viszonyai (vö.: Andics–Rozgonyi 1977: 110-126). Általánosabban fogalmazva azt is megállapíthatjuk, hogy a társadalmi tevékenység bizonyos területein a munkamegosztási viszonyok és/vagy a tulajdonviszonyok jelentős mértékben meghatározzák a társadalmi viszonyokat.

2.2. A társadalmi viszonyok létrehozása és következményei

A) A társadalmi viszonyok létrehozása

a) A társadalmi viszonyok belső és külső meghatározó tényezői

Ebben a fejezetben egy pozitivista viszonyfogalom kidolgozására vállalkoztunk, amely szerint a társadalmi viszony bizonyos társadalmi jelenségek oksági magya-

rázatában e jelenségek okának tekinthető. Az első fejezetben (2.1Aa; 2.1D) viszont hangsúlyoztuk, hogy az oksági magyarázat feltételezi az oknak tekintett létező belső mechanizmusának az elemzését. Tehát ahhoz, hogy a társadalmi viszonyt oknak tekinthessük a társadalmi jelenségek bizonyos vonatkozásainak az oksági magyarázatában, elemeznünk kell a társadalmi viszonyt alkotó mechanizmust.

A következőkben először felvázoljuk a társadalmi viszony meghatározó tényezőit, és majd ezt követően elemezzük a társadalmi viszonyt létrehozó és részben alkotó mechanizmust; a szóban forgó mechanizmust a (2.2Ac alfejezetben található) 10.5. ábrán szemléltetjük, amelyen részben a társadalmi viszony meghatározó tényezői is láthatók. Adott egyének vagy csoportok számára a társadalmi viszony létrehozásában szerepet játszó tényezőkön belül megkülönböztetjük a társadalmi viszony hordozóit, illetve belső meghatározó tényezőit és a társadalmi viszony külső meghatározó tényezőit.

- A *társadalmi viszony hordozóit* a viszonyban lévő egyének (vagy csoportok) érdekei és társadalmi erői alkotják; illetve azok a körülmények és személyes tulajdonságok alkotják, amelyeket cselekvési lehetőségek és cselekvési képességek formájában mint érdekeket és társadalmi erőket, illetve mint érdekviszonyokat és erőviszonyokat értelmezzük.

Ezekkel a hordozókkal, illetve belső meghatározó tényezőkkel egyrészt a hetedik fejezetben (3.1Aa), az érdek meghatározó tényezőinek a tárgyalásánál, másrészt a nyolcadik fejezetben (4.2Aa), a társadalmi erő meghatározó tényezőinek a tárgyalásánál foglalkoztunk. Eszerint az érdekek és az érdekviszonyok hordozói, illetve belső meghatározó tényezői a következők: (1) Az ellenőrzést és a dologi-technikai körülmények változásait megvalósító egyének ilyen cselekvései és várható cselekvései. Ezzel összefüggésben (2) az aktuálisan változó dologi-technikai körülmények adott állapota és meghatározott változása. (3) A viszonylag állandó dologi-technikai körülmények releváns vonatkozásai. A társadalmi erők és az erőviszonyok hordozóit, illetve belső meghatározó tényezőit viszont a cselekvés azon eszközei képezik (pl. a felek tulajdonában lévő dolgok, társadalmi képesítéseket jelentő jogosítványok, bizonyos személyes tulajdonságok stb.), amelyek birtoklását és/vagy amelyekkel való rendelkezést az egyik fél és/vagy a másik fél társadalmi képességeiként és erejeként értelmezzük.

- A *társadalmi viszony külső meghatározó tényezőit* az érdekek és az erők külső meghatározó tényezői képezik: egyrészt a két fél azon körülményei (az érdekek hordozóitól eltekintve), amelyek meghatározzák az érdekek hordozóinak az állapotát és változását; másrészt a két fél azon körülményei (az erők környezeti hordozóitól eltekintve), amelyek meghatározzák az erők adott hordozóival való rendelkezést és azt, hogy az adott társadalmi képességek milyen mértékű erőket alkotnak.

A fentebb hivatkozott helyeken tárgyaltaknak megfelelően ezek a körülmények a következők: (1) Az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének

fedezeti szándékai és képességei általában véve, valamint az intézmények kialakítására és az ellenőrzés megvalósítására irányuló cselekvései. Amennyiben azonban az intézmények fedezetével rendelkező egyének közvetlenül valósítják meg az ellenőrzést és a dologi-technikai körülmények változásait, és/vagy a szubjektum rendelkezésére bocsátják közvetlen kényszerítő és/vagy társadalmi képességeiket, az intézmények fedezetével rendelkező egyének fedezeti képességei és ellenőrző cselekvései a társadalmi viszony hordozóit képezik. (2) A két fél vonatkozásában jelentős intézmények (amelyek egyrészt az érdekek hordozóit, másrészt a cselekvés eszközeinek a birtoklását, illetve a velük való rendelkezést szabályozzák), valamint a felek intézményes helyzetalkotó tulajdonságai (a társadalmi képesítések kivételével) és intézményes helyzetei. (3) Az átfogó dologi-technikai körülmények, amelyek átfogóan meghatározzák az érdekek hordozóiként közvetlenül releváns dologi-technikai körülményeket.

A két fél közötti társadalmi viszony egyes meghatározó tényezői önmagukban, egymástól elkülönülten szemlélve csak bizonyos mértékben, többé vagy kevésbé határozzák meg a felek közötti társadalmi viszonyt. A társadalmi viszonyt nem magyarázhatjuk önmagukban sem a fedezeti szándékokból és képességekből, sem közvetlenül az intézményekből, sem a felek bizonyos intézményes helyzetalkotó tulajdonságaiból vagy intézményes helyzeteiből (pl. lakóhely, munkakör, beosztás, életkor), sem az ellenőrző cselekvésekből, sem a dologi-technikai körülményekből, sem a cselekvés egyes eszközeiből, illetve az egyes társadalmi képességekből. A társadalmi viszony hordozóinak nevezett körülmények és személyes tulajdonságok, valamint az e létezők közötti hatások sajátos összességét értelmezzük – cselekvési lehetőségek és cselekvési képességek összekapcsolódásának a formájában – társadalmi viszonyként. A külső meghatározó tényezők viszont a társadalmi viszony hordozóinak a meghatározása révén határozzák meg a két fél között a társadalmi viszonyt.

b) A társadalmi viszonyok legfőbb meghatározó tényezői

Az előző alfejezetben tárgyaltak szerint a társadalmi viszonyok meghatározásában számos tényező közrejátszik, amelyeket nehéz áttekinteni. A következőkben kiemeljük a társadalmi viszonyok legfőbb meghatározó tényezőit avégett, hogy könnyebben áttekinthessük a szóban forgó tényezőket; a legfőbb meghatározó tényezőket – a történetiség szempontjától eltekintve – a 10.4. ábrán szemléltetjük.

A társadalmi viszony fogalmának meghatározása során egyik ismertetőjegyként e viszonyok intézmények általi meghatározottságát emeltük ki.

- A társadalmi viszonyokat alapvetően a társadalmi intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, és más tényezők az intézményekkel összefüggésben játszanak szerepet a társadalmi viszonyok létrehozásában, illetve meghatározásában.

A társadalmi viszonyok csak az egyének szükségleteire vonatkoztatva létezhetnek, azonban a szükségletek tartalmilag nem határozzák meg a társadalmi vi-

szonyokat, mivel – ahogyan azt a második fejezetben (3.2Ab) hangsúlyoztuk – a szükségletkielégítés eszközei és feltételei a szükségletekhez képest tetszőlegesek, az adott körülmények által meghatározottak. A legkülönfélébb szükségletek kielégítésének eszközei és feltételei lehetnek ugyanazok a cselekvési lehetőségek és képességek; illetve fordítva, egy adott szükséglet kielégítésének eszközeit és feltételeit igen különböző cselekvési lehetőségek és képességek is képezhetik, alapvetően az adott társadalmi intézményektől függően. Tehát ha ismerjük két egyén szükségleteit, ez alapján még semmit sem tudunk mondani a közöttük lévő társadalmi viszonyokról.

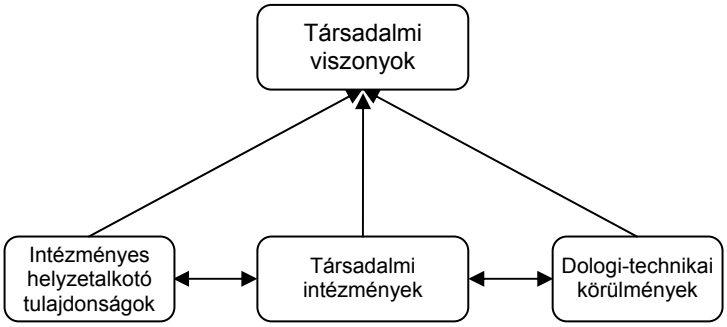

10.4. ábra: A társadalmi viszonyok legfőbb meghatározó tényezői

A harmadik fejezetben (3.2Ba) intézményes helyzetalkotó tulajdonságnak neveztük az olyan tulajdonságot, amelyre vonatkoztatva meghatározottak bizonyos intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének; illetve ha az intézményes helyzet csupán elnevezés, az intézményes helyzetalkotó tulajdonság azonos az intézményes helyzettel. Esetleg egy adott tulajdonság is alkothat intézményes helyzetet, de az intézményes helyzetek többnyire összetettek, több helyzetalkotó tulajdonságot foglalnak magukban. Lehet intézményes helyzetalkotó tulajdonság például a nem, az életkor, a származás, a faji vagy nemzetiségi hovatartozás, a lakóhely, a szakképzettség, a foglalkozás, a beosztás, a gyakorlati idő.

- Az egyének adott körének intézményes helyzetalkotó tulajdonságai az intézményekkel összefüggésben meghatározzák az egyes egyénekre nézve érvényes intézményes szabályokat, azaz meghatározzák az egyes egyének intézményes szerepét és az egyének közötti szerepviszonyokat, és ezáltal bizonyos mértékben meghatározzák az adott egyének közötti társadalmi viszonyokat.

A szerepviszonyok és a társadalmi viszonyok közötti összefüggések tárgyalásánál (2.1B) már volt szó arról, hogy a társadalmi viszonyokat intézmények kialakítása, és ezzel összefüggésben részben szerepek és szerepviszonyok kialakítása révén lehet létrehozni, de a szerepviszonyok önmagukban nem társadalmi viszonyok; a tényszerű társadalmi viszonyok általában többé vagy kevésbé esnek egybe a szerepviszonyokkal.

A társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének bizonyos személyes tulajdonságai mint cselekvési képességek (testi erő, szaktudás, szakmai tapasztalat stb.) a társadalmi intézmények által meghatározottan társadalmi képességek is lehetnek, és ezáltal a társadalmi erők tartalmát, következésképpen a társadalmi viszonyok elemeit is képezhetik.

- Az egyének adott körének bizonyos dologi-technikai körülményei az intézményekkel összefüggésben jelentős mértékben meghatározhatják a társadalmi viszonyokat, amennyiben meghatározzák a releváns cselekvési lehetőségeket és képességeket mint érdekeket és erőket.

A dologi-technikai körülmények főleg két formában lehetnek hatással a társadalmi viszonyokra. Egyrészt a társadalmi intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek (mint érdekek és erők) szervesen összefonódnak a dologi-technikai körülmények által meghatározott cselekvési lehetőségekkel és képességekkel. Másrészt azok az egyének, illetve csoportok, akik az intézmények fedezetével rendelkeznek és kialakítják az adott intézményeket, többé vagy kevésbé a dologi-technikai körülményekhez tudatosan alkalmazkodva, illetve a dologi technikai körülmények alakításával összefüggésben alakítják ki az intézményeket, már amennyiben ez megfelel hosszú távú érdekeiknek. Az intézmények fedezetével rendelkező egyének szempontjából általában a dologi-technikai körülmények sem eleve adottak teljes mértékben. A dologi-technikai körülmények bizonyos mértékben alakíthatók arra való tekintettel, hogy e körülmények – az intézményekkel összefüggésben – előre láthatóan milyen cselekvési lehetőségek és képességek, illetve érdekek és erők, azaz milyen társadalmi viszonyok létrehozásához járuljanak hozzá.

A dologi-technikai körülmények és a társadalmi viszonyok közötti összefüggés azonban lehet különböző mértékben szoros vagy laza. Ugyanazon dologi-technikai körülmények között igen különböző társadalmi viszonyok is létrejöhetnek attól függően, hogy milyen társadalmi intézmények vannak érvényben. Ez a megállapítás érvényes a viszonylag kisebb társadalmi csoportokra, például egy üzemre nézve is; például az üzemen belüli dologi-technikai körülmények nem határozzák meg eleve az üzem társadalmi viszonyait (vö.: Hill 1986: 61). A szóban forgó összefüggés felfogásunk szerint érvényes az állami társadalomra nézve is, például a technikai fejlődés adott szintjén lévő országokban igen különböző társadalmi intézmények is kialakulhatnak, és ezáltal különböző társadalmi viszonyok jöhetnek létre. Hosszabb történelmi időszakokat nézve azonban nagyrészt egyetérthetünk Marx azon állításával, amely szerint: „A társadalmi viszonyok szorosan összefüggnek a termelőerőkkel. Új termelőerők megszerzésével az emberek megváltoztatják termelési módjukat, létfenntartásuk módjának megváltoztatásával megváltoztatják valamennyi társadalmi viszonyukat.” (Marx 1959: 125)

A dologi-technikai körülmények jelentőségét a társadalmi jelenségek magyarázatában különösen a cselekvő-hálózat-elmélet képviselői hangsúlyozzák, akik az emberi-technikai-természeti társulásokban bizonyos értelemben a dologi-techni-

kai létezőket is cselekvőknek tekintik. E felfogás szerint a dologi-technikai létezők nagyrészt olyan cselekvési programokat közvetítenek, olyan cselekvési lehetőségeket határoznak meg az adott dologi-technikai körülmények között cselekvő, illetve az adott létezőket használó egyének számára, amelyeket az adott létezők létrehozói építettek bele azok anyagába és működésébe. (Latour 1991; Callon 2005) Azonban az ilyen szándékokkal kialakított dologi-technikai létezők többé vagy kevésbé tökéletlen közvetítők, amelyek hatásai eltérhetnek az eredeti szándékoknak megfelelő hatásoktól. (Latour 2005: 5)

A dologi-technikai körülmények hatását a – fogalmaink szerinti – társadalmi jelenségekre a cselekvő-hálózat-elméletben rendszertelenül és nem a társadalmi viszonyokkal összefüggésben értelmezik. E felfogás szerint nem eleve társadalmi természetű alkotórészekből álló társadalmi csoportok, hanem heterogén (emberi, technikai és természeti) alkotórészekből álló társulások léteznek. A heterogén társulások egységét és működését pedig nem valamilyen sajátos társadalmi viszonyok, hanem különböző más típusú, így részben dologi-technikai kötések, illetve összefüggések határozzák meg. (Latour 2005: 5) E felfogással szemben mi a dologi-technikai körülményeket mint az érdekek, a társadalmi erők és a társadalmi viszonyok meghatározó tényezőit vesszük figyelembe a társadalmi jelenségek magyarázatában.

A társadalmi viszonyokat bizonyos vonatkozásokban a természeti körülmények is befolyásolhatják, amennyiben befolyásolják az egyének releváns cselekvési lehetőségeit és képességeit, illetve érdekeit és erőit. Például az egyének vagy csoportok közötti térbeli távolság bizonyos esetekben hatással lehet az adott egyének vagy csoportok érdekeire és érdekviszonyaira. Konkrét példával élve, ha két kereskedő ugyanazzal az áruféleséggel kereskedik, bevételük növelésére irányuló érdekeik ellentétesek lehetnek egymással, ha a térben olyan közel helyezkednek el egymáshoz, hogy a potenciális vásárlók köre közel azonos. Ha azonban a közöttük lévő jelentős térbeli távolságból adódóan a két kereskedő potenciális vásárlóinak köre az egyének két különálló körét foglalja magában, bevételük növelésére irányuló érdekeik semleges viszonyban lehetnek egymással.

A társadalmi viszonyok legfőbb meghatározó tényezőit tárgyalva végül a társadalmi viszonyok intézményrendszer egésze általi és történeti meghatározottságát hangsúlyozzuk. Mindenekelőtt azt hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi viszonyokat alapvetően a társadalmi intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg. Azonban egyrészt egy adott társadalmi intézmény nem elszigetelten, hanem bizonyos mértékben más intézményekkel összefonódva határozza meg a cselekvési lehetőségeket és képességeket, illetve az érdekeket és az erőket, és ezáltal a társadalmi viszonyokat. Másrészt egy adott társadalmi intézmény fedezetét, és ezáltal az adott intézmény érvényességét nagyrészt más intézmények határozzák meg. Következésképpen:

- Végső soron, többé vagy kevésbé az adott intézményrendszer egésze hatással van arra, hogy egy adott intézmény vagy intézményes szabály az egyének adott körében milyen társadalmi viszonyok létrehozásához járul hozzá.

Tehát egy adott társadalmi intézmény kialakítása révén a társadalmi viszonyok csupán bizonyos korlátok között alakíthatók, ha egyáltalán alakíthatók. Az is előfordulhat, hogy az intézményrendszer egyik intézményének megváltoztatása vagy új intézmény kialakítása más értelemben változtatja meg a társadalmi viszonyokat, mint ahogyan azt az adott társadalmi intézménytől önmagában véve várni lehetett volna. Ez összefügg azzal a problémával, amellyel majd később (2.2Ac; 2.2B) foglalkozzunk, hogy a társadalmi intézmények tényleges funkciói, illetve társadalmi viszonyokat létrehozó funkciói nem feltétlenül felelnek meg az intézményes szabályoknak. Például – ahogyan erre az elmélet 1997-es változatában rámutattunk – ha ebből a szempontból nézzük Magyarországon a rendszerváltás után, az 1990-es években elmélyült válságot, azt mondhatjuk, hogy az alapvetően nem gazdasági és nem erkölcsi, hanem intézményes válság volt. Ugyanis az állami társadalom intézményrendszerének az alapvető átalakítása következtében megrendült az intézményrendszer egészének az érvényessége; következésképpen az intézmények tényleges funkciói, illetve az intézmények által létrehozott társadalmi viszonyok igen nagy mértékben eltértek az intézményes szabályoktól. (Farkas 1997: 333-334)

- A társadalmi viszonyokat alapvetően meghatározó társadalmi intézmények egy hosszabb vagy rövidebb folyamat eredményeképpen alakulnak ki; és e folyamat körülményei történetileg meghatározzák a létrejövő intézményeket, és az ezen intézmények által létrehozott társadalmi viszonyokat.

A ma fennálló társadalmi intézmények tulajdonképpen egy olyan társadalmi folyamat eredményeként jöttek létre, amelyet alapvetően a múltbeli társadalmi viszonyok határoztak meg. Ezek a társadalmi viszonyok meghatározták azt, hogy az egyes egyének és csoportok milyen mértékben vehettek és vettek részt a társadalmi intézmények kialakításában; ezáltal meghatározták azt, hogy az egyes egyének és csoportok érdekei milyen mértékben nyomták rá bélyegüket a kialakuló társadalmi intézményekre és az általuk létrehozott társadalmi viszonyokra. Ugyanakkor a társadalmi intézmények nem csupán a társadalmi folyamatokban formálódhatnak, adott esetekben azokra más természetű folyamatok, például háborúk, hódítások, forradalmak is hatással lehetnek.

c) A társadalmi viszonyokat létrehozó mechanizmus

A társadalmi viszonyok – előző két alfejezetben tárgyalt – meghatározó tényezőinek a hatásai egy összetett mechanizmus formájában hozzák létre, illetve részben alkotják a társadalmi viszonyokat. A mechanizmus fogalmát az egyes szerzők nagyrészt különböző értelemben határozzák meg a társadalomtudományi irodalomban. (Lásd pl.: Hedström–Swedberg 1998B: 7, 24-25; Hernes 1998: 74; Bunge 1999: 21, 56-57; Craver 2001; Bunge 2004; Hedström 2005: 2, 11, 24-26) Ezzel a kérdéssel mi az első fejezetben (2.1D) foglalkoztunk, és az ott adott meghatározásunk szerint: a mechanizmus adott létező alkotórészei közötti vagy adott létezők közötti hatásoknak a jellegzetes összessége, amelynek bizonyos következményt tu-

lajdonítunk vagy amelyet bizonyos következményben megjelenő tulajdonságként értelmezünk. A mechanizmus tágabb fogalmán belül különbséget tettünk a belső mechanizmus és a közvetítő mechanizmus között.

Korábban (2.1Aa) láttuk, hogy a társadalmi viszonyok érdekekből és társadalmi erőkből, illetve érdekviszonyokból és erőviszonyokból épülnek fel; a társadalmi viszonyok tartalmát bizonyos értelemben a felek érdekeinek és társadalmi erőinek az összekapcsolódása képezi. Tehát a társadalmi viszonyt létrehozó mechanizmus azokat a hatásokat foglalja magában, amelyek az érdekeket és a társadalmi erőket létrehozzák; azzal a különbséggel, hogy a társadalmi viszony létrehozása esetében ezeket a hatásokat a viszonyban lévő mindkét félre vonatkoztatva egyaránt értelmeznünk kell. Az érdekeket létrehozó mechanizmus elemzésével a hetedik fejezetben (3.1Ab), a társadalmi erőket létrehozó mechanizmus elemzésével a nyolcadik fejezetben (4.2Ab) foglalkoztunk. Tehát itt ezekhez az elemzésekhez kapcsolódva mutatunk rá a társadalmi viszonyt létrehozó összetett mechanizmusra, amely magában foglalja az említett mechanizmusokat.

A szóban forgó mechanizmus részben olyan közvetítő mechanizmus, amely a fedezeti szándékok és képességek, valamint a társadalmi viszony között közvetít, részben a társadalmi viszony belső mechanizmusa. A *társadalmi viszony belső mechanizmusát* az érdekek és az erők hordozói közötti hatásoknak a jellegzetes összessége alkotja, amelyet cselekvési lehetőségek és cselekvési képességek – a viszonyban lévő két fél közötti – összekapcsolódásának a formájában érdekviszonyokként és erőviszonyokként mint társadalmi viszonyokként értelmezünk. A negyedik fejezetben (2.2Ab) csak elvi szinten vázoltuk fel az intézmények tényleges funkcióit, a társadalmi viszonyt létrehozó mechanizmus elemzése – a társadalmi viszonyra vonatkozóan – ennek a funkciónak a részletesebb kifejtését jelenti.

A társadalmi viszonyt létrehozó mechanizmust a már korábban (2.2Aa) is említett 10.5. ábrán szemléltetjük, amelyben megkülönböztetjük a viszonyban lévő két felet, és a közöttük lévő társadalmi viszony létrehozását elemezzük. A jelentősebb meghatározó tényezők és hatások kiemelésére tekintettel leegyszerűsítettük az ábrát ahhoz képest, mintha egyesítettük volna egyrészt az érdeket létrehozó mechanizmus ábrájában, másrészt az erőt létrehozó mechanizmus ábrájában látható meghatározó tényezőket és hatásokat, a viszonyban lévő mindkét félre vonatkoztatva. A következőkben csak legfőbb vonásaiban vázoljuk fel a társadalmi viszonyt létrehozó mechanizmust, és részben csak utalunk azokra a hatásokra, amelyekkel az érdeket és az erőt létrehozó mechanizmus elemzése során már foglalkoztunk.

Röviden úgy fogalmazunk, hogy a társadalmi viszonyokat intézmények hozzák létre, azonban a társadalmi viszonyokat lényegében véve nem önmagukban a szabályokból álló intézmények hozzák létre. Az érdekek és az erők létrehozásának a tárgyalásánál is említettük, hogy csupán szimbolikus létezők eleve nem hozhatnak létre olyan létezőket, amelyek a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik, tehát nem hozhatnak létre társadalmi viszonyokat sem.

- A társadalmi viszonyokat végül is az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének, illetve ezen egyének – más egyének és csoportok befolyásolására irányuló – szándékai és cselekvési képességei hozzák létre, intézmény vagy intézmények kialakítása és fenntartása révén.

A harmadik fejezetben (3.1B) fedezeti szándéknak és képességnek az adott intézmény fedezetével rendelkező egyénnek vagy egyéneknek az intézmény kialakítására és az intézményes szabályok tényleges érvényesítésére, az intézményes szabályok érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzésére vonatkozó szándékát és képességét neveztük. A fedezettel rendelkező egyének szimbolikus eszközökként alakítják ki és tartják érvényben az intézmények szabályait, másokra irányuló befolyásuk szabályozására, és ezáltal az egyének cselekvéseinek és az egyének közötti kölcsönhatásoknak a meghatározására.[10]

A társadalmi viszony létrehozását elemezve különbséget tehetünk a meghatározó hatás és a szabályozó hatás között. Meghatározó hatása végső soron az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékának és az ellenőrzésre vonatkozó képességének van; de ezen egyének a meghatározó hatás tartalmát, irányait intézmények révén szabályozzák, és ilyen módon hozzák létre a társadalmi viszonyokat. Tehát ilyen értelemben mondhatjuk, hogy a társadalmi viszonyokat intézmények hozzák létre, az intézmény fogalmában előfeltételezve az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékát az intézményes szabályok tényleges érvényesítésére és képességét az ellenőrzés megvalósítására.

Az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékai olyan társadalmi viszonyok létrehozására irányulnak, amelyek az általuk elvárt cselekvések és kölcsönhatások megvalósítására teszik alkalmassá az adott intézmények érvényességi körébe eső egyéneket. Azonban – ahogyan azt az érdekek és az erők létrehozásának a tárgyalásánál is hangsúlyoztuk – a társadalmi intézmények bizonyos mértékben tökéletlen eszközök mások befolyásolására. A társadalmi intézmények, illetve különösen a külső fedezetű társadalmi intézmények elvileg csak bizonyos valószínűséggel, kisebb vagy nagyobb mértékben alkalmasak arra, hogy az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékaiknak megfelelő társadalmi viszonyokat hozzanak létre, és ezáltal másokat az előbbiek által elvárt cselekvések és kölcsönhatások megvalósítására tegyék alkalmassá. Tehát ily módon az intézmények fedezetével rendelkező egyének kisebb vagy nagyobb mértékben szándékaiknak és az intézményes szabályoknak nem megfelelő társadalmi viszonyokat is létrehozhatnak, és a valóságban gyakran létre is hoznak.

[10] Az érdeket létrehozó mechanizmus elemzésénél (7. fejezet: 3.1Ab), legalábbis a 2011. évi kiadásban még úgy fogalmaztam, hogy a fedezettel rendelkező egyének a *cselekvés eszközeiként* alakítják ki és tartják érvényben az intézmények szabályait. Ezt a megfogalmazást olyan értelemben helyesbítem, hogy az intézmények szabályai csak szimbolikus eszközök, amelyek a cselekvések azon eszközeinek a hatásait közvetítik, amelyek a fedezeti képességeket alkotják.

A társadalmi viszonyokat létrehozó intézmények általában különféle intézmények, különösen azért, mert e vonatkozásban egyaránt jelentősek mind az egyik fél, mind a másik fél cselekvési lehetőségeit és képességeit létrehozó intézmények. Bár eleve feltételezzük az adott társadalmi csoport, illetve társadalom átfogó intézményrendszerét, az adott társadalomban ettől az átfogó intézményrendszertől és egymástól többé vagy kevésbé független intézmények is kialakulhatnak. Az egyik fél vonatkozásában jelentős szabályok és intézmények, valamint a másik fél vonatkozásában jelentős szabályok és intézmények esetleg egy adott intézményen vagy egy adott intézményrendszeren belül találhatók. Azonban az egyik és a másik fél vonatkozásában jelentős szabályok és intézmények nagyrészt különböző intézmények és különböző intézményrendszerek alkotórészei is lehetnek. Az adott társadalmi viszonyt létrehozó intézmények fedezetével esetleg rendelkezhetnek együttesen adott egyének; de az is lehetséges, hogy egymástól többé vagy kevésbé független egyének vagy csoportok rendelkeznek az e vonatkozásban jelentős különböző intézmények fedezetével.

Például egy munkahelyi vezető érdekének és a beosztottakkal szembeni társadalmi erejének bizonyos vonatkozásait jogszabályok határozzák meg, más vonatkozásait az adott munkahelyi szervezet szervezeti és működési szabályzata határozza meg, ismét más vonatkozásait esetleg nem formális intézmények határozzák meg. A beosztottak azon érdekeit és erőit, amelyek jelentősek az adott vezető vonatkozásában, szintén meghatározhatják részben jogszabályok, részben az adott munkahelyi szervezet formális intézményei, részben nem formális intézmények. A jogi intézmények fedezetével főleg a parlament, részben a kormány és az alkotmánybíróság tagjai rendelkeznek; az adott munkahelyi szervezet formális intézményeinek a fedezetével főleg a szervezet felső vezetői rendelkeznek; a nem formális intézmények fedezetével bizonyos érdekszövetségek rendelkeznek.

- A *társadalmi viszonyokat létrehozó mechanizmus* legfőbb összefüggései: (1) az intézmények kialakítása, (2) a viszonylag állandó dologi-technikai körülmények kialakítása, (3) az ellenőrzés megvalósítása és bizonyos dologi-technikai körülmények változtatása; e hatásokkal összefüggésben (4) a két fél cselekvési lehetőségeinek és érdekeinek a létrehozása, valamint (5) a két fél társadalmi képességeinek és társadalmi erőinek a létrehozása; mindezekkel összefüggésben (6) az érdekeket és az erőket alkotó cselekvési lehetőségek és képességek összekapcsolása a két fél között.

A társadalmi viszonyokat létrehozó valóságos folyamat igen összetett, e folyamatot alkotó leglényegesebb hatásokat emeljük ki a szóban forgó mechanizmus elemzése során:

(1) Az intézmények fedezetével rendelkező egyének más egyénekre irányuló befolyásuk érvényesítése céljából kialakítják az adott intézmény vagy intézmények (a továbbiakban: intézmények) szabályait. Egyrészt kialakítják az egyik félre vo-

natkozó, másrészt a másik félre vonatkozó intézményes szabályokat, és kialakítják az intézményes szabályok érvényességére, valamint a releváns cselekvések ellenőrzésére vonatkozó szabályokat.

Az intézményes szabályokban kifejezetten megfogalmazzák az adott egyéntől elvárt viselkedést, illetve az adott egyének által megvalósítandó dolgokat és/vagy állapotokat. Az intézményes szabályok érvényességére vonatkozó szabályokban megadják az intézményes helyzetalkotó tulajdonságokat (pl. munkakör, beosztás, foglalkozás, életkor), és az egyének intézményes helyzetalkotó tulajdonságai szerint határozzák meg az egyes egyénekre érvényes intézményes szabályokat. Az ellenőrzésre vonatkozó szabályokban megadják az ellenőrzés módját, az ellenőrzés jogosultságával rendelkező egyéneket és az előírt szankciókat.

(2) Az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének – amennyiben a viszonylag állandó dologi-technikai körülményeket e vonatkozásban a cselekvés hosszú távú eszközeiként használhatják – arra való tekintettel alakítják ki a tartós dologi-technikai körülményeket, hogy e körülmények egyrészt elősegítsék az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének részéről az elvárt viselkedések és kölcsönhatások megvalósítását, és akadályozzák a fedezettel rendelkező egyének számára negatív viselkedések és kölcsönhatások megvalósítását, másrészt elősegítsék a cselekvések ellenőrzését.

Bizonyos társadalmi viszonyokat (vagy a társadalmi viszonyok bizonyos összetevőit) az intézmények a dologi-technikai körülményektől függetlenül is létrehozhatnak, ha az adott viszonyokkal (vagy összetevőkkel) összefüggő tevékenységnek nincsenek jelentős dologi-technikai vonatkozásai. Azonban a társadalmi viszonyokat az intézmények általában a viszonylag állandó dologi-technikai körülményekkel összefüggésben határozzák meg.

A hetedik fejezetben (3.1Ab), az érdekek létrehozását elemezve a hosszú távra kialakított dologi-technikai körülményekre jellemző példaként a taylori vagy a fordi elveknek megfelelően kialakított ipari üzemet említettük. Az üzemszociológiában egyes szerzők „technikai ellenőrzésnek" nevezik a munkások magatartásának oly módon való befolyásolását, hogy a magatartások bizonyos meghatározó tényezőit beépítik a munkafolyamat dologi-technikai körülményeibe. Braverman felfogása szerint a tulajdonosok és a vezetők a gépeket részben eszközökként használják arra, hogy „ellenőrizzék", illetve befolyásolják a munkafolyamatot és a munkások munkatevékenységét. (Braverman 1974: 193) A vezetés a gépek és berendezések kialakításán és elrendezésén, a munkafolyamat technológiáján keresztül is igyekszik befolyásolni a dolgozók magatartását és a dolgozók közötti kölcsönhatásokat. (Makó 1985: 119-120, 130-147) Az előző alfejezetben (2.2Ab) utaltunk arra, hogy különösen a cselekvő-hálózat-elmélet képviselői hangsúlyozzák a dologi-technikai körülmények jelentőségét a – fogalmaink szerinti – társadalmi jelenségek meghatározásában, de a dologi-technikai körülmények társadalmi jelenségekre gyakorolt hatását rendszertelenül és nem a társadalmi viszonyokkal összefüggésben értelmezik.

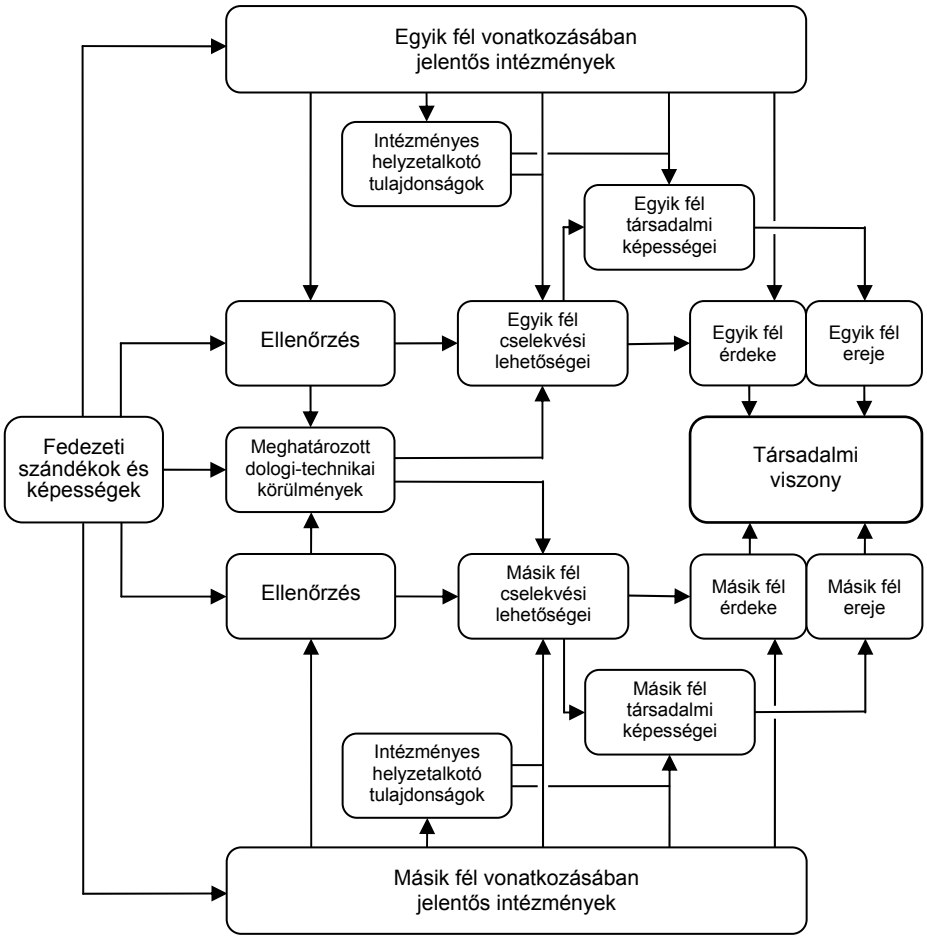

10.5. ábra: A társadalmi viszonyok létrehozása

(3) A harmadik pontban kiemelt hatás: a társadalmi intézmények által meghatározottan az ellenőrzés megvalósítása és bizonyos dologi-technikai körülmények változtatása.

Az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének az ellenőrzésre vonatkozó szabályok révén szabályozzák, és ezzel összefüggésben megvalósítják vagy megbízottaik által megvalósíttatják a két fél ellenőrzését: a megfigyelést, az értékelést és a szankcionálást. Késztetés esetében – érdekek létrehozására tekintettel – az ellenőrzésre vonatkozó szabályok és az ellenőrzés révén a fedezettel rendelkező egyének szándékuk szerint a viszonyban lévő két fél számára a társadalmi javak megszerzését pozitív szankcióként határozzák meg, tehát az elvárt viselkedés és az elvárás szerint megvalósítandó dolog vagy állapot megva-

lósításától teszik függővé. Ugyanakkor szándékuk szerint (a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező) negatív szankciókkal térítik el a két felet attól, hogy a fedezettel rendelkezők számára nem kívánatos módon érjék el, illetve szerezzék meg a közbenső társadalmi javakat és a fő társadalmi jószágot. Kényszerítés esetében – társadalmi kényszer létrehozására tekintettel – az intézmények fedezetével rendelkező egyének az intézményes szabályban elvárják az adott cselekvési lehetőségek megvalósítását, és az ellenőrzésre vonatkozó szabályokban a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező szankciókat (pl. pénzbüntetés, működési engedély visszavonása, elbocsátás stb.) helyeznek kilátásba arra az esetre, ha a viszonyban lévő felek nem valósítják meg az adott cselekvési lehetőségeket; és ebben az esetben a fedezettel rendelkező egyének ténylegesen érvényesítik az adott negatív szankciókat.

Az ellenőrzéssel összefüggésben, az intézmények fedezetével rendelkező egyének – közvetlenül és/vagy más egyének cselekvéseinek az intézményes szabályozása és meghatározása révén – folyamatosan arra való tekintettel változtatják a dologi-technikai körülmények egy részét, hogy elősegítsék az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének részéről az intézményes szabályokból kiértelmezhető viselkedések megvalósítását, és megakadályozzák az e szabályoknak nem megfelelő viselkedések megvalósítását. Például, ha a vezetők a viszonyban lévő két felet bizonyos munkafeladatok ellátására igyekeznek késztetni, gondoskodniuk kell az adott egyének folyamatos ellátásáról munkafeladatokkal, munkaeszközökkel, technológiai előírásokkal stb. Vagy ha az egyetem vezetői az oktatókat az oktatási feladatok megfelelő ellátására, az egyetemi hallgatókat viszont a tananyag elsajátítására igyekeznek késztetni, a többi között folyamatosan gondoskodniuk kell a szakirodalom hozzáférhetőségéről, szemléltető eszközökről és a vizsgáztatás megfelelő dologi-technikai körülményeiről.

(4) Az intézmények fedezetével rendelkező egyének által kialakított és fenntartott intézmények – az ellenőrzéssel és a dologi-technikai körülményekkel összefüggésben – a viszonyban lévő két fél számára létrehoznak bizonyos cselekvési lehetőségeket, amelyek az egyik és a másik fél számára a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik. Ezek a cselekvési lehetőségek főleg – az érdekviszonyba ágyazva – az egyik fél érdekének az összetevőiként és a másik fél érdekében vagy érdekével ellentétben léteznek; valamint fordítva. Azonban a társadalmi erők létrehozása szempontjából a két fél azon cselekvési lehetőségei is jelentősek, amelyek számukra közvetlenül nem képezik a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit, a másik fél számára viszont a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik, és ezáltal válnak jelentőssé az előbbi fél számára is. Például az egyik fél számára esetleg adott az a cselekvési lehetőség, hogy hozzájusson bizonyos dolgokhoz vagy információkhoz, amelyek számára közvetlenül nem jelentősek, a másik fél számára viszont jelentősek.

(5) Az intézmények az adott cselekvési lehetőségek vonatkozásában létrehozzák, illetve meghatározzák a két fél társadalmi képességeit és társadalmi erőit.

Ezzel a kérdéssel részletesen foglalkoztunk a társadalmi erő létrehozásának a tárgyalásánál (8. fejezet: 4.2Ab), itt csak röviden utalunk a társadalmi képességek és a társadalmi erők létrehozására, illetve meghatározására. Láttuk, hogy a társadalmi jogosultságokat (a hatáskört, a tulajdont és a kapcsolati támogató vonatkozásában a társadalmi kapcsolatot) adott cselekvési lehetőségek létrehozásával közvetlenül hozzák létre az intézmények, az intézményes helyzetalkotó tulajdonságokkal összefüggésben. A személyes társadalmi képességeket az intézmények közvetve határozzák meg oly módon, hogy – az előző pontokban említett módon – létrehoznak az egyének számára bizonyos cselekvési lehetőségeket, és ezáltal, az adott cselekvési lehetőségek vonatkozásában, valamint a másik fél érdekei által meghatározottan válnak az adott egyének bizonyos személyes képességei jelentőssé mint társadalmi képességek. A vegyes társadalmi képességeket (a társadalmi kapcsolatot egy külső egyén vagy csoport vonatkozásában, a társadalmi képesítést és a kizárólagos informáltságot) az intézmények részben közvetlenül, részben közvetve hozzák létre, illetve határozzák meg.

A társadalmi erő létrehozásának a tárgyalásánál említettek szerint az egyik fél, illetve a másik fél társadalmi képességei összességükben elvileg meghatározzák azt, hogy az adott fél cselekvési lehetőségei közül melyek a feltételesen aktuális cselekvési lehetőségek. Az egyik fél feltételesen aktuális cselekvési lehetőségeinek és a másik fél érdekeit képező cselekvési lehetőségeknek az összekapcsolódásai elvileg meghatározzák az egyik fél erejét a másik fél vonatkozásában; és fordítva, hasonlóan meghatározott a másik fél ereje is az egyik fél vonatkozásában.

(6) Végül azt a hatást emeljük ki, hogy az intézmények összekapcsolják a két fél között az érdekeket és az erőket, illetve az érdekeket és az erőket alkotó cselekvési lehetőségeket és képességeket. A két fél érdekei és erői azáltal és annyiban kapcsolódnak össze egymással mint érdekviszonyok és erőviszonyok, amennyiben az egyik fél és a másik fél érdeke és ereje vonatkozásában jelentős társadalmi javak egybeesnek vagy azonosak; azaz amennyiben az egyik és a másik fél érdeke és társadalmi ereje ugyanazon fő társadalmi jószágra és/vagy közbenső társadalmi javakra vonatkozóan meghatározott.

Az érdekek és a társadalmi erők összekapcsolódása létrejöhet egyrészt olyan formában, hogy mindkét fél érdeke ugyanannak a társadalmi jószágnak (mint fő vagy közbenső társadalmi jószágnak) a megszerzésére, elérésére, elosztására irányul, és így társadalmi ereje is e vonatkozásban válik jelentőssé. Például egy adott vállalatnál a keresetek kifizetésére szánt pénzösszeg valamennyi alkalmazott számára társadalmi jószágot képez, és valamennyi alkalmazott az adott pénzösszegből részesedve juthat keresethez. Tehát az alkalmazottak keresetre irányuló érdekeit alkotó cselekvési lehetőségek összekapcsolódnak az alkalmazottak között, és ezzel összefüggésben az adott alkalmazottak társadalmi képességei is összekapcsolódnak közöttük. Másik példával élve, egy adott magasabb beosztás, amelyet egyidejűleg csak egy személy tölthet be, több alkalmazott számára is társadalmi jószágot képezhet; és amennyiben társadalmi jószágot képez, az adott jószág

megszerzése, elérése vonatkozásában összekapcsolódnak az érdekek és az erők az adott alkalmazottak között.

Az érdekek és a társadalmi erők összekapcsolódása létrejöhet másrészt olyan formában, hogy az egyik fél érdeke és így társadalmi ereje egy adott társadalmi jószágnak (mint fő vagy közbenső társadalmi jószágnak) a megszerzésére irányul, a másik fél érdeke és társadalmi ereje viszont az adott jószág előállításának, elosztásának, átadásának a lehetőségeit, valamint e lehetőségekre vonatkozó társadalmi képességeit foglalja magában. Például adott egyéneknek (mint vásárlóknak) szükségük van bizonyos dolgokra, amelyeket ők maguk nem állítanak elő, mások (mint eladók) érdeke és társadalmi ereje viszont az adott dolgok előállítására irányul, amelyekre mint használati tárgyakra nincs szükségük. Másik példával élve, a beosztottak és a vezetők közötti társadalmi viszonyok nagyrészt azáltal jönnek létre, hogy a beosztottak érdeke és így társadalmi ereje minél magasabb kereset elérésére irányul, a vezetők érdeke és társadalmi ereje viszont részben a keresetek elosztásának a lehetőségeit, valamint e lehetőségekre vonatkozó társadalmi képességeit foglalja magában.

A társadalmi viszonyt létrehozó összetett mechanizmust alkotó hatások elemzését itt befejezzük, de az alábbiakban még röviden foglalkozunk azzal a problémával, hogy az intézmények fedezetével rendelkező egyének, illetve az általuk kialakított intézmények kisebb vagy nagyobb mértékben a fedezettel rendelkező egyének szándékainak és az intézményes szabályoknak nem megfelelő társadalmi viszonyokat is létrehozhatnak. Mivel a társadalmi viszonyok érdekekből és erőkből, illetve érdekviszonyokból és erőviszonyokból épülnek fel, az intézmények szabályainak nem megfelelő társadalmi viszonyokat azok a tényezők határozzák meg, amelyek az intézmények szabályainak nem megfelelő érdekeket és erőket is létrehozzák. Azzal a kérdéssel a hetedik fejezetben (3.1B) foglalkoztunk, hogy mely tényezők téríthetik el az intézmények érdekeket létrehozó tényleges funkcióit az intézményes szabályoktól és az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékaitól. Azzal a kérdéssel viszont a nyolcadik fejezetben (3.1B; 4.2Ab) foglalkoztunk, hogy mely tényezők téríthetik el az intézmények társadalmi képességeket és társadalmi erőket létrehozó tényleges funkcióit az intézményes szabályoktól és az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékaitól.

A valóságos társadalmi viszonyok általában, alapvetően vagy főleg külsőleges társadalmi viszonyok, és a külsőleges társadalmi viszonyok esetében elvileg esetleges, hogy az adott viszonyok megfelelnek vagy nem felelnek meg az intézményes szabályoknak. A belső fedezetű intézmények kialakításában és az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének az ellenőrzésében való érdemi részvétel azonban elvileg biztosíthatja, hogy ezen intézmények által létrehozott belsőleges társadalmi viszonyok megfeleljenek az intézményes szabályoknak. A tizenharmadik fejezetben azonban majd látjuk, hogy belső fedezetű intézmények kialakítása és fenntartása, és ezáltal belsőleges társadalmi viszonyok létrehozása eleve prob-

lematikus, tehát a valóságban az említett összefüggés csak bizonyos mértékben érvényesül.

Adott intézmény vagy intézmények fedezetével rendelkező adott egyén vagy egyének szándéka szempontjából a külsőleges társadalmi viszonyok nagyrészt azáltal térhetnek el az adott szándéktól és az intézményes szabályoktól, hogy különböző, egymástól többé vagy kevésbé független és különböző szándékok által motivált egyének rendelkeznek azon intézmények fedezetével, amelyek létrehozzák az egyik fél és a másik fél érdekét és társadalmi erejét, valamint a két fél közötti társadalmi viszonyt.

Az intézmények fedezetével rendelkező egyének többnyire megbízottaik közvetítésével ellenőrzik az egyik fél és a másik fél releváns cselekvéseit; valamint megbízottak közvetítésével bocsátják az egyik fél és a másik fél rendelkezésére közvetlen kényszerítő és/vagy társadalmi képességeiket. Ebben az esetben az adott intézmények fedezetével rendelkező egyéneknek további intézményeket is ki kell alakítaniuk azon egyénekre érvényesen, akik szintén további megbízottak révén és/vagy közvetlenül megvalósítják az ellenőrzést. Ilyen módon az intézmények fedezetével rendelkező egyének érdekeket és társadalmi erőket, valamint társadalmi viszonyokat hoznak létre a szóban forgó megbízottak körében. Ha az intézmények fedezetével rendelkező egyének közvetlenül valósítják meg az ellenőrzést (erre az egyének viszonylag szűk körében van lehetőség), nagyrészt akkor is létrehozhatnak a szándékaiknak és az intézményes szabályoknak nem megfelelő társadalmi viszonyokat. Tehát ha az ellenőrzést megbízottak valósítják meg, már a megbízottak érdekei és erői, valamint társadalmi viszonyai is eltérhetnek az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékaitól és az intézményes szabályoktól, és így – a közvetlen ellenőrzéshez képest – még tökéletlenebb lehet az ellenőrzés. Ennek eredményeként a társadalmi viszonyok jelentős mértékben eltérhetnek az eredeti szándékok szerinti és az intézményes szabályokból kiértelmezhető viszonyoktól.

A társadalmi viszonyt létrehozhatják az adott viszonyban lévő felekhez képest külső fedezetű intézmények révén más egyének. A társadalmi viszonyok a valóságban többnyire, illetve döntően vagy alapvetően ilyen természetű viszonyok, amelyeket külsőleges társadalmi viszonyoknak nevezünk. A társadalmi viszonyokat azonban létrehozhatják maguk a viszonyban lévő egyének, belső fedezetű intézmények révén. Az ilyen belsőleges viszonyok esetében az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének és a viszonyban lévő egyének egybeesnek. Ezzel a kérdéssel majd később (3.1), a társadalmi viszonyok típusainak a tárgyalásánál foglalkozunk; illetve a belsőleges társadalmi viszonyok létrehozásának a kérdésével a tizenharmadik fejezetben részletesen foglalkoztunk.

B) A társadalmi viszonyok következményei és elfogadása

a) A társadalmi viszonyok következményei

Ebben a fejezetben egy pozitivista viszonyfogalom kidolgozására vállalkoztunk; a társadalmi viszony fogalmát arra való tekintettel határoztuk meg, hogy e fogalom segítségével lehetőség szerint oksági magyarázatot adhassunk a társadalmi jelenségekre, különösen a társadalmi kölcsönhatásokra. A 10.6. ábra segítségével a társadalmi jelenségek magyarázatának a következő két szintjét szemléltetjük. Egyrészt az előzőekben (2.2A) foglalkoztunk a társadalmi viszonyok létrehozásával: a társadalmi viszonyok meghatározó tényezőivel és a társadalmi viszonyokat létrehozó mechanizmussal. Másrészt azonban a továbbiakban a társadalmi viszonyokat már elvileg adottaknak tekintjük, és a társadalmi viszonyokból magyarázzuk a társadalmi jelenségeket.

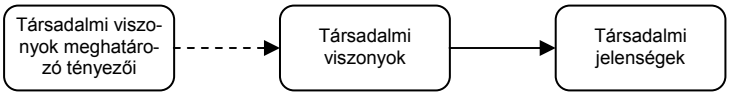

10.6. ábra: A társadalmi jelenségek magyarázatának két szintje

Tehát a társadalmi jelenségeket valójában ugyanazok a létezők határozzák meg, amelyeket a társadalmi viszonyok meghatározó tényezőiként értelmeztünk. Azonban e létezőket, és e létezők közötti hatások azon vonatkozásait, amelyek jelentősek a társadalmi jelenségek meghatározottsága szempontjából, az érdek és a társadalmi erő, az érdekviszony és az erőviszony, valamint a társadalmi viszony fogalmában fejezzük ki; és ezáltal tesszük fogalmilag jól kezelhetővé és áttekinthetővé a szóban forgó létezőket és hatásokat. Felfogásunk szerint az érdekek és a társadalmi erők, valamint az érdekviszonyok és az erőviszonyok mint társadalmi viszonyok empirikusan is felmérhetők; és miután az empirikus kutatásban felmértük a szóban forgó létezőket, az adott társadalmi viszonyokból magyarázhatjuk a társadalmi jelenségeket, illetve a társadalmi jelenségek bizonyos vonatkozásait.

A társadalmi viszonyokat létrehozó mechanizmus elemzése olyan valószínűségi magyarázat, amelynek révén rávilágítunk a társadalmi viszonyok természetére; valamint rávilágítunk arra, hogy hogyan jönnek létre a társadalmi viszonyok, illetve hogyan lehet a valóságban létrehozni bizonyos társadalmi viszonyokat azzal a szándékkal, hogy ezáltal hozzájáruljunk bizonyos társadalmi jelenségek kialakulásához vagy megváltozásához. A társadalmi viszonyok és a társadalmi jelenségek közötti összefüggések elemzése viszont alapvetően oksági magyarázat, amennyiben elvileg szükségszerű összefüggéseket fogalmazunk meg az adott társadalmi viszonyok (mint okok) és az általuk meghatározott társadalmi jelenségek (mint okozatok) között. Majd később (3.1A) látjuk azonban, hogy a szóban forgó oksági

magyarázat korlátozott; bizonyos társadalmi jelenségek, illetve a társadalmi jelenségek bizonyos vonatkozásai elvileg okságilag meghatározottak, más társadalmi jelenségek, illetve a társadalmi jelenségek más vonatkozásai viszont elvileg is csak valószínűségi szinten meghatározottak vagy meghatározatlanok.

A valóságban a társadalmi viszonyok is lehetnek bizonyos mértékben meghatározatlanok. Azonban az intézményes szociológia elméletének az elvont (elvi, ideáltipikus) szintjén ettől eltekintünk, és a társadalmi viszonyokat egyértelműen meghatározottaknak tekintjük. Az elmélet elvont szintjén azt is előfeltételezzük, hogy az egyének megfelelően ismerik társadalmi viszonyaikat. A valóságban a társadalmi viszonyok viszonylagos meghatározatlanságát és a társadalmi viszonyokra vonatkozó ismeretek hiányosságait az intézményes szociológia elméletének engedményes szintjén vehetjük figyelembe.

Felfogásunk szerint a társadalmi viszonyok legfőbb következményei, amelyeket közvetlenül a társadalmi viszonyokból magyarázhatunk, az adott viszonyokban lévő egyének vagy csoportok közötti társadalmi kölcsönhatások. Más társadalmi jelenségeket, illetve a társadalmi jelenségek más vonatkozásait a társadalmi viszonyok a társadalmi kölcsönhatások meghatározásával összefüggésben határozzák meg.

- Az egyének (és csoportok) közötti társadalmi viszonyok – szükségszerűen vagy bizonyos valószínűséggel – meghatározzák a társadalmi kölcsönhatásokat, az e kölcsönhatásokba ágyazott társadalmi cselekvéseket és magatartásokat, és ezáltal meghatározzák más vonatkozásokban is a társadalmi jelenségeket.

A társadalmi kölcsönhatás fogalmával és típusaival az ötödik fejezetben (3.1) foglalkoztunk. Eszerint a társadalmi hatás az egyik fél cselekvésének olyan következménye, amely egy másik egyén (vagy csoport) számára a szükségletkielégítés előfeltételét – a szükségletkielégítés eszközét, feltételét vagy objektív tárgyát – képezi. A társadalmi kölcsönhatás a két fél közötti társadalmi hatások olyan összessége, amelyben mindkét fél cselekvései egymás számára is a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. A társadalmi kölcsönhatások fő típusaiként megkülönböztettük a társadalmi együttműködést, a spontán pozitív társadalmi hatást és -kölcsönhatást, a társadalmi konfliktust, a társadalmi elnyomást és behódolást, valamint a spontán negatív társadalmi hatást és -kölcsönhatást.

A társadalmi kölcsönhatások meghatározottságával részletesebben majd a fejezet harmadik részében foglalkozunk, itt csak röviden világítunk rá a kölcsönhatások meghatározottságára. A társadalmi kölcsönhatások magyarázatában vissza kell nyúlnunk e kölcsönhatások meghatározottságára vonatkozó általános modellhez, amelyet az ötödik fejezetben (3.2Ba) vázoltunk fel. Az alábbi 10.7. ábra az előbb hivatkozott helyen látható 5.5. ábra módosított változata, annak megfelelően módosítva, hogy itt már ismertnek tekintjük a társadalmi viszony fogalmát, valamint ismertnek tekintjük az érdek és az aktuális érdek fogalmát is.

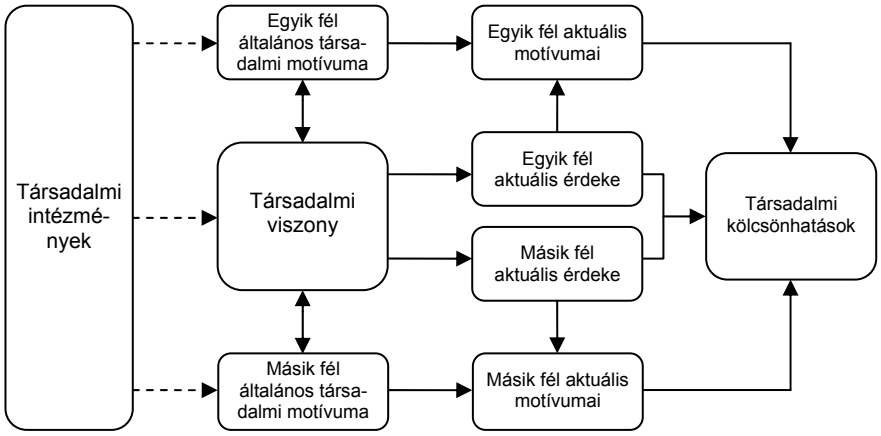

10.7. ábra: A társadalmi viszonyok és a kölcsönhatások

A társadalmi viszonyok korábban (2.2A) tárgyalt meghatározó tényezői közül az ábrában már csak a társadalmi intézményeket emeljük ki. A társadalmi intézmények mindenekelőtt meghatározzák a legáltalánosabb társadalmi javakat, amelyek az adott egyének számára a szükségletkielégítés előfeltételeit képezik, és ezáltal meghatározzák az adott egyének vagy csoportok általános társadalmi motívumait, amelyek az adott javak elérésére irányulnak. A társadalmi viszonyokat alkotó cselekvési lehetőségek és cselekvési képességek az eleve feltételezett általános társadalmi motívumra vonatkoztatva értelmezhetők; tehát a társadalmi intézmények az egyik fél és a másik fél adott általános társadalmi motívumával összefüggésben határozzák meg a társadalmi viszonyokat, a korábban (2.2Ac) tárgyalt mechanizmus révén.

A társadalmi viszonyban a két fél cselekvési lehetőségei és képességei összekapcsolódnak a felek között, tehát az egyik fél cselekvési lehetőségei eleve a másik fél számára is a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik; következésképpen e cselekvési lehetőségek egyik fél részéről történő megvalósítása eleve hatással van a másik fél szükségletkielégítésének előfeltételeire is.

A társadalmi viszony és a társadalmi kölcsönhatás közötti legfőbb összefüggések a következők: (1) A két fél közötti társadalmi viszony meghatározza az egyik fél és a másik fél számára az aktuális érdeket alkotó aktuális cselekvési lehetőségeket, amelyek azonban mindkét fél számára jelentősek. (2) A felek általános motívumai és aktuális érdekei meghatározzák a felek aktuális motívumait, amelyek a kiválasztott cselekvési lehetőségek megvalósítására irányulnak. (3) Az aktuális motívumok, a társadalmi viszonnyal és a kiválasztott cselekvési lehetőségekkel összefüggésben, közvetlenül meghatározzák a társadalmi kölcsönhatást.

Az előbbi összefüggéseket kissé bővebben megfogalmazva, a társadalmi viszony határozza meg az egyik fél és a másik fél számára az aktuális érdeket; te-

hát azt, hogy az adott egyén vagy csoport érdekét képező cselekvési lehetőségek közül melyek azok a cselekvési lehetőségek, amelyek az egyén (vagy csoport) számára megvalósíthatók.[11] Az egyik fél (vagy a másik fél) az aktuális érdekét képező cselekvési lehetőségek közül választja ki az optimális cselekvési lehetőséget, eközben figyelembe véve a különböző cselekvési lehetőségek megvalósítása esetén a másik féltől (az egyik féltől) várható cselekvéseket, illetve e cselekvések rá vonatkozó következményeit is. Az ily módon megvalósított társadalmi cselekvéseknek eleve vannak olyan következményei, amelyek egymás számára is a szükségletkielégítés előfeltételeit képezik; illetve mindkét fél cselekvései egymás számára is a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik.

A társadalmi kölcsönhatásokat közvetlenül az aktuális motívumok határozzák meg. Azonban ha az egyén valóságos motívumai nem olyan cselekvési lehetőségek megvalósítására irányulnak, amelyek megfelelnek az adott társadalmi viszonynak, a másik fél nem a számításának megfelelően fog cselekvéseire válaszolni, és cselekvései nem az általa szándékolt következményekre fognak vezetni. Így – amennyiben helyesbítheti a viselkedését – újra kell gondolnia, hogy helyesen mérte-e fel az aktuális cselekvési lehetőségeket, és helyesen választotta-e ki a megvalósítani szándékozott cselekvési lehetőséget. Az aktuális motívumok tehát elvileg megfelelnek az adott társadalmi viszonynak; az aktuális motívumok a társadalmi viszonnyal és a kiválasztott alternatívákkal összefüggésben határozzák meg a társadalmi kölcsönhatást. Majd később (3.1A) látjuk azonban, hogy bizonyos társadalmi viszonyok többértelműek abból a szempontból, hogy milyen kölcsönhatásokat határoznak meg a viszonyban lévő felek között.

A hetedik fejezetben (4.1B) megkülönböztettük egymástól a releváns érdeket és az irreleváns érdeket. Eszerint adottnak véve egy hosszabb távra vonatkozó választást az érdeket alkotó párhuzamos cselekvési lehetőségek között, a releváns érdek azokat a további cselekvési lehetőségeket foglalja magában, amelyek a választott cselekvési lehetőséghez kapcsolódnak. Ennek megfelelően különbséget tehetünk a releváns és az irreleváns társadalmi viszonyok között. Adottnak véve egy hosszabb távra vonatkozó választást az érdeket alkotó párhuzamos cselekvési lehetőségek között, az adott egyén (vagy csoport) szempontjából a *releváns társadalmi viszonyok* a szubjektum releváns érdekét alkotó cselekvési lehetőségeket és mások e cselekvési lehetőségekkel összekapcsolódó cselekvési lehetőségeit, illetve e cselekvési lehetőségek által alkotott érdekeit, valamint a szubjektum és mások releváns cselekvési lehetőségei vonatkozásában jelentős társadalmi képességeit, illetve e társadalmi képességek által alkotott erőit foglalják magukban. Ennek meg-

[11] A félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy az aktuális érdek is a társadalmi viszony alkotórészét képezi. A társadalmi viszony, illetve – a következő fejezetben tárgyalandó – társadalmi helyzet olyan értelemben határozza meg az aktuális érdeket, hogy a viszony egésze meghatározza azt, hogy a viszony alkotórészeit képező cselekvési lehetőségek mint az érdek összetevői közül melyek az aktuális cselekvési lehetőségek.

felelően határozhatjuk meg az irreleváns társadalmi viszonyokat is, de e viszonyok meghatározásától eltekintünk. A társadalmi kölcsönhatásokat elvileg a releváns társadalmi viszonyok határozzák meg; azonban ha az egyén (vagy csoport) felülvizsgálja és megváltoztatja korábbi hosszabb távra vonatkozó választását, ennek eredményeként a társadalmi viszonyok egészén belül megváltoznak a releváns társadalmi viszonyok.

A harmadik fejezetben (1.2B), a kultúra megközelítését tárgyalva hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi intézményektől (mint elsődleges társadalmi kultúrától) elvileg meg kell különböztetnünk a kultúra azon társadalmi összetevőit, amelyek a tényszerű érdekekhez, erőkhöz és társadalmi viszonyokhoz képest másodlagosak, mivel alapvetően azok által meghatározottak. A másodlagos társadalmi kultúrát – a társadalmi értékeket, a társadalmi erkölcsi szabályokat és az ideológiákat – a tényszerű érdekek, erők és társadalmi viszonyok határozzák meg. Bizonyos mértékig e kulturális tényezők is befolyásolják a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket, de elvileg a tényszerű társadalmi viszonyok meghatározó hatását közvetítik.

Az előző alfejezetben (2.2Ac) foglalkoztunk azzal a problémával, hogy az intézmények fedezetével rendelkező egyének kisebb vagy nagyobb mértékben szándékaiknak és az intézményes szabályoknak nem megfelelő társadalmi viszonyokat is létrehozhatnak. Következésképpen:

- A társadalmi viszonyok következményei elvileg nem feltétlenül felelnek meg az adott viszonyokat létrehozó, illetve meghatározó intézmények szabályainak, és az intézményes szabályokkal ellentétesek is lehetnek.

A társadalmi intézmények tényleges funkciójának, illetve a társadalmi viszonyokat létrehozó mechanizmusnak nagyrészt már maga a létezése is rejtett, ezért általában az sem válik nyilvánvalóvá a társadalmi életben, ha az intézmények az intézményes szabályoknak nem megfelelő társadalmi viszonyokat hoznak létre, és ezáltal az intézményes szabályoknak nem megfelelő társadalmi jelenségeket határoznak meg. Itt már nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy milyen tényezők térithetik el a társadalmi viszonyok következményeit az intézményes szabályoktól, mert ezek a tényezők elvileg ugyanazok, amelyek az intézményes szabályoknak nem megfelelő társadalmi viszonyokat létrehozzák. Csak azt jegyezzük meg, hogy e vonatkozásban is fontos különbséget tennünk a társadalmi viszonyok között abból a szempontból, hogy az adott viszonyok belsőleges társadalmi viszonyok vagy külsőleges társadalmi viszonyok.

A valóságos társadalmi viszonyok általában, alapvetően vagy főleg külsőleges társadalmi viszonyok, és a külsőleges társadalmi viszonyok esetében elvileg esetleges, hogy az adott viszonyok következményei megfelelnek vagy nem felelnek meg az intézményes szabályoknak. A belső fedezetű intézmények kialakításában és az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének az ellenőrzésében való érdemi részvétel azonban elvileg biztosíthatja, hogy ezen intézmények által létrehozott

belsőleges társadalmi viszonyok következményei megfeleljenek az intézményes szabályoknak. A tizenharmadik fejezetben azonban majd látjuk, hogy belső fedezetű intézmények kialakítása és fenntartása, és ezáltal belsőleges társadalmi viszonyok létrehozása eleve problematikus, tehát a valóságban az említett összefüggés csak bizonyos mértékben érvényesül.

Mint fentebb említettük, a társadalmi viszonyok – a társadalmi kölcsönhatások meghatározásával összefüggésben – más vonatkozásokban is meghatározzák a társadalmi jelenségeket. A következőkben az érdekérvényesítés mértékének a meghatározottságát, a társadalmi cselekvések, illetve magatartások meghatározottságát, valamint az életmód részben közvetlen részben közvetett társadalmi meghatározottságát emeljük ki, amely kérdésekkel majd a tizenegyedik és a tizenkettedik fejezetben részletesen foglalkozunk.

Az érdekérvényesítés mértékének magyarázatában a társadalmi viszonyokat az adott szubjektumra vonatkoztatva kell figyelembe vennünk; és majd a tizenegyedik fejezetben (1.2Ba) vezetjük be a társadalmi helyzet fogalmát olyan értelemben, hogy a társadalmi helyzet az adott szubjektumra vonatkoztatva fejezi ki a társadalmi viszonyok összességét. Majd ehhez kapcsolódva foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a társadalmi helyzet meghatározza azt, hogy az adott egyén vagy csoport milyen mértékben érvényesíti érdekeit, illetve milyen mértékben rendelkezik a társadalmi javakkal.

A társadalmi kölcsönhatások bizonyos értelemben társadalmi cselekvésekből épülnek fel, illetve a társadalmi cselekvések eleve társadalmi kölcsönhatásokba ágyazott cselekvések. Tehát a társadalmi kölcsönhatások és a társadalmi cselekvések meghatározó tényezői végül is ugyanazok a létezők; a társadalmi viszonyok bizonyos értelemben meghatározzák az egyének (vagy csoportok) társadalmi cselekvéseit, illetve társadalmi magatartását. Azonban a társadalmi cselekvések magyarázatában is a cselekvő szubjektumra vonatkoztatva kell figyelembe vennünk a társadalmi viszonyokat, azaz a társadalmi helyzetet kell figyelembe vennünk. Majd a tizenkettedik fejezetben (2.1Aa) foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy az adott egyén (vagy csoport) társadalmi helyzete meghatározza társadalmi cselekvéseit, illetve társadalmi magatartását.

A tizenkettedik fejezetben (3.1A) olyan értelemben vezetjük be az életmód fogalmát, hogy az életmód a szükségletek kielégítésében különböző funkciókat ellátó magatartások sajátos rendszere; és az említett fejezetben (3.2) részletesen foglalkozunk az életmód társadalmi meghatározottságával. Majd látjuk, hogy az életmódot a társadalmi viszonyok szerinti társadalmi helyzet közvetlenül oly módon határozza meg, hogy meghatározza a társadalmi élet szférájában az egyének társadalmi magatartását, amely életmódjuknak is a részét képezi. Más vonatkozásokban a társadalmi helyzet közvetve és részben történetileg határozza meg az életmódot, az érdekérvényesítés mértékének, illetve a társadalmi állapotnak, a szubkultúrának és az egyének személyes tulajdonságainak a meghatározása révén.

b) A társadalmi viszonyok elfogadása és legitimitása

A kilencedik fejezet második részében részletesen foglalkoztunk a hatalom és a hatalmi viszonyok elfogadásával, elfogadottságával és legitimitásával. Főleg azt hangsúlyoztuk, hogy az egyének mások társadalmi erejét és különösen hatalmát racionálisan fogadják el, racionálisan alkalmazkodnak a társadalmi erőhöz és a hatalomhoz. A társadalmi viszonyok elfogadásának a legjelentősebb vonatkozása a hatalmi viszonyok elfogadása; és mindaz, amit a hatalmi viszonyok elfogadásáról elmondtunk, általában érvényesnek tekinthető a társadalmi viszonyok elfogadására is. Itt tehát részletesen nem foglalkozunk a szóban forgó kérdéssel, csak röviden világítunk rá arra – a társadalmi viszonyokra vonatkozóan átértelmezve és részben megismételve a kilencedik fejezetben elmondottakat –, hogy az egyének miért fogadják el a társadalmi viszonyokat.

- A *társadalmi viszonyok elfogadásán* azt értjük, hogy az egyének a társadalmi viszonyokat tényszerűen adottaknak tekintik, és szándékaik az adott viszonyokhoz való alkalmazkodásra irányulnak. Az egyének a társadalmi viszonyokat elvileg racionálisan fogadják el, racionálisan alkalmazkodnak a társadalmi viszonyokhoz.

A 10.8. ábrán – amely a kilencedik fejezetben (2.1Bb) bemutatott 9.5. ábra módosított változata – a társadalmi viszonyok elfogadásának, a társadalmi viszonyokhoz való alkalmazkodásnak a meghatározottságát szemléltetjük. Eszerint megkülönböztetjük a társadalmi viszonyok elfogadása meghatározottságának a következő három szintjét: (1) a társadalmi viszonyok általi tényszerű meghatározottság szintje, (2) a társadalmi-kulturális meghatározottság szintje a másodlagos társadalmi kultúra által, és (3) a közösségi-kulturális meghatározottság szintje a közösségi kultúra által. Az intézményes szociológia elméletének az elvont szintjén azt hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi viszonyok tényszerűségüknél fogva határozzák meg az adott viszonyok elfogadását; és eleve feltételezzük, hogy a társadalmi kultúra a társadalmi viszonyok meghatározó hatását közvetíti. Az elmélet engedményes szintjén vehetjük figyelembe a másodlagos társadalmi kultúra viszonylag önálló, az adott társadalmi viszonyoktól bizonyos mértékben független hatását. A társadalmi viszonyok elfogadásának a közösségi kulturális meghatározottságát már csak az elmélet eklektikus szintjén vehetjük és vesszük figyelembe; és a társadalmi viszonyok legitimitását ezen a szinten értelmezzük.

- A társadalmi viszonyok elfogadása meghatározottságának a tényszerű szintjén a tényszerű társadalmi viszonyok – az érintett egyének által megfelelően értelmezve – meghatározzák a társadalmi viszonyok racionális elfogadását, a társadalmi viszonyokhoz való racionális alkalmazkodást.

A racionális elfogadás lehet egyetértő elfogadás vagy belenyugvó elfogadás; tehát a társadalmi viszonyok racionális elfogadása jelentheti az adott társadalmi

viszonyok létezésével való egyetértést, de elvileg éppúgy jelentheti csupán a belenyugvást abba, hogy az adott viszonyok tényszerűen léteznek.

Az egyének elvileg azért fogadják el a társadalmi viszonyokat, azért alkalmazkodnak az adott viszonyokhoz, mert a társadalmi viszonyok tényszerűen léteznek, és az adott viszonyok elfogadása felel meg érdekeiknek vagy társadalmi kényszereiknek. A társadalmi viszonyok elfogadásának a magyarázatában elvileg nincs szükség másra, mint e viszonyok természetére, e viszonyok tényszerűségére hivatkozni. A társadalmi viszonyok elfogadását, az adott viszonyokhoz való alkalmazkodást végül is az határozza meg, hogy a társadalmi viszonyokat létrehozó társadalmi intézmények érvényesek és megfelelő fedezettel rendelkeznek.

A társadalmi viszonyok a valóságban igen összetettek, és az egyének bizonyos viszonyai – várható következményeiket tekintve – ellentmondhatnak más viszonyaiknak; tehát a társadalmi viszonyokhoz való racionális alkalmazkodás elvileg az adott egyének szempontjából jelentős társadalmi viszonyok egészéhez való racionális alkalmazkodás. Az egyének elvileg nem feltétlenül fogadják el társadalmi viszonyaik bizonyos vonatkozásait, de elfogadják általában véve a társadalmi viszonyokat.

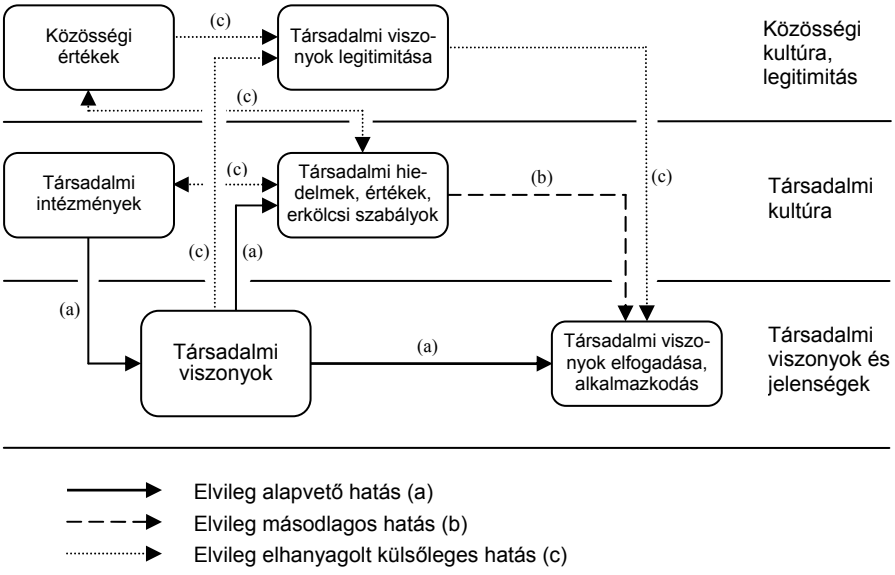

10.8. ábra: A társadalmi viszonyok elfogadottságának szintjei

Egyáltalán a társadalmi viszonyokhoz való alkalmazkodás feladása az adott viszonyokat létrehozó társadalmi intézmények érvényességének a megkérdőjelezését jelentené, amellyel az adott egyén (vagy csoport) kiváltaná az intézmények fedezetével rendelkező egyének jelentős negatív szankcióit. Ezek a várható negatív szankciók a társadalmi viszonyok elfogadásához viszonyítva jóval kedvezőtleneb-

bé teszik az adott intézmények érvényességi körébe eső és az adott társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének olyan cselekvési lehetőségeinek a várható hozadékát, amelyek nem felelnek meg a társadalmi viszonyoknak. Tehát az egyének azért fogadják el a társadalmi viszonyokat, mert ez felel meg érdekeiknek vagy társadalmi kényszereiknek.

A várható negatív szankciók általában közvetlenül olyan instrumentális szankciók, amelyek a szükségletkielégítés negatív feltételeit képezik a társadalmi viszonyban lévő egyének számára (pénzbüntetés, lefokozás, elbocsátás stb.). Külsőleges társadalmi viszonyok esetében azonban a végső negatív szankció az intézmények fedezetével rendelkező egyének mint az uralommal rendelkező egyének részéről a testi erőszak alkalmazása. E végső szankció tényleges alkalmazására azonban elvileg nem kerül sor, mivel az egyének érdekeiknek (vagy társadalmi kényszereiknek) megfelelően cselekszenek, és elfogadják az adott társadalmi viszonyokat. Jellemzően a társadalmi élet szférájába sorolható tevékenységi területekhez (a szervezett munkavégzéshez, a szervezett oktatáshoz és tanuláshoz, a közigazgatáshoz stb.) kapcsolódóan a valóságban is igen ritkán kerül sor a testi erőszak mint végső szankció alkalmazására, amennyiben az uralom valóban létezik és az uralom tényeges érvényesítése következetes.

Korábban (1.2Bb) láttuk, hogy a társadalmi viszonyok lehetnek külsőleges viszonyok vagy belsőleges viszonyok, valamint ilyen szempontból felemás viszonyok. A külsőleges társadalmi viszonyok racionális elfogadását alapvetően az határozza meg, hogy az egyének eleve nem képesek az adott viszonyokat létrehozó intézmények megváltoztatására vagy érvénytelenítésére, függetlenül attól, hogy az adott viszonyok, illetve az adott viszonyok következményei kedvezőek vagy kedvezőtlenek a számukra. A külsőleges társadalmi viszonyok elfogadását végső soron az átfogó intézmények fedezetével rendelkező egyének uralma, és az uralommal rendelkező egyének részéről a testi erőszak szükség szerinti alkalmazása biztosítja. A racionális elfogadás a külsőleges társadalmi viszonyok esetében lehet egyetértő elfogadás vagy belenyugvó elfogadás. A külsőleges társadalmi viszonyok természetesen kedvezőek is lehetnek az adott egyének számára, és ez hozzájárul az adott viszonyok racionális és egyetértő elfogadásához. Külsőleges társadalmi viszonyok esetében azonban az egyének többnyire az adott viszonyokhoz képest számukra jóval kedvezőbb viszonyokat is el tudnának képzelni, és bizonyos viszonyok egyértelműen kedvezőtlenek a számukra, tehát ilyen szempontból irányulhatna szándék az adott viszonyok megsemmisítésére vagy megváltoztatására. De az egyének alapvetően azért fogadják el a számukra kedvezőtlen viszonyokat is, mert hatékonyan nem képesek a megsemmisítésükre vagy megváltoztatásukra.

A belsőleges társadalmi viszonyok racionális elfogadása eleve egyetértő elfogadás, és azon alapszik, hogy az egyének maguk alakították ki a társadalmi viszonyokat létrehozó intézmény szabályait, e szabályokat együttes ellenőrzés révén maguk tartják érvényben, és ennek révén maguk hozták létre és tartják fenn a társadalmi viszonyokat. Ezért úgy gondolják, hogy az adott társadalmi viszonyok hosszú távon

számukra megfelelően elősegítik a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtését. A belsőleges társadalmi viszonyok esetében az adott viszonyok elfogadását biztosító negatív szankciók eleve csak (a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező) társadalmi szankciók lehetnek; és a végső szankció az adott belső fedezetű intézmények érvényességi köréből és az adott viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének köréből annak az egyénnek a kizárása, aki nem fogadja el az adott viszonyokat. Természetesen az egyes egyének többnyire belső fedezetű intézmények és belsőleges társadalmi viszonyok esetében is el tudnának képzelni számukra kedvezőbb szabályokat és kedvezőbb társadalmi viszonyokat, de a másokkal való egyeztetés során az adott szabályok kialakítására és az adott viszonyok létrehozására láttak és látnak aktuálisan lehetőséget. Ha az adott viszonyok belsőleges viszonyok, de egy adott egyén úgy gondolja, hogy az adott viszonyokhoz képest másokkal egyetértésben számára kedvezőbb viszonyok is létrehozhatók, kezdeményezheti a szabályok újratárgyalását és a társadalmi viszonyok megváltoztatását.

A társadalmi viszonyok elfogadása meghatározottságának a második szintjén az elfogadás, az adott viszonyokhoz való alkalmazkodás kulturális meghatározottságát vesszük figyelembe a másodlagos társadalmi kultúra által. A harmadik fejezetben (1.2B) másodlagos társadalmi kultúrának a társadalmi kultúra azon összetevőinek az összességét neveztük, amelyeket elvileg az érdekek, a társadalmi erők és a társadalmi viszonyok határoznak meg. A társadalmi viszonyok – mint érdekviszonyok és erőviszonyok – történetileg formálják az egyének adott körében a másodlagos társadalmi kultúrát. Az egyének adott körében kialakítják az adott viszonyoknak, illetve az adott viszonyokhoz való alkalmazkodásnak megfelelő hiedelmeket, társadalmi értékeket és társadalmi erkölcsi szabályokat. Bizonyos mértékben a társadalmi kultúra is befolyásolja a társadalmi viszonyok elfogadását, az adott viszonyokhoz való alkalmazkodást; de az elmélet elvont szintjén feltételezzük, hogy a társadalmi kultúra a társadalmi viszonyok hatását közvetíti.

Amennyiben a társadalmi viszonyok külsőleges viszonyok, az ilyen viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének körében nagyrészt instrumentális és társadalmi értékként tudatosodik a feltétlen alkalmazkodás az adott viszonyokhoz. Kialakulnak olyan nézetek, amelyek szerint a társadalmi viszonyok kifejezett, nyilvánvaló megkérdőjelezése általában értelmetlen. Amennyiben a társadalmi viszonyok belsőleges viszonyok, az adott viszonyokat létrehozó belső fedezetű intézmények kialakításának a folyamatában nagyrészt eleve kialakulnak olyan társadalmi értékek és társadalmi erkölcsi szabályok, amelyek a társadalmi viszonyok elfogadására késztetik az egyéneket akkor is, ha esetleg az adott alkalmakkor, rövid távon nem ez felel meg érdekeiknek.

- A *társadalmi viszonyok társadalmi kulturális elfogadottságának* nevezzük a társadalmi kultúra olyan állapotát, amelyre az adott társadalmi viszonyok elfogadását, az adott viszonyokhoz való racionális alkalmazkodást elősegítő hiedelmek, társadalmi értékek és társadalmi erkölcsi szabályok jellemzőek.

A társadalmi viszonyok társadalmi kulturális elfogadottsága is lehet egyetértő elfogadottság vagy belenyugvó elfogadottság, tehát az elfogadottság az egyének adott körében jelentheti az adott társadalmi viszonyok létezésével való egyetértést, de elvileg éppúgy jelentheti csupán a belenyugvást abba, hogy az adott viszonyok léteznek. Így a társadalmi-kulturális elfogadottság minimálisan csupán azt jelenti, hogy a kialakult nézetek szerint általában értelmetlen a társadalmi viszonyok kifejezett megkérdőjelezése; testi kényszerítés és testi erőszak alkalmazása pedig – a kialakult hiedelmek, értékek és erkölcsi szabályok szerint – teljes mértékben kizárt a társadalmi élet szférájában, a társadalmi viszonyok hatóköreiben.

Mint láttuk, az elmélet elvont szintjén feltételezzük, hogy a másodlagos társadalmi kultúra a társadalmi viszonyok meghatározó hatását közvetíti. A kilencedik fejezetben (2.1Bb) számos szerzőre hivatkoztunk azon állításunk alátámasztására, hogy a hatalom valójában nagy valószínűséggel kialakítja az adott hatalmi viszonyok elfogadására irányuló kulturális hiedelmeket, ideológiákat, értékeket és erkölcsi szabályokat. (Marx–Engels 1976; Bourdieu 1991; Bourdieu 2002; Beetham 1991; Horkheimer 1976; Lenski 1966; Barnes 1988) Felfogásunk szerint ez elmondható általában a társadalmi viszonyokra vonatkozóan is; a társadalmi viszonyok valójában nagy valószínűséggel kialakítják az adott viszonyok elfogadására irányuló kulturális hiedelmeket, ideológiákat, értékeket és erkölcsi szabályokat.

A társadalmi kultúra azonban a valóságban többé vagy kevésbé eltérhet az adott társadalmi viszonyoknak megfelelő kultúrától. A társadalmi intézmények érvényességi körébe eső és társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének körében bizonyos mértékben esetleg nem alakultak ki olyan hiedelmek, társadalmi értékek és társadalmi erkölcsi szabályok, amelyek elősegítik az adott társadalmi viszonyokhoz való megfelelő alkalmazkodást. Például olyan egyének körében, akiket igyekeznek tartósan kirekeszteni a társadalmi élet bizonyos területeiről (pl. oktatás, foglalkoztatás), idővel kialakulhat olyan szubkultúra, amely – ha az adott egyének mégis bejutnak az adott területekre – akadályozza az adott érdekekhez és társadalmi erőkhöz való alkalmazkodást.

Az intézményes szociológia elméletének engedményes szintjén vehetjük figyelembe a nem-intézményes, másodlagos társadalmi kultúra viszonylag önálló, az adott társadalmi viszonyoktól – mint érdekviszonyoktól és erőviszonyoktól – részben független hatását. Az első fejezetben (2.2Bb) az elmélet engedményes szintjének az elmélet azon részét neveztük, amelyben kifejezetten feloldunk bizonyos előfeltételezéseket, és ily módon – amennyiben ezt az alapfogalmak lehetővé teszik – az elmélet rendszeres részéhez kiegészítő fogalmak és kiegészítő összefüggések formájában következetesen kapcsolhatunk olyan fogalmakat és összefüggéseket is, amelyek nem vezethetők le az eredeti előfeltételezésekből.

Az elmélet engedményes szintjén – más előfeltételezések mellett – továbbra is feltételezzük, hogy az egyének cselekvései társadalmi cselekvések, valamint a társadalmi kultúra és a közösségi kultúra érvényességi körei egyértelműen elválnak egymástól; és az adott társadalmi viszonyok elfogadását, a társadalmi viszonyokhoz való

alkalmazkodást kulturális szinten csak a társadalmi kultúra befolyásolja. Viszont feloldjuk azt az előfeltételezést, hogy a másodlagos társadalmi kultúra teljes mértékben az adott társadalmi viszonyok meghatározó hatását közvetíti. Figyelembe vesszük azt, hogy a valóságban a társadalmi kultúra többé vagy kevésbé eltérhet az adott érdekeknek és érdekviszonyoknak, erőknek és erőviszonyoknak megfelelő kultúrától; és kiegészítő összefüggésként figyelembe vesszük a másodlagos társadalmi kultúra viszonylag önálló hatását. Ennek eredményeként azonban már csak valószínűségi összefüggéseket fogalmazhatunk meg a társadalmi viszonyok és az adott viszonyok következményeiként értelmezhető jelenségek között.

Eddig a társadalmi viszonyok elfogadása meghatározottságának az első és a második szintjével foglalkoztunk. A társadalmi viszonyok elfogadása meghatározottságának a harmadik szintjén az elfogadás, a társadalmi viszonyokhoz való alkalmazkodás kulturális meghatározottságát vesszük figyelembe a közösségi kultúra, végső soron a közösségi értékek által. A legitimitás fogalmának szűkebb felfogásai fogalmaink szerint a szóban forgó harmadik szinten értelmezhetők; és a kilencedik fejezetben (2.1Bb) mi e felfogásoknak megfelelően értelmeztük a legitimitást az általunk úgynevezett közösségi kultúra szintjén.[12] A legitimitás ilyen értelmezése szerint a társadalmi viszonyok értékelésének a vonatkoztatási pontját végső soron olyan értékek képezik, amelyeket mi közösségi értékeknek, illetve az egyének szintjén személyes értékeknek nevezünk. A szűkebb értelmezés szerint a legitimitás fogalma magában foglalja azt a gondolatot is, hogy – az általunk bevezetett fogalmakat használva – a legitim emberi viszonyokhoz az egyének beleélően alkalmazkodnak, és az egyéneket közvetlenül szükségleteik, illetve személyes motívumaik késztetik a legitim emberi viszonyok elfogadására, a legitim viszonyokhoz való alkalmazkodásra.

A kilencedik fejezetben (2.1Bb) rámutattunk arra, hogy a társadalmi jelenségek magyarázatában a közösségi kultúrát, illetve a közösségi értékeket csak olyan előfeltételezések feloldásával vehetjük figyelembe, amelyek feloldásának az eredményeként lényegesen és alapvetően megváltozik az adott jelenség feltételezett természete. A közösségi értékek figyelembevételével már az elmélet eklektikus szintjére jutunk (1. fejezet: 2.2Bb), amely szinten nagyrészt egymáshoz képest idegen fogalmakat és következetlen összefüggéseket fogalmazhatunk meg. Tehát a társadalmi viszonyok – szűkebben értelmezett – legitimitását csak az intézményes szemléletmódot képviselő elmélet eklektikus szintjén vehetjük figyelembe. Ezen a szinten esetleg és bizonyos vonatkozásokban a társadalmi viszonyok elfogadásának, az adott viszonyokhoz való alkalmazkodásnak a pontosabb megismeréséhez juthatunk, de annak árán, hogy a részletesebb leírást szolgáló fogalmak csak a jelenségek ellentmondásos, illetve látszólagos magyarázatára lehetnek alkalmasak.

[12] A legitimitás szűkebb fogalmának a meghatározásában főleg Jürgen Habermas legitimitáselméletére támaszkodtunk. (Habermas 1994B; Habermas 2001; Habermas 1996)

Felfogásunk szerint tehát különbséget kell tennünk a társadalmi viszonyok elfogadottsága és legitimitása között. A társadalmi viszonyok elfogadásán, illetve elfogadottságán azt értettük, hogy az egyének a társadalmi viszonyokat tényszerűen adottaknak tekintik, és szándékaik az adott viszonyokhoz való alkalmazkodásra irányulnak. A legitimitás viszont arra vonatkozik, hogy az egyének az adott viszonyokat személyes és közösségi értékeik alapján hogyan értékelik.

- A *társadalmi viszonyok legitimitásán* azt értjük, hogy a társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének az adott viszonyokat úgy értékelik, hogy azok megfelelnek személyes és közösségi értékeiknek. A társadalmi viszonyok legitimitása külsőleges szempont, a legitimitásnak a társadalmi életben elvileg nincs jelentősége.

A társadalmi viszonyok annyiban legitimek, amennyiben az egyének személyes és közösségi értékeik alapján az adott viszonyokat helyesnek, igazságosnak, méltányosnak, az emberek boldogulását szolgálónak stb. ítélik meg. A kiemelt definícióban mi a legitimitás szűkebb fogalmát fogadjuk el, de nem azért, mert úgy gondoljuk, hogy a társadalmi viszonyok általában ilyen értelemben legitimek. Hanem azért, mert úgy gondoljuk, hogy ilyen szempontból is vizsgálhatjuk a társadalmi viszonyok elfogadását, illetve elfogadottságát.

Mint említettük, a társadalmi viszonyok legitimitása arra vonatkozik, hogy az egyének hogyan ítélik meg az adott viszonyokat személyes és közösségi értékeik alapján. A társadalmi viszonyokhoz viszont az egyének elvileg racionálisan alkalmazkodnak, és a racionális alkalmazkodás a személyes motívumok, tehát ezen belül a személyes értékek felfüggesztését vagy háttérbe szorítását jelenti. A társadalmi viszonyok esetében tehát a legitimitás kérdése külsőleges szempont, elvileg a társadalmi viszonyok legitimitása nem befolyásolja a társadalmi viszonyok elfogadását és a hozzá való alkalmazkodást.

Megítélésünk szerint az intézményes szociológia elméletének az előfeltételezései tulajdonképpen megfelelnek a valóságnak, és hatékony kiindulópontul szolgálnak a valóságnak megfelelő összetettebb fogalmak és összefüggések levezetéséhez. Tehát az elmélet elvont szintjén levonható azon következtetés, hogy a társadalmi viszonyok legitimitása nem befolyásolja a társadalmi viszonyok elfogadását és a hozzá való alkalmazkodást, megítélésünk szerint tulajdonképpen megfelel a valóságnak. A társadalmi viszonyok – szűkebb értelemben vett – legitimitása általában a valóságban is kevés hatással van a társadalmi viszonyok elfogadására, a társadalmi viszonyokhoz való alkalmazkodásra.

A kilencedik fejezetben (2.1Bb) röviden kitértünk John Rawls igazságosságelméletére, amely szerint az egyének általában és bizonyos mértékben kialakítanak elképzeléseket az eszményi együttélési formákra vonatkozóan, és ezekhez az eszményekhez képest kialakíthatják véleményüket a társadalmi viszonyokról is. (Rawls 1997) A társadalmi viszonyok legitimitása a valóságban adott esetekben bizonyos mértékben hatással lehet a társadalmi viszonyokhoz való alkalmazko-

dásra. Főleg ezzel függ össze az, hogy az ideológiákban jelentős hangsúlyt fektetnek arra, hogy a modern társadalom intézményeit (szűkebb értelemben is) legitim intézményekként, az adott intézmények által létrehozott társadalmi viszonyokat legitim viszonyokként látassák.

Mint fentebb már említettük, az intézményes szociológia elméletének az elvont szintjén sem állítjuk azt, hogy az egyének mindig és teljes mértékben elfogadják az adott társadalmi viszonyokat. Adott társadalmi viszonyok viszonylagos elutasítása megnyilvánulhat az úgynevezett kivonulásban (Hirschman 1995), amikor az egyén kilép adott intézmények érvényességi köréből és az adott intézmények által létrehozott társadalmi viszonyokból. Azonban ha az egyén társadalmi viszonyok által meghatározott módon lép ki bizonyos intézmények érvényességi köréből, az adott egyén általában véve elfogadja a társadalmi viszonyokat. Az egyén tiltakozhat is az adott viszonyok, illetve az adott viszonyok következményei miatt, de – előfeltételezésünk szerint – szintén társadalmi viszonyok által meghatározott módon. Ha az egyének másokkal egyesülve esélyt látnak a számukra eredetileg, egyesülés nélkül külsőleges társadalmi viszonyok megváltoztatására, törekedhetnek az adott viszonyok megváltoztatására, de elvileg szintén társadalmi viszonyok által meghatározott módon.

Azt viszont már csak az elemzés eklektikus szintjén vehetjük figyelembe, ha a valóságban az egyéneket személyes értékeik és érzelmeik is motiválják a társadalmi viszonyok elutasítására és/vagy viszonylag új társadalmi viszonyok létrehozására. Az egyének személyes értékeik alapján esetleg találhatják nagyrészt igazságtalannak, méltánytalannak a társadalmi viszonyokat, illetve e viszonyok bizonyos következményeit, és egy bizonyos határon túl már találhatják túlságosan megalázónak a társadalmi viszonyokhoz való racionális alkalmazkodást. Az adott társadalmi viszonyok elleni nyilvánvaló fellépés, esetleg lázadás általában nem – társadalmi viszonyok által meghatározott – érdekmotivált cselekvésként, hanem épp ellenkezőleg, a racionális alkalmazkodás tudatos feladásaként, személyes értékek és érzelmek által motivált cselekvésként értelmezhető. Ennek figyelembevételével azonban már kilépünk a társadalmi élet szférájára érvényesnek tekinthető fogalmak érvényességi köréből. A szóban forgó jelenséget a valóságos társadalmi életben csak az intézményes szociológia elméletének az eklektikus szintjén vehetjük figyelembe.

A társadalmi viszonyok kulturális elfogadottsága tehát tipikusan lehet társadalmi kulturális elfogadottság vagy közösségi kulturális elfogadottság, illetve legitimitás. A valóságban a társadalmi és a közösségi kulturális elfogadottság nagyrészt áthatja egymást, de a társadalmi viszonyokhoz való alkalmazkodásra általában a társadalmi kulturális elfogadottság van jelentős hatással, illetve elvileg csak az van hatással.

A társadalmi viszonyok társadalmi vagy közösségi értékek alapján történő értékelésének, és ezzel összefüggésben a társadalmi viszonyok kulturális elfogadottságának a fő összetevői: (1) az adott társadalmi viszonyokat létrehozó intézmények kialakításának, és ezáltal a társadalmi viszonyok létrehozásának az értékelése; (2) a társadalmi viszonyokat létrehozó, illetve meghatározó intézmények értékelése;

(3) a társadalmi viszonyok szerinti különböző társadalmi helyzetek elérésének, megszerzésének az értékelése; (4) a társadalmi viszonyok szerinti különböző helyzetekben lévő egyén vagy egyének személyes tulajdonságainak az értékelése; (5) a társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének szándékainak és a társadalmi viszonyok következményeinek az értékelése; (6) a társadalmi viszonyok tényleges elfogadására vonatkozó hiedelmek, értékek és erkölcsi szabályok. Ezekkel az összetevőkkel a kilencedik fejezetben (2.2), a hatalmi viszonyok elfogadása vonatkozásában már foglalkoztunk, ezért e kérdés érdemi tárgyalásától itt eltekintünk.

3. A társadalmi viszonyok típusai és a kölcsönhatások

Mint láttuk, felfogásunk szerint az egyének és csoportok közötti társadalmi viszonyok meghatározzák a társadalmi kölcsönhatásokat, az e kölcsönhatásokba ágyazott társadalmi cselekvéseket és magatartásokat, és ezáltal meghatározzák más vonatkozásokban is a társadalmi jelenségeket. A fejezet harmadik részében a társadalmi viszonyok típusaival és az egyes típusok által meghatározott társadalmi kölcsönhatásokkal, valamint a társadalmi kapcsolat fogalmával és típusaival foglalkozunk.

Először a teljes társadalmi viszonyok típusait elemezzük, és rámutatunk arra, hogy a tipikus társadalmi viszonyok milyen kölcsönhatásokat határoznak meg az adott egyének és csoportok között. Legfőbb típusokként az egybeesési, az ellentétes és az azonossági társadalmi viszonyt emeljük ki, de további típusok között is különbséget teszünk. A közvetlen társadalmi viszonyokon túl rámutatunk az úgynevezett közvetett társadalmi viszonyokra is. Ezt követően a piaci viszonyokkal mint társadalmi viszonyokkal, és e viszonyokkal összefüggésben a csereszerű társadalmi kölcsönhatásokkal foglalkozunk. Rávilágítunk arra, hogy a piaci viszonyok általában a teljes társadalmi viszonyokhoz kapcsolódóan, többé vagy kevésbé a teljes társadalmi viszonyokkal összefonódva léteznek. Végül a társadalmi viszony fogalmához képest eltérő fogalomként határozzuk meg a társadalmi kapcsolat fogalmát; valamint a társadalmi kapcsolatokon belül különbséget teszünk egyrészt a szoros és a laza társadalmi kapcsolatok, másrészt – a laza társadalmi kapcsolatokon belül – a partneri és a hűségi társadalmi kapcsolatok között.

3.1. A teljes társadalmi viszonyok típusai

A) A teljes társadalmi viszonyok fő típusai

(A tipizálás és a magyarázat szempontjai)

Korábban (1.2Bb) adott meghatározásunk szerint a társadalmi viszony intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek és/vagy feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása.

- A társadalmi viszonyokat abból a szempontból tipizáljuk, hogy az adott viszonyban lévő két fél viszonyát, illetve érdekét és társadalmi erejét alkotó cselekvési lehetőségei és képességei a felek számára tartalmilag a szükségletkielégítés milyen összetevőit képezik.

Egyik fél mint szubjektum szempontjából	**Másik fél mint objektum szempontjából**		
	Szükségletkielégítés eszköze, illetve feltétlen eszköze	Szükségletkielégítés pozitív feltétele	Szükségletkielégítés negatív feltétele
Szükséglet tárgya vagy negatív tárgya	*(Egyoldalú társadalmi viszony)*	*(Egyoldalú társadalmi viszony)*	*(Egyoldalú társadalmi viszony)*
Szükségletkielégítés eszköze, illetve feltétlen eszköze	***Azonossági*** *társadalmi viszony*	*Egyoldalúan külsőleges egybeesési társadalmi viszony*	*Egyoldalúan külsőleges ellentétes társadalmi viszony*
Szükségletkielégítés pozitív feltétele és feltételes eszköze		***Egybeesési*** *társadalmi viszony*	***Ellentétes*** *társadalmi viszony*
Szükségletkielégítés negatív feltétele			*Kényszerű társadalmi viszony*

10.2. táblázat: A teljes társadalmi viszonyok típusai

A 10.2. táblázatban szemléltetjük a teljes társadalmi viszonyok típusait, amelyben a legfőbb típusokként az egybeesési társadalmi viszonyt, az ellentétes társadalmi viszonyt és az azonossági társadalmi viszonyt emeljük ki, de további típusok között is különbséget teszünk.

A társadalmi viszony fogalmában egyaránt figyelembe vesszük a viszonyban lévő feleket mint a cselekvési lehetőségek és a cselekvési képességek, illetve mint az érdekek és az erők szubjektumait és objektumait. Azonban a társadalmi viszony tartalmilag különbözhet attól függően, hogy az adott viszonyban az egyik vagy a másik felet mint szubjektumot vagy mint objektumot vesszük figyelembe; ezért a szóban forgó táblázatban az egyik felet kiemelten vesszük figyelembe mint elsődleges szubjektumot. A fentebb említett legfőbb típusok és a kényszerű társadalmi viszony esetében az egyik és a másik fél mint szubjektum és objektum elvileg felcserélhető, mivel e viszonyok az egyik és a másik fél szempontjából tartalmilag szimmetrikusak, illetve egymás tükörképei. Azonban az egyoldalú társadalmi viszonyok és az egyoldalúan külsőleges társadalmi viszonyok esetében az egyik és a másik fél szempontjából az adott viszonyok tartalmilag nem szimmetrikusak, illetve nem egymás tükörképei. Ezzel összefüggésben az utóbb említett típusok szemléltetése a táblázatban pontatlan (annak ellenére, hogy az egyik felet csak mint szubjektumot, a másik felet csak mint objektumot vesszük figyelembe); a pontosabb szemléltetést a következő alfejezetekben majd ábrák szolgálják.

Az egyes típusok következő tárgyalása során egyrészt meghatározzuk az adott viszonyt, annak megadása révén, hogy az adott viszony elemeit képező cselekvési lehetőségek és képességek a viszonyban lévő felek számára a szükségletkielégítés eszközeit, illetve feltétlen vagy feltételes eszközeit, pozitív vagy negatív feltételeit képezik; másrészt rámutatunk a tipikus társadalmi viszonyok következményeire a két fél közötti társadalmi kölcsönhatásokban.

A társadalmi kölcsönhatások magyarázatában egymástól viszonylag megkülönböztetve vizsgáljuk a következő két kérdést. (1) Ha eleve feltételezzük, hogy az egyik fél saját cselekvései révén megvalósítja az érdekét, ezáltal hogyan hat a másik félre; illetve fordítva, ha a másik fél saját cselekvései révén megvalósítja az érdekét, hogyan hat az egyik félre? (2) Az egyik fél vagy a másik fél saját cselekvései révén milyen módon és milyen mértékben valósítja meg az érdekét? Az első kérdésre az érdekviszonyok elemzéséből kaphatunk választ; a második kérdésre adandó válaszban viszont elvileg egyaránt figyelembe kell vennünk az érdekviszonyokat és az erőviszonyokat. A társadalmi kölcsönhatások magyarázatában felmerül a következő kérdés is, amely már túlmutat a két fél közötti társadalmi viszonyon: a két fél közötti társadalmi kölcsönhatást elvileg mennyiben magyarázhatjuk csupán az adott két fél közötti társadalmi viszonyból; illetve mennyiben kell figyelembe vennünk az adott két fél további egyénekhez vagy csoportokhoz fűződő társadalmi viszonyait?

A valóságban a társadalmi kölcsönhatást általában nem csupán a társadalmi viszonyok tipizálása során kiemelt két fél (két egyén vagy csoport) közötti társadalmi viszony határozza meg; az adott két fél közötti társadalmi viszony általában rajtuk kívül más egyénekhez (vagy csoportokhoz) fűződő társadalmi viszonyaikkal összefüggésben határozza meg a felek közötti kölcsönhatást. (Vö.: Wellman 2002: 97-98) Egyes esetekben, csupán a két fél közötti társadalmi viszonyt figyelembe véve és a felek másokhoz fűződő viszonyaitól eltekintve a társadalmi kölcsönhatások meghatározatlanok. Tehát a két fél közötti társadalmi viszony ismeretében, de a felek további viszonyainak a figyelembevétele nélkül esetenként nem következtethetünk a felek közötti kölcsönhatásra. Sőt, bizonyos társadalmi viszonyok esetében a társadalmi kölcsönhatások lehetnek többé vagy kevésbé meghatározatlanok a társadalmi viszonyok egészét figyelembe véve is.

A racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai játékelméletben eleve adottaknak tekintik – adott preferenciákra vonatkozóan – az aktuális cselekvési lehetőségeket vagy alternatívákat, és az egyének vagy csoportok között összekapcsolódó alternatívákból magyarázzák a társadalmi kölcsönhatásokat. Felfogásunk szerint viszont – ahogyan az ötödik fejezetben (1.1Ab) is említettük – a társadalmi kölcsönhatások és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető kérdés az, hogy milyen tényezők és milyen módon határozzák meg az alternatívákat, az adott egyének vagy csoportok számára megvalósítható cselekvési lehetőségeket.

Az elmélet elvont szintjét figyelembe véve, felfogásunk szerint (lásd: 2.2Ba) az egyének aktuális érdekeit, illetve aktuális érdekeit képező aktuális cselekvési lehetőségeit vagy alternatíváit a társadalmi viszonyok határozzák meg. A társadalmi viszonyokból magyarázhatjuk azt, hogy az egyes egyének milyen alternatívákkal rendelkeznek, és ezek az alternatívák hogyan kapcsolódnak össze az adott egyének között. A játékelmélet ezzel a kérdéssel nem foglalkozik, viszont a játékelmélet rávilágít az alternatívák összekapcsolódásainak a különböző változataira; és rávilágít arra, hogy az eleve adottaknak tekintett alternatívák tipikus összekapcsolódásai milyen társadalmi kölcsönhatásokat határoznak meg a felek között. Tehát az intézményes szociológia elméletét bizonyos értelemben kiegészíthetjük a játékelmélettel, egyrészt az elmélet elvont szintjén, másrészt az elmélet engedményes szintjén. Azonban mi érdemben nem foglalkozunk a társadalmi kölcsönhatások játékelméleti magyarázatával; a társadalmi viszonyok egyes típusainak a tárgyalása során majd csak röviden mutatunk rá néhány egyszerű (teljes információjú és statikus) játékelméleti modellre, amelyek segítségével részletesebben magyarázhatjuk a társadalmi kölcsönhatásokat.

A következőkben a társadalmi viszonyok fő típusain belül – az azonossági társadalmi viszonytól eltekintve – bizonyos altípusokat is megkülönböztetünk. A valóságos társadalmi viszonyok természetesen így is jóval változatosabbak az általunk megkülönböztetett típusokhoz képest; és a tipikus társadalmi viszonyok a valóságban általában egymással összefonódva léteznek. A 10.3. táblázatban előzetesen bemutatjuk elemzésünk eredményét arra vonatkozóan, hogy az adott tipikus társadalmi viszonyok elvileg milyen társadalmi kölcsönhatásokat határoznak meg a viszonyban lévő felek között.

- Bizonyos társadalmi viszonyokból elvileg okságilag következtethetünk bizonyos társadalmi kölcsönhatásokra; azaz adott társadalmi viszony elvileg szükségszerűen meghatároz bizonyos kölcsönhatást. Más társadalmi viszonyok azonban elvileg különböző társadalmi kölcsönhatásokat is meghatározhatnak.

Az utóbb említett viszonyok egyrészt attól függően határozhatnak meg különböző társadalmi kölcsönhatásokat, hogy az adott tipikus viszonyok a valóságban milyen más társadalmi viszonyokkal összefonódva léteznek; másrészt attól függően, hogy az egyének milyen stratégiát választanak érdekeik érvényesítésében.[13]

[13] Az első fejezetben, legalábbis a 2010. évi kiadásban (2.2Bb) még úgy fogalmaztam, hogy az elmélet elvont szintjén szükségszerűen érvényesülő összefüggéseket fogalmazhatunk meg. Ezt a megfogalmazást most helyesbítem: az elmélet elvont szintjén részben szükségszerűen érvényesülő összefüggéseket fogalmazhatunk meg, részben viszont olyan különböző jelenségekre következtethetünk, amelyek bizonyos valószínűséggel megvalósulhatnak.

Társadalmi viszony		**Társadalmi kölcsönhatás mint következmény**
típusa	**altípusa**	
Egybeesési társadalmi viszony	Közvetlenül magánjószágra vonatkozó egybeesési viszony	*Spontán pozitív társadalmi hatás és -kölcsönhatás*
	Közvetlenül közjószágra vonatkozó egybeesési viszony	*Spontán pozitív társadalmi hatás és -kölcsönhatás*
		Elhárítás, egymásra várás
		Megegyezés kezdeményezése és kialakulása
Ellentétes társadalmi viszony	Érdekellentét és hatalmi viszony	*Elnyomás és behódolás*
	Érdekellentét és kiegyenlített erőviszony	*Társadalmi konfliktus*
		Kölcsönös tartózkodás a negatív társadalmi hatástól
		Részleges megegyezés kezdeményezése és kialakulása
Azonossági társadalmi viszony		*Társadalmi együttműködés*
Egyoldalúan külsőleges társadalmi viszony	Egyoldalúak külsőleges egybeesési viszony	*Az egybeesési viszonynak megfelelő kölcsönhatások*
	Egyoldalúak külsőleges ellentétes viszony	*Az ellentétes viszonynak megfelelő kölcsönhatások*

10.3. táblázat: A társadalmi viszonyok típusai és a kölcsönhatások

A játékelméletben az Nash-egyensúly fogalma világít rá a szóban forgó problémára. A Nash-egyensúly fogalmát szűkebben értelmezve, egyensúlyban az egyének olyan egymással összekapcsolódó választásai, illetve stratégiái vannak, amelyek a legjobb választ jelentik egymás választásaira, illetve stratégiáira; azaz amelyektől egyik résztvevőnek sem áll érdekében egyoldalúan eltérnie, adottnak

véve a másik fél választását, illetve stratégiáját.[14] A Nash-egyensúlynak megfelelő kölcsönhatást nevezhetjük *egyensúlyi kölcsönhatásnak* is. Azonban bizonyos körülmények között, illetve bizonyos játékok esetében nem csupán egy Nash-egyensúly, illetve nem csupán egy egyensúlyi kölcsönhatás létezik; vagy ilyen szűkebb értelemben az adott játéknak esetleg nincs Nash-egyensúlya. Ha az adott körülmények között több egyensúlyi kölcsönhatás létezik vagy nem létezik egyensúlyi kölcsönhatás, az alternatívák egyének (vagy csoportok) közötti adott összekapcsolódásaiból nem következtethetünk egyértelműen a várható kölcsönhatásra, illetve bizonyos valószínűséggel különböző kölcsönhatásokra is következtethetünk.[15] (Lásd pl.: Mészáros 2003: 16, 36-37; Gibbons 2005: 14-18, 35-46; Webb 2007: 69, 78-80, 91-92).

Mint már említettük, a fentebb látható 10.2. táblázathoz képest a következő alfejezetekben a tipikus társadalmi viszonyokat pontosabban szemléltetjük ábrák formájában. Az ábrázolás módja és annak mondanivalója megfelel annak, egyrészt ahogyan a hetedik fejezetben (4.2) az érdekviszonyok típusait szemléltettük, másrészt ahogyan a nyolcadik fejezetben (4.3B) a társadalmi erőviszonyok típusait szemléltettük. A szóban forgó ábrákban található jeleket vagy jelöléseket a 10.4. táblázatban mutatjuk be, példaként kiemelve az egyoldalúan külsőleges társadalmi viszonyt szemléltető 10.12. ábrában látható jeleket; ugyanis az említett típus a legösszetettebb a fő típusok között, amelynek ábrájában a „–F" kivételével valamennyi jel megtalálható.

Melyik fél lehetőségei és képességei	**Melyik fél szempontjából**	
	„*A*" szempontjából	„*B*" szempontjából
„*A*" lehetőségei és képességei	E; NE	±F; F/FE
„*B*" lehetőségei és képességei	E/±F; NE/F	+F; FE

10.4. táblázat: A társadalmi viszonyt szemléltető ábrák jelölései (példa)

[14] A játékelméleti felfogásban egy játékos stratégiája a játék egészére vonatkozó cselekvésterv, amely minden lehetséges döntési szituációra, amelyben a játékos cselekedhet, előírja a megvalósítandó alternatívát, illetve cselekvést. (Lásd pl.: Mészáros 2003: 6; Gibbons 2005: 81-82, 101)

[15] A Nash-egyensúly fogalmát tágabban értelmezve, a Nash-egyensúly kifejezi az adott játékos bizonytalanságát is abban a vonatkozásban, hogy várhatóan hogyan cselekszik a másik fél, illetve hogyan cselekszenek mások. Ha adott játéknak csak ilyen tágabb értelemben létezik Nash-egyensúlya, az alternatívák egyének (vagy csoportok) közötti adott összekapcsolódásaiból csak bizonyos valószínűséggel következtethetünk a várható kölcsönhatásra.

A két fél között található (lekerekített) téglalap egyes celláiban először a cselekvési lehetőségeknek mint az érdekek összetevőinek a jelét látjuk, ezután a cselekvési képességeknek mint a társadalmi erők összetevőinek a jelét látjuk. A téglalap felső felében „*A*" fél cselekvési lehetőségeit és képességeit jelzik a szóban forgó jelek mint a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit, a téglalap bal oldali negyedében „*A*" szempontjából, a jobb oldalon „*B*" szempontjából. A téglalap alsó felében „*B*" fél cselekvési lehetőségeit és képességeit jelzik a jelek mint a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit, a téglalap bal oldali negyedében „*A*" szempontjából, a jobb oldalon „*B*" szempontjából. Az „E" a szükségletkielégítés eszközének, az „F" a szükségletkielégítés feltételének, a ±F a szükségletkielégítés pozitív vagy negatív feltételének, a „+F" a szükségletkielégítés pozitív feltételének, a „−F" a szükségletkielégítés negatív feltételének, az „NE" a szükségletkielégítés feltétlen eszközének, az „FE" a szükségletkielégítés feltételes eszközének a jele.

A következőkben a teljes társadalmi viszonyok fő típusaiként először az egybeesési társadalmi viszonnyal, majd az ellentétes társadalmi viszonnyal, ezt követően az azonossági társadalmi viszonnyal, végül az egyoldalúan külsőleges társadalmi viszonnyal foglalkozunk. A szóban forgó tipikus társadalmi viszonyok értelmezése az e viszonyokat alkotó érdekviszonyok és erőviszonyok értelmezésén alapszik; tehát az olvasó részéről e viszonyok megfelelő értelmezését elősegítheti az, ha a társadalmi viszonyok típusainak a meghatározásait összeveti az érdekviszonyok és az erőviszonyok megfelelő típusainak – a hetedik és a nyolcadik fejezetben tárgyalt – meghatározásaival.

a) Az egybeesési társadalmi viszony

A társadalmi viszony fogalmának meghatározása során (1.2Bb) már különbséget tettünk a külsőleges társadalmi viszonyok és a belsőleges társadalmi viszonyok között; valamint utaltunk arra, hogy a társadalmi viszonyok lehetnek egyoldalúan belsőleges és külsőleges társadalmi viszonyok is. Az ott adott meghatározásunk szerint a külsőleges társadalmi viszony külső fedezetű intézmények által létrehozott, illetve meghatározott objektív cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés feltételeinek és feltételes eszközeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása. Azt is említettük, hogy a társadalmi viszonyok a valóságban többnyire, illetve döntően vagy alapvetően külsőleges viszonyok, mivel a valóságos társadalmi intézmények az egyének szempontjából többnyire, döntően vagy alapvetően külső fedezetű intézmények. Jellemzően ilyen viszonyokat találunk például a munkás és közvetlen vezetője, a bank alkalmazottai és az ügyfelek között, a bíróságon a bírók és a peres felek között, az egyetemen a beosztott oktatók és a hallgatók között, az önkormányzati hivatalok alkalmazottai és az ügyeiket intéző állampolgárok között.

A külsőleges társadalmi viszonyok két altípusát az egybeesési társadalmi viszony és az ellentétes társadalmi viszony képezi. A következőkben először az egybeesési társadalmi viszony meghatározásával foglalkozunk.

- Az *egybeesési társadalmi viszony* külső fedezetű intézmények által létrehozott objektív cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés pozitív feltételeinek, illetve feltételes eszközeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása. Az egybeesési társadalmi viszonyban érdekegybeesés és elkülönült erőviszony van a felek között.

Pontosabban fogalmazva, az egybeesési társadalmi viszony külső fedezetű intézmények által létrehozott objektív cselekvési lehetőségeknek mint a szükségletkielégítés pozitív feltételeinek, és objektív cselekvési képességeknek mint a szükségletkielégítés feltételes eszközeinek és pozitív feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása. Az egybeesési társadalmi viszony legtisztább típusa mindkét oldalról külsőleges viszony, amelyet mindkét fél szempontjából külső fedezetű intézmény hoz létre; majd később (3.1Ad) foglalkozunk az egyoldalúan külsőleges egybeesési társadalmi viszonnyal.

Az egybeesési társadalmi viszonyt a 10.2. táblázathoz képest részletesebben a 10.9. ábrán szemléltetjük. Eszerint az egybeesési társadalmi viszonyban az egyik egyén (vagy csoport) számára saját cselekvési lehetőségei a szükségletkielégítés pozitív feltételeit (+F), cselekvési képességei a szükségletkielégítés feltételes eszközeit (FE) képezik; ugyanezek a cselekvési lehetőségek és képességek a másik fél számára a szükségletkielégítés pozitív feltételeit (+F) képezik; valamint fordítva.

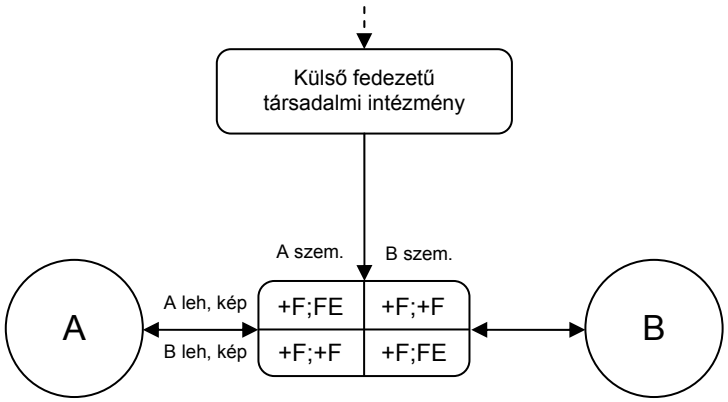

10.9. ábra: Az egybeesési társadalmi viszony

A nyolcadik fejezetben (4.3Bb) említettük, hogy a társadalmi erő fogalmában, valamint a valóságos erőkben nem eleve adott az, hogy a szubjektum társadalmi képességei az erő objektumát képező egyén vagy egyének számára a szükségletkielégítés pozitív vagy negatív feltételeit képezik. Azonban az egybeesési társadalmi viszonyban az érdekek egybeesése következtében a másik fél erejét képező cselekvési képességek is a szükségletkielégítés pozitív feltételeit képezik.

- Az egybeesési társadalmi viszony spontán pozitív társadalmi hatást és -kölcsönhatást határozhat meg a viszonyban lévő felek között; azaz miközben az egyik fél megvalósítja saját érdekét, akkor is kedvezően hat a másik fél érdekének a megvalósulására, ha ez nem áll szándékában.

Az ilyen viszonyt alkotó érdekegybeesés esetében tehát ugyanazon cselekvési lehetőségeknek a megvalósítása szolgálhatja mindkét fél számára a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtését. Tegyük fel például, hogy egy üzemben az anyagmozgató munkás érdekében áll, hogy adott gépen dolgozó munkás számára időben a gépéhez szállítsa a munkadarabokat; és a gépen dolgozó munkásnak is érdekében áll, hogy a munkadarabok időben a rendelkezésére álljanak. Vagy egy ügyvédnek esetleg az érdekében áll egy bírósági eljárás során az ügyfél hatékony képviselete, mert újabb megbízásokra nagyrészt attól függően számíthat, hogy eddigi pályafutása során milyen sikeresen képviselte az ügyfelek érdekeit; és természetesen az ügyfélnek is az érdekében áll, hogy megnyerje a pert. Egy adott bolt tulajdonosának valószínűleg érdekében áll, hogy rendszeresen biztosítsa a vevők által rendszeresen keresett árukkal a bolt ellátottságát; és a vevőknek is érdekében áll, hogy a bolt rendszeresen el legyen látva az általuk keresett árukkal.

Az egybeesési társadalmi viszonyok – ebből a szempontból egyaránt beleértve a külsőleges és az egyoldalúan külsőleges egybeesési viszonyokat – a valóságban igen gyakori viszonyok a modern társadalomban; az egyének (és csoportok) közötti pozitív társadalmi hatások és -kölcsönhatások főleg egybeesési társadalmi viszonyok következményeként valósulnak meg. Itt is idézhetjük Adam Smith híres sorait, amely szerint az egyének saját érdekeiket követve nagyrészt mások javára is cselekedhetnek: „Az ebédünket nem a mészáros, a sörfőző vagy a pék jóakaratától várjuk, hanem attól, hogy ezek a saját érdekeiket tartják szem előtt." (Smith 1959: 64) Az intézmények fedezetével rendelkező egyének szempontjából nézve: szándékosan is főleg oly módon lehet létrehozni adott egyének és csoportok között rendszeres pozitív társadalmi hatásokat és –kölcsönhatásokat, ha intézmények kialakítása révén egybeesési társadalmi viszonyokat hoznak közöttük létre.

Azonban az egybeesési társadalmi viszonyból nem feltétlenül következik a spontán pozitív társadalmi hatás és –kölcsönhatás. Ha az érdekegybeesés mellett az egyik fél rendelkezik bizonyos mértékű társadalmi erővel a másik féllel szemben, bizonyos mértékben képes megvalósítani az érdekét (és ugyanakkor a másik fél érdekét is), mert a másik fél ezt – az érdekegybeesésből következően – nem fogja akadályozni, esetleg szándékosan segíteni fogja. Felmerül azonban az a kérdés, hogy az egyik félnek szándékában áll megvalósítani az érdekét vagy nem? Ha az adott két fél közötti társadalmi viszonyon túl a két fél másokhoz fűződő társadalmi viszonyaitól elvonatkoztatunk, az egybeeső érdekek egyik vagy másik fél részéről történő elkülönült megvalósítása megfelelhet a racionális döntésnek, de nem feltétlenül felel meg. Az egybeesési társadalmi viszonyokból következő

kölcsönhatások magyarázata szempontjából fontos kérdés, hogy közvetlenül magánjószágra vagy közjószágra vonatkozóan jött létre az egybeesési társadalmi viszony a felek között.

A negyedik fejezetben (3.2Ab), a társadalmi élet elemeinek a meghatározásánál társadalmi javaknak neveztük a szükségletkielégítés dologi és állapotbeli társadalmi előfeltételeit. Ezek a társadalmi előfeltételek lehetnek közvetlenül is társadalmi természetűek, amelyek közvetlenül társadalmi intézmények által meghatározottan képezik a szükségletkielégítés előfeltételeit. Ilyen társadalmi jószág például a pénz, az elismert munkateljesítmény, az iskolai érdemjegy, a szakképzettséget igazoló oklevél stb. A társadalmi javak lehetnek azonban a szükségletek olyan objektív tárgyai és a szükségletkielégítés olyan eszközei és feltételei is, amelyek bár önmagukban nem társadalmi természetűek, de a társadalmi létezők következményeiként állhatnak a szubjektum rendelkezésére. Ilyen társadalmi jószág például az élelem, a televízió, a lakás, a gépkocsi stb.

A *társadalmi magánjavak* olyan javak, amelyek az egyének vagy csoportok között megosztva, elkülönülten képezik a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit. Az adott egyén vagy csoport, aki vagy amely az adott javakkal rendelkezik, másokat kizárhat az adott javak felhasználásából, hasznosításából. A magánjavak a legegyszerűbb formában *egyéni javak*, amikor az adott egyénen túl mások kizárhatók az adott javak fogyasztásából vagy felhasználásából.

- A közvetlenül magánjószágra vonatkozó egybeesési társadalmi viszony – okságilag magyarázhatóan, elvileg szükségszerűen – spontán pozitív társadalmi hatást és –kölcsönhatást határoz meg a felek között.

Ugyanis ha az egybeesési társadalmi viszony közvetlenül magánjószágra vonatkozóan meghatározott, az egyik fél, aki számára magánjószágot jelent az adott jószág, nem várhatja a másik féltől az adott jószág előállítását vagy megszerzését, eleve neki kell előállítania vagy megszereznie az adott jószágot. Tehát ebben az esetben – racionálisan cselekvő egyéneket előfeltételezve – az egyik fél megvalósítja az érdekében álló cselekvési lehetőségét, és ugyanakkor megvalósítja a másik fél érdekét is, mivel az adott cselekvési lehetőség a másik fél érdekében is áll; illetve fordítva. Például egy terméket eladás céljából előállító és az adott terméket felhasználás céljából vásárló egyén érdekei egybeesnek azon cselekvési lehetőségek vonatkozásában, hogy az egyik fél előállítsa és eladja, a másik fél viszont megvásárolja az adott terméket; és mindkét fél érdeke magánjószág elérésére irányul, a termelő és eladó érdeke a jövedelem mint magánjószág megszerzésére irányul, a vevő és felhasználó érdeke az adott termék mint magánjószág megszerzésére irányul.

Az is előfordulhat, hogy a két fél közötti egybeesési társadalmi viszonyon belül a felek érdekei bizonyos vonatkozásokban egybeesnek, de e vonatkozásokban az egyik és a másik fél számára optimális alternatívák nem esnek egybe. Ennek következtében, ha a két fél elkülönülten valósítja meg az érdekét, ez mindkét fél számára kedvezőtlenebb, ahhoz képest, mintha egyeztetnék döntéseiket.

A 10.5. táblázat egy olyan játék lehetséges kimeneteleit mutatja, amelyben két fél vesz részt, és amely a Nemek harcának vagy Családi vitának nevezett játék egyik változatának tekinthető. (Lásd pl.: Lyons 1994: 109; Gibbons 2005: 17-18) A játékelméletben szokásos jelölésekhez hasonlóan, egy négyzetrácsban lévő két szám közül az első szám az egyik félnek nevezett játékos (sorjátékos) hozadékát, a második szám a másik félnek nevezett játékos (oszlopjátékos) hozadékát mutatja. A hozadékot – amelyet a játékelméletben általában kifizetésnek neveznek – az ötödik fejezetben (1.2Aa) meghatározott módon számoljuk, azaz a cselekvési hozadék a hozamok és a ráfordítások különbsége. Leegyszerűsítve a szóban forgó érdekeket, az egyik fél és a másik fél számára is adott két alternatíva, amelyek aktuális érdeküket képezik; ezek az érdekösszetevők egybeesnek, az egyik fél alternatívái a másik fél érdekében is állnak, és viszont. Ebben a játékban két egyensúlyi kölcsönhatás lehetséges, az egyik fél számára az egyik alternatíva, a másik fél számára a másik alternatíva az optimális, amennyiben a felek feltételezik az ennek megfelelő döntést egymás részéről. Azonban ha a két fél nem egyeztet egymással, az egyik fél az egyik, a másik fél a másik alternatívát fogja megvalósítani. Tehát ha az egyik és a másik fél egyidejűleg dönt és elkülönülten valósítja meg az érdekét, a számára optimálisnak tűnő alternatívát megvalósítva, ez minkét fél számára kedvezőtlenebb, mintha egyeztetnék a döntésüket és megegyeznének egymással a megvalósítandó alternatíva vonatkozásában.

Egyik fél	**Másik fél**	
	Egyik alternatíva	Másik alternatíva
Egyik alternatíva	**3** : **2**	1 : 1
Másik alternatíva	1 : 1	**2** : **3**

10.5. táblázat: Az érdekegybeesésen belüli optimális alternatívák eltérése

Például adott egy termelő vállalat (mint az egyik fél) és egy feldolgozó vállalat (mint a másik fél), a termelő vállalat két legfontosabb üzletága a tejtermelés és a gyümölcstermesztés, a feldolgozó vállalat két legfontosabb üzletága a tejfeldolgozás és a gyümölcskonzerválás.[16] A termelő vállalat egyik legfontosabb felvásárlója az adott feldolgozó vállalat, és a feldolgozó vállalat az adott termelő vállalattól tudja a legolcsóbban beszerezni a feldolgozandó alapanyagokat. Mindkét vállalat jelentős

[16] Itt eltekintünk attól a kérdéstől, hogy egy társadalmi csoport milyen értelemben lehet társadalmi viszony szubjektuma és objektuma.

beruházást tervez valamelyik üzletág területén. A termelő vállalatnak (az egyik félnek) a gyümölcstermesztés fejlesztése lenne a legkifizetődőbb (egyik alternatíva), ha a feldolgozó vállalat is fejlesztené a gyümölcsfeldolgozó üzletágát, és ehhez több alapanyagot vásárolna a termelő vállalattól; ez a változat a termelő vállalat számára 3 egység nyereséget, a feldolgozó vállalat számára 2 egység nyereséget jelentene. A feldolgozó vállalatnak (másik fél) viszont a tejfeldolgozás lenne a legkifizetődőbb (másik alternatíva), ha a termelő vállalat is fejlesztené a tejtermelő üzletágát, és biztosítani tudná a feldolgozó vállalat számára szükséges több alapanyagot; ez a változat a feldolgozó vállalat számára 3 egység nyereséget, a termelő vállalat számára 2 egység nyereséget jelentene. Ha az egyik vállalat az egyik, a másik vállalat viszont a másik üzletágat fejleszti, ez várhatóan mindkét vállalat számára kevéssé kifizetődő, mindkét vállalat számára 1 egység nyereséget jelent. A gyakorlatban ez lehet annak a következménye, hogy a termelő vállalat várhatóan majd nem tudja eladni a többlet gyümölcs nagy részét, a feldolgozó vállalat viszont csak egy távolabb lévő vállalattól tudná beszerezni – jelentős plusz szállítási költséggel – a számára szükséges többlet tejet. Tehát ha a két fél nem egyeztet egymással, az egyik vállalat az egyik üzletágban, a másik vállalat viszont a másik üzletágban fogja megvalósítani a fejlesztést; amely minkét fél számára kedvezőtlenebb, mintha egyeztetnék a döntésüket és megegyeznének egymással a fejlesztendő üzletágban.

Ha az egybeesési társadalmi viszony közvetlenül közjószágra vonatkozóan meghatározott, az adott viszony egyértelműen nem határoz meg bizonyos kölcsönhatást a viszonyban lévő felek között; az adott viszonyból bizonyos valószínűséggel különböző kölcsönhatásokra következtethetünk. A közjavak előállításának a problémájával részletesebben majd a tizenharmadik fejezetben, a társadalmi egyesülés létrehozásával összefüggésben foglalkozunk; az alábbiakban csak röviden határozzuk meg a közjavak fogalmát, és csak röviden mutatunk rá a közjavak egybeesési társadalmi viszonyok által meghatározott, elkülönült előállításának a problémájára.

A *társadalmi közjavak* olyan javak, amelyek az egyének adott köre számára osztatlanul és valamennyi egyén számára elérhetően képezik a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit. Ez a megfogalmazás Olson meghatározásához kapcsolódik, amely szerint a közjavak vagy együttes javak olyan javak, amelyek fogyasztásából, illetve felhasználásából az egyének adott körében nem lehet kizárni senkit. (Olson 1982: 8-9) Közjószág ilyen értelemben például a közút, az utcai világítás, a nyilvános könyvtár könyvállománya, egy üzem szerszámraktárának a minden munkás számára hozzáférhető szerszámokkal való ellátottsága stb.

A közjavak tehát osztatlan formában képezik a szükségletkielégítés előfeltételeit, esetleg csupán a konkrét fogyasztás vagy felhasználás révén kerülnek felosztásra. Az, hogy a társadalmi javak közjavak vagy magánjavak, alapvetően két tényezőtől függ: egyrészt az adott jószág természetétől, másrészt az adott jószágra vonatkozó intézményektől. Azaz egyrészt attól, hogy az adott jószág természeténél fogva eleve csak osztatlan formában képezheti a szükségletkielégítés előfeltételét

vagy egyénileg, illetve kisebb csoportok között megosztva is. Másrészt, ha természeti, technikai tulajdonságainál fogva az adott jószág megosztva is képezheti a szükségletkielégítés előfeltételét, az adott jószágra igényt tartó egyének az adott intézmények által meghatározottan kizárhatók-e a javak felhasználásából.

Bizonyos javak természetüknél fogva eleve csak közjavak lehetnek, mivel természeti vagy technikai szempontból is oszthatatlanok. Például egy iroda vagy egy műhely dolgozói számára az adott iroda vagy műhely fűtése eleve csak közjószág lehet, amennyiben a hőmérséklet egyenlően oszlik el a légtérben. Más javak, amelyek természeti vagy technikai szempontból megoszthatók, az adott intézményektől függően közjavak vagy magánjavak egyaránt lehetnek. Például egy hivatalban egy adott másológép vagy számítógép magánjószág vagy közjószág egyaránt lehet, attól függően, hogy az arra vonatkozó intézményes szabályok a hivatal minden alkalmazottja számára lehetővé teszik használatukat vagy csupán meghatározott személyek számára. Egy üzemben a szerszámok a használat szempontjából magánjavak vagy közjavak egyaránt lehetnek attól függően, hogy azokkal az egyes munkások rendelkeznek, vagy adott feladatok ellátása során bárki használhatja azokat.

Az egyének azon körét, illetve az olyan kategoriális csoportot, amelynek tagjai számára egy adott jószág közjószágot képez, Olson privilegizált csoportnak vagy latens csoportnak nevezi; Hardin latens csoportnak, Marwell és Oliver érdekcsoportnak nevezi, és Dahrendorf ehhez hasonló értelemben kvázi-csoportról beszél. (Dahrendorf 1976: 180, 237-238; Olson 1982: 42-43; Hardin 1982: 39-45; Marwell–Oliver 1993: 39-45) Mi a szóban forgó értelemben a közcsoport kifejezést használjuk. A társadalmi természetű *közcsoport* olyan kategoriális csoport, amelynek tagjai számára egy adott jószág társadalmi közjószágot képez, és így e jószág előállítására vagy megszerzésére irányuló érdekeik bizonyos összetevői egybeesnek. A következőkben ha közcsoportról beszélünk, ezen társadalmi természetű közcsoportot kell érteni akkor is, ha az előbbi rövidebb kifejezést használjuk.

A fent említett szerzők felfogása szerint a közcsoport tagjait közös vagy azonos érdekek, illetve csoportérdekek fűzik össze. Ez az értelmezés az érdekegybeesés és az érdekazonosság közötti fogalmi megkülönböztetés hiányával függ össze, amely általában véve jellemző a szociológiai irodalomra. Mi viszont a hetedik fejezetben (4.2) különbséget tettünk e két fogalom között, és itt arról az esetről van szó, amikor az adott egyéneket csupán érdekegybeesés fűzi össze az adott közjószág előállítására vagy megszerzésére vonatkozóan. Tehát a társadalmi közcsoport tagjait elvileg csupán érdekegybeesés fűzi össze az adott társadalmi közjószág előállítására vagy megszerzésére vonatkozóan. Ahhoz, hogy a közcsoport tagjainak körében érdekazonosság, és ilyen értelemben vett csoportérdek jöjjön létre, társadalmi egyesülést kell létrehozniuk, de ezzel a kérdéssel itt még nem foglalkozunk.

A közcsoport esetében tehát a közjószág képezi azt a tulajdonságot, amely az adott kategóriába való besorolásnak az alapja. A más tulajdonság vagy tulajdonsá-

gok szerinti kategoriális csoportok azonban valamilyen szempontból közcsoportot is alkothatnak abból eredően, hogy bizonyos társadalmi intézmények az adott kategoriális csoport tagjait hasonlóan érinthetik. Például a nyugdíjasok eleve csupán jövedelmük forrása szerinti kategoriális csoportot alkotnak, de ugyanakkor közcsoportot is alkotnak – a többi között – abból a szempontból, hogy az adott évben a nyugdíjak kifizetésére szánt állami költségvetési összeg közjószágot képez számukra, ebben a vonatkozásban tehát érdekeik egybeesnek.

- Ha az egybeesési társadalmi viszony közvetlenül közjószágra vonatkozóan létezik, az adott viszony által meghatározottan elvileg egyaránt kialakulhat a felek között spontán pozitív társadalmi hatás és -kölcsönhatás vagy elhárítás és egymásra várás, de megegyezés is kialakulhat a közjószág jövőbeni együttes előállítására vagy megszerzésére vonatkozóan.

Ha az egybeesési társadalmi viszony közvetlenül közjószágra vonatkozóan létezik, bármelyik fél állítja elő vagy szerzi meg az adott jószágot, az eleve a másik fél rendelkezésére is áll, attól függetlenül, hogy a másik fél bizonyos mértékben részt vett az adott jószág előállításában, illetve megszerzésében vagy nem. Olson szerint az egyének adott köre számára akkor is sikerül előállítani valamilyen közjószágot, ha annak előállítása egy egyénnek elszigetelten is érdekében áll, mivel számára a közjószág előállításából származó hozam még akkor is meghaladja az előállítás ráfordításait, ha az összes ráfordítást neki kell viselnie. (Olson 1982: 23, 31-32) Felfogásunk szerint tehát itt az egybeesési társadalmi viszonyból magyarázható spontán pozitív társadalmi hatásról van szó.[17] Adott közjószágra vonatkozóan egybeesési társadalmi viszonnyal egymáshoz fűzött egyének körében egyes egyének elkülönülten is létrehozhatják a közjószágot, amennyiben ez megfelel egyéni érdeküknek és az optimális alternatívának.

Az egybeesési viszonyban lévő egyik fél elvileg akkor fogja elkülönülten, a másik fél részvétele nélkül is előállítani a közjószágot, ha ennek a hozadéka számára pozitív, és a másik fél várhatóan nem fogja előállítani a közjószágot. Eltekintünk egy olyan játék felvázolásától, amelyben egyrészt egy adott egyén, másrészt egy másik egyén vagy több más egyén vesz részt, és amelyben az adott egyén számára akkor is az érdekét és számára az optimális alternatívát képezi az adott jószág előállítása, ha mások nem vesznek részt annak az előállításában. Gyakorlati szempontból – az elmélet engedményes szintjén – szemlélve a szóban forgó kérdést, az egyik fél tarthatja megalapozottan kevéssé valószínűnek azt, hogy a másik fél elő fogja állítani az adott közjószágot, mert tudja, hogy a másik félnek az adott jószág előállítása negatív hozadékkal járna, vagy tudja, hogy a másik fél arra számít, hogy az előbbi fél elő fogja állítani a közjószágot.

[17] Olson szerint az általunk úgynevezett spontán pozitív társadalmi hatás az egyének viszonylag szűk körében, a kis létszámú közcsoportokban valószínű (amelyeket ő privilegizált csoportoknak nevez), nagy létszámú közcsoportokban viszont nem. (Olson 1982: 40-42) Ezzel a kérdéssel majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk.

Az egybeesési társadalmi viszonyok és az ilyen viszonyokból következő spontán pozitív társadalmi hatások meglehetősen jellemzőek, többnyire azonban nem is válnak láthatókká a spontán pozitív társadalmi hatások mögött meghúzódó egybeesési társadalmi viszonyok.

Például adott egy zsákutca, az utcában néhány lakással és az utca végén egy autószerelő vállalkozással. Az utca lakói számára közjószágot képez a jó minőségű útburkolat az adott utcában. Az említett vállalkozás tulajdonosa egy autószalont szeretne nyitni, de ehhez csak akkor kapná meg az engedélyt, ha megfelelő minőségű lenne az utca burkolata. Az adott vállalkozónak érdekében állhat és megfelelhet az optimális alternatívának az utca megfelelő burkolattal való ellátásának a költségeit egyedül is biztosítani, ha e költségekkel együtt is jó befektetésnek ígérkezik a szalon megnyitása. Vagy egy kutatónak, aki jelentős kutatási támogatást kapott részben szakirodalom beszerzésére, érdekében állhat és megfelelhet az optimális alternatívának jelentős szakmai irodalom beszerzésére fordítani az adott összeget akkor is, ha a beszerzett szakirodalom az adott kutatóhely könyvtárába kerülne, és más kutatók által ugyanúgy hozzáférhetővé válna, akik nem járultak hozzá a beszerzésükhöz.

Egyes felfogások mintegy magától értetődőnek tekintik, hogy az egyének meghatározott körben együttműködésre törekszenek, amennyiben együttműködésük eredményeként juthatnának hozzá bizonyos közjavakhoz. Ezzel szemben Olson azt állítja, hogy amennyiben az egyének száma meglehetősen nagy, és amennyiben az egyéneket valamilyen sajátos eszközzel nem késztetik az együttműködésre, az egyéni érdekeik alapján cselekvő egyének nem vesznek részt a közjavak előállításában. (Olson 1982: 8-9) Ha az érdekegybeesést alkotó cselekvési lehetőségek magukban foglalják mindkét fél hasonló cselekvési lehetőségeit a közjószág előállítására vagy megszerzésére vonatkozóan, és mindkét fél tudatában van az érdekek egybeesésének, esetleg egymástól várják az adott érdek megvalósítását, és ők maguk nem tesznek semmit.

Bizonyos esetekben az adott közjószág által érintett és egymástól elkülönülten cselekvő egyének részéről az felel meg a racionális döntésnek, ha az egyes egyének nem vállalnak részt a társadalmi közjavak előállításának a ráfordításaiból, mivel úgy is hozzájuthatnak a közjószághoz, hogy nem járulnak hozzá az előállításához, amennyiben mások előállítják az adott közjószágot. Azonban ha valamennyi érintett egyén így viselkedik, azaz senki sem cselekszik, az adott egyének nem állítják elő a közjószágot, és nem jutnak hozzá az adott közjószághoz.

A fenti problémát potyautas problémának nevezik a játékelméletben, és a „potyautasok" azok az egyének, akik nem vesznek részt a közjószág előállításában, de részesednek belőle, mivel nem zárhatók ki a fogyasztásából, illetve hasznosításából. Azonban mivel – megfelelő intézmények hiányában – a „potyautazás" felel meg valamennyi érintett egyén részéről az optimális alternatívának, a közjószágot nem fogják előállítani, és így általában potyautazásról is félrevezető beszélni. Csak akkor lehetnek ugyanis egyesek „potyautasok", ha mások részt

vesznek a közjavak előállításában és előállítják azokat. Ezért mi a szóban forgó beállítottságot elhárításnak, és az e beállítottságból adódó problémát az elhárítás problémájának nevezzük.[18]

Elhárításon, illetve elhárító beállítottságon azt értjük, hogy bár az egyének adott körében az egyes egyének igényt tartanak egy adott közjószágra, de az egyes egyének másokra hárítják a közjószág előállítására irányuló cselekvéseket és az ezekkel járó ráfordításokat.

Vegyük például azt az esetet, amikor egy vezetői döntést valamennyi beosztott sérelmesnek talál, és ha a beosztottak egy része szót emelne a döntés ellen, el tudnák érni a döntés kedvező megváltoztatását. Azok a beosztottak azonban, akik bírálják vezetőjüket, más alkalmakkor várhatóan hátrányos elbírálásban fognak részesülni a vezető részéről, de az említett döntés érvényben maradása még kedvezőtlenebb következményekkel járna számukra. Így tehát minden beosztott számára jobb lenne, ha valamennyien vagy elegen szót emelnének a döntés megváltoztatása érdekében. Ennek ellenére milyen beállítottság várható a beosztottak részéről? Várhatóan valamennyi beosztott elhárítja magától a vezető bírálatának a feladatát, és arra vár, hogy majd ezt megteszik mások. Az egyes beosztottak úgy gondolják, hogy ők majd nem lesznek kitéve a vezető retorziójának, miközben ők is részesednek a szóban forgó döntés megváltoztatásának a pozitív eredményéből. Azonban mivel várhatóan minden beosztott hasonlóan gondolkodik, valószínűleg senki sem fog szót emelni a sérelmesnek talált döntés ellen.

Fentebb utaltunk arra, hogy felvázolhatunk olyan játékelméleti modellt, amelyben az egyik félnek az adott közjószág elkülönült előállítása is az érdekében áll és megfelel a számára optimális alternatívának. A Fogoly dilemmájának nevezett játék azonban inkább azt támasztja alá, hogy az elkülönült érdekek alapján cselekvő egyének általában nem motiváltak a közjavak létrehozására.[19] Hardin a fogolydilemmát az egyén és a közcsoport más tagjai közötti esetre alkalmazva támasztja ezt alá, ahogyan azt itt röviden bemutatjuk. (Hardin 1982: 25-28)

A 10.6. táblázat egy olyan játék lehetséges kimeneteleit mutatja, amelyben egyrészt egy kiemelt csoporttag, másrészt a közcsoport adott egyén nélküli tagjai vesznek részt. A négyzetrácsok első számai az adott egyén hozadékát, második számai más csoporttagok, illetve az adott egyén nélküli csoport egy főre jutó hozadékát mutatják.

Tételezzük fel, hogy a közcsoport tíz tagot foglal magában, és a csoport valamennyi tagja számára hasonló mértékben értékes az adott jószág. Feltételezzük

[18] Az említett indokon túl az is szerepet játszik abban, hogy potyautazás helyett elhárításról beszélünk, hogy az előbbi kifejezés köznapi jelentése zavarónak tűnik az adott összefüggésbeli jelentése szempontjából. Egyes szerzők a szóban forgó értelemben dezertálásról beszélnek.

[19] A magyar szociológiai irodalomban a fogolydilemma szempontjából a közjavak előállításának a problémájára nagyrészt Hankiss Elemér hívta fel a figyelmet. (Hankiss 1979; Hankiss 1983)

továbbá, hogy adott ráfordítás kétszeres hozamot eredményezhet. Ha a csoport valamelyik tagja nem járul hozzá a közjószág előállításához, vagy az előállított jószág összes hozama csökken arányosan, vagy a csoport más tagjainak a ráfordításai nőnek arányosan. Mindkét esetben ugyanazokra a következtetésekre juthatunk, de e példában tételezzük fel az előbbit. Az egyszerűség kedvéért feltételezzük azt is, hogy az adott jószág előállításának nincsenek kezdeti ráfordításai, és az adott jószág bármelyik egységnyi értékének előállításához fele annyi ráfordítás szükséges.

Adott egyén	**Közcsoport más tagjai**	
	Hozzájárulnak	Elhárítanak
Hozzájárul	1 : 1	–0,8 : 0,2
Elhárít	**1,8** : 0,8	0 : 0

10.6. táblázat: Az egyén és a közcsoport mátrixa

A táblázat első sorában láthatjuk az adott egyén hozadékát, ha hozzájárul a jószág előállításához egyrészt abban az esetben, ha más tagok is hozzájárulnak, másrészt abban az esetben, ha más tagok nem járulnak hozzá. Ha a csoport minden tagja ráfordít 1 egységet, akkor a csoport összesen 10 egységet, és így minden egyes tag hozama 2 egység lesz a 20 egységnyi előállított jószágból. Az egyes csoporttagok hozadéka így tehát 1 egység lesz (hozam mínusz ráfordítás). Ha viszont csak az adott egyén járul hozzá a közjószág előállításához, az összes hozam 2 egység lesz, és ebből egy-egy tagra jutó részesedés 0,2 egység. Mivel ráfordítása csak az adott egyénnek volt, az 1 egységnyi ráfordítás levonása után az ő hozadéka –0,8 egység. A második sor azt mutatja, hogy hogyan alakul az egyén és más csoporttagok hozadéka, ha az adott egyén az elhárítást választja, azaz ha nem járul hozzá a jószág előállításához. Ha az egyén nem vesz részt a jószág előállításában, de a csoport többi tagja részt vesz, a teljes ráfordítás 9 egység, a teljes hozam 18 egység, az egy főre jutó hozam 1,8 egység lesz. Ez az adott egyénnél 1,8 hozadékot jelent, mivel ráfordításai nem merültek fel, a csoport többi tagjánál viszont csak 0,8 egység hozadékot eredményez a ráfordítások levonása után. Végül ha senki sem járul hozzá a közjószág előállításához, a ráfordítás és a hozam, valamint a hozadék az adott egyén és más csoporttagok vonatkozásában is nulla.

A várható hozadékok alakulásából az tűnik ki, hogy egy adott egyénnek elkülönülten nem képezi az optimális alternatívát a közjószág előállításához való

hozzájárulás. Bárhogyan cselekszik a csoport többi tagja, az adott egyén számára mindig az a kedvezőbb, ha nem járul hozzá a jószág előállításához. Ha tehát feltételezzük, hogy a csoport valamennyi tagja egyéni szinten dönt, minden egyes egyén elhárítja a közjószág előállításában való részvételt, azaz az adott jószágot nem fogják előállítani.

A közvetlenül közjószágra vonatkozó egybeesési társadalmi viszony következményeként eddig két esettel foglalkoztunk. Az egyik lehetséges eset, hogy egy adott egyén vagy az egyének szűkebb köre egyéni érdekében előállítja az adott közjószágot, és ezáltal megvalósítja mások érdekét is. A másik lehetséges eset, hogy valamennyi egyén elhárítja a közjószág előállítását, illetve az előállítás ráfordításait, és nem valósulnak meg az adott egyének egybeeső érdekei. Ilyen körülmények között, illetve ilyen közjavak esetében a közcsoport tagjai együttműködésük révén juthatnának hozzá a közjószághoz, azonban egyéni érdekeik alapján az együttműködés elvileg nem lehetséges, illetve a valóságban valószínűtlen.

Ahhoz, hogy az egyének adott köre megoldja az elhárítás problémáját és képes legyen a rendszeres együttműködésre, belső fedezetű intézmények kialakítása révén azonossági társadalmi viszonyokat kell létrehozniuk egymás között. Valójában hasonló értelemben más szerzők nem azonossági társadalmi viszonyok létrehozásáról, hanem például formális szervezet vagy formális ellenőrzés létrehozásának a szükségességéről beszélnek. (Olson 1982: 23; Hechter 1990: 13-15) Az egybeesési társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyes egyének kezdeményezhetik az adott körben a megegyezést a társadalmi közjószág létrehozására vonatkozóan; azaz kezdeményezhetik belső fedezetű intézmények kialakítását, és ezáltal azonossági társadalmi viszonyok létrehozását. A szóban forgó kérdéssel, illetve az azonossági társadalmi viszonyokból felépült társadalmi egyesülés létrehozásának a kérdésével majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk.

Eddig gyakran – a valóságot nagymértékben leegyszerűsítve – csak a viszonyban lévő két félről beszéltünk. Azonban ha feloldjuk azt az előfeltételezést, hogy a két fél közötti társadalmi kölcsönhatást csak a két fél közötti közvetlen társadalmi viszony határozza meg, figyelembe kell vennünk, hogy a valóságban azt már nem az adott két fél közötti társadalmi viszonyból – hanem a másokhoz fűződő társadalmi viszonyaikból – magyarázhatjuk, hogy (1) az egyik fél képes-e megvalósítani az érdekét, illetve az adott félnek aktuális érdeke-e az adott jószág előállítása vagy megszerzése; (2) az adott fél számára mennyiben jelenti az optimális alternatívát általánosabb érdeke valamely azon összetevőjének a megvalósítása, amely a másik fél érdekében is áll. Tehát a valóságban csupán az adott két fél közötti egybeesési társadalmi viszonyból általában nem tudjuk megmagyarázni a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat, figyelembe kell vennünk mindkét fél rajtuk kívül másokhoz fűződő társadalmi viszonyait is.

b) Az ellentétes társadalmi viszony

A külsőleges társadalmi viszonyok – mivel e viszonyok az adott egyénektől vagy csoportoktól függetlenül léteznek – elvileg éppúgy lehetnek egybeesési társadalmi viszonyok vagy ellentétes társadalmi viszonyok.

- Az *ellentétes társadalmi viszony* külső fedezetű intézmények által létrehozott objektív cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint az egyik oldalról a szükségletkielégítés pozitív feltételeinek és feltételes eszközeinek, a másik oldalról a szükségletkielégítés negatív feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása; és viszont. Az ellentétes társadalmi viszonyban érdekellentét és elkülönült erőviszony van a felek között.

Pontosabban fogalmazva, az ellentétes társadalmi viszony külső fedezetű intézmények által létrehozott, az egyik oldalról objektív cselekvési lehetőségeknek mint a szükségletkielégítés pozitív feltételeinek és objektív cselekvési képességeknek mint a szükségletkielégítés feltételes eszközeinek, a másik oldalról objektív cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés negatív feltételeinek egyének közötti tartós összekapcsolódása; és viszont. Az ellentétes társadalmi viszony legtisztább típusa mindkét oldalról külsőleges társadalmi viszony, amelyet mindkét fél szempontjából külső fedezetű intézmény hoz létre; majd később (3.1Ad) foglalkozunk az egyoldalúan külsőleges ellentétes társadalmi viszonnyal.

Az ellentétes társadalmi viszonyt a 10.2. táblázathoz képest részletesebben a 10.10. ábrán szemléltetjük. Eszerint az ellentétes társadalmi viszonyban az egyik egyén (vagy csoport) számára saját cselekvési lehetőségei a szükségletkielégítés pozitív feltételeit (+F), cselekvési képességei a szükségletkielégítés feltételes eszközeit (FE) képezik; ugyanezek a cselekvési lehetőségek és képességek a másik fél számára a szükségletkielégítés negatív feltételeit (–F) képezik; valamint fordítva.

Az egybeesési társadalmi viszony meghatározásánál (3.1Aa) is említettük – a nyolcadik fejezetre (4.3Bb) hivatkozva –, hogy a társadalmi erő fogalmában, valamint a valóságos erőkben nem eleve adott az, hogy a szubjektum társadalmi képességei az erő objektumát képező egyén vagy egyének számára a szükségletkielégítés pozitív vagy negatív feltételeit képezik. Az ellentétes társadalmi viszonyban az érdekellentét következtében a másik fél erejét képező cselekvési képességek is a szükségletkielégítés negatív feltételeit képezik.

- Az ellentétes társadalmi viszony negatív társadalmi hatást és -kölcsönhatást határozhat meg a viszonyban lévő felek között. Azaz miközben az egyik fél megvalósítja saját érdekét, eleve a másik fél érdeke ellenére cselekszik; és viszont.

Ebben az esetben tehát a felek olyan cselekvési lehetőségeiben és képességeiben kapcsolódnak össze a két fél között a szükségletkielégítés összetevői, amelyek

a cselekvésekben megjelenve az egyik fél érdekeit kedvezően, a másik fél érdekeit kedvezőtlenül érintik.

Például ha egy állásra, kinevezésre, megbízásra többen pályáznak, a pályázók érdekei ellentétesek: ha valamelyik pályázó pályázata sikeres lesz, a többiek pályázata sikertelen lesz. Az általam vizsgált teljesítménybéres gépipari üzemben ellentétesek voltak a hasonló gépeken dolgozó munkások érdekei a munkafeladatokkal és a munkaeszközökkel való ellátottság optimalizálása tekintetében, ha nem tételezünk fel közöttük ebben a kérdésben megegyezést, mivel a jó munkafeladatok és munkaeszközök szűkösen álltak rendelkezésre (Farkas 2011B). Ha a piacon több eladó ugyanazzal az áruféleséggel kereskedik, a kínálathoz képest a kereslet szűkös és a lehetséges vásárlók köre egybeesik, az eladók érdekei a minél több áru eladására vonatkozóan ellentétesek.

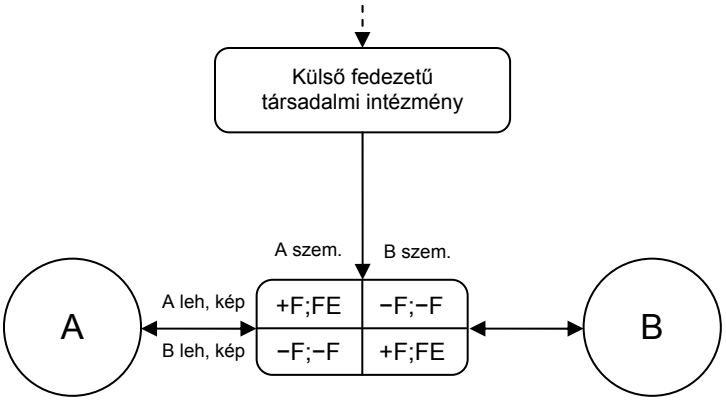

10.10. ábra: Az ellentétes társadalmi viszony

Az ellentétes viszonyban az egyes cselekvők cselekvéseire a másik fél részéről olyan válasz is várható, amely az egyes cselekvések várható hozadékához képest a kölcsönhatások egészének a hozadékát jóval kedvezőtlenebbé tehetik. Az ellentétes társadalmi viszonyban a felek megkísérlik akadályozni egymást érdekeik – és érdekeiket kifejező szándékaik – megvalósításában, mivel ezek az érdekek ellentétesek egymással. Ezért az ellentétes társadalmi viszonyban lévő felek között különböző társadalmi kölcsönhatások is kialakulhatnak.

- Az ellentétes társadalmi viszonyok alapján kialakuló társadalmi kölcsönhatásokat meghatározza egyrészt az, hogy az érdekellentét milyen erőviszonyokkal párosul; másrészt az, hogy az egyes egyének milyen stratégiát választanak érdekeik érvényesítésében.

Az ellentétes társadalmi viszonyon belül két altípust különböztetünk meg egymástól: egyrészt az olyan ellentétes viszonyt, amelyre az érdekellentét és a hatalmi viszony jellemző; másrészt az olyan ellentétes viszonyt, amelyre az érdekellentét és

a kiegyenlített erőviszony jellemző. Nézzük tehát először azt a kérdést, hogy milyen társadalmi kölcsönhatást határoz meg az olyan ellentétes társadalmi viszony, amelyre az érdekellentét mellett a hatalmi viszony jellemző.

Bár a konfliktuselmélet egyes képviselői kifejezetten nem olyan értelemben határozzák meg a hatalom fogalmát, ahogyan e fogalmat mi meghatároztuk (9. fejezet: 1.1Aa), valójában azonban – amennyiben érdeklődésünket a fogalmaink szerinti társadalmi élet szférájára korlátozzuk – az egyenlőtlen erőviszonyokkal jellemezve és/vagy a hatalom (authority) kifejezéssel jelölve főleg arra a valóságos létezőre gondolnak, amit mi hatalomnak nevezünk. Tehát az ellentétes érdekviszonyokkal és a hatalmi viszonyokkal jellemezhető társadalmi viszonyok döntően megfelelnek azoknak a valóságos társadalmi viszonyoknak, amelyeket a konfliktuselméletek eleve feltételeznek mint társadalmi viszonyokat, és amelyek a konfliktuselméletek érdeklődésének a középpontjában állnak.

Az ötödik fejezetben (2.2Ba; 3.2Aa), a társadalmi cselekvések és a társadalmi kölcsönhatások magyarázata szempontjából már ismertettük Ralph Dahrendorf és John Rex konfliktuselméletét. Ezért itt ezzel a kérdéssel érdemben már nem foglalkozunk, csak azt hangsúlyozzuk, hogy a konfliktuselméletek szerint a hatalmi viszonyokkal és az ellentétes érdekviszonyokkal jellemezhető társadalmi viszonyok jellemzően társadalmi konfliktusokat határoznak meg a felek között. A szóban forgó felfogás egyik alaptétele szerint a társadalom legfontosabb vonatkozása az erő (power) és a hatalom (authority) egyenlőtlen eloszlása. Az erő és a hatalom eloszlása szerint elvileg két konfliktuscsoportot különböztethetünk meg egymástól egy adott társadalomban: a domináns vagy hatalmi csoportot, amelynek tagjai hatalommal rendelkeznek és az alávetett csoportot, amelynek tagjai hatalmi függésben vannak. Ehhez kapcsolódik az a másik alapvető tétel, amely szerint a domináns konfliktuscsoport tagjainak az érdekei és az alávetett konfliktuscsoport tagjainak az érdekei eleve ellentétesek egymással. A konfliktuselmélet képviselői szerint a hatalmi viszonyok és az ezekkel összefüggő ellentétes érdekviszonyok szükségszerű következményei az adott konfliktuscsoportok közötti rendszeres társadalmi konfliktusok. (Dahrendorf 1976; Rex 1961)

Felfogásunk szerint a konfliktuselmélet azon következtetése, amely szerint a hatalmi viszony és az ellentétes érdekviszony egymással összefüggésben társadalmi konfliktust határoz meg a felek között, logikailag is téves következtetés és általában a valóságnak sem felel meg. A konfliktuselméletet olvasva ez főleg azért nem válik nyilvánvalóvá, mert a konfliktuselmélet kulcsfogalmai meglehetősen homályosak és többértelműek, amelyek jelentését adott esetekben a megfigyelhető jelenségekhez igazíthatjuk anélkül, hogy észrevennénk e fogalmak önkényes értelmezését. Egyrészt a konfliktuselméletben homályos és többértelmű fogalom a hatalom (authority) fogalma; adott esetekben érthetjük rajta a fogalmaink szerinti hatalmat, de érthetjük rajta a fogalmaink szerinti társadalmi erőt is, valamint érthetjük rajta a fogalmaink szerinti uralmat és tekintélyt is. Másrészt a szóban forgó elméletben nagyrészt meghatározatlan az érdek és az érdekellentét fogalma

is. Harmadrészt a konfliktuselméletben társadalmi konfliktuson nem csupán a fogalmaink szerinti társadalmi konfliktust értik; társadalmi konfliktusnak tekintik a fogalmaink szerinti testiségi konfliktust (pl. a fegyveres harcot) is. Végül a konfliktuselméletben nem tesznek egyértelmű különbséget a között, hogy a konfliktusok a fogalmaink szerinti mindennapi társadalmi élet szférájában vagy a politikai élet szférájában, esetleg a kényszerű élet, illetve a testi erőszak szférájában léteznek az adott egyének és csoportok között.[20]

- Az ellentétes érdekviszonnyal és hatalmi viszonnyal jellemezhető társadalmi viszony elvileg – a hatalommal rendelkező fél javára – társadalmi elnyomást és behódolást határoz meg az adott egyének (vagy csoportok) között.

A szóban forgó társadalmi viszony okságilag magyarázhatóan, elvileg szükségszerűen határoz meg társadalmi elnyomást és behódolást a felek között. Az ötödik fejezetben (3.1Bb) adott meghatározásunk szerint társadalmi elnyomáson azt értjük, hogy az egyik fél (a hatalommal rendelkező fél) rendszeresen megvalósítja érdekét a másik fél (a hatalmi függésben lévő fél) érdekével szemben, és megakadályozza a másik fél érdekének az érvényesülését. Társadalmi behódoláson azt értjük, hogy az adott egyén (a hatalmi függésben lévő fél) jelentős ellenállás nélkül elfogadja érdeke sérelmét, és – amennyiben ez aktuálisan lehetséges – törekszik érdekét olyan mértékben és olyan módon érvényesíteni, hogy ezzel ne sértse a másik fél (a hatalommal rendelkező fél) érdekét. Ha – a tisztán ellentétes társadalmi viszonynak megfelelően – a felek érdekei teljes mértékben ellentétesek egymással, a társadalmi elnyomás és behódolás eredményeként a hatalmi függésben lévő fél egyáltalán nem valósítja meg az érdekét. Azonban a valóságban az érdekviszonyok általában összetettek, és az alapvetően ellentétes társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének érdekei részben egybeeshetnek, részben egymáshoz képest semlegesek lehetnek; és ebben az esetben a hatalmi függésben lévő egyének behódolás eredményeként érvényesíthetik viszonylag a legnagyobb mértékben érdekeiket.

A 10.7. táblázatban három játékot szemléltetünk, az egyikben két olyan fél áll egymással szemben, akik egymás vonatkozásában kis társadalmi erővel rendelkeznek; a másikban egy kis erővel és egy nagy erővel rendelkező fél áll egymással szemben; a harmadikban két nagy erővel rendelkező fél áll egymással szemben. A szóban forgó játékok olyan teljes információjú, változó összegű és valójában dinamikus, de leegyszerűsítve statikusnak tekintett játékok, amelyeknek a játékelméletben leginkább az úgynevezett Héja és galamb játék felel meg; azonban ott a héja és a galamb elnevezések nem eleve nagy erővel vagy kis erővel rendelkező cselekvőkre, hanem különböző magatartásokra, stratégiákra utalnak. (Lásd pl.: Tóth 1997: 113-118)

[20] A hatodik fejezetben (3.2B) már jeleztük, hogy majd a tizenötödik fejezetben különböztetjük meg a társadalmi élet szféráján belül a mindennapi társadalmi élet szféráját és a politikai élet szféráját. Az intézményes szociológia elméletében általában a mindennapi társadalmi élet törvényszerűségeinek a feltárására vállalkozunk.

Egyik fél		**Másik fél**			
		Kis erővel		Nagy erővel	
		Visszahúzódó	Törekvő	Visszahúzódó	Törekvő
Kis erővel	Visszahúzódó	0 : 0	0 : 2	–	**0 : 10**
	Törekvő	2 : 0	**1 : 1** (2 : 0 v. 0 : 2)	–	–5 : 8
Nagy erővel	Visszahúzódó			0 : 0	0 : 10
	Törekvő			10 : 0	**5 : 5** (10 : 0 v. 0 : 10)

10.7. táblázat: Az ellentétes társadalmi viszonyok egyes esetei

Tehát két magatartási módot, illetve stratégiát különböztetünk meg egymástól: az egyik a határozott érdekérvényesítő vagy törekvő, a másik a behódoló vagy visszahúzódó stratégia. Az előbb említett három játék közül most a hivatkozott táblázat jobb felső sarkában található játékot emeljük ki, amelyben az úgynevezett másik fél nagy erővel, illetve feltételezésünk szerint hatalommal rendelkezik a kis erővel rendelkező egyik féllel szemben.

A hatalommal rendelkező fél a kis erővel rendelkező, azaz hatalmi függésben lévő féllel szemben – amennyiben érdekeik ellentétesek – eleve határozottan érvényesíti az érdekét, törekvően viselkedik; tehát e tekintetben a visszahúzódó magatartást eleve kizárjuk. Ha a kis erővel rendelkező fél behódol vagy visszahúzódik, nem érvényesíti az érdekét, de jelentős érdeksérelem sem éri (0 hozadék); ugyanakkor a hatalommal rendelkező fél megfelelően érvényesíti az érdekét és hozadéka 10 pont értékű. Ha a kis erővel rendelkező fél megkísérli határozottan érvényesíteni az érdekét, azaz törekvően viselkedik, a másik fél így is képes érvényesíteni az érdekét, bár – az előbbi esethez képest – valamivel kisebb mértékben (8 pont), mert a másik fél ellentétes érdekérvényesítési törekvéseinek a kiküszöbölése ráfordításokat jelent a számára. A kis erővel rendelkező felet viszont –5 pont értékű érdeksérelem éri a konfliktus során. Ugyanis a hatalommal rendelkező fél egyrészt különböző negatív hatásokkal igyekszik kiküszöbölni a másik fél kedvezőtlen hatásait; másrészt a negatív következményeket jelzéseknek is szánja, azt jelezve, hogy milyen kedvezőtlen következményekkel jár a kis erővel rendelkező félre nézve, ha az a jövőben is megkísérli érvényesíteni az érdekét a hatalommal rendelkező féllel szemben.

Tehát az adott játéknak egy egyensúlyi pontja, illetve egy egyensúlyi kölcsönhatása van, amely mindkét fél számára az optimális változatot jelenti. A hatalommal rendelkező fél számára az a megfelelő stratégia, ha határozottan érvényesíti az érdekét; a kis erővel rendelkező fél számára viszont a behódolás vagy visszahúzódás jelenti az optimális stratégiát. Ha az ellentétes érdekviszonnyal és hatalmi viszonnyal jellemezhető ellentétes társadalmi viszonyban lévő felek közül a hatalmi függésben lévő fél társadalmi konfliktusba bonyolódna a hatalommal rendelkező féllel szemben, az utóbbi nemcsak megakadályozná az előbbi felet érdeke érvényesítésében, hanem jelentős negatív hatásokkal igyekezne eltéríteni a hatalmi függésben lévő felet ellentétes érdeke érvényesítésére irányuló törekvéseitől.

A fenti következtetés általában megfelel a valóságnak. Például a munkahelyi szervezetekben a vezetők és a jelentős erőkkel nem rendelkező beosztottak között az érdekellentét eléggé jellemző, mégis igen ritkán tapasztalhatunk közöttük társadalmi konfliktusokat. Az a beosztott ugyanis, aki hatalmi függésben van vezetőjével szemben, és ennek ellenére érvényesíteni törekszik érdekeinek azokat az összetevőit is, amelyek ellentétesek a vezető érdekeivel, valószínűleg különböző hátrányos megkülönböztetésnek lesz kitéve, és a nyílt társadalmi konfliktus esetleg a behódolást nem vállaló beosztott elbocsátásához is vezethet.

Az elnyomástól és behódolástól részben eltér az *elnyomás és visszavonulás*, amikor a hatalmi függésben lévő fél ellenállás nélkül elfogadja a negatív hatást, de nem a hatalommal rendelkező félhez, illetve a hatalomhoz való rendszeres alkalmazkodást választja, hanem kilép az adott társadalmi viszonyból, illetve az adott viszonyt létrehozó intézmények érvényességi köréből. A valóságban ennek megfelel például az, ha a beosztott munkahelyet változtat, amennyiben úgy látja, hogy jelenlegi munkahelyén a közte és vezetője között lévő érdekellentét következtében csak kismértékben érvényesítheti az érdekét. A visszavonulás függ attól, hogy az adott egyén számára más körülmények között mennyiben adottak a jelenlegi alternatíváihoz képest kedvezőbb alternatívák (vö.: Rex 1981: 17).

A tipizálás során elvileg két felet emelünk ki, akik között ellentétes érdekviszony és hatalmi viszony van. A valóságban általában igen összetett társadalmi viszonyok között azonban a hatalmi függésben lévő egyén vagy csoport aktuális érdekének és számára az optimális alternatívának bizonyos esetekben elvileg is megfelelhet a társadalmi konfliktus felvállalása. A hatalmi függésben lévő fél felvállalhatja a társadalmi konfliktust, egyrészt ha ezáltal olyan egyéneket, illetve csoportokat vonhat be a konfliktusba, akik jelentős erőkkel, esetleg hatalommal rendelkeznek a másik féllel szemben, és akiknek az érdekei egybeesnek a hatalmi függésben lévő fél érdekével. Másrészt, ha a behódolás csupán olyan kismértékben tenné lehetővé a hatalmi függésben lévő fél számára az érdekek érvényesítését, hogy ehhez képest kedvezőbb alternatíva, ha a kedvezőtlen kimenetelű konfliktust követően a hatalmi függésben lévő fél kilép a másik fél hatalmának hatóköréből, illetve az adott társadalmi csoportból. Arra már csak az elmélet eklektikus szintjén lehetünk tekintettel, hogy a valóságban a hatalmi függésben lévő egyének

felvállalhatják a konfliktust személyes értékek és/vagy érzelmek által motiválva is. A kilencedik fejezetben (2.1A), a hatalom racionális elfogadásának a tárgyalása során is említettük, hogy a hatalmi függésben lévő egyének találhatják nagyrészt igazságtalannak, méltánytalannak a hatalommal rendelkező fél cselekvéseit, és egy bizonyos határon túl már találhatják túlságosan megalázónak a hatalomhoz való racionális alkalmazkodást.

Az ellentétes társadalmi viszonyon belül fentebb két altípust különböztettünk meg egymástól: egyrészt az olyan ellentétes viszonyt, amelyre az érdekellentét és a hatalmi viszony jellemző; másrészt az olyan ellentétes viszonyt, amelyre az érdekellentét és a kiegyenlített erőviszony jellemző. Eddig az előbbi altípussal foglalkoztunk; most nézzük azt a kérdést, hogy milyen társadalmi kölcsönhatást határoz meg az olyan ellentétes társadalmi viszony, amelyre az érdekellentét mellett a kiegyenlített erőviszony jellemző.

- Az ellentétes érdekviszonnyal és kiegyenlített erőviszonnyal jellemezhető társadalmi viszony meghatározhat társadalmi konfliktust a felek között; a másik valószínű magatartás azonban a tartózkodás a negatív kölcsönhatástól, és előfordulhat az ellentétes társadalmi viszony részleges megegyezés útján való feloldása is.

Fentebb láttuk, hogy ellentétes érdekviszony és hatalmi viszony által meghatározottan elvileg kizárt a társadalmi konfliktus. A társadalmi konfliktus akkor valószínű az ellentétes érdekekkel rendelkező egyének és csoportok között, ha erőviszonyaik megközelítőleg kiegyenlítettek. Ebben az esetben ugyanis mindkét fél számíthat arra, hogy érdekeit sikerül érvényesítenie, illetve legalább megvédenie a másik fél ellentétes érdekérvényesítési törekvéseivel szemben. A másik valószínű magatartási mód, illetve stratégia azonban a tartózkodás a negatív kölcsönhatástól, amennyiben a megközelítőleg kiegyenlített erőviszonyok alapján egyik fél sem lát esélyt érdekei érvényesítésére a másik fél érdekérvényesítési törekvéseivel szemben. A szóban forgó viszony következményeként megvalósulhat az ellentétes társadalmi viszony kompromisszum, részleges megegyezés útján való feloldása is, amely lényegében azt jelenti, hogy a felek – belső fedezetű intézmény kialakítása révén – részben új társadalmi viszonyt hoznak létre egymás között.

Ha kiegyenlítettek az erőviszonyok, az erőviszonyok különböző szintjein különböző következmények várhatók. Ha egymással szemben nagy társadalmi erővel rendelkező egyének között adott az ellentétes érdekviszony, nagymértékben befolyásolhatják egymást érdekeik érvényesítésében; ha viszont viszonylag kis társadalmi erővel rendelkező egyének között adott az ellentétes érdekviszony, viszonylag kismértékben befolyásolhatják egymást érdekeik érvényesítésében.

A fentebb látható 10.7. táblázatban változó összegű játékokat mutattunk be, és eddig olyan két fél közötti játékról volt szó, akik között ellentétes érdekviszony és hatalmi viszony van. A szóban forgó táblázat jobb alsó sarkában egymással

szemben ellentétes érdekviszonnyal és nagy társadalmi erővel rendelkező két fél közötti játékot látunk. Ha az úgynevezett egyik fél tartózkodik érdeke érvényesítésétől, illetve visszahúzódik, nem érvényesítheti az érdekét; tehát cselekvési hozadéka nulla, a másik fél visszahúzódó vagy törekvő magatartásától függetlenül; a másik fél szempontjából elmondható ugyanez. Ha azonban a másik fél visszahúzódik, az egyik fél számára optimális stratégia a törekvő stratégia; és az egyik fél számára abban az esetben is a törekvő stratégia az optimális, ha a másik fél is a törekvő stratégiát választja. Az előbbi esetben az egyik fél biztosan érvényesítheti az érdekét (hozadéka 10 pont értékű), az utóbbi esetben 50 százalékos eséllyel vagy érvényesíti az érdekét, vagy nem (a valószínűségeket is figyelembe véve hozadéka 5 pont értékű). A másik fél szempontjából nézve, számára hasonlóan a törekvő stratégia jelenti az optimális stratégiát. Tehát az adott játéknak egy egyensúlyi kölcsönhatása van, a két fél közötti társadalmi konfliktus. Az olyan társadalmi viszonyok, amelyek által meghatározott alternatívák a szóban forgó játéknak felelnek meg, okságilag magyarázhatóan, elvileg szükségszerűen társadalmi konfliktusokat határoznak meg a felek között.

Például, ha két igazán esélyes egyén jöhet szóba egy adott vezetői beosztás elnyerésére, eltekintünk a támogatók megnyerésére irányuló, valamint a pályázat megírásával és benyújtásával összefüggő – a várható hozamhoz képest csekély – ráfordításoktól, és feltételezzük, hogy a felek nem sértik egymás érdekeit más vonatkozásokban, csak az adott beosztás elnyerése vonatkozásában, mindkét fél érdekét az szolgálja leginkább, ha mindketten törekszenek az adott állás elnyerésére. Azaz ha saját alkalmasságuk, illetve jelentősebb alkalmasságuk mellet érvelnek, megkísérlik elnyerni a döntésben részt vevő, illetve a döntésre hatással lévő egyének támogatását, illetve megkísérlik eltéríteni őket a másik esélyes pályázó támogatásától.[21]

Az előbbi játékhoz hasonló játékot mutatunk be a szóban forgó táblázat bal felső sarkában, de egymással szemben kis társadalmi erővel rendelkező két fél között. Ebben az esetben is a törekvő stratégia jelenti az optimális stratégiát mindkét fél számára, tehát közöttük társadalmi konfliktus fog kialakulni. Azonban ebben az esetben a várható hozadék kisebb mértékű mindkét fél szempontjából nézve, az egymással szemben nagy erővel rendelkező felek hozadékához képest.

Az ellentétes társadalmi viszonyok következményeinek az elemzésében eddig olyan változó összegű játékokról volt szó, amelyekben vagy az egyik, vagy a másik fél juthat hozzá az adott társadalmi jószághoz; de az a fél, aki végül hozzájut az adott jószághoz, nem cselekszik oly módok, hogy ezzel jelentős ráfordítást idézne elő a vesztes fél számára (az utóbbi hozadéka nulla). Bizonyos társadalmi viszonyok által meghatározottan, illetve bizonyos körülmények között azonban a felek jelentős ráfordításokat is előidézhetnek egymás számára; és ilyen esetekben nagy-

[21] Az adott példában, mint általában a valóságban, az adott két fél közötti közvetlen társadalmi viszony a két fél közötti közvetett társadalmi viszonyokkal szoros összefüggésben határozza meg a két fél közötti társadalmi kölcsönhatást. A közvetett társadalmi viszonyokkal később (3.1B) foglalkozunk.

részt más társadalmi kölcsönhatásokra következtethetünk a felek között, az eddig tárgyalt kölcsönhatásokhoz képest.

A 10.8. táblázat felső soraiban egy zéró összegű játékot, alsó soraiban egy változó összegű támadó játékot mutatunk be, egymással szemben nagy erővel rendelkező felek között. A zéró összegű játékban amennyit nyer az egyik fél, ugyanannyit veszít a másik fél; illetve amennyi az egyik fél pozitív hozadéka, ugyanannyi a másik fél negatív hozadéka.

Például egy munkahelyi szervezetben adott két szervezeti egység, amelynek a tevékenységi köre nagyrészt hasonló, illetve egybeesik. Ha az adott szervezeti egységek vezetői törekednének a két egység összevonására egy magasabb szintű szervezeti egység formájában (pl. két osztályból egy főosztályt létrehozva), a felső vezetők ezt a törekvést támogatnák, de a felsőbb vezetők nem kényszerítik a két szervezeti egységet az összeolvadásra. Ha összevonnák a két szervezeti egységet, az egyik egység vezetőjéből magasabb szintű vezető lenne (ami számára 10 pont hozadékot jelentene), a másik vezetőből viszont beosztott lenne (ami számára –10 pontot jelentene). Ha az egyik vezető kezdeményezné az összevonást, ehhez igyekezne támogatókat szerezni, és a másik fél esélyét igyekezne rontani abban a vonatkozásban, hogy vezető legyen, és a másik fél ez ellen nem tenne semmit, az előbbi vezető lenne a magasabb szintű vezető, 10 pont hozadékkal. Ha a másik fél visszahúzódna, nem tenne semmit az összevonás érdekében és annak érdekében, hogy magasabb szintű vezető legyen, ő beosztott lenne az új szervezetben, –10 pont hozadékkal. Ha mindketten törekednének az összevonásra és arra, hogy elnyerjék az új vezetői beosztást, vagy az egyik, vagy a másik nyerne, tehát a valószínűséggel súlyozott hozadék nulla mindkét fél számára.

Ennek a játéknak egy egyensúlyi kölcsönhatása van, ha a két fél egymástól elkülönülten dönt, az egyik és a másik fél számára is az jelenti az optimális megoldást, ha kezdeményezi az egyesítést és törekszik arra, hogy vezető legyen az új szervezeti egységben. Következésképpen társadalmi konfliktus fog kialakulni közöttük, aminek eredményeként nyerhetnek is és veszíthetnek is. Azonban – a két fél kockázat kedvelő vagy kockázat kerülő beállítottságától és a köztük lévő bizalmi viszonytól függően – kezdeményezhetik egymás között a megegyezést az adott kérdésben. Megegyezhetnek abban is, hogy egyikük sem törekszik a két szervezeti egység összevonására; de abban is, hogy az a fél, aki az új szervezeti egység vezetője lesz, valamilyen módon kárpótolja a másik felet. E megegyezés kölcsönös betartását garantálhatják esetleg oly módon, hogy megegyezésükhöz kérik a felsőbb szintű vezető jóváhagyását és támogatását. Ebben az esetben tehát az adott társadalmi viszony által meghatározott kölcsönhatás elvileg a társadalmi konfliktus, de valójában bizonyos valószínűséggel megegyezés is kialakulhat a felek között a konfliktus elkerülésére.

Egyik fél nagy erővel		**Másik fél nagy erővel**	
		Visszahúzódó	Törekvő, támadó
Zéró összegű játékban	Visszahúzódó	0 : 0	–10 : 10
	Törekvő	10 : –10	**0 : 0** (10 : –10 v. –10 : 10)
Támadó játékban	Visszahúzódó	5 : 5 (10 : 0 v. 0 : 10)	**–5 : 10**
	Támadó	**10 : –5**	–10 : –10

10.8. táblázat: Az ellentétes társadalmi viszonyok további esetei

A 10.8. táblázat alsó soraiban szemléltetett támadó játéknak megfelelő játék a Gyáva nyúl vagy Csirke játék, amelynek a valóságban olyan társadalmi viszony felel meg, amelyben a két fél egy adott társadalmi jószág megszerzésére irányuló érdekei alapvetően ellentétesek, de érdekeik egybeesnek abban a vonatkozásban, hogy elkerüljék az éles konfliktust, amelynek eredményeként nemcsak megakadályozhatnák egymást abban, hogy megszerezzék az adott jószágot, hanem még további jelentős érdeksérelmeket is előidézhetnek egymás számára. (Vö. pl.: Lyons 1994: 106; Tóth 1997: 75-78; Heckathorn 2001: 277)

Példaként térjünk vissza arra az esetre, amikor két igazán esélyes egyén jöhet szóba egy adott vezetői beosztás elnyerésére, de mások is törekszenek az adott beosztás elnyerésére, és az igazán esélyes két fél közül várhatóan az nyerheti el az adott beosztást, aki nemcsak saját alkalmasságát tudja leginkább alátámasztani, hanem emellett a másik fél alkalmatlanságát is jelentősebb mértékben bemutatja. Ebben a játékban eleve adottnak vesszük, hogy mindkét fél igyekszik saját alkalmasságát bemutatni, és magatartásukat visszahúzódónak vagy támadónak abban a vonatkozásban tekintjük, hogy mennyiben törekszenek egymás alkalmatlanságát bizonyítani és e bizonyításhoz támogatókat szerezni. A támadó magatartás következtében a támadó fél nemcsak abban a vonatkozásban idézhet elő érdeksérelmet a másik félnek, hogy rontja az esélyét az adott vezetői állás elnyerésére, hanem más vonatkozásokban is rontja a másik fél értékelését, és ezáltal érdekei érvényesítésének az esélyét.[22]

[22] Másik példaként említjük, hogy Málik József Zoltán és Mérő László gyáva nyúl játékként értelmezi a 2006-ban Magyarországon kialakult konfliktust a két nagy parlamenti párt, illetve vezetőik között. (Málik 2009: 38-41; Mérő 2006)

Ha az egyik fél a támadó, a másik fél a visszahúzódó stratégiát választja, az előbbi elnyeri a szóban forgó vezetői beosztást (hozadéka 10 pont értékű), a másik fél viszont – azon túl, hogy nem nyeri el a vezetői beosztást – jelentős érdeksérelmeket szenved (hozadéka –5 pont értékű); és a másik fél szempontjából hasonlóan. Ha mindkét fél a visszahúzódó stratégiát választja, 50 százalékos valószínűséggel vagy az egyik, vagy a másik fél nyeri el a vezetői beosztást, a valószínűségeket is figyelembe véve mindkét fél várható hozadéka 5 pont értékű. Ha mindkét fél a támadó stratégiát választja, egyre jelentősebb mértékben be kell mutatniuk egymás alkalmatlanságát, aminek eredményeként kölcsönösen hozzájárulnak egymás igen rossz értékeléséhez. Végül egy harmadik, eredetileg esélytelen egyén nyeri el az adott vezetői beosztást, aki a szóban forgó két fél összeférhetetlenségére hivatkozva mindkettőjüket elbocsátja; így mindkét fél hozadéka –10 pont értékű.

Az egyik fél szempontjából nézve, ha a másik fél a visszahúzódást választja, az előbbi fél számára a támadó stratégia az optimális, ha viszont a másik fél a támadást választja, az előbbi fél számára a visszahúzódó stratégia az optimális; és a másik fél szempontjából nézve hasonlóan. Tehát ebben a játékban két egyensúlyi kölcsönhatás létezik, amelyben az egyik fél visszahúzódó magatartást, a másik fél támadó magatartást tanúsít, illetve fordítva. Azonban mindkét fél számára az a legkedvezőbb, ha ő támad, a másik pedig visszahúzódik, következésképpen nagy a valószínűsége annak is, hogy mindkét fél a támadó stratégiát választja, ezáltal súlyos érdeksérelmeket okozva egymásnak. Még kielégítőnek tűnhet mindkét fél számára az a változat, hogy mindketten visszahúzódnak, ezért a súlyos érdeksérelmek elkerülésére tekintettel mindketten választhatják egymástól elkülönülten is a visszahúzódást; vagy kezdeményezhetik egymás között a megegyezést abban a vonatkozásban, hogy a konfliktust még elfogadható keretek között tartsák vagy teljes mértékben kiküszöböljék. A szóban forgó esetben tehát elvileg egyaránt kialakulhat társadalmi konfliktus a felek között és lehetséges egyoldalú vagy kétoldalú tartózkodás is a negatív kölcsönhatástól; valamint kialakulhat megegyezés is a felek között a konfliktus korlátozására vagy elkerülésére.

Dahrendorf konfliktuselméleti felfogása szerint a társadalmi konfliktus általános jelenség, társadalmi konfliktus mindenütt jelen van, ahol társadalmi élet van. (Dahrendorf 1976: 208) Felfogásunk szerint viszont egy adott társadalmi csoportban a társadalmi viszonyok általában nagyrészt egybeesési viszonyok, esetleg azonossági viszonyok, és az ellentétes társadalmi viszonyokhoz képest is viszonylag ritkán tapasztalható társadalmi konfliktus a társadalmi csoport tagjai között. Ha két egyén vagy csoport között mégis létrejön társadalmi konfliktus, annak folyamata és átfogó hozadéka a felek számára igen különbözőképpen alakulhat. Alapvetően az adott társadalmi viszonyok által meghatározottan előfordulhat az, hogy mindkét fél számára eredménytelen vagy negatív hozadékú a konfliktus, esetleg az egyik fél nyer és a másik veszít. Előfordulhat az is, hogy idővel mindkét fél tartózkodik a negatív hatástól és így megszakad vagy elhal a konfliktus. Esetleg egy harmadik résztvevő, aki vagy amely mindkét féllel szemben vagy legalább az

egyik féllel szemben hatalommal rendelkezik, társadalmi kényszerítés alkalmazásával elfojtja az adott konfliktust. A *társadalmi konfliktus megoldásáról* akkor beszélünk, ha a konfliktus olyan megegyezéssel vagy döntéssel ér véget, amelynek következményeként mindkét fél kielégítő mértékben érvényesítheti az érdekét oly módon, hogy ezzel nem sérti jelentősen a másik fél érdekét; így a két fél adott érdeke érvényesítésében várhatóan már kölcsönösen tartózkodni fog az egymást érintő további negatív társadalmi hatásoktól.

A legjellemzőbb megoldási módokat említve, a társadalmi konfliktus megoldásának egyik lehetséges módja a felek közötti tárgyalás eredményeként elért megegyezés, harmadik résztvevő érdemi részvétele nélkül. A másik lehetséges módja egy – a két féllel szemben az adott eljárás vonatkozásában hatalommal rendelkező – harmadik résztvevő (pl. felső vezető vagy bíróság) olyan döntése révén történő megoldás, amelynek elfogadása kötelező érvényű a két félre nézve, de amely kielégítő mindkét fél számára. Bizonyos esetekben adott a felek aktuális lehetősége, hogy önként válasszák ki egyoldalúan vagy egyetértésben a kötelező érvényű döntést hozó egyént vagy testületet; más esetekben kötelezően előírt a harmadik résztvevő mint döntéshozó bevonása az adott konfliktus megoldásába. A konfliktus megoldásának ez a két módja valójában nem zárja ki egymást, a kötelező érvényű döntést hozó harmadik résztvevő lehetőséget nyújthat a két fél közötti megegyezésre is. (Kulcsár 1997: 164-165) A társadalmi konfliktus megoldásának harmadik lehetséges módjaként említjük a közvetítést, amelyre – főleg az elmélet engedményes vagy eklektikus szintjén – az alábbiakban röviden kitérünk.

A társadalmi konfliktusok megoldásában a *közvetítést* (mediációt) meghatározhatjuk úgy, mint olyan megegyezési folyamatot, amelyben a nagyrészt ellentétes érdekekkel rendelkező és egymással vitázó felek kölcsönös engedmények árán megkísérlik összeegyeztetni érdekeik érvényesítését, tisztázni és lehetőség szerint feloldani nézeteltéréseiket, egy mindkét fél által egyetértően elfogadott harmadik résztvevő bevonásával és segítségével. (Vö.: Kressel 2000: 522) A közvetítő (mediátor) adott esetben lehet egy egyén, de lehet több egyén vagy egy testület is, aki vagy amely a tárgyalás számára kedvező körülményeket, különösen a két fél közötti megegyezés kialakulását elősegítő szabályok betartását igyekszik biztosítani.

Közvetítés révén viszonylag nagyobb az esélye a társadalmi konfliktus megoldásának: (1) ha a felek közötti erőviszonyok megközelítőleg kiegyenlítettek, (2) ha a konfliktus nem mélyült el nagymértékben, (3) ha a felek hajlamosak újraértelmezni a konfliktust és szándékukban áll a megegyezés, (4) ha a felek egyetértően elfogadják a közvetítőt; (5) ha a felek betartják a tárgyalásra vonatkozó és a megegyezést elősegítő szabályokat; (6) ha az adott érdekviszonyokkal összefüggésben nem képezik a két fél közötti vita tárgyát olyan alapelvek, ideológiák, amelyek vonatkozásában nehezen egyeztethetők össze a felek nézetei. (Vö.: Deutsch 2000: 31-34; Kressel 2000: 524-525) A közvetítés olyan társadalmi viszonyok esetében lehet leginkább eredményes, amelyek által meghatározottan a konfliktus folytatása eredményeként várhatóan mindkét fél számára negatív

lenne a konfliktus átfogó hozadéka, vagy közel azonos eséllyel nyerhetne vagy veszíthetne mindkét fél.

Fentebb láttuk, hogy ellentétes érdekviszonyokkal és hatalmi viszonyokkal jellemezhető ellentétes társadalmi viszonyok elvileg – a hatalommal rendelkező fél javára – társadalmi elnyomást és behódolást határoznak meg az adott egyének vagy csoportok között. Azonban azt is említettük, hogy az adott két fél további egyénekhez és csoportokhoz fűződő társadalmi viszonyait is figyelembe véve elvileg is kialakulhat társadalmi konfliktus egy hatalommal rendelkező és egy vele szemben hatalmi függésben lévő fél között; valamint a valóságban a hatalmi függésben lévő egyének felvállalhatják a konfliktust személyes értékek és/vagy érzelmek által motiválva is. Amennyiben hatalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének között alakul ki konfliktus, kevés az esélye az adott konfliktus megoldásának, akár csupán a két fél közötti tárgyalás, akár közvetítés révén. A hatalommal rendelkező fél ugyanis a másik fél behódolását tekinti természetesnek; és rendszerint azt tekinti az adott konfliktus megfelelő lezárásának, ha a másik fél önként vagy kényszerűen behódol, esetleg ha a másik felet eltávolítja vagy mások eltávolítják az adott társadalmi viszonyból vagy csoportból.

Amennyiben egymással szemben viszonylag kis erővel rendelkező két fél kerül egymással konfliktusba, a valóságban viszonylag gyakran előfordul, hogy az egyik fél adott konfliktus vonatkozásában jelentős érdeke egybeesik egy mindkét féllel szemben hatalommal rendelkező harmadik egyén vagy csoport érdekével, míg a másik fél érdeke ellentétes a hatalommal rendelkező egyén vagy csoport érdekével. Így az előbbi fél a konfliktus folyamán számíthat a hatalommal rendelkező egyén vagy csoport támogatására, következésképpen az utóbbi fél közvetve a hatalommal rendelkező egyénnel vagy csoporttal kerül konfliktusba. Ebben az esetben tehát szintén kevés az esélye az adott konfliktus megoldásának, akár csupán a két fél közötti tárgyalás, akár közvetítés révén. Amennyiben a hatalommal rendelkező egyén vagy csoport (pl. a két fél közvetlen vezetője vagy felsőbb vezetője) vállalkozik a szóban forgó két fél közötti közvetítésre, valószínűleg nagyrészt nem pártatlan közvetítőként fog részt venni a tárgyaláson, hanem az általa eleve támogatott félnek fog kedvezi a tárgyalás, valamint a tárgyalás eredményeként született megegyezés érvényesítése során.

Kérdésessé tehető az a – széles körben elfogadott – felfogás, amely szerint a közvetítőnek eleve semlegesnek és pártatlannak kell lennie. (Kressel 2000: 538) A két fél közötti közel kiegyenlített erőviszonyok esetében valószínűleg a semleges és pártatlan közvetítői magatartás a legalkalmasabb az adott konfliktus megoldására. Azonban ha a két fél között hatalmi viszony van, és ennek ellenére alakult ki közöttük konfliktus, a kifejezetten, illetve szándéka szerint semleges és pártatlan közvetítő valójában a hatalommal rendelkező félnek kedvez. Amennyiben az utóbbi esetben a közvetítő szándéka szerint sem semleges és pártatlan, valószínűleg főleg a hatalommal rendelkező fél érdekét tartja szem előtt a közvetítés során, és a hatalmi függésben lévő féltől vár el jelentősebb mértékű alkalmazkodást. Amennyiben a közvetítő mégis főleg a hatalmi függésben lévő fél érdekét tartja

szem előtt és kialakul egy olyan megegyezés, amely látszólag mindkét fél számára kielégítő, viszonylag nagy az esélye annak, hogy a hatalommal rendelkező fél bizonyos mértékben el fog térni a megegyezéstől.

Itt teszünk röviden említést a kényszerű társadalmi viszonyról. A *kényszerű társadalmi viszony* külső fedezetű intézmények által létrehozott objektív cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint az egyik és a másik fél számára a szükségletkielégítés negatív feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása. Az ilyen viszonyokban tehát társadalmi kényszereket és elkülönült erőviszonyokat találunk a felek között. A társadalmi életben, a társadalmi természetű és mindkét fél szempontjából kényszerű viszonyok nagyon kevéssé jellemzőek, ilyen viszonyok esetleg csak bizonyos vonatkozásokban, az ellentétes társadalmi viszonyokhoz kapcsolódóan jönnek létre. Például részben ilyen kényszerű viszonyok lehettek Magyarországon az 1950-es években az adóbehajtásért felelős községi hivatalnokok és a parasztok között, amennyiben az előbbiek is csupán kényszerből, főleg állásuk elvesztésétől tartva vállalták szerepüket. A kényszerű társadalmi viszonyok olyan sajátos spontán negatív társadalmi kölcsönhatást vagy társadalmi konfliktust határoznak meg a viszonyban lévő felek között, amelyeket alkotó cselekvések mind a cselekvések szubjektumainak, mind a cselekvések objektumainak az érdekeit sértik.

c) Az azonossági társadalmi viszony

Mint említettük, a társadalmi viszonyok a valóságban többnyire, illetve döntően úgynevezett külsőleges társadalmi viszonyok. Azonban az egyének viszonylag szűkebb körökben létrehozhatnak belsőleges társadalmi viszonyokat, illetve azonossági társadalmi viszonyokat is.

- Az *azonossági társadalmi viszony* belső fedezetű intézmények által létrehozott szubjektív cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek, illetve feltétlen eszközeinek egyének közötti tartós összekapcsolódása. Az azonossági társadalmi viszonyban érdekazonosságot és azonossági erőviszonyokat találunk a felek között.

Az azonossági társadalmi viszonyt az előző ábrákhoz hasonló 10.11. ábrán szemléltetjük. Az azonossági társadalmi viszony olyan belsőleges társadalmi viszony, amelyet mindkét fél szempontjából belső fedezetű intézmény hoz létre, tehát amely az adott intézmény révén a két fél által létrehozva és fenntartva létezik. Az azonossági társadalmi viszonyban mindkét fél számára a szükségletkielégítés eszközeit (E) képezik mind saját cselekvési lehetőségei, mind a másik fél cselekvési lehetőségei; és a szükségletkielégítés feltétlen eszközeit (NE) képezik mind saját cselekvési képességei, mind a másik fél cselekvési képességei.

- Az azonossági társadalmi viszonyok együttes társadalmi cselekvést, illetve társadalmi együttműködést határoznak meg az adott viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének között.

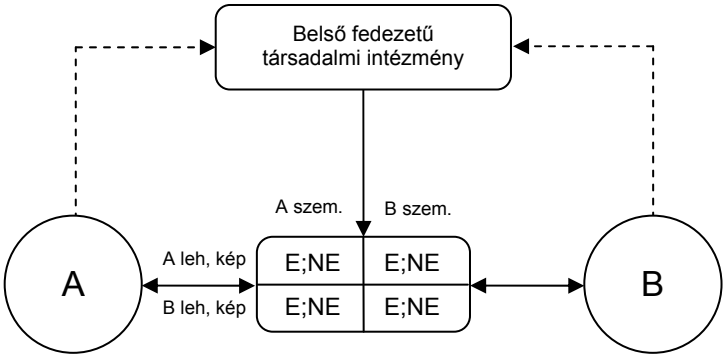

10.11. ábra: Az azonossági társadalmi viszony

Az ötödik fejezetben (3.1Bb) említettük, hogy a társadalmi együttműködésben az egyének belső fedezetű intézmény kialakítása révén kölcsönösen átengedik saját cselekvéseik irányítását és ellenőrzését másoknak, ugyanakkor maguk is irányítják és ellenőrzik mások cselekvéseit az együttesen meghatározott célok megvalósításában.

Az azonossági társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének összessége társadalmi egyesülést alkot; tehát azonossági társadalmi viszonyokat az általunk úgynevezett társadalmi egyesülésekben találunk. A társadalmi egyesülésekkel majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk, ahol majd jobban rávilágítunk a szóban forgó viszony természetére. Azonossági társadalmi viszonyokat találhatunk például egy klikk vagy érdekszövetség tagjai között, egy jól szervezett szakszervezeti csoportban a tagok között (bár valójában igen ritka az ilyen szakszervezeti csoport); vagy esetleg egy betéti társaságban is a tagok között, amennyiben a tagok együttesen alakítják ki a társaság szabályait.

Eddig leegyszerűsítve két fél közötti azonossági társadalmi viszonyról beszéltünk, de elvileg legalább három egyén kell az ilyen viszony létrehozásához. Azonossági társadalmi viszonyt ugyanis belső fedezetű intézmény kialakításával lehet létrehozni, és a negyedik fejezetben (1.1Ab) volt szó arról, hogy az egyének szintjén legkevesebb három egyén rendelkezhet a belső fedezetű intézmény fedezetével, amennyiben más intézményektől eltekintünk. Két egyén csupán bizalmon alapulva segítheti kölcsönösen egymás érdekeinek a megvalósítását, kivéve, ha a megegyezésük révén kialakult szabályok egy átfogóbb intézménybe vagy intézményrendszerbe illeszkednek.

Az előző alfejezetben (3.1Ab) említettük, hogy a strukturalista szemléletmódot képviselő konfliktuselméletek a társadalmi kölcsönhatások különböző típusai közül a társadalmi konfliktusokra helyezik a hangsúlyt. Ezzel ellentétben, a normativista szemléletmód képviselői szerint a társadalmi kölcsönhatás elvileg harmonikus együttműködés az adott egyének vagy csoportok között.

Például Parsons felfogása szerint az olyan kölcsönhatás képezi az alapvető vonatkoztatási pontját a társadalmi folyamat valamennyi elemzésének, amelyben két

vagy több egyéni cselekvő kölcsönhatásai kiegészítik egymást oly módon, hogy cselekvéseik kölcsönösen megfelelnek egymás elvárásainak. Feltételezése szerint a társadalmi folyamat elsődleges törvénye a megalapozott, egyensúlyban lévő kölcsönhatások fenntartására irányuló hajlandóság. (Parsons 1951: 204-205) Tökéletes intézményesülést feltételezve, a társadalmi intézmények, illetve a szabályok harmonikus, konfliktusmentes együttműködést határoznak meg az adott egyének vagy csoportok között. (Parsons–Shils 1962B: 194; ford. 1988: 9) A kölcsönhatásban lévő felek között kölcsönös érzelmi kötődés van, érzékenyek egymás beállítottságaira, azaz beállítottságaik jelentősek egymás számára mint szankciók, illetve reakciók, és a kölcsönhatás egyesített egy értékirányultság normatív mintájával, azaz mindkét fél elsajátította az értékmintát. Az ilyen kölcsönhatásokra az elvárások egymást kiegészítő jellege jellemző, azaz mindkét fél beállítottságai és cselekvései megfelelnek mindkét fél elvárásainak. (Parsons 1951: 251-252)

A szóban forgó felfogás szerint amennyiben azok a normatív minták, illetve szabályok, amelyek jegyében a felek kölcsönhatásban állnak egymással, mindkét fél részéről elfogadottak és világosak, az egyik fél cselekvései a mintáknak, illetve szabályoknak megfelelően kedvező reakciókra fogják késztetni a másik felet, és fordítva. Ennek megfelelően a szabályoknak való megfelelés vagy az attól való eltérés egybeesik azzal, hogy a kölcsönhatások kedvezőek vagy kedvezőtlenek a felek számára. Tehát a cselekvők érdekei, illetve szándékai szempontjából nézve, a kölcsönhatások megszilárdulásának az alapvető feltétele az, hogy a kölcsönhatásokban részt vevő felek a szabályoknak megfelelően cselekedjenek. A szabályoknak való megfelelés egyrészt közvetlenül kielégíti egy adott egyén saját szükséglet-diszpozícióit, másrészt ez egybeesik azzal, ahogyan az egyén mások kedvező reakcióit kiválthatja és kedvezőtlen reakcióit elkerülheti. (Parsons 1951: 37-38)

Az ötödik fejezetben (3.2Aa) rámutattunk arra, hogy Parsons hallgatólagosan az általunk úgynevezett tiszta közösségi intézményekre vonatkozó feltételezésből, vagy legalább a kvázi-közösségi intézményekre vonatkozó feltételezésből indul ki, és a valóságos társadalmi kölcsönhatásokat tulajdonképpen az általunk úgynevezett közösségi kölcsönhatásoknak tekinti. Azonban abban a vonatkozásban Parsons idézett felfogása jól jellemzi az azonossági társadalmi viszonyok által meghatározott társadalmi együttműködést is, hogy az elvileg megfelel az adott egyének által együttesen kialakított intézményes szabályoknak és az adott egyének elvárásainak. Korábban (2.2Ba) már említettük, hogy a belső fedezetű intézmények kialakításában és az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének az ellenőrzésében való érdemi részvétel elvileg biztosíthatja, hogy ezen intézmények által létrehozott belsőleges társadalmi viszonyok következményei megfeleljenek az intézményes szabályoknak. A tizenharmadik fejezetben azonban majd látjuk, hogy belső fedezetű intézmények kialakítása és fenntartása, és ezáltal belsőleges társadalmi viszonyok létrehozása eleve problematikus, tehát a valóságban az említett összefüggés csak bizonyos mértékben érvényesül.

d) Az egyoldalúan külsőleges társadalmi viszony

Az olyan társadalmi viszonyt, amelyet a következőkben egyoldalúan külsőleges társadalmi viszonynak nevezünk, pontosabb kifejezéssel élve egyoldalúan belsőleges és külsőleges társadalmi viszonynak kellene neveznünk; az ilyen társadalmi viszony elvileg egyaránt lehet (egyoldalúan külsőleges) egybeesési társadalmi viszony vagy (egyoldalúan külsőleges) ellentétes társadalmi viszony. Az egyoldalúan külsőleges társadalmi viszony különösen azért érdemel figyelmet, mert e viszonyok elemzésével rávilágíthatunk arra, hogy adott egyének érdekeket és társadalmi erőket, illetve társadalmi viszonyokat hozhatnak létre egyrészt önmaguk számára, másrészt mások számára.

A valóságban viszonylag gyakori típus az egyoldalúan külsőleges társadalmi viszony, illetve ezen belül az egyoldalúan külsőleges egybeesési vagy ellentétes társadalmi viszony.

- Az *egyoldalúan külsőleges társadalmi viszony* az egyik fél szempontjából belső fedezetű intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint számára a szükségletkielégítés eszközeinek, illetve feltétlen eszközeinek és részben pozitív vagy negatív feltételeinek, a másik fél számára a szükségletkielégítés pozitív vagy negatív feltételeinek és feltételes eszközeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása.

Ez a rövid definíció meglehetősen pontatlan, a pontosabb meghatározást az alábbiakban fejtjük ki. Az egyoldalúan külsőleges társadalmi viszonyban megkülönböztetjük a viszonyban lévő két felet, ahogyan azt a 10.12. ábrán szemléltetjük. Az egyik fél („*A*" fél) rendelkezik az adott intézmény vagy intézmények fedezetével; aki ezáltal egyrészt létrehozza saját érdekét és társadalmi erejét, másrészt a másik fél érdekét és társadalmi erejét, valamint létrehozza az adott érdekviszonyt és erőviszonyt. A szóban forgó társadalmi viszony összetettebb ahhoz képest, ahogyan ezt a viszonyt a 10.2. táblázatban szemléltetjük, mivel tartalmilag nem szimmetrikus viszonyról van szó; és jóval összetettebb a mindkét oldalról külsőleges vagy belsőleges viszonyhoz képest.

Az intézmények fedezetével rendelkező fél egyrészt bizonyos cselekvési lehetőségeket és képességeket hoz létre önmaga számára, amelyek a másik fél számára is jelentősek. Másrészt a másik fél számára is létrehoz bizonyos cselekvési lehetőségeket és képességeket, amelyek az előbbi fél számára is jelentősek. Az adott társadalmi viszony tehát „*A*" szempontjából döntően (mint majd látjuk, nem teljes mértékben) belsőleges viszony, a másik fél szempontjából külsőleges viszony.

Az intézmények fedezetével rendelkező és az adott viszonyt létrehozó fél saját cselekvési lehetőségei önmaga számára a szükségletkielégítés eszközeit (E), a másik fél számára a szükségletkielégítés pozitív vagy negatív feltételeit (±F) képezik. Tehát e vonatkozásban köztük érdekegybeesés vagy érdekellentét elvileg egyaránt létezhet. A viszonyt létrehozó fél társadalmi képességei önmaga számára a szükségletkielégítés feltétlen eszközeit (NE) képezik. A viszonyt létrehozó fél

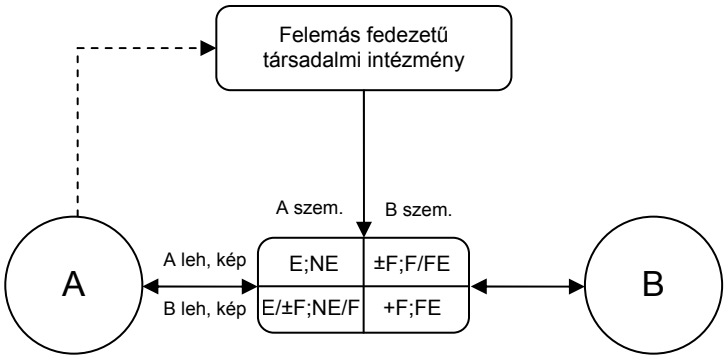

10.12. ábra: Az egyoldalúan külsőleges társadalmi viszony

társadalmi képességei a másik fél számára főleg a szükségletkielégítés feltételeit (F) képezik, illetve – érdekegybeeséshez vagy érdekellentéthez kapcsolódva – képezhetik a szükségletkielégítés pozitív vagy negatív feltételeit. Azonban a viszonyt létrehozó fél társadalmi képességei – az általa meghatározott korlátok között – a másik fél számára a szükségletkielégítés feltételes eszközeit (FE) is képezhetik, amennyiben a viszonyt létrehozó fél saját társadalmi képességeit és erejét a másik fél rendelkezésére bocsátja, a másik fél további egyénhez (vagy csoporthoz) fűződő viszonyában.

Az intézmények fedezetével rendelkező és a viszonyt létrehozó fél önmaga számára a másik fél cselekvési lehetőségeit és képességeit is a szükségletkielégítés eszközeiként (E), illetve feltétlen eszközeiként (NE) igyekszik létrehozni, amelyek az előbbi fél szándéka szerint határozzák meg a másik fél cselekvéseit. Korábban (3.1Ac) láttuk, hogy mindkét fél szempontjából belső fedezetű intézmények révén az egyének olyan társadalmi viszonyokat hoznak létre egymás között, amelyekben az egyik fél számára a másik fél cselekvési lehetőségei is a szükségletkielégítés eszközeit, és a másik fél cselekvési képességei is a szükségletkielégítés feltétlen eszközeit képezik, és viszont. Egyoldalúan belső fedezetű intézmények révén azonban az adott intézmények fedezetével egyoldalúan rendelkező fél önmaga számára a másik fél cselekvési lehetőségeit és képességeit elvileg csak bizonyos mértékben hozhatja létre a szükségletkielégítés eszközeként, illetve feltétlen eszközeként, részben a szükségletkielégítés – pozitív vagy negatív – feltételeként hozza létre. Ez egyrészt abból következik, hogy a másik féltől függetlenül létrejött cselekvési lehetőségek csak esetlegesen, illetve többé vagy kevésbé felelnek meg a másik fél számára mint a szükségletkielégítés feltételei, amelyekhez a másik fél racionálisan alkalmazkodva cselekszik; másrészt az adott viszonyt létrehozó fél által közvetlenül vagy közvetve megvalósított ellenőrzés többé vagy kevésbé tökéletlen. Tehát az egyoldalúan külsőleges társadalmi viszonyban az adott viszonyt létrehozó fél számára a másik fél cselekvési lehetőségei részben a szükségletkielégítés eszközeit (E), részben viszont a szükségletkielégítés pozitív vagy negatív feltételeit (±F) képezik. Így a két fél között e vonatkozásban is egyaránt létrejöhet érdekegybeesés

vagy érdekellentét. Az adott viszonyt létrehozó fél számára a másik fél társadalmi képességei részben a szükségletkielégítés feltétlen eszközeit (NE), részben viszont a szükségletkielégítés feltételeit (F) képezik, illetve – érdekegybeeséshez vagy érdekellentéthez kapcsolódva – képezhetik a szükségletkielégítés pozitív vagy negatív feltételeit. A másik fél mint szubjektum számára viszont az érdekét alkotó saját cselekvési lehetőségei a szükségletkielégítés pozitív feltételeit (+F), saját társadalmi képességei a szükségletkielégítés feltételes eszközeit (FE) képezik.

Az egyoldalúan külsőleges társadalmi viszonyban az adott viszonyt létrehozó fél – az adott viszonyon belül, a köztük lévő más viszonyoktól eltekintve – általában hatalommal rendelkezik a másik féllel szemben, mivel általában ilyen viszony létrehozása felel meg a viszonyt létrehozó fél érdekének. Azonban elvileg kiegyenlített vagy mérsékelten egyenlőtlen erőviszonyok is létrejöhetnek a viszonyban lévő felek között, amennyiben ez felel meg a viszonyt létrehozó fél érdekének. A valóságban a két fél közötti egyoldalúan külsőleges társadalmi viszonyok nagyrészt egymással szorosan összefonódva léteznek a mindkét fél számára külsőleges társadalmi viszonyokkal; így az adott két fél közötti valóságos társadalmi viszonyok nagyon összetettek és változatosak lehetnek.

Az egyoldalúan külsőleges társadalmi viszonyt létrehozó fél arra való tekintettel hoz létre a másik fél számára bizonyos cselekvési lehetőségeket és képességeket, hogy ez legalább hosszú távon megfelel az előbbi érdekének. A másik fél viszont – szintén saját hosszú távú érdekére tekintettel – elfogadja, hogy az adott cselekvési lehetőségek és képességek nagyrészt a viszonyt létrehozó fél számára a szükségletkielégítés eszközeit képezik, de arra való tekintettel valósítja meg az adott cselekvési lehetőségeket, hogy azok mennyiben állnak a saját érdekében, és társadalmi képességeit saját érdekének megfelelően igyekszik felhasználni. Az adott viszonyt létrehozó félnek tehát szükségszerűen vállalnia kell annak a valószínűségét, hogy az adott cselekvési lehetőségek részben eltérhetnek az érdekétől, és a másik fél bizonyos esetekben és bizonyos mértékben oly módon fogja megvalósítani érdekét, és oly módon fogja felhasználni társadalmi képességeit és erejét, hogy az nem felel meg az adott viszonyt létrehozó fél érdekének.

A hetedik fejezetben (4.2C) és a nyolcadik fejezetben (4.3Bc), az egyoldalúan külsőleges érdekviszonyokkal és erőviszonyokkal összefüggésben is felhívtuk a figyelmet arra, hogy az előző bekezdésben tulajdonképpen arról a valóságos problémáról van szó, amely a szervezéselméletben kialakult ügynökelmélet érdeklődésének a középpontjában áll. Az ügynökelméletben megkülönböztetik a megbízót és a megbízottat vagy ügynököt, akik közötti kölcsönhatásokat az általuk kötött szerződés szabályozza. A megbízó saját érdekében bizonyos feladat ellátásával bízza meg a megbízottat; ehhez meghatározza számára azokat a cselekvési lehetőségeket, amelyek megvalósítása révén az adott feladat ellátható, és a megbízottat felruházza az adott cselekvési lehetőségeknek megfelelő hatáskörrel. A megbízó az adott feladat megfelelő ellátásáért jutalmazza a megbízottat, és a megbízott szintén saját érdekében, a jutalomért vállalja az adott feladat ellátását.

Röviden itt is utalunk arra, hogy az ügynökelmélet szerint az így létrejött viszony a megbízó szempontjából magában rejti a következő főbb problémákat: (1) a megbízó és a megbízott érdekei nagyrészt eltérőek, és a megbízott saját érdekét szemmel tartva cselekszik; (2) általában nem lehet részletesen és egyértelműen szabályozni a megbízás teljesítését; (3) a megbízott adott feladat ellátására irányuló tevékenységének és e tevékenység eredményének a megfigyelése általában tökéletlen, így a megbízó hiányos ismeretekkel rendelkezik a megbízott magatartásáról és magatartásának eredményességéről. Tehát a megbízó nem képes teljes mértékben elérni, hogy a megbízott a megbízó érdekének megfelelően cselekedjen. Az ügynökelmélet képviselői rávilágítanak arra, hogy felfogásuk szerint milyen szerződéses szabályozás, illetve milyen ösztönző-, ellenőrző- és információs rendszerek alkalmazásával lehet e problémát többé vagy kevésbé megoldani. (Ehhez lásd pl.: Eisenhardt 1989; Ebers–Gotsch 1995: 264-281; Shapiro 2005)

Egyoldalúan külsőleges társadalmi viszonyt hoznak létre nagyrészt például egy vállalat tulajdonosai a tulajdonosok és a vállalat felső vezetői között, amennyiben a tulajdonosok alakítják ki azokat a szabályokat, amelyek a felső vezetők feladataként határozzák meg az adott vállalat működtetését. Az előbb említett ügynökelmélet képviselői rámutatnak arra, hogy a felső szintű vezetők érdekei részben eltérnek a tulajdonosok érdekeitől, és a felső szintű vezetők nagyrészt a tulajdonosoktól független erőkre tehetnek szert egyrészt az alárendeltekkel, másrészt a tulajdonosokkal szemben. Következésképpen a felső szintű vezetők részben a tulajdonosok érdekeivel ellentétesen érvényesítik saját érdekeiket, különösen akkor, ha a tulajdon sok részvényes között oszlik meg. (Fama 1980; Fama–Jensen 1983; Eisenhardt 1989; Ebers–Gotsch 1995: 272-276)

Egyoldalúan külsőleges társadalmi viszonyt hoz létre nagyrészt például egy vállalat felső vezetése a felső vezetők és az alsóbb szintű vezetők, valamint a felső vezetők és a legalsó szintű beosztottak között, amennyiben a felső vezetők rendelkeznek a vállalat intézményeinek (a szervezeti és működési szabályzatnak, az ösztönzési szabályrendszernek stb.) a fedezetével. A felső vezetők bizonyos cselekvési lehetőségeket határoznak meg az alsóbb szintű vezetők és a beosztottak számára, az adott cselekvési lehetőségeknek megfelelő hatáskörökhöz juttatják az alsóbb szintű vezetőket és a beosztottakat, és részben más társadalmi képességeket (személyes társadalmi képességeket, társadalmi képesítéseket stb.) is jelentőssé tesznek számukra mint szubjektumok számára. A felső szintű vezetők azonban az általuk megvalósított ellenőrzés révén általában nem képesek azt biztosítani, hogy az alsóbb szintű vezetők és a beosztottak érdekei eleve megfeleljenek a felső szintű vezetők érdekeinek, és az alsóbb szintű vezetők és a beosztottak a felső szintű vezetők érdekeinek és szándékainak megfelelően használják fel társadalmi képességeiket, illetve társadalmi erőiket és érvényesítsék saját érdekeiket.

A nyolcadik fejezetben (4.3Bc) főleg azt a problémát fogalmaztuk meg az ügynökelmélettel szemben, hogy e szerint nem világos, melyik fél rendelkezik, illetve melyik fél mennyiben rendelkezik az adott társadalmi viszonyt létrehozó

intézmény vagy intézmények (illetve szerződés) fedezetével. Az általunk egyoldalúan külsőleges társadalmi viszonynak nevezett viszonyban egyoldalúan az egyik fél rendelkezik az adott viszonyt létrehozó intézmény fedezetével. A másik fél elvileg csak abban a tekintetben dönthet, hogy elfogadja a számára eleve adott szabályokat vagy nem, és belép az intézmény érvényességi körébe vagy nem. Bár az ügynökelméletben kifejezetten két egyenrangú szerződő felet feltételeznek, az ügynökelmélet érdeklődésének a középpontjában valójában olyan megbízó és megbízott közötti viszonyok állnak, ahol a megbízó alakítja ki az intézményeket és hozza létre a megbízó és a megbízott közötti társadalmi viszonyt. A szóban forgó két fél normatív szempontból sem két egyenrangú fél, és az adott viszonyt létrehozó megbízó általában jelentősebb erővel, illetve többnyire hatalommal rendelkezik a megbízottal szemben. Az előbb hivatkozott helyen azonban rámutattunk arra is, hogy az adott intézményeket kialakító és az adott társadalmi viszonyt létrehozó fél esetleg lehet a megbízott is. Ebben az esetben a megbízó elvileg csak abban a tekintetben dönthet, hogy a számára eleve adott szabályok szerint megbízza a másik felet az adott feladat ellátásával vagy nem. Például ha egy egyén megbíz egy bankot pénzének a kezelésével és bizonyos pénzügyi műveletek rendszeres lebonyolításával, jellemzően a bank alakítja ki a bank és az ügyfél mint megbízó közötti kölcsönhatásokat szabályozó intézményt, illetve intézményeket, és ezáltal a bank hozza létre a bank és az ügyfél közötti társadalmi viszonyt. A szóban forgó esetben általában a megbízott rendelkezik jelentősebb erővel a megbízóval szemben.[23]

Általában véve azok a tényezők határozzák meg azt, hogy az egyoldalúan külsőleges társadalmi viszonyokban a társadalmi intézmények fedezetével rendelkező és az adott viszonyokat létrehozó fél számára a másik fél cselekvési lehetőségei és képességei részben a szükségletkielégítés feltételeivé válnak, amelyek eltérítik az érdekeket és a társadalmi erőket, illetve az érdekek és az erők következményeit az intézményes szabályoktól és az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékaitól. E tényezőkkel a hetedik fejezetben (3.1B) és a nyolcadik fejezetben (4.2B; 4.3Bc) már foglalkoztunk, itt ezzel a kérdéssel nem foglalkozunk.

- Az egyoldalúan külsőleges társadalmi viszony elvileg egyaránt lehet egybeesési társadalmi viszony és/vagy ellentétes társadalmi viszony, amely az egybeesési és/vagy az ellentétes társadalmi viszony következményeinek tekintett társadalmi kölcsönhatásokat határoz meg a két fél között.

Fentebb említettük, hogy az egyoldalúan külsőleges társadalmi viszonyban az adott viszonyt létrehozó fél – az adott viszonyon belül, a köztük lévő más viszonyoktól eltekintve – általában hatalommal rendelkezik a másik féllel szemben.

[23] Itt eltekintünk annak a kérdésnek a tárgyalásától, hogy a megbízó és a megbízott intézményes helyzetek a korábban tárgyalt azonossági társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének körében, belső fedezetű intézmények által kialakítva is létezhetnek.

Ezért itt arra helyezzünk a hangsúlyt, hogy milyen kölcsönhatások jönnek létre az olyan egyoldalúan külsőleges társadalmi viszonyok által meghatározottan, amelyek hatalmi viszonyokat foglalnak magukban.

A viszonyt létrehozó, és az adott társadalmi viszonyban hatalommal rendelkező fél szándéka szerint olyan érdeket igyekszik létrehozni a másik fél számára, hogy ez az érdek egybeessen az előbbi fél érdekének bizonyos összetevőivel; valamint olyan társadalmi képességeket igyekszik létrehozni a másik fél számára, amelyek a viszonyt létrehozó fél érdekének is megfelelő cselekvések megvalósítására teszik alkalmassá a másik felet. Tehát a viszonyt létrehozó fél azt igyekszik elérni, hogy miközben a másik fél csupán saját érdekére tekintettel cselekszik, ugyanakkor – szándékától függetlenül – eleve megvalósítsa az előbbi fél érdekét is. Például egy vállalat tulajdonosai és felső vezetői a vállalat intézményeinek a kialakítása révén olyan társadalmi viszonyokat igyekeznek létrehozni, amelyek által meghatározottan az adott vállalat alkalmazottai miközben arra való tekintettel érvényesítik érdekeiket, hogy elfogadható ráfordítással minél többet keressenek, illetve adott keresetet minél kevesebb ráfordítással érjenek el, eleve ellátják munkafeladataikat, és ily módon a felső vezetők kiemelkedő keresetét és a tulajdonosak profitját is biztosítják.

A két fél közötti érdekegybeesés többé vagy kevésbé a viszonyt létrehozó fél cselekvési lehetőségeire is kiterjedhet, tehát a viszonyt létrehozó fél cselekvési lehetőségei képezhetik a másik fél érdekét is, de azzal nagyrészt ellentétesek is lehetnek. Visszatérve a fenti példára, a vállalat tulajdonosának pénzt kell adnia a vállalat alkalmazottai részére az általuk elvégzett munkáért, és érdekeik e tekintetben egybeesnek; azonban a vállalat tulajdonosa érdekének általában az felel meg, ha adott munkáért minél kevesebben fizet, az alkalmazottak érdekének viszont az felel meg, ha adott munkával minél többet keresnek. A vállalat tulajdonosának érdekében állhat egy adott szervezeti egység fejlesztése és az adott szervezeti egységben a munkakörülmények javítása, és érdeke e tekintetben egybeeshet az alkalmazottak érdekeivel; de a vállalat tulajdonosának érdekében állhat egy adott szervezeti egység visszafejlesztése és az adott szervezeti egységben a munkakörülmények elhanyagolása is, és érdeke e tekintetben ellentétes lehet az alkalmazottak érdekeivel.

Mint említettük, az egyoldalúan külsőleges társadalmi viszonyban az adott viszonyt létrehozó fél – az adott viszonyon belül, a köztük lévő más viszonyoktól eltekintve – általában hatalommal rendelkezik a másik féllel szemben. Amennyiben közöttük (egyoldalúan külsőleges) egybeesési társadalmi viszony létezik, és e viszony közvetlenül magánjószágra vonatkozik, a korábban (3.1Aa) tárgyaltaknak megfelelően, e viszony spontán pozitív társadalmi hatást és –kölcsönhatást határoz meg a felek között. A szóban forgó felek között közjószágra vonatkozóan is létezhet egybeesési társadalmi viszony, és ebben az esetben, az előbb hivatkozott helyen tárgyaltaknak megfelelően, bizonyos valószínűséggel különböző kölcsönhatások is kialakulhatnak a felek között, amelyek tárgyalásától itt eltekintünk.

Az egyoldalúan külsőleges társadalmi viszony által meghatározott társadalmi kölcsönhatás magában foglalja a viszonyt létrehozó fél részéről a másik fél támogatását is további egyénekkel és csoportokkal szembeni társadalmi kölcsönhatásokban, arra való tekintettel, hogy a másik fél megvalósíthassa az érdekében álló azon cselekvési lehetőségeit, amelyek a viszonyt létrehozó fél érdekében is állnak. A nyolcadik fejezetben (4.3Bc) tárgyaltaknak megfelelően, a viszonyt létrehozó fél határozza meg az általa kialakított és fenntartott szabályok révén, hogy a másik fél milyen körülmények között milyen érdekek megvalósításában, mely más egyénhez vagy egyénekhez fűződő viszonyában igényelheti vagy kérheti a támogatást; és a viszonyt létrehozó fél e támogatást, az általa kialakított szabályok figyelembevételével, saját belátása szerint és saját – rövid vagy hosszú távú – érdekének megfelelően nyújtja.

A viszonyt létrehozó fél a másik félnek a támogatást nyújthatja anélkül is, hogy a másik félnek viszonoznia kellene a számára pozitív társadalmi hatást, a viszonyt létrehozó fél felé teljesítendő pozitív hatással. Ebben az esetben a viszonyt létrehozó fél nem arra való tekintettel nyújtja a támogatást, hogy e vonatkozásban közvetlenül a közte és a másik fél közötti kölcsönhatások hozadéka pozitív a számára. A viszonyt létrehozó fél arra való tekintettel nyújtja a támogatást, hogy miközben a másik fél ezáltal megvalósíthatja érdekeit egy harmadik egyénnel (vagy csoporttal) való kölcsönhatásában, ugyanakkor nagyrészt megvalósítja a viszonyt létrehozó fél érdekét is. Például egy vállalat felső vezetése, amely a vállalat formális intézményrendszerét kialakítja, és ezáltal döntően létrehozza az adott vállalat társadalmi viszonyait, támogatásával biztosítja az alsóbb szintű vezetők számára a vezetési hatáskörükbe eső cselekvési lehetőségek megvalósíthatóságát azáltal, hogy – bizonyos negatív szankciók előírásával és szükség szerinti érvényesítésével – az alsóbb szintű vezetők beosztottait eltéríti attól, hogy vezetőiket akadályozzák e cselekvési lehetőségek megvalósításában.

A viszonyt létrehozó fél a másik félnek a támogatást nyújthatja azzal az elvárással is, hogy a másik fél a támogatás elfogadásával kötelezettséget vállal bizonyos ellenszolgálatokra, a viszonyt létrehozó fél számára pozitív társadalmi hatásra. Például egy felső szintű vezető az egyik beosztottját megvédheti egy másik beosztott előbbi beosztott számára ellenséges magatartásától, de a felső vezető ezért esetleg elvárja, hogy a megvédett beosztott rendszeresen tájékoztassa őt az adott szervezeti egységen belüli olyan jelentős történésekről, amelyekről egyébként valószínűleg nem szerezne tudomást.

Fentebb rávilágítottunk arra, hogy az egyoldalúan külsőleges társadalmi viszonyban a két fél érdekei többé vagy kevésbé ellentétesek is lehetnek egymással. Amennyiben a viszonyt létrehozó fél hatalommal rendelkezik a másik fél vonatkozásában és a közöttük lévő érdekviszonyok ellentétes viszonyok, az adott viszonyok, a korábban (3.1Ab) tárgyaltaknak megfelelően, elvileg – a hatalommal rendelkező fél javára – társadalmi elnyomást és behódolást határoz meg az adott egyének (vagy csoportok) között. Említettük, hogy a valóságban kevéssé valószí-

nű, de elvileg kiegyenlített erőviszonyok is létrejöhetnek az egyoldalúan külsőleges társadalmi viszonyban lévő felek között; és ebben az esetben, az előbb hivatkozott helyen tárgyaltaknak megfelelően, bizonyos valószínűséggel különböző kölcsönhatások is kialakulhatnak a felek között, amelyek tárgyalásától itt eltekintünk.

A társadalmi viszonyok típusait tárgyalva először a mindkét fél szempontjából külsőleges – egybeesési vagy ellentétes – társadalmi viszonyról volt szó. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy az intézmények fedezetével egyoldalúan rendelkező fél az egyoldalúan külsőleges társadalmi viszonyok létrehozása révén más egyének vagy csoportok között elvileg tisztán külsőleges társadalmi viszonyokat hozhat létre. Például, ha a felső vezetés az adott szervezet intézményeinek a kialakítása révén egyrészt az alsóbb szintű vezetők számára, másrészt a beosztottak számára létrehoz bizonyos cselekvési lehetőségeket és képességeket, ezáltal külsőleges társadalmi viszonyokat hoz létre az adott alsóbb szintű vezetők és az adott vezetők beosztottai között.

B) A közvetett társadalmi viszonyok

Eddig a közvetlen társadalmi viszonyok tipizálásával foglalkoztunk, amelyek elemeit, illetve összetevőit az adott viszonyokban lévő egyének cselekvési lehetőségei és cselekvési képességei, illetve érdekei és társadalmi erői képezik.

- *Közvetett társadalmi viszonynak* nevezzük az olyan viszonyt, amelyben mindkét felet társadalmi viszony fűz egy harmadik egyénhez (vagy csoporthoz), és e viszonyokat a harmadik cselekvő oldaláról ugyanazok az érdekösszetevők alkotják az egyik és a másik fél vonatkozásában.

Elvileg egy adott társadalmi viszony vagy közvetlen, vagy közvetett társadalmi viszony; a tisztán közvetett társadalmi viszonyban a felek között közvetlenül nincs társadalmi viszony. Azonban a valóságban adott egyének vagy csoportok között a közvetlen és a közvetett társadalmi viszonyok általában egymással szorosan összefonódva léteznek, és egymással szorosan összefonódva határozzák meg a társadalmi kölcsönhatásokat és általában a társadalmi jelenségeket.

A közvetett társadalmi viszonyok három fő típusát különböztetjük meg egymástól: a pozitív és a negatív konvergens társadalmi viszonyt, valamint a divergens társadalmi viszonyt; a szóban forgó típusokat a 10.13. ábrán szemléltetjük.

- A *pozitív konvergens társadalmi viszonyban* mindkét felet pozitív társadalmi viszony fűzi a harmadik cselekvőhöz; az egyik fél és a harmadik cselekvő között egybeesési vagy azonossági társadalmi viszony, a másik fél és a harmadik cselekvő között egybeesési társadalmi viszony van.

A tisztán közvetett társadalmi viszonyban mindkét felet nem fűzheti ugyanazon érdekösszetevők vonatkozásában azonossági társadalmi viszony a harmadik cselekvőhöz; ugyanis ha mindkét felet azonossági társadalmi viszony fűzné a harmadik cselekvőhöz, a három cselekvő együttesen hozná létre az adott viszonyt,

és a kiemelt két fél között is azonossági társadalmi viszony létezne, tehát a két fél között közvetlen társadalmi viszony is létezne.

- A *negatív konvergens társadalmi viszonyban* mindkét felet negatív társadalmi viszony, pontosabban fogalmazva ellentétes vagy kényszerű társadalmi viszony fűzi a harmadik cselekvőhöz.

Nézzük például a vállalatok közötti közvetett társadalmi viszonyokat a Jegybankhoz fűződő viszonyaik által közvetítve. Itt vállalaton értsük azokat a tulajdonosokat és felső vezetőket, akik az adott vállalat nyereségéből részesednek. Ha feltételezzük, hogy a Jegybank érdekének az felel meg, hogy fokozatosan leértékelje a forintot, ez megfelel az exportáló vállalatok érdekének és ellentétes az importáló vállalatok érdekével. Ugyanis várhatóan az exportáló vállalatok forintban elszámolt bevételei növekednek, míg az importáló vállalatok forintban elszámolt költségei növekednek. Az adott vonatkozásban tehát két exportáló vállalat között pozitív konvergens viszony, két importáló vállalat között negatív konvergens viszony van.

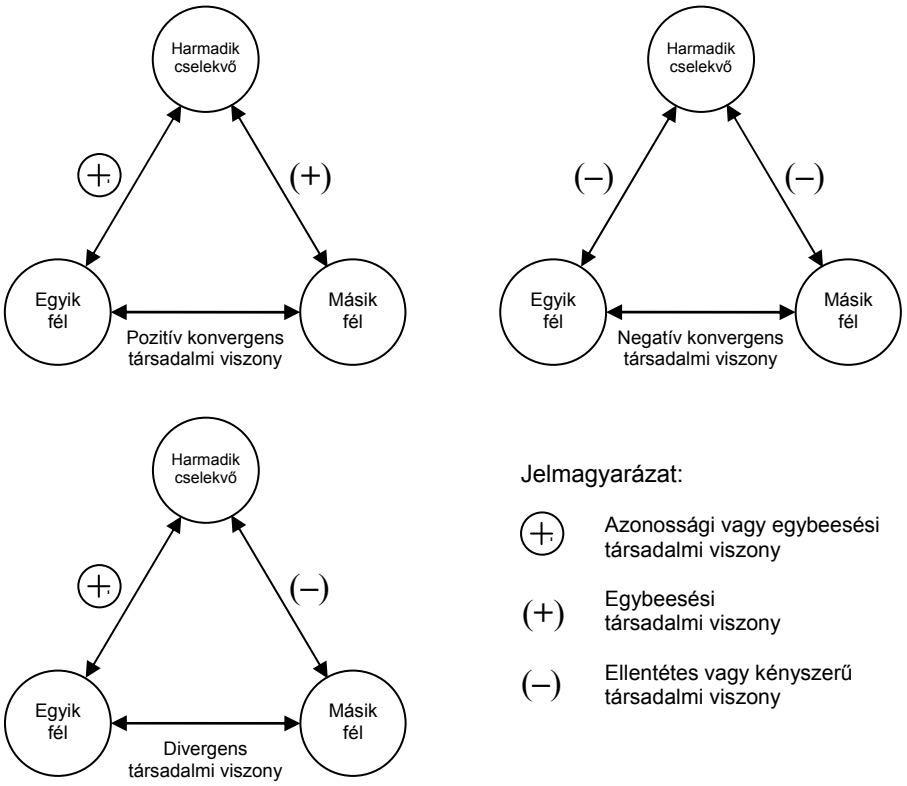

10.13. ábra: A közvetett társadalmi viszonyok típusai

A fenti példában egy exportáló és egy importáló vállalat között divergens társadalmi viszony van.

- A *divergens társadalmi viszonyban* az egyik felet egybeesési vagy azonossági társadalmi viszony, a másik felet ellentétes vagy kényszerű társadalmi viszony fűzi a harmadik cselekvőhöz.

Másik példaként említjük a szóban forgó viszonyokra vonatkozóan egy vállalat üzemei, illetve az adott üzemek dolgozói közötti közvetett társadalmi viszonyokat a vállalat tulajdonosai által közvetítve. Tételezzük fel, hogy a tulajdonosoknak – a várható keresletre való tekintettel – érdekében áll bizonyos termékek gyártásának a fejlesztése, más termékek gyártásának a csökkentése vagy megszüntetése; azaz érdekében áll az előbbi termékeket gyártó üzemek fejlesztése és az utóbbi termékeket gyártó üzemek gyártási kapacitásának a csökkentése vagy az adott üzemek bezárása. A fejlesztendő üzemek, illetve a fejlesztendő üzemek dolgozói között e tekintetben pozitív konvergens társadalmi viszonyok vannak; a leépítendő vagy bezárandó üzemek, illetve ezen üzemek dolgozói között negatív konvergens társadalmi viszonyok vannak. A fejesztendő üzemek és a leépítendő vagy bezárandó üzemek, illetve ezen üzemek dolgozói között viszont divergens társadalmi viszonyokat találunk.

- A közvetett társadalmi viszonyok elvileg közvetett társadalmi kölcsönhatásokat határoznak meg a felek között, amelyek a harmadik cselekvő közvetítésével valósulnak meg. A közvetlen kölcsönhatásokban a konvergens társadalmi viszony társadalmi közeledésre, a divergens társadalmi viszony társadalmi távolodásra késztetheti a feleket.

Például ha a leépítendő vagy bezárandó egyes üzemek dolgozói valamilyen formában hatékonyan tiltakoznak az adott termékek gyártásának a csökkentése vagy megszüntetése ellen, és elérik az erre vonatkozó korábbi tulajdonosi döntés visszavonását, ezzel pozitív társadalmi hatással vannak más olyan üzemekre, illetve olyan üzemek dolgozóira is, amelyek nem vettek részt a szóban forgó tiltakozásban.

A közvetett társadalmi viszonyok hosszabb távon bizonyos valószínűséggel közvetlen társadalmi kölcsönhatásokat is meghatározhatnak, amelyekre az elmélet engedményes szintjén lehetünk tekintettel. *Társadalmi közeledésen* azt értjük, hogy az összetett – részben egybeesési, részben ellentétes, esetleg részben semleges – közvetlen társadalmi viszonyaikban a felek hajlamosak a valóságos egybeesési viszonyokhoz képest egybeeső érdekeiknek viszonylag nagyobb jelentőséget tulajdonítani; a felek figyelik egymás magatartását, és alkalmanként keresik az összehangolt cselekvés aktuális lehetőségeit, amelynek eredményeként idővel esetleg azonossági társadalmi viszony is létrejöhet közöttük. *Társadalmi távolodáson* azt értjük, hogy az összetett – részben egybeesési, részben ellentétes, esetleg részben semleges – közvetlen társadalmi viszonyaikban a felek hajlamosak a valóságos ellentétes viszonyokhoz képest ellentétes érdekeiknek viszonylag nagyobb

jelentőséget tulajdonítani; a felek figyelik egymás magatartását és idővel bizalmatlanná válnak egymás iránt.

Már említettük, hogy a közvetlen és a közvetett társadalmi viszonyok általában egymással szorosan összefonódva határozzák meg az egyének és csoportok közötti társadalmi kölcsönhatásokat és általában a társadalmi jelenségeket. Erre az összefüggésre a közvetlen és a közvetett társadalmi kapcsolatok vonatkozásában különösen a hálózatelemzés hívja fel a figyelmet. (Wellman 1991: 326-328) Főleg azok a közvetett társadalmi viszonyok fontosak az egyének vagy csoportok közötti társadalmi kölcsönhatások meghatározásában, amelyekben az adott két felet olyan egyénhez vagy csoporthoz fűzik közvetlen társadalmi viszonyok, aki vagy amely hatalommal rendelkezik velük szemben.

Kevésbé jelent problémát az egyének számára a társadalmi viszonyokhoz való alkalmazkodás (és a kutató számára a társadalmi kölcsönhatások magyarázata), ha a közvetlen és a közvetett társadalmi viszonyok megfelelnek egymásnak és hasonló kölcsönhatásokat határoznak meg vagy valószínűsítenek a felek között. A közvetlen és a közvetett társadalmi viszonyok azonban ellent is mondhatnak egymásnak. Előfordulhat például az, hogy két egyén vagy csoport között pozitív társadalmi kölcsönhatásnak kellene kialakulnia a közöttük lévő közvetlen társadalmi viszonyok alapján, és negatív társadalmi kölcsönhatásnak kellene kialakulnia a közvetett társadalmi viszonyok alapján. Az egymásnak ellentmondó közvetlen és közvetett társadalmi viszonyok létezése esetén a két fél elvileg főleg azokhoz a viszonyokhoz alkalmazkodik az adott két fél közötti közvetlen társadalmi kölcsönhatásokban, amelyek jelentősebb mértékben meghatározzák azt, hogy az adott egyének vagy csoportok milyen mértékben érvényesíthetik érdekeiket.

Például a munkahelyi szervezetekben a viszonylag kis erőkkel rendelkező alkalmazottak az egymás közötti kölcsönhatásokban bizonyos vonatkozásokban főleg nem az egymáshoz fűződő közvetlen társadalmi viszonyaikhoz, hanem a vezetőkhöz fűződő viszonyaikhoz alkalmazkodva cselekszenek, amelyek közvetett társadalmi viszonyt is képeznek a felek között. Így például az a beosztott, akit egybeesési vagy azonossági társadalmi viszonyok fűznek a vezetőhöz, kerülni fogja, hogy láthatóan segítse azt a beosztott társát, akit viszont ellentétes társadalmi viszonyok fűznek az adott vezetőhöz; még akkor is, ha a szóban forgó beosztottak érdekei közvetlenül nagyrészt egybeesnek.

A munkahelyi szervezetekben a vezetők gyakran választják azt a stratégiát, hogy ha a beosztottak között közeledést tapasztalnak, és tartanak attól, hogy olyan társadalmi egyesülés, illetve érdekszövetség jöhet létre a beosztottak körében, amelynek az érdeke ellentétes a vezetők érdekeivel, a beosztottak egy részének szövetséget ajánlanak, amelynek keretében különböző előnyökhöz juttatják őket, a beosztottak másik részének a rovására. Ezáltal nagyrészt divergens társadalmi viszonyokat hoznak létre a beosztottak két csoportja között, akik e viszonyok következményeként idővel eltávolodnak egymástól. Részben ez a vezetői stratégia eredményezi a munkahelyi szervezetekben az úgynevezett centrum-periféria vi-

szonyok kialakulását, illetve fenntartását. (Erről lásd: Friedman 1977: 105-129; Makó 1985: 81, 129, 163, 166)

Ha a közvetlen és a közvetett társadalmi viszonyok ellentmondanak egymásnak, meg lehet figyelni olyan törekvést (amely elvileg is csupán bizonyos valószínűséggel érvényesül), hogy az egyének összhangba hozzák közvetlen és közvetett társadalmi viszonyaikat, amennyiben képesek befolyásolni az adott viszonyokat létrehozó intézményeket; illetve közvetlen és közvetett társadalmi viszonyaik azon összetevőire helyezik a hangsúlyt az adott viszonyokhoz való alkalmazkodás során, amelyek összhangban vannak egymással vagy kevésbé mondanak ellent egymásnak. Például ha két egyén vagy csoport között már hosszabb ideje fennáll az érdekszövetség, de divergens társadalmi viszonyok jönnek közöttük létre egy olyan egyén vagy csoport vonatkozásában, amely hatalommal rendelkezik velük szemben, valószínűleg felbomlik közöttük a szövetség.

Az előző bekezdésben említett összefüggés formailag hasonló a kognitív egyensúlyelméletben megfogalmazott és a társadalmi hálózatelemzésben is hasznosított azon összefüggéshez, amely szerint – a háromoldalú érzelmi viszonyokban – az egyének kiegyensúlyozott érzelmi viszonyok kialakítására törekszenek. (Lásd pl.: Forgas 1989: 241-244; Scott 2009: 13-15) Wellman megfogalmazásában: „Ha *A*-t és *B*-t, valamint *B*-t és *C*-t kapcsolatok fűzik össze, akkor létezik egy rejtett, közvetett kapcsolat *A* és *C* között is, és megnő a valószínűsége annak, hogy valamikor a jövőben közvetlen kapcsolat is kialakul közöttük." (Wellman 1991: 334)

3.2. A piaci társadalmi viszonyok

A) A társadalmi csere és a piaci viszonyok

a) A társadalmi csere

Az ötödik fejezetben (3.1Ba) különbséget tettünk a játszmaszerű és a csereszerű társadalmi kölcsönhatások között. A játszmaszerű társadalmi kölcsönhatásban az egyik fél hat a másik fél szükségletkielégítésének társadalmi előfeltételeire és viszont, de a kölcsönhatás hozadéka az egyik és a másik fél számára pozitív vagy negatív, valamint egyenlő vagy különböző mértékű egyaránt lehet. A teljes társadalmi viszonyok általában játszmaszerű társadalmi kölcsönhatásokat határoznak meg az adott viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének és csoportok között, de esetleg ilyen viszonyok által meghatározottan is kialakulhat úgynevezett társadalmi csere.

A csereszerű társadalmi kölcsönhatás fogalmát a szociológiai csereelméletben kialakult felfogásnak megfelelően határoztuk meg. (Homans 1974; Blau 1964; Blau 1983: 204-214; Molm 2001: 260-261) Eszerint csereszerű társadalmi kölcsönhatásról vagy társadalmi cseréről akkor beszélünk, ha (1) mindkét fél ren-

delkezik egy-egy olyan létezővel, amely a másik fél számára a szükségletkielégítés előfeltételét képezi, és (2) mindkét fél számára a másik fél rendelkezésére álló létezővel való rendelkezés lenne a kedvezőbb; és így (3) létrejön az adott létezők olyan cseréje, amelynek hozadéka mindkét fél számára pozitív, de nem feltétlenül egyenértékű. A csereszerű társadalmi kölcsönhatás során az egyik fél eleve azzal az elvárással hat pozitívan a másik fél érdekének a megvalósulására, hogy a másik fél ezt viszonozni fogja, és a másik fél ennek az elvárásnak a tudatában viszonozza a pozitív társadalmi hatást.

A szociológiai csereelméletek „önérdekek" által motivált és racionálisan cselekvő egyéneket előfeltételeznek. Az egyes elméletek azonban különböznek a tekintetben egymástól, hogy tudatosan racionálisan cselekvő egyéneket feltételeznek, vagy feltételezésük szerint – a behaviorista pszichológia felfogásának megfelelően – az egyének az adott körülményekre vonatkozó múltbeli tapasztalataikra támaszkodva cselekszenek, de a külső megfigyelő szempontjából nézve cselekvéseik racionális cselekvések. (Molm 2001: 261)

A korai szociológiai csereelmélet főleg George C. Homans és Peter Blau munkáiban formálódott. Homans csereelmélete olyan általános tételeken alapszik, amelyek főleg pszichológiai természetűek és az egyének motívumaira vonatkoznak. Ezek szerint az egyének annál inkább motiváltak egy cselekvésre, minél inkább jutalmazzák azt, és minél értékesebb a jutalom a cselekvők számára. Az általa megfogalmazott öt alaptétel szerint az egyének olyan racionális lények, akik cselekvéseik hozadékának optimalizálására törekszenek. (Homans 1974: 16-39) Homans szerint az alaptételekből levezethetők az egyének közötti csereszerű kölcsönhatásokat, és ezáltal általában a társadalmi jelenségeket magyarázó tételek. Nézete szerint a társadalmi csere lényegében véve nem különbözik az egyének és a társadalmi csoportok szintjén. (I. m.: 358)

Blau korai csereelmélete is csupán a cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit veszi következetesen figyelembe a társadalmi csere magyarázatában. A szóban forgó elmélet alapfeltételezése, hogy az egyének azért lépnek egymással kölcsönhatásba, mert ez jutalmazó, illetve pozitív következményekkel jár számukra. Blau felfogása szerint a csere olyan társadalmi cselekvés, amely magában foglalja mások kedvező reakcióinak az elvárását. A másik fél, aki haszonhoz jut az adott egyén cselekvése révén, kifejezett formában vagy hallgatólagosan kötelezettséget vállal a viszonzásra. A csere egyoldalú kezdeményezése diffúz kötelezettséget hoz létre a kedvezményezett fél részéről, a viszonzás formája – a tisztán gazdasági cserétől eltekintve – általában meghatározatlan. Amennyiben a másik fél más módon nem képes az ellenszolgáltatásra, részben alárendelődik a kezdeményező félnek, és alkalmazkodással viszonozhatja a másik fél által nyújtott hasznot. Ha a kedvezményezett fél kötelezettségét nem teljesíti, elveszítheti a másik fél támogatását, és esetleg más negatív szankciókra is számíthat. (Blau 1964; Blau 1983: 204-214)

A hetvenes évek elejétől a társadalmi csereelmélet nagyrészt összekapcsolódott a társadalmi hálózatelemzéssel; ezzel összefüggésben az erő (power) és

annak használata vált a csereelmélet fő témájává, és nem önmagukban az egyéni cselekvők, hanem inkább a cselekvők közötti tartós viszonyok kerültek az érdeklődés középpontjába. (Molm 2001: 262) Főleg Emerson szociológiai csereelméletében fonódik össze a csereelmélet a társadalmi hálózatelemzéssel. Az említett szerző felfogása szerint a cserehálózatok az egyéni vagy kollektív cselekvők közötti közvetlen csereviszonyok készletei, amelyek kapcsolódnak egymáshoz. Az egyik fél ereje a másik féllel szemben egyenlő azzal, amilyen mértékben a másik fél függ az előbbitől; azaz amilyen mértékben a másik fél által értékelt következmények függnek az előbbi féllel való cserétől. A cselekvők kölcsönös függősége szolgáltatja az egymással szembeni erejük alapját. Ha a két cselekvő egyenlő mértékben függ egymástól, a köztük lévő erőviszony kiegyenlített; de ha az egyik fél nagyobb mértékben függ a másik féltől, mint fordítva, a köztük lévő erőviszony egyenlőtlen.[24] Az egyik fél minél jelentősebb mértékben függ a másik fél által megvalósítható ellenszolgáltatástól, annál nagyobb a potenciális költség, amit a másik fél kivethet az előbbi félre azáltal, hogy nem nyújtja az ellenszolgáltatást. Az erő struktúrája meghatározza a csere gyakoriságát és eloszlását, illetve azt, ahogyan a cselekvők használják az erőt, hogy fenntartsák a cserét vagy előnyre tegyenek szert. (Emerson 1981; Molm 2001: 262-264)

A társadalmi csere legnyilvánvalóbb formájában dolgok vagy adott dolog és pénz cseréje, de a társadalmi csere tárgya lehet más természetű létező is, például állás vagy beosztás, szavazat, kedvező vélemény, iskolai érdemjegy; a csere tárgyát képezhetik bizonyos cselekvési módok is, így például a másik fél befolyásának elfogadása, a másik fél érdekeinek megfelelő alkalmazkodás. (Molm 2001: 261) A társadalmi cserék során a pénz gyakran általános közvetítő eszközként szolgál, helyettesítve azt a jószágot, amelyhez az adott egyén vagy csoport a csere közvetítésével végül hozzá szeretne jutni.

A legegyszerűbb csereszerű kölcsönhatásokban a két fél cselekvése és egymásra való hatása időben közvetlenül kapcsolódik egymáshoz. Az esetek nagy részében azonban a csere hosszabb távon valósul meg; és az egyik fél cselekvését, illetve a másik félre vonatkozó kedvező hatását, amelyet az adott cselekvés viszonzására vonatkozó elvárással valósított meg, csak jóval később követi a kedvező hatás viszonzása; vagy a cserére vonatkozó megegyezéshez képest mindkét fél csupán később valósítja meg az elvárt cselekvést és a pozitív társadalmi hatást.

A csereszerű kölcsönhatásokban az egyik fél és a másik fél hozzájárulását a cseréhez a felek biztosíthatják előzetes megegyezéssel, amelynek keretében a felek megegyezésre jutnak a csere tárgyaira és körülményeire vonatkozóan. Azonban az egyik fél egyoldalúan is kezdeményezheti a cserét a másik fél számára kedvező hatással, azzal az elvárással és arra számítva, hogy a másik fél a kedvező hatást viszonozni fogja. (Molm 2001: 261-262) Az utóbbi esetben a kedvezményezett fél kötelezett-

[24] A nyolcadik fejezetben (4.3A) láttuk, hogy felfogásunk szerint a függőség csak az erő fordítottja és nem az alapja: a társadalmi erőviszony a visszájáról nézve társadalmi függőségi viszony.

sége a viszonzásra lehet csupán hallgatólagos, de a kedvezményezett fél kifejezett ígéretet is tehet a csere kiegyenlítésére. Racionálisan cselekvő egyéneket feltételezve, egy adott egyén egyoldalúan is hajlamos a csere kezdeményezésére és bízik a másik fél számára kedvező hatás viszonzásában, amennyiben a viszonzás valószínűségét is figyelembe véve az adott csere várható hozadéka pozitív, illetve pozitívabb más alternatív kölcsönhatások hozadékához képest. (Vö.: Coleman 1990: 91-105, 124-131)

Úgy is fogalmazhatunk, hogy a társadalmi cserét egyoldalúan kezdeményező fél társadalmi hitelt nyújt a másik félnek, a társadalmi hitel fogalmát a gazdasági hitel közgazdasági fogalmához hasonlóan meghatározva.

- A *társadalmi hitel* a másik fél érdeke érvényesülésének előmozdítása a viszonzás kötelezettségének a létrehozására irányuló szándékkal. A hitelt nyújtó félnek társadalmi követelése, a kedvezményezett félnek társadalmi tartozása keletkezik.

Az egyének adott körében, amelyen belül egy adott egyén hitelt nyújt egy másik egyénnek, intézményes szabályok vagy – erre az elmélet engedményes szintjén lehetünk tekintettel – kvázi-intézményes erkölcsi szabályok határozzák meg a hitel törlesztésére vonatkozó kötelezettséget. A valóságban a hitelt nyújthatják tisztán intelmeknek tekinthető erkölcsi szabályok vagy csupán személyes bizalom alapján is, de erre csak az elmélet eklektikus szintjén lehetnénk tekintettel.

A később (3.3) tárgyalandó társadalmi kapcsolatokra utalva jegyezzük meg, hogy ha a két fél között társadalmi kapcsolat van, amely által meghatározottan rendszeresen vagy várhatóan ismétlődően megvalósul közöttük a társadalmi csere, az a fél, aki adott esetben nem viszonozza az elvárásnak megfelelően a cserét kezdeményező fél részéről a kedvező hatást, ezzel az adott kapcsolat fennmaradását veszélyezteti. Sőt, a társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének szankcióként kizárhatják azt az egyént a kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének köréből, aki az adott körön belül nem viszonozza a kedvező hatást. Így minél jelentősebb egyrészt a kezdeményező félhez fűződő kapcsolat, másrészt minél jelentősebbek egészében a társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyénekhez fűződő kapcsolatok a kedvezményezett fél számára, az utóbbi annál nagyobb valószínűséggel viszonozni fogja a számára nyújtott pozitív hatást. (Vö.: Coleman 1990: 108)

A társadalmi csere lehet közvetlen csere vagy közvetett csere. Két egyén vagy csoport közötti közvetlen társadalmi csere folyamán az egyik fél pozitívan hat a másik félre, és a másik fél viszonozza a pozitív hatást. A társadalmi csere azonban lehet közvetett is, amikor három vagy több cselekvő közötti csere folyamán egy adott cselekvő által nyújtott pozitív hatás viszonzása közvetett, nem ugyanattól a cselekvőtől származik, akire az adott hatás vonatkozott. Például *A* valamilyen szolgálatot tesz *B*-nek, aki azt nem közvetlenül viszonozza, hanem egy *C* cselekvőnek a társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének körén belül, aki viszont *A*-nak nyújt bizonyos szolgálatot. E két típuson túl Molm megkülönbözteti az úgynevezett termelő cserét is, amelynek folyamán valamennyi egyén részt vesz

a közjószágot képező jószág előállításában. (Molm 2001: 261) Azonban az utóbbi értelemben mi társadalmi együttműködésről beszélünk, ami felfogásunk szerint nem csereszerű, hanem játszmaszerű társadalmi kölcsönhatás.

Mint már fentebb említettük, a teljes társadalmi viszonyok általában játszmaszerű társadalmi kölcsönhatásokat határoznak meg a felek között. Teljes társadalmi viszonyok által meghatározottan is kialakulhatnak csereszerű kölcsönhatások, ilyen viszonyok között azonban a csere egyrészt esetleges, másrészt többnyire nem egyenértékű, azaz a kölcsönhatás hozadéka a két fél oldaláról nézve különböző mértékű. A jelentősebb erőkkel rendelkező egyének vagy csoportok általában nagyobb hozadékra tesznek szert a csereszerű kölcsönhatások révén, a kevésbé jelentős erőkkel rendelkező egyénekkel és csoportokkal szemben. Teljes társadalmi viszonyok között az egyenértékű csere akkor valószínű, ha a felek között az erőviszonyok közel kiegyenlítettek.

b) A piaci viszonyok és a piaci csere

Rendszeresen főleg piaci társadalmi viszonyok által meghatározottan jönnek létre csereszerű társadalmi kölcsönhatások adott egyének és csoportok között, piaci társadalmi csere formájában. Mi nem vállalkozunk a piaci viszonyok érdemi elemzésére és a piaci csere érdemi magyarázatára, mivel ez főleg a közgazdaságtan érdeklődési körébe tartozik, és e kérdés érdemi tárgyalásától a szociológiai társadalomelméletnek ezen az általános szintjén eltekinthetünk. A társadalmi viszonyokra vonatkozó felfogásunkra (és kevés közgazdaságtani ismereteinkre) támaszkodva tulajdonképpen csupán arra vállalkozunk, hogy röviden meghatározzuk a piaci viszonyokat mint társadalmi viszonyokat, valamint különbséget teszünk a piaci viszonyok két fő típusa között. Ehhez kapcsolódva – a következő alfejezetben (3.2B) – elemezzük a piaci társadalmi viszonyok és a nem-piaci társadalmi viszonyok közötti legfőbb összefüggéseket, és rámutatunk arra, hogy felfogásunk szerint a piaci viszonyok elemzése és a piaci csere magyarázata mennyiben esik a szociológia érdeklődési körébe.

Korábban (1.2Bb) adott meghatározásunk szerint a társadalmi viszony intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek és/vagy feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása. Tehát a piaci társadalmi viszonyokat is olyan értelemben határozzuk meg, hogy e viszonyok elemi alkotórészeit intézmények által létrehozott és a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségek és képességek alkotják.

- A *piaci társadalmi viszony* az egyének (vagy csoportok) adott körében bizonyos javak és/vagy szolgáltatások cseréjére, illetve adására és vételére irányuló, intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek és/vagy feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása.

A piaci társadalmi viszony kiemelt meghatározásában adottaknak tekintjük az egyének vagy csoportok általános motívumait bizonyos javak és/vagy szolgáltatások cseréjére, és az adott általános társadalmi motívumoknak megfelelő cselekvési lehetőségek és képességek alkotják a piaci viszonyokat. Piaci viszonyokról annyiban beszélhetünk, amennyiben (jóval) több mint két egyén vagy csoport részéről irányul szándék bizonyos javak és/vagy szolgáltatások rendszeres cseréjére, így egy adott egyén vagy csoport választhat, hogy egy adott alkalommal melyik másik egyénnel vagy csoporttal valósítja meg a cserét.

A legegyszerűbb formában a piaci viszony két cselekvője az adott dolog vagy szolgáltatás *eladója* és *vevője*. Azonban az eladó és a vevő intézményes helyzetek esetenként felcserélhetők, ugyanaz a fél lehet egy adott dolog vagy szolgáltatás eladója és más dolog vagy szolgáltatás vevője is. A közgazdaságtanban kialakult szóhasználatnak megfelelően *árúnak* nevezzük az eladó által eladásra szánt és a vevő által megvenni szándékozott dolgot vagy szolgáltatást. A *kereslet* azt fejezi ki, hogy egy adott vevőnek szándéka irányul valamilyen dolog vagy szolgáltatás megvásárlására adott áron vagy csereértéken, és ehhez a megfelelő csereeszközzel is rendelkezik; a *piaci kereslet* egy adott dologra vagy szolgáltatásra mint árúra irányuló keresletek összessége. A *kínálat* az fejezi ki, hogy egy adott eladónak szándéka irányul valamilyen dolog vagy szolgáltatás eladására adott áron vagy csereértéken; a *piaci kínálat* egy adott dolog vagy szolgáltatás mint árú kínálatának az összessége. (Samuelson–Nordhaus 1999A: 107-113; Kopányi 1999A: 11)

Marshall meghatározása szerint „a piac emberek csoportjára vagy csoportjaira vonatkozik, akik közül egyesek megszerezni kívánnak bizonyos dolgokat, mások viszont kínálják az előbbiek által akart dolgokat". (Marshall 1919: 182; idézi Swedberg 1994: 260) A piaci társadalmi viszony fogalmára támaszkodva a piac fogalmát meghatározhatjuk a következőképpen is: a *piac* piaci társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének (vagy csoportok) és piaci társadalmi viszonyaik összessége. Tehát a piac egyrészt magában foglalja azon egyéneket (vagy csoportokat), akiknek szándékában áll adott javak vagy szolgáltatások cseréje, illetve megvétele és/vagy eladása. Másrészt, e szándék révén az adott egyének (vagy csoportok) beleesnek olyan intézmények érvényességi körébe, amelyek meghatározzák a csere lehetőségét, és elvileg biztosítják az adott cserén belüli pozitív hatások másik fél általi viszonzását. Harmadrészt, a cserére irányuló szándékokkal összefüggésben ezen intézmények, hatásaikban többnyire összefonódva más intézményekkel, piaci társadalmi viszonyokat hoznak létre az adott egyének (vagy csoportok) között.

A piaci viszonyok is lehetnek egyoldalú társadalmi viszonyok (2.1Ab), amikor az adott viszonyokat alkotó cselekvési lehetőségek és képességek az egyik oldalról a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit, a másik oldalról viszont a szükségletek tárgyait képezik az egyének (vagy csoportok) számára. Nagyrészt ilyen egyoldalú piaci társadalmi viszonyok találhatók például az egészségügyi szolgáltatások vagy a nemi szolgáltatások (a prostitúció) piacán. A következőkben mi csak a piaci viszonyokkal mint valamennyi résztvevő szempontjából társadalmi

viszonyokkal foglalkozunk, és a szóban forgó fogalom jelölésére a piaci társadalmi viszony kifejezés helyett gyakran csak a *piaci viszony* kifejezést használjuk.

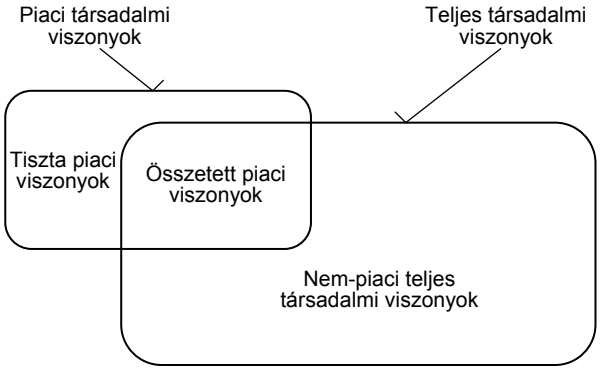

10.14. ábra: A piaci társadalmi viszonyok és a teljes társadalmi viszonyok egybeesése és elkülönülése

A piaci társadalmi viszonyok és a teljes társadalmi viszonyok elkülönülését és egybeesését a 10.14. ábrán szemléltetjük. A piaci társadalmi viszonyok elvileg lehetnek tiszta piaci viszonyok vagy nem tiszta, illetve összetett piaci viszonyok. A tiszta piaci viszonyok kifejezéssel azt a fogalmat jelöljük, amelyet többnyire tökéletes vagy kompetitív piaci viszonyoknak neveznek a közgazdaságtanban. A tiszta piaci viszonyok állnak a (főáramú) közgazdaságtan érdeklődésének a középpontjában, amelyekhez viszonyítva a nem tiszta (tipikusan a monopol, az oligopol és a monopolisztikus) piaci viszonyokat is értelmezik.

- *Tiszta piaci társadalmi viszonyoknak* nevezzük az olyan részleges társadalmi viszonyokat, amelyekben egymást kiegészítő cselekvési lehetőségek révén érdekegybeesés fűz össze elvileg számtalan eladót és vevőt a viszony két oldalán, társadalmi erőviszonyok nélkül.

A tiszta piaci viszonyok is intézmények által meghatározottan jöhetnek létre, de az intézmények csupán általában határozzák meg a csere lehetőségét, és elvileg biztosítják az adott cserén belüli pozitív hatások másik fél általi viszonzását. A korábban (2.1Ab) részleges társadalmi viszonyoknak nevezett viszonyokon belül azok a viszonyok, amelyeket tiszta piaci viszonyoknak nevezünk, önmagukban véve is jelentős viszonyok, és önmagukban véve is sajátos társadalmi kölcsönhatásokat határoznak meg az egyének és csoportok között. Tiszta piaci társadalmi viszonyok által meghatározottan a két fél között azért jöhet létre csere erőviszonyok nélkül is, mert e vonatkozásban érdekük egybeesik.

A tiszta piaci viszonyokra vonatkozó, a neoklasszikus közgazdaságtanban megfogalmazott fő előfeltételezések – a tökéletes informáltságra vonatkozó elő-

feltételezésen túl – a következők. Egyrészt a piac szereplői racionálisan cselekvő egyének vagy csoportok, akik adott, viszonylag állandó preferenciákkal rendelkeznek. Másrészt a piaci cserét intézmények vagy más természetű körülmények nem korlátozzák, valamint korlátozástól mentes a piacra való belépés és a piacról való kilépés is. Harmadrészt az adás és vétel tárgyát képező termékek hasonlóak, homogének, a felhasználás szempontjából nézve felcserélhetők. A negyedik előfeltételezés a piacon kölcsönhatásban lévő egyének vagy csoportok számára vonatkozik. E tekintetben tiszta piaci viszonyok annyiban lehetségesek, amennyiben sok kis eladó és sok kis vevő kínálja az adott dolgot vagy szolgáltatást eladásra és keresi megvételre, és elkülönülten egyiküknek sincs befolyása a piaci kínálat és kereslet alakulására. Tehát a tiszta piaci viszonyok esetében az árak vagy csereértékek az egyes cselekvők szempontjából nézve cselekvéseik feltételeit képezik, amelyeket el kell fogadniuk. (Pl.: Becker 1998: 13-16; Hodgson 1994: 60; Kopányi 1999B: 210-212; Marshall 2000: 285-286) További jelentős előfeltételezések vonatkoznak a viszonyok és a kölcsönhatások szubjektumaira, valamint a cserét megvalósító viselkedési egységekre, amelyekkel később (3.2B) foglalkozunk.

A tiszta piaci viszonyok egyik lényeges sajátossága tehát az, hogy olyan cselekvési lehetőségek kapcsolódnak tartósan össze az egyének vagy csoportok között a szükségletkielégítés feltételeiként, amelyek egymást kiegészítik. Az adott árúk eladói eladhatnak, ha az adott árúkra igényt tartók vásárolhatnak; illetve fordítva, az utóbbiak vásárolhatnak, ha az előbbiek eladhatnak. Tehát a felek érdekei ebben a vonatkozásban egybeesnek és kiegészítik egymást, ezért létrejöhet közöttük a csereszerű kölcsönhatás anélkül, hogy társadalmi erővel rendelkeznének egymással szemben. Abban a vonatkozásban azonban már ellentétesek a piaci viszonyokkal egymáshoz fűzött és különböző (eladói és vevői) intézményes helyzetben lévő egyének érdekei, hogy mindkét fél érdekének az felel meg, ha a csere hozadéka a lehető legnagyobb a számára. Ezt az érdekellentétet épp a tiszta piaci viszonyok oldják fel azáltal, hogy meghatározzák a piaci árakat vagy csereértékeket, amelyek elvileg mindkét fél számára mint feltételek adottak, és amelyekhez mindkét félnek alkalmazkodnia kell a csere során.

A tiszta piaci viszonyok másik lényeges sajátossága, hogy a két fél mint eladó és vevő nem rendelkezik egymással szemben társadalmi erővel, tehát társadalmi erőviszonyok nincsenek a viszonyban lévő felek között. Például Rex felfogása szerint tiszta piaci viszonyok között nem beszélhetünk erőről. (Rex 1981: 30) Ehhez hasonlóan Clegg szerint „ha *A* és *B* olyan cselekvők, akik szabadon lépnek egymással kapcsolatba (ennek ideális esete a készárúpiaci ügylet az árú vevője és eladója között) nehéz erőviszonyról beszélni". (Clegg 1989: 216) Az erőviszonyok hiánya elvileg azért – és a valóságban annyiban – lehetséges, mert és amennyiben egy adott egyént (leegyszerűsítve csak egyénekről beszélve) számtalan más egyénnel fűz össze olyan érdekviszony, amelyben érdekeik egybeesnek és kiegészítik egymást, és ezek az egyének társadalmilag elkülönültek egymástól. Következésképpen egy adott egyén mint vevő teljes mértékben független egy adott másik egyéntől

mint eladótól, és tetszése szerint léphet bármelyik eladóval kölcsönhatásba; illetve fordítva, egy adott egyén mint eladó teljes mértékben független egy adott másik egyéntől mint vevőtől, és tetszése szerint léphet bármelyik vevővel kölcsönhatásba. Valamelyik fél a cserétől való tartózkodással sem sértheti a másik fél érdekét, mert az adott cserének tiszta piaci viszonyok között elvileg számtalan hasonlóan előnyös alternatívája van.

A tiszta piaci viszony fogalmának kiemelt meghatározásában a különböző – eladói és vevői – intézményes helyzetben lévő egyének vagy csoportok közötti viszonyokat jellemeztük. Tiszta piaci viszonyok esetében a hasonló – eladói vagy vevői – intézményes helyzetben lévő egyének (vagy csoportok) között elvileg közvetlenül nincsenek társadalmi viszonyok, csak közvetett társadalmi viszonyok vannak, a másik intézményes helyzetben lévő felek által közvetítve. A hasonló javakat vagy szolgáltatásokat kínálók között – a vevőkhöz fűződő viszonyaik által közvetítve – negatív konvergens érdekviszonyok vannak a tekintetben, hogy az általuk kínált javak vagy szolgáltatások piaci ára, illetve csereértéke minél magasabb legyen. A hasonló javakat vagy szolgáltatásokat keresők között viszont a tekintetben vannak– az eladókhoz fűződő viszonyaik által közvetítve – negatív konvergens érdekviszonyok, hogy az általuk keresett javak vagy szolgáltatások piaci ára, illetve csereértéke minél alacsonyabb legyen.

Tiszta piaci viszonyokat feltételezve, az adott jószág kínálata és kereslete elvileg egyensúlyban van (a keresett mennyiség egyenlő a kínált mennyiséggel), amelynek megfelel egy adott egyensúlyi piaci ár. Azonban a kínálat és a kereslet változásaira az áron túl más tényezők is hatással lehetnek, ezért a valóságban az egyensúlyi ár a kínálat és a kereslet változásaival összefüggésben hosszabb vagy rövidebb időszak alatt alakul ki, illetve az ár változásainak a valamiféle középértékeként létezik. Az egyensúlyi ártól jelentősen eltérő árak mellett jelentős változások várhatók a keresleti és/vagy a kínálati oldalon; és e változások az egyensúly irányába mozdítják el mind az árat, mind az adott jószág keresett és kínált mennyiségét. (Neale 1998: 166-167; Samuelson–Nordhaus 1999A: 113-115; Kopányi 1999A: 15-16; Marshall 2000: 287)

A tiszta piaci viszonyoknak megfelelő valóságos piaci viszonyok viszonylag ritkák, jellemzően főleg bizonyos tömegfogyasztási cikkek piacán jönnek létre. A valóságos piaci viszonyok többnyire olyan viszonyok, amelyekben a piaci viszonyok és a teljes társadalmi viszonyok egymással összefonódva léteznek, és amelyeket összetett piaci viszonyoknak nevezünk.

- Az *összetett piaci társadalmi viszonyokban* részben teljes társadalmi viszonyok, azaz viszonylag összetett érdekviszonyok és erőviszonyok léteznek az adott egyének (vagy csoportok) között; az összetett piaci viszonyok által meghatározott társadalmi kölcsönhatásokban a csereszerű kölcsönhatások összefonódnak a játszmaszerű kölcsönhatásokkal.

A közgazdaságtan piaci egyensúlyra és az egyensúly hiányára vonatkozó felfogását értelmezhetjük úgy az érdek- és erőviszonyok szempontjából, hogy ha vi-

szonylag sok eladó és vevő van a piacon, de az adott jószág kereslete és kínálata az adott időszakban nincs egyensúlyban, bizonyos mértékben már összetett érdekviszonyok és erőviszonyok léteznek a piac résztvevői között. Amennyiben az adott jószág keresett mennyisége jelentős mértékben meghaladja a kínált mennyiséget, az eladók számára a vevőkkel szemben már társadalmi erőt is alkot a kínált jószággal való rendelkezés; és a vevők is különböző mértékű társadalmi erővel rendelkezhetnek az eladókkal szemben attól függően, hogy mennyi pénzt (vagy más létezőt) szánhatnak az adott jószág megvételére. Viszonylag szűkös kínálat esetében a vevők érdekei nagyrészt ellentétesek egymás között abban a tekintetben, hogy hozzájussanak az adott jószághoz, és az adott piaci árhoz képest magasabb árat ajánlva nagyrészt versenyezni fognak az adott jószág megszerzéséért. Ha viszont az adott jószág kínált mennyisége haladja meg jelentős mértékben a keresett mennyiséget, általában a vevők rendelkeznek jelentősebb társadalmi erővel az eladókkal szemben; de az eladók is különböző mértékű társadalmi erővel rendelkezhetnek a vevőkkel szemben attól függően, hogy nyereségüket szemmel tartva mennyit engedhetnek az árból a piaci árhoz képest. Viszonylag szűkös kereslet esetében az eladók érdekei nagyrészt ellentétesek egymás között abban a tekintetben, hogy a vevők éppen tőlük vásároljanak, és az adott piaci árhoz képest alacsonyabb áron kínálva – valamint kevesebb ráfordítással előállítva vagy beszerezve – az adott árút, az eladók nagyrészt versenyezni fognak egymással a vevők megnyeréséért. Viszonylag sok kis eladót és vevőt feltételezve, a szóban forgó verseny eredményeként alakulhat ki a kínálat és a kereslet egyensúlya, és az ennek megfelelő egyensúlyi piaci ár, és ily módon tiszta piaci viszonyok jöhetnek létre.

A tiszta piaci viszonyok kialakulását a valóságban főleg a piaci résztvevők számára és nagyságára vonatkozó előfeltételezés nem teljesülése akadályozza, de emellett akadályozhatják például jogi korlátozások, a piacon kínált javak és szolgáltatások helyettesíthetőségének a korlátai vagy a piac területi eloszlásának a jelentős különbségei. A közgazdaságtanban jelentős figyelmet szentelnek annak, hogy a tiszta piaci viszonyokra vonatkozó előfeltételezések a valóságban csak bizonyos mértékben teljesülnek vagy nem teljesülnek, és a tiszta piaci viszonyokhoz hasonló valóságos piaci viszonyokkal viszonylag ritkán találkozhatunk, még akkor is, ha csupán a piaci résztvevők számára és nagyságára vonatkozó előfeltételezés teljesülését vagy nem teljesülését vesszük figyelembe. A szóban forgó előfeltételezés teljesülése szempontjából a közgazdaságtanban jellemzően megkülönböztetik a sokoldalú piaci viszonyokat, a monopol, az oligopol és a monopolisztikus piaci viszonyokat.

A sokoldalú piaci viszonyokban elvileg számtalan, illetve valójában sok kis eladó és sok kis vevő kínálja és keresi az adott jószágot vagy szolgáltatást. Ezzel szemben a monopol piaci viszonyok esetében egyetlen résztvevő jelenti a piac teljes kínálatát vagy keresletét, és a monopólium lehet eladói vagy vevői monopólium. Az oligopol piaci viszonyok esetében néhány viszonylag nagy eladó vagy vevő található a piacon, melyek mindegyikének tevékenysége nagymértékben befolyásolja a kínálat és

a kereslet, valamint a piaci ár alakulását. Az oligopol piactól részben különbözik a monopolisztikus piac, ahol több résztvevő van a piacon, de azokat nem tekinthetjük teljes mértékben ugyanazon piac résztvevőinek, főleg azért, mert termékeik nem homogének, nem teljes mértékben helyettesíthetők. (Samuelson–Nordhaus 1999B: 722-723, 759-760; Vági 1999A: 231-232; Vági 1999B: 261) A nem sokoldalú piaci viszonyok eleve olyan összetett piaci viszonyok, amelyekben részben teljes társadalmi viszonyok, azaz viszonylag összetett érdekviszonyok és erőviszonyok léteznek az adott egyének vagy csoportok között. Például a monopólium mint eladó jelentős erővel, esetleg hatalommal rendelkezik az általa kínált jószágra vagy szolgáltatásra igényt tartó egyénekkel vagy csoportokkal, valamint az adott piacra eladóként belépni szándékozó egyénekkel vagy csoportokkal szemben.

B) A piaci és a nem-piaci társadalmi viszonyok

Az előző alfejezetben láttuk, hogy az összetett piaci viszonyok többé vagy kevésbé teljes társadalmi viszonyok, amelyekben viszonylag összetett érdekviszonyok és erőviszonyok léteznek az adott egyének vagy csoportok között; és az összetett piaci viszonyok által meghatározott társadalmi kölcsönhatásokban a csereszerű kölcsönhatások többé vagy kevésbé összefonódnak a játszmaszerű kölcsönhatásokkal. Ebben az alfejezetben arra világítunk rá, hogy nemcsak maguk a piaci viszonyok lehetnek többé vagy kevésbé teljes társadalmi viszonyok, hanem a piaci viszonyok általában más szempontból is a teljes társadalmi viszonyokkal szoros összefüggésben, többé vagy kevésbé a nem-piaci teljes társadalmi viszonyokhoz kapcsolódóan léteznek. Majd ezzel összefüggésben rámutatunk arra, hogy felfogásunk szerint a piaci viszonyok elemzése és a piaci csere magyarázata mennyiben esik a szociológia érdeklődési körébe.

A neoklasszikus közgazdaságtan a piaci viszonyok elemzésében és a piaci csere magyarázatában – az előző alfejezetben (3.2Ab) már említett előfeltételezésekkel összefüggésben – a cselekvő szubjektumok és a cselekvések vonatkozásában támaszkodik a következő két alapvető előfeltételezésre. Ezek az előfeltételezések (1) a viszonyok és a kölcsönhatások szubjektumaira, valamint (2) a cserét megvalósító viselkedési egységekre vonatkoznak.

Arról az előző alfejezetben (3.2Ab) már volt szó, hogy ha a viszonyban lévő és a kölcsönhatásokat megvalósító cselekvők számára és nagyságára vonatkozó előfeltételezés nem teljesül, eleve összetett piaci viszonyok jönnek létre az adott egyének vagy csoportok között, amelyekben részben teljes társadalmi viszonyok léteznek. A következőkben arra világítunk rá, hogy általában a fent említett két előfeltételezés is jelentős elvonatkoztatást jelent az összetett valóságtól; és ezen előfeltételezések feloldásával rávilágíthatunk arra, hogy a piaci viszonyok általában csak egy metszetét jelentik a valóságos társadalmi viszonyoknak, amelyek más vonatkozásokban nem-piaci teljes társadalmi viszonyok.

Más szempontból közelítve az adott problémához, de itt nagyrészt ugyanarról van szó, amit egyes szerzők a piaci cserék, illetve a gazdasági cselekvések társadalmi beágyazottságának neveznek. (Granovetter 1994; Granovetter 1985; Mingione 1991: 4; Fligstein 2001: 67-68) Például Granovetter „beágyazottságon" azt érti, hogy a gazdasági cselekvéseket és kölcsönhatásokat, valamint ezek következményeit befolyásolják a cselekvők személyes kapcsolatai, és befolyásolja a kapcsolatháló egészének a szerkezete. (Granovetter 1994: 65) A két legfőbb különbség e felfogás és az általunk képviselt felfogás között egyrészt az, hogy míg az előbb említett felfogás szerint a társadalmi viszonyok egyáltalán az emberek közötti viszonyok, ezzel szemben mi az emberek közötti viszonyokhoz képest jóval szűkebb és sajátos értelemben határoztuk meg a társadalmi viszony fogalmát. Másrészt az, hogy később (3.3) majd bizonyos értelemben különbséget teszünk a társadalmi viszonyok és a társadalmi kapcsolatok között. Itt eltekintünk egyrészt annak a kérdésnek a tárgyalásától, amely csak az elmélet eklektikus szintjén lenne tárgyalható, hogy a valóságban a piaci társadalmi viszonyok nemcsak a teljes társadalmi viszonyokkal, hanem a más természetű emberi viszonyokkal (pl. a közösségi viszonyokkal és/vagy a kényszerű testiségi viszonyokkal) is összefonódhatnak. Másrészt eltekintünk a társadalmi kapcsolatoktól, és csak a társadalmi viszonyok vonatkozásában tárgyaljuk a piaci viszonyok beágyazottságát vagy összefonódását.

Tehát a szóban forgó egyik előfeltételezés a viszonyok és a kölcsönhatások szubjektumaira, a másik a cserét megvalósító viselkedési egységekre vonatkozik. Az előbbi szerint a piac résztvevői cselekvőképes egyének vagy csoportok, nem elemezve a cselekvőképesség természetét; az utóbbi szerint a csere olyan elemi kölcsönhatás, amely az egyik és a másik fél részéről elemi cselekvés révén valósul meg. Ezt a két előfeltételezést figyelembe véve, a valóságos piaci viszonyok és piaci cserék típusait a 10.9. táblázatban szemléltetjük. Az adott előfeltételezések feloldásával olyan kérdések merülnek fel, amelyek elemzésére – felfogásunk szerint – a szociológiai szemléletmód lehet alkalmas.

A piaci csere eleve feltételezi a piac résztvevőinek a tulajdoni jogosultságait meghatározó intézményeket (Fligstein 2001: 32-33, 36), legalábbis amennyiben a csere tárgyait dolgok és/vagy pénz képezik. Amennyiben viszont szolgáltatások cseréjéről van szó, a piaci csere eleve feltételezi az egyének saját munkavégző képességeikkel való rendelkezésüket meghatározó intézményeket. Ezen intézményeken túl a piaci cserék különböző típusai részben különböző intézmények, és ezen intézmények által létrehozott különböző nem-piaci teljes társadalmi viszonyok létezését feltételezik.

Ha piaci viszonyokról és piaci kölcsönhatásokról beszélünk, ideáltipikusan olyan cselekvőképes szubjektumokról van szó, akik egy elemi cserét valósítanak meg az egyik és a másik oldalról is egy elemi cselekvés révén. Ennek a valóságban a legtisztább formában az egyének közötti, elemi cselekvések révén megvalósult elemi csere felel meg. Az egyéneket tekinthetjük cselekvőképes szubjektumoknak, akik másoktól elkülönülten megvalósítanak egy-egy elemi cselekvést.

A cserét megvalósító viselkedési egységek	**A csere szubjektumai**	
	Egyének	Csoportok
Egységnyi cselekvések	*Egyének közötti elemi csere*	*Csoportok közötti elemi csere*
Hosszú távú tevékenységek	*Egyének közötti átfogó csere*	*Csoportok közötti átfogó csere*

10.9. táblázat: A piaci viszonyok és a piaci csere típusai

- A valóságban a legtisztább formában piaci viszonyok és piaci cserék egyének között léteznek, és a piaci cserék elemi társadalmi cselekvések révén valósulnak meg. A más tényezőkre vonatkozó előfeltételezések teljesülése esetén az ilyen valóságos viszonyok tiszta piaci viszonyok, és az ezek által meghatározott kölcsönhatások tiszta piaci cserék.

Ilyen piaci viszonyokat találunk jellemzően például az egyéni termelők mint eladók és az egyéni vásárlók piacán, amennyiben sok kis termelő és sok kis vásárló található az adott árúk piacán. Az ilyen elemi piaci cserék megvalósulása, a fentebb említett intézményeken túl, csupán olyan intézmények létezését feltételezi, amelyek biztosítják a csere lehetőségét és az egyik fél által nyújtott jószág vagy szolgáltatás másik fél részéről történő kiegyenlítését.

A második típus esetében a viszonyok és a cselekvések szubjektumait és objektumait csoportok képezik, és a csere elemi társadalmi cselekvések révén valósul meg. Amennyiben piaci viszonyokat csoportok között vagy egyének és csoportok között feltételezünk, felmerül az a kérdés, hogy csoportok milyen értelemben tekinthetők cselekvőképes szubjektumoknak.

- Feloldva a csoportokra mint egységnyi cselekvőkre vonatkozó előfeltételezést, figyelembe kell venni, hogy a társadalmi csoportokon belül intézmények által létrehozott teljes társadalmi viszonyok vannak, amelyek meghatározzák az adott csoport – ebből a szempontból releváns – tagjainak a cselekvéseit, és ezáltal meghatározzák a csoportok közötti, az adott cserével összefüggő társadalmi kölcsönhatásokat.

Erre jellemző példa lehet a vállalatok közötti eseti adás-vétel. Tételezzük fel, hogy az egyik vállalat egy meghatározott gépi berendezést szeretne vásárolni, tájékozódik e berendezéseket forgalmazó vállalatok között, egy adott forgalmazó mellett dönt és létrejön az adás-vétel. Piaci viszonyok tehát ebben a vonatkozásban a hasonló berendezéseket forgalmazó vállalatok és az adott berendezésekre igényt tartó vállalatok között vannak. Az adott vállalatokon belül azok között az

egyének és szervezeti egységek között, akik közvetve vagy közvetlenül hatással vannak a cserére, összetett intézményrendszer által létrehozott teljes társadalmi viszonyok vannak. A vállalaton belüli társadalmi viszonyok meghatározzák annak az egy vagy néhány egyénnek is a cselekvését, aki az adott vállalatot a csere során képviseli. Tehát a szóban forgó esetben már igen jelentős mértékben elvonatkoztatunk a valóságos társadalmi viszonyoktól és a valóságos társadalmi kölcsönhatásoktól, amikor egységnyi cselekvőket feltételezünk a piaci csere résztvevőiként.

Az ötödik fejezetben (3.1Ba) különbséget tettünk a rövid távú csere és a hosszú távú átfogó csere között. A rövid távú csere egy elemi csereszerű kölcsönhatás, amelynek hozadéka mindkét fél számára pozitív. A hosszú távú csere kifejezést olyan értelemben is használhatnánk, hogy az elemi csereszerű kölcsönhatás hosszú távon valósul meg: az egyik fél részéről a pozitív hatást csak hosszabb idő elteltével követi a viszonzás. Azonban mi nem ilyen értelemben beszélünk hosszú távú cseréről. A hosszú távú átfogó csere keretében az egyes kölcsönhatások játszmaszerű kölcsönhatások, a két fél számára hosszú távon kell a játszmaszerű kölcsönhatások összességének mint egy átfogó cserének kielégítőnek lennie. Például a munkahelyi szervezetekben a vezetők és a beosztottak közötti kölcsönhatások tulajdonképpen játszmaszerű kölcsönhatások, amelyek hozadéka lehet pozitív vagy negatív, illetve lehet különböző mértékben pozitív vagy negatív az egyik vagy a másik fél számára. A játszmaszerű kölcsönhatások azonban egy hosszú távú, átfogó csere keretében zajlanak le, amelyben a munkaadó és a munkavállaló pénzt cserél munkára, illetve munkát cserél pénzre.

A harmadik típus esetében a viszonyok és a kölcsönhatások szubjektumait és objektumait egyének képezik, és a csere hosszú távú társadalmi tevékenység révén vagy eredményeként valósul meg.

- Feloldva a cserére mint elemi kölcsönhatásra vonatkozó előfeltételezést, figyelembe kell venni, hogy a hosszú távú átfogó csere szabályozására intézményeket, és intézmények révén a felek között teljes társadalmi viszonyokat kell létrehozni, amelyek mindkét fél részéről meghatározzák az átfogó cserét megvalósító cselekvéseket, illetve magatartásokat.

Hosszú távú átfogó csere elvileg csak olyan formában létezhet, hogy a felek a hosszú távon megvalósuló kölcsönhatások szabályozására szerződést kötnek egymással, e szerződéshez mint intézményhez kapcsolódóan esetleg további intézményeket is kialakítanak, és ezen intézmények révén teljes társadalmi viszonyokat hoznak létre egymás között. Tehát a mindennapokban a felek cselekvéseit és a felek közötti kölcsönhatásokat nem a piaci viszonyok, hanem a nem-piaci teljes társadalmi viszonyok határozzák meg. Ennek egyik legtisztább esete például az egyéni munkaadó és az egyéni munkavállaló közötti hosszú távú átfogó csere. Ebben az esetben a piaci viszonyok általában az adott területen tevékenykedő munkaadók és munkavállalók között vannak, az adott egyéni munkaadó és az adott egyéni munkavállaló között viszont teljes társadalmi viszonyok jönnek létre

az általuk kötött szerződés és a munkavégzésre vonatkozó, jellemzően egyoldalúan a munkaadó által kialakított intézmények révén. Tehát a szóban forgó esetben is igen nagymértékben elvonatkoztatunk a valóságos társadalmi viszonyoktól és a valóságos társadalmi kölcsönhatásoktól, amikor azt feltételezzük, hogy a piaci csere a két fél egységnyi cselekvése révén valósul meg.

A piaci viszonyok a hosszú távú átfogó csere esetében főleg azt határozzák meg, hogy a felek milyen mértékű alkalmazkodást tanúsítanak a kölcsönhatások során, a köztük létrejött teljes társadalmi viszonyok fenntartása érdekében. Amennyiben az átfogó csere hozadéka hosszú távon viszonylag kedvezőbb az egyik és a másik fél számára, ahhoz képest, amit a piacra visszatérve egy új szerződés révén várhatóan elérhet (figyelembe véve az ezzel járó költségeket is), a felek igyekeznek olyan magatartást tanúsítani, hogy fenntartsák az adott viszonyt. Ha viszont a piacra visszatérve, egy új szerződés révén az egyik vagy a másik fél várhatóan kedvezőbb hozadékú átfogó cserére tenne szert, és ez ellensúlyozná az áttéréssel járó költségeket is, az adott fél kevésbé hajlandó az alkalmazkodásra és elvileg felmondja a szerződést.

A negyedik és legösszetettebb típus esetében a viszonyok és a cselekvések szubjektumait és objektumait csoportok képezik, és a csere hosszú távú társadalmi tevékenység révén vagy eredményeként valósul meg.

- A csoportok közötti hosszú távú átfogó csere esetében fel kell oldani egyrészt a csoportokra mint egységnyi cselekvőkre vonatkozó előfeltételezést, másrészt a cserére mint elemi kölcsönhatásra vonatkozó előfeltételezést; és figyelembe kell venni, hogy az adott csoportokon belül és a csoportok között alapvetően teljes társadalmi viszonyok vannak, amelyek meghatározzák a hosszú távú átfogó cserét megvalósító cselekvéseket, illetve magatartásokat.

A fentebb megfogalmazottaknak megfelelően, egyrészt feloldva a csoportokra mint egységnyi cselekvőkre vonatkozó előfeltételezést, figyelembe kell venni, hogy a társadalmi csoportokon belül összetett intézményrendszer által létrehozott nem-piaci teljes társadalmi viszonyok vannak, amelyek meghatározzák az adott csoport – ebből a szempontból releváns – tagjainak a cselekvéseit, és ezáltal nagyrészt a csoportok közötti, az adott cserével összefüggő társadalmi kölcsönhatásokat. Másrészt feloldva a cserére mint elemi kölcsönhatásra vonatkozó előfeltételezést, figyelembe kell venni, hogy a hosszú távú átfogó csere szabályozására intézményeket, és intézmények révén a felek között nem-piaci teljes társadalmi viszonyokat kell létrehozni, amelyek mindkét fél részéről meghatározzák az átfogó cserét megvalósító cselekvéseket, illetve magatartásokat.

A vállalatok közötti hosszú távú átfogó csere meghatározásában az intézmények, és az intézményekkel összefüggő szerződéses viszonyok jelentőségét különösen a tranzakciós költségek elmélete (az új intézményes közgazdaságtan egyik ága) hangsúlyozza. (Pl. Williamson 1981; Williamson 1985) A szóban forgó cserére jellemző példa két vállalat közötti hosszú távú átfogó csere, adott esetben hosszú távra szóló

beszállítói-felhasználói szerződés, és ehhez kapcsolódó további intézmények által szabályozva és meghatározva. Piaci viszonyok ebben a vonatkozásban az adott terméket előállító és az adott termékekre igényt tartó vállalatok között vannak, amennyiben feltételezzük, hogy közöttük még egyáltalán nem jöttek létre szerződések, illetve teljes mértékben nyitottak a meglévő szerződések felmondására és újak megkötésére. Amennyiben a szóban forgó két vállalat szerződést köt egymással (akár formálisan, akár nem formálisan), felfogásunk szerint nem-piaci teljes társadalmi viszonyok jönnek létre közöttük, és közöttük a mindennapi kölcsönhatásokat már e viszonyok, nem pedig a piaci viszonyok határozzák meg. A piaci viszonyok azt határozzák meg, hogy a felek általában milyen mértékű alkalmazkodást tanúsítanak a szerződés érvényben tartása és a viszony fenntartása érdekében.

Amennyiben a felek sajátosan az adott hosszú távú átfogó cserében hasznosítható ráfordításokat valósítottak meg, illetve az adott cserében hasznosítható javakra tettek szert (pl. a beszállító a felhasználó igényeihez igazodva alakította át gyártmányszerkezetét, fejlesztette gyártási technológiáját, vett fel és képezett ki új munkaerőt), jelentős erőkkel rendelkeznek egymással szemben, és általában érdekükben áll az adott viszony fenntartása, mivel az adott viszonyból való kilépés következményeként ezek a ráfordításaik nagyrészt nem térülnének meg. (Williamson 1994: 91) A vállatok között rendszeresen létrejönnek ilyen szerződések, amelyek általában csak jelentős veszteségek árán mondhatók fel, és nagyrészt ez vezet ahhoz, amit egyes szerzők a „piac kudarcának" neveznek. (Perrow 1994: 258)

Korábban (1.2Aa; 2.2Ba) láttuk, hogy a társadalmi viszonyokat adott általános társadalmi motívumok szempontjából jelentős cselekvési lehetőségek és képességek alkotják. A piaci viszonyok oly módon is hozzájárulnak a nem-piaci teljes társadalmi viszonyok létrehozásához, hogy a piaci viszonyok által meghatározottan mint elcserélhető árúk és mint pénz válnak jelentős társadalmi javakká bizonyos dolgok**.** Ezáltal a piaci viszonyok általános motívumként határozzák meg az elcserélhető árúk és/vagy a pénz mint általános csereeszköz megszerzésére irányuló szándékot; ezzel összefüggésben nem-piaci teljes társadalmi viszonyok jönnek létre, amennyiben az adott javak már összetett társadalmi intézmények által szabályozott módon és így teljes társadalmi viszonyok által meghatározottan szerezhetők meg vagy állíthatók elő. Egyrészt a piacon jellemzően pénzért lehet hozzájutni a különféle javakhoz, pénzhez viszont főleg munkavégzés révén lehet hozzájutni, a munkahelyi szervezetekben összetett társadalmi intézmények érvényességi körében és nem-piaci teljes társadalmi viszonyok által meghatározott módon. Másrészt, ha valaki a piaci csere révén szándékozik pénzt szerezni (mint vállalkozó, termelő vagy kereskedő), ehhez mások által keresett termékre kell szert tennie, amelyet a piacon elcserélhet, ráfordításaihoz viszonyítva több pénzért. Azonban ha nem csupán saját tevékenysége révén kíván szert tenni a mások által keresett termékre, e termék előállításához létre kell hoznia egy munkahelyi szervezetet, amelyen belül az alkalmazottak összetett társadalmi intézmények érvényességi körében és nem-

piaci teljes társadalmi viszonyok által meghatározott módon állítják elő és/vagy szerzik be az adott terméket.

A piaci társadalmi viszonyok és a piaci kölcsönhatások nagyrészt beleesnek nemcsak a közgazdaságtan, hanem a szociológia érdeklődési körébe is. (Ehhez lásd pl.: Swedberg 1994) A piaci viszonyok mint társadalmi viszonyok meghatározása, valamint a piaci viszonyok és a teljes társadalmi viszonyok közötti összefüggések elemzése alapján a piaci viszonyok kutatásában egymással összeegyeztethetőnek tűnik a (neoklasszikus) közgazdaságtani szemléletmód és az általunk képviselt intézményes szociológiai szemléletmód. A neoklasszikus közgazdaságtan érdeklődésének középpontjában a piaci társadalmi viszonyok, elvont elméleti szinten a tiszta piaci társadalmi viszonyok állnak; számunkra úgy tűnik, hogy a közgazdaságtannak csak annyiban kell foglalkoznia a teljes társadalmi viszonyokkal, amennyiben ez szükséges a piaci társadalmi viszonyok elemzéséhez és a piaci társadalmi jelenségek magyarázatához.

Munkánk első részének a tanulságaként és munkánk második részének a bevezetéseként, valamint e fejezet bevezetéseként is hangsúlyoztuk, hogy felfogásunk szerint a szociológia olyan tudomány, amelynek érdeklődési köre kiterjed átfogóan a modern társadalomra, de kutatási területét különösen a társadalmi élet szférája képezi; más életszférákon belüli létezők és jelenségek csak a társadalmi élet szférájával összefüggésben esnek a szociológia érdeklődési körébe. Itt azonban bizonyos szempontból pontosítjuk a szociológia, illetve az intézményes szociológia érdeklődési körének a meghatározását.

- Felfogásunk szerint a szociológia érdeklődési körébe a teljes társadalmi viszonyok, és az e viszonyok által meghatározott társadalmi jelenségek esnek; a szociológia a piaci viszonyokkal csak annyiban foglalkozik, amennyiben ez szükséges a teljes társadalmi viszonyok elemzéséhez, és az e viszonyok által meghatározott társadalmi jelenségek magyarázatához.

A tiszta piaci társadalmi viszonyok és az e viszonyok által meghatározott csereszerű társadalmi kölcsönhatások is a fogalmaink szerinti társadalmi élet szférájába esnek; azonban e viszonyok és kölcsönhatások teljes mértékben a közgazdaságtan érdeklődési körébe tartoznak és – felfogásunk szerint – kívül esnek a szociológia érdeklődési körén. Az összetett piaci viszonyok és az e viszonyok által meghatározott – részben csereszerű, részben játszmaszerű – társadalmi kölcsönhatások elvileg számot tarthatnak mind a szociológia, mind a közgazdaságtan érdeklődésére. Felfogásunk szerint a szociológia érdeklődésének középpontjában – az emberi viszonyokat, illetve e viszonyokon belül a társadalmi viszonyokat tekintve – a nem-piaci teljes társadalmi viszonyok állnak.

A közgazdaságtudományi irodalomban is megfogalmazódnak bírálatok a tekintetben, hogy a neoklasszikus közgazdaságtan, illetve az erre épülő főáramú közgazdaságtan a piaci cserék és általában a gazdasági jelenségek magyarázatában nem veszi kellő mértékben figyelembe a valóságos piaci viszonyokat és általában a

valóságos emberi viszonyokat. (Pl.: Etzioni 1988; Etzioni–Lawrence 1991; Balogh 1994; Weeks 1998; Somogyi 2011) A szociológiában főleg az új gazdaságszociológia képviselői hangsúlyozzák a piaci cserék és általában a gazdasági jelenségek magyarázatában e jelenségek meghatározó tényezőiként azon emberi viszonyok figyelembevételének a jelentőségét, amelyeket a neoklasszikus közgazdaságtanban elhanyagolnak. (Lásd pl.: Hodgson 1994; Smelser–Swedberg 1994B) Azonban mivel nem létezik a szociológia művelői körében általánosan elfogadott, egységes szociológiai szemléletmód, a különböző szemléletmódok képviselőinek a nézetei jelentős mértékben különbözhetnek egymástól a tekintetben, hogy ezek a viszonyok milyen természetűek és milyen módon vannak hatással a piaci cserékre és általában a gazdasági jelenségekre.

Mint minden rendszeres elméletnek, a közgazdaságtan rendszeres elméletének is támaszkodnia kell a valóságot leegyszerűsítő előfeltételezésekre (ehhez lásd pl.: Friedman 1986B; Galbács 2011); de vitatható, hogy milyen előfeltételezések felelnek meg legjobban a vizsgált jelenségek természetének. Számunkra indokoltnak tűnik az olyan közgazdaságtani szemléletmód, amely elvont elméleti szinten a tiszta piaci viszonyokat helyezi érdeklődése középpontjába, és a tiszta piaci viszonyokra vonatkozó bizonyos előfeltételezések feloldásával – a fogalmaink szerinti – engedményes szinten veszi figyelembe (vagy teljesen rendszertelenül veszi figyelembe) azokat a valóságos emberi viszonyokat a piaci cserék és általában a gazdasági jelenségek magyarázatában, amelyeket mi teljes társadalmi viszonyoknak nevezünk. Felfogásunk szerint a teljes társadalmi viszonyok elvont elméleti szintű és rendszeres elemzésére a szociológiai szemléletmód, különösen az általunk kidolgozott intézményes szociológiai szemléletmód lehet alkalmas. A nem társadalmi természetű emberi viszonyokat (pl. a közösségi viszonyokat, az érzelmi viszonyokat vagy a kényszerű testiségi viszonyokat) e felfogás szerint a szociológia is csak eklektikus elméleti szinten veheti figyelembe a nem tisztán társadalmi természetűnek tekintett valóságos jelenségek magyarázatában. A különböző természetű emberi viszonyok egészének a figyelembevétele – akár a közgazdaságtanban, akár a szociológiában – eleve csak rendszertelenül és eklektikusan lehetséges.

3.3. A társadalmi kapcsolat fogalma és típusai

A) A társadalmi kapcsolat fogalma

Korábban (1.1Bc) említettük, hogy a társadalmi hálózatelemzés központi fogalma a társadalmi viszony fogalma, és a hálózatelemzésben a valamilyen értelemben vett viszonyfogalom jelölésére gyakran a társadalmi kapcsolat (social relationship) kifejezést használják; de e fogalom tisztázatlanságát és többértelműségét az is jelzi, hogy nagyrészt felváltva és tetszés szerint használják a viszony, a

kapcsolat vagy összefüggés és a kötés (relation, relationship, connection, contact, tie) kifejezéseket. Mi ebben a fejezetben eddig főleg a társadalmi viszonyokkal foglalkoztunk, és más felfogásokhoz képest sajátos értelemben határoztuk meg a társadalmi viszony fogalmát. A következőkben a társadalmi viszony fogalmához képest eltérő fogalomként határozzuk meg a társadalmi kapcsolat fogalmát; azonban e fogalmat nagyon hasonlóan határozzuk meg ahhoz, ahogyan a társadalmi kapcsolat fogalmát a szociológiai irodalomban egyes szerzők értelmezik.

Az emberek közötti kapcsolat vagy az emberi kapcsolat fogalmát röviden meghatározhatjuk úgy, hogy az *emberi kapcsolat* kölcsönös elkötelezettség adott egyének között az egymás számára pozitív hatásra, egymás segítésére, támogatására. Az emberi kapcsolatokon belül is tehetnénk bizonyos különbségeket, nagyrészt ahhoz hasonlóan, ahogyan korábban (1.2) az emberi viszonyok típusait megkülönböztettük egymástól. A minket érdeklő társadalmi kapcsolatoktól eltérő természetű kapcsolatok közül azonban csak a közösségi kapcsolatokra utalunk. A *közösségi kapcsolat* kifejezett vagy hallgatólagos megegyezés által kialakított kölcsönös elvárás és elkötelezettség adott egyének között abban a vonatkozásban, hogy közvetlenül elősegítik egymás lelki szükségleteinek a kielégítését. A közösségi kapcsolatok a korábban (1.2Ba) tárgyalt tiszta közösségi viszonyok tudati és normatív megfelelői; akik között belső fedezetű intézmények vagy intézményes erkölcs révén létrehozott tiszta közösségi viszonyok vannak, azon egyéneket közösségi kapcsolatok fűzik össze egymással.

Mi tehát eltekintünk az emberi kapcsolatok más típusainak az érdemi tárgyalásától, és a továbbiakban csak a társadalmi kapcsolatokkal foglalkozunk.

- *A társadalmi kapcsolat* kifejezett vagy hallgatólagos megegyezés által kialakított kölcsönös elvárás és elkötelezettség adott egyének között abban a vonatkozásban, hogy elősegítik egymás érdekeinek az érvényesítését.

Felfogásunk szerint a társadalmi viszonyok tényszerűek, a társadalmi kapcsolatok viszont tudati és normatív természetűek; a társadalmi kapcsolat tartalmát a szóban forgó – kifejezetten megfogalmazott vagy hallgatólagos – megegyezés által kialakított elkötelezettség képezi. Majd a következő alfejezetben (3.3B) látjuk, hogy egyes társadalmi kapcsolatok bizonyos társadalmi viszonyok tudati és normatív megfelelői; azonban léteznek olyan társadalmi kapcsolatok, amelyek társadalmi viszonyok formájában elvileg nem léteznek, valamint léteznek olyan társadalmi viszonyok (és a társadalmi viszonyok többnyire ilyenek), amelyek társadalmi kapcsolatok formájában nem léteznek.

A társadalmi kapcsolat motivációs vonatkozása a kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének hajlandósága arra, hogy kölcsönösen segítsék egymást érdekeik érvényesítésében. Bár a társadalmi kapcsolat önmagában tudati és normatív természetű, a társadalmi kapcsolatnak van egy tényszerű képesség vonatkozása is, amellyel a nyolcadik fejezetben (3.1Ab; 3.2C) foglalkoztunk. Láttuk, hogy a társadalmi kapcsolat mint társadalmi képesség egyrészt jogosultság arra, hogy egy

adott egyén mint szubjektum bizonyos cselekvési lehetőségek megvalósításában igényelje és elnyerje a társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének körén belül egy másik egyén vagy más egyének társadalmi képességeit, illetve támogatását. Ezzel összefüggésben a társadalmi kapcsolat másrészt társadalmi képességet alkothat a szubjektum számára a társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyénekhez képest egy külső egyén (vagy csoport) mint objektum vonatkozásában is.

- A társadalmi kapcsolat olyan társadalmi kölcsönhatást határoz meg vagy valószínűsít a felek között, amelyben egymás érdekeinek a megvalósulását szándékosan segítik; az egyik fél szándékosan hat pozitívan a másik fél szükségletkielégítésének társadalmi előfeltételeire, és viszont.

Majd a következő alfejezetben (3.3B) látjuk, hogy bizonyos társadalmi kapcsolatok elvileg rendszeres társadalmi együttműködést határoznak meg a felek között; más társadalmi kapcsolatok viszont csak alkalomszerűen és bizonyos valószínűséggel határoznak meg szándékosan pozitív társadalmi hatásokat a felek között, amelyekre csak az elmélet engedményes szintjén lehetünk tekintettel.

Viszonylag rövidebb időszakot nézve, az egyik félnek nem feltétlenül olyan mértékben van szüksége arra, hogy számára a másik fél segítséget nyújtson érdeke érvényesítéséhez, mint fordítva; és az egyik fél nem feltétlenül képes olyan mértékű segítség nyújtására, amilyen mértékben a másik fél képes segíteni az előbbi felet. Tehát a társadalmi kapcsolatok által meghatározott pozitív társadalmi kölcsönhatások viszonylag rövidebb időszakot nézve lehetnek nagymértékben egyenlőtlenek is az egyik és a másik fél szempontjából; de kölcsönös elvárás a felek részéről, hogy az egyik és a másik fél által kapott és nyújtott, az adott kapcsolatból eredő pozitív társadalmi hatások hosszú távon lehetőség szerint kiegyenlítsék egymást.

A társadalmi kapcsolatot alkotó elkötelezettségnek megfelelő segítség nyújtására intézményes szabályok vagy erkölcsi szabályok vonatkoznak az egyének adott körében. Ezért ha csupán két egyén közötti társadalmi kapcsolatról beszélünk, a társadalmi kapcsolat feltételezi az adott két egyénen túl további egyének létezését az adott intézményes szabályok vagy erkölcsi szabályok érvényességi körében, akik az adott szabályok érvényességét bizonyos mértékben biztosítják akkor is, ha az adott két egyén közül valamelyik fél megkérdőjelezné e szabályok érvényességét. Erre a kérdésre a következő alfejezetben, a társadalmi kapcsolatok egyes típusait tárgyalva még visszatérünk.

B) A társadalmi kapcsolatok típusai

A társadalmi kapcsolatokat két szempontból tipizáljuk; a társadalmi kapcsolatok típusait a 10.10. táblázatban szemléltetjük. Az egyik szempontból különbséget teszünk a szoros és a laza társadalmi kapcsolatok között, a másik szempontból – a

laza társadalmi kapcsolatokon belül – különbséget teszünk a partneri és a hűségi társadalmi kapcsolatok között.

Bár a társadalmi kapcsolatok a valóságban különböző mértékben állhatnak csupán személyes elvárásokból és elkötelezettségekből vagy normatív elvárásokból és elkötelezettségekből, mi elméletileg csak akkor beszélünk társadalmi kapcsolatról, ha a két fél közötti elvárások és elkötelezettségek egy átfogóbb szabályrendszer által meghatározottak. A szoros és a laza kapcsolatok megkülönböztetésének szempontja az adott kapcsolatokat kialakító szabályrendszer formája, illetve az adott kapcsolatokat alkotó kötelezettségek, és e kötelezettségekhez kapcsolódó ellenőrzés szabályozottsága.

- A *szoros társadalmi kapcsolat* belső fedezetű intézmény formájában megfogalmazott megegyezés által kialakított kölcsönös elvárás és elkötelezettség adott egyének között egyesített, illetve azonos érdekük együttes érvényesítésére.

Korábban (3.1Ac) láttuk, hogy belső fedezetű társadalmi intézmények kialakítása révén az egyének azonossági társadalmi viszonyokat hoznak létre egymás között. A belső fedezetű intézmények kialakítása során kölcsönös elvárásokat fogalmaznak meg és kölcsönösen elkötelezik magukat abban a tekintetben, hogy együttesen, egymás között összehangolva és egymást segítve valósítják meg egyesített, illetve azonos érdeküket. Tehát a szoros társadalmi kapcsolat az azonossági társadalmi viszony tudati és normatív megfelelője; akik között belső fedezetű intézmények révén létrehozott azonossági társadalmi viszonyok vannak, azon egyéneket szoros társadalmi kapcsolatok fűzik össze egymással. A szóban forgó kapcsolatban intézményesen meghatározott, hogy az egyének milyen körülmények között és milyen módon segítik egymást érdekeik érvényesítésében. A szoros társadalmi kapcsolatokra vonatkozó felfogásunk megfelel az intézményes szociológia elmélete előfeltételezéseinek, ezért a szoros társadalmi kapcsolatokat az elmélet elvont szintjén is figyelembe vehetjük.

Ha csupán két egyén közötti szoros társadalmi kapcsolatról beszélünk, a szoros társadalmi kapcsolat feltételezi az adott két egyénen túl további egyének vagy legalább további egy egyén létezését az adott intézményes szabályok érvényességi körében ahhoz, hogy maradjon legalább két, de inkább több egyén, akik az adott intézményes szabályok érvényességét biztosítják akkor is, ha a kapcsolatban lévő két egyén közül valamelyik fél adott esetben megkérdőjelezné bizonyos szabályok érvényességét. A szóban forgó követelmény abból következik, hogy szoros társadalmi kapcsolatot belső fedezetű intézmény hoz létre, és a negyedik fejezetben (1.1Ab) volt szó arról, hogy legkevesebb három egyén rendelkezhet a belső fedezetű intézmény fedezetével, amennyiben más intézményektől eltekintünk.

Létrehozó szabályrendszer szempontjából	**Normatív egyenlőség szempontjából**	
	Mellérendeltségi kapcsolat	Fölé- és alárendeltségi kapcsolat
Szoros társadalmi kapcsolat	*Szoros társadalmi kapcsolat*	–
Laza társadalmi kapcsolat	*Partneri társadalmi kapcsolat*	*Hűségi társadalmi kapcsolat*

10.10. táblázat: A társadalmi kapcsolatok típusai

A szoros társadalmi kapcsolat a normatív egyenlőség vagy egyenlőtlenség szempontjából eleve mellérendeltségi társadalmi kapcsolat, amelyben a felek jogosultságai és kötelezettségei egymás között kiegyenlítettek, mivel a feleknek intézményt kell kialakítaniuk az együttműködés szabályozására, és az adott intézmény kialakításában az adott egyének egyenlő mértékben vesznek részt; így elvileg egyik egyén sem járul hozzá olyan szabályok kialakításához, amelyek őt az adott intézmény révén kialakult társadalmi kapcsolatban alárendelt helyzetbe juttatnák.

Ahogyan azt az azonossági társadalmi viszonyok tárgyalásánál is említettük (3.1Ac), az ilyen viszonyokkal és szoros társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének összessége társadalmi egyesülést alkot; tehát szoros társadalmi kapcsolatokat az általunk úgynevezett társadalmi egyesülésekben találunk.

- A *laza társadalmi kapcsolat* intézményes társadalmi erkölcs formájában megfogalmazott megegyezés által kialakított kölcsönös elvárás és elkötelezettség adott egyének között, amely nagyrészt meghatározatlan azonossági társadalmi kvázi-viszonyt hoz létre az egyének között.

A negyedik fejezetben (1.1Ab) adott meghatározásunk szerint intézményes erkölcsnek nevezzük a belső fedezetű intézményhez hasonló, olyan erkölcsi szabályokból álló szabályrendszert, amelynek érvényességi körében az ellenőrzés bár kifejezetten nem szabályozott, de valójában rendszeres és hatékony. Hangsúlyoztuk, hogy intézményes erkölcs csak korlátozott számú egyén (általában legfeljebb közel húsz fő) körében alakulhat ki, amennyiben teljesülnek bizonyos, az előbb hivatkozott helyen tárgyalt feltételek. Ennek megfelelően, szintén a negyedik fejezetben (3.1Bb) a belső fedezetű társadalmi intézményhez valójában nagyrészt hasonló szabályrendszerként határoztuk meg az intézményes társadalmi erkölcsöt, amelyet azonban csak az intézményes szociológia elméletének az engedményes szintjén vehetjük figyelembe.

Az intézményes társadalmi erkölcs, illetve a laza társadalmi kapcsolatok társadalmi kvázi-viszonyokat hoznak létre az egyének között, amelyek nagyrészt

látensen léteznek, és csak időnként aktualizálódnak. A csupán laza társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének között elvileg nincsenek társadalmi viszonyok, és az ilyen kapcsolatokat az intézményes szociológia elméletének az engedményes (és az eklektikus) szintjén vehetjük figyelembe. A laza társadalmi kapcsolatokat engedményes szinten tekinthetjük úgy, mintha azonossági társadalmi viszonyok formájában is léteznének; azonban e kvázi-viszonyokból csak bizonyos valószínűséggel következtethetünk az adott egyének közötti szándékosan pozitív társadalmi hatásokra és -kölcsönhatásokra.

Ha csupán két egyén közötti laza társadalmi kapcsolatról beszélünk, a laza társadalmi kapcsolat feltételezi az adott két egyénen túl további egyének vagy legalább további egy egyén létezését az adott intézményes erkölcs érvényességi körében ahhoz, hogy maradjon legalább két, de inkább több egyén, akik az adott erkölcsi szabályok érvényességét biztosítják akkor is, ha a kapcsolatban lévő két egyén közül valamelyik fél adott esetben megkérdőjelezné bizonyos szabályok érvényességét. A szóban forgó követelmény abból következik, hogy az intézményes erkölcsöt engedményes szinten belső fedezetű kvázi-intézménynek tekintjük, és a negyedik fejezetben (1.1Ab) volt szó arról, hogy legkevesebb három egyén rendelkezhet a belső fedezetű intézmény fedezetével, amennyiben más intézményektől eltekintünk. Két egyén további egyénektől elkülönülten csupán személyes bizalmon alapulva alakíthat ki megegyezést és csupán személyes bizalmon alapulva számíthat egymásra abban a vonatkozásban, hogy elősegítik egymás érdekeinek az érvényesítését, amelyre csupán az elmélet eklektikus szintjén lehetnénk tekintettel.

A laza társadalmi kapcsolatokkal és társadalmi kvázi-viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének összessége társadalmi hálózatot alkot; tehát laza társadalmi kapcsolatokat az általunk úgynevezett társadalmi hálózatokban találunk. Fentebb említettük, hogy intézményes erkölcs csak korlátozott számú egyén (általában legfeljebb közel húsz fő) körében alakulhat ki. Ez azonban nem jelenti azt, hogy laza társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének által alkotott társadalmi hálózatok csak az egyének ilyen szűk körében jöhetnek létre. A viszonylag kisebb hálózatok ugyanis alkotórészei lehetnek egy átfogóbb hálózatnak, az egymást részben átfedő kisebb hálózatokban egyszerre két vagy több hálózathoz is tartozó egyének közötti kapcsolatok révén. A társadalmi hálózatokkal majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk, ahol – a hálózatokkal összefüggésben – még rávilágítunk a laza társadalmi kapcsolatok természetére.

Az előző alfejezetben (3.3A) már említettük, hogy a társadalmi kapcsolat olyan kölcsönhatást határoz meg a felek között, amelyben egymás érdekeinek a megvalósulását szándékosan segítik; az egyik fél szándékosan hat pozitívan a másik fél szükségletkielégítésének társadalmi előfeltételeire, és viszont. Ehhez itt hozzátesszük:

- A szoros társadalmi kapcsolat esetében a szándékosan pozitív társadalmi hatás és -kölcsönhatás mint társadalmi együttműködés intézményesen sza-

bályozott és rendszeres; a laza társadalmi kapcsolat esetében a szándékosan pozitív társadalmi hatás és -kölcsönhatás erkölcsi szabályokban csak általánosságban szabályozott, konkrétan szabályozatlan és alkalomszerű.

Részben arra való tekintettel, hogy viszonylag rövidebb távon a laza társadalmi kapcsolat lehetővé tegye azt is, hogy az egyik fél egyoldalúan nyújt jelentős segítséget a másik félnek, a valóságban a laza társadalmi kapcsolatot a felek egymás között nagyrészt érdekektől mentes kapcsolatként értelmezik, de alapvetően érdekeik érvényesítéséhez nyújtott segítséget várnak el egymástól.

A társadalmi kapcsolat fent említett jellemzőjére Bourdieu egy helyen az ajándékozás vonatkozásában mutat rá. Azonban itt nem általában az ajándékozásról, hanem a fogalmaink szerinti társadalmi kapcsolatokkal összefüggő ajándékozásról van szó. E szerint hallgatólagos megállapodás létezik a felek között arról, hogy az ajándékot nem viszonozzuk azonnal, mert az azonnali viszonzás az ajándék visszautasításaként lenne értelmezhető. Az ajándék adása és kapása között eltelt időnek az a szerepe, hogy az ajándékozás és a viszonzás közötti összefüggést elfedje; és úgy tűnjön, hogy az ajándék egyik és másik fél részéről történő adása szimmetrikus, de egymástól független cselekvések. A felek az ajándékozást úgy élik meg vagy úgy tüntetik fel, mint érdek nélküli cselekvést, amely nem számít viszonzásra. Úgy tűnik, mintha az ajándékozó az általa nyújtott ajándékot viszonzás nélküli adományként, és az ajándék viszonzója az általa nyújtott ajándékot a kapott ajándéktól független ajándékként élné meg. Ennek ellenére valójában szabály írja elő a viszonzást, bár fennáll a viszonzás elmaradásának az esélye is. Tehát az ajándékozók anélkül, hogy tudnának róla vagy összebeszélnének, az ajándékozás valódi természetének a leplezésén, elfojtásán fáradoznak. (Bourdieu 2002: 149-150)

A korábban (3.2Aa) tárgyalt társadalmi csere szempontjából nézve a társadalmi kapcsolatok által meghatározott társadalmi kölcsönhatásokat, a szoros társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyes egyének közötti kölcsönhatások elvileg nem csereszerű kölcsönhatások. A szoros társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött és társadalmi egyesülést alkotó egyének rendszeres társadalmi együttműködése elvileg egészében szolgálja valamennyi egyén érdekének az érvényesítését. Hosszú távú átfogó cserének nem a szoros társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyes egyének közötti kölcsönhatásokat, hanem bizonyos értelemben a társadalmi egyesülés és az egyesülés egy adott tagja közötti társadalmi kölcsönhatásokat tekinthetjük. A laza társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének közötti társadalmi kölcsönhatások viszont elvileg csereszerű kölcsönhatások, ahol az egyik fél részéről a pozitív hatás és a másik fél részéről a viszonzás általában nem közvetlenül, hanem időben elhúzódva, hosszabb távon valósul meg.

Mint említettük, a szoros társadalmi kapcsolatok a normatív egyenlőség vagy egyenlőtlenség szempontjából eleve mellérendeltségi kapcsolatok, amelyekben a felek jogosultságai és kötelezettségei egymás között kiegyenlítettek Viszont az intézményes erkölcs által kialakított laza társadalmi kapcsolatok a normatív egyen-

lőség vagy egyenlőtlenség, illetve a mellérendeltség vagy a fölé- és alárendeltség szempontjából lehetnek partneri kapcsolatok vagy hűségi kapcsolatok.

- A *partneri társadalmi kapcsolat* olyan laza mellérendeltségi kapcsolat, amelyben a felek normatíve egyenrangúak, és amelyet együttesen kialakított erkölcsi szabályok hoznak létre. A *hűségi társadalmi kapcsolat* olyan laza fölé- és alárendeltségi kapcsolat a hűdíjazó és a hűdíjas között, amelyet döntően a hűdíjazó által kialakított, de a másik fél által egyetértően elfogadott erkölcsi szabályok hoznak létre.

A partneri társadalmi kapcsolat kifejezést használhatnánk a mellérendeltségi kapcsolat értelmében is, e kapcsolatokba beleértve a szoros társadalmi kapcsolatokat is, azonban csak a laza társadalmi kapcsolatokon belüli mellérendeltségi kapcsolatokat nevezzük partneri társadalmi kapcsolatoknak.

Partneri társadalmi kapcsolatok viszonylag a legnagyobb valószínűséggel olyan egyének között alakulhatnak ki, akik között egybeesési társadalmi viszonyok vannak. Korábban (3.1Aa) láttuk, hogy egybeesési társadalmi viszonyok között a felek saját érdekeiket követve nagyrészt szándékukon kívül is megvalósítják egymás érdekeit. Ha ez idővel tudatosul bennük, számon tarthatják az eredetileg spontán pozitív társadalmi hatásokat és -kölcsönhatásokat, és idővel mindkét fél részéről kialakulhatnak a szándékosan pozitív társadalmi hatásokra irányuló elvárások és elkötelezettségek. Az erőviszonyok szempontjából nézve, partneri társadalmi kapcsolatok a legnagyobb valószínűséggel olyan egyének között alakulnak ki, akik jelentős erőkkel rendelkeznek egymás vonatkozásában, és akik között a társadalmi erőviszonyok megközelítőleg kiegyenlítettek, következésképpen – legalábbis hosszú távon – közel hasonló mértékben képesek segíteni egymás érdekeinek az érvényesülését. Például ha egy társadalmi testületben (egy bizottságban) a testületi döntés kialakítása során az egyének egy része azt tapasztalja, hogy véleményük gyakran egybeesik mások véleményével, idővel kialakulhat közöttük olyan megegyezés, hogy előzetesen egyeztetik a testületi döntés során képviselendő álláspontjukat, és kölcsönösen segítik egymást álláspontjuk érvényesítésében.

A két fél közötti megegyezés és társadalmi kapcsolat egyik fél részéről történő kezdeményezése gyakran nem kifejezetten megfogalmazva, hanem hallgatólagosan valósul meg olyan formában, hogy az egyik fél egyoldalúan elősegíti a másik fél érdekének az érvényesülését azzal a hallgatólagos elvárással, illetve arra számítva, hogy e segítség elfogadásával a másik fél kötelezettséget vállal magára a kapott segítség alkalomadtán történő, későbbi viszonzására. Amennyiben a másik fél viszonozza a kapott segítséget, és az előbbi fél is a segítség viszonzásaként értelmezi a másik fél adott cselekvését, a két fél között kezd kialakulni a társadalmi kapcsolat. Ahhoz azonban, hogy a társadalmi kapcsolat valóban kialakuljon és tartósan fennmaradjon, elengedhetetlen a két fél között a szándékosan pozitív társadalmi kölcsönhatások időnkénti ismétlődése. (Bourdieu 1999: 167-172; Coleman 1990: 306-321; ford. 1994: 105-125; Flap 1990: 231-232)

A jelentős erőkkel rendelkező egyének számos más egyénnek nyújthatnak társadalmi hiteleket, tehetnek ilyen egyoldalú szolgálatokat, akiknek a viszontszolgálataira adott alkalmakkor számíthatnak. A társadalmi kapcsolat ilyen egyoldalú kezdeményezése is feltételezi azonban, hogy az érintett felek között nincs jelentős érdekellentét, legalábbis abban a vonatkozásban nincs, amelyben az egyik fél elősegíti a másik fél érdekének az érvényesülését. Ily módon nemcsak partneri társadalmi kapcsolatok kezdeményezhetők, hanem a következőkben tárgyalandó hűségi társadalmi kapcsolatok is.

A hűségi társadalmi kapcsolat olyan normatíve egyenlőtlen, fölé- és alárendeltségi kapcsolat két fél között, amelyben megkülönböztethetjük a hűdíjazót és a hűdíjast, és a két fél jogosultságait és kötelezettségeit döntően az egyik fél, a hűdíjazó határozza meg. Hűségi társadalmi kapcsolat hatalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének között alakulhat ki, amennyiben az adott egyének érdekei összeegyeztethetőek, ahol a hatalommal rendelkező fél lesz a hűdíjazó, a hatalmi függésben lévő fél a hűdíjas. A *hűdíjazó* hatalmánál fogva bizonyos társadalmi javakhoz, hűségi adományokhoz juttatja a *hűdíjast*, aki ennek ellenszolgáltatásaképpen általános hűséggel és viszonylag széles körű szolgáltatásokkal tartozik. Amikor hűségi társadalmi kapcsolatról beszélünk, a társadalomtudományi irodalomban ismert fogalomról van szó, klasszikus formájában hűbéri kapcsolatnak vagy hűbéri viszonynak, mai formájában egyes szerzők által „patrónus-kliens viszonynak" nevezve.[25]

Fentebb utaltunk arra, hogy az intézményes erkölcs a valóságban olyan, mintha tökéletlen belső fedezetű intézmény lenne; és a laza társadalmi kapcsolat a valóságban olyan, mintha tökéletlen azonossági társadalmi viszonyként is létezne. A hűségi társadalmi kapcsolat fogalmában nemcsak abból a szempontból teszünk engedményt, hogy azt valójában nem intézmény hozza létre, az elmélet engedményes szintjén mégis úgy tekintjük, mintha intézmény hozná létre; hanem abból a szempontból is, hogy valójában főleg nem együttesen kialakított szabályrendszer hozza létre, az elmélet engedményes szintjén mégis úgy tekintjük, mintha együttesen kialakított szabályrendszer hozná létre, mivel döntően a hűdíjazó által kialakított erkölcsi szabályokat a hűdíjas egyetértően elfogadja.

Fentebb már utaltunk arra, hogy a hűségi kapcsolat klasszikus formája a feudális társadalomban a hűbérur és a hűbéres közötti hűbéri kapcsolat, amely azonban – az adott kor összetett emberi viszonyainak és kapcsolatainak megfelelően – nem csupán társadalmi természetű kapcsolat volt. A feudális társadalmon belüli hűbéri kapcsolatokkal a hatodik fejezetben (3.1A) foglalkoztunk. Láttuk, hogy a

[25] Eredetileg a történettudományban használatos hűbéri kapcsolat, hűbérur és hűbéres kifejezéseket használtam a modern társadalmon belüli hűségi kapcsolatok, valamint az adott kapcsolatokkal egymáshoz fűzött felek jelölésére. E kifejezések azonban viszonylag könnyen félreérthetők, mivel nagyon szorosan kötődnek a hűségi kapcsolatok klasszikus formájához, ezért használom – eredetileg egy egyetemi hallgató felvetésére válaszként – a hűségi kapcsolat, a hűdíjazó és a hűdíjas kifejezéseket.

hűbéri kapcsolatban két egymást feltételező normatív helyzetben és szerepben lévő fél, a hűbérúr és a hűbéres áll egymással szemben, amelyben a fölérendelt fél a hűbérúr, az alárendelt a hűbéres. A két személy között a hűbéri kapcsolat az ünnepélyes külsőségek között lezajló hűbéreskü révén jött létre, mindkét fél jogainak és kötelességeinek a meghatározása szempontjából. A hűbéreskü a jogszokások szerint a két személyt életük végéig tartó örök hűségre kötelezte egymás iránt. (Bloch 2002: 170, 182, 206; Weber 1987: 261-262; Mann 1986: 391) A feudális társadalomban a hűbérurak és a hűbéresek közötti kölcsönhatások szabályozása azonban részben intézményes formát öltött, és ennyiben közöttük már nemcsak a fogalmaink szerinti hűségi kapcsolatok, és nemcsak e kapcsolatoknak megfelelő kvázi-viszonyok, hanem elvileg tényszerű viszonyok, és e viszonyokon belül társadalmi viszonyok is létrejöttek.

A szóban forgó korban a hűbér vagy hűbéri adomány jellemzően földbirtok volt, amelyet hűbérbirtoknak is nevezhetünk, de hűbéri adomány lehetett különféle jogosultság is járadékok, járandóságok, vámok, adók beszedésére, és az azokkal való rendelkezésre. (Bloch 2002: 193; Weber 1987: 242-243) A hűbéri adomány fogalmának mintájára, és ezt a fogalmat tágabban értelmezve, *hűségi adománynak* nevezzük egy adott egyén által azzal a szándékkal egy másik egyén rendelkezésére bocsátott jószágot vagy jogosultságot, hogy ennek elfogadásával a másik fél hűséget vállal, azaz bizonyos vonatkozásokban általános és hosszú távra szóló kötelezettséget vállal az előbbi elvárásainak megfelelő magatartásra.

A hatalommal rendelkező fél oldaláról nézve, a hűségi társadalmi kapcsolat kialakulásának feltétele, hogy a hatalommal rendelkező egyén szándéka szerint juttassa vagy ne juttassa hozzá a viszonylag kis erővel rendelkező egyént az általa igényelt társadalmi jószághoz, illetve az adott hűségi adományhoz. E feltételnek a teljesülése általában nyilvánvaló abban az esetben, ha az intézményes szabályok előírás szerint is szabad kezet biztosítanak e kérdésben a hatalommal rendelkező egyénnek. Valójában azonban a társadalmi intézmények akkor is létrehozhatnak olyan társadalmi képességeket, amelyek aktuálisan lehetővé teszik a hatalommal rendelkező egyén számára az önkényes döntést, ha az intézmények előírásszerűen meghatározott feltételekhez kötik az adott javakhoz való hozzájutást, és a hatalommal rendelkező felet csupán e feltételek (adott szintű szakképzettség, gyakorlati idő, személyes alkalmasság stb.) megléte megállapításának a jogosultságával ruházzák fel.

A hűségi társadalmi kapcsolatok nagyrészt a modern társadalomban is kialakulnak, és a modern társadalomra is jellemzőek. A modern társadalomban például nagyrészt hűségi adományokként ítélik oda a jelentős vezetői állásokat; azok a felsőbb vezetők, akik érdemben döntenek arról, hogy kit neveznek ki az adott vezetői állásba, a kinevezést nagyrészt hűségi adománynak szánják, amelynek elfogadásával a kinevezendő vezető általános és hosszú távra szóló kötelezettséget vállal a kinevezésről érdemben döntő felsőbb vezető vagy vezetők elvárásainak megfelelő magatartásra. Ily módon részben hűségi kapcsolatok alakulnak ki a ki-

nevezésről érdemben döntő felsőbb vezetők és az alsóbb szintű vezetők között. A kinevezés hűségi adományozás jellege annál nyilvánvalóbb mindkét fél számára, minél kevésbé alkalmas a kinevezendő egyén az adott állás betöltésére, más lehetséges jelöltekhez képest. Ehhez hasonlóan, a beosztotti állásokat is el lehet osztani részben hűségi adományokként, részben hűségi kapcsolatokat kialakítva az adott állások elosztásáról érdemben döntő és az adott állásokat elfogadó egyének között. Másik példával élve, a különböző pályázati támogatások odaítéléséről érdemben döntő egyének a viszonylag kis erőkkel rendelkező egyének körében gyakran főleg vagy nagyrészt hűségi adományokként ítélik oda a pályázati támogatásokat. A pályázati támogatás hűségi adományozás jellege itt is annál nyilvánvalóbb mindkét fél számára, minél kevésbé felel meg a támogatandó egyén az elbírálás kifejezetten megfogalmazott szempontjainak, más pályázókhoz képest.

A hűdíjazó és a hűdíjas között hosszú távú átfogó társadalmi cseréről alakul ki – kifejezett vagy hallgatólagos – megegyezés; mindkét fél szándékosan lép be egy olyan kapcsolatba, amelynek mindkét fél számára pozitív, jóllehet általában nem egyenértékű a hozadéka. Az előző alfejezetben (3.3A) említettük, hogy a társadalmi kapcsolatban kölcsönös elvárás a felek részéről, hogy az egyik és a másik fél által kapott és nyújtott, az adott kapcsolatból eredő pozitív társadalmi hatások hosszú távon lehetőség szerint kiegyenlítsék egymást. Azonban a hűségi kapcsolatban általában jelentős egyenlőtlenség van a hűségi adomány és az ellenszolgáltatás között abból a szempontból, hogy ez milyen mértékű ráfordítással jár az egyik félnek és milyen mértékű hozamot jelent a másik fél számára. A hatalommal rendelkező hűdíjazó általában vagy gyakran viszonylag kis ráfordítással juttathatja hozzá a másik felet olyan társadalmi jószághoz (pl. vezetői álláshoz, pályázati támogatáshoz), amely a hűdíjazott számára viszonylag nagy hozamot jelent. Viszont a hűdíjasnak általában viszonylag nagy ráfordítással jár a hűségi adomány viszonzása a hűdíjazó elvárásainak általában megfelelő magatartással, amely a hűdíjazó számára ehhez képest viszonylag kis hozamot jelent. A döntő szempont a hűségi kapcsolatban, hogy e kapcsolatból következő társadalmi kölcsönhatásoknak hosszú rávon mindkét fél számára pozitív hozadékúnak kell lennie.

A hűségi kapcsolatok, illetve – ahogyan egyes szerzők nevezik – a „patrónus-kliens viszonyok" kialakulásának a megértéséhez azonban nem elegendő annak megállapítása, hogy mindkét fél számára pozitív a várható hozadéka. Figyelembe kell azt is venni, hogy hosszabb távon milyen további alternatívák adottak mindkét fél számára érdekeik érvényesítésében. (Flap 1990: 234-235) Minél kevésbé korlátozott a hűdíjazó (patrónus) hatalmának hatóköre és minél több egyén érdekében áll, hogy a hűdíjazóhoz (patrónushoz) társuljon mint hűdíjas (kliens), annál bizonytalanabb a hűdíjas (kliens) helyzete, és annál inkább igyekszik megfelelni a hűdíjazó (patrónus) elvárásainak. A hatalommal rendelkező hűdíjazó (patrónus) ugyanis kizárhatja a hűdíjazó (patrónus) érdekeit nem megfelelően szolgáló hűdíjast (klienst) a különleges bánásmód alól. (Vö.: I. m.: 235) Ilyen körülmények között a csekély erőkkel rendelkező egyének körében szoros társadalmi kapcsola-

tok vagy partneri társadalmi kapcsolatok kialakulása kevéssé valószínű, mivel a hűségi kapcsolatoktól jelentős segítségre számíthatnak érdekeik érvényesítéséhez, míg a csekély érőkkel rendelkező egyének közötti társadalmi együttműködés vagy társadalmi csere eredményessége igen bizonytalan. (Vö.: Chubb 1982; idézi Flap 1990: 235-236)

Az általunk szoros kapcsolatnak és laza kapcsolatnak nevezett társadalmi kapcsolatok emlékeztethetik az olvasót Granovetter felfogására a gyenge és az erős kötésekről; ezért a következőkben röviden kitérünk az említett szerző felfogására. A gyenge és az erős kötések közötti megkülönböztetés meglehetősen homályos és többértelmű, különösen egyrészt azért, mert e fogalmak meghatározatlanok abból a szempontból, hogy a fogalmaink szerinti emberi viszonyokra vagy az emberi kapcsolatokra vonatkoznak. Másrészt azért, mert e megkülönböztetésben keveredik az adott viszony vagy kapcsolat erőssége szerinti és az adott viszony vagy kapcsolat közösségi vagy társadalmi természete szerinti lehetséges megkülönböztetés. E problémákkal összefüggésben a szóban forgó megkülönböztetés kevéssé alkalmas a társadalmi jelenségek magyarázatára, és empirikus szociológiai kutatásokban ennek ellenére vált széles körben használatossá. Az elsőként említett probléma általában jellemző a társadalmi hálózatelemzésre, ahogyan ezt a hálózatelméleti viszonyfogalom tárgyalásánál (1.1Bc) hangsúlyoztuk; a következőkben ezért a másodikként említett problémával foglalkozunk.

Az említett szerző kifejezetten a kölcsönhatások időtartama, a kötések érzelmi intenzitása, intimitása és a kölcsönösen nyújtott szolgáltatások jellege alapján különbözteti meg a gyenge és az erős kötéseket, illetve kapcsolatokat egymástól. (Granovetter 2008: 170) Tapasztalati szempontból nézve gyenge kötéseket az ismerősök között, erős kötéseket a barátok és a rokonok között találunk. E típusokat nem feleltethetjük meg egyértelműen az emberi viszonyok és kapcsolatok általunk megkülönböztetett típusaival, mivel megkülönböztetésük szempontjai nem fedik azokat a szempontokat, amelyek szerint mi tipizáltuk az emberi viszonyokat és az emberi kapcsolatokat. Ugyanakkor a gyenge és az erős kötések közötti megkülönböztetésre alapozó empirikus szociológiai kutatások eredményeinek értelmezését megnehezíti az is, hogy nem alakult ki egyetértés a gyenge és az erős kötések operacionalizálásáról (Angelusz–Tardos 1991A: 41; Böröcz–Southworth 1995: 26-28). A fogalmak összevetésének e problémái ellenére azt mondhatjuk, hogy a jelenségek szintjén, megnyilvánulási formáikat tekintve azok a viszonyok vagy kapcsolatok, amelyeket Granovetter gyenge kötéseknek nevez, tulajdonképpen a fogalmaink szerinti társadalmi viszonyok bizonyos típusainak és a társadalmi kapcsolatoknak felelnek meg, az úgynevezett erős kötések viszont nagyobbrészt a közösségi viszonyoknak és az érzelmi viszonyoknak, illetve a közösségi kapcsolatoknak és az érzelmi kapcsolatoknak felelnek meg.

Ezt látszik alátámasztani az is, hogy Granovetter az általa bevezetett megkülönböztetést nagyrészt párhuzamba állítja Tönnies közösség és társadalom, illetve közösségi viszony és társadalmi viszony közötti megkülönböztetésével. Azonban

úgy tűnik, hogy Granovetter a gyenge kötésekbe a valóságot tekintve beleérti a viszonylag tiszta ismerősséget is. Egyes szerzők szoros összefüggést feltételeznek Granovetter megkülönböztetése és a klasszikus megkülönböztetés között a motívumok vonatkozásában is. E szerint a szoros kötésekhez valószínűleg a kifejező motívumok és a kifejező cselekvések, a gyenge kötésekhez az instrumentális motívumok és az instrumentális cselekvések kapcsolódnak. (Walker–Wasserman–Wellman 1994: 57-58; Lin 2001: 67) Nézetünk szerint Granovetter az általa bevezetett kifejezések, illetve e kifejezésekkel jelölt fogalmak használatával érdemben nem tesz hozzá semmit a közösségi és a társadalmi viszonyok közötti klasszikus megkülönböztetéshez; az általa bevezetett kifejezésekkel összefüggésben azonban a szóban forgó felfogás két szempontból is félrevezető.

Granovetter egyik fő állítása, hogy bizonyos területeken a gyenge kötések bizonyulnak hatásukat tekintve erősebbeknek, így például nagyobb mértékben hozzájárulnak az állások megszerzéséhez, a jövedelmek meghatározásához. Például *Álláshoz jutás* (Getting a Job) című munkájában Granovetter azt találta, hogy informális személyes kapcsolatok voltak az elsődleges csatornák, amelyeken keresztül az egyének információkat szereztek a munkalehetőségekről és álláshoz jutottak. Ezek a kapcsolatok főleg munkakapcsolatok, illetve munkával összefüggő kapcsolatok voltak, és viszonylag ritkán baráti vagy családi kapcsolatok. (Granovetter 1974)

Az általa bevezetett elnevezések ugyanakkor azt sugallják, és a szóban forgó típusok ismertetőjegyei között kifejezetten megfogalmazva is szerepel az a szempont, hogy a gyenge és az erős kötések intenzitásukban különböznek egymástól, ahogyan azt nagyrészt más szerzők is értelmezik. (White 1992: 87-88; Burt 1992: 25-30) Bár Granovetter kifejezetten a felek egymáshoz fűződő érzelmeinek az intenzitása szempontjából különbözteti meg egymástól a gyenge és az erős kötéseket, mivel más szempontból nem beszél az adott kötések intenzitásáról, úgy tűnik, hogy az érzelmi intenzitás a kapcsolat általában vett intenzitását is jelenti. Granovetter előző bekezdésben említett tétele ezért meglepőnek tűnik (mármint az, hogy hatásaikat tekintve a gyengébbek erősebbek), és a szóban forgó elmélet népszerűsége részben erre vezethető vissza. Felfogásunk szerint azonban a közösségi és a társadalmi viszonyok, illetve a közösségi és a társadalmi kapcsolatok lényegében véve nem intenzitásukban, hanem tartalmukban különböznek egymástól, és a gyenge kötések elnevezés – mint már említettük – tulajdonképpen a társadalmi viszonyok bizonyos típusaira, illetve a társadalmi kapcsolatokra vonatkozik. Az általunk bevezetett fogalmakban gondolkodva egyáltalán nem meglepő, hanem természetes, hogy a társadalmi élet szférájában a társadalmi viszonyok és a társadalmi kapcsolatok, azaz a „gyenge kötések" hatásai érvényesülnek. A közösségi és az érzelmi viszonyok és kapcsolatok, azaz a Granovetter szóhasználata szerinti „erős kötések" a társadalmi élet szférájában a valóságban csupán esetlegesen és kevés valószínűséggel határozzák meg a kölcsönhatásokat; tulajdonképpen annyiban, amennyiben a valóságos emberi

viszonyok és kapcsolatok nem tisztán fejezik ki az emberi viszonyok és kapcsolatok általunk megkülönböztetett típusait.

Ha nem csupán a kapcsolatok érzelmi intenzitását, hanem egyáltalán a kapcsolatok intenzitását, illetve szorosságát vesszük figyelembe, nyilvánvaló, hogy a szoros (vagy erős) kapcsolatok hatásai általában véve biztosabbak és jelentősebbek, a laza (vagy gyenge) kapcsolatok hatásai bizonytalanabbak és kevésbé jelentősek. Tehát értelmetlennek tűnik olyan gyenge kapcsolatokról beszélni, amelyek hatásai általában véve jelentősebbek, mint az erős kapcsolatok hatásai. Ha a viszonyok vagy kapcsolatok közösségi vagy társadalmi természetét vesszük figyelembe, felfogásunk szerint a közösségi viszonyok és kapcsolatok elvileg a közösségi élet szférájában léteznek, és ott lehetnek hatással a kölcsönhatásokra, a társadalmi viszonyok és kapcsolatok viszont a társadalmi élet szférájában léteznek és ott lehetnek hatással a kölcsönhatásokra.

Granovetter másik fő tétele szerint a gyenge kötések különösen abból a szempontból jelentősek, hogy hidakat képeznek az erős kötéseket tartalmazó csoportok között. A nagyobb csoportokat a gyenge kötések integrálják és nem az erősek, mivel a gyenge kötések túlnőnek a bensőséges körökön. (Granovetter 1988; Granovetter 2008) Ez a tétel nagyrészt szintén félrevezető, ha figyelembe vesszük azt, hogy a közösségi és a társadalmi viszonyok, valamint a közösségi és a társadalmi kapcsolatok elvileg az emberi élet különböző szféráiban léteznek, és alapvetően a valóságban is egymástól elkülönülten léteznek. Ha például adott két baráti társaság, amelyeken belül közösségi viszonyok és kapcsolatok léteznek, és mindkét társaságból adott egy-egy személy, akik ugyanazon a munkahelyen dolgoznak, az utóbbiak közötti társadalmi viszonyok és kapcsolatok elvileg nem (és általában a valóságban sem) teremtenek viszonyokat és kapcsolatokat a két baráti társaság között. Ismét megjegyezzük azonban, hogy a közösségi és a társadalmi viszonyok, illetve a közösségi és a társadalmi élet szférái a valóságban részben átfedik egymást. Tehát a közösségi és a társadalmi viszonyok és kapcsolatok a valóságban bizonyos mértékben összefonódhatnak egymással és részben áthathatják egymást. Az elméletben azonban egyértelmű különbségeket kell tennünk a szóban forgó viszonyok és kapcsolatok között, és ez alapján az empirikus szociológiai kutatásokban is törekednünk kell e viszonyok és kapcsolatok világos elkülönítésére.

Végül azokkal a felfogásokkal szemben, amelyek szerint a társadalmi viszonyok és a társadalmi kapcsolatok ugyanazok a valóságos létezők (csupán különböző kifejezésekkel jelölve), azt hangsúlyozzuk, hogy felfogásunk szerint a társadalmi viszonyok és a társadalmi kapcsolatok részben – társadalmiságuktól eltekintve – különböző természetűek, és a társadalmi kapcsolatok csak a társadalmi viszonyok bizonyos vonatkozásait tükrözik. Mint már említettük, szoros társadalmi kapcsolatokat azok között az egyének között találunk, akiket azonossági társadalmi viszonyok fűznek össze; a szoros társadalmi kapcsolatok tehát elvileg teljes mértékben tükrözik az azonossági társadalmi viszonyokat. Fentebb azt is említettük, hogy laza társadalmi kapcsolatok, különösen partneri társadalmi kapcsolatok vi-

szonylag a legnagyobb valószínűséggel olyan egyének között jöhetnek létre, akik között egybeesési társadalmi viszonyok vannak. Valójában azonban az egybeesési társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének között csak viszonylag ritkán jönnek létre laza társadalmi kapcsolatok. Egy adott egyént általában csupán néhány más egyénhez fűz laza társadalmi kapcsolat, és ehhez képest azoknak az egyéneknek a köre, akikhez egybeesési társadalmi viszonyok fűzik, jóval kiterjedtebb. A társadalmi kapcsolatok, illetve ezeken belül a laza társadalmi kapcsolatok tehát az egybeesési társadalmi viszonyoknak általában már csupán igen kis hányadát tükrözik. Az ellentétes és a kényszerű társadalmi viszonyokat a társadalmi kapcsolatok elvileg egyáltalán nem tükrözik; és ha az egyének adott körében ismertek a társadalmi kapcsolatok, adott egyének között a társadalmi kapcsolatok hiánya esetén egybeesési vagy ellentétes, esetleg kényszerű társadalmi viszonyok egyaránt létezhetnek.

4. A társadalmi viszonyok, az értelmezés és a szabályok

A tényszerű társadalmi viszonyok az e viszonyokra vonatkozó elképzelésekkel, ismeretekkel összefüggésben határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és a társadalmi kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket. A fejezet negyedik részében a köznapi értelmezés jelentőségével és típusaival, a társadalmi viszonyok kiértelmezésével, és ezzel összefüggésben a szabályokkal foglalkozunk.

Először rámutatunk a szociológiaelmélet és a köznapi értelmezés közötti összefüggésre, különösen a társadalmi viszonyok szociológiaelméleti felfogása és e viszonyok köznapi értelmezése, illetve kiértelmezése közötti összefüggésre; majd az értelmezés típusaiként megkülönböztetjük egymástól a szubjektív, a szimbolikus és a logikai értelmezést. Ezt követően a társadalmi viszonyok kiértelmezésének a viszonosságát és nehézségét hangsúlyozzuk, valamint felvázoljuk a társadalmi viszonyok kiértelmezésének a főbb vonásait. A társadalmi viszonyokkal összefüggésben foglalkozunk a szabályokkal mint vonatkoztatási eszközökkel, a szabályosítás folyamatával és a látszólagos szabályossággal. Végül a társadalmi viszonyok és a társadalmi erkölcs közötti összefüggéseket tárgyaljuk, és különbséget teszünk a társadalmi szokáserkölcs és a társadalmi közerkölcs között.

4.1. A társadalmi viszonyok és az értelmezés

A) A szociológiaelmélet és a köznapi értelmezés

Felfogásunk szerint a társadalmi viszonyok tényszerű létezők; korábban (1.2Bb) adott meghatározásunk szerint a társadalmi viszony intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek és/vagy feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása. Azonban a tényszerű társadalmi viszonyok valójában e viszonyokra vonatkozó elképzelések, ismeretek révén, illetve ezen elképzelésekkel, ismeretekkel összefüggésben határozzák meg az adott társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének társadalmi cselekvéseit és az egyének közötti társadalmi kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket.

Felmerül tehát az a kérdés, hogy a felfogásunk szerinti társadalmi viszonyok mennyiben felelnek meg a valóságban cselekvő és egymással társadalmi kölcsönhatásban lévő egyének köznapi elképzeléseinek? A fenomenológiai szociológiában Schütz felfogása szerint a szociológiai elméletnek és a társadalmi környezetre vonatkozó köznapi elképzeléseknek bizonyos értelemben kapcsolódniuk kell egymás-

hoz. Az emberi cselekvés tudományos modelljének minden egyes elemét úgy kell megalkotni, hogy e modellnek megfelelő valóságos cselekvések érthetők legyenek a mindennapi élet köznapi értelmezése jegyében is. E követelmény betartása szavatolja, hogy a szociológiaelméleti fogalmak és összefüggések összhangban legyenek a társadalmi valósággal és a társadalmi valóság köznapi tapasztalásából fakadó elképzelésekkel. (Schutz 1962: 44; ford. Schütz 1984B: 224; Schutz 1964: 8, 16)

A szóban forgó kérdéssel a második fejezetben (3.1Aa) részletesebben foglalkoztunk; és egyrészt azt hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi valóság általános elméleti megismerése eleve a külső megfigyelő nézőpontjából történhet, és megköveteli a fogalmak és összefüggések elvonatkoztatását a megfigyelhető konkrét valóságtól. Másrészt azonban azt is elfogadtuk és elfogadjuk, hogy ha a szociológiai elmélet megfelelően tükrözi a társadalmi valóságot, és az egyének a mindennapokban megfelelően alkalmazkodnak ehhez a valósághoz, a szociológiai elméletnek és a társadalmi környezetre vonatkozó köznapi elképzeléseknek bizonyos értelemben kapcsolódniuk kell egymáshoz. Mégpedig olyan értelemben, hogy a szociológia elméleti fogalmait és összefüggéseit elvileg le kell tudni fordítani a köznapi gondolkodás nyelvére is.

- A fogalmaink szerinti társadalmi viszonyoknak a valóságos társadalmi cselekvések megalapozása szempontjából kielégítő mértékben megismerhetőknek kell lenniük ahhoz, hogy ezek a viszonyok a valóságban meghatározzák az egyének társadalmi cselekvéseit és az egyének közötti társadalmi kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket.

A második fejezetben (4.1Ab) foglalkoztunk a cselekvési szituáció kiértelmezésével, és rámutattunk arra, hogy az egyének környezetükben oly módon keresnek cselekvéseik megalapozása szempontjából értelmes rendet, hogy környezetüket és személyes tulajdonságaikat egyrészt a szükségletkielégítés összetevőinek, másrészt cselekvési lehetőségeknek és képességeknek a köznapi fogalmaiban értelmezik. Felfogásunk szerint ez megfelel annak, ahogyan mi a külső megfigyelő nézőpontjából egyrészt a szükségletkielégítés összetevőinek, másrészt cselekvési lehetőségeknek és képességeknek az elméleti fogalmaiban értelmezzük a társadalmi viszonyokat.

A társadalmi viszonyokra vonatkozó tudás főleg kulturális eredetű, az egyének főleg a szocializáció folyamán sajátítják el – szülőktől, tanároktól, munkatársaktól, filmekből, olvasmányokból stb. – a társadalmi viszonyokra és azok működésére vonatkozó hiedelmeket, ismereteket. Az egyének nemcsak azt tanulják meg, hogyan értelmezzék környezetüket és ezzel összefüggésben bizonyos személyes tulajdonságaikat; de megtanulják azt is, hogy hogyan kell az adott társadalom személytelenül egységes szempontjából típusos képzeteket alkotni. (Schutz 1962: 13-14; ford. Schütz 1984B: 189-190)

A társadalmi viszonyok szociológiaelméleti felfogása és e viszonyok köznapi megismerése közötti összefüggést tekintve tehát nemcsak arról lehet szó – amit

fentebb hangsúlyoztunk –, hogy a társadalmi viszonyok szociológiai, tudományos értelmezésében tekintettel kell lennünk arra, ahogyan a valóságban az egyének a köznapi gondolkodás szintjén megismerik társadalmi viszonyaikat. Hanem arról is, hogy a társadalmi viszonyokról szóló szociológiai, tudományos gondolkodás bizonyos mértékben hatással lehet, illetve hatással van a társadalmi viszonyokra vonatkozó köznapi gondolkodásra. Tehát abból a szempontból is fontos, hogy a szociológia elvont fogalmai és összefüggései mennyiben fordíthatók le a köznapi gondolkodás nyelvére, hogy a szociológiaelmélet mennyiben lehet alkalmas a köznapi gondolkodás formálására.[26]

Felfogásunk szerint a szociológia mint tudomány főleg nem olyan formában lehet hatással a társadalmi életre, hogy az empirikus szociológiai kutatások konkrét eredményeit figyelembe veszik döntéseik során azok a döntéshozók, akik a társadalmi élet bizonyos területein hatalommal, illetve az intézmények fedezetével rendelkeznek. Hanem olyan formában, hogy a szociológiai ismeretek a köznapi kultúra alkotórészeivé válnak, és ezáltal általában véve befolyásolják az előbb említett döntéshozók és mások magatartását a társadalmi életben; és ebből a szempontból a társadalmi valóságra vonatkozó konkrét kutatási eredményekkel szemben az általános szociológiai elméleteknek talán nagyobb lehet a jelentősége.

Adott társadalmi folyamat, illetve e folyamatot alkotó társadalmi kölcsönhatások szempontjából nézve, az adott kölcsönhatásokban részt vevő egyének társadalmi ismereteinek két alapvető típusát különböztethetjük meg egymástól, ezen ismeretek forrásai szerint. Egyrészt az egyének általában jelentős mértékű előzetes ismeretekkel rendelkeznek az adott kölcsönhatások szempontjából jelentős társadalmi környezetükre vonatkozóan. Másrészt az egyének társadalmi környezetükre vonatkozó ismereteiket részben az adott társadalmi folyamatból merítik, egy értelmezési folyamat révén. Ugyanakkor a mindenkori társadalmi kölcsönhatások alkalmával értelmezés révén szerzett elképzelések, ismeretek részben a társadalmi környezetre vonatkozó általánosabb tudás alkotórészeivé válhatnak.

Az „értelmezés" kifejezés gyakran csak a „megismerés" vagy a logikai „meghatározás" kifejezés jelentésének megfelelő értelemben használatos, és esetenként mi is ilyen értelemben beszélünk értelmezésről. A következőkben azonban viszonylag szűkebb értelemben használjuk a szóban forgó kifejezést.

- Az *értelmezés* – szűkebb értelemben – olyan megismerési folyamat, amelynek során az egyén adott létezőnek vagy létezőknek bizonyos jelentést tulajdonít azáltal, hogy az adott létező vagy létezők észlelését összhangba hozza átfogóbb ismereteivel, tudásával. Tehát az egyén az értelmezés során a létezőket nem önmagukban szemléli, hanem mint jeleket abból a szempontból, hogy jelentésükben milyen más létezőkre utalnak.

[26] Az úgynevezett közszociológiával szemben támasztható követelményeknek is vannak általános szociológiaelméleti vonatkozásai. (Ehhez lásd pl.: Burawoy 2005; Burawoy 2006; Calhoun 2006)

A második fejezetben (1.1Ba) – az általánosan elfogadott szóhasználatnak megfelelően – különbséget tettünk a jel és a jelkép vagy szimbólum fogalma között. A jel jelentése révén valamilyen tőle különböző létezőt képvisel az adott jelet értelmező egyén számára. Bármilyen létező szolgálhat jelként is az egyének számára, amennyiben az adott létező észlelése révén valami tőle részben vagy teljes mértékben különböző létezőre következtethetnek. Egy létező jelként utalhat egy tőle teljes mértékben különböző létezőre, például egy szó egy bizonyos tárgyra vagy egy festett nyíl a megfelelő haladási irányra. Egy létező egy része jelentheti az egész létezőt vagy az adott létező bizonyos vonatkozását; jelentheti az őt előidéző, illetve meghatározó létezőt, vagy jelezheti az adott létező valamilyen következményét.

A jelek nem feltétlenül igényelnek személyközi egyetértést jelentésüket illetően; különbséget kell tennünk a jeleknek az egyének adott körében általánosan érvényesnek tekinthető, valamint egy adott egyén számára az adott összefüggésben vett jelentése között. (Schutz 1962: 110; ford. Schütz 1984A: 109) Egy adott létező vagy annak valamilyen vonatkozása jelként szolgálhat egy adott egyén számára, és mások számára esetleg nem, illetve mást jelenthet az egyik, mint a másik egyén számára. A jelkép vagy szimbólum viszont – az általánosan elfogadott felfogás szerint – olyan jel, amelyet kifejezetten jelként használnak, és amelynek jelentésére vonatkozóan tartós egyetértés alakult ki az egyének adott körében.

Abból a szempontból, hogy az értelmező egyén főleg milyen szempontból, mire vonatkoztatva értelmezi az adott létezőt, a következő alfejezetben különbséget teszünk a szubjektív értelmezés, a szimbolikus értelmezés és a logikai értelmezés között. A kreativista szemléletmódot, illetve részben a normativista-kreativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek felfogása szerint az értelmezés olyan természetű, amit szubjektív értelmezésnek nevezünk. A normativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek felfogása szerint az értelmezés olyan természetű, amit szimbolikus értelmezésnek nevezünk. E két típuson túl azonban megkülönböztetjük az értelmezésnek azt a típusát is, amit az értelmező szociológiai elméletek általában elhanyagolnak, és amit logikai értelmezésnek nevezünk.

B) A köznapi értelmezés típusai

a) A szubjektív értelmezés

Mint említettük, a kreativista szemléletmódot, illetve részben a normativista-kreativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek felfogása szerint az értelmezés olyan természetű, amit szubjektív értelmezésnek nevezünk. A második fejezetben (4.1Aa) e tekintetben a fenomenológiai szociológiában kialakult felfogásra támaszkodtunk. A szubjektív értelmezés elsődleges és általános olyan szempontból, hogy az előzetesen már nagyrészt ismert és/vagy az értelmezés másik két típusa révén nagyrészt megismert különböző létezők eleve az adott egyé-

nek szempontjából jelentősek; tehát a cselekvő egyénekre jellemző köznapi értelmezés az alábbi vonatkozásban eleve szubjektív értelmezés.

- *Szubjektív értelmezésről* akkor beszélünk, amikor az értelmező egyén önmagára vonatkoztatva értelmezi az adott létezőt; azaz abból a szempontból, hogy az adott létező milyen mértékben és – közvetlenül vagy közvetve – milyen módon érinti szükségleteinek a kielégítését.

A második fejezetben (2.2Ba) láttuk, hogy felfogásunk szerint az egyének alapvető személyes motívumait a – szűkebb értelemben meghatározott – szükségletek képezik; tehát egy létező szubjektív, köznapi értelme az egyén számára az adott létező vonatkozása az adott egyén szükségleteire. A szubjektív értelmezés olyan szempontból szubjektív, hogy az adott létezőnek a szubjektum szükségleteire vonatkoztatva van jelentősége, és ezek a szükségletek egyénenként különbözhetnek. Azonban az egyének adott körében bizonyos szükségletet vagy szükségleteket feltételezve, egy adott létező jelentése és jelentősége lehet hasonló az egyének számára. Valamint – bizonyos szükségletet vagy szükségleteket feltételezve – elvileg a külső megfigyelő nézőpontjából is megítélhetjük, hogy adott létezők milyen jelentéssel és milyen jelentőséggel rendelkeznek az adott egyén vagy az adott egyének számára. A második fejezetben (3.1A) hangsúlyoztuk, hogy fogalmaink szerint ezt fejezi ki a szükségletkielégítés összetevőinek a fogalma; és a szükségletkielégítés összetevőinek a fogalma révén a szubjektív értelmezést mi eleve beépítettük a szociológia elvont fogalomrendszerébe. Ez teszi lehetővé, hogy az intézményes szociológia elméletében úgy tárgyaljuk a szubjektív értelmezést, hogy ez az értelmezés nem önkényes, hanem elvileg – illetve a valóságban alapvetően – az értelmezéstől függetlenül létező társadalmi valóságot tükrözi.

Blumer felfogása szerint a cselekvő egyén adja meg egy tárgy (itt értsd: létező – F. Z.) jellegét vagy értelmét. Az egyént nem eleve létező tárgyak veszik körül, melyek hatással vannak rá és kiváltják viselkedését, hanem ő maga alkotja meg tárgyait folyamatos tevékenységével és értelmezésével. Az egyén különböző tárgyakat jelöl meg saját maga számára, jelentésekkel ruházza fel azokat; megállapítja, hogy megfelelnek-e cselekvése végrehajtásához, és ez alapján döntéseket hoz. Felfogása szerint ezt jelenti az értelmezés és az értelmezés alapján történő cselekvés. (Blumer 1969: 80; ford. 2000: 324-325) „Egy tárgy természete (…) az a jelentés, amellyel rendelkezik azzal a személlyel szemben, aki számára tárgy. Ez a jelentés szabja meg azt a módot, ahogyan szemléli a tárgyat, ahogyan kész cselekedni az irányában, és ahogyan kész beszélni róla." (Blumer 1969: 11) Azonban a legtöbb szituációra vonatkozóan a korábbi kölcsönhatások révén az egyének közös értelmezéseket alakítanak ki, és e közös értelmezések teszik képessé az egyéneket arra, hogy hasonlóan cselekedjenek. Cselekvéseik irányításakor és megszervezésekor viszonylag kevés teher nehezedik az egyénekre, ha vannak készen kapott és közösen elfogadott meghatározások. (I. m.: 86; ford. 2000: 328)

Az előző bekezdésben idézett szerző által is képviselt kreativista felfogásban a társadalmi környezet önmagában, a szubjektív értelmezéstől függetlenül nem létezik; az egyének maguk hozzák létre társadalmi környezetüket egy közös értelmezési folyamatban. Felfogásunk szerint viszont a társadalmi viszonyokat intézmények hozzák létre, és e viszonyok – amennyiben az adott intézmények érvényesek – tényszerűen léteznek, az adott viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének értelmezéseitől függetlenül. Azonban az előző alfejezetben (4.1A) azt is hangsúlyoztuk, hogy a tényszerű társadalmi viszonyok valójában e viszonyokra vonatkozó elképzelések, ismeretek révén, illetve ezen elképzelésekkel, ismeretekkel összefüggésben határozzák meg az adott társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének társadalmi cselekvéseit és az egyének közötti társadalmi kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket. Az elmélet elvont szintjén eleve feltételezzük, hogy a valóságos társadalmi viszonyok és az adott viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének által kiértelmezett társadalmi viszonyok megfelelnek egymásnak. Az elmélet engedményes szintjén vagy eklektikus szintjén vehetjük figyelembe azt, hogy a valóságos társadalmi viszonyok és a kiértelmezett viszonyok többé vagy kevésbé eltérhetnek egymástól.

b) A szimbolikus értelmezés

Mint említettük, a normativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek felfogása szerint az értelmezés olyan természetű, amit szimbolikus értelmezésnek nevezünk.

- *Szimbolikus értelmezésről* akkor beszélünk, amikor az értelmező egyén az adott létezőt szimbolikus természetűnek tekinti és egy szimbolikus rendszerhez viszonyítva értelmezi; és az adott létező jelentése a szimbolikus rendszer szerint az adott létező által hordozott jelentés.

A szóban forgó átfogó szimbolikus rendszer a kultúra, és a harmadik fejezetben (1.2Aa) viszonylag részletesen foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy a normativista szemléletmód szerint a társadalomban az egyének közvetlenül a közösen kialakított és elfogadott kulturális hiedelmekhez, értékekhez, szabályokhoz, szerepekhez és intézményekhez alkalmazkodva, és azoknak megfelelően cselekszenek, és a kultúra ily módon alapvetően meghatározza a társadalmi jelenségeket. Láttuk, hogy amíg a normativista rendszerelmélet eleve feltételezi, hogy az értékek, a szabályok, az intézmények és a szerepek jelentése nyilvánvaló a cselekvő egyének számára, addig a kulturális szociológia a kultúra egyes alkotórészeinek a jelentését, illetve e jelentés értelmezését tekinti kutatása fő tárgyának.

A szimbolikus értelmezés szabályszerűségeit a hermeneutikának nevezett ismeretelméleti felfogásban dolgozták ki, amely szó szerint a szövegértelmezés technikáját jelenti (Gadamer 1984; Ricoeur 1994: 43-62). Ebben a felfogásban az értelmezés a kultúrában található kollektív jelentéseket hangsúlyozza, amelyek történetileg alakultak ki, és a jelenben eleve adottak az egyének számára. A

kulturális szociológia által képviselt „erős program" legfőbb jellemzője a kultúra önállóságának, a kulturális autonómiának a hangsúlyozása. E felfogás szerint a kultúra határozza meg szimbolikus értelmezés révén a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket: „Társadalmilag felépített szubjektivitás formálja a kollektivitások akaratát, alakítja a szervezetek előírásait, határozza meg a jog lényegét, és szolgáltatja a jelentést és a motivációt a technológiák, a gazdaságok és a katonai gépezetek számára." (Alexander–Smith 2003: 5)

A társadalmi viszony fogalmának az áttekintésénél (1.1Ba) említettük, hogy a normativista szemléletmód szerint a társadalmi viszonyok szimbolikus, illetve normatív viszonyok az egyének között, a legjellemzőbb felfogás szerint normatív természetű szerepviszonyok. Tehát e felfogás szerint a társadalmi viszonyok eleve értelmezett viszonyok, de – a kreativista felfogástól eltérően – ezek a viszonyok a kultúra alkotórészeiként tartósan léteznek, és az egyének általi köznapi értelmezések a tartósan létező normatív viszonyoknak felelnek meg.

Felfogásunk szerint a szimbolikus értelmezés a társadalmi élet nélkülözhetetlen alkotórésze vagy vonatkozása. Egyrészt általában véve egyetértünk azzal a felfogással, amelyet főleg a normativista szemléletmód képviselői hangsúlyoznak, és amely szerint rendezett emberi együttélés, az emberek közötti rendezett, különösen a testi kényszerítés, illetve a testi erőszak alkalmazását mellőző kölcsönhatások nem lehetségesek viszonylag állandó szimbolikus rendszer, azaz kultúra nélkül. (Parsons 1951: 11) A kultúra viszont nem létezhet a kultúra alkotórészeit képező kulturális ismeretek, kulturális értékek, szabályok, intézmények és szerepek szimbolikus értelmezése nélkül. Másrészt a szimbolikus értelmezésnek igen jelentős szerepe van a társadalmi viszonyok létrehozásában. Korábban (2.1Bb; 2.2Ac) rámutattunk arra, hogy a társadalmi viszonyokat intézmények kialakítása és fenntartása, és ezzel összefüggésben szerepviszonyok kialakítása (valamint a dologi-technikai körülmények alakítása) révén hozzák létre az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének. A szóban forgó egyének szándékuk szerint általában olyan társadalmi viszonyokat szeretnének létrehozni, amelyek megfelelnek az adott intézményekből szimbolikusan kiértelmezhető szerepviszonyoknak.

Harmadrészt – ami itt minket főleg érdekel – a szimbolikus értelmezés hozzájárulhat a fogalmaink szerinti társadalmi viszonyok megismeréséhez, amennyiben a normatív természetű szerepviszonyokat alkotó cselekvési lehetőségek és képességek egybeesnek a tényszerű társadalmi viszonyokat alkotó cselekvési lehetőségekkel és képességekkel. Láttuk azonban (2.1Bb), hogy a szerepviszonyok és a társadalmi viszonyok elvileg – és jellemzően a valóságban – csak többé vagy kevésbé esnek egybe, esetleg egyáltalán nem esnek egybe. Amint láttuk (2.2Ac), ez abból következik, hogy a társadalmi intézmények, illetve – intézmények kialakítása révén – az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének kisebb vagy nagyobb mértékben az intézményes szabályoknak nem megfelelő társadalmi viszonyokat is létrehozhatnak, és a valóságban gyakran létre is hoznak.

c) A logikai értelmezés

Az értelmező szociológiai elméletek az értelmezést helyezik érdeklődésük középpontjába, azonban úgy tűnik, hogy általában elhanyagolják az értelmezésnek egy harmadik típusát, amit mi logikai értelmezésnek nevezünk. Felfogásunk szerint a logikai értelmezésnek – a szubjektív értelmezéssel összefüggésben – általában a legjelentősebb szerepe van a társadalmi viszonyok köznapi megismerésében.

- A *logikai értelmezés* esetében az egyén az adott létezőt előzetes tapasztalataira és ismereteire vonatkoztatva értelmezi; és az adott létezőből azokra a létezőkre következtet, amelyek azt feltételezhetően meghatározták, illetve meghatározzák; vagy az adott létezőnek abból a szempontból tulajdonít jelentőséget, hogy milyen következmények megvalósulásához járul vagy járulhat hozzá.

Ebben az esetben tehát az adott egyének nem önmagukra vagy egy szimbolikus rendszerre vonatkoztatva értelmezik az adott létezőt; hanem arra vonatkozó tapasztalataikra és ismereteikre támaszkodva, hogy az adott létező mögött rendszerint milyen motívumok és milyen egyéb meghatározó tényezők húzódnak meg, és/vagy az adott létező rendszerint milyen következményt vagy következményeket idéz elő.

A kutató mint külső megfigyelő értelmező módszerére vonatkoztatva Max Weber különbséget tesz a cselekvések érzelmi átélésen alapuló értelmezése és racionális értelmezése között. Ugyanakkor az értelmezés racionális természetét hangsúlyozza, ami főleg abban nyilvánul meg, hogy a racionálisan nem értelmezhető cselekvéseket a racionálisan értelmezhető cselekvésekhez viszonyítva tartja a szociológia számára megismerhetőnek. (Weber 1987: 38-40.) Számunkra az értelmezés szóban forgó megkülönböztetése itt abból a szempontból érdemel figyelmet, hogy a mindennapi cselekvők is élnek az értelmezésnek ezzel a két formájával; és úgy tűnik, hogy amit Weber érzelmi átélésen alapuló értelmezésnek nevez, az a szubjektív értelmezéshez sorolható, az általunk úgynevezett logikai értelmezés viszont azonos azzal, amit Weber – a cselekvések értelmezése vonatkozásában – racionális értelmezésnek nevez.

A logikai értelmezés egyrészt lehet a meghatározó tényezők vonatkozásában történő értelmezés, amely valójában megfelel annak, amit a pszichológiában oktulajdonításnak neveznek. A tulajdonításelmélet arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyének a számukra fontos cselekvéseknek vagy eseményeknek bizonyos meghatározó tényezőket, köznapi értelemben vett „okokat" tulajdonítanak. (Weiner 1972: 310-317) Ebben az esetben az adott létező – cselekvés, esemény, dolog, állapot – mint jel jelentésében az adott létező meghatározó tényezőjére vagy meghatározó tényezőire utal. A természeti vagy a tárgyi környezet értelmezéséből véve egyszerű példákat, ha kinézünk az ablakon és látjuk, hogy mozognak a fák levelei, ezt úgy értelmezzük, hogy fúj a szél. Ha reggel kilépünk az ajtón és azt látjuk, hogy nedves az utca és a föld, ezt úgy értelmezzük, hogy korábban esett az eső.

Az oktulajdonításban megfigyelhetők bizonyos szabályszerűségek. Ha az adott cselekvés vagy esemény rendszeresen ismétlődik, az oktulajdonítás az arra vonatkozó múltbeli tapasztalatokon alapszik, hogy az adott cselekvés vagy esemény milyen előzményeit vagy más tényezőkkel való együttjárásait lehetett megfigyelni. Ha egy sajátos cselekvésnek vagy eseménynek kell okot találni, az egyének okozati sémákra támaszkodnak. Ezek a sémák arra vonatkozó elképzelések, hogy bizonyos fajta cselekvéseknek vagy eseményeknek rendszerint bizonyos fajta okaik vannak. A sémák segítenek elrendezni a rendelkezésre álló információkat, és segítik az eligazodást ellentmondó vagy elégtelen információk esetén. Az oktulajdonításra jellemző, hogy a cselekvéseket az egyének mennyiben tulajdonítják a cselekvők személyes tulajdonságainak és mennyiben az adott környezetnek, amelyben cselekszenek. Ha az egyén úgy gondolja, hogy a legtöbb egyén a cselekvő egyén helyében hasonlóan cselekedett volna, akkor az adott cselekvést hajlamos főleg a körülményeknek tulajdonítani; ha nem, a cselekvő egyén személyes tulajdonságainak. (Petri 1986: 267-284; Mook 1987: 377-386) A köznapi gondolkodást valószínűleg jobban jellemzi a „népi pszichológia", mint a „népi szociológia"; azaz valóságos jelentőségükhöz képest az egyének általában nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az egyének személyes tulajdonságainak (az adott körülményektől viszonylag függetlenül), és kisebb jelentőséget tulajdonítanak az adott egyéneken kívüli körülményeknek a társadalmi jelenségek köznapi magyarázatában.

A logikai értelmezés másrészt lehet a feltételezett következmények vonatkozásában történő értelmezés, amely bizonyos értelemben az oktulajdonításnak a fordítottja. Az egyének adott létezőknek, illetve a létezők bizonyos oldalainak többnyire valamilyen következményeket tulajdonítanak, és a várható, illetve feltételezett következmények meghatározó tényezőiként értelmezik az adott létezőket, illetve a létezők bizonyos oldalait. Ebben az esetben az adott létező – szabály, cselekvés, esemény, dolog stb. – mint jel jelentésében az adott létező várható következményére vagy következményeire utal. A természeti környezet értelmezéséből véve egyszerű példákat, ha borús az ég, ezt általában úgy értelmezzük, hogy esni fog az eső; tavasszal a gyümölcsfák virágzása idején az éjjeli jelentős fagyot értelmezhetjük úgy, hogy rossz lesz a gyümölcsfák termése.

Bizonyára a következmények tulajdonításában is megfigyelhetők az oktulajdonításra jellemző, fentebb említett szabályszerűségek. Ha az adott létezőt az egyén rendszeresen megfigyeli, a következmények tulajdonítása az arra vonatkozó múltbeli tapasztalatokon alapszik, hogy az adott létező milyen következményeit vagy más tényezőkkel való együttjárásait lehetett megfigyelni. Ha egy sajátos, korábban kevéssé tapasztalt létezőhöz kell következményt rendelni, az egyének okozati sémákra támaszkodnak. Ezek a sémák arra vonatkozó elképzelések, hogy bizonyos fajta létezőknek rendszerint bizonyos fajta következményeik vannak. A következmények tulajdonítására is jellemző, hogy az egyének milyen jelentőséget tulajdonítanak a cselekvők személyes tulajdonságainak és az adott egyéneken kí-

vüli körülményeknek abból a szempontból, hogy mennyiben képesek előidézni bizonyos jelenségeket mint következményeket.

C) A társadalmi viszonyok kiértelmezése

a) A kiértelmezés viszonossága és nehézsége

A második fejezetben (4.1Ab) bevezetett szóhasználatnak megfelelően: ha a társadalmi viszonyokra értelmezés révén következtetünk, nem a társadalmi viszonyok értelmezéséről, hanem a társadalmi viszonyok kiértelmezéséről beszélünk. A társadalmi viszonyok köznapi kiértelmezésének az elemzésében – a következőkhöz képest – jelentősebb mértékben támaszkodhatnánk az értelmező szociológiai elméletekre (főleg a fenomenológiai szociológiára és a szimbolikus interakcionizmusra), ezen elméleteket átértelmezve az általunk képviselt intézményes szemléletmódnak megfelelően. Mi azonban a következőkben csak viszonylag röviden foglalkozunk a szóban forgó problémával; főleg arra szeretnénk rámutatni, hogy a társadalmi viszonyok általunk képviselt felfogásából mit olvashatunk ki abból a szempontból, hogy az egyének a köznapi gondolkodás szintjén hogyan ismerhetik meg a társadalmi viszonyokat. Ebben az alfejezetben a társadalmi viszonyok kiértelmezésének a viszonosságát és nehézségét hangsúlyozzuk, majd – a következő alfejezetben – a társadalmi viszonyok kiértelmezésének a főbb vonásaira mutatunk rá.

A társadalmi viszonyok az egyének adott – kisebb vagy nagyobb – körét fűzik össze egymással, és a társadalmi viszonyokban az egyének egyaránt képezik a cselekvési lehetőségeknek és a cselekvési képességeknek, illetve az érdekeknek és az erőknek a szubjektumait és az objektumait. Következésképpen:

- Az egyének nem ismerhetik meg társadalmi viszonyaikat, ha csupán a maguk szempontjából szemlélik személyes tulajdonságaikat és körülményeiket; más releváns cselekvők szempontjából is meg kell érteniük az adott tulajdonságokat és körülményeket ahhoz, hogy társadalmi cselekvéseik megalapozása szempontjából kielégítő mértékben megismerjék a társadalmi viszonyokat.

A társadalmi kölcsönhatásokra számítva és e kölcsönhatások során az egyének magától értetődőnek tekintik, hogy mások is értelmezik, és ily módon bizonyos mértékben megismerik társadalmi környezetüket, különösen társadalmi viszonyaikat; és társadalmi viszonyaikra vonatkozó elképzeléseik, ismereteik jelentős mértékben hatással vannak cselekvéseikre. Azt is magától értetődőnek tekintik azonban a cselekvő egyének, hogy ugyanazok a létezők mást jelenthetnek az ő számukra, és megint mást jelenthetnek mások számára. Mások is saját általános motívumaiknak és társadalmi viszonyaik már ismertnek feltételezett vonásainak megfelelően értelmezik környezetüket. Bizonyos mértékben különbözhetnek az adott egyének és mások általános társadalmi motívumai, társadalmi viszonyai, és az ezekből fakadó értelmezési keretei is mások. A szóban forgó nézőpontkülönb-

ségek meghaladását elősegíti egyrészt az álláspontok felcserélhetősége; az egyének magától értetődőnek veszik, hogy mások helyében hozzájuk hasonlóan értelmeznék a különböző létezőket, és ugyanezt feltételezik másokról is. Másrészt a különböző álláspontok illeszkednek egymáshoz, bizonyos értelemben kiegészítik egymást; és a cselekvő egyének feltételezik, hogy gyakorlati szempontból kielégítően egyező módon ugyanazokat a létezőket tartják jelentőseknek és ugyanazokat a létezőket értelmezik. (Vö.: Schutz 1962: 10-13; ford. Schütz 1984B: 186-189; Schutz 1964: 15; Schütz–Luckmann 1984: 270-271)

Az adott társadalmi kölcsönhatások által nem érintett külső megfigyelő nézőpontja különbözik az érintett egyénekétől, amivel összefüggésben a külső megfigyelő bizonyos vonatkozásokban kevesebbet érthet meg, más vonatkozásokban viszont többet is megérthet, mint az érintett cselekvők. Ahhoz, hogy a külső megfigyelő megértse a megfigyelt egyéneket és körülményeiket, fel kell használnia előzetes tudását, amely típusosan hasonló körülmények között zajló, a megfigyelt kölcsönhatásokhoz hasonló kölcsönhatási mintákra és esetleg a megfigyelt egyénekre vonatkozik; továbbá a kölcsönhatások menetének abból a szelvényéből kell következtetnie a cselekvők motívumaira, releváns személyes tulajdonságaira és körülményeire, amely történetesen megfigyelhető. (Vö.: Schutz 1962: 26; ford. Schütz 1984B: 204) Nemcsak a tudományos kutató lehet elvileg külső megfigyelő, hanem bizonyos mértékben a köznapi értelmező egyén is, amennyiben olyan társadalmi kölcsönhatás szemlélője, amelyben ő nem vesz részt, és amely őt jelentősen közvetve sem érinti. Az egyének tehát részben mint viszonylag külső megfigyelők szerezhetnek ismereteket a – bizonyos jövőbeli kölcsönhatások vonatkozásában számukra is jelentős – társadalmi viszonyokról.

A felfogásunk szerinti társadalmi viszonyok a valóságban igen összetettek, és e viszonyok szociológiaelméleti elemzése is igen összetettnek bizonyult. A társadalmi viszonyok megismerése lényegében véve az adott viszonyok belső meghatározó tényezőinek, és e tényezők vonatkozásában a külső meghatározó tényezőinek, valamint a társadalmi viszonyokat létrehozó mechanizmusnak a megismerése. Korábban (2.2A) láttuk, hogy a társadalmi viszonyok belső és külső meghatározó tényezői szerteágazóak, és a társadalmi viszonyokat létrehozó mechanizmus igen összetett. Felfogásunk szerint a társadalmi viszonyok hordozóit, illetve belső meghatározó tényezőit az adott viszonyokban lévő egyének (vagy csoportok) érdekei és társadalmi erői alkotják; illetve azok a körülmények és személyes tulajdonságok alkotják, amelyeket cselekvési lehetőségek és cselekvési képességek formájában mint érdekeket és társadalmi erőket, illetve mint érdekviszonyokat és erőviszonyokat értelmezünk. A társadalmi viszonyok külső meghatározó tényezői viszont az érdekek és az erők hordozóinak a meghatározása révén határozzák meg a társadalmi viszonyokat. A társadalmi viszonyokat létrehozó mechanizmus – amelyet ebben a fejezetben csak legfőbb vonásaiban vázoltunk fel – magában foglalja mind az érdekeket létrehozó mechanizmust, mind a társadalmi erőket létrehozó mechanizmust. Tehát adott társadalmi kölcsönhatások szempontjából jelentős társadalmi viszonyok rész-

letes megismerése a köznapi gondolkodás szintjén általában szinte lehetetlen. Ennek ellenére – a mindennapi tapasztalatok szerint – a gyakorlati racionalitás szintjén az egyének általában kielégítő mértékben megismerik a társadalmi viszonyokat, és kielégítő mértékben alkalmazkodnak a társadalmi viszonyokhoz.

A cselekvő egyének általában magától értetődőnek tekintik a számukra jelentős társadalmi viszonyok bizonyos vonatkozásait, a magától értetődőnek tekintett vonatkozásokat azonban többé vagy kevésbé homályos háttér övezi. A valóságos társadalmi viszonyok nem ismert vonatkozásai általában annyiban tudatosulnak problémaként az egyének számára, amennyiben úgy gondolják, hogy társadalmi cselekvéseik kielégítő megalapozásához szükségük lenne a hiányzó ismeretekre. Ha az egyének viszonylag új körülmények között cselekszenek, az adott körülményeknek lehetnek olyan vonásai, amelyekkel összefüggésben az addig kielégítőnek tűnő értelmezések már nem mutatkoznak kielégítőnek; és ez arra késztetheti az egyéneket, hogy újabb tapasztalataik alapján módosítsák a már kialakult értelmezéseiket. (Vö: Schütz–Luckmann 1984: 274-282; Berger–Luckmann 1998: 67-68)

A valóságban az egyének jelentős mértékben különbözhetnek abból a szempontból, hogy a társadalmi élet bizonyos területein milyen mértékben törekszenek körültekintően, a társadalmi viszonyok kielégítő ismeretére alapozva cselekedni a mindenkori társadalmi kölcsönhatásokban. Valamint az adott társadalmi kölcsönhatások szempontjából releváns társadalmi viszonyok is jelentős mértékben különbözhetnek abból a szempontból, hogy köznapi értelmezés révén milyen mértékben ismerhetők meg. A kevéssé tudatosan cselekvő egyének, illetve a gyakorlati racionalitás szintjén is nagyon nehezen megismerhető társadalmi viszonyok között általában az egyének nagyrészt vagy főleg nem közvetlenül a társadalmi viszonyokra vonatkozó hiányos ismereteikre alapozva, hanem viszonylag tartós társadalmi beállítottságaik és instrumentális értékeik által motiválva cselekszenek. A hetedik fejezetben (3.2Bb; 3.2Bc) foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy az érdekek nagyrészt nem tudatosan érdekekként értelmezve határozzák meg, illetve motiválják az egyének cselekvéseit, hanem az érdekeknek megfelelően hosszabb távon kialakult társadalmi beállítottságok és instrumentális értékek révén. A szóban forgó beállítottságokat és értékeket – személyes tapasztalatok és mások tapasztalatainak az átvétele révén – hosszú távon formálják a társadalmi viszonyok, és e viszonyokkal összefüggésben különösen a cselekvő egyének aktuális érdekei.

A szóban forgó kérdéssel kapcsolatban utaltunk (7. fejezet: 3.2Bb) Bourdieu és Elias felfogására, amely szerint főleg az egyének adott körére jellemző habitus formálja az egyének társadalmi magatartását. (Bourdieu 1977: 77-78; Bourdieu 1990: 53-60; Bourdieu 2002: 18-19, 132-136; Elias 1991: 182) Azonban ez a felfogás homályban hagyja a tényszerű társadalmi viszonyokat, amelyek hosszú távon a releváns beállítottságokat és értékeket, illetve a habitust is formálják; és amelyek főleg az adott viszonyok megismerésével összefüggésben határozzák meg az adott egyének társadalmi cselekvéseit és az egyének közötti társadalmi kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket.

b) A társadalmi viszonyok kiértelmezésének fő vonásai

Az intézményes szociológia elméletében figyelembe vesszük a köznapi értelmezés mindhárom, korábban (4.1B) megkülönböztetett típusát: a szubjektív, a szimbolikus és a logikai értelmezést. Mint már említettük, a szubjektív értelmezés elsődleges és általános olyan szempontból, hogy az előzetesen már nagyrészt ismert és/vagy az értelmezés másik két típusa révén nagyrészt megismert különböző létezők eleve az adott egyének szempontjából, az adott egyénekre vonatkoztatva jelentősek. Arra is utaltunk, hogy kultúra nélkül és szimbolikus értelmezés nélkül egyáltalán nem létezhet társadalmi élet, és a szimbolikus értelmezésnek jelentős szerepe lehet a társadalmi viszonyok köznapi megismerésében is. Azt is megjegyeztük, hogy felfogásunk szerint a logikai értelmezésnek – a szubjektív értelmezéssel összefüggésben – általában a legjelentősebb szerepe van a társadalmi viszonyok köznapi megismerésében.

- A társadalmi viszonyok megfelelő kiértelmezésének a legfontosabb vonása, hogy a társadalmi élet szférájában az egyének alapvetően a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek a köznapi fogalmaiban értelmezik körülményeiket és személyes tulajdonságaikat.

Az egyének – a szóban forgó szempontból főleg szubjektív értelmezés révén – csak a szükségletkielégítés eszközeinek vagy feltételeinek alárendelve veszik figyelembe a létezőket mint a szükségletek negatív tárgyait (amelyek számukra közvetlen ráfordítással járnak vagy járhatnak), és elvileg eltekintenek a létezőktől mint a szükségletek tárgyaitól.[27]

Az egyéneknek ehhez mindenekelőtt tudatosítaniuk kell azt az általános motívumot, amely cselekvéseiket az adott körülmények között átfogóan motiválja. A második fejezetben (4.1Ab) rámutattunk arra, hogy ha a cselekvés általános motívuma személyes motívum, azaz közvetlenül szükséglet, illetve szükségletek kielégítésére irányuló szándék, a környezetet alapvetően a szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képező létezők képezik. Ha a cselekvés általános motívuma instrumentális motívum, azaz a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére irányuló szándék, a környezetet alapvetően a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit képező létezők képezik, és a cselekvő egyének személyes tulajdonságai is ilyen szempontból válnak jelentőssé.

Az ötödik fejezetben (2.2Bb) és a hatodik fejezetben (1.2Ab) hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi cselekvések általános motívuma instrumentális motívum, amelyet a társadalmi intézmények határoznak meg azáltal, hogy meghatározzák a legáltalánosabb társadalmi javakat. Tehát a társadalmi élet szférájában a cselekvő egyének elvileg nem szükségleteik közvetlen kielégítésére, hanem

[27] A társadalmi élet szférájában a létezőknek mint a szükségletek negatív tárgyainak a szerepéről és mint a szükségletek tárgyainak a figyelmen kívül hagyásáról lásd a hetedik fejezetben (2.2A) az érdek szubjektumra vonatkoztatásáról szóló alfejezetet.

a szükségletkielégítés előfeltételeinek, pontosabban a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek, végső soron a társadalmi javaknak a megteremtésére törekszenek. Ezt feltételezve jutottunk el a társadalmi viszonyoknak az elméleti megismeréséhez; és a cselekvő egyének is akkor ismerhetik meg a köznapi gondolkodás szintjén a társadalmi viszonyokat, ha valamilyen társadalmi jószág megteremtésére vagy megszerzésére irányuló általános motívumot szemmel tartva cselekszenek a társadalmi élet adott területén, és az adott általános motívumra vonatkoztatva értelmezik körülményeiket és személyes tulajdonságaikat, valamint ha ezt feltételezik más egyénekről is, akikkel társadalmi kölcsönhatásban állnak vagy állhatnak.

Például a munkahelyi szervezetben a társadalmi viszonyok megfelelő kiértelmezéséhez az egyéneknek látniuk kell, illetve fel kell tételezniük, hogy általános motívumuk – amely cselekvéseiket az adott körülmények között átfogóan motiválja – a megfelelő kereset rendszeres elérésére irányul, és az adott szervezetben mások is erre törekszenek. Vagy az egyetemen az egyetemi hallgatóknak látniuk kell, illetve fel kell tételezniük, hogy általános motívumuk a megfelelő szakképzettség megszerzésére irányul, az egyetem alkalmazottainak az általános motívuma viszont a megfelelő kereset rendszeres elérésére irányul. A valóságos társadalmi viszonyok megfelelő kiértelmezéséhez az egyéneknek instrumentális és társadalmi természetű általános motívumot kell feltételezniük akkor is, ha esetleg bizonyos mértékben személyes motívumok is szerepet játszanak az adott körülmények közötti cselekvéseik motiválásában.

A társadalmi kölcsönhatásokban részt vevő egyének többnyire magától értetődően társadalmi cselekvésekként értelmezik mások cselekvéseit, amelyeket – fogalmaink szerint – érdekek vagy esetleg társadalmi kényszerek motiválnak. Mások általános, illetve – az adott aktuális motívumokhoz viszonyítva – általánosabb motívumainak a felfedése azonban esetenként nem problémamentes az adott egyének számára. Ugyanis egyrészt a társadalmi életben a cselekvők által kinyilvánított és a valóságos motívumok között kisebb vagy nagyobb eltérések lehetnek. A kinyilvánított motívumok esetleg a cselekvő egyének előtt is oly mértékben elleplezik a valóságos motívumokat, hogy még a szubjektíve őszinte önigazolások is félrevezetők lehetnek.[28] Másrészt a hasonlónak tűnő cselekvések mögött is meghúzódhatnak nagyon eltérő motívumok; és fordítva, a nagyon különbözőnek tűnő cselekvések mögött is meghúzódhatnak hasonló motívumok. Tehát, ha bizonyos cselekvések egy adott általános motívumra vonatkoztatva érthetőnek tűnnek, ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy az adott cselekvések nem lennének érthetők egy másik általános motívumra vonatkoztatva, illetve az adott általános motívum szempontjából nem lennének érthetők más cselekvések is. (Vö.: Weber 1987: 42)

[28] A hetedik fejezetben (3.2Bc) volt szó arról, hogy az egyének esetenként elrejtik érdekeiket, érdekmotivált cselekvéseik valóságos motívumait személyes értékek és érzelmi természetű motívumok mögé bujtatva.

A következőkben eleve feltételezzük, hogy a társadalmi viszonyok kiértelmezése során az egyének egy általános társadalmi motívumra vonatkoztatva alapvetően a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek a köznapi fogalmaiban értelmezik körülményeiket és személyes tulajdonságaikat, valamint ezt feltételezik más egyénekről is; és arra helyezzük a hangsúlyt, hogy az egyének formailag főleg cselekvési lehetőségek és képességek köznapi fogalmaiban értelmezik körülményeiket és személyes tulajdonságaikat.

- Az egyének a társadalmi viszonyok kiértelmezése során az adott társadalmi kölcsönhatásokban lehetőség szerint részt vevő egyének cselekvési lehetőségeinek és képességeinek a köznapi fogalmaiban értelmezik az intézményekhez kapcsolódó közvetlen ellenőrzést és a dologi-technikai körülmények változásait megvalósító cselekvéseket és várható cselekvéseket; ezekkel összefüggésben a viszonylag állandó és a változó – közvetlenül jelentős – dologi-technikai körülményeket, valamint a cselekvések rendelkezésre álló eszközeit. Ezekkel összefüggésben értelmezik az említett körülményeket meghatározó intézményeket és a releváns intézményes helyzetalkotó tulajdonságokat, az átfogó dologi-technikai körülményeket, a közvetett ellenőrző cselekvéseket és végül a fedezeti szándékokat és képességeket.

Amikor az egyének adott körülmények között értelmezés révén kiszűrik az adott körülményekben, és e körülményekkel összefüggésben saját személyes tulajdonságaikban rejlő cselekvési lehetőségeket és képességeket, az adott körülményekhez hasonló körülményekre vonatkozó előzetes ismereteikre támaszkodnak.

Az egyének a társadalmi viszonyokra vonatkozó ismereteiket – az előzetes tudáson és az adott társadalmi kölcsönhatásokhoz kapcsolódóan másoktól átvett tudáson túl – főleg logikai értelmezés révén szerzik. Ha most a kiértelmezendő társadalmi viszonyok vonatkozásában nézzük a logikai értelmezésnek a korábban (4.1Bc) megkülönböztetett két típusát, az egyének két irányból értelmezik ki a társadalmi viszonyokat, cselekvési lehetőségek és képességek köznapi fogalmaiban. Ezt szemléltetjük a 10.15. ábrán, amelyben a 10.6. ábrát (2.2Ba) egészítettük ki az értelmezés két irányának a szemléltetésével.

Az ábra felső felében a társadalmi viszonyok, és a társadalmi viszonyok által a társadalmi jelenségek tényszerű meghatározottságát szemléltetjük. Eszerint a korábban (2.2A) tárgyalt tényezők által meghatározva és az ott tárgyalt mechanizmus révén létrehozva eleve adottak a társadalmi viszonyok, amelyek meghatározzák a társadalmi cselekvéseket és a társadalmi kölcsönhatásokat, illetve bizonyos vonatkozásokban általában a társadalmi jelenségeket. Fentebb azt is hangsúlyoztuk azonban, hogy a tényszerű társadalmi viszonyok valójában e viszonyokra vonatkozó elképzelések, ismeretek révén, illetve ezen elképzelésekkel, ismeretekkel összefüggésben határozzák meg a társadalmi jelenségeket. Az ábra alsó felében a társadalmi viszonyok kiértelmezésének a következő két irányát szemléltetjük.

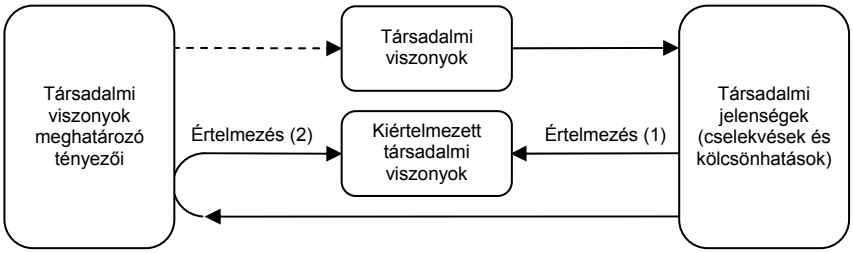

10.15. ábra: A társadalmi viszonyok kiértelmezésének két iránya

Egyrészt (1) az egyének az ismétlődően megfigyelhető társadalmi cselekvésekből és kölcsönhatásokból olyan általánosabb cselekvési lehetőségekre és képességekre következtetnek, amelyek várhatóan a jövőben is meghatároznak a megfigyelt cselekvésekhez és kölcsönhatásokhoz típusosan hasonló társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat. Másrészt (2) az egyének az ismétlődően megfigyelhető társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat összefüggésbe hozzák bizonyos körülményekkel, amelyek fennállása esetén tapasztalataik szerint megfigyelhetők az adott cselekvések és kölcsönhatások. Tehát ha fennállnak az említett körülmények, ezekből a korábbi tapasztalatokból kiszűrt cselekvési lehetőségek és képességek létezésére következtetnek. Ezek szerint az egyének a társadalmi viszonyokat egyrészt az adott viszonyok által meghatározott jelenségekből, másrészt a társadalmi viszonyok bizonyos meghatározó tényezőiből értelmezik ki. Az értelmezés, illetve a társadalmi viszonyok kiértelmezése mindkét irányban főleg hosszabb távon érvényesül, a tapasztalatok felhalmozódásának az eredményeként, de részben érvényesülhet egy adott társadalmi kölcsönhatás folyamatában is.

A második fejezetben (4.1Ab) már tárgyalt gondolatokat is felidézve nézzük először kissé részletesebben azt a kérdést, hogy az egyének értelmezés révén hogyan ismerhetik meg a társadalmi viszonyokat alkotó cselekvési lehetőségeket.[29] (1) Ha egy viselkedés az egyének tapasztalatai szerint meghatározott körülmények között elég gyakran vagy rendszeresen bizonyos következményekkel jár, az egyének ezt hajlamosak úgy értelmezni, hogy az adott körülmények magukban hordozzák azt a cselekvési lehetőséget, hogy az adott viselkedés révén az adott következmények előidézhetők. (2) Ha az egyének az előbbihez hasonló körülményekkel találkoznak, ezt hajlamosak úgy értelmezni, hogy az adott körülmények is magukban hordozzák a korábbi tapasztalatokból kiszűrt cselekvési lehetőséget. (3) Ha az egyének azt tapasztalják, hogy hasonló körülmények között esetenként különböző, de tipikusnak

[29] Homans öt pontban fogalmazta meg az emberi viselkedésre vonatkozó legfontosabb tételeit, és a behaviorista felfogásnak megfelelően nem beszél cselekvési lehetőségekről és cselekvési képességekről. (Homans 1974: 15-40) Első két tételét azonban átértelmezve felhasználtam arra a kérdésre választ keresve, hogy a cselekvési lehetőségek és képességek hogyan tudatosulnak az egyénekben a mindennapi tapasztalás révén.

tekinthető viselkedések figyelhetők meg, amelyekhez elég gyakran vagy rendszeresen bizonyos következmények kapcsolódnak, az egyének ezt hajlamosak úgy értelmezni, hogy az adott körülmények többé vagy kevésbé különböző következményekkel járó cselekvési lehetőséget is magukban hordoznak.

Az egyének ily módon nagyrészt nemcsak saját cselekvési lehetőségeiket ismerhetik meg, hanem – az álláspontok korábban (4.1Ca) említett felcserélhetőségét és illeszkedését átlátva – mások cselekvési lehetőségeire vonatkozóan is kialakítják elképzeléseiket. Továbbá nagyrészt a tekintetben is kialakítják elképzeléseiket, hogy saját cselekvési lehetőségeik és mások releváns cselekvési lehetőségei – főleg várható következményeiket tekintve – hogyan kapcsolódnak össze egymással; azaz mások akadályozhatják vagy segíthetik őket bizonyos cselekvési lehetőségek megvalósításában, illetve adott társadalmi javak előállításában vagy megszerzésében. Tehát az egyének ily módon bizonyos mértékben megismerik saját érdekeiket, mások érdekeit és az adott érdekviszonyokat.

Az egyének hajlamosak tapasztalataik általánosítására, és a cselekvési lehetőségekre vonatkozó általánosított, típusos tapasztalataikat a korábbiakhoz hasonló más körülmények között is felhasználják. Az újabb tapasztalatok fényében az egyének a típusosság tartalmát kibővítik, ugyanakkor az általánosabb típuson belül megtanulnak bizonyos megkülönböztetéseket tenni. (Vö.: Schutz 1962: 7-9; ford. Schütz 1984B: 182-184) Ezek a megkülönböztetések részben a társadalmi viszonyokat alkotó cselekvési képességekre, és ezekkel összefüggésben az aktuális cselekvési lehetőségekre hívják fel az adott egyének figyelmét. (1) Az egyének azt tapasztalják, hogy a jól ismertnek hitt cselekvési lehetőségeknek megfelelő viselkedések a korábbiakhoz nagyon hasonló körülmények között egyes esetekben az elvárt következményekre vezetnek, más esetekben azonban nem; illetve azt tapasztalják, hogy hasonló körülmények között ugyanaz a viselkedés egyes egyének esetében ilyen, más egyének esetében olyan következményekre vezet. Ilyen tapasztalatok eredményeként az egyének megtanulnak különbséget tenni a cselekvési képességek, és ezekkel összefüggésben az aktuális és a potenciális cselekvési lehetőségek között. Megtanulják, hogy tulajdonképpen ugyanaz a cselekvési lehetőség az egyik egyén számára aktuális cselekvési lehetőség, a másik egyén számára potenciális lehetőség; illetve ugyanazon egyén számára bizonyos egyénekkel szemben aktuális, más egyénekkel szemben potenciális cselekvési lehetőség. (2) Ha az egyének önmagukat azon egyénekhez hasonlóknak tartják, akik az adott körülmények között rendszerint eredményesen megvalósítottak egy adott cselekvést, a körülményeket hajlamosak a saját szempontjukból aktuális cselekvési lehetőségként értelmezni, amelyet szándékuk szerint megvalósíthatnak.

Az egyének ily módon – a cselekvési lehetőségek megismeréséhez hasonlóan – nagyrészt nemcsak saját cselekvési képességeiket ismerhetik meg, hanem mások cselekvési képességeire vonatkozóan is kialakítják elképzeléseiket. Saját cselekvési képességeiket főleg abból a szempontból értelmezik ki, hogy e képességek felhasználásával várhatóan milyen mértékben befolyásolhatnak – segíthetnek vagy akadá-

lyozhatnak – másokat bizonyos cselekvések megvalósításában, illetve adott javak előállításában vagy megszerzésében; mások cselekvési képességeit viszont főleg abból a szemponttól értelmezik ki, hogy várhatóan milyen mértékben befolyásolhatnak ismét másokat és milyen mértékben befolyásolhatják az adott értelmező egyéneket bizonyos cselekvések megvalósításában, illetve adott javak előállításában vagy megszerzésében. Tehát az egyének ily módon bizonyos mértékben megismerik saját társadalmi erőiket, mások erőit és az adott erőviszonyokat.

Az egyének arra vonatkozóan is kialakítanak elképzeléseket, hogy az adott egyének között az aktuális cselekvési lehetőségekben való eltérések, illetve az érdekérvényesítés mértékében megfigyelhető eltérések mennyiben vezethetők vissza az egyes egyének cselekvési képességeiben meglévő különbségekre, azaz a társadalmi erőviszonyokra; és mennyiben vezethetők vissza mások cselekvési lehetőségeivel (és ezáltal képességeivel) való kedvező vagy kedvezőtlen összekapcsolódásra, tehát az érdekviszonyokra. Például valakinek főleg azért nem volt sikeres a felvételi vizsgája vagy a pályázata, mert elégtelenek voltak a cselekvési képességei, vagy mert mások „betartottak" neki. Az egyének erre vonatkozó elképzelései azonban általában fogalmilag meglehetősen homályosak, elmosódók, de tapasztalati szempontból megalapozottak lehetnek, és a cselekvések szempontjából elégségesek lehetnek a megfelelő döntéshez és a hatékony cselekvéshez.

A társadalmi viszonyok, illetve a társadalmi viszonyokat alkotó cselekvési lehetőségek és képességek főleg az adott társadalmi kölcsönhatásban lehetőség szerint részt vevő más egyének és csoportok várható cselekvéseire, és e cselekvések következményeire vonatkozó számítások formájában tudatosulnak. A *számítás* az adott egyén megítélése szerint számára a szükségletkielégítés összetevőjét képező bizonyos cselekvés, következmény, esemény, dolog vagy állapot jövőbeli megvalósulására és a megvalósulás valószínűségére vonatkozó feltételezés. A számítás szóban forgó fogalma tulajdonképpen megfelel a számítás köznapi fogalmának; és ilyen értelemben a számítás bővebb terjedelmű fogalom az elvárás fogalmához képest. A második fejezetben (4.1Ba) adott meghatározásunk szerint az elvárás az adott egyén számára a szükségletkielégítés pozitív összetevőjét képező létező jövőbeli megvalósulására vonatkozó feltételezés; viszont a számításban egyaránt tudatosulhatnak a szükségletkielégítés pozitív vagy negatív összetevőit képező – és bizonyos valószínűséggel várhatóan megvalósuló – cselekvések, következmények, események, dolgok vagy állapotok. A számítással és az elvárással összefüggésben felmerül a bizalom kérdése, de ezzel a kérdéssel majd később (4.2Ba), a társadalmi erkölcs tárgyalása során foglalkozunk.

Adott társadalmi jószág előállítására vagy megszerzésére vonatkozóan egy adott egyén számításba veszi, hogy milyen viselkedések, illetve cselekvések várhatók és milyen valószínűséggel más egyének részéről; és ezek a cselekvések mennyiben segíthetik vagy akadályozhatják az adott egyént az adott jószág előállításában vagy megszerzésében. A cselekvő egyén nemcsak azokra az egyénekre lehet ily módon tekintettel, akik viszonylag közvetlen hatással lehetnek az adott társadal-

mi jószág előállítására vagy megszerzésére; hanem számításba veheti azt is, hogy az előbbi egyénekkel lehetőség szerint kölcsönhatásban lévő további egyének részéről milyen viselkedések, illetve milyen cselekvések várhatók és milyen valószínűséggel, amelyek közvetve segíthetik vagy akadályozhatják a cselekvő egyént az adott jószág előállításában vagy megszerzésében.

Mint fentebb említettük, az egyének a társadalmi viszonyokat részben az adott viszonyok bizonyos meghatározó tényezőiből értelmezik ki. E meghatározó tényezők közül, amelyek bizonyos mértékben tudatosulhatnak a cselekvő egyénekben az értelmezés során, a következőket emeljük ki, és ezek értelmezésére mutatunk rá: (1) az adott társadalmi viszonyokat létrehozó, illetve meghatározó intézmények, és ezen intézményekhez kapcsolódó ellenőrzés; (2) az intézményes helyzetalkotó tulajdonságok, és (3) a releváns dologi-technikai körülmények.

Az egyének bizonyos mértékben láthatják az általunk társadalmi intézményeknek nevezett szabályrendszerek meghatározó hatását a számukra jelentős társadalmi viszonyokra. A logikai értelmezéssel összefüggésben az is hozzájárulhat a társadalmi viszonyok megismeréséhez, ha az egyének szimbolikus értelmezés révén felfedik az adott intézményekből szimbolikusan kiértelmezhető szereplehetőségeket és szerepviszonyokat; de általában tovább tájékozódnak a tekintetben, hogy a valóságos társadalmi viszonyok mennyiben esnek egybe a normatív természetű szerepviszonyokkal; és a valóságos viszonyokat részben mint a szerepviszonyoknak megfelelő viszonyokat, részben mint az intézményes szabályoktól és a szerepviszonyoktól való eltéréseket ismerik meg. Az egyének esetleg ideiglenesen feltételezik, hogy a szabályokból kiértelmezhető cselekvési lehetőségek és képességek alkotják a társadalmi viszonyokat, de figyelik, hogy mások e feltételezésnek megfelelően cselekszenek vagy nem. Ha nem, fokozottabb figyelmet fordítanak arra, hogy logikai értelmezés révén jobban megismerjék a valóságos társadalmi viszonyokat.

Korábban (2.2Ac) említettük – a hetedik és a nyolcadik fejezetre hivatkozva –, hogy a belső fedezetű intézmények kialakításában és az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének az ellenőrzésében való érdemi részvétel elvileg biztosíthatja, hogy ezen intézmények által létrehozott belsőleges társadalmi viszonyok megfeleljenek az intézményes szabályoknak. Tehát a belsőleges társadalmi viszonyok jól megismerhetők szimbolikus értelmezés révén, és a belsőleges társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyéneknek eleve alkalmazniuk kell a szimbolikus értelmezést ahhoz is, hogy rendszeresen ellenőrizzék az intézményes szabályok tényleges érvényesülését. A külsőleges társadalmi viszonyok esetében azonban elvileg esetleges, hogy az adott viszonyok megfelelnek vagy nem felelnek meg az intézményes szabályoknak, illetve a szereplehetőségeknek; tehát az ilyen viszonyok megismeréséhez általában nem elégséges önmagában – illetve a szubjektív értelmezéssel összefüggésben – a szimbolikus értelmezés.

A szimbolikus értelmezés jelentőségét korlátozza az is, hogy az egyének általában kevéssé ismerik azokat a külső fedezetű társadalmi intézményeket, ame-

lyek valójában létrehozzák a számukra jelentős külsőleges társadalmi viszonyokat. Például az egyének mint állampolgárok általában igen csekély mértékben ismerik a jogszabályokat, az alkalmazottak kevéssé ismerik az adott munkahelyi szervezet formális intézményeit, és az egyetemi hallgatók kevéssé ismerik az adott egyetem tanulmányi- és vizsgaszabályzatát. Ha az egyének törekszenek az adott külsőleges társadalmi viszonyok létrehozása vonatkozásában jelentős intézmények megismerésére, általában akkor sem lehet tudomásuk valamennyi jelentős társadalmi intézményről és ezen intézmények szabályairól. Ebből a szempontból különösen figyelemre méltó, hogy a társadalmi intézmények szabályai formális vagy nem formális, írásban rögzített vagy nem rögzített, nyilvános vagy nem nyilvános szabályok egyaránt lehetnek. E problémát más szavakkal kifejezve: az írásban is rögzített és/vagy kinyilatkoztatott szabályok nem feltétlenül jelentenek valóságos szabályokat, illetve valóságos intézményeket. Létezhetnek azonban olyan nem formális, írásban természetesen nem rögzített és részben az adott társadalmi csoport szélesebb nyilvánossága előtt is titkolt megegyezések bizonyos egyének között, amelyek társadalmi intézményeknek, illetve társadalmi intézmények szabályinak tekinthetők, és amelyekre főleg az adott egyének magatartásának egyes vonásai hívhatják fel mások figyelmét.

Mint már említettük, a külsőleges társadalmi viszonyok megismeréséhez általában nem elégséges önmagában – illetve a szubjektív értelmezéssel összefüggésben – a szimbolikus értelmezés. Az egyének általában viszonylag keveset tudhatnak meg a külsőleges társadalmi viszonyokról, csupán az adott viszonyok létrehozása szempontjából jelentősnek tűnő társadalmi intézmények szabályainak a megismerése révén. Azonban – ha az egyének kevés előzetes tudással rendelkeznek egy adott társadalmi jószág előállítása vagy megszerzése szempontjából jelentős társadalmi viszonyokról – mégis célszerű lehet mindenekelőtt az adott egyének által hozzáférhető társadalmi intézmények szabályait megismerni; és ez alapján tovább tájékozódni a tekintetben, hogy a társadalmi viszonyok mennyiben esnek egybe az intézményes szabályokból szimbolikusan kiértelmezhető szerepviszonyokkal.

Például, ha egy adott egyén vállalkozóként, tudományos kutatóként vagy egyetemi hallgatóként pályázati támogatáshoz szeretne hozzájutni vállalkozásához, kutatásához vagy külföldi tanulmányútjához, célszerű lehet mindenekelőtt az adott pályázat benyújtásának és elbírálásának a folyamatát szabályozó formális intézményeket, és esetleg az ezen intézményekhez szorosan kapcsolódó más intézményeket tanulmányoznia. Ez alapján az adott egyén kialakíthatja elképzelését arról, hogy kik milyen hatáskörrel vehetnének részt az adott folyamatban, és várhatóan milyen cselekvéseket valósíthatnának meg, ha a formális szabályoknak és az adott szabályokban kifejeződő elveknek megfelelően cselekednének, és ebben az esetben a szóban forgó egyén milyen eséllyel juthatna pályázati támogatáshoz.

Azonban az egyén valószínűnek tarthatja, hogy nagyrészt „nem úgy mennek a dolgok", ahogyan azok a formális szabályokból kiértelmezhetők. Részben általános társadalmi tapasztalataira, részben a társadalmi élet adott területén szerzett

tapasztalataira támaszkodva és mások tapasztalatait átvéve kialakítja számításait arra vonatkozóan, hogy várhatóan kik milyen mértékben és milyen értelemben lesznek hatással a pályázatok elbírálására, és ezzel összefüggésben ő milyen esélylyel juthat pályázati támogatáshoz. E tapasztalatok alapján esetleg úgy gondolja, hogy érdemben nagyrészt nem azok a személyek fognak dönteni, akiknek normatív vagy névleges hatáskörük szerint dönteniük kellene; és a döntés során főleg nem azokra a szempontokra lesznek tekintettel, amelyekre a formális szabályok szerint tekintettel kellene lenniük.

Az adott egyén tudomást szerezhet esetleg arról, hogy létezik egy „klikk" vagy érdekszövetség, amely hatalommal rendelkezik a társadalmi élet adott területén és a szóban forgó pályázatok elbírálásában formálisan részt vevő egyének körében. E klikk kiemelkedő befolyása valószínűleg már a pályázatokat elbíráló testület tagjainak és a lehetséges szakértőknek a kiválasztásában is érvényesült; így a szóban forgó pályázatok elbírálásában döntően egyrészt az adott klikk egyes tagjai, másrészt a hozzájuk hűségi kapcsolatokkal kötődő személyek vesznek majd részt. Tehát a pályázó egyén arra számíthat, hogy a pályázatokat a szóban forgó klikk érdekeinek megfelelően fogják elbírálni; következésképpen a pályázó számára az a döntő kérdés, hogy közte és az adott klikk között milyenek az érdekviszonyok és az erőviszonyok. Erre vonatkozón a pályázó szintén kialakíthatja elképzelését, részben általános társadalmi tapasztalataira, részben az adott klikkre vonatkozó személyes tapasztalataira és a másoktól átvett tapasztalatokra támaszkodva.

A külsőleges társadalmi viszonyok többé vagy kevésbé egybe is eshetnek a normatív természetű szerepviszonyokkal, és ennyiben a külsőleges társadalmi viszonyok alkotórészeit képező cselekvési lehetőségek és képességek kielégítően megismerhetők az adott kölcsönhatásokban érintett egyénekre vonatkozó és a cselekvő egyének által hozzáférhető intézményes szabályok tanulmányozása révén. Például ha egy adott egyén vállalkozói igazolványt szeretne kiváltani vagy megtakarított pénzét takarékban szeretné elhelyezni, az adott eljárásban szerepet játszó egyének e vonatkozásban jelentős cselekvési lehetőségeiről és képességeiről, valamint ezekkel összefüggésben saját cselekvési lehetőségeiről és képességeiről kielégítő ismereteket szerezhet az adott eljárásra vonatkozó és számára hozzáférhető formális szabályok tanulmányozása révén.[30]

Tehát a társadalmi élet szférájában a cselekvő egyének általában nem úgy tekintenek a tőlük függetlenül létező intézményes szabályokra – amennyiben egyáltalán ismerik azokat –, mint általuk és más egyének által feltétlenül megvalósítandó elvárásokra. A szóban forgó szabályokra általában úgy tekintenek, mint amelyek valamiféle keretet képeznek a társadalmi cselekvések és a társadalmi kölcsönhatások számára; és amelyek – az adott szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzés révén – bi-

[30] A szóban forgó esetben a társadalmi viszonyok megismerését jelentős mértékben korlátozhatja, ha az adott egyén esetleg nem képes szimbolikusan sem értelmezni az intézményeket, illetve a szabályokat.

zonyos esetekben és bizonyos vonatkozásokban kisebb mértékben vagy egyáltalán nem, más esetekben és más vonatkozásokban nagyobb mértékben biztosíthatják a cselekvések és kölcsönhatások adott szabályoknak való megfelelését.

A cselekvő egyének a társadalmi intézmények társadalmi viszonyokat meghatározó hatását főleg az ellenőrzés meghatározó hatásának a megismerése révén ismerik meg. Az egyének az ellenőrzésre vonatkozó szabályokból – amennyiben ezek ismertek a számukra – nagyrészt következtethetnek az ellenőrzés módjára, az ellenőrzést végző egyénekre, az ellenőrzés körülményeire, és következtethetnek bizonyos cselekvésekhez kapcsolódó várható szankciókra. Azonban az egyének az ellenőrzésre vonatkozó ismereteiket nagyrészt vagy nagyobbrészt nem az ellenőrzésre vonatkozó szabályok értelmezése révén, hanem a mindennapi tapasztalás és mások tapasztalatainak az átvétele útján szerzik. Az egyének az ellenőrzést úgy értelmezik, mint amely bizonyos vonatkozásokban korlátozza, más vonatkozásokban segíti őket és más releváns egyéneket (és csoportokat) adott cselekvések megvalósításában; azaz amely bizonyos cselekvési lehetőségek és képességek meghatározásához járul hozzá.

A cselekvő egyének problémának látják az ellenőrzést, ha megítélésük szerint az ellenőrzést végző egyének az ellenőrzés révén túlságosan korlátozzák vagy nem eléggé segítik őket adott társadalmi javak előállításában vagy elérésében; illetve ha az ellenőrzést végző egyének túlságosan segítenek vagy kevéssé korlátoznak másokat abban, hogy a kiindulópontnak tekintett egyéneket akadályozzák az adott javak előállításában vagy megszerzésében. Főleg ilyen vonatkozásban fogalmazódik meg az egyénekben az a kérdés, hogy végső soron kik tartják érvényben az adott intézményeket, végső soron kik rendelkeznek az ellenőrzés képességével, azaz kik tartják fenn az adott társadalmi viszonyokat; és ezek az egyének és csoportok (pl. felső vezetők, tulajdonosok, országgyűlési képviselők, a kormány tagjai stb.) milyen fedezeti szándékokkal és képességekkel rendelkeznek.

Mint fentebb említettük, az egyének az ismétlődően megfigyelhető társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat összefüggésbe hozzák bizonyos körülményekkel, amelyek fennállása esetén tapasztalataik szerint megfigyelhetők az adott cselekvések és kölcsönhatások. Tehát ha fennállnak az említett körülmények, ezekből a korábbi tapasztalatokból kiszűrt cselekvési lehetőségek és képességek létezésére következtetnek. A szóban forgó körülmények részben olyan létezők, amelyeket mi intézményes helyzetalkotó tulajdonságoknak neveztünk; tehát amelyekre vonatkoztatva meghatározottak bizonyos intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének, és amelyekkel összefüggésben az intézmények létrehozzák, illetve meghatározzák a társadalmi viszonyokat.

Az egyének – saját tapasztalataik alapján és mások tapasztalatait átvéve – kialakítják azokat a tipikus viselkedési mintákat, amelyek felfogásuk szerint bizonyos személytelen tulajdonságokkal rendelkező egyénekre (pl. bizonyos munkakörökben vagy beosztásokban dolgozó egyénekre) általában jellemzőek. Ezeket a viselkedési mintákat esetleg tovább részletezik és altípusokra osztják abból a szempontból, hogy az adott személytelen tulajdonságokkal rendelkező

egyének (pl. az adott munkakörökben vagy beosztásokban dolgozók) milyen más egyénekkel vagy csoportokkal állnak kölcsönhatásban. A szóban forgó viselkedési mintákat általánosabban mint cselekvési lehetőségeket és képességeket fogják fel, amelyek bizonyos valószínűséggel határoznak meg bizonyos cselekvéseket és kölcsönhatásokat, és amelyek részben különböző, de tipikusnak tekinthető cselekvéseket és kölcsönhatásokat is meghatározhatnak. Tehát ha a cselekvő egyének számára az adott személytelen tulajdonságokkal rendelkező más egyének várható cselekvései válnak jelentőssé, hajlamosak a tipikus viselkedési mintáknak megfelelő cselekvési lehetőségeket és képességeket tulajdonítani a szóban forgó más egyéneknek. (Vö.: Schutz 1962: 25-26; ford. Schütz 1984B: 202-203; Schütz–Luckmann 1984: 288-295)

A társadalmi viszonyok létrehozását elemezve (2.2A) rámutattunk arra, hogy az egyének adott körének bizonyos dologi-technikai körülményei az intézményekkel összefüggésben jelentős mértékben meghatározhatják a társadalmi viszonyokat, amennyiben meghatározzák a releváns cselekvési lehetőségeket és képességeket mint érdekeket és erőket. Az egyének a szóban forgó szempontból a dologi-technikai körülmények jelentőségét általában csak viszonylag hosszú távú saját tapasztalataik alapján, illetve részben mások ilyen tapasztalatait átvéve láthatják át. Például olyan külső megfigyelőnek, aki e vonatkozásban jelentős tapasztalatokkal nem rendelkezik, igen kevés elképzelése lehet arról, hogy egy ipari üzemben a munkagépeknek milyen jelentős szerepe lehet az adott gépeken dolgozó munkások cselekvési lehetőségeinek és képességeinek, illetve érdekeinek és társadalmi erőinek a meghatározásában. Az adott üzemben dolgozó és e tekintetben jelentős tapasztalatokkal rendelkező munkások azonban a köznapi megismerés és a gyakorlati racionalitás szintjén általában jól átlátják a szóban forgó összefüggést. (Lásd pl.: Farkas 2011B) Ha ilyen tapasztalatokkal rendelkezve az adott egyének belépnek egy új üzembe, ahol a korábbi körülményekhez hasonló dologi-technikai körülményekkel találkoznak, ezt hajlamosak úgy értelmezni – ha más releváns körülmények is hasonlóknak tűnnek –, hogy az új üzemen belüli társadalmi viszonyok valószínűleg hasonlóak a korábban megismert társadalmi viszonyokhoz.

Korábban (2.2Ba) különbséget tettünk a releváns és az irreleváns társadalmi viszonyok között. Eszerint adottnak véve egy hosszabb távra vonatkozó választást az érdeket alkotó párhuzamos cselekvési lehetőségek között, az adott egyén (vagy csoport) szempontjából a releváns társadalmi viszonyok a szubjektum releváns érdekét alkotó cselekvési lehetőségeket, és mások e cselekvési lehetőségekkel összekapcsolódó cselekvési lehetőségeit, valamint a szubjektum és mások releváns cselekvési lehetőségei vonatkozásában jelentős társadalmi képességeit foglalják magukban.

Az egyének választanak a hosszú távú cselekvési lehetőségek között, és ezáltal kiválasztják érdekeik és általában társadalmi viszonyaik releváns alkotórészeit. Tehát fontos kérdés, hogy az átfogóbb társadalmi viszonyokon belül az egyének hogyan értelmezik egymás releváns érdekeit és releváns társadalmi viszonya-

it. Egy adott egyén a másik fél bizonyos cselekvéseit jeleknek tekintheti abból a szempontból, hogy e cselekvések utalnak a megfigyelt másik fél hosszabb távra vonatkozó választására az érdekét alkotó párhuzamos cselekvési lehetőségek között. Az adott egyén ezáltal kialakíthatja elképzelését a másik fél releváns érdekeiről és releváns társadalmi viszonyairól, valamint a kettőjük közötti releváns társadalmi viszonyokról. Így a két fél közötti olyan társadalmi viszonyok esetében, amelyeknek bizonyos összetevői ellentétes viszonyok, más összetevői egybeesési viszonyok, a két fél helyezheti a hangsúlyt az ellentétes viszonyokra vagy az egybeesési viszonyokra, attól függően, hogy milyen hosszabb távra vonatkozó választásokat tulajdonítanak egymásnak.

Például egy munkahelyi vezető egyik beosztottja azon cselekvését, hogy az adott munkakörének és az adott munkahelyi szervezetben található munkaköröknek nem megfelelő egyetemi szakra jelentkezett, értelmezheti úgy, hogy az adott beosztott hosszabb távú szándéka az, hogy a kívánt szakképzettség megszerzése után új munkahelyet válasszon. Amennyiben a szóban forgó vezető érdeke az, hogy beosztottai – miután megfelelő szakmai tapasztalatra tettek szert – hosszú távon az adott munkahelyen dolgozzanak, a közte és az adott beosztott között lévő, közel egyaránt egybeeső és ellentétes társadalmi viszonyokban az ellentétes viszonyokat fogja jelentősebbeknek tekinteni.

Mint hangsúlyoztuk, a tényszerű társadalmi viszonyok valójában e viszonyokra vonatkozó elképzelések, ismeretek révén, illetve ezen elképzelésekkel, ismeretekkel összefüggésben határozzák meg az adott társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének társadalmi cselekvéseit és az egyének közötti társadalmi kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket. Felmerül tehát az a kérdés, hogy a kiértelmezett társadalmi viszonyok mennyiben tükrözik a tényszerűen létező társadalmi viszonyokat, illetve az értelmezés mennyiben játszik viszonylag önálló szerepet a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások meghatározásában?

A kreativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek érdeklődésének középpontjában a cselekvési szituációk szubjektív értelmezése, illetve szubjektív definiálása áll. E felfogás szerint a társadalmi viszonyok önmagukban nem léteznek, a társadalmi viszonyok az adott kölcsönhatásokban szerepet játszó egyének közös értelmezési folyamatának az eredményeként jönnek létre, és csupán az adott kölcsönhatásokkal összefüggésben léteznek.[31] Felfogásunk szerint a valóságban a társadalmi viszonyok tényszerűen léteznek, a cselekvő egyének a köznapi értelmezés és a gyakorlati racionalitás szintjén kielégítően megismerik ezeket a viszonyo-

[31] Ennek a felfogásnak felel meg a szociológiai irodalomban gyakran idézett állítás: „ha az emberek a szituációkat mint valóságosakat definiálják, azok következményeiket tekintve valóságosak." (Thomas–Thomas 1928: 572) Ezzel szemben például Goffman szerint a szituáció adott cselekvők általi definiálásának természetesen vannak következményei, de ezek a következmények általában kevéssé járulnak hozzá a társadalmi folyamatok alakulásához. A szituáció definíciója majdnem mindig eleve adott a cselekvők számára, azt rendszerint nem az adott cselekvők alakítják ki. (Goffman 1974: 1-2)

kat, és ezek a viszonyok alapvetően meghatározzák az adott egyének társadalmi cselekvéseit és az egyének közötti társadalmi kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket. Azonban a társadalmi viszonyok kiértelmezésének viszonylag önálló szerepe is lehet a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások, illetve általában a társadalmi jelenségek meghatározásában.

Az első fejezetben (2.2B) hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi valóság szükségképpen összetettebb bármilyen rendszeres elmélethez képest. Arra való tekintettel, hogy az intézményes szociológia elméletében figyelembe tudjuk venni a társadalmi valóság olyan vonatkozásait is, amelyek nem felelnek meg az adott elmélet eredeti előfeltételezéseinek, különbséget tettünk az elmélet elvont, engedményes és eklektikus szintje között.

Az elmélet elvont szintjén eleve feltételezzük, hogy a tényszerű, valóságos társadalmi viszonyok és az adott viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének által kiértelmezett társadalmi viszonyok megfelelnek egymásnak; azaz a valóságos társadalmi viszonyok határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket. A teljes társadalmi viszonyok típusait elemezve (3.1) láttuk, hogy az elmélet elvont szintjén bizonyos vonatkozásokban oksági összefüggéseket, más vonatkozásokban valószínűségi összefüggéseket fogalmazhatunk meg a társadalmi viszonyok és a társadalmi kölcsönhatások között.

Nem tagadjuk, hogy a valóságban az értelmezésnek viszonylag önálló szerepe is van a cselekvések motívumainak a formálásában, a társadalmi cselekvések és a társadalmi kölcsönhatások meghatározásában. A minket érdeklő kérdés azonban elsősorban az, hogy milyen természetű az a valóságos és tényszerű társadalmi környezet, amely felfogásunk szerint elvileg meghatározza – és alapvetően a valóságban is meghatározza – a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket. Az elmélet engedményes szintjén vehetjük figyelembe azt, hogy az egyének társadalmi természetű általános motívumokra vonatkoztatva értelmezik körülményeiket és személyes tulajdonságaikat, de a valóságban a társadalmi viszonyok lehetnek részben meghatározatlanok, valamint az adott egyének értelmezései nem feltétlenül felelnek meg a valóságos társadalmi viszonyoknak. Azonban az elmélet engedményes szintjén már csak valószínűségi magyarázatot adhatunk a társadalmi jelenségekre, azokban a vonatkozásokban is, amely vonatkozásokban az elmélet elvont szintjén oksági magyarázatot adhatunk. Azokban a vonatkozásokban viszont, amelyekben az elmélet elvont szintjén is csak valószínűségi magyarázatot adhatunk, engedményes szinten a valószínűség jelentősen kisebb szintjén fogalmazhatjuk meg magyarázatunkat.

Végül arra már csak az elmélet eklektikus szintjén lehetünk, illetve lehetnénk tekintettel, hogy a valóságban a társadalmi élet szférájába sorolható tevékenységi területeken is szerepet játszhatnak a cselekvések motiválásában nem társadalmi természetű motívumok; és az ilyen motívumok vonatkozásban az emberi viszonyok fogalmaink szerint már nem társadalmi viszonyoknak, hanem közösségi, testiségi, érzelmi stb. viszonyoknak tekinthetők. Például vezető és beosztott vagy

munkatársak között is kialakulhat baráti kapcsolat vagy nemi-szerelmi kapcsolat, amely bizonyos mértékben hatással lehet az adott egyének munkahelyen belüli cselekvéseire és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokra is. Mivel a szociológiai irodalomban a társadalmi viszonyokat általában tágabban értelmezik, amely szerint a társadalmi viszonyok a fogalmaink szerinti emberi viszonyok, a társadalmi viszonyok kutatása a szociológiában többnyire ezen az eklektikus szinten folyik, amely különösen a társadalmi hálózatelemzésre jellemző. Az elmélet eklektikus szintjén esetenként részletesebben leírhatjuk a megfigyelhető cselekvéseket és kölcsönhatásokat, de az adott jelenségekre vonatkozóan csak ellentmondásos, illetve látszólagos magyarázatokat fogalmazhatunk meg.

4.2. A társadalmi viszonyok és a szabályok

A) A társadalmi viszonyok és a szabályosság

a) A szabályok mint vonatkoztatási eszközök

A társadalmi viszonyok létrehozását elemezve (2.2A) hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi viszonyokat bizonyos értelemben intézmények hozzák létre, illetve intézmények kialakítása és fenntartása révén hozzák létre az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének. Ezzel összefüggésben – amint azt az előző alfejezetben (4.1Cb) láttuk –, a társadalmi viszonyok bizonyos mértékben megismerhetők az intézmények, illetve az intézményes szabályok megismerése révén, amennyiben a valóságos társadalmi viszonyok egybeesnek a szerepviszonyokkal. Ebben az alfejezetben az említett szempontoktól eltérő szempontból világítunk rá a társadalmi viszonyok és a szabályok közötti összefüggésekre.

- A társadalmi kölcsönhatások során az egyének a szabályokat részben mint vonatkoztatási eszközöket használják fel bizonyos cselekvések értékelésében, és ezáltal egyrészt mások cselekvéseinek a befolyásolásában, másrészt saját cselekvéseik számukra pozitív következményeinek az érvényesítésében.

A szóban forgó kifejezés itt használt értelmében a *vonatkoztatási eszköz* nem a cselekvés eszköze, hanem csupán szimbolikus eszköz, azaz olyan minta, amelyhez viszonyíthatók a megfigyelhető cselekvések, az adott cselekvések értékelése során.

Fogalmaink szerint az viszonylag magától értetődő, hogy az adott intézmények tényleges érvényesülésének az ellenőrzését végző egyének az adott intézmények intézményes szabályait vonatkoztatási eszközökként használják fel az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének cselekvéseinek az értékelésében, az értékelés alapján az adott egyének szankcionálásában, és ezáltal az adott egyének cselekvéseinek a befolyásolásában. Ehhez szimbolikusan értelmezniük kell az

adott szabályokat, azonban – mivel az ellenőrzést végző egyének is érdekeik által motiválva és az adott társadalmi viszonyok által meghatározottan cselekszenek – ez az értelmezés nem feltétlenül felel meg a kifejezetten megfogalmazott szabályoknak. A szóban forgó egyének esetleg szándékosan félreértelmezik a kifejezetten megfogalmazott és más vonatkozásokban nagyrészt érvényes szabályokat, arra való tekintettel, hogy az intézményes szabályoknak megfelelő vagy azoktól eltérő cselekvésekként értékeljék az adott cselekvéseket.

Azonban nemcsak az adott intézmények tényleges érvényesülésének az ellenőrzését végző egyének használják fel vonatkoztatási eszközökként az adott intézmények intézményes szabályait, hanem részben az adott intézmények érvényességi körébe eső, illetve az adott intézmények által érintett egyének is. A szabályok részben olyan funkciót töltenek be a társadalmi kölcsönhatásokban, hogy a kölcsönhatásokban részt vevő felek a szabályokra való hivatkozással és az adott szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzésre támaszkodva megkísérlik a szabályok betartásának az irányába terelni a másik felet, amennyiben ez felel meg érdekeiknek, és amennyiben a másik fél cselekvései nem felelnek meg a szabályoknak, valamint amennyiben ily módon várhatóan képesek lesznek a másik fél cselekvéseinek a befolyásolására. Erre a legjellemzőbb példa, ha az egyének polgári peres eljárásban szeretnék eltéríteni a másik felett az előbbiek érdekeit sértő és az előbbiek által jogszerűtlennek tekintett magatartástól. Valamint a szabályok részben olyan funkciót is betölthetnek a társadalmi kölcsönhatásokban, hogy a kölcsönhatásokban részt vevő felek a szabályokra való hivatkozással megkísérlik saját cselekvéseiket, illetve cselekvéseik bizonyos – megvalósult vagy elvárt – következményeit mások részéről elfogadtatni, elismertetni vagy érvényesíteni. Például egy alkalmazott esetleg azzal a panasszal fordul a vezetőjéhez, hogy megítélése szerint az általa rendszeresen végzett munka ellenértékeként a formális szabályok szerint neki többet kellene keresnie. Vagy egy egyetemi hallgató azzal a panasszal fordul az egyetem valamely vezetőjéhez, hogy a tanulmányi- és vizsgaszabályzat bizonyos szabályai szerint ő teljesítette egy adott tantárgy követelményeit, amit az adott tantárgy oktatója eddig nem ismert el.

Az előző bekezdésben a szabályok olyan funkciójáról van szó, amelyet Rex is hangsúlyoz. Az említett szerző konfliktuselméleti felfogása szerint a társadalmi kölcsönhatásokat, és e kölcsönhatásokban az adott egyének és csoportok cselekvéseit valójában nem szabályok határozzák meg, hanem az egyének és csoportok érdekei és erői. Az egyének a szabályokat nem mint cselekvéseikre vonatkozó elvárásokat veszik figyelembe; a szabályokat mint eszközöket veszik igénybe saját érdekeik érvényesítésében és mások cselekvéseinek a befolyásolásában. A felek közötti társadalmi konfliktus ily módon részben az erkölcsi és a jogi érvelés formáját ölti. Mindkét fél igyekszik úgy értelmezni a releváns szabályokat, hogy ezzel elősegítse saját érdekeinek az érvényesítését. Mindkét fél igyekszik sajátos érveléssel és racionalizálással alátámasztani saját törekvéseit, és leleplezni a másik fél álláspontjának tisztességtelenségét vagy ideologikus természetét. A csoportok

közötti ideológiai szintű csatában az adott csoportok törekszenek saját cselekvéseiket úgy megjeleníteni, hogy azok megfelelnek a releváns szabályoknak, más csoportok cselekvéseit viszont törekszenek úgy megjeleníteni, hogy azok nem felelnek meg a szabályoknak. (Rex 1961: 102-103, 110; Rex 1981: 11-13)

A fent idézett felfogástól az általunk képviselt felfogás a tekintetben lényegesen különbözik, hogy felfogásunk szerint szabályokból álló intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg az érdekeket és az erőket is, és ily módon bizonyos értelemben szabályokból álló intézmények határozzák meg a társadalmi kölcsönhatásokat, az általunk úgynevezett tényleges funkcióik révén. Abból a szempontból értünk egyet a fent idézett felfogással, hogy – az intézmények tényleges funkcióival összefüggésben – az intézményes szabályok mint vonatkoztatási eszközök is közrejátszanak a társadalmi kölcsönhatások meghatározásában.

Azonban az egyik fél érdekének nem feltétlenül az felel meg, hogy a másik fél a szabályoknak megfelelően cselekedjen, hanem esetleg az, hogy a másik fél eltérjen a releváns intézményes szabályoktól. Tehát az egyik fél olyan irányba is befolyásolhatja a másik felet – a szabályokra hivatkozva és az ellenőrzésre támaszkodva –, hogy a másik fél a szabályoknak megfelelően cselekedjen, de olyan irányba is, hogy inkább térjen el a szabályoktól. (Vö.: Parsons 1951: 273-275) A társadalmi viszonyok tehát különbözhetnek abból a szempontból, hogy az adott viszonyok által meghatározott társadalmi kölcsönhatásokban a szabályoknak való megfelelés érvényesülését vagy a szabályok megsértését segítik elő.

Ha az adott társadalmi viszonyok által meghatározottan mindkét fél aktuális érdekének és számukra az optimális alternatívának az felel meg, hogy mindkét fél a szabályoknak megfelelően cselekedjen, elvileg szabályoknak megfelelő társadalmi kölcsönhatások figyelhetők meg közöttük. Ebben az esetben az egyik fél érdekének a másik fél (előbbi félre vonatkozó) hatásától eltekintve is a szabályoknak megfelelő cselekvés felel meg; ugyanakkor a másik fél érdekének is az felel meg, hogy az előbbi fél a szabályoknak megfelelőn cselekedjen, tehát a másik fél elősegíti az előbbi fél ilyen cselekvését. Ha viszont az adott társadalmi viszonyok által meghatározottan mindkét fél aktuális érdekének és számukra az optimális alternatívának az felel meg, hogy mindkét fél a szabályoktól eltérően cselekedjen, elvileg az intézményes szabályoknak nem megfelelő társadalmi kölcsönhatások figyelhetők meg közöttük. Ebben az esetben az egyik fél érdekének a másik fél (előbbi félre vonatkozó) hatásától eltekintve is a szabályoktól eltérő cselekvés felel meg; ugyanakkor a másik fél érdekének is az felel meg, hogy az előbbi fél a szabályoktól eltérően cselekedjen, tehát a másik fél elősegíti az előbbi fél szabálysértő cselekvését. Végül, ha az adott társadalmi viszonyok által meghatározottan az intézményes szabályok betartására vonatkozóan ellentétesek a két fél aktuális érdekei, az adott erőviszonyoktól függően különböző társadalmi kölcsönhatások valószínűek abból a szempontból, hogy az adott kölcsönhatások megfelelnek az intézményes szabályoknak vagy nem.

b) A szabályosítás és a látszólagos szabályosság

Mint többször hangsúlyoztuk, a társadalmi viszonyok a valóságban többnyire, illetve döntően vagy alapvetően külsőleges viszonyok, és a külsőleges társadalmi viszonyok, valamint az e viszonyok által meghatározott társadalmi cselekvések és kölcsönhatások többé vagy kevésbé eltérhetnek az intézményes szabályoktól. Azonban a cselekvő egyének számára a mindennapokban általában jóval szabályosabbaknak tűnnek az általuk megfigyelt társadalmi cselekvések és kölcsönhatások, mint amilyen mértékben ezek a cselekvések és kölcsönhatások valójában megfelelnek azon intézmények releváns szabályainak, amelyek létrehozták a szóban forgó jelenségeket meghatározó társadalmi viszonyokat.

A korábbi fejezetekben a szabályszerűség kifejezést két értelemben is használtuk. Egyrészt a viselkedési szabályszerűség, illetve a megfigyelhető vagy megfigyelt szabályszerűség értelmében; és ilyen értelemben szabályszerűségen csak rendszerességet, kiszámíthatóságot, adott körülmények közötti valószínű ismétlődést értünk, az érvényes szabályokra való tekintet nélkül. Másrészt a szabályokra vonatkoztatott szabályszerűség értelmében, és ilyen értelemben a szabályszerűség a szabályoknak, illetve a szabályok elvárásainak való megfelelést jelenti. A továbbiakban az utóbbi értelemben szabályosságról beszélünk, e kifejezéssel jelölt fogalmat világosabban megkülönböztetve a viselkedési szabályszerűség, illetve a megfigyelhető vagy megfigyelt szabályszerűség fogalmától. Tehát a *szabályosság* az érvényes szabályoknak, illetve a szabályok elvárásainak való megfelelést jelenti.

A cselekvő egyének által a mindennapokban tapasztalt szabályosság nagyrészt látszólagos, egyrészt a szabálytalanság leplezése, másrészt az általunk úgynevezett szabályosítás eredményeként. A *szabálytalanság leplezéséről* már volt szó, amelynek során az adott egyének vagy csoportok a releváns intézményes szabályoknak valójában nem megfelelő cselekvéseiket úgy tüntetik fel, hogy azok látszólag megfeleljenek a releváns szabályoknak. Erre utaltunk az előző alfejezetben (4.2Aa), Rex konfliktuselméleti felfogását idézve; de hivatkozhatunk Goffman szereptávolításra és szerepjátszásra vonatkozó elméletére is (Goffman 1981), amellyel főleg a harmadik fejezetben (1.2Ab) foglalkoztunk, és amelyet a szóban forgó szempontból a hetedik fejezetben (3.2Bc) is felidéztünk.

A szabálytalanság leplezésére példaként egy pályázati elbírálási döntésre hivatkozunk. Tételezzük fel, hogy pályázatot írnak ki állások betöltésére, tudományos kutatási vagy vállalkozói pénzbeli támogatás elnyerésére, amelyre a lehetséges nyertes pályázók többszöröse nyújt be pályázatot. A pályázati bíráló bizottság azon tagjai, akik – részben az adott bizottságon kívüli egyének befolyását közvetítve – érdemben befolyásolják a döntést, valójában gyakran már a pályázatok értékelése előtt eldöntik, hogy kiket fognak a pályázat nyerteseinek nyilvánítani, és itt tételezzük fel ezt az esetet. A szakértőket már arra való tekintettel kérik fel a pályázatok értékelésére, hogy a szakértői vélemények várhatóan alátámasszák az előzetesen meghozott döntéseket. Az előzetes döntések követ-

kezményei esetleg lehetnek ugyanazok, mint egy szabályos és körültekintő döntési eljárás lehetséges következményei; de elvileg az is lehetséges, hogy az előzetes döntések eredményeként a szabályos értékelési szempontoknak a legkevésbé megfelelő pályázók lesznek a nyertesek. Annak érdekében, hogy az érdemi döntéshozók előzetes döntéseiket szabályos döntéseknek tűntessék fel, a döntések indoklásában elhanyagolják vagy elhallgatják a nyertes pályázók és pályázatok kedvezőtlen vonásait, és kedvező vonásaikat hangsúlyozzák; valamint elhanyagolnák vagy elhallgatják a nyertes pályázókhoz képest valójában alkalmasabb pályázók kedvező vonásait, és kedvezőtlen vonásaikat hangsúlyozzák. Így a külső szemlélők számára már úgy tűnhet, hogy a pályázati elbírálási folyamat teljes mértékben szabályos volt, és az arra legalkalmasabb pályázók jutottak a szóban forgó állásokhoz vagy támogatásokhoz.

A látszólagos szabályosság másrészt olyan értelmezési folyamat eredménye, amelyet szabályosításnak nevezünk, és ebben az alfejezetben főleg ezzel a kérdéssel foglalkozunk. A szabályosítás vagy normalizálás (normalizing, normalization) fogalmát Harold Garfinkel vezette be egyik korai tanulmányában, amelyben főleg a játék tanulmányozása révén világított rá a szabályosítás természetére. (Garfinkel 1963) Bár a szóban forgó szerzőt főleg mint az etnometodológia megalapítóját tartják számon a szociológiaelméleti irodalomban, ebben a korai időszakban Garfinkel még nem a kreativista szemléletmódot tükröző etnometodológia képviselője volt, hanem a fenomenológiai szociológia normativista-kreativista változatának a követője. (Ehhez lásd: Alexander 1996: 233-237)

Garfinkel – előbb említett tanulmányában kifejtett – felfogása szerint az egyének nemcsak az észlelt eseményekre, jelenségekre reagálva cselekszenek, hanem érzékenyen reagálnak a jelenségek észlelt szabályosságára is. A szóban forgó szerző a jelenségek észlelt szabályosságán (perceived normality) az adott egyének által észlelve a jelenségek tipikusságát, előfordulásuk valószínűségét, a múltbeli és a jövőbeli jelenségekkel való összehasonlíthatóságát, előfordulásuk jellemző körülményeit vagy okait, az adott jelenségek instrumentális hatékonyságát és erkölcsi kívánatosságát érti. Amennyiben az egyének elvárásai, illetve számításai szerinti és az egyének által észlelt valóságos jelenségek eltérnek egymástól, az egyének olyan észlelési és értelmezési folyamatba bocsátkoznak, amelynek révén az ilyen eltéréseket kiküszöbölik. A szabályosítás vagy normalizálás révén az egyének helyreállítják az észlelt szabályosság és az adott esetekben észlelt jelenségek közötti összhangot. Garfinkel felfogása szerint a szabályosítás egyrészt meghatározott az adott társadalmi csoport normatív struktúrái által, másrészt azonban e struktúrák meghatározó tényezőjét is képezi. (Garfinkel 1963: 188)

Mint említettük, Garfinkel az adott tanulmányban főleg a játékot, pontosabban a több egyén által játszott játékot tanulmányozza, de elemzését érvényesnek tekinti a mindennapi társadalmi életre is. (Garfinkel 1963: 209) Kiinduló feltételezése szerint a játékban részt vevők, illetve a társadalmi csoport tagjai számára adottak a játék, illetve a társadalmi élet alapvető szabályai. Ezek a szabályok az alternatívák

olyan készletét hozzák létre az adott egyének számára, amelyek választását az egyének elvárják egymástól, és kölcsönösen feltételezik egymásról az ilyen elvárásokat. (I. m.: 190) Az egyének magától értetődőnek tekintik a szabályokat mint szituációik és másokhoz fűződő viszonyaik meghatározó tényezőit. Tehát az egyének szabályok fogalmaiban értelmezik a társadalmi cselekvéseket, szabályok fogalmaiban tulajdonítanak a megfigyelt viselkedéseknek értelmet. (I. m.: 193-195)

A szabályoknak ellentmondó cselekvések az egyének számára értelmetleneknek tűnnek; az ilyen cselekvéseket az egyének kiszámíthatatlanoknak, esetlegeseknek, meghatározatlanoknak, instrumentális hatékonyságukat és erkölcsi kívánatosságukat tekintve hiányosaknak észlelik. Ez értelmezési problémát jelent számukra, és e probléma megoldására szolgál a szabályosítás. Az egyének úgy tudják megfelelően értelmezni a szabályoknak valójában ellentmondó cselekvéseket, ha átértelmezik az érvényesnek tekintett szabályokat oly módon, hogy a megújított szabályokhoz képest a megfigyelt cselekvések már szabályos cselekvéseknek tűnjenek. Tehát az egyének hajlamosak arra, hogy végül is minden cselekvést szabályos cselekvésként értelmezzenek; e szerint a szabályok nagyrészt nem a cselekvések meghatározó tényezői, hanem a megfigyelhető cselekvések értelmezésének az eredményei. (Garfinkel 1963: 196)

Eddig Garfinkel gondolatmenetét követtük a szabályosítás, illetve a normalizálás bemutatásában. A következőkben támaszkodunk erre a felfogásra, de átértelmezve azzal összefüggésben, hogy az általunk képviselt intézményes szemléletmód alapvetően különbözik a szóban forgó szerző által a hivatkozott tanulmányban képviselt normativista-kreativista szemléletmódtól.

- *Szabályosításnak* nevezzük (H. Garfinkel nyomán) azt az értelmezési folyamatot, amelyben az adott egyének a megfigyelt cselekvésekből és kölcsönhatásokból, illetve a cselekvések és kölcsönhatások megfigyelhető szabályszerűségeiből értelmezik ki azokat a valóságos vagy látszólagos szabályokat, amelyek elképzeléseik szerint általában véve meghatározzák az adott jelenségeket.

Az egyének részben oly módon keresnek társadalmi környezetükben értelmes rendet, hogy a megfigyelt cselekvéseket, kölcsönhatásokat, folyamatokat szabályok által meghatározott és az adott szabályoknak megfelelő jelenségekként értelmezik. Felfogásunk szerint a szabályosítás jellemzően két vonatkozásban járul hozzá a szabályok kiértelmezéséhez, és ezáltal a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások meghatározásához. A 10.16. ábra módosított változatának az értelmezésére a következő alfejezetben (4.2B), a társadalmi erkölcs tárgyalásánál még visszatérünk; itt az adott ábra segítségével csak a szabályosítás alábbi két vonatkozására szeretnénk felhívni a figyelmet.

Egyrészt az egyének részben szabályosítás révén értelmezik ki a fogalmaink szerinti társadalmi intézményeket, illetve az észlelt intézmények valóságos vagy látszólagos szabályait. Másrészt az egyének szabályosítás révén értelmezik ki és

alakítják ki a társadalmi erkölcs azon vonatkozásait, amelyeket mi majd a társadalmi szokáserkölcs fogalmában foglalunk össze. Ebben az alfejezetben csak az előbbi kérdéssel foglalkozunk, a társadalmi szokáserkölcs kiértelmezéséről és kialakításáról később (4.2Bb) lesz szó.

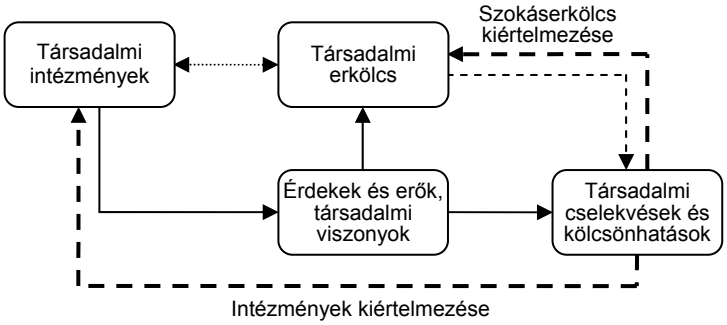

10.16. ábra: Szabályosítás révén az intézmények és az erkölcs kiértelmezése

Korábban (4.1Cb) láttuk, hogy felfogásunk szerint az egyének a társadalmi viszonyok, valamint a társadalmi jelenségek meghatározó tényezőiként figyelembe veszik a szabályokat is. Az egyének számára magától értetődő, hogy többé vagy kevésbé és bizonyos értelemben szabályok határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat. Mint az előbb hivatkozott helyen említettük, a cselekvő egyének általában úgy tekintenek a tőlük függetlenül létező intézményes szabályokra, mint amelyek valamiféle keretet képeznek a társadalmi cselekvések és a társadalmi kölcsönhatások számára. Az a működési mód azonban, amelynek révén az általunk társadalmi intézményeknek nevezett szabályrendszerek meghatározzák a társadalmi cselekvéseket és a társadalmi kölcsönhatásokat, valamint általában a társadalmi jelenségeket, a köznapi megismerés szintjén kevéssé ismerhető meg. Így az egyének általában hajlamosak arra, hogy bizonyos mértékben közvetlenül szabályokra vonatkoztatva értelmezzék a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat, és a megfigyelt egyéneknek részben a megfigyelt cselekvésekből és kölcsönhatásokból kiértelmezett szabályoknak megfelelő cselekvési lehetőségeket és képességeket tulajdonítsanak.

Felfogásunk szerint az egyének nem feltételezik eleve, hogy a megfigyelhető cselekvések és kölcsönhatások megfelelnek az adott cselekvésekre és kölcsönhatásokra érvényesnek tekinthető intézményes szabályoknak. Azonban ahhoz képest, hogy a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások valójában milyen mértékben felelnek meg a releváns intézményes szabályoknak, gyakran nagyobb megfelelést észlelnek a feltételezett szabályok és a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások között. Ez – a szabálytalanság leplezésén túl – abból következik, amit fentebb említettünk, hogy az egyének az általuk megfigyelt egyéneknek részben a megfigyelt

cselekvésekből és kölcsönhatásokból kiértelmezett szabályoknak megfelelő cselekvési lehetőségeket és képességeket tulajdonítanak.

Mi a valóságos vagy látszólagos intézményes szabályok szabályosítás révén való kiértelmezésének a jelentőségét az elmélet engedményes szintjén hangsúlyozzuk; és ezen a szinten vehetjük figyelembe azt, hogy a szabályosítás különböző mértékben lehet jellemző adott egyénekre és/vagy adott körülményekre. A valóságban az egyének jelentős mértékben különbözhetnek abból a szempontból, hogy milyen mértékben látják át a társadalmi viszonyok meghatározó tényezői, a társadalmi viszonyok és a társadalmi jelenségek közötti valóságos összefüggéseket. Valamint az adott társadalmi kölcsönhatások szempontjából releváns társadalmi viszonyok, és e viszonyokat meghatározó tényezők is jelentős mértékben különbözhetnek abból a szempontból, hogy köznapi értelmezés révén milyen mértékben ismerhetők meg. A társadalmi élet adott területén kevésbé tájékozott egyének, illetve nehezebben megismerhető társadalmi viszonyok között általában az egyének hajlamosabbak a hiszékeny szabályosításra; azaz hajlamosabbak arra, hogy úgy értelmezzék a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat, hogy azok eleve megfelelnek az adott egyének által elképzelt, illetve feltételezett szabályoknak, amelyek elképzeléseik szerint meghatározzák az adott cselekvéseket és kölcsönhatásokat.

Mint korábban (4.1Cb) említettük, az egyének általában kevéssé ismerik azokat a külső fedezetű társadalmi intézményeket, amelyek valójában létrehozzák a számukra jelentős külsőleges társadalmi viszonyokat. Az egyének főleg nem közvetlenül szereznek ismereteket a számukra jelentős intézményekről; például rendszerint nem olvasnak jogi törvényeket vagy formális szabályzatokat, és a bizalmas megegyezések révén kialakult nem hivatalos intézményes szabályokat még kevésbé ismerhetik. Nagyrészt a megfigyelt cselekvésekből és kölcsönhatásokból következtetnek szabályosítás révén azokra az intézményekre, illetve intézményes szabályokra, amelyek elképzeléseik szerint meghatározzák az adott cselekvéseket és jelenségeket. Az ily módon, szabályosítás révén kiértelmezett szabályok tartalmukat tekintve esetleg egybe is eshetnek azokkal a valóságos intézményes szabályokkal, amelyek létrehozták az adott társadalmi viszonyokat, és amelyek ezáltal meghatározzák az adott cselekvéseket és kölcsönhatásokat, amennyiben a megfigyelt cselekvések és jelenségek megfelelnek a valóságos intézményes szabályoknak.

Azonban – mint korábban többször hangsúlyoztuk – a külsőleges társadalmi viszonyok által meghatározott társadalmi cselekvések és kölcsönhatások elvileg csak esetlegesen felelnek meg az intézményes szabályoknak. Tehát amennyiben a megfigyelt cselekvések és kölcsönhatások nem felelnek meg azon intézmények szabályainak, amelyek – a társadalmi viszonyok közvetítésével – végül is meghatározzák az adott jelenségeket, a szabályosítás révén kiértelmezett szabályok csak látszólagos szabályok, amelyek valójában nem léteznek, illetve amelyek intézményes szabályokként nem játszanak szerepet az adott cselekvések és más jelenségek meghatározásában.

Ebben az alfejezetben főleg arra mutattunk rá, hogy a szabálytalanság leplezésén túl a szabályosítás hogyan homályosítja el azt, hogy a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások nagyrészt nem felelnek meg vagy ellentmondanak azon intézményes szabályoknak, amelyek érvényességi körébe esnek, és amelyek végül is meghatározzák az adott jelenségeket. Ehhez a szabályosítás fenomenológiai elméletét hívtuk segítségül, de az intézményes szemléletmódnak megfelelően átértelmezve az adott elméletet. A következő alfejezetben ezt az elméletet segítségül hívjuk annak a magyarázatában is, hogy a társadalmi viszonyok alapján hogyan formálódik az adott viszonyoknak megfelelő társadalmi erkölcs.

B) A társadalmi viszonyok és az erkölcs

a) A társadalmi erkölcs fogalma és meghatározottsága

A harmadik fejezetben (2.1B) adott meghatározásunk szerint az erkölcsi szabályok olyan intelmek, amelyek az egyének adott körében magukban foglalják egyfelől az egyének bizonyos – a tényleges érvényesítés szándékával közölt – elvárásait mások irányában, másfelől arra vonatkozó feltételezésüket, hogy mások ugyanezeket az elvárásokat támasztják az adott körbe tartozó egyénekkel szemben. Az erkölcsi szabályokat alkotó elvárások tényleges érvényesítésére irányuló szándék általában megnyilvánul az ellenőrzésben, de az ellenőrzés szabályozatlan. Az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések által érintett egyének általában figyelemmel kísérik a releváns cselekvéseket, ezekről személyesen véleményt alkotnak, és véleményüket az egyének szűkebb vagy tágabb körében másokkal is megosztják. De elvileg esetleges, hogy az egyének adott körében kialakul-e a releváns cselekvések egységes értékelése, és az adott cselekvések a helyeslésen vagy helytelenítésen kívül járnak-e jelentősebb szankciókkal.

Az erkölcsi szabályokhoz kapcsolódó legfőbb jutalom az egyének adott körében általában érvényes szabályok érvényességének a fenntartása az adott egyénre nézve, aki az erkölcsi szabályoknak megfelelően cselekszik. Tehát aki betartja az erkölcsi szabályokat, azzal szemben az adott körhöz tartozók is betartják, és ezáltal a szabályok betartói rendszeresen számíthatnak mások bizonyos mértékű segítségére. A legfőbb büntetés viszont az egyének adott körében érvényes erkölcsi szabályok érvényességének a visszavonása az adott egyénre nézve, aki egy adott erkölcsi szabálynak nem megfelelően cselekszik. Tehát aki nem tartja be az erkölcsi szabályokat, azzal szemben mások sem tartják be, és jelentős szabálysértés esetén teljes mértékben kizárják az adott szabályok érvényességi körébe eső egyének köréből. Az említett szankciókon túlmenő szankciók is előfordulhatnak, amelyek nem feltétlenül kapcsolódnak közvetlenül és nyilvánvalóan a szankcionált cselekvésekhez.

A negyedik fejezetben (1.1Ab) rámutattunk arra, hogy az erkölcsi szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzés az egyének viszonylag szűk körében sajátos körülmé-

nyek között valójában lehet rendszeres és hatékony, és így az erkölcsi szabályok a kötelmekhez, illetve az intézményes szabályokhoz hasonlóan is működhetnek. Az ott meghatározott értelemben – az elmélet engedményes szintjén figyelembe véve – intézményes erkölcsnek nevezzük a belső fedezetű intézményhez hasonlóan működő erkölcsi szabályrendszert.

Az erkölcsi szabályok különböző módon befolyásolhatják az egyének cselekvéseit, de mi itt csak azt hangsúlyozzuk, hogy az erkölcsi szabályoknak való megfelelés lehet szándékos vagy nem szándékos. Az egyén cselekedhet az erkölcsi szabályoknak megfelelően a számára adott aktuális cselekvési lehetőségek erkölcsi vonatkozásainak a megfontolása eredményeként, arra való tekintettel, hogy az adott szituációban az adott erkölcsi szabályokat tartja érvényeseknek és az adott szabályoknak megfelelő cselekvést tartja erkölcsileg helyesnek. Azonban az egyén cselekedhet az erkölcsi szabályoknak megfelelően az alternatívák várható következményeit mérlegelve, de annak megfontolása nélkül is, hogy az adott szituációban milyen erkölcsi szabályok tekinthetők érvényeseknek és milyen cselekvés tekinthető erkölcsileg helyesnek. (Vö.: Scheffler 1992: 31-32)

Az erkölcsöt – a széles körben elfogadott felfogásnak megfelelően – meghatározhatjuk úgy, hogy az *erkölcs* az egyének adott körében érvényes erkölcsi szabályok, és e szabályok alapelveit kifejező kulturális értékek összessége. Mi azonban az erkölcsöt bizonyos szempontokból differenciáltan szemléljük, és egyrészt az alábbiakban megkülönböztetjük egymástól a közösségi erkölcsöt és a társadalmi erkölcsöt, másrészt a következő alfejezetben a társadalmi erkölcsön belül megkülönböztetjük egymástól a társadalmi szokáserkölcsöt és a társadalmi közerkölcsöt. E megkülönböztetések szükségesek ahhoz, hogy megértsük, az erkölcs milyen mértékben és milyen módon van hatással a társadalmi cselekvésekre és kölcsönhatásokra.

A közösségi és a társadalmi erkölcsöt ahhoz hasonlóan különböztetjük meg egymástól, ahogyan a negyedik fejezetben (3.2Ba), az értékek vonatkozásában megkülönböztettük egymástól a közösségi és a társadalmi kultúrát, illetve a közösségi és a társadalmi értékeket. A közösségi erkölccsel csak röviden foglalkozunk, arra való tekintettel, hogy ehhez képest jobban rávilágítsunk a társadalmi erkölcs természetére.

- A *közösségi erkölcs* olyan erkölcsi szabályok és értékek összessége, amelyek által kifejezett, illetve amelyek érvényességi körébe eső cselekvések a lelki szükségletek tárgyait képezik, és ennek megfelelően az ellenőrzés szankciói a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik az adott erkölcs érvényességi körébe eső egyének számára.

A harmadik fejezetben (2.2A) láttuk, hogy ha az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések a cselekvő egyének számára a szükségletek tárgyait képezik, a cselekvések motívumainak elsődlegesen a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás felel meg. Tehát a közösségi erkölcs szabályaihoz az egyének elsőd-

legesen beleélően alkalmazkodnak; a közösségi erkölcs érvényességi körébe eső egyéneknek közvetlenül szükségletük, illetve személyes motívumuk irányul arra, hogy cselekvéseik megfeleljenek a szabályokban foglalt elvárásoknak. Beleélő alkalmazkodás esetében ahhoz, hogy az egyének az adott szabályoknak megfelelően cselekedjenek, nincs feltétlenül szükség rendszeres ellenőrzésre; tehát a közösségi erkölcs nagymértékben meghatározhatja az adott erkölcsi szabályok érvényességi körébe eső egyének cselekvéseit.

A széles körben elfogadott, és a szociológiában különösen a normativista szemléletmódot képviselő elméletekre jellemző felfogás szerint az erkölcs eleve olyan természetű, amelyet mi közösségi erkölcsnek nevezünk. Például Parsons felfogása szerint a társadalmi rendszerben az instrumentális motívumok, illetve a magánérdekek érvényesítését az erkölcsi szabályok és értékek korlátozzák, a kollektív szükségletekre és a társadalmi rendszer funkcionális követelményeire, a kollektivitás egészére való tekintettel. (Parsons 1951: 133) Az erkölcsi kérdés akkor merül fel, amikor a cselekvők alternatívái magukkal vonják a társadalmi rendszer egészére vagy szolidaritására való jelentőség feltételezését, amikor az egység vagy szolidaritás megőrzése önmagában érték. (I. m.: 97) Azt a szóban forgó szerző is látja, hogy a valóságban a cselekvések nagyrészt instrumentális cselekvések, és a szankciók nagyrészt azáltal jelentősek, hogy az egyének instrumentális motívumait és instrumentális cselekvéseit befolyásolják, tehát fogalmaink szerint olyan instrumentális szankciók, amelyek a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Ezzel szemben azonban Parsons azt hangsúlyozza, hogy általános értelemben a szocializáció körülményei és más tényezők eleve kizárják, hogy az instrumentális szankciók legyenek az elsődlegesek. (I. m.: 40) Felfogása szerint a kollektivitás, illetve a társadalom nem épülhet elsődlegesen a cselekvők magánérdekeit tükröző instrumentális irányultságára, a közös értékekhez való ragaszkodás nélkül a kollektivitás felbomlik. A közösen osztott, elfogadott értékek maguk után vonják a felelősséget a kötelezettségek teljesítésére, az elvárásoknak való megfelelésre, és szolidaritást hoznak létre a közös értékminták érvényességi körébe eső egyének között. A ragaszkodás a közös értékekhez azt jelenti, hogy a cselekvők a közös értékminták támogatására irányuló közös érzelmekkel rendelkeznek. Tehát a releváns elvárásoknak, illetve szabályoknak való megfelelés szándéka viszonylag független bármilyen instrumentális előnytől, amelyre a megfelelés révén lehet szert tenni. A ragaszkodás a közös értékrendszerhez és az értékeket kifejező elvárásokhoz, egyrészt közvetlenül kielégíti a cselekvő egyének szükségleteit, másrészt rendelkezik egy erkölcsi vonatkozással. (I. m.: 41-42) Bár Elster – alapvetően racionalista – szemléletmódja nagymértékben eltér Parsons normativista szemléletmódjától, felfogása a tekintetben hasonló Parsons felfogásához, hogy Elster felfogása szerint a szabályokhoz és különösen az erkölcsi szabályokhoz az egyének beleélően alkalmazkodnak, a „társadalmi szabályok" és a szabálykövető cselekvések úgy jellemezhetők, hogy nem következmény-orientáltak. (Elster 1989: 98; Elster 1995: 117)

Tehát – mint említettük – ez a felfogás az erkölcsöt olyan természetűnek tekinti, amelyet mi közösségi erkölcsnek nevezünk, és amelyhez az egyének beleélően alkalmazkodnak. Felfogásunk szerint is létezik ilyen erkölcs, azaz létezik közösségi erkölcs, azonban mi a közösségi erkölcs érvényességi körét elvileg a közösségi élet szférájára korlátozzuk. Közösségi erkölcs alakul ki nagyrészt például a baráti társaságban, a családban, a rokonságban, a jótékonysági egyletben, az amatőr színjátszó körben vagy az amatőr zenekarban.

A harmadik fejezetben (1.2B) hangsúlyoztuk, hogy az emberi együttélés szféráinak megfelelően a kultúra is differenciálódik, az általános kultúra mellett, amelynek összetevői a különböző életszférákban egyaránt relevánsak, nagyrészt kialakul a különböző életszférák sajátos kultúrája, főleg a társadalmi élet szférájának a sajátos kultúrája, a társadalmi kultúra. A társadalmi élet széférájában kialakuló erkölcs, amelyet mi társadalmi erkölcsnek nevezünk, felfogásunk szerint a közösségi erkölcshöz képest elvileg lényegesen eltérő természetű.

Vannak egyetemes erkölcsi szabályok (mondj igazat, tartsd be az ígéreted stb.), amelyek főleg közösségi természetűek és nagyrészt valamennyi egyénre érvényesek, és nemcsak a közösségi élet szférájában, hanem bizonyos mértékben a társadalmi élet szférájában is érvényeseknek tekinthetők. (Vö.: Hardin 1995: 77-78, 107-109) Tehát a valóságban a közösségi erkölcs és a társadalmi erkölcs nem válik el élesen egymástól, tulajdonképpen a társadalmi élet szférájába tartozó cselekvésekre és kölcsönhatásokra is hatással lehet a közösségi erkölcs. Az elmélet elvont szintjére vonatkozó előfeltételezéseink szerint azonban a társadalmi élet szférájában csak a társadalmi erkölcs tekinthető érvényesnek; és ezek az előfeltételezések – felfogásunk szerint – általában és alapvetően megfelelnek a valóságnak.

- A *társadalmi erkölcs* olyan erkölcsi szabályok és értékek összessége, amelyek által kifejezett, illetve amelyek érvényességi körébe eső cselekvések, valamint az ellenőrzés szankciói a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik az adott erkölcs érvényességi körébe eső egyének számára.

A harmadik fejezetben (2.2B) láttuk, hogy ha az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések a cselekvő egyének számára a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik, a cselekvések motívumainak a szabályokhoz való racionális alkalmazkodás felel meg. Tehát a társadalmi erkölcs szabályaihoz az egyének racionálisan alkalmazkodnak; a társadalmi erkölcs érvényességi körébe eső egyéneket felismert érdekeik (vagy társadalmi kényszereik) késztethetik az erkölcsi szabályokhoz való alkalmazkodásra. A szabályokhoz való racionális alkalmazkodás eleve rendszeres ellenőrzést igényel ahhoz, hogy az adott szabályok jelentős mértékben meghatározzák az adott szabályok érvényességi körébe eső egyének cselekvéseit. Tehát a társadalmi erkölcs – amennyiben nem intézményes erkölcs – az adott társadalmi viszonyok meghatározó hatásához képest önállóan viszonylag kismértékben határozhatja meg az egyének társadalmi cselekvéseit és az adott egyének közötti társadalmi kölcsönhatásokat.

A harmadik fejezetben (1.2B) másodlagos társadalmi kultúrának a társadalmi kultúra azon összetevőinek az összességét neveztük, amelyeket elvileg az érdekek, a társadalmi erők és a társadalmi viszonyok határoznak meg. A valóságban a társadalmi intézmények és a társadalmi erkölcs szabályai részben összefonódhatnak egymással, de az elmélet elvont szintjén feltételezzük, hogy világosan körülhatárolhatjuk egyrészt a társadalmi intézményeket, másrészt a társadalmi erkölcsöt alkotó szabályokat, bár a szabályok e két halmaza jellemzően részben átfedi egymást, azaz az intézményes szabályok elvárásai erkölcsi szabályok formájában is létezhetnek, amelyet elvileg is figyelembe veszünk.

- A társadalmi erkölcsöt hosszú távon alapvetően az érdekek és az adott társadalmi viszonyok határozzák meg, és az elmélet elvont szintjén eleve feltételezzük, hogy a társadalmi erkölcs az adott érdekeknek és társadalmi viszonyoknak megfelelő magatartásokat fejezi ki erkölcsi szabályok és értékek formájában.

A 10.17. ábrán azt szemléltetjük, hogy az érdekek és a társadalmi viszonyok – mint érdekviszonyok és erőviszonyok – az egyének adott körében történetileg kialakítják az adott viszonyoknak, illetve az adott viszonyokhoz való racionális alkalmazkodásnak megfelelő társadalmi erkölcsi szabályokat és értékeket. Bizonyos mértékben a társadalmi erkölcs is befolyásolja a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat, de az elmélet elvont szintjén feltételezzük, hogy a társadalmi erkölcs az érdekek és a társadalmi viszonyok meghatározó hatását közvetíti.

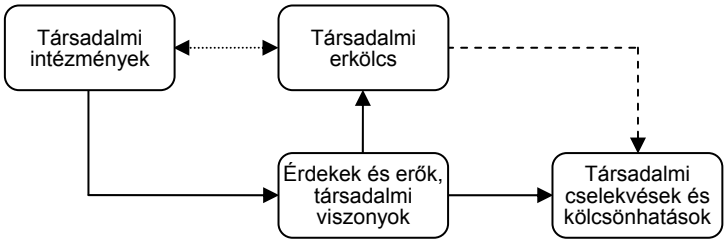

10.17. ábra: A társadalmi viszonyok és a társadalmi erkölcs

Amennyiben az egyének nem csupán a tényszerű társadalmi viszonyokhoz alkalmazkodva cselekszenek, hanem igyekeznek megfelelni a társadalmi erkölcsi szabályoknak is, erre érdekeik, illetve főleg hosszú távú érdekeik késztetik őket, mivel a társadalmi erkölcs elvileg – és a valóságban alapvetően – az egyének adott körében a hosszú távú érdekeknek megfelelő magatartást fejezi ki erkölcsi szabályok és értékek formájában.

A társadalmi erkölcsi szabályok két vonatkozásban késztethetik az egyéneket az adott szabályoknak szándékosan megfelelő magatartásra. Egyrészt az egyének tapasztalataik alapján feltételezhetik, hogy az erkölcsi szabályoknak megfelelő magatartás hosszú távon valószínűleg az érdekeiknek leginkább megfelelő ma-

gatartás akkor is, ha nem veszik számításba az erkölcsi szabályokhoz esetlegesen kapcsolódó instrumentális szankciókat. Másrészt az adott egyének az erkölcsi szabályokhoz kapcsolódó pozitív vagy negatív instrumentális szankciókra tekintettel is tarthatják az erkölcsi szabályoknak megfelelő magatartást az érdekeik érvényesítése szempontjából a leginkább megfelelő magatartásnak.

Az erkölcsi szabályok betartásának hosszú távú érdekek általi meghatározottságára Weber például abban a vonatkozásban mutat rá, hogy erkölcsi szabályok a piaci viszonyok közötti piaci cserére vonatkozóan is kialakulhatnak, és e szabályok hatással lehetnek a piaci cserére. Az állandó vevőkörrel rendelkező eladók vagy szolgáltatók és a rendszeres vevők között a rendszeres csere fenntartása érdekében kialakulhatnak a méltányos cserére vonatkozó erkölcsi szabályok. Annak biztosítéka, hogy a cserepartnerek (főleg az eladók vagy szolgáltatók) a méltányos cserére vonatkozó erkölcsi szabályokhoz tartják magukat – akkor is, ha esetenként ígéretük megszegésével, a másik fél becsapásával jóval jelentősebb hozadékra tennének szert – azon az elképzelésükön alapul, hogy hosszú távon mindkét félnek érdekében áll, hogy a rendszeres csere közöttük fennmaradjon. A felek tehát rövid távon korlátozzák érdekeik érvényesítését a méltányosság figyelembevételével, ami azonban hosszú távon mindkét fél érdekének megfelel. (Weber 1992: 327)

Adott esetekben – erre az elmélet engedményes szintjén lehetünk tekintettel – az egyének rövid távú érdek vagy esetleg társadalmi kényszer által motiválva is igyekezhetnek megfelelni az erkölcsi szabályoknak, amennyiben az adott esetekben az erkölcsi szabályokhoz kapcsolódó jelentős pozitív vagy negatív szankciókra számíthatnak már rövid távon is. Például ha egy adott egyén épp egy vezetői kinevezésre pályázik, arra való tekintettel is igyekezhet erkölcsileg helyesen viselkedni, hogy egy erkölcsileg helyteleníthető cselekvésével nehogy ellenszenvessé váljon a kinevezésről érdemben döntő egyének számára.

Mint fentebb említettük, az elmélet elvont szintjén eleve feltételezzük, hogy a társadalmi erkölcs a társadalmi viszonyoknak felel meg és a társadalmi viszonyok meghatározó hatását közvetíti. Azonban a valóságban az adott társadalmi viszonyokhoz képest a társadalmi erkölcs viszonylagos önállósággal is rendelkezik, amelyre – ha tisztán társadalmi erkölcsről van szó – az elmélet engedményes szintjén lehetünk tekintettel. A társadalmi erkölcs viszonylagos önálló hatása főleg abból következik, hogy az erkölcs történetileg formálódik; tehát amennyiben a társadalmi viszonyok viszonylag rövidebb idő alatt jelentősen megváltoznak, a társadalmi erkölcs jó ideig nagyrészt még a korábbi társadalmi viszonyok által kialakított és a korábbi viszonyoknak megfelelő erkölcs lesz.

Fentebb azt is említettük, hogy a valóságban a társadalmi erkölcs és a közösségi erkölcs nem válik el élesen egymástól, tulajdonképpen a társadalmi élet szférájába tartozó magatartásokra és kölcsönhatásokra is hatással lehet a közösségi erkölcs. Ezzel összefüggésben a valóságos társadalmi erkölcs alakulására a társadalmi viszonyoktól viszonylag független tényezők (közösségi nevelés, szépirodalom, vallási tanok stb.) is hatással lehetnek. A társadalmi erkölcs és a közösségi

erkölcs összefonódására azonban már csak az elmélet eklektikus szintjén lehetünk tekintettel (1. fejezet: 2.2Bb), amely szinten esetleg és bizonyos vonatkozásokban a vizsgált jelenségeket jobban megérthetjük, de annak árán, hogy a részletesebb leírást szolgáló fogalmak csak a jelenségek ellentmondásos, illetve látszólagos magyarázatára lehetnek alkalmasak.

A kilencedik fejezetben (2.1Bb) röviden foglalkoztunk Rawls igazságosságelméletével, amely szerint „a társadalmi intézményeknek az igazságosság a legfontosabb erénye". (Rawls 1997: 21) Az igazságosságot mint közösségi erkölcsi értéket az egyének bizonyos mértékben a társadalmi életben is fontosnak tarthatják vagy éppen hiányolhatják. Például az alkalmazottak kialakítják elképzeléseiket az igazságos keresetekre vonatkozóan, ebből a szempontból jelentőseknek tekintett más egyének és csoportok kereseteire vonatkozó ismereteiket figyelembe véve. A munkában követett magatartásukra az is hatással lehet, hogy saját keresetüket mennyiben tekintik igazságosnak. Amennyiben keresetük nem éri el az igazságosnak tekintett szintet, hajlamosak lehetnek arra, hogy olyan teljesítményt nyújtsanak, amely megítélésük szerint megfelel az igazságos keresethez képest alacsonyabb keresetüknek. Ha viszont úgy gondolják, hogy keresetük meghaladja az általuk nyújtott teljesítménynek megfelelő szintet, ez általában nem készteti őket arra, hogy többet teljesítsenek. (Akerlof–Yellen 1993: 107-110)

Korábban (4.2Aa) rámutattunk arra, hogy az egyének az intézményes szabályokat részben mint vonatkoztatási eszközöket használják. Ehhez hasonlóan, az erkölcsi szabályok, illetve a feltételezett erkölcsi szabályok részben olyan funkciót töltenek be a társadalmi kölcsönhatásokban, hogy a kölcsönhatásokban részt vevő felek esetenként az erkölcsi szabályokra való hivatkozással megkísérlik az általuk feltételezett erkölcsi szabályok betartásának az irányába terelni a másik felet, amennyiben ez felel meg érdekeiknek, és amennyiben a másik fél cselekvései nem felelnek meg a feltételezett erkölcsi szabályoknak. Valamint a kölcsönhatásokban részt vevő felek a feltételezett erkölcsi szabályokra való hivatkozással megkísérlik saját cselekvéseiket, illetve cselekvéseik bizonyos – megvalósult vagy elvárt – következményeit mások részéről elfogadtatni, elismertetni vagy érvényesíteni. Ugyanakkor az ellentétes érdekű másik fél, akit erkölcsi szabálysértéssel vádolnak, ilyen esetekben gyakran nem ismeri el, hogy szabálysértés történt volna, illetve egyáltalán megkérdőjelezi az előbbi fél által feltételezett erkölcsi szabályok létezését, illetve érvényességét. (Vö.: Rex 1961: 102-103, 110; Rex 1981: 11-13)

A közösségi erkölcs és a társadalmi erkölcs összefonódása nagyrészt színlelés formájában jelentkezik, és e tekintetben Bourdieut idézzük. Felfogása szerint az adott társadalmi csoporthoz tartozó egyének az olyan magatartásokat jutalmazzák, amelyek számukra egyetemesnek tűnnek, amelyek tehát összhangban vannak az erénnyel. Különösen kedvező fogadtatásban részesül az érdekmentesség ideálja előtti valóságos vagy színlelt tisztelgés, az „én" alárendelése a „minek", az egyéni érdek feláldozása a közérdeknek. Jelképes és néha anyagi haszna van annak, ha az

egyének alárendelik magukat az egyetemesnek, ha legalább látszólag erényesnek mutatkoznak; ha úgy tesznek, mintha alkalmazkodnának az érvényben lévő erkölcsi szabályokhoz. Tehát az erkölcsi szabályok csupán látszólagos tiszteletben tartása is biztosíthatja a szabályosság hasznát. (Bourdieu 2002: 202)

Általában az erkölcs, és ezen belül a társadalmi erkölcs fontos vonatkozása a bizalom. A bizalom nagyrészt különböző megközelítéseivel találkozhatunk a szociológiai irodalomban, és a bizalom különböző megközelítéseiben az egyes szerzők a bizalmat főleg az egyes személyek, a személyközi viszonyok, illetve kapcsolatok, valamint a csoportok vagy a kultúra szintén vizsgálják. (Misztal 1998: 14; Lewicki–Wiethoff 2000: 87) Például Lin szerint „a bizalmat meg lehet határozni mint bizonyosságot vagy elvárást a tekintetben, hogy egy másik cselekvő figyelembe fogja venni az adott cselekvő érdekeit a cserék során". (Lin 2001: 147)

Felfogásunk szerint az egyén esetében a *bizalom* az adott egyén számára jelentős más egyének (vagy csoportok) felé irányuló elvárásai biztos teljesülésére vonatkozó feltételezése. Amennyiben az egyén bízik másokban, eleve arra a feltételezésre alapozva cselekszik, hogy a szóban forgó cselekvésével összefüggésben mások az elvárásainak megfelelően fognak cselekedni. Az egyes egyének is különbözhetnek abban a tekintetben, hogy milyen mértékben jóhiszeműek vagy rosszhiszeműek, milyen mértékben hajlamosak bízni vagy nem bízni másokban. Azonban a bizalom szintje az egyének adott körének a kultúrájára is jellemző, és itt minket a bizalom ebből a szempontból érdekel. A bizalom az egyének adott körének a kultúráját jellemzi, amennyiben a bizalom adott mértéke valamennyi egyén tudatára jellemző, ezt valamennyien feltételezik egymásról, és ennek közlésére egységesen értelmezett szimbólumrendszerrel rendelkeznek.

Az erkölcshöz hasonlóan, felfogásunk szerint a bizalom is lehet közösségi vagy társadalmi természetű. A *közösségi bizalom* az adott egyén arra vonatkozó feltételezése, hogy az elvárásainak és a mások által is osztott közösségi erkölcsi szabályoknak megfelelő cselekvések az adott más egyének számára a lelki szükségletek tárgyait képezik, és ezért személyes motívumaik által késztetve az adott egyén elvárásainak és az erkölcsi szabályoknak megfelelően fognak cselekedni. A *társadalmi bizalom* az adott egyén arra vonatkozó feltételezése, hogy az elvárásainak és a mások által is osztott társadalmi erkölcsi szabályoknak megfelelő cselekvések felelnek meg – más alternatívákhoz képest nagyobb mértékben – az adott más egyének érdekeinek, különösen hosszú távú érdekeinek, és az egyének rendszerint racionálisan cselekszenek; tehát más egyének az adott egyén elvárásainak és az erkölcsi szabályoknak megfelelően fognak cselekedni. E meghatározás szerint a társadalmi bizalom az adott egyén és más egyének közötti, érdekeik bizonyos összetevői vonatkozásában létező érdekazonosság vagy érdekegybeesés tudatára épülhet.

Egyes szerzők hangsúlyozzák a bizalomnak az ilyen értelemben vett társadalmi természetét, tehát az érdekekkel, illetve az instrumentális szankciókkal való összefüggését. (Lásd pl.: Lewicki–Bunker 1996; Lewicki–Wiethoff 2000; Hardin 2002) Például Jávor szerint az üzleti életben a bizalom adott mértéke az érdekek

követésére vonatkozó számításon alapszik. Minden résztvevő arra számít, hogy mások is saját érdekeiket követik, azonban ezt nem fogják korlátok nélkül tenni. Érdekükben állhat például az együttműködés hosszabb távon való fenntartása és ezzel összefüggésben az, hogy eleget tegyenek bizonyos viselkedési elvárásoknak. (Jávor 2005: 146-147, 154-155)

Különösen Fukuyama hangsúlyozza a bizalom jelentőségét a társadalmi életben; azonban az említett szerző a bizalmat eleve a fogalmaink szerinti közösségi bizalomnak tekinti, gyakran a közösség kifejezést használva a fogalmaink szerinti társadalmi csoportok jelölésére. Felfogása szerint: „A bizalom a szabályszerű, becsületes és együttműködésre kész viselkedés elvárása egy közösségen belül, a közös normák alapján, a közösség tagjai részéről." (Fukuyama 1997: 45) „A törvények, a szerződések, a gazdasági ésszerűség megteremtik a szükséges, ám nem elégséges alapot a posztindusztriális társadalmak stabilitásához és felvirágoztatásához, de viszonossággal, erkölcsi kötelezettségekkel, a közösség iránti felelősségtudattal és bizalommal kell kiegészíteni és »feljavítani« őket, s ezeknek a forrása a szokás, nem a ráció." (I. m.: 25-26)

Nem egyértelmű, hogy a szóban forgó szerző milyen jelentőséget tulajdonít a bizalomnak a társadalmi életben. Idézett könyvében egy helyen azt írja, hogy „a gazdasági élet vizsgálatából leszűrhető egyik legfőbb tanulság az, hogy egy nemzet jólétét és versenyképességét egyetlen, mindenütt észlelhető kulturális tényező határozza meg: a bizalom szintje az adott társadalomban". (Fukuyama 1997: 19): Máshol viszont a következőt írja: „A neoklasszikus tanokról elmondhatjuk, hogy körülbelül nyolcvan százalékban helytállóak. Az emberi magatartás további húsz százalékával azonban a neoklasszikus közgazdaságtan nemigen tud mit kezdeni." (I. m.: 28) Ezek szerint nem egyértelmű, hogy a bizalom a legfőbb tényező, amely meghatározza a társadalom működésének a hatékonyságát, vagy a bizalomnak legfeljebb húsz százalékos jelentősége lehet a társadalmi, illetve különösen a gazdasági életben. A szóban forgó könyv egészéből azonban arra következtethetünk, hogy Fukuyama az előbbi állásponton van.

A fogalmaink szerinti valóságos társadalmi viszonyokra, illetve az e viszonyokat létrehozó intézményekre Fukuyama könyvének egyes helyein a hierarchia vagy a szerződés kifejezéssel utal. Felfogása szerint hierarchiákra (azaz intézményekre és társadalmi viszonyokra – F. Z.) általában szükség van, mert nem tételezhető fel, hogy mindenki és mindig betartja az erkölcsi szabályokat, és híven teljesíti kötelességeit. Vannak olyanok, akiket világosan megfogalmazott szabályokkal és szankciókkal kell kényszeríteni kötelességeik teljesítésére. (Fukuyama 1997: 44) Felfogása szerint azonban a leghatékonyabb szervezetek a közös erkölcsi értékrendű közösségeken alapulnak. Ezeknek a közösségeknek nincs szükségük terjedelmes szerződésekre és belső viszonyaik jogi szabályozására, mert a már meglévő erkölcsi közmegegyezés kellő alapot ad a csoport tagjainak a kölcsönös bizalomra. (I. m.: 46)

Felfogásunk szerint Fukuyama félrevezető képet fest a modern társadalom működéséről, illetve e működés meghatározottságáról azáltal, hogy a bizalmat eleve

közösségi természetűnek tekinti, és kiemelten hangsúlyozza a bizalom jelentőségét. A hatodik fejezetben (2.2Bb; 2.2C) különbséget tettünk a heterogén közösség és a heterogén társadalom között, és e szerint Fukuyama (alapvetően normativista szemléletmódjának megfelelően) a modern társadalmat valójában a fogalmaink szerinti heterogén közösségnek tekinti, ami alapvetően téves elképzelés. Ezzel összefüggésben, amikor a szóban forgó szerző a bizalom hiányával magyarázza az adott társadalom működésének a hiányosságait, ez ahhoz hasonlóan félrevezető „diagnózis", mint ha az orvos a lázzal magyarázná a vizsgált egyén betegségét. Az igaz, hogy a láz önmagában is előidézhet jelentős károsodást az emberi szervezetben, azonban a láz lényegében véve csak az adott (ismert vagy nem ismert) betegség tünete. Ehhez hasonlóan, a bizalom alacsony színvonala önmagában is jelentős működési zavarokat idézhet elő az adott társadalomban, de a bizalom alacsony színvonala lényegében véve csak kifejezi az adott (ismert vagy nem ismert) társadalmi viszonyokat, amelyek a társadalmi erkölcsöt, és ezen belül a bizalom szintjét történetileg alakították és alakítják.

A fogalmaink szerinti társadalmi erkölcs intézményes alapjaira Helvétius már a 18. század közepén rámutatott: „az embereket csak egy módon lehet erényessé tenni, ha egyesítik a személyes érdeket az általános érdekkel. Ha ezt az elvet elfogadjuk, úgy nyilvánvaló, hogy a morál hiábavaló tudomány, ameddig nem vegyül el a politikával és a törvényhozással; amiből arra következtetek, hogy ha a filozófus hasznossá akarja tenni a világ számára a morált, abból a szemszögből kell tekintenünk a tárgyakat, amelyből a törvényhozó szemléli őket." (Helvétius 1975: 426) Azaz, ha a társadalmi erkölcsöt szeretnénk fejleszteni, ezáltal elősegítve a társadalmi együttműködést és a társadalmi hatékonyságot, ez igen kevéssé lehet eredményes közvetlenül az erkölcs fejlesztésére törekedve. A társadalmi erkölcsöt a társadalmi viszonyok megváltoztatása révén lehet hatékonyan alakítani; a társadalmi viszonyokat pedig az érvényben lévő intézmények alakítása és új intézmények kialakítása révén lehet megváltoztatni.

b) A társadalmi szokáserkölcs és közerkölcs

Az előző alfejezetben (4.2Ba) tárgyaltak szerint fontos különbséget tennünk a közösségi erkölcs és a társadalmi erkölcs között ahhoz, hogy világosan lássuk az erkölcsi szabályok és értékek meghatározottságát és jelentőségét a társadalmi életben. Ehhez azonban a társadalmi erkölcsön belül is meg kell különböztetnünk egymástól a társadalmi szokáserkölcsöt és a társadalmi közerkölcsöt.

- A *társadalmi szokáserkölcs* az adott társadalmi viszonyok által meghatározott magatartások szabályosítása eredményeként történetileg kialakult erkölcs, amely az adott társadalmi viszonyokhoz megfelelően alkalmazkodó magatartásokat fejezi ki erkölcsi szabályok és értékek formájában.

Korábban (4.2Ab) szabályosításnak azt az értelmezési folyamatot neveztük, amelyben az adott egyének a megfigyelt cselekvésekből és kölcsönhatásokból, illet-

ve a cselekvések és kölcsönhatások megfigyelhető szabályszerűségeiből értelmezik ki azokat a látszólagos vagy valóságos szabályokat, amelyek elképzeléseik szerint általában véve meghatározzák az adott jelenségeket. A társadalmi szokáserkölcs történetileg formálódik, az adott társadalmi viszonyok által meghatározott és rendszeresen megfigyelhető társadalmi magatartások és kölcsönhatások szabályosításának az eredményeként. Azaz a szokáserkölcs eleve az adott társadalmi viszonyok által meghatározott, rendszeresen megfigyelhető társadalmi magatartásokat és társadalmi kölcsönhatásokat fejezi ki erkölcsi szabályok és értékek formájában.

Mivel a külső fedezetű intézmények tényleges funkciói elvileg csak esetlegesen felelnek meg az intézményes szabályoknak, a szokáserkölcs szabályai esetleg egybe is eshetnek azon intézmények intézményes szabályaival, amelyek létrehozták a rendszeresen megfigyelhető társadalmi magatartásokat és kölcsönhatásokat meghatározó külsőleges társadalmi viszonyokat, de azoktól el is térhetnek, illetve azoknak kifejezetten ellent is mondhatnak. Azaz a társadalmi szokáserkölcs szerint többé vagy kevésbé megengedettek, esetleg kifejezetten elvártak az intézményes szabályoknak nem megfelelő vagy ellentmondó cselekvések és magatartások.

Mint általában az erkölcs, a szokáserkölcs is az egyének közötti kommunikáció folyamatában formálódik; de a szokáserkölcs esetében a kommunikáció során az egyének elvileg csupán átadják és átveszik egymás tapasztalatait, és így kialakítanak egymás között egy általános elképzelést abban a tekintetben, hogy milyen magatartási módok felelnek meg hosszú távon leginkább az adott társadalmi viszonyoknak, illetve az adott társadalmi viszonyokhoz való racionális alkalmazkodásnak.

Mint említettük, a társadalmi szokáserkölcs az adott társadalmi viszonyokhoz megfelelően alkalmazkodó magatartásokat fejezi ki erkölcsi szabályok és értékek formájában. Általában véve a társadalmi viszonyok legjelentősebb vonatkozásait a hatalmi viszonyok képezik, és a társadalmi viszonyok elfogadásának a tárgyalásánál (2.2Bb) is utaltunk arra – és e kérdéssel a kilencedik fejezetben (2.1Bb) részletesebben foglalkoztunk –, hogy a hatalom valójában nagy valószínűséggel kialakítja az adott hatalmi viszonyok elfogadására irányuló kulturális hiedelmeket, ideológiákat, értékeket és erkölcsi szabályokat. Ehhez most azt tesszük hozzá, hogy a hatalom, illetve a hatalommal rendelkező egyén vagy csoport valójában nagy valószínűséggel kialakítja általában az adott társadalmi viszonyok elfogadására irányuló kulturális hiedelmeket, ideológiákat, értékeket és erkölcsi szabályokat. Tehát a társadalmi szokáserkölcs, külsőleges társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött és hatalmi függésben lévő egyének körében, miközben az adott egyének hosszú távú aktuális érdekeinek megfelelő magatartási módokat fejezi ki, nagyrészt vagy döntően a velük szemben hatalommal rendelkező egyének érdekeinek megfelelő erkölcs. A kritikai elmélet egyes képviselői írják például, hogy az alávetettek mindig is komolyabban vették a hatalommal rendelkezőktől származó erkölcsöt, mint maguk a hatalommal rendelkezők (Horkheimer–Adorno 1990: 162).

A negyedik fejezetben (2.2Ac) is utaltunk arra, hogy a normativista szemléletmód képviselői valóságos jelentőségükhöz képest leértékelik a fogalmaink szerinti

intézményes szabályokat, és felértékelik az erkölcsi szabályokat; ami összefügg azzal, hogy az erkölcsi szabályok a valóságban döntően már eleve a megfigyelhető cselekvéseket és kölcsönhatásokat tükrözik. Azaz a normativista szemléletmód képviselői nagyrészt azért tudják megőrizni azt a felfogást, hogy az egyének közvetlenül a szabályokhoz alkalmazkodva és a szabályoknak megfelelően cselekszenek, mert maguk is alkalmazzák a szabályosítás módszerét. A normativista szemléletmódban az erkölcsi szabályokat tekintve a legfontosabb szabályoknak, és figyelmen kívül hagyva a társadalmi intézmények tényleges funkcióit, a szabályok normatív funkcióiként és a szabályoknak megfelelő cselekvésekként és kölcsönhatásokként lehet értelmezni azokat a cselekvéseket és kölcsönhatásokat, amelyeket felfogásunk szerint a társadalmi intézmények határoznak meg tényleges funkcióik révén, és amelyek valójában nagyrészt nem felelnek meg azoknak az intézményes szabályoknak, amelyek meghatározzák az adott cselekvéseket és kölcsönhatásokat.

Schmidtz felfogása szerint az erkölcs nem az egyes egyének szempontjából vett racionalitást igényli, az erkölcs lényegi alkotórésze, hogy az erkölcsileg releváns cselekvést az egyének mi-szempontból, az egyének adott összessége, illetve az összesség jóléte szempontjából értékelik. (Schmidtz 1995: 144-148) A széles körben elfogadott felfogás szerint az erkölcs eleve a közjót szolgálja, viszont felfogásunk szerint ez a kívánatos erkölcs, illetve a kívánatosságra tekintettel is idealizált erkölcs felfogása; és ezen erkölcsfogalom szempontjából a szokáserkölcs lehet „erkölcstelen" is. Eleve a társadalmi közjót szolgáló erkölcs fogalmához hasonló értelemben mi társadalmi közerkölcsről beszélünk.

- A *társadalmi közerkölcs* az egyének adott körében a társadalmi együttműködésnek vagy egymás rendszeres csereszerű támogatásának az erkölcsi szabályozására az egyének adott köre által tudatosan kialakított erkölcsi szabályok és értékek összessége.

Míg a szokáserkölcs természetes módon alakul ki a valóságos társadalmi magatartások szabályosításának az eredményeként, addig a társadalmi közerkölcs eleve szándékosan alakítható ki, a társadalmi kapcsolatok kialakításának és fenntartásának a folyamatában. Egyrészt amennyiben az egyének belső fedezetű intézmények révén azonossági társadalmi viszonyokat és szoros társadalmi kapcsolatokat hoznak létre egymás között, eleve erkölcsi kötelezettséget is vállalnak az általuk együttesen kialakított intézményes szabályok betartására, és az intézményes szabályok idővel erkölcsi szabályok formájában is kialakulnak. Másrészt a laza társadalmi kapcsolatok kialakulásának a folyamatában az adott egyének erkölcsi szabályokat alakítanak ki egymás kölcsönös segítésének, támogatásának a szabályozására.

Eszerint a társadalmi közerkölcs eleve intézményes erkölcs, amely az egyének viszonylag szűkebb (általában legfeljebb közel húsz fő) körében lehet igazán jelenős hatással az adott egyének cselekvéseire és az egyének közötti kölcsönhatásokra. Azonban a valóságban bizonyos mértékben kialakulhat társadalmi közerkölcs

az egyének viszonylag tágabb körében is, de e tágabb körben általában kevésbé lehet hatással az adott egyének cselekvéseire és az egyének közötti kölcsönhatásokra. Korábban (1.2Bb) említettük, hogy belsőleges társadalmi viszonyok, következésképpen szoros társadalmi kapcsolatok esetleg az egyének tágabb körében is létrejöhetnek, valamint azt is említettük (3.3B), hogy a laza társadalmi kapcsolatokból felépült kisebb hálózatok alkotórészei lehetnek egy átfogóbb hálózatnak. Tehát társadalmi kapcsolatok az egyének viszonylag szélesebb körét is összeköthetik, és e kapcsolatok kialakításának a folyamatában az adott egyének közerkölcsöt alakítanak ki cselekvéseik szabályozására.

A szóban forgó két típus megkülönböztetésének a szempontja az adott erkölcs kialakulásának tudatos vagy nem tudatos természete, amely elvileg nem teljes mértékben esik egybe azzal a szemponttal, hogy az egyének adott körében az adott erkölcs elősegíti egymás segítését, támogatását vagy nem. A társadalmi közerkölcsöt az egyének eleve tudatosan alakítják ki a társadalmi együttműködésnek és/vagy egymás csereszerű támogatásának az erkölcsi szabályozására. Azonban esetlegesen a szokáserkölcs is szolgálhatja, illetve a szokáserkölcs bizonyos szabályai is elősegíthetik az egyének adott körében egymás segítését, támogatását, amennyiben az adott társadalmi viszonyoknak, amelyek történetileg meghatározták és a jelenben fenntartják a szokáserkölcsöt, esetleg ilyen magatartások felelnek meg.

A valóságban a szokáserkölcs és a közerkölcs nem válik el élesen egymástól, részben egymást áthatva létezik. Az állami társadalomban és általában a viszonylag nagyobb társadalmi csoportokban a társadalmi erkölcs a valóságban döntően, illetve alapvetően szokáserkölcs, és csak az egyének viszonylag szűkebb köreiben alakulnak ki közerkölcsök. Az erkölcs kulturális természetének megfelelően azonban a szűkebb körökben kialakult közerkölcsök szabályai és értékei részben beolvadhatnak az általánosabb erkölcsbe; és fordítva, a nagyobb társadalmi csoportban kialakult szokáserkölcs kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb körülményeket jelent ahhoz, hogy az egyének szűkebb körökben társadalmi kapcsolatokat, és a kapcsolatokkal összefüggésben közerkölcsöt alakítsanak ki.

A szokáserkölcs és a közerkölcs határterületén értelmezhetők az egyének adott köreiben kialakult megállapodások (konvenciók). A harmadik fejezetben (2.2Bb) már volt szó arról, hogy a megállapodások olyan döntési szituációk által felvetett koordinációs problémák megoldására irányulnak, amelyekben több egyensúlyi kölcsönhatás is lehetséges. Valamennyi résztvevő érdekében áll, hogy az egyensúlyi kölcsönhatásnak megfelelő alternatívát válassza, azonban az egyensúlyi kölcsönhatás különböző változatai lehetségesek és az optimális alternatíva meghatározatlan. Az egyes egyének egymástól elkülönülten nem tudhatják, hogy melyik alternatívát kell választaniuk, mivel az optimális alternatíva attól függ, hogy melyik alternatívát fogják mások választani. Ha az egyének megállapodásra jutnak a megvalósítandó alternatívát illetően, a megállapodásnak megfelelő cselekvés az egyes egyének számára az optimális alternatíva megvalósítását jelenti, az adott szabályhoz kapcsolódó szankciók alkalmazása nélkül is, amennyiben mások

is a szabálynak megfelelően cselekszenek. A játékelmélet szerint a megállapodás (konvenció) által előnyben részesített cselekvési lehetőségek megvalósítása megfelel az úgynevezett Nash-egyensúlynak az egyének adott körében. (Becker 1974; Hechter 1987: 41; Hechter 1990: 15; Coleman 1990: 248; Ulmann-Margalit 1998: 166-167; Voss 2001: 109; Gibbons 2005: 15)

A közerkölcs, amely az egyének adott szűkebb körében jól szolgálja a társadalmi együttműködést vagy egymás csereszerű segítését, valamint jól szolgálja az egyének adott köre számára a közjavak előállítását, az egyének tágabb körében érvényes erkölcsi szabályoknak ellentmondhat, és negatív társadalmi kölcsönhatások meghatározásához is hozzájárulhat. Például egy érdekszövetség vagy társadalmi hálózat közerkölcse irányulhat adott javak kizárólagos megszerzésére és mások kizárására e javakhoz való hozzáférésből. Vagy egy egyéni teljesítménybéres ösztönzési rendszerrel rendelkező üzemben a munkások egy szűkebb körében kialakulhat közerkölcs a teljesítmény visszatartásának a szabályozására, amelynek következtében e munkások esetleg akadályozhatják az adott körön kívüli munkásokat a folyamatos munkavégzésben, és ezáltal a magasabb kereset elérésében.

Végül ismét hangsúlyozni szeretnénk, hogy milyen szempontból vesszük figyelembe az erkölcs valóságos hatását a társadalmi cselekvésekre és kölcsönhatásokra az intézményes szociológia elméletének a különböző szintjein, amelyeket az első fejezetben (2.2Bb) megkülönböztettünk egymástól. Az elmélet elvont szintjén eleve feltételezzük, hogy egyértelműen megkülönböztethetők egymástól az intézmények és a társadalmi erkölcsi szabályrendszerek, illetve a társadalmi erkölcs. Az intézmények közvetve, tényleges funkcióik révén és a társadalmi viszonyok közvetítésével határozzák meg a társadalmi jelenségeket. A társadalmi erkölcs viszont, amennyiben hatással van a társadalmi cselekvésekre és kölcsönhatásokra, elvileg a társadalmi viszonyok meghatározó hatását közvetíti. Az elmélet engedményes szintjén vehetjük figyelembe egyrészt azt, hogy a társadalmi erkölcs bizonyos körülmények között, az egyének viszonylag szűk körében a társadalmi intézményekhez hasonlóan is működhet; másrészt azt, hogy a társadalmi erkölcs bizonyos mértékben eltérhet az adott társadalmi viszonyoknak megfelelő erkölcstől, és így az adott társadalmi viszonyoktól viszonylag függetlenül is hatással lehet a társadalmi cselekvésekre és kölcsönhatásokra.

Az elmélet eklektikus szintjén vehetjük figyelembe azt, hogy a valóságban a társadalmi erkölcs és a közösségi erkölcs nem válik el élesen egymástól; egyrészt tulajdonképpen a közösségi élet szférájába tartozó cselekvésekre és kölcsönhatásokra is hatással lehet a társadalmi erkölcs, másrészt tulajdonképpen a társadalmi élet szférájába tartozó cselekvésekre és kölcsönhatásokra is hatással lehet a közösségi erkölcs. Azonban a társadalmi jelenségek elemzésében a közösségi erkölcsöt csak olyan előfeltételezések feloldásával vehetjük figyelembe, amelyek feloldásának az eredményeként lényegesen és alapvetően megváltozik az adott jelenség feltételezett természete. A társadalmi élet szférájában az egyének vagy csoportok cselekvései elvileg – érdekmotivált vagy társadalmi kényszermotivált

– társadalmi cselekvések, és a társadalmi cselekvésekre személyes motívumok elvileg nincsenek hatással. Tehát ha figyelembe vesszük azt, hogy a valóságban az emberi életnek azokon a területein is hatással lehetnek az egyének cselekvéseire a közösségi erkölcsi szabályok és értékek, amelyeket mi a társadalmi élet szférájába sorolunk, e cselekvéseket már nem tisztán társadalmi cselekvéseknek tekintjük, hanem bizonyos mértékben korlátozott társadalmi cselekvéseknek vagy vegyes társadalmi és közösségi cselekvéseknek. Látnunk kell azt, hogy ily módon már az elmélet eklektikus szintjére jutunk, amely szinten nagyrészt csak egymáshoz képest idegen fogalmakat és következetlen összefüggéseket fogalmazhatunk meg. Tehát a közösségi erkölcs valóságos hatását csak az – intézményes szemléletmódot képviselő – elmélet eklektikus szintjén vehetjük figyelembe. Ezen a szinten esetleg és bizonyos vonatkozásokban az általunk vizsgált cselekvések és kölcsönhatások pontosabb megismeréséhez juthatunk, de annak árán, hogy a részletesebb leírást szolgáló fogalmak csak a jelenségek ellentmondásos, illetve látszólagos magyarázatára lehetnek alkalmasak.

Munkánk tizedik fejezetében főleg a társadalmi viszonyokkal, és a társadalmi kölcsönhatások e viszonyok általi meghatározottságával foglalkoztunk. Rávilágítottunk arra, hogy a társadalmi kölcsönhatásokat alapvetően a fogalmaink szerinti társadalmi viszonyok határozzák meg. A következő fejezetben a társadalmi viszonyokat az adott szubjektumra vonatkoztatva vesszük figyelembe a társadalmi helyzet fogalmának meghatározásában és a társadalmi jelenségek bizonyos vonatkozásainak a magyarázatában.

TIZENEGYEDIK FEJEZET

A TÁRSADALMI HELYZET, ÁLLAPOT ÉS A RENDI HELYZET

Ebben a fejezetben három fő fogalmat vezetünk be a társadalomban elfoglalt helyzet vagy állapot különböző oldalainak a kifejezésére: a társadalmi helyzet, a társadalmi állapot és a rendi helyzet fogalmát. A fejezet első részében a társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalmával, a társadalmi helyzetek típusaival, valamint a társadalmi állapotok adott helyzetek általi meghatározottságával foglalkozunk. Először röviden ismertetjük a társadalmi helyzet vagy állapot fogalmának különböző értelmezéseit, majd meghatározzuk a társadalmi helyzet fogalmát az általunk képviselt felfogásban; felvázoljuk a társadalmi helyzet legfőbb meghatározó tényezőit és meghatározzuk a társadalmi állapot fogalmát. Ezt követően a társadalmi helyzeteket a társadalmi helyzet két összetevője szempontjából tipizáljuk, és rámutatunk arra, hogy a különböző társadalmi helyzetek különböző mértékben segítik elő az érdekek érvényesítését, azaz különböző társadalmi állapotok elérését teszik aktuálisan lehetővé.

A társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalmához képest az egyének és csoportok adott társadalmon belüli elhelyezkedésének különböző oldalára mutatunk rá a rendi helyzet fogalma segítségével. A fejezet második részében először röviden utalunk a rend és a rendi helyzet klasszikus felfogására, majd meghatározzuk a rendi helyzet fogalmát az általunk képviselt felfogásban; ezt követően tipizáljuk a rendi helyzeteket és megkülönböztetjük egymástól a rendi helyzetek fő típusait.

A fejezet harmadik részében azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy milyen tényezők határozzák meg az érdekérvényesítés mértékét, illetve – az érdekérvényesítés mértékét átfogóan nézve – az adott egyén vagy csoport társadalmi állapotát. Először rámutatunk arra, hogy az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot alapvetően a társadalmi helyzet határozza meg. Ezt követően a rendi helyzet és a társadalmi kapcsolatok hatásával foglalkozunk, majd a nem társadalmi természetű személyes és kulturális tényezők esetleges hatását tárgyaljuk. Végül azt a kérdést elemezzük, hogy a társadalmi elismerésnek, különösen a teljesítmény elismerésének, illetve ezzel összefüggésben a tényleges teljesítménynek milyen szerepe és jelentősége van az érdekérvényesítés mértékének és a társadalmi állapotnak a meghatározásában.

l. A társadalmi helyzet és állapot

A társadalmi helyzet fogalma meglehetősen tisztázatlan és sokértelmű fogalom a mai szociológiaelméleti irodalomban. A fejezet első részében először röviden a szociológia klasszikusainak, nevezetesen Marxnak és Webernek a felfogására utalunk. Majd azt hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi helyzet fogalmának különböző értelmezései szorosan kapcsolódnak a különböző szociológiai szemléletmódokhoz; és ebből a szempontból megkülönböztetjük a társadalmi helyzet fogalmának normativista, a strukturalista szemléletmódra jellemző kategoriális és konfliktuselméleti, valamint kreativista, racionalista és hálózatelméleti értelmezését. Ezt követően meghatározzuk a társadalmi helyzet fogalmát az általunk képviselt felfogásban, amely szerint a társadalmi helyzet a társadalmi viszonyok mint érdekviszonyok és erőviszonyok rendszerében elfoglalt helyzet. Rámutatunk a társadalmi helyzet legfőbb meghatározó tényezőire, különösen a társadalmi intézményekre, az intézményes helyzetalkotó tulajdonságokra és a dologi-technikai körülményekre. Az érdekérvényesítés mértékének a fogalmával összefüggésben meghatározzuk a társadalmi állapot fogalmát. A fejezet első részében végül a társadalmi helyzeteket a társadalmi helyzet két összetevője szempontjából, egyrészt a társadalmi erőviszonyok, másrészt az érdekviszonyok szempontjából tipizáljuk. Rámutatunk arra, hogy a különböző társadalmi helyzetek különböző mértékben segítik elő az érdekek érvényesítését, azaz különböző társadalmi állapotok elérését teszik aktuálisan lehetővé.

1.1. A helyzet vagy állapot fogalmának értelmezései

A) A helyzet fogalmának klasszikus értelmezései

Nagyon különböző felfogások alakultak ki a szociológiaelméleti, illetve általában a szociológiai irodalomban egy olyan fogalomra vonatkozóan, amely valamilyen értelemben az adott egyén vagy csoport elhelyezkedését, helyzetét vagy állapotát fejezi ki a társadalomban, a társadalmi viszonyokban vagy a társadalmi jelenségekben. E meglehetősen sokértelmű fogalom jelölésére az angol nyelvű szociológiai irodalomban általában a társadalmi helyzet (position), az osztályhelyzet, a társadalmi állapot (status) vagy a szituáció (situation), illetve a társadalmi szituáció kifejezést használják. Az alábbiakban először röviden utalunk a szociológia klasszikusainak a felfogására, majd bemutatjuk a társadalmi helyzet vagy állapot fogalmának jellemző mai értelmezéseit.

A társadalmi helyzetre vagy állapotra vonatkozó felfogásokra mindmáig hatással van Marx osztályelmélete és Weber elmélete az erő eloszlásának a formá-

iról. Marx szerint az állami társadalom alapvető alkotórészeit a társadalmi osztályok képezik, amelyeket a tulajdonviszonyok alapján különböztethetünk meg egymástól. Felfogása szerint a modern tőkés társadalom három nagy osztályát egyrészt a bérmunkások alkotják, akik csak a munkaerejükkel rendelkeznek és jövedelemforrásuk a munkabér; másrészt a tőkések, azaz a gazdasági tőke tulajdonosai, akiknek a jövedelemforrása a profit; harmadrészt a földtulajdonosok, azaz a termőföld tulajdonosai, akiknek a jövedelemforrása a földjáradék. (Marx 1974: 883) Azonban Marx a munkásosztály és a tőkés osztály, illetve e két osztály közötti viszonyok elemzésére helyezte a hangsúlyt. Ezeknek az osztályoknak az érdekei eleve ellentétesek egymással, amely az osztályok közötti társadalmi konfliktusokban, illetve az osztályharcban nyilvánul meg. (Marx 1959; Marx 1962; Marx–Engels 1976)

- Marx felfogása szerint a kapitalista társadalomban az alapvető társadalmi viszonyok a tulajdonviszonyok, és a társadalmi helyzet alapvető vonatkozása a tulajdonviszonyok szerinti osztályhelyzet.

A szóban forgó szerző az emberek közötti társadalmi viszonyok anyagi vagy dologi természetét hangsúlyozza, felfogása szerint „materialisztikus összefüggés van az emberek között". (Marx–Engels 1976: 30) Tehát a tulajdonviszonyok mint társadalmi viszonyok szerinti osztályhelyzet is anyagi vagy dologi természetű, amely az egyének tudatán kívül és attól függetlenül létezik, hogy az egyének mit gondolnak saját társadalmi helyzetükről.

Weber felfogása szerint az erő megoszlásának jelenségei vagy formái a társadalomban az osztályok, a rendek és a pártok. (Weber 1967: 242) Úgy tűnik, hogy felfogása szerint e három vonatkozásban differenciálódnak a társadalmon belüli helyzetek; azonban Weber az osztályhelyzetet és a rendi helyzetet különbözteti meg kifejezetten egymástól.

- Weber szerint az osztályhelyzeteket a tulajdon mennyisége, a tulajdon tárgya és a teljesítmények jellege szerint különböztethetjük meg egymástól. Az osztályhelyzettől eltérő fogalomként határozta meg a rendi helyzet fogalmát (amellyel később foglalkozunk).

Weber szerint az osztályhelyzetnek „csupán javak birtoklásával és szerzésével kapcsolatos gazdasági érdekek az összetevői", mégpedig a termék- vagy munkaerőpiac körülményei között. Az osztályhelyzeteket piaci körülmények között különböztethetjük meg egymástól, és az osztályhelyzet végső soron „piaci helyzet". Az osztályhelyzetet alapvetően a javak megszerzésében felhasználható eszközök tulajdonlása és a tulajdonnélküliség határozza meg. Az alapvető osztályhelyzetek azonban tovább differenciálódnak, egyrészt a tulajdon tárgya, másrészt a piacon felkínált teljesítmények jellege szerint. (Weber 1967: 242-243) Úgy tűnik, hogy Weber e vonatkozásban a piac, a piaci körülmények és a piaci helyzet kifejezéseket meglehetősen tág értelemben használja; valamint az is tisztázatlan, hogy az osztályhelyzet milyen értelemben áll lényegében véve gazdasági érdekekből.

Más megfogalmazásban Weber osztályhelyzetnek nevezi a javakkal való ellátottságnak, a külső életkörülményeknek és az életsorsnak azt a tipikus esélyét, amely a javak vagy a szakképzett tevékenységek fölötti rendelkezés mértékéből és jellegéből következik. (Weber 1987: 303) E megfogalmazás vonatkozásában felmerül az a kérdés, hogy az osztályhelyzet a javak vagy a szakképzett tevékenységek fölötti rendelkezés mértékét és jellegét foglalja magában, vagy e tényezők az osztályhelyzet külső meghatározó tényezői, és az osztályhelyzet a tipikus esélyt foglalja magában a javakkal való ellátottságra, a külső életkörülményekre és az életsorsra? Kifejezetten megfogalmazva az osztályhelyzet a tipikus esélyt foglalja magában, ilyen értelemben azonban az osztályhelyzet fogalma fenomenalista fogalom (1. fejezet: 2.1Ab), amelyet a szóban forgó szerző az adott fogalom által jelölt létező feltételezett megnyilvánulási formájára, következményére történő hivatkozással határoz meg.

A bírtok, illetve a tulajdon szerinti osztályhelyzetet a birtokkal, illetve a tulajdonnal összefüggő különbségek határozzák meg (vagy alkotják – F. Z.). A nyereség-, illetve kereset szerinti osztályhelyzetet a javak vagy szolgáltatások piaci értékesítésének lehetőségei határozzák meg (vagy alkotják – F.Z.). E felfogás szerint az osztályhelyzettől eltérő fogalom a társadalmi osztályhelyzet; Weber azonos társadalmi osztályhelyzetnek tekinti a birtok szerinti vagy a nyereség-, illetve kereset szerinti különböző osztályhelyzeteket, ha közöttük könnyen lehetséges és gyakori az átlépés az egyikből a másikba. Bár kifejezetten az osztályok vonatkozásában, de megkülönbözteti a pozitív privilégiumokkal jellemezhető osztályhelyzetet és a negatív privilégiumokkal jellemezhető osztályhelyzetet, valamint a kettő közötti középső osztályhelyzetet. (Weber 1987: 303-306)

Weber értelmezése szerint az osztályhelyzetből bizonyos valószínűséggel következik egy érdekirány, a cselekvések bizonyos irányultsága. Azonban az esetleges, hogy a hasonló osztályhelyzetben lévő egyének körében létrejön-e valamilyen együttes cselekvés. Bármilyen jelentős az életlehetőségek differenciálódása, ez magában véve sohasem szül együttes cselekvést. Ehhez az szükséges, hogy az osztályhelyzetet előidéző tényezők, és e helyzet hatásai világosan felismerhetők legyenek az adott helyzetben lévő egyének számára. Az, hogy a hasonló osztályhelyzetben lévők körében kialakul-e „közösségi cselekvés", függ általános kulturális feltételektől, továbbá a kialakult ellentétek élességétől, és különösen attól, hogy mennyire világos az osztályhelyzet és következményei közötti összefüggés. (Weber 1967: 243-244)

Weber az osztályhelyzettől eltérő fogalomként határozta meg a rendi helyzet fogalmát, amellyel később (2.1A) foglalkozunk. Itt csak azt jegyezzük meg, hogy meghatározása szerint a rendi helyzet három ismertetőjegye: az adott helyzetben lévő egyének (1) sajátos megbecsültsége, (2) életvitele, és (3) pozitív vagy negatív privilégiumai. (Weber 1967: 247-255) A rétegződéselméletekben egyes szerzők úgy értelmezik Weber felfogását, hogy a társadalmi helyzet harmadik vonatkozásaként az erőt (power), illetve az erő szerinti helyzetet különbözteti meg. (Grabb

1984: 55-58; Saunders 1990: 20-23) Azonban a szóban forgó szerző ilyen vonatkozásban kifejezetten nem tárgyalja a társadalmi helyzeteket.

B) A helyzetfogalom és a szociológiai szemléletmód

a) A normativista és a strukturalista helyzetfogalom

A társadalmi helyzet fogalma meglehetősen tisztázatlan és sokértelmű fogalom a mai szociológiaelméleti irodalomban. Úgy tűnik azonban, hogy a társadalmi helyzet fogalmának különböző értelmezései hat fő típusba sorolhatók, amelyek szorosan kapcsolódnak a különböző szociológiai szemléletmódokhoz. Így megkülönböztethetjük a társadalmi helyzet fogalmának normativista, a strukturalista szemléletmódra jellemző kategoriális és konfliktuselméleti, valamint kreativista, racionalista és hálózatelméleti értelmezését. Az egymástól nagyon különböző felfogások általában értelmezhetők úgy, hogy a társadalmi helyzet bizonyos értelemben a társadalmi viszonyok rendszerében elfoglalt helyzet. Azonban ahogyan az egyes szerzők, illetve a különböző felfogások képviselői különbözőképpen értelmezik a társadalmi viszony fogalmát, amennyiben elméleti felfogásuk következetes, ennek megfelelően különbözőképpen értelmezik a társadalmi helyzet fogalmát is.

A holista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben a társadalmi helyzet fogalma bizonyos szempontból az egyének elhelyezkedését fejezi ki az adott egyének átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetében. E felfogás szerint a társadalmi jelenségek bizonyos vonatkozásait, különösen a társadalmi magatartásokat lényegében véve a társadalmi helyzet határozza meg. E közös sajátosság mellett azonban a normativista és a strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben a társadalmi helyzet fogalmának igen különböző felfogásával találkozhatunk.

- A normativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben a szóban forgó fogalmat általában a státus kifejezéssel jelölik és a szerep fogalmával összefüggésben határozzák meg. A *státus* a társadalmi rendszerben elfoglalt olyan helyzet, amelyre meghatározott jogok és kötelezettségek, illetve meghatározott elvárások vagy szabályok vonatkoznak.

Ebben a felfogásban a státus fogalma meglehetősen homályosan, a szerepre vonatkoztatva meghatározott, önmagában logikailag meghatározatlan. A harmadik fejezetben (3.2Ba), a szerep fogalmának a tárgyalása kapcsán már említettük, hogy e szerint a státus a szerep statikus oldala, valamint a szerep a státus dinamikus oldala, az adott státust elfoglaló egyénre vonatkozó elvárások vagy szabályok összessége. E felfogás legjellemzőbb képviselője Parsons, aki szerint a „státus-szerep köteg" a társadalmi rendszer legjelentősebb egysége. A státus a cselekvő helye a társadalmi rendszerben más cselekvőkhöz viszonyítva, helye a kapcsolatok rendszerében mint struktúrában. A szerep viszont arra vonatkozik, amit a cselek-

vő tesz a másokkal való viszonyában, a társadalmi rendszerre vonatkozó funkcionális jelentőségével összefüggésben szemlélve. A cselekvő ebben az értelemben egy összetett kötege a státusoknak és a szerepeknek. (Parsons 1951: 25-26; Parsons 1964: 393-394) Az egyén több státust is betölthet életének adott időszakában, így például lehet apa a családjában, vezető a munkahelyen, választópolgár a politikai rendszerben stb.

Parsons szerint a státusra, illetve a szerep érvényességi körébe tartozást meghatározó tulajdonságra szert lehet tenni születés, kinevezés vagy spontán szelekció, és ezzel összefüggésben az egyének saját törekvéseinek az eredményeként. A valóságban azonban e három típus különböző változataival és különböző kombinációival találkozhatunk. A kinevezés eredményeként elért státus általában kombinálódik a saját törekvés eredményeként elért státussal. (Parsons 1951: 117-118) Ennek megfelelő értelemben tesznek egyes szerzők különbséget a tulajdonított és az elért státus között. A tulajdonított státus az egyén olyan jellemzőin alapszik, amelyekre az egyénnek nincs befolyása. Ilyen például a faji, a nemi, a korra vonatkozó státus. Az elért státus viszont olyan helyzet, amelyet az egyén törekvései révén érhet el, mint például a foglalkozási státus vagy részben a családi státus. (Vanfossen 1979: 8)

Goffman – a normativista-kreativista szemléletmódot képviselő szimbolikus interakcionista elméletében – az előbb említettekhez hasonló értelemben határozza meg a státus fogalmát. Megfogalmazása szerint „a státus egy bizonyos helyzet (a fordításban: pozíció – F. Z.) a helyzetek valamely rendszerében vagy sémájában, amelyet kölcsönös kötelékek, a helyzetek birtokosainak jogai és kötelességei kapcsolnak az adott egységen belüli többi helyzethez". (Goffman 1961B: 85; ford. Goffman 1981: 10)

A normativista-funkcionalista rétegződéselméletekben a státus kifejezéssel jelölt normativista helyzetfogalom empirikus kutatásokban felhasználható változatait dolgozták ki.

- A normativista-funkcionalista rétegződéselméletben korábban a *foglalkozási státust*, később a *társadalmi-gazdasági státust* tekintették, illetve tekintik a társadalomban elfoglalt helyzet fő ismertetőjegyének, és mindkét fogalom a foglalkozások rangsorában elfoglalt helyzetet fejezi ki.

A foglalkozási státusnak nevezett fogalom esetében a foglalkozások rangsorolása a foglalkozások presztízsének a mérésén alapszik. Később vezették be a társadalmi-gazdasági státus fogalmát, amely szintén a foglalkozások rangsorában elfoglalt helyzetet jelenti; az utóbbi felfogásban azonban a foglalkozások rangsorolása az adott foglalkozás presztízsén túl a foglalkozási csoport iskolázottsága és átlagos jövedelme alapján történik. (Vanfossen 1979: 181-182; Grabb 1984: 96-97)

Az eddig tárgyalt normativista felfogáshoz nagyrészt hasonló az, ahogyan Giddens értelmezi a társadalmi helyzet fogalmát, a szóban forgó fogalom jelölésére a helyzet (position) kifejezést használva. Felfogása szerint a társadalmi helyzet a jelentés (szignifikáció), a hatalom (dominació) és a legitimáció sajátos

csomópontja, amelyek az adott cselekvőre vonatkoznak. A társadalmi helyzet egy társadalmi azonosság, amellyel együtt jár az előjogoknak és kötelezettségeknek egy bizonyos halmaza. Ezek az előjogok és kötelezettségek alkotják a helyzettel kapcsolatos szerepleírásokat. A társadalmi azonosság alapulhat olyan ismérveken, mint például foglalkozás, rokonság, kor stb. (Giddens 1979: 117-118)

Mint már említettük, a normativista helyzetfogalomhoz képest a strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben a társadalmi helyzet fogalmának igen különböző felfogásával találkozhatunk.

- A strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben elfogadott *kategoriális helyzetfogalomban* a társadalmi helyzetet egy vagy több kategoriális ismertetőjegy, illetve egy vagy több ismertetőjegy szerinti kategoriális csoporthoz való tartozás megadásával határozzák meg.

A strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben jellemzően e fogalom osztályelméleti vagy tisztán nominális változataival, valamint részben konfliktuselméleti (és tőkeelméleti) változatával találkozhatunk, a szóban forgó fogalmat a társadalmi helyzet, a társadalmi státus, esetleg a társadalmi szituáció kifejezéssel jelölve.

Az osztályelméleti felfogás szerint az *osztályhelyzet* a társadalmi helyzet legfőbb vonásait fejezi ki. A mai osztályelméletek különböznek abból a szempontból, hogy milyen szempontot emelnek ki az osztályhelyzet meghatározásában. Az osztályelméletek többnyire szorosan kapcsolódnak az osztályhelyzet klasszikus felfogásaihoz, és az osztályhelyzeteket a tulajdonviszonyokban és/vagy a munkamegosztási viszonyokban elfoglalt helyzet alapján határozzák meg. Például Wright osztályelmélete szerint az osztályhelyzetnek három összetevője van, a tulajdonviszonyokban, a szervezeti alá- és fölérendeltségi viszonyokban elfoglalt helyzet és a szakképzettség (Wright, E. O. 1987: 283). A szakképzettség viszont szintén a szervezetek munkamegosztási viszonyaiban elfoglalt helyzethez kapcsolódik. E felfogások képviselői abban általában egyetértenek, hogy a fejlett kapitalista társadalomban a két alapvető osztályhelyzetet – a tőkés és a munkás helyzetét – a tulajdonviszonyok alapján lehet megkülönböztetni egymástól. A köztes osztályhelyzetek megkülönböztetésében az egyes felfogások többnyire a fizikai és a nem fizikai foglalkozás, a vezetői és a nem vezetői beosztás, a termelői és a nem termelői munka, az értelmiségi, illetve diplomát igénylő és a nem értelmiségi, illetve diplomát nem igénylő foglalkozás alapján különítik el az osztályhelyzeteket. (Burris 1990)

A *tisztán nominális helyzetfogalom* értelmében elvileg bármilyen kategoriális ismertetőjeggyel, illetve bármilyen kategoriális csoport-hovatartozás megadásával megadható a társadalmi helyzet, amely valamilyen értelemben jelentős a társadalmi életben. Így értelmezhető például Blau felfogása, amely szerint a társadalmi helyzet különbség az emberek között olyan tulajdonságok tekintetében, amelyeket ők maguk figyelembe vesznek társadalmi kölcsönhatásaikban. Minden egyén számos társadalmi helyzetet foglal el, például valamilyen vallási felekezethez tartozik,

többé vagy kevésbé iskolázott, bizonyos foglalkozása van és bizonyos jövedelemmel rendelkezik stb. (Blau 1976B: 221-222; Blau 1987: 76) Hasonlóan értelmezi Laumann is a szóban forgó fogalmat: „az egyén társadalmi pozícióinak együttesét kategoriálisan jellemezzük, azaz csoport-tagságának és társadalmi attribútumainak terminusaiban, mint amilyen vallási hovatartozása, etnikai eredete, foglalkozása és hasonlók." (Laumann 1988: 16)

A tágabban értelmezett konfliktuselméletek magukban foglalják az osztályelméleteket is, illetve a konfliktuselméletek bizonyos értelemben osztályelméletek is; azonban a szűkebb értelemben vett konfliktuselméletekre sajátos helyzetfelfogás jellemző, amely részben hasonló a kategoriális helyzetfelfogáshoz.

- A strukturalista szemléletmódot képviselő *konfliktuselméleti helyzetfelfogás* szerint a társadalmi helyzet legfőbb vonatkozása az erő és a hatalom eloszlása szerinti helyzet, és ebből a szempontból meg lehet különböztetni a hatalmi vagy domináns helyzetet és a hatalomnak alávetett helyzetet, amelyek az érdekviszonyok szerint eleve ellentétes helyzetek.

Dahrendorf konfliktuselmélete szerint a társadalmi egyenlőtlenségek meghatározásában a hatalmi viszonyok az alapvetők, ezért az osztályokat, illetve az osztályhelyzeteket a hatalommal való rendelkezés szempontjából különböztethetjük meg egymástól. (Dahrendorf 1976: 136-139)[32]

Az előbb említett szerző felfogása szerint a konfliktuselemzés első feladata az erő (power) és a hatalom (authority) eloszlása szerinti társadalmi helyzetek, azaz a hatalmi vagy domináns és az alávetett helyzetek meghatározása. Fogalmilag és empirikusan az elemzés minden további lépése az erő és a hatalom eloszlásának az elemzéséből következik. Minden társadalmi szerveződésben az erő és a hatalom egyenlőtlen, az egyének bizonyos köreit egymástól megkülönböztető eloszlása létezik. Dahrendorf felfogása szerint a hatalomnak ez a megkülönböztető eloszlása elkerülhetetlenül a rendszeres társadalmi konfliktusok meghatározó tényezőjévé válik. (Dahrendorf 1976: 165-166)

A hatalom, illetve a dominancia és az alávetettség a társadalmi társulások, pontosabban fogalmazva az úgynevezett kényszerűen összehangolt társulások közös jellemzője. (Dahrendorf 1976: 169) „Mi mindig megfigyelhetjük a helyzetek kettősségét a kényszerűen összehangolt társulásban a hatalom eloszlásának a vonatkozásában. (…) Az adott társulásban világos vonalat lehet húzni, legalábbis az elméletben, azok között, akik részt vesznek a (hatalom – F. Z.) gyakorlásában, és akik alá vannak vetve mások hatalmi rendelkezéseinek." (I. m.: 170)

Dahrendorf egyik alapvető tétele tehát az erő, illetve a hatalom polarizált eloszlására vonatkozik. Ehhez kapcsolódik az a másik alapvető tétel, hogy a társulásban az erő, illetve a hatalom eloszlása szerinti különböző helyzetek, azok betöltői számára ellentétes (conflicting) érdekeket foglalnak magukban. A hatalmi, illetve

[32] Dahrendorf konfliktuselméletét az ötödik fejezetben (3.2Aa) kissé bővebben ismertettük.

a domináns helyzet elfoglalóinak és az alávetett helyzet elfoglalóinak az érdekei – tartalmukban és irányukban – ellentétesek. (Dahrendorf 1976: 174) A domináns helyzetben lévők érdeke az adott, számukra hatalmat biztosító társadalmi viszonyok fenntartására irányul. Az alávetett helyzet ezzel szemben olyan érdeket foglal magában, amely azoknak a társadalmi körülményeknek a megváltoztatására irányul, amelyek az adott helyzet betöltőit megfosztják a hatalomtól. (I. m.: 176) Mint már említettük, e felfogás szerint a társadalmi erő, illetve a hatalom polarizált eloszlása és az ezzel összefüggő érdekellentét elkerülhetetlenül a rendszeres társadalmi konfliktusok meghatározó tényezőjévé válik.

Rex konfliktuselmélete alapvető vonásait tekintve hasonló Dahrendorf elméletéhez, de Rex többnyire a szituáció kifejezést használja a minket érdeklő fogalom jelölésére. „A legegyszerűbb formájában ez a modell abból a feltételezésből indul ki, hogy két, ellentétes törekvésekkel vagy célokkal rendelkező fél létezik." (Rex 1961: 122) A cselekvők szövetségeseket keresnek a hasonló szituációban lévők körében, hogy a másik féllel szembeni befolyásukat megerősítsék. Így két konfliktus-csoport jön létre, amelyek között egyenlőtlen az erők eloszlása, és az egyik konfliktus-csoport uralkodó osztályhelyzetben van. A két csoport között a legalapvetőbb konfliktus a társadalmi javak, illetve az „életeszközök" (means of life) megszerzéséért folyik, de a konfliktus kapcsolódhat közvetve is az életeszközök megszerzéséhez. A konfliktus nagyon gyakran a legitim erő megszerzéséért vagy megtartásáért és az adott csoport céljainak megfelelő intézmények kialakításáért folyik. (I. m.: 122-124, 129)

Lenski a társadalmi helyzet (position) három fő vonatkozását különbözteti meg egymástól: az erőt (power), a kiváltságot és a presztízst. Azonban az erőt tekinti a társadalomban elfoglalt helyzet legfontosabb ismertetőjegyének, mivel – felfogása szerint – a kiváltság és a presztízs megoszlását nagymértékben az erő megoszlása határozza meg. Az erő szerint hasonló helyzetben lévő egyéneknek vannak „közös" érdekei, amelyek a rendelkezésükre álló erőforrások értékének megvédésére és növelésére, valamint a mások rendelkezésére álló erőforrások értékének a csökkentésére irányulnak. (Lenski 1966: 74-76)

Itt teszünk említést arról a felfogásról, amely szerint a társadalmi helyzet jellemzője elvileg vagy főleg az, hogy az adott helyzetben lévő egyén vagy csoport milyen fajtájú és milyen mennyiségű tőkével rendelkezik. Bár e felfogást nem említettük meg a főbb típusok között, nagyrészt sajátos strukturalista felfogásról van szó.

Bourdieu – alapvetően a strukturalista szemléletmódot képviselő elméletében – hangsúlyozza a társadalmi helyzetek jelentőségét, de meglehetősen homályos értelemben beszél társadalmi helyzetekről. Felfogása szerint „minden társadalmat minden pillanatban társadalmi helyzetek összességének kell tekintenünk, amelyek egyenként megfeleltethetők bizonyos tevékenységek (golfozás vagy zongorázás) és javak (nyaraló vagy nagy értékű festmény) együtteseinek (homológia). E tevékenységek és javak már maguk is egymáshoz képest határozódnak meg (relacionálisak)." (Bourdieu 2002: 15)

A szóban forgó szerző szerint az egyének stratégiáit, állásfoglalásait vagy választásait a tőke különböző típusainak a megoszlása által meghatározott társadalmi helyzetük határozza meg, de a habitus közvetítésével. A helyzetek adott típusához az adott helyzet által meghatározott habitus tartozik, valamint ezen habitusok révén közvetített a javak és tulajdonságok szervezett együttese, amelyet a stílus rokonsága egyesít. Bourdieu ebből magyarázza az emberi élet különböző szféráiban – a fogalmaink szerinti magánélet- és a közösségi élet szférájában is – a különböző tevékenységeket (pl. sport, szórakozás, zenélés, italfogyasztás stb.). A habitus az a meghatározó és egységesítő szabályrendszer, amely egy helyzet tulajdonságait egységes életstílussá alakítja, amely meghatározza a választások sorozatát. A habitusok a különböző helyzetek termékei, de viszonylag önálló meghatározó hatásuk is van; vagy a differenciálódás különböző elveit érvényesítik, vagy a differenciálódás közös elveit alkalmazzák különbözőképpen. Például amit a munkás eszik és ahogyan eszik, az általa űzött sport és a sportolás módja, a politikai véleménye, mind rendszeresen eltér a nagyvállalkozó fogyasztói szokásaitól vagy gyakorlatától. (Bourdieu 2002: 18-19, 58-59)

Bourdieu felfogásához nagyrészt hasonló Nan Lin felfogása abból a szempontból, hogy e szerint a társadalmi helyzet legfőbb jellemzője az, hogy az adott helyzetben lévő egyén vagy csoport milyen fajtájú és milyen mennyiségű erőforrásokkal vagy tőkével rendelkezik. Lin felfogása szerint a társadalmi struktúrát alkotó helyzetekre jellemző, hogy (1) különböző mennyiségű (egy vagy több típusú) erőforrással rendelkeznek, és (2) hierarchikusan viszonyulnak a hatalomhoz (authority). E helyzetekre (3) jellemzőek bizonyos szabályok és eljárások az erőforrások használatában, és e helyzetek (4) a cselekvőkhöz vannak rendelve, akik ezen szabályok és eljárások alapján cselekszenek. Az adott helyzetet elfoglaló cselekvők változhatnak, de az erőforrások az adott helyzethez vannak kötve. (Lin 2001: 33-34)

Ha a társadalmi helyzet fogalma segítségével magyarázatot szeretnénk adni különösen az egyének és csoportok társadalmi magatartására, és a magatartásokkal összefüggésben általában a társadalmi jelenségekre, a társadalmi helyzet fogalmának normativista és strukturalista értelmezésében a következő főbb problémákat látjuk.

A társadalmi helyzet fogalmának normativista értelmezésével szemben egyrészt és főleg azt a problémát fogalmazzuk meg, amit általában a normativista szemléletmóddal kapcsolatban a negyedik fejezetben (2.2Bb; 2.2Ac; 3.1B) és a hatodik fejezetben (1.2Ac; 2.1Bb; 2.2Cb) felvetettünk. Nevezetesen azt, hogy a szabályok, illetve az intézmények nem normatív funkcióik révén, hanem tényleges funkcióik révén határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket; és a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan cselekvéseket és jelenségeket is, amelyek nem felelnek meg az adott intézmények szabályainak. Tehát a szabályok által alkotott vagy a szabályokból kiértelmezhető szerepviszonyok elemzéséből elvileg nem kaphatunk kielégítő magyarázatot a társadalmi kölcsönhatásokra és általában a

társadalmi jelenségekre. Következésképpen a társadalmi helyzet vagy státus olyan fogalma, amely a szerepre hivatkozva meghatározott, és amelynek értelmében e helyzet vagy státus a szerepek révén határozza meg a magatartásokat és általában a társadalmi jelenségeket, nem szolgálhatja e jelenségek kielégítő magyarázatát.

A státusnak a szerepre vonatkoztatott meghatározásában másrészt azt a problémát látjuk, amelyről a harmadik fejezetben (3.2Ba), a szerep és a normatív helyzet fogalmának tárgyalásánál már volt szó. Nevezetesen azt, hogy a normativista elméletekben a státus önmagában meghatározatlan, illetve logikailag körben forgó módon meghatározott; e felfogás képviselői az elvárásokra vagy a szabályokra hivatkozva határozzák meg a státus fogalmát, és a státusra hivatkozva határozzák meg az adott elvárásokat vagy szabályokat magában foglaló szerep fogalmát. Ezt a problémát a normatív helyzet fogalmának meghatározásában mi úgy oldottuk meg, hogy elvileg egyértelműen megkülönböztettük egymástól azokat a szabályokat, illetve a szabályok azon vonatkozásait, amelyek a normatív helyzetet jelölik ki, és azokat, amelyek a szerepet alkotják.

A strukturalista szociológiai elméletekben használatos kategoriális helyzetfogalom legfőbb problémája bizonyos értelemben azonos a kategoriális viszonyfogalom fő problémájával: e felfogásban elméletileg tisztázatlan a társadalmi helyzet lényegi társadalmi tartalma. Nem tudhatjuk, hogy mi az a lényegi közös szempont, amely alapján a tulajdon, a szakképzettség, a foglalkozás és a beosztás, a nem, a kor, a lakhely, a kereset stb. egyaránt jellemezheti a társadalmi helyzetet. Ebben a felfogásban elméletileg tisztázatlan, hogy ezek a tényezők milyen módon játszanak szerepet a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek meghatározásában. Itt is hivatkozhatunk azokra a kritikákra, amelyek szerint – röviden fogalmazva – a statisztikailag releváns meghatározó tényezők listájának a megadása nem alkalmas a társadalmi jelenségek (elméleti szintű) magyarázatára. (Seeman 1981: 407; Hedström 2005: 23; Goldthorpe 2007: 118-127; Wellman 2002: 20)

Egyes strukturalista elméletek esetében az előző bekezdésben említett problémával összefüggésben jelentős problémának tartjuk azt, hogy a társadalmi helyzet vagy státus ismertetőjegyeinek tekintik mind a társadalmi jelenségek meghatározó tényezőinek, mind a társadalmi jelenségeknek tekinthető létezőket. E szerint egy adott egyén társadalmi helyzetét vagy státusát jellemezhetjük – a többi között – a szakképzettségével, a foglalkozásával, a lakóhelyével, a keresetével, a lakáshelyzetével, a tartás fogyasztási cikkekkel való ellátottságával, az életvitelével stb. Egy ilyen helyzetfogalom, amennyiben az adott fogalmon belül nem teszünk különbséget a szóban forgó szempontból az ilyen tágan értelmezett helyzetek között, nem alkalmas a társadalmi jelenségek magyarázatára, csak leírására.

Láttuk, hogy – a strukturalista szemléletmód keretében – a konfliktuselméletekben és a tőkeelméletekben nagyrészt sajátos, de részben a kategoriális helyzetfogalomhoz hasonló helyzetfelfogással találkozhatunk. Bár a konfliktuselmélet képviselői kifejezetten nem olyan értelemben határozzák meg a társadalmi helyzet fogalmát, amely szerint a társadalmi helyzet az erőviszonyokban és az érdekviszo-

nyokban elfoglalt helyzet, de a társadalmi helyzet ezen összetevőinek a jelentőségét hangsúlyozzák. E vonatkozásban a konfliktuselméleti helyzetfelfogás problémájának főleg egyrészt azt tartjuk, hogy a konfliktuselméletekben a társadalmi erő, a hatalom és az érdek fogalma elméletileg megalapozatlan, kevéssé kidolgozott, meglehetősen homályos és többértelmű fogalom. Másrészt e felfogás igen nagy mértékben leegyszerűsíti a valóságos társadalmi viszonyokat és a valóságos társadalmi helyzeteket, amikor eleve feltételezi, hogy a hatalommal rendelkező csoport érdekei és a hatalmi függésben lévők érdekei ellentétesek egymással. Harmadrészt, a tizedik fejezetben (3.1Ab) már említettük, hogy felfogásunk szerint a konfliktuselmélet azon következtetése, amely szerint a hatalmi viszony és az ellentétes érdekviszony egymással összefüggésben társadalmi konfliktust határoz meg a felek között, logikailag is téves következtetés és általában a valóságnak sem felel meg.

Felfogásunk szerint a társadalmi helyzetnek a társadalmi erővel összefüggésben jelentős vonatkozása a tőke, illetve a társadalmi tőke. Azonban a tőkeelméleti helyzetfelfogást nem tartjuk kielégítőnek, és e felfogás fő problémájának egyrészt azt tartjuk, amelyet a kilencedik fejezetben (3.1Aa) már említettünk, nevezetesen azt, hogy a tőkeelméletekben tisztázatlan a tőke összefüggése más létezőkkel, különösen a társadalmi erővel; másrészt e felfogás figyelmen kívül hagyja az érdekviszonyokat. Így e felfogás alapvetően kategoriális jellegű, kevéssé alkalmas a társadalmi jelenségek elméleti szintű magyarázatára.

b) A kreativista és a racionalista helyzetfogalom

Mint említettük, a holista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben a társadalmi helyzet fogalma bizonyos szempontból az egyének elhelyezkedését fejezi ki az adott egyének átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetében. Ezzel szemben, az individualista szemléletmódot képviselő elméleteknek egy olyan helyzetfogalom felel meg, amely szerint az a létező, amelyet esetleg társadalmi helyzetnek vagy társadalmi szituációnak is nevezhetünk, elvileg esetleges, változó, a mindenkori körülményektől és az adott egyénektől függ. A szóban forgó fogalmat a kreativista vagy a normativista-kreativista szemléletmódot képviselő elméletekben jellemzően a szituáció, a cselekvési szituáció vagy a társadalmi szituáció kifejezéssel jelölik.

- A kreativista szemléletmódot, valamint a normativista-kreativista szemléletmódot képviselő elméletek felfogása szerint az adott kölcsönhatásokban részt vevő egyének maguk alakítják ki releváns társadalmi szituációikat egy közös értelmezési folyamatban.

A második fejezetben (1.2Bb) már foglalkoztunk a szituáció fogalmának különböző értelmezéseivel; rámutattunk arra, hogy a kreativista és a normativista-kreativista szemléletmódot képviselő elméletekben a szituáció fogalmának igen fontos szerepet szánnak a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások magyarázatában, és ezen elméletek érdeklődésének középpontjában a szituáció szubjektív

definiálása, illetve szubjektív értelmezése áll. Az alábbi négy bekezdésben a szituáció, illetve a társadalmi szituáció fenomenológiai szociológiában és a szimbolikus interakcionista elméletekben kialakult értelmezéseire mutatunk rá.

„Mindennapi életének bármely pillanatában az ember életrajzilag meghatározott szituációban (a fordításban: helyzetben – F. Z.) találja magát, vagyis olyan fizikai, szociokulturális környezetben, amelyet maga definiál…" (Schutz 1962: 9; ford. Schütz 1984B: 185) A szituáció magában foglalja a cselekvő egyén helyzetét (position) a térben, az időben és a társadalomban, és az arra vonatkozó tapasztalatát, hogy a világ bizonyos elemei magától értetődően függetlenek tőle, míg más elemeinek alakulását képes befolyásolni. (Schutz 1962: 76) A fenomenológiai szociológia különösen a közvetlen személyközi szituáció, és a szituáció teljességének a jelentőségét hangsúlyozza. E felfogás szerint a cselekvéseket bizonyos mértékig mindig az a szituáció határozza meg, amelyben előfordulnak. Minden konkrét cselekvés vagy esemény leírását, okát és magyarázatát tekintve valamilyen módon egyedülálló, tehát egyedi az a szituáció is, amely meghatározza. Douglas szerint a szituációt jellemző két legfontosabb értelmi összefüggést (context) egyrészt a nyelvi összefüggés, másrészt a gyakorlati összefüggés képezi. A gyakorlati összefüggés elsősorban olyan tényezőkből áll, mint a cselekvések és a jelentések előfordulásának ideje, helye, az érintett személyekre vonatkozó magától értetődőnek vett tudás. (Douglas 1970B: 35-38; ford. 1984: 389-393)

Blumer szimbolikus interakcionista felfogása szerint az egyénnek tudnia kell a cselekvése során, hogy mit akar tenni, és azt hogyan tegye. Ehhez meg kell jelölnie önmaga számára azokat a különféle feltételeket, amelyek elősegíthetik vagy akadályozhatják cselekvését. A cselekvés egy szituációban megy végbe, és az egyén a cselekvését a szituáció értelmezése révén alakítja. A szituáció összetevőiként az egyénnek figyelembe kell vennie azokat a feladatokat, követelményeket, elvárásokat, lehetőségeket, eszközöket, akadályokat, tiltásokat, fenyegetéseket, kényelmetlenségeket, veszélyeket és ezekhez hasonlókat, amelyek felmerülhetnek abban a szituációban, amelyben cselekszik. (Blumer 1969: 81, 85; ford. 2000: 325, 328)[33] Felfogása szerint a szituáció legfontosabb összetevőit mások cselekvései és várható cselekvései képezik. Az egyének a cselekvéseik folyamán figyelembe veszik, hogy hogyan cselekszenek mások, vagy hogyan szándékoznak cselekedni. Ennek megfelelően kezelik a szituációt, irányítják saját cselekvéseiket, és illesztik saját cselekvéseiket bizonyos módon mások cselekvéseihez. (Blumer 1969: 8) A figyelembe vett dolgok közé tartoznak az említetteken túl a cselekvő egyének saját vágyai és igényei, célkitűzései, és az azok elérésére rendelkezésére álló eszközök, a saját magukról kialakított kép és a cselekvés adott irányvonalának valószínű eredménye. (I. m.: 15-16)

Goffman szimbolikus interakcionista felfogása szerint: „A társadalmi szituációt úgy határoznám meg mint a kölcsönös követés lehetőségét magában foglaló környe-

[33] A hivatkozott magyar nyelvű tanulmányban (Blumer 2000) a „situation" kifejezést általában nem szituációnak, hanem helyzetnek fordítják.

zetet, amelynek minden pontján ki van téve az egyén annak, hogy az összes többiek, akik »jelen« vannak, »mezítelen érzékszerveiken át« közvetlenül megfigyelhetik, miként ő maga rá fog jönni, hogy szabadon követheti a többieket. Ennek a definíciónak az értelmében társadalmi szituáció (a fordításban: szociális helyzet – F. Z.) keletkezik minden olyan esetben, ha két vagy több egyén egymás közvetlen jelenlétébe kerül, s a szituáció (a fordításban: helyzet – F. Z.) fennáll mindaddig, amíg az utolsó előtti személy el nem távozik." (Goffman 1981: 294-295)

Korábban (1.1Ba) említettük, hogy Goffman használja a státus kifejezést is, tulajdonképpen a normativista felfogásnak megfelelő helyzetfogalom jelölésére. Emellett bizonyos értelemben használja a helyzet (position) kifejezést is. „Az egyén helyzete (a fordításban: pozíciója – FZ) – helyzeten most azt értve, amit általában értenek rajta – életlehetőségeit jelenti. Azt, hogy milyen valószínűséggel szerez bizonyos baljós tapasztalatokat, mennyi csapdában és megpróbáltatásban és mennyi sikerben részesül. Az élet bizonyos területein elfoglalt helyzete az a kép, amely saját magában és másokban kialakul róla; az örömök és bánatok, amelyeket valószínűleg átél; a lehetőségek, amelyekkel szembenéz, amikor közvetlen kölcsönhatásba lép másokkal, a viszonyok, amelyeket feltehetően kialakít; valószínű állásfoglalása és kiállása közügyekben, melynek nyomán különböző emberek különböző összefüggésekben szembekerülnek vele vagy támogatják." (Goffman 1961B: 92-93; ford. Goffman 1981: 20-21)

Úgy tűnik, hogy a racionalista szemléletmódot képviselő elméletekben nem használatos a társadalmi helyzet, a társadalmi státus vagy a társadalmi szituáció kifejezés olyan sajátos értelemben, amely megfelel egyrészt valamilyen helyzetfogalomnak, másrészt a racionalista szemléletmódnak. Azonban a racionalista elméletekbe illeszkedően is értelmezhető a társadalmi helyzet fogalma.

- A racionalista szemléletmódnak megfelelő helyzetfogalom a *döntési szituáció* fogalma, amely magában foglalja az egyén preferenciáira vonatkoztatva az adott egyén alternatíváinak az összességét, az alternatívák adott egyénre vonatkozó és várható következményeinek a felmérésében figyelembe véve más releváns egyének alternatíváit és várható döntéseit.

Az ötödik fejezetben (1.1Bb), a racionális cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit tárgyalva, már volt szó a döntési szituáció fogalmáról. A racionális döntéselméletekben kialakult felfogásnak megfelelően döntési szituációnak nevezhetjük az egyén preferenciáira vonatkoztatva az adott egyén alternatíváinak az összességét. Bár a döntési szituáció eszerint közvetlenül csak a szubjektum aktuális cselekvési lehetőségeit vagy alternatíváit foglalja magában, közvetve magában foglalja más releváns egyének alternatíváit és várható döntéseit is abban a vonatkozásban, hogy ezek hatással vannak a szubjektum számára adott alternatívák szubjektumra vonatkozó várható következményeire.

A játékelméletben megkülönböztetett tipikus játékoknak megfelelően megkülönböztethetjük egymástól a döntési szituációk bizonyos típusait, amelyek

közül itt a főbb típusokat megemlítjük. A döntési szituációk különbözhetnek egyrészt abból a szempontból, hogy az adott játékos csak elkülönülten dönthet, a másokkal való megegyezés nélkül, vagy a játékosnak aktuális lehetősége van arra, hogy megegyezésre jusson másokkal. Másrészt a döntési szituációk különbözhetnek abból a szempontból, hogy az adott játékos másokkal egyidejűleg dönt és egyidejűleg cselekszik, vagy az egyes játékosok döntései és cselekvései egymást követőek. Harmadrészt abból a szempontból, hogy a játékosok úgynevezett állandó összegű játékban vagy változó összegű játékban vesznek részt. Negyedrészt abból a szempontból, hogy az adott játékos és más játékosok milyen információkkal rendelkeznek saját és mások alternatíváiról, döntéseiről, stratégiáiról és kifizetéseiről. Ötödrészt a döntési szituációk különbözhetnek abból a szempontból is, hogy egyszeri játékról vagy ugyanazon résztvevőkkel ismétlődő játékról van szó. (Lásd pl.: Lyons 1994: 94-98; Szántó 1998: 14-15; Heckathorn 2001: 276-278; Mészáros 2003: 2-6)

Ha a társadalmi helyzet fogalma segítségével magyarázatot szeretnénk adni különösen az egyének és csoportok társadalmi magatartására, és a magatartásokkal összefüggésben általában a társadalmi jelenségekre, a társadalmi helyzet fogalmának kreativista és racionalista értelmezésében a következő legfőbb problémákat látjuk.

Amennyiben tapasztalataink alapján eleve feltételezzük, hogy léteznek az emberek tudatán kívül lévő és tartós, valamint a megfigyelhető cselekvésektől és kölcsönhatásoktól viszonylag függetlenül létező körülmények, amelyek alapvetően vagy nagyrészt meghatározzák az adott egyének (és csoportok) társadalmi magatartását, és ezzel összefüggésben a társadalmi jelenségek más vonatkozásait, akkor a társadalmi helyzet kreativista felfogásának a legfőbb problémája az, hogy nem fejezi ki, illetve kifejezetten tagadja ezeket a körülményeket. A kreativista felfogás abban a vonatkozásban tekinti az adott egyén bizonyos körülményeit a szituáció alkotórészeinek, hogy az egyén e körülményeknek az adott társadalmi kölcsönhatás folyamán szubjektív értelmezés révén milyen jelentést tulajdonít; a kreativista felfogás e körülményeket mint viszonylag tartós és a szubjektív értelmezéstől viszonylag függetlenül is létező meghatározó tényezőket nem tudja elemezni.

A racionalista szemléletmódnak megfelelő helyzetfogalomban, a döntési szituáció fogalmában azt a problémát látjuk, hogy a racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai játékelméletben eleve adottaknak tekintik az alternatívákból álló döntési szituációkat, és az adott döntési szituációkból magyarázzák az egyének döntéseit és cselekvéseit. Felfogásunk szerint viszont – ahogyan az ötödik fejezetben (1.1Ab) is említettük – a társadalmi cselekvések, kölcsönhatások és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető kérdés az, hogy milyen tényezők és milyen módon határozzák meg az alternatívákat, azaz a döntési szituációkat; és mi erre a kérdésre is keressük a választ a társadalmi helyzet fogalma segítségével.

c) A hálózatelméleti helyzetfogalom

A tizedik fejezetben (1.1Bc) már említettük, hogy a társadalmi hálózatelemzés legjellemzőbb vonásának ezen irányzat képviselői azt tekintik, hogy a hálózatelemzés a cselekvők közötti társadalmi viszonyoknak vagy kapcsolatoknak, e kapcsolatok mintázatainak az elemzésére helyezi a hangsúlyt, és a társadalmi viszonyokból vagy kapcsolatokból magyarázza a cselekvők társadalmi magatartását és általában a társadalmi jelenségeket. (Knoke–Kuklinski 1982: 9-10; Wasserman–Faust 1994: 4-11; Wellman 2002: 82) Azt is említettük, hogy a hálózatelemzésben a valamilyen értelemben vett viszonyfogalom jelölésére nagyrészt felváltva és tetszés szerint használják a viszony, a kapcsolat vagy összefüggés és a kötés (relation, relationship, connection, contact, tie) kifejezéseket. Ebben az alfejezetben, a hálózatelemzésre jellemző helyzetfogalmat tárgyalva, a szóban forgó – meglehetősen tisztázatlan és többértelmű – fogalom jelölésére a társadalmi kapcsolat kifejezést használjuk.

- A hálózatelemzésben a társadalmi helyzet fogalmának a *hálózati helyzet fogalma* felel meg, amely az adott egyénnek a társadalmi kapcsolatok hálózatában elfoglalt helyzetét fejezi ki. Az egyén hálózati helyzetét főleg az úgynevezett egó-hálózat mutatja, de a hálózati helyzet fontos vonása lehet a társadalmi kapcsolatok hiánya is.

A hálózatelemzésben Burt megkülönbözteti egymástól a relációs és a pozicionális elemzést, illetve megközelítést. A relációs megközelítés a cselekvők közötti társadalmi kapcsolatokat térképezi fel, figyelembe véve valamennyi cselekvőt; viszont a pozicionális megközelítés egy adott cselekvő társadalmi kapcsolatait térképezi fel és elemzi. A pozicionális elemzésben az adott egyén az egymással kapcsolatban lévő egyének egyike, abban az értelemben, hogy figyelembe kell venni az adott egyén valamennyi kapcsolatát, amelybe be van ágyazva. Az adott egyén hálózati helyzetét főleg az úgynevezett egó-hálózat mutatja, amely magában foglalja az adott egyén közvetlen kapcsolatait, illetve azokat az egyéneket, akikkel közvetlen kapcsolatban van, valamint az ezen egyének közötti kapcsolatokat. Azonban a hálózati helyzet különbözik az egó-hálózattól, mivel az egó-hálózatot csak a létező kapcsolatok alkotják, viszont a hálózati helyzetnek fontos vonása lehet a kapcsolatok hiánya is. Például az egyén centrális helyzetben van, amennyiben az adott hálózat valamennyi kapcsolatába – közvetlenül vagy közvetve – be van vonva; és elszigetelt helyzetben van, ha nem rendelkezik kapcsolattal. (Burt 1982: 31-32)

A hálózatelemzésben főleg két felfogás és eljárás alakult ki az egyének besorolására az azonos vagy hasonló hálózati helyzetekbe. Az egyik felfogás szerint azonos hálózati helyzetben vannak azok az egyének, akiket közvetlen kapcsolatok fűznek össze; a másik felfogás szerint azonos, illetve hasonló hálózati helyzetben vannak azok az egyének, akiknek a kapcsolatai strukturálisan egyenértékűek. (Knoke–Kuklinski 1982: 19-21) Scott szerint: „A strukturális egyenértékűség mö-

götti elképzelés tehát a cselekvések azon szabályszerűségeinek az azonosításából áll, amelyek definiálják a társadalmi helyzeteket." (Scott 2009: 123) A strukturálisan egyenértékű cselekvők hasonló lehetőségekkel és tapasztalatokkal rendelkeznek és hasonlóan viselkednek. (Burt 1987; Marsden–Friedkin 1994: 8)

Meg lehet különbözteti a strukturális egyenértékűség (structural equivalence) szűkebb és tágabb értelmezését. Szűkebb értelemben a strukturális egyenértékűség azt jelenti, hogy a strukturálisan egyenértékű egyéneket ugyanazon más egyénekhez fűzik hasonló társadalmi kapcsolatok. Azonban a valóságban az nagyon valószínűtlen, hogy ilyen szűkebb értelemben az egyének, illetve kapcsolataik teljes mértékben strukturálisan egyenértékűek lennének. Ezért a strukturális egyenértékűséget a hálózatelemzésben többnyire tágabban értelmezik, amely szerint a hasonló kapcsolatok különböző más cselekvők vonatkozásában is létezhetnek. Például az apák gyerekeikhez fűződő társadalmi kapcsolatai lehetnek hasonlóak, annak ellenére, hogy az egyes apák gyerekei nem azonosak más apák gyerekeivel. Az apák ilyen értelemben strukturálisan egyenértékűek egymással, tehát hasonló hálózati helyzetben, illetve hasonló társadalmi helyzetben vannak. (Burt 1982: 42-49; Knoke–Kuklinski 1982: 19-20, 59-60; Scott 2009: 126; Pattison 1994: 82-84)

Burt a hálózati helyzetfogalmat összekapcsolja a státus normativista felfogásával. Felfogása szerint a helyzet (position) a társadalmi kapcsolatok hálózatában elfoglalt hely; a státus viszont a szerepre, azaz azokra a jogokra és kötelességekre vonatkozik, amelyek be vannak vonva a viszonyminta teljesítésébe. A helyzet akkor hoz létre státust, amikor a helyzetet meghatározó kapcsolatok meghatározzák a jogokat és kötelezettségeket az adott helyzetet elfoglaló egyénre vonatkozóan. (Burt 1982: 40-41)

Felfogásunk szerint a strukturális egyenértékűség fogalma jelentősen hozzájárulhat a társadalmi helyzetek megfelelő értelmezéséhez, de a hálózatelméleti helyzetfelfogást nem tartjuk kielégítőnek. Ha a társadalmi helyzet fogalma segítségével magyarázatot szeretnénk adni különösen az egyének és csoportok társadalmi magatartására, és a magatartásokkal összefüggésben általában a társadalmi jelenségekre, a társadalmi helyzet fogalmának hálózatelméleti értelmezésében a következő főbb problémákat látjuk.

A tizedik fejezetben (1.1Bc) említettük, hogy a társadalmi hálózatelemzés vagy hálózatelmélet legfőbb problémája a társadalmi viszony, kapcsolat vagy kötés fogalmának a homályossága és többértelműsége. Egyrészt nem világos, hogy a hálózatelméleti viszonyfogalom vajon ugyanazokat a valóságos emberek közötti összefüggéseket hivatott kifejezni, amelyek jelölésére a szociológiában hagyományosan általában a társadalmi viszony kifejezés szolgál; vagy a hálózatelemzés, illetve a hálózatelmélet viszonyfogalma a valóságos összefüggések más körét hivatott kifejezni az előbb említett összefüggésekhez képest? Tehát az sem világos, hogy a hálózati helyzet fogalma – az adott fogalomnak szánt magyarázó vagy leíró funkciót tekintve – megfelel annak a fogalomnak, amelyet más szociológiai elméletekben általában társadalmi helyzetnek, státusnak vagy szituációnak neveznek;

vagy a hálózati helyzet csak egyik vonatkozása a társadalmi helyzetnek, státusnak vagy szituációnak. Másrészt – az előbbi problémával összefüggésben – a hálózatelemzésben nagyrészt megjelennek a társadalmi helyzet fogalmának azok a problémái, amelyek jellemzőek a különböző szemléletmódokat képviselő szociológiai elméletekre, és amelyeket korábban (1.1Ba; 1.1Bb) e felfogásokkal szemben megfogalmaztunk.

1.2. A társadalmi helyzet és állapot fogalma

A) A fogalmak áttekintése

A társadalmi helyzet fogalmára vonatkozó különböző felfogások áttekintésével főleg az volt a célunk, hogy elősegítsük a társadalmi helyzet következőkben kifejtendő felfogásának a jobb megértését, és a szóban forgó fogalomra vonatkozó más felfogások szempontjából történő értelmezését. Az első fejezetben (3.2B) hangsúlyoztuk, hogy az intézményes szociológia elméletében szándékunk szerint egy alapvetően új szemléletmódban egyesítjük a szociológiaelméletben kialakult fő szemléletmódokat. A társadalmi helyzet fogalma – főleg a társadalmi viszony fogalmával összefüggésben – az intézményes szociológia elméletének egyik legfontosabb fogalma, ezért a társadalmi helyzet fogalmának a meghatározásában is ki kell fejeződnie azoknak a szempontoknak, amelyekre tekintettel figyelembe vesszük a fő szociológiai szemléletmódokat, és – a különböző szemléletmódok alapelveivel összefüggésben – e szemléletmódoknak megfelelő helyzetfogalmakat. Az előbb hivatkozott helyen foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy mennyiben és hogyan egyesítjük a fő szociológiai szemléletmódokat az intézményes szociológia elméletének az elvont és az engedményes szintjén. Az ott hangsúlyozott szempontok érvényesnek tekinthetők abban a vonatkozásban is, hogy mennyiben és hogyan vesszük figyelembe a fő szociológiai szemléletmódoknak megfelelő helyzetfogalmakat a társadalmi helyzet fogalmának a következő meghatározásában; ezért itt csak nagyon röviden foglalkozunk ezzel a kérdéssel.

Lentebb majd látjuk, hogy a normativista szociológiai elméletekben kialakult és státusnak nevezett helyzetfogalomhoz hasonló értelemben mi intézményes helyzetről beszélünk, és később (1.2Bb), a társadalmi helyzet meghatározottságának a tárgyalása során majd azt is hangsúlyozzuk, hogy az intézményes helyzetet a társadalmi helyzet meghatározó tényezőjeként vesszük figyelembe. Ott majd rámutatunk arra is, hogy a strukturalista szemléletmódra jellemző kategoriális helyzetfelfogásban figyelembe vett kategoriális tulajdonságokat mi úgy vesszük figyelembe a társadalmi helyzet elemzésében, mint amelyek bizonyos mértékben összefüggnek az adott egyén társadalmi helyzetét meghatározó

tényezőkkel. A társadalmi helyzet fogalmának a meghatározása során (1.2Ba) majd utalunk arra is, hogy bizonyos értelemben figyelembe vesszük a konfliktuselméleti és a tőkeelméleti helyzetfelfogást is, de saját helyzetfelfogásunk jelentősen eltér e felfogásoktól.

A kreativista szemléletmód alapgondolata, a szubjektív értelmezés eleve benne rejlik az intézményes szociológia egész fogalomrendszerében; a szükségletkielégítés összetevőinek a fogalmai segítségével a külső megfigyelő nézőpontjából, de az egyénekre, az egyének szükségleteire vonatkoztatva értelmezzük az egyének társadalmi helyzetét is. Azonban – a kreativista felfogástól eltérően – felfogásunk szerint a társadalmi helyzetek tényszerű létezők, és az adott egyén vagy csoport társadalmi helyzete mindenkori társadalmi szituációinak a tartós, viszonylag állandó vonásait foglalja magában. A racionalista szemléletmódnak megfelelő helyzetfogalom, a döntési szituáció fogalma olyan értelemben egyeztethető össze a következőkben kifejtendő helyzetfelfogással, hogy az adott egyén vagy csoport társadalmi helyzete határozza meg döntési szituációját.

Ami a hálózatelméleti helyzetfogalmat illeti, ahogyan ezt a tizedik fejezetben (1.1Bc), a társadalmi viszony fogalma vonatkozásában is említettük, felfogásunk szerint az általunk kidolgozott intézményes szociológia elmélete a társadalmi hálózatelemzést megalapozó szociológiai társadalomelméletnek, illetve a hálózatelemzésnek megfelelő „relációs szociológiának" is tekinthető; és a társadalmi hálózatelemzéssel összeegyeztethető a társadalmi helyzet következőkben kifejtendő felfogása.

A társadalmi helyzet fogalmának a modern szociológiai irodalomban kialakult jellemző értelmezéseinek a bemutatásához kapcsolódva (1.1B) rámutattunk a különböző értelmezések főbb problémáira. Láttuk, hogy e problémák szorosan összefüggnek, illetve nagyrészt azonosak azokkal a problémákkal, amelyeket a tizedik fejezetben (1.1B) a társadalmi viszony fogalmának különböző értelmezéseivel szemben megfogalmaztunk. Mi arra való tekintettel igyekszünk meghatározni a társadalmi helyzet fogalmát, hogy az intézményes szociológia elméletében e fogalom a társadalmi jelenségek bizonyos vonatkozásainak a – részben oksági, részben valószínűségi – magyarázatára szolgál. Majd később látjuk, hogy felfogásunk szerint a társadalmi helyzet főleg az egyének és csoportok társadalmi magatartását, valamint azt határozza meg, hogy az adott egyének és csoportok milyen mértékben érvényesítik érdekeiket, illetve milyen társadalmi állapotot érnek el.

Ebben a fejezetben, a korábban már bevezetett intézményes helyzet fogalmán túl, további három fogalmat vezetünk be a társadalomban elfoglalt helyzet vagy állapot különböző oldalainak a kifejezésére. Arra való tekintettel, hogy e fogalmak egymáshoz képest is megfelelő értelmezését elősegítsük, a 11.1. táblázatban előzetesen bemutatjuk az egyes fogalmakat, amelyek meghatározásával a továbbiakban majd részletesen foglalkozunk.

Fogalmat jelölő kifejezés	**Fogalom tartalma**
Intézményes helyzet	*Az intézményes szabályok érvényességi köreiben és a szerepviszonyokban elfoglalt helyzet*
Társadalmi helyzet	*A társadalmi viszonyokban mint érdekviszonyokban és erőviszonyokban elfoglalt helyzet*
Társadalmi állapot	*Az érdekérvényesítés mértékének egyenlőtlenségi rendszerében elfoglalt helyzet*
Rendi helyzet	*Az intézményes helyzet eltérése a kifejezett értékek alapján előfeltételezett intézményes helyzettől*

11.1. táblázat: A helyzetre és állapotra vonatkozó fogalmak az intézményes szociológia elméletében

A normativista szociológiai elméletekben kialakult és státusnak nevezett helyzetfogalomhoz hasonló értelemben mi intézményes helyzetről beszélünk. A harmadik fejezetben (3.2Ba) meghatározott értelemben intézményes helyzetnek nevezzük az adott egyén vagy csoport helyzetét egy adott intézmény vagy intézményrendszer intézményes szabályainak az érvényességi köreiben, amelyet az intézményes szabályok érvényességi körét meghatározó szabályok jelölnek ki. Az intézményes helyzet azokkal az ismertetőjegyekkel (pl. nemi hovatartozás, kor, lakóhely, szakképzettség, beosztás stb.) jellemezhető, amelyekre vonatkoztatva az intézményes szabályok érvényességi körei az egyének vonatkozásában meghatározottak, és amelyeket mi intézményes helyzetalkotó tulajdonságoknak nevezünk. A tizedik fejezetben (1.2Ab) vezettük be a szerepviszony fogalmát; és ehhez kapcsolódva az intézményes helyzetet úgy is meghatározhatjuk, hogy az intézményes helyzet az adott egyén vagy csoport helyzete a szerepviszonyok rendszerében.

Tehát az intézményes helyzet fogalma tulajdonképpen megfelel a normativista társadalmi helyzetfogalomnak. Felfogásunk szerint viszonyt az intézményes helyzet szorosan összefügg a társadalmi helyzettel, de a szóban forgó kifejezések különböző fogalmak jelölésére és különböző létezők kifejezésére szolgálnak.

- A társadalmi helyzet fogalma a társadalmi viszonyokra, a társadalmi állapot fogalma az érdekérvényesítés mértékére és a társadalmi javakkal való ellátottságra mint jelenségre, a rendi helyzet fogalma az intézményes szabályokra és az intézményes helyzetre vonatkozik.

Felfogásunk szerint az intézményes helyzet normatív természetű létező, ezzel szemben a társadalmi helyzet fogalma a tényszerű társadalmi viszonyokra vonat-

kozik. Röviden fogalmazva, a társadalmi helyzet az adott egyén vagy csoport helyzete a társadalmi viszonyok – mint érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok – rendszerében.

Korábban (1.1Ba) említettük, hogy egyes strukturalista elméletekben a társadalmi helyzet vagy státus ismertetőjegyeinek tekintik mind a társadalmi jelenségek meghatározó tényezőinek, mind a társadalmi jelenségeknek tekinthető létezőket. A társadalmi jelenségek magyarázata szempontjából viszont e vonatkozásban mi nagyon fontosnak tartjuk a társadalmi helyzet (position) és a társadalmi állapot (státus) megkülönböztetését. A társadalmi helyzet fogalma olyan viszonyszerű fogalom, amely a társadalmi jelenségek magyarázatában e jelenségek meghatározó tényezőjeként, illetve okaként szerepelhet. A társadalmi állapot fogalma viszont jelenségszerű fogalom, amely közvetlenül jelenségnek tekintett valóságos létezőt fejez ki. Majd látjuk, hogy a társadalmi állapot fogalma azt fejezi ki, hogy az adott egyén vagy csoport általában véve milyen mértékben érvényesíti érdekeit, illetve a társadalmi javak milyen mértékben állnak az adott egyén vagy csoport rendelkezésére.

A már említett fogalmakhoz képest újabb fogalomként vezetjük be a rendi helyzet fogalmát, amely normatív természetű és az intézményes helyzetre vonatkozik. Röviden fogalmazva, a rendi helyzet az adott egyén vagy csoport valóságos intézményes helyzetének az eltérése a kifejezett értékek alapján előfeltételezett intézményes helyzettől.

B) A társadalmi helyzet fogalma és meghatározottsága

a) A társadalmi helyzet fogalma

Figyelembe véve az általunk már korábban bevezetett fogalmakat, a társadalmi helyzet fogalmát meghatározhatjuk egyrészt a társadalmi viszony, másrészt a társadalmi szituáció fogalmából kiindulva. A következőkben először és érdemben a társadalmi viszony fogalmával összefüggésben határozzuk meg a szóban forgó fogalmat, de ezt követően majd rámutatunk arra is, hogy a társadalmi helyzet milyen összefüggésben van a társadalmi szituációval.

Korábban (1.1B) említettük és a társadalmi viszony fogalmának különböző értelmezéseit áttekintve láthattuk: az egymástól nagyon különböző felfogások általában értelmezhetők úgy, hogy a társadalmi helyzet bizonyos értelemben a társadalmi viszonyok rendszerében elfoglalt helyzet. Azonban ahogyan az egyes szerzők, illetve a különböző felfogások képviselői különbözőképpen értelmezik a társadalmi viszony fogalmát, amennyiben elméleti felfogásuk következetes, ennek megfelelően különbözőképpen értelmezik a társadalmi helyzet fogalmát is.

Elfogadva az előbb említett általános értelmezést, a társadalmi helyzet általunk meghatározandó fogalma értelemszerűen következik a társadalmi viszony tizedik fejezetben (1.2Bb; 2.1Aa) meghatározott fogalmából.

- A *társadalmi helyzet* az adott egyén (vagy csoport) helyzete a társadalmi viszonyok rendszerében; amely magában foglalja egyrészt az érdekviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet, másrészt a társadalmi erőviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet.

A fenti definícióban a rendszer kifejezést tágabb értelemben használjuk, és rendszeren sajátosan szerveződő összességet vagy egészet, és nem a hatodik fejezetben (1.1Aa) meghatározott értelemben vett funkcionális rendszert értünk.

A társadalmi helyzetek szubjektumai felfogásunk szerint nemcsak egyének, hanem bizonyos értelemben társadalmi csoportok is lehetnek. Majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy társadalmi csoportok milyen értelemben képezhetik a társadalmi helyzetek szubjektumait. A következőkben addig általában csak egyénekre gondolunk a társadalmi helyzetek szubjektumaiként, ezért a kiemelt definícióban zárójelben utaltunk a csoportokra. Az adott egyén társadalmi helyzetét vizsgálhatjuk egy adott társadalmi csoporton belül, az adott csoporton belüli társadalmi viszonyok rendszerében; de vizsgálhatjuk a társadalmi élet adott szféráján belül vagy az egyének szűkebb körében is.

Az a széles körben vagy általánosan elfogadott értelmezés, amely szerint a társadalmi helyzet a társadalmi viszonyok rendszerében elfoglalt helyzet, az intézményes szociológia elméletében sajátos értelmet nyer azáltal, hogy sajátos értelemben határoztuk meg a társadalmi viszonyokat. A tizedik fejezetben (2.1Aa) láttuk, hogy felfogásunk szerint a társadalmi viszonyok érdekviszonyokból és erőviszonyokból épülnek fel, és ennek megfelelően határozzuk meg a társadalmi helyzet fogalmát. Tehát megkülönböztetjük *a társadalmi helyzet két összetevőjét*: (l) az érdekviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet és (2) a társadalmi erőviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet.

A társadalmi helyzet fogalmában a társadalmi viszonyokat egy adott egyénre (vagy csoportra) vonatkoztatva vesszük figyelembe. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a társadalmi helyzet az adott egyénre (vagy csoportra) vonatkoztatva az e vonatkozásban jelentős társadalmi viszonyok összessége. A társadalmi helyzetek a valóságban igen összetettek lehetnek, de – ahogyan azt majd később látjuk – a társadalmi helyzetek tipizálásával rávilágíthatunk a társadalmi helyzetek legfőbb vonásaira, és ezáltal rávilágíthatunk a társadalmi viszonyok működésének bizonyos törvényszerűségeire. A társadalmi helyzetek tipikusan megadhatók az adott egyének (vagy csoportok) néhány jellemző társadalmi viszonyainak a megadásával is, amennyiben eleve feltételezzük, hogy a valóságban a társadalmi viszonyok szorosan összefüggnek egymással, és a jellemzőnek tekintett társadalmi viszonyok együtt járnak az adott egyének (vagy csoportok) valamennyi más, illetve valamennyi jelentősnek tekinthető társadalmi viszonyával.

Korábban (1.1Ba) láttuk, hogy a konfliktuselméletekből kiolvasható egy olyan helyzetfelfogás, amely szerint a társadalmi helyzet legfőbb vonatkozása az erőviszonyokban, illetve a hatalmi viszonyokban elfoglalt helyzet, amellyel eleve együtt

jár az érdekviszonyok szerinti ellentétes helyzet. Nem vitatva a konfliktuselmélet képviselőinek az érdemeit a tekintetben, hogy felhívták a figyelmet az erőviszonyokra, illetve a hatalmi viszonyokra, és e viszonyokkal összefüggésben az érdekviszonyokra, megjegyezzük azt, hogy itt a konfliktuselméleti felfogástól lényegesen eltérő felfogásról van szó. Ugyanis amíg a konfliktuselméletekben a társadalmi erő, a hatalom és az érdek fogalma elméletileg megalapozatlan és kevéssé kidolgozott fogalom, addig az intézményes szociológia elméletében a szóban forgó kifejezések jelentősen más fogalmakat jelölnek; és elvileg részletes elemzés után jutottunk el a társadalmi helyzet olyan értelmű meghatározásához, hogy a társadalmi helyzet az adott egyén (vagy csoport) helyzete az érdekviszonyok és az erőviszonyok rendszerében.[34]

Korábban (1.1Ba) utaltunk arra is, hogy egyes felfogások szerint a társadalmi helyzet jellemzője elvileg vagy főleg az, hogy az adott helyzetben lévő egyén vagy csoport milyen fajtájú és milyen mennyiségű tőkével rendelkezik. A kilencedik fejezetben (3.1Ab) mi a társadalmi tőke kifejezéssel jelöltük a társadalmi természetű tőkét, és különbséget tettünk a manifeszt és a latens társadalmi tőke között. Felfogásunk szerint a társadalmi tőkével való rendelkezés nem azonos a társadalmi helyzettel, de szoros összefüggés van a szóban forgó két létező között; és ebből a szempontból is fontos a latens és a manifeszt tőke közötti megkülönböztetés. Az előbb hivatkozott helyen láttuk, hogy a társadalmi tőke legfontosabb létezési formája a társadalmi erő, és az adott egyén társadalmi tőkéjén belül a manifeszt társadalmi tőke létezik társadalmi erők formájában. Tehát a manifeszt tőke van összefüggésben a társadalmi helyzettel:

- A manifeszt társadalmi tőke egy vetülete a társadalmi helyzet egyik fő összetevőjének, illetve egy vetülete a társadalmi erőknek, mint a társadalmi helyzet alkotórészeinek, mivel kifejezi az adott egyén tényleges társadalmi képességeinek és társadalmi erőinek az összességét.

Eszerint a manifeszt társadalmi tőke csak egy vetülete a társadalmi helyzetnek, amely adott esetben a társadalmi helyzet egészére többé vagy kevésbé lehet jellemző, és a társadalmi tőke megadásával még nem adjuk meg a társadalmi helyzetet. Egyrészt azért nem, mert a manifeszt társadalmi tőke az adott egyén erőit is csak összegezve fejezi ki, és nem fejezi ki az egyes egyénekkel és csoportokkal szembeni erőit. Másrészt, a társadalmi tőke mások erőit nem foglalja magában, és így nem foglalja magában az erőviszonyokat és az adott egyén helyzetét az erőviszonyok rendszerében. Harmadrészt, a társadalmi tőke nem foglalja magában az érdekviszonyokat és az adott egyén érdekviszonyokon belüli helyzetét.

[34] Megjegyzem, hogy nem a kutatási folyamatban, hanem az elmélet részletes kifejtésében jutottam el ily módon a társadalmi helyzet szóban forgó meghatározásához. Valójában, a nyolcvanas évek elején és közepén, empirikus üzemszociológiai kutatásaimban előbb határoztam meg a társadalmi helyzetet (illetve az érdekérvényesítési pozíciót) úgy, hogy a társadalmi helyzet az érdekviszonyok és az erőviszonyok rendszerében elfoglalt helyzet, mint kielégítően kidolgoztam volna az érdek és az erő, valamint az érdekviszony és az erőviszony fogalmát.

A társadalmi helyzet fogalmát érdemben a társadalmi viszony fogalmával összefüggésben határoztuk meg, de – mint fentebb említettük – e fogalmat meghatározhatjuk a társadalmi szituáció fogalmából kiindulva is. A második fejezetben (1.2Bb) – a szituáció szociológiaelméletben kialakult fogalmát figyelembe véve, és e fogalmat helyettesítve – sajátos értelemben vezettük be a cselekvési szituáció fogalmát. Ehhez kapcsolódva, az ötödik fejezetben (2.2Bb) adott meghatározásunk szerint a társadalmi szituáció az egyén olyan cselekvési szituációja, amely intézmények által létrehozott, illetve meghatározott és a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségekből és képességekből épül fel.

A holista és az individualista szemléletmódot e vonatkozásban értelmezhetjük úgy, hogy e szemléletmódok ellentétes előfeltételezéseket fogalmaznak meg arra vonatkozóan, hogy egy adott egyén vagy csoport társadalmi szituációi viszonylag állandóak, rendszeresen ismétlődnek vagy mindenkor egyediek, változékonyak. A valóságot tekintve magától értetődő, hogy a mindenkori társadalmi szituációk viszonylag tartós, rendszeresen ismétlődő és esetleges, egyedi vonásokkal is rendelkezhetnek. Például egy egyén egy bizottsági ülésre készül, ahol olyan kérdést fognak tárgyalni és olyan döntés fog születni, amely őt jelentősen érinti. A bizottság összetétele és a bizottság tagjai közötti érdekviszonyok és erőviszonyok, valamint az átfogóbb társadalmi viszonyok alapján az adott egyén – az ő szempontjából nézve – kedvezőtlen döntésre számíthat. Azonban a bizottság egyik jelentős erővel és – az adott egyén érdekéhez képest – ellentétes érdekkel rendelkező tagja megbetegedett, egy másik hasonló tagja lekéste a vonatot, amellyel a bizottsági ülés helyszínére utazott volna. Így az adott bizottsági ülésen a bizottság azon tagjai jutottak jelentősebb befolyáshoz és azon tagoknak az álláspontja fogalmazódott meg a bizottsági döntésben, akiknek az érdekei egybeestek az adott egyén érdekével. Tehát ebben az esetben a döntést, amely adott esetben jelentős hatással lehet az adott egyén életére, a szóban forgó bizottsági ülésekre általában jellemző szituáció viszonylag állandó, tartós vonásaival szemben főleg az adott szituáció esetleges, véletlenszerű vonásai határozták meg.

Az intézményes szociológia elméletének elvont szintjén előfeltételezzük, hogy a társadalmi szituációk általában rendszeresen ismétlődnek és tartós, viszonylag állandó vonásokkal rendelkeznek. A fentebb meghatározott helyzetfogalommal azonos fogalomról van szó, ha úgy fogalmazunk, hogy adott egyén vagy csoport társadalmi helyzete mindenkori társadalmi szituációinak a tartós, viszonylag állandó vonásait foglalja magában. Az elmélet engedményes (vagy eklektikus) szintjén, az előbb említett előfeltételezés feloldásával vehetjük figyelembe azt, hogy a társadalmi szituációknak a valóságban lehetnek esetleges, az adott konkrét körülmények sajátos vonásai által meghatározott összetevői is.

b) A társadalmi helyzet meghatározottsága

A társadalmi helyzet a társadalmi viszonyok rendszerében elfoglalt helyzet, tehát a társadalmi helyzet meghatározó tényezői ugyanazok a létezők, amelyek a társa-

dalmi viszonyokat meghatározzák. Azonban amíg a társadalmi viszonyok meghatározó tényezőit, illetve e tényezők hatásait a társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött valamennyi egyénre vagy csoportra vonatkoztatva egyaránt figyelembe kell vennünk, addig a társadalmi helyzet meghatározó tényezőit, illetve e tényezők hatásait kiemelten egy adott egyénre vagy csoportra vonatkoztatva kell értelmeznünk.

A társadalmi viszonyok meghatározó tényezőivel és a társadalmi viszonyokat létrehozó mechanizmussal a tizedik fejezetben (2.2A) kielégítő részletességgel foglalkoztunk. Ezért itt már eltekintünk a társadalmi helyzet meghatározottságának az érdemi tárgyalásától; a következőkben csak nagyon röviden mutatunk rá a társadalmi helyzet legfőbb meghatározó tényezőire, amelyeket a 11.1. ábrán szemléltetünk.

- Az adott egyén társadalmi helyzetét alapvetően a társadalmi intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, és más tényezők az intézményekkel összefüggésben játszanak szerepet a társadalmi helyzet meghatározásában.

Röviden úgy fogalmazunk, hogy a társadalmi helyzetet, illetve a társadalmi helyzeteket alapvetően intézmények hozzák létre; azonban a társadalmi helyzeteket végül is az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének, illetve ezen egyének – más egyének és csoportok befolyásolására irányuló – szándékai és cselekvési képességei hozzák létre, intézmény vagy intézmények kialakítása és fenntartása révén.

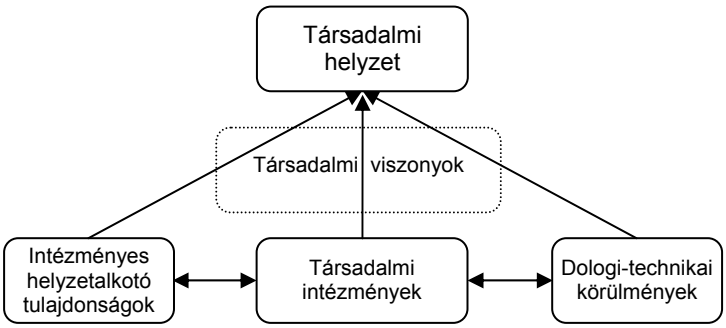

11.1. ábra: A társadalmi helyzet legfőbb meghatározó tényezői

A társadalmi intézmények által létrehozott társadalmi helyzetek nem feltétlenül felelnek meg az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékainak és az intézményes szabályoknak. Egyrészt, bizonyos szándékkal (pl. az alkalmazottak jobb ösztönzésére irányuló szándékkal) kialakított és fenntartott intézmények fedezetével rendelkező egyéneknek nem feltétlenül irányult és irányul szándékuk részben az adott intézmények által meghatározott társadalmi helyzetek létrehozására is. Másrészt – ahogyan azt az érdekek és az erők, valamint a társadalmi viszonyok létrehozásának a tárgyalásánál is hangsúlyoztuk – a társadalmi intézmények bizonyos mértékben tökéletlen eszközök mások befolyásolására. Tehát ha a fedezettel ren-

delkező egyéneknek szándékukban áll bizonyos társadalmi helyzetek létrehozása, a társadalmi intézmények, illetve különösen a külső fedezetű társadalmi intézmények elvileg csak bizonyos valószínűséggel, kisebb vagy nagyobb mértékben alkalmasak arra, hogy az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékaiknak megfelelő társadalmi helyzeteket hozzanak létre.

- Az adott egyén releváns intézményes helyzetei és intézményes helyzetalkotó tulajdonságai, az intézményekkel – és más egyének intézményes helyzetalkotó tulajdonságaival – összefüggésben, nagyrészt meghatározzák az adott egyén társadalmi helyzetét.

Korábban (1.2A) említettük, hogy az intézményes helyzet fogalma tulajdonképpen megfelel a normativista társadalmi helyzetfogalomnak; tehát a fent kiemelt összefüggés bizonyos értelemben kifejezi egyrészt a normativista helyzetfelfogás figyelembevételét, másrészt az attól való lényegi eltérést az általunk képviselt helyzetfelfogásban. Felfogásunk szerint az intézményes helyzet nem azonos a társadalmi helyzettel, de az adott egyén társadalmi helyzetét nagyrészt intézményes helyzete vagy intézményes helyzetei, illetve intézményes helyzetalkotó tulajdonságai határozzák meg. Az adott egyén társadalmi helyzetét nagyrészt meghatározhatja például nemi hovatartozása, életkora, lakóhelye, szakképzettsége, gyakorlati ideje, foglalkozása és beosztása mint intézményes helyzetalkotó tulajdonság.

Korábban (1.1Ba) utaltunk arra, hogy egyes szerzők különbséget tesznek a tulajdonított státus és az elért státus között. (Parsons 1951: 117-118; Vanfossen 1979: 8) Mi a státus normativista fogalmához hasonló értelemben intézményes helyzetről beszélünk, tehát fogalmazhatunk úgy, hogy az egyén bizonyos intézményes helyzetalkotó tulajdonságai, illetve intézményes helyzetei az adott egyén szándékától és törekvéseitől függetlenül eleve adottak a számára; más intézményes helyzetalkotó tulajdonságokra szándékosan, általában hosszabb távú törekvés eredményeként tehet szert, és ennek révén esetleg többé vagy kevésbé megváltoztathatja társadalmi helyzetét. Például az egyén azáltal, hogy valamilyen szakképzettségre tesz szert és megszerez egy állást, vagy megváltoztatja lakhelyét, bizonyos mértékben megváltoztathatja a társadalmi helyzetét.

Az egyén bizonyos személyes tulajdonságai mint cselekvési képességek (testi erő, szaktudás, szakmai tapasztalat stb.) a társadalmi intézmények által meghatározottan társadalmi képességek is lehetnek, és ezáltal az adott egyén társadalmi erőinek és manifeszt társadalmi tőkéjének a tartalmát, következésképpen társadalmi helyzetének az elemeit is képezhetik. Tehát az egyén esetleg részben a szóban forgó személyes képességek tudatos kialakítása vagy alakítása révén is megváltoztathatja társadalmi helyzetét.

A tizedik fejezetben (2.2Ab) azt is láttuk, hogy a társadalmi viszonyokra az intézményekkel összefüggésben a dologi-technikai körülmények is jelentős hatással vannak, illetve jelentős hatással lehetnek. Ennek megfelelően:

- Az adott egyén társadalmi helyzetére jelentős hatással lehetnek bizonyos dologi-technikai körülmények, amennyiben az intézmények hatásával összefüggésben meghatározzák a releváns cselekvési lehetőségeket és képességeket mint a társadalmi viszonyok összetevőit.

A fentebb hivatkozott helyen említettük, hogy a dologi-technikai körülmények főleg két formában lehetnek hatással a társadalmi viszonyokra; azaz, a dologi-technikai körülmények főleg két formában határozhatják meg a társadalmi helyzetet. Egyrészt a társadalmi intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek (mint érdekek és erők) szervesen összefonódnak a dologi-technikai körülmények által meghatározott cselekvési lehetőségekkel és képességekkel. Másrészt azok az egyének, akik az intézmények fedezetével rendelkeznek és kialakítják az adott intézményeket, többé vagy kevésbé a dologi-technikai körülményekhez tudatosan alkalmazkodva, illetve a dologi technikai körülmények alakításával összefüggésben alakítják ki az intézményeket, már amennyiben ez megfelel hosszú távú érdekeiknek. Például egy üzemben egy munkás társadalmi helyzetére jelentős hatással lehet az, hogy milyen típusú munkagépen dolgozik, valamint az adott munkagép és az azon végezhető munkafeladatok hogyan illeszkednek a technológiai folyamatba.

A társadalmi viszonyokat, és ezáltal a társadalmi helyzetet bizonyos vonatkozásokban a természeti körülmények is befolyásolhatják, amennyiben befolyásolják az egyének releváns cselekvési lehetőségeit és képességeit, illetve érdekeit és erőit. Például a térbeli távolságok és a domborzati körülmények is hatással lehetnek egy adott településen lakó és adott szakképzettséggel rendelkező egyén társadalmi helyzetére, ha e körülményekre tekintettel például (részben a közlekedés és a szállítás költségeivel összefüggésben) a vállalkozók érdekének nem felel meg az adott településre vagy környékére vállalatokat telepíteni, és ezáltal az adott szakképzettséggel rendelkezők számára munkahelyeket létrehozni.

Korábban (1.1Ba) láttuk, hogy a strukturalista szemléletmódra jellemző kategoriális helyzetfelfogás szerint a társadalmi helyzet egy vagy több kategoriális ismertetőjeggyel jellemezhető. Felfogásunk szerint a kategoriális helyzetfelfogásban figyelembe vett kategoriális tulajdonságok (pl. tulajdonnal való rendelkezés, szakképzettség, foglalkozás és beosztás, nemi hovatartozás) egyrészt és főleg úgy vehetők figyelembe a társadalmi helyzet elemzésében, mint önmagukban csupán intézményes helyzetalkotó tulajdonságok, vagy mint az intézményes helyzetalkotó tulajdonságokkal szoros összefüggésben lévő ismertetőjegyek, és amelyek ilyen minőségükben bizonyos mértékben meghatározzák az adott egyén társadalmi helyzetét. Másrészt úgy vehetők figyelembe, mint amelyek többé vagy kevésbé összefüggnek az adott egyén bizonyos személyes tulajdonságaival mint társadalmi képességekkel; harmadrészt mint amelyek többé vagy kevésbé összefüggnek azokkal dologi-technikai körülményekkel, amelyek bizonyos mértékben meghatározzák az adott egyén társadalmi helyzetét. A kategoriális helyzetfelfogás leg-

főbb problémájának azt tekintettük, hogy nem tudhatjuk, mi az a lényegi közös szempont, amely alapján a tulajdonnal való rendelkezés, a szakképzettség, a foglalkozás és a beosztás, a nemi hovatartozás stb. egyaránt jellemezheti a társadalmi helyzetet. Az általunk képviselt felfogásban ez a közös szempont az érdekekre és az erőkre, valamint a társadalmi viszonyokra mint érdekviszonyokra és erőviszonyokra, és e létezőkkel összefüggésben a fogalmaink szerinti társadalmi helyzetekre való vonatkozásuk azáltal, hogy az előbb említett vonatkozásokban bizonyos mértékben meghatározzák a társadalmi helyzetet.

A tizedik fejezetben (2.2Ab), a társadalmi viszonyok meghatározottságát elemezve hangsúlyoztuk, hogy végső soron egy intézményrendszer egésze befolyásolja azt, hogy egy adott intézmény milyen társadalmi viszonyok létrehozásához járul hozzá. Következésképpen:

- Végső soron, többé vagy kevésbé az adott intézményrendszer egésze hatással van arra, hogy egy adott intézmény vagy intézményes szabály az adott egyén számára milyen társadalmi helyzet létrehozásához járul hozzá.

Ez azt is jelenti, hogy egy adott társadalmi intézmény alakítása révén a társadalmi helyzet csupán bizonyos korlátok között alakítható, ha egyáltalán alakítható. Az is előfordulhat, hogy az intézményrendszer egyik intézményének a megváltoztatása vagy új intézmény életbe léptetése más értelemben alakítja át a társadalmi helyzetet, mint ahogyan azt az adott intézménytől önmagában véve várni lehetett volna.

Végül arra mutatunk rá – a társadalmi viszonyok történeti meghatározottságával összefüggésben –, hogy a társadalmi helyzet történetileg is meghatározott.

- Az adott egyén jelenlegi társadalmi helyzetét történetileg meghatározták egyrészt azok a körülmények, amelyek történetileg meghatározták az adott egyén számára jelentős társadalmi viszonyokat létrehozó intézményeket; másrészt azok a körülmények, amelyek meghatározták az adott egyén társadalmi életútját.

A társadalmi helyzetet az adott időszakban érvényes intézmények határozzák meg, de a tizedik fejezetben (2.2Ab) hangsúlyoztuk, hogy a ma fennálló társadalmi intézmények tulajdonképpen egy olyan társadalmi folyamat eredményeként jöttek létre, amelyet alapvetően a múltbeli társadalmi viszonyok (és/vagy más természetű tényezők) határoztak meg. Az egyén mai társadalmi helyzete ugyanakkor bizonyos értelemben az adott egyén társadalmi életútjának az eredménye. Az egyén életútja nagyrészt tőle függetlenül létező tényezők által meghatározott, de – ahogyan erre fentebb utaltunk – az egyén bizonyos mértékben szándékosan is befolyásolhatja saját életútját, és ezáltal bizonyos mértékben szándékosan is megváltoztathatja társadalmi helyzetét.

C) A társadalmi állapot fogalma

Bár a társadalmi helyzet (position), illetve a társadalmi állapot (status) fogalmát a különböző szemléletmódok képviselői egymástól nagyon eltérő értelemben határozzák meg a szociológiaelméleti irodalomban, e fogalmakban vagy e fogalmak között nem tesznek különbséget ahhoz hasonló értelemben, amilyen értelemben mi meghatároztuk a társadalmi helyzet fogalmát és amilyen értelemben ehhez képest a következőkben meghatározzuk a társadalmi állapot fogalmát.

Korábban (1.2Ba) láttuk, hogy felfogásunk szerint a társadalmi helyzet fogalma olyan viszonyszerű fogalom, amely a tényszerű társadalmi viszonyok, illetve e viszonyokban elfoglalt helyzet kifejezésére szolgál; és amely a társadalmi jelenségek magyarázatában e jelenségek meghatározó tényezőjeként, illetve okaként szerepelhet. A társadalmi állapot fogalma viszont jelenségszerű fogalom, amely közvetlenül jelenségnek tekintett valóságos létezőt fejez ki.

A társadalmi állapot fogalmát az érdekérvényesítés mértékének a fogalmával összefüggésben határozzuk meg. Először tehát röviden azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy mit értünk az érdekérvényesítés mértékén.

- Az *érdekérvényesítés mértékén* azt értjük, hogy milyen mértékben valósultak vagy valósulnak meg az adott egyén érdekei, adott érdekek vagy az érdekek adott összetevői vonatkozásában.

Az érdekérvényesítés mértékéről nemcsak egyének, hanem bizonyos értelemben társadalmi csoportok esetében is beszélhetünk, amennyiben társadalmi csoportok az érdekek szubjektumai. A következőkben azonban még csak egyénekre gondolunk akkor, amikor az érdekérvényesítés mértékéről és társadalmi állapotról beszélünk. Majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy társadalmi csoportok milyen értelemben képezhetik az érdekek szubjektumait, és ezzel összefüggésben mit értünk az érdekérvényesítés mértékén és a társadalmi állapoton a társadalmi csoportok mint szubjektumok esetében.

A hetedik fejezetben (2. alfejezetben) adott meghatározásunk szerint – röviden fogalmazva – az érdek olyan cselekvési lehetőségek hálózata, amelyek a szubjektum közvetlen szükségletkielégítéséhez teremthetik meg a társadalmi előfeltételeket, illetve a társadalmi javakat. Tehát az érdekérvényesítés mértékének a fogalma az adott érdekek vonatkozásában egyrészt kifejezi, hogy a szóban forgó egyénnek milyen mértékben állnak rendelkezésére a társadalmi javak. Másrészt kifejezi, hogy a rendelkezésre álló társadalmi javak megteremtése vagy megszerzése az adott szubjektum részéről milyen mértékű ráfordítást igényelt vagy igényel. Pontosabban fogalmazva, az utóbbi vonatkozásban kifejezi, hogy a rendelkezésre álló társadalmi javak megteremtése vagy megszerzése az adott szubjektum részéről milyen mértékű közvetlen ráfordítást igényelt vagy igényel, mivel a közvetett ráfordítás a rendelkezésre álló társadalmi javakban eleve kifejeződik azáltal, hogy azokat csökkenti.

Az érdekérvényesítés mértékében megjelennek egyrészt az adott egyén társadalmi cselekvéseinek – érdekmotivált cselekvéseinek és esetleg társadalmi kényszermotivált cselekvéseinek – az adott szubjektumra vonatkozó következményei, mivel e cselekvések a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek, végső soron a társadalmi javaknak a megteremtésére és/vagy megőrzésére irányulnak. Másrészt, az érdekérvényesítés mértékében mások társadalmi hatásai, mások cselekvéseinek olyan következményei is megjelennek, amelyek érintik az adott egyén érdekeit.

Az érdekérvényesítés mértékéről mindig egy adott társadalmi folyamat és adott érdekek, illetve az érdekek adott összetevői vonatkozásában beszélhetünk. Az érdekérvényesítés mértékét vizsgálhatjuk az adott egyén érdekein belül egy bizonyos érdek vagy egy bizonyos érdekösszetevő vonatkozásában is; az érdekérvényesítés mértékét azonban vizsgálhatjuk átfogóan is, az adott egyén érdekeit egészében figyelembe véve, és erre vonatkozik a társadalmi állapot fogalma.

- *Társadalmi állapotnak* nevezzük általában az érdekérvényesítés mértékét, az adott társadalmi csoportban vagy társadalmi életszférában az egyén érdekeinek egészét figyelembe véve és mások érdekei érvényesülésének a mértékéhez viszonyítva.

A társadalmi állapot fogalma átfogóan fejezi ki a társadalomban vagy a társadalmi élet adott területén és az egyének adott körében az érdekérvényesítés mértékét, más egyénekhez viszonyítva. Az adott fogalom egyrészt kifejezi, hogy az adott egyénnek milyen mértékben állnak a rendelkezésére a társadalmi javak, attól függetlenül, hogy ezek a javak mikor váltak a szubjektum számára felhasználhatókká. Másrészt kifejezi, hogy a rendelkezésre álló társadalmi javak megteremtése vagy megszerzése az adott szubjektum részéről milyen mértékű közvetlen ráfordítást igényelt vagy igényel. Tehát a társadalmi állapot annál kedvezőbb, egyfelől az adott szubjektumnak minél inkább rendelkezésére állnak a társadalmi javak, másfelől ezen javak megteremtése vagy megszerzése az adott szubjektum részéről minél kevesebb közvetlen ráfordítást igényelt vagy igényel.

Például a munkahelyi szervezetben az alkalmazottak társadalmi állapotát főleg az mutatja, hogy mennyit keresnek. Azonban a társadalmi állapot pontosabb felmérésében nemcsak azt kell figyelembe vennünk, hogy az egyes egyéneknek mennyi a keresete, hanem például azt is, hogy az adott keresetet az egyes egyének mennyire fárasztó munkával és az egészségre milyen mértékben káros munkakörülmények között érik el. Az egyetemen a hallgatók társadalmi állapotát tulajdonképpen az mutatja, hogy mennyi tanulással milyen tanulmányi eredményeket érnek el. Az állami társadalom szintjén a társadalmi állapot összetevőiként a többi között figyelembe vehetjük, hogy az egyes egyéneknek, illetve az egyének bizonyos csoportjainak különböző a jövedelmük, eltérőek a lakáskörülményeik, a tartós fogyasztási cikkekkel, kommunális létesítményekkel való ellátottságuk stb., és mindezt mennyi munkával érték, illetve érik el.

Az adott egyén társadalmi állapotát az egyének adott körében mások társadalmi állapotához mérten értelmezzük; pontosabban fogalmazva, az adott egyén

társadalmi állapota azt fejezi ki, hogy az adott egyén általában milyen mértékben érvényesíti az érdekét, illetve az adott egyénnek milyen mértékben állnak rendelkezésére a társadalmi javak ahhoz képest, hogy az egyének adott körében mások általában milyen mértékben érvényesítik az érdekeiket, illetve másoknak milyen mértékben állnak rendelkezésére a társadalmi javak.

Végül ismét hangsúlyozzuk, hogy ebben a felfogásban a társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalma között igen lényeges különbség van. A társadalmi helyzet a társadalmi viszonyok rendszerében elfoglalt helyzet, és elemi alkotórészeit formailag cselekvési lehetőségek és cselekvési képességek alkotják. A társadalmi állapot elemi alkotórészeit viszont formailag dolgok és állapotok képezik, és adott egyén állapotát csupán mennyiségileg viszonyíthatjuk mások társadalmi állapotához.

1.3. A társadalmi helyzet típusai és a társadalmi állapotok

A) A társadalmi helyzet tipizálásának szempontjai

Korábban (1.2Ba) említettük, hogy az adott egyén társadalmi helyzetét vizsgálhatjuk egy adott társadalmi csoporton belül, az adott csoporton belüli társadalmi viszonyok rendszerében; de vizsgálhatjuk a társadalmi élet adott szféráján belül vagy az egyének szűkebb körében is. A következőkben, a társadalmi helyzet tipizálása során egy adott társadalmi csoporton belül vizsgáljuk az egyének társadalmi helyzetét; azonban a szóban forgó tipizálást alkalmazhatjuk az előbb említett más vonatkozásokban is. Az adott társadalmi csoport lehet például az állami (nemzeti) társadalom, lehet egy szervezet vagy egy település.[35]

A valóságos társadalmi helyzetek általában nehezen ismerhetők meg a maguk összetettségükben, de tipizálásukkal rávilágíthatunk a valóságos helyzetek legfőbb vonásaira. A társadalmi viszonyok két lényegi összetevőjének megfelelően korábban (1.2Ba) megkülönböztettük a társadalmi helyzet két fő összetevőjét: (l) az érdekviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet és (2) a társadalmi erőviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet. A következőkben tehát e két összetevő, az adott szubjektum érdekviszonyai és erőviszonyai szempontjából tipizáljuk a társadalmi helyzeteket, ahogyan azt a 11.2. táblázatban szemléltetjük.

A társadalmi helyzetek a válóságban általában igen összetettek, és egy adott egyén feltárt társadalmi helyzete különböző lehet attól függően, hogy mely más egyénekhez és csoportokhoz fűződő társadalmi viszonyait vesszük figyelembe. Ahhoz tehát, hogy logikailag lehetőleg ellentmondásmentes ideáltípusokhoz jus-

[35] Az adott tipizálást átvitt értelemben (jelentős elméleti engedmények árán) globális, illetve nemzetközi szinten, az országok közötti társadalmi viszonyokban az egyes országok társadalmi helyzeteinek a meghatározására is használhatjuk (részben a centrum-periféria megkülönböztetés helyett).

sunk, a tipizálás során ki kell emelnünk egy adott egyént vagy csoportot, illetve egy tipikus helyzetet, amelyhez fűződő társadalmi viszonyokat figyelembe véve tipizáljuk a valóságban nagyon változatos helyzeteket.

Ha a tipizálás során elvileg ki kell emelnünk egy adott egyént vagy csoportot, illetve egy tipikus helyzetet, a valóságra tekintettel olyan egyént vagy csoportot érdemes kiemelnünk, akihez vagy amelyhez fűződő társadalmi viszonyok a legjelentősebbek az adott társadalomban. Ezért az adott társadalomban hatalommal rendelkező, illetve hatalmi helyzetben lévő egyéneket emeljük ki.

- A hatalmi helyzetet kiemelve vonatkoztatási helyzetként, a különböző társadalmi helyzeteket a társadalmi helyzet két összetevője szempontjából, egyrészt a hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő erőviszonyok, másrészt a hozzájuk fűződő érdekviszonyok szempontjából tipizáljuk.

Az adott társadalmi csoportban a hatalommal rendelkezőkhöz, azaz a hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő viszonyok kiemelését egyrészt az indokolja, hogy egy adott egyén közvetlen társadalmi viszonyai közül azok a leglényegesebbek, amelyek a hatalommal rendelkező egyénhez vagy csoporthoz fűződnek. Másrészt, a tizedik fejezetben (3.1B) említettük, hogy a viszonylag kis erőkkel rendelkező egyének és csoportok közötti társadalmi viszonyokat tekintve, a közvetlen viszonyokhoz képest gyakran még jelentősebbek azok a közvetett társadalmi viszonyok, amelyeket a hatalommal rendelkező egyénhez vagy csoporthoz fűződő viszonyaik közvetítenek. Harmadrészt, majd később (1.3C) rámutatunk arra, hogy a hatalommal rendelkező egyén vagy egyének kiemelésével olyan típusokat határozhatunk meg, amelyek közül egyes típusok segítségével a mérsékelten egyenlőtlen és a viszonylag kiegyenlített erőviszonyokkal jellemezhető társadalmi viszonyokon belüli társadalmi helyzeteket is kifejezhetjük.

Az előbb említett társadalmi viszonyok metszéspontjai jelölik tehát ki a tipikus társadalmi helyzeteket. Hangsúlyozzuk azonban, hogy ezek a helyzetek ideáltípusok, amelyek a valóságos viszonyok között általában nem tisztán fordulnak elő; a tipizálás során jelentős mértékben leszűkítjük azokat a valóságos társadalmi viszonyokat, amelyeket kifejezetten figyelembe veszünk. A társadalmi helyzetek tipizálása mégis hatékony eljárás a társadalmi valóság megismerésében, mivel egyrészt ezáltal teremthetünk áttekinthető rendet a valóságban tapasztalható társadalmi helyzetek sokféleségében; másrészt ezáltal világíthatunk rá a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek működésére vonatkozó bizonyos törvényszerűségekre. Majd később (1.3C) röviden foglalkozunk azzal a kérdéssel is, hogy ezek a típusok a valóság empirikus kutatásában általában nem ilyen mértékben idealizáltan, hanem a tipizálás szempontjait bizonyos mértékben feloldva és kiterjesztve alkalmazhatók.

A fentebb hivatkozott táblázat szerint a tipizálás egyik szempontját a hatalommal rendelkező egyénhez vagy csoporthoz fűződő társadalmi erőviszonyok képezik, megkülönböztetve a kiegyenlített erőviszonyokat, a mérsékelten egyenlőtlen erőviszonyokat és a nagymértékben egyenlőtlen erőviszonyokat, illetve a hatalmi

viszonyokat, ahogyan azt az erőviszonyok tárgyalásánál, a nyolcadik fejezetben (4.3Bd) láthattuk. Leegyszerűsítve, kevésbé pontosan úgy is fogalmazhatunk, hogy ebből a szempontból megkülönböztetjük a nagy, a közepes és a kis erőkkel rendelkező egyéneket.

A másik szempontot a hatalommal rendelkezőkhöz fűződő érdekviszonyok képezik, tiszta típusokként megkülönböztetve egyrészt az érdekazonosságot és az érdekegybeesést, másrészt az érdekellentétet (és a kényszerű ellentétet). Az érdekviszonyok e típusaival a hetedik fejezetben (4.2) foglalkoztunk; az érdekviszonyok tiszta típusain túl azonban itt megkülönböztetjük az ambivalens érdekviszonyokat is. *Ambivalens érdekviszonyokról* akkor beszélünk, ha két fél között az érdekek hasonló mértékben azonosak vagy egybeesnek, mint amilyen mértékben ellentétesek, vagy ha az érdekviszonyok diffúzak. Ezt a vegyes típust azért tesszük be a tiszta típusok közé, hogy ezáltal közelebb kerüljünk a valóságos érdekviszonyokhoz, ahol gyakran találunk olyan viszonyokat, amelyek a legközelebb ehhez a vegyes típushoz állnak.

A valóságban az érdekek és az érdekviszonyok meglehetősen összetettek, és két fél között az érdekviszonyok lehetnek bizonyos vonatkozásokban azonossági vagy egybeesési viszonyok, más vonatkozásokban ellentétes viszonyok, ismét más vonatkozásokban ambivalens viszonyok. A tipizálás során elvileg feltételezzük, hogy az egyének az érdekviszonyok szerint egyértelműen besorolhatók a tipikus helyzetekbe. Azonban esetenként majd utalunk arra, hogy ehhez képest a valóságos érdekviszonyok összetettebbek, és ezt figyelembe véve majd árnyaljuk az arra vonatkozó következtetésünket, hogy az adott társadalmi helyzetből az egyének milyen mértékben érvényesíthetik érdekeiket és milyen társadalmi állapotot érhetnek el.

A tizedik fejezetben (2.1Ab) különbséget tettünk a teljes társadalmi viszonyok és a részleges társadalmi viszonyok között. A teljes társadalmi viszonyokban érdekviszonyok és erőviszonyok egyaránt találhatók, a részleges társadalmi viszonyokban vagy csak érdekviszonyok, vagy csak erőviszonyok fűzik össze az egyéneket vagy csoportokat. A tipizálás során a részleges társadalmi viszonyokra való tekintettel különböztetjük meg a semleges erőviszonyokat és a semleges érdekviszonyokat, és az e viszonyokban elfoglalt társadalmi helyzeteket.

A *semleges erőviszonyok* mint erőviszonyok nem értelmezhetők, de ez a kategória teszi lehetővé, hogy azokat az egyéneket és csoportokat is besoroljuk valahová, akiket erőviszonyok nem fűznek a hatalmi helyzetben lévőkhöz, illetve egyáltalán másokhoz, de érdekviszonyok találhatók közöttük. Hasonló meggondolásból vettük fel a *semleges érdekviszonyokat* is a modellbe, az érdekviszonyokkal nem párosuló erőviszonyok figyelembevételéhez. Minket azonban tulajdonképpen a teljes társadalmi viszonyokban kialakult társadalmi helyzetek érdekelnek, ezért érdemben ezekkel a típusokkal foglalkozunk.

Az előző alfejezetben (1.2C) hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalma között igen lényeges különbség van. Ezzel összefüggésben fontos, hogy világosan lássuk a különbséget a társadalmi helyzet összetevői és a

Hatalommal rendelkezőkhöz fűződő erőviszonyok	**Hatalommal rendelkezőkhöz fűződő érdekviszonyok**			Semleges érdekviszony
	Érdekazonosság, érdekegybeesés	Ambivalens érdekviszony	Érdekellentét, kényszerű ellentét	
Kiegyenlített	*Hatalmi helyzet*	*Erős tolerált helyzet*	*Riválisi helyzet*	*Szélső helyzetek*
Mérsékelten egyenlőtlen	*Támogatott helyzet*	*Közepes tolerált helyzet*	*Korlátozott helyzet*	
Nagymértékben egyenlőtlen	*Pártolt helyzet*	*Gyenge tolerált helyzet*	*Kiszolgáltatott helyzet*	
Semleges erőviszony	*Párhuzamos helyzetek*			*Semleges helyzet*

11.2. táblázat: A társadalmi helyzet típusai

társadalmi helyzet következményei között. A társadalmi helyzet két fő összetevője az érdekviszonyokban elfoglalt helyzet és az erőviszonyokban elfoglalt helyzet, és e két összetevő szempontjából tipizáljuk a társadalmi helyzeteket. Az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot viszont a társadalmi helyzet következményének tekintjük. A *társadalmi állapot típusaiként* megkülönböztetjük (1) a nagyon rossz, (2) a viszonylag rossz, (3) a közepes, (4) a viszonylag jó, és (5) a nagyon jó vagy kiváló állapotot.

- A társadalmi helyzet – szükségszerűen vagy bizonyos valószínűséggel – meghatározza az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot. A tipikus társadalmi helyzetek által meghatározottan az adott társadalmi helyzetben lévő egyének bizonyos mértékben érvényesítik érdekeiket és jobb vagy rosszabb társadalmi állapotot érnek el.

A társadalmi helyzetek tipizálása során majd rámutatunk a társadalmi helyzet és a társadalmi állapot közötti összefüggésre, amelyet a 11.3. táblázatban szemléltetünk. Majd később (3.1B) foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a társadalmi helyzet elvileg milyen vonatkozásokban határozza meg okságilag, illetve szükségszerűen, és milyen vonatkozásokban csak bizonyos valószínűséggel az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot.

A következő alfejezetben (1.3B) tehát egyrészt meghatározzuk a tipikus társadalmi helyzeteket, másrészt rámutatunk arra, hogy az egyes tipikus helyzetek milyen mértékben segítik elő az érdekek érvényesítését és milyen társadalmi állapotok elérését teszik aktuálisan lehetővé. Majd a fejezet harmadik részében foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a társadalmi helyzet milyen más meghatározó

tényezőkkel összefüggésben határozza meg az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot.

Társadalmi helyzet	**Érdekérvényesítés mértéke Társadalmi állapot**
Hatalmi helyzet	*Kiemelkedő mértékű érdekérvényesítés; Nagyon jó állapot*
Támogatott helyzet	*Viszonylag nagymértékű érdekérvényesítés; Viszonylag jó állapot*
Erős tolerált helyzet	
Pártolt helyzet	*Kielégítő mértékű érdekérvényesítés; Közepes állapot*
Közepes tolerált helyzet	
Gyenge tolerált helyzet	*Viszonylag kismértékű érdekérvényesítés; Viszonylag rossz állapot*
Korlátozott helyzet	
Kiszolgáltatott helyzet	*Nagyon kismértékű érdekérvényesítés; Nagyon rossz állapot*
Rivális helyzet	*Kielégítő vagy viszonylag nagymértékű érdekérvényesítés; Közepes vagy viszonylag jó állapot*

11.3. táblázat: A társadalmi helyzet és a társadalmi állapot közötti összefüggés

Ebben a fejezetben (1.1Ba) is utaltunk arra, hogy a konfliktuselméleti felfogás szerint a társadalmi jelenségek (mint konfliktusok) kutatásában az első feladat az erő (power) és a hatalom (authority) eloszlása szerinti társadalmi helyzetek, azaz a hatalmi vagy domináns és az alávetett helyzetek meghatározása. (Dahrendorf 1976: 165-166; Rex 1961: 122) Tehát a társadalmi helyzet tipizálására vonatkozó felfogásunk a tekintetben hasonló a konfliktuselméleti felfogáshoz, hogy felfogásunk szerint a társadalmi helyzetek tipizálása során először a hatalmi helyzetet kell meghatároznunk, és a hatalmi helyzethez képest határozzuk meg a többi tipikus helyzetet. Más vonatkozásokban azonban az itt képviselt felfogás lényegesen különbözik a konfliktuselméleti felfogástól.

A szóban forgó két felfogás között elvileg nem jelentős, inkább csak az empirikus alkalmazhatóság szempontjából jelentős különbség az, hogy mi az erőviszonyok szerint nem két, hanem három kategóriát különböztetünk meg

egymástól. Azonban elvileg is jelentős különbség van a két felfogás között az érdekviszonyok figyelembevétele vonatkozásában. A konfliktuselméletek képviselői ugyanis igen nagy mértékben leegyszerűsítik a valóságos érdekviszonyokat, amikor tulajdonképpen csak egy szempontból, az erőviszonyokat figyelembe véve különböztetik meg a polarizált társadalmi helyzeteket, amelyekhez eleve ellentétes érdekviszonyokat rendelnek hozzá. Ezzel szemben mi, jóllehet a tipizálás során idealizálva, de érdemben figyelembe vesszük a valóságos érdekviszonyok összetettségét. A legfőbb különbség a két felfogás között az, amelyre már korábban (1.2Ba), a társadalmi helyzet fogalmának a tárgyalása kapcsán is utaltunk; nevezetesen az, hogy a társadalmi helyzetekre és a társadalmi helyzetek típusaira vonatkozó felfogásunk egy átfogó és részletesen kidolgozott társadalomelméletbe illeszkedik. Az intézményes szociológia elméletében a társadalmi erő, a hatalom és az érdek kifejezések jelentősen más fogalmakat jelölnek, mint a konfliktuselméletekben; és elvileg részletes elemzés után jutottunk el a társadalmi helyzet fogalmának a meghatározásához, és ezzel összefüggésben a társadalmi helyzetek szóban forgó tipizálásához.[36]

B) A társadalmi helyzet fő típusai

a) A hatalmi társadalmi helyzet

Mint már említettük, a társadalmi helyzetek tipizálásának a vonatkoztatási pontját a hatalommal rendelkező, illetve a hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport képezi; tehát mindenekelőtt a hatalmi helyzetet kell meghatároznunk.

- A *hatalmi helyzetben* lévő egyén vagy csoport az adott társadalmi csoportban összességében kiemelkedő mértékű erővel, és az egyének nagy részével szemben hatalommal rendelkezik. Ha több egyén van hatalmi helyzetben, a hatalmi helyzetben lévő egyének közötti erőviszonyok kiegyenlítettek, és elvileg azonossági társadalmi viszonyok fűzik őket össze.

A hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport az adott társadalmi csoportban összességében kiemelkedő mértékű erővel, illetve kiemelkedő mértékű manifeszt társadalmi tőkével rendelkezik. Az összességében kiemelkedő mértékű erővel összefüggésben, a hatalmi helyzetben lévők az adott társadalmi csoport tagjainak a nagy részével, esetleg döntő többségével szemben hatalommal rendelkeznek. Azonban a hatalmi helyzet nem feltétlenül jelenti azt, hogy az adott helyzetben lé-

[36] Itt is megjegyzem, hogy a kutatás folyamata és az adott elmélet kifejtése általában nagyrészt nem fedi egymást; a kutatás folyamatában a gondolatok nagyrészt nem úgy merülnek fel, ahogyan az elmélet kifejtésében ezek a gondolatok egymáshoz kapcsolódnak. Nem a kutatási folyamatban, hanem az elmélet részletes kifejtésében jutottam el ily módon a társadalmi helyzetek szóban forgó tipizálásához. Valójában a nyolcvanas évek elején, empirikus üzemszociológiai kutatásaimban kezdtem használni a szóban forgó tipizálást, még mielőtt azt elméletileg kielégítő mértékben megalapoztam volna.

vők az adott társadalmi csoportban valamennyi más egyénnel és csoporttal szemben hatalommal rendelkeznek. A hatalom is lehet részleges, nem szükségképpen terjed ki a vizsgált egyének, illetve csoportok teljes körére.

Ha több egyén van hatalmi helyzetben, az adott egyéneknek erejük és hatalmuk gyakorlásához képeseknek kell lenniük a társadalmi együttműködésre. Ennek előfeltételeként a hatalmi helyzet fontos ismertetőjegye, hogy a hatalmi helyzetben lévő egyéneket társadalmi kapcsolatok fűzik össze. Ezek a kapcsolatok elvileg szoros társadalmi kapcsolatok, amelyek az azonossági társadalmi viszonyok tudati és normatív megfelelői; és az adott viszonyok és kapcsolatok rendszeres társadalmi együttműködést határoznak meg a felek között. Az intézményes szociológia elméletének engedményes szintjén vehetjük figyelembe azt, hogy valójában laza, partneri társadalmi kapcsolatok is összeköthetik a hatalmi helyzetben lévő egyéneket. Az utóbbi esetben a szándékosan pozitív társadalmi hatások és -kölcsönhatások alkalomszerűek az egyének között, a társadalmi kapcsolatok adott érdekek érvényesítésére aktualizálódnak.

A tizedik fejezetben (3.3B) említettük, hogy azonossági társadalmi viszonyok és szoros társadalmi kapcsolatok a társadalmi egyesülésben, laza társadalmi kapcsolatok a társadalmi hálózatban találhatók az egyének között. Tehát ha több egyén van hatalmi helyzetben, a hatalmi helyzetben lévő egyének társadalmi egyesülést vagy – engedményes szinten figyelembe véve – társadalmi hálózatot alkotnak. A valóság azonban gyakran annál is összetettebb, mint amelyet engedményes szinten kifejezetten figyelembe veszünk; ezzel a kérdéssel majd később (1.3C) foglalkozunk.

A társadalmi helyzetek tipizálás során empirikus vonatkozásban felmerülő első kérdés tehát az, hogy található-e olyan egyén vagy csoport a vizsgált egyének, illetve csoportok körében, amely összességében kiemelkedő mértékű erővel és az egyének nagy részével szemben hatalommal rendelkezik, azaz amely hatalmi helyzetben van. Hatalommal rendelkező egyén vagy csoport a valóságban szinte minden társadalmi csoportban, illetve társadalomban kialakul, nagyrészt a tulajdonviszonyokkal és a munkamegosztási viszonyokkal összefüggésben. Egyes szerzők azt hangsúlyozzák, hogy viszonylag összetett munkamegosztási viszonyok között a feladatok meghatározásának és összehangolásának a szükségessége eleve magával vonja a hatalom, és ezáltal a hatalmi helyzet kialakulását. (Engels 1983; Dahrendorf 1976: 299; Wrong 1979: 248-249; Vanfossen 1979: 142) Például Dahrendorf szerint a hatalom minden, általa kényszerűen összehangolt társulásnak nevezett társadalmi szerveződésben jelen van. Felfogása szerint a hatalom olyan általános jellemzője az emberi együttélésnek, mint maga a társadalom. (Dahrendorf 1976: 167-168)

Felfogásunk szerint minden viszonylag nagy létszámú társadalmi csoportban létrejön hatalom és hatalmi helyzet, de kisebb társadalmi csoportokban az erőviszonyok lehetnek viszonylag kiegyenlítettek is, azaz viszonylag kisebb társadalmi csoportokban nem feltétlenül jön létre hatalom és hatalmi helyzet. A tipizálás so-

rán azonban eleve feltételezzük, hogy az adott társadalmi csoportban található olyan egyén vagy csoport, amely hatalmi helyzetben van.

- Az adott helyzet következményeként a hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport általában véve kiemelkedő mértékben érvényesíti érdekeit és kiváló társadalmi állapotot ér el.

A 11.2. ábrán egy példát mutatunk a kereseti állapotok mint társadalmi állapotok alakulására, amelyet egy régebbi üzemszociológiai kutatásból merítettünk.[37] Láthatjuk, hogy a hatalmi helyzetben lévő munkások kiváló kereseti állapotot értek el, azaz elfogadható mennyiségű munkával igen sokat kerestek. A kutatást a nyolcvanas évek közepén végeztem, és akkor a hatalmi helyzetben lévő munkások átlagos havi keresete nyolc ezer forint körül volt, a kiszolgáltatott helyzetben lévő munkások keresete két ezer forint körül volt. A hatalmi helyzetben lévő munkások kereseti állapota, 0-tól 5-ig terjedő skálán mérve, 4,86 volt.

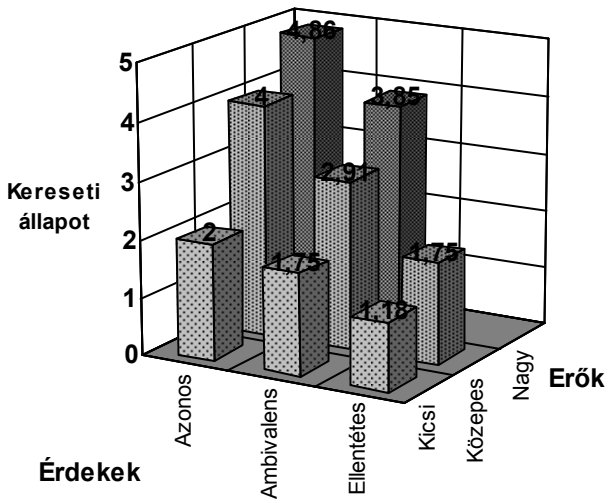

11.2. ábra: Üzemi példa a társadalmi helyzet és a társadalmi állapot közötti összefüggésre.

A különböző társadalmi szervezetekben, például vállalatokban, hivatalokban, általában a felső vezetői kör van hatalmi helyzetben. Az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén megközelítőleg azok az egyének és csoportok vannak hatalmi helyzetben, amelyeket az elitelméletekben és az elitkutatásokban erő-elitnek (power elite), illetve hatalmi elitnek neveznek (lásd pl.: Mills 1972; Szalai 2001).

[37] Az adott kutatást a miskolci Diósgyőri Gépgyár Szivattyúgyártó gyáregységének a Forgácsoló üzemében végeztem, a vizsgált időszak az 1983-as év volt. Arról a kutatásról van szó, amelynek az érdekekre vonatkozó részét publikáltam. (Farkas 2011B)

b) A kiszolgáltatott és a korlátozott helyzet

A következő típusként a kiszolgáltatott társadalmi helyzetet határozzuk meg, amely a hatalmi helyzethez képest az egyenlőtlenségek szempontjából a másik pólust képviseli.

- A *kiszolgáltatott társadalmi helyzetben* lévő egyének kis erőkkel rendelkeznek, hatalmi függésben vannak a hatalmi helyzetben lévő egyénnel vagy csoporttal szemben, és érdekeik ellentétesek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel.

Korábban (1.1Ba) utaltunk arra, hogy a konfliktuselmélet képviselőinek a felfogása szerint elsődlegesen az erő eloszlása szempontjából két tipikus társadalmi helyzetet lehet megkülönböztetni: a hatalmi vagy domináns helyzetet és az alávetett helyzetet, és e két tipikus helyzetben lévők érdekei ellentétesek egymással. Az általunk úgynevezett kiszolgáltatott társadalmi helyzet tehát bizonyos értelemben megfelel a konfliktuselmélet szerinti alávetett helyzetnek. Felfogásunk szerint azonban a kiszolgáltatott helyzet csak az egyik jellemző típusa a hatalmi helyzeten kívül lévő egyének és csoportok változatos helyzeteinek, illetve csak az egyik jellemző típusa a kis erőkkel rendelkező, hatalmi függésben lévő egyének helyzeteinek is. A viszonylag kis erőkkel rendelkező egyének érdekei – elvileg és a valóságban – azonosak is lehetnek vagy egybeeshetnek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel; valamint ambivalens érdekviszonyok is létezhetnek a hatalmi helyzetben lévők és a hatalmi függésben lévők között.

- Az adott helyzet következményeként, a kiszolgáltatott helyzetben lévő egyének elvileg nem érvényesíthetik vagy csak nagyon kismértékben érvényesíthetik érdekeiket és nagyon rossz társadalmi állapotban vannak.

Ha az érdekviszonyok tiszta típusait vesszük figyelembe, és tisztán ellentétes érdekviszonyt feltételezünk a hatalmi helyzetben lévők és a kiszolgáltatott helyzetben lévők között, a kiszolgáltatott helyzetben lévők egyáltalán nem érvényesítik érdekeiket. Ha a tipizálásban az alapvető érdekviszonyt emeljük ki, és a valóságra tekintettel megengedjük, hogy az adott egyének érdekei bizonyos vonatkozásokban nem ellentétesek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel, a kiszolgáltatott helyzetben lévők nagyon kismértékben képesek megvalósítani érdekeiket. A kiszolgáltatott helyzetben lévő egyének vagy csoportok a valóságban megközelítőleg annyiban valósíthatják meg érdekeiket, amennyiben ezzel még nem sértik a hatalmi helyzetben lévők érdekeit.

Tehát a valóságban a kiszolgáltatott helyzet sem zárja ki feltétlenül az érdekek részbeni érvényesítését. Általában kiszolgáltatott helyzetben is van tudniillik az érdekérvényesítés mértékének egy olyan küszöbértéke, amely alatt az érdekérvényesítés még nem sérti az adott egyénekkel, illetve csoportokkal szemben hatalommal rendelkezők érdekeit. Például az üzemekben kiszolgáltatott helyzetben lévő munkások a legrosszabb munkaeszközökkel és a legrosszabb munkafelada-

tokon dolgozva is érvényesíthetik bizonyos mértékig érdekeiket, ezzel nemhogy sértve, hanem még szolgálva is a hatalmi helyzetben lévő munkások érdekeit, hiszen mentesítik az utóbbiakat e feladatok elvégzése alól. (Farkas 1987) A korábban (1.3Ba) bemutatott ábrában láthatjuk, hogy az adott üzemben a kiszolgáltatott helyzetben lévő munkások nagyon rossz kereseti állapotot értek el; a kiszolgáltatott helyzetben lévő munkások átlagos havi keresete kétezer forint körül volt, és kereseti állapota 1,18 volt.

Kiszolgáltatott társadalmi helyzetű egyéneket és csoportokat természetesen az állami (nemzeti) társadalom szintjén is találhatunk. A fordulat éve (1949), a kommunista párt hatalomra kerülése után kiszolgáltatott helyzetbe kerültek Magyarországon például a birtokos parasztok és a kisiparosok. A szovjet pártvezetés által kialakított és Magyarországra is kiterjesztett társadalmi intézmények ugyanis a felső pártvezetés érdekévé tették az államosítást, a szövetkezetesítést, a nehézipar kiemelt fejlesztését stb., és ennek következtében azt is, hogy a parasztokat és a kisiparosokat megfosszák termelési eszközeiktől, ami ellentétes volt az utóbbiak érdekeivel. A rendszerváltás után nagyrészt szintén kiszolgáltatott társadalmi helyzetbe kerültek például a termelőszövetkezeti tagok. A szövetkezetek átalakulására vonatkozó törvények a szövetkezeteken belül kialakult társadalmi intézményekkel összefonódva ugyanis olyan helyzetbe juttatták a szövetkezetek vezetőit, amely lehetővé tette számukra a tagság vagyonának komolytalan árakon történő felvásárlását és kimentését, és a vagyon elosztásából a tagság tulajdonképpeni kizárását. Ezáltal a szövetkezeti tagok nagy részét megfosztották nemcsak a munkahelyüktől, hanem tulajdonképpen vagyonrészüktől is.

Általában kiszolgáltatott helyzetben vannak azok a munkaerő iránti keresletthez viszonyítva fölös munkaképes egyének, akiknek a munkavégző képességére és munkájára nincs szükségük a hatalmi helyzetben lévő munkaadóknak; de a munkavállalók nagy része is lehet kiszolgáltatott helyzetben. Szalai Erzsébet szerint a kapitalista magyar társadalom és ezen belül a munkavállalók nagy csoportjai jóval „kiszolgáltatottabb" helyzetben vannak, mint az államszocializmus klasszikus korszakában voltak; és itt a kiszolgáltatott helyzet kifejezésen érthetjük az adott kifejezéssel jelölt és általunk meghatározott fogalmat is. (Szalai 2001: 240)

A korlátozott helyzet az érdekviszonyok szempontjából hasonló a kiszolgáltatott helyzethez, de az erőviszonyok szempontjából kedvezőbb helyzet. A *korlátozott társadalmi helyzetben* lévő egyének közepes erőkkel rendelkeznek a hatalmi helyzetben lévő egyénnel vagy csoporttal szemben, és érdekeik ellentétesek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel.

A hatalmi helyzetben lévők és a korlátozott helyzetben lévők közötti erőviszonyok mérsékelten egyenlőtlenek, az előbbiek általában véve nem rendelkeznek egyértelműen hatalommal a korlátozott helyzetben lévőkkel szemben. Korlátozott helyzetből a kiszolgáltatott helyzethez képest viszonylag kedvezőbb aktuális lehe-

tőségek nyílnak az érdekek érvényesítésére. Az adott helyzet következményeként, a korlátozott helyzetben lévő egyének viszonylag kismértékben érvényesítik érdekeiket és viszonylag rossz társadalmi állapotban vannak. A fentebb bemutatott ábrában láthatjuk, hogy az adott üzemben a korlátozott helyzetben lévő munkások kereseti állapota 1,75 volt.

c) A pártolt és a támogatott helyzet

A pártolt helyzet az erőviszonyok szempontjából hasonló a kiszolgáltatott helyzethez, de az érdekviszonyok szempontjából lényegesen különbözik a kiszolgáltatott helyzettől.

- A *pártolt társadalmi helyzetben* lévő egyének kis erőkkel rendelkeznek, hatalmi függésben vannak a hatalmi helyzetben lévő egyénnel vagy csoporttal szemben, és érdekeik azonosak vagy egybeesnek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel.

A széles körben elfogadott felfogás szerint az erők, illetve az erőviszonyok határozzák meg azt, hogy egy adott egyén vagy csoport milyen mértékben érvényesíti érdekeit. Felfogásunk szerint viszont az erőviszonyok és az érdekviszonyok együttesen határozzák meg, azaz a társadalmi helyzet határozza meg az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot.

- A pártolt helyzetben lévő egyének a hatalmi helyzetben lévő egyénhez vagy csoporthoz fűződő azonossági vagy egybeesési érdekviszonyokból eredően kielégítő mértékben érvényesítik érdekeiket és közepes társadalmi állapotban vannak.

A pártolt helyzetben lévő egyének hatása a társadalmi folyamat alakulására csekély, ennek ellenére kielégítő mértékben érvényesítik érdekeiket. Érdekeik érvényesülését ugyanis tulajdonképpen annak köszönhetik, hogy azok azonosak vagy egybeesnek a hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport érdekeivel.

Ha az érdekviszonyok tiszta típusait vesszük figyelembe, és tisztán azonossági vagy egybeesési érdekviszonyt feltételezünk a hatalmi helyzetben lévők és a pártolt helyzetben lévők között, a pártolt helyzetben lévők elvileg ugyanolyan mértékben érvényesítik érdekeiket, mint a hatalmi helyzetben lévők. Ha a tipizálásban az alapvető érdekviszonyt emeljük ki, és a valóságra tekintettel megengedjük, hogy az adott egyének érdekei bizonyos vonatkozásokban nem azonosak vagy nem esnek egybe a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel, a pártolt helyzetben lévők általában kielégítő mértékben érvényesítik érdekeiket és közepes társadalmi állapotban vannak.

A hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport részéről a pártolt helyzetűek érdekei érvényesülésének az elősegítése történhet nem szándékolt módon is, de lehet szándékos is. A hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport egyrészt amikor saját érdekeit megvalósítja, ugyanakkor bizonyos mértékben a pártolt helyzetben

lévő egyének érdekeit is megvalósítja, másrészt többnyire tudatosan is segíti a pártolt helyzetben lévő egyéneket érdekeik érvényesítésében.

- Pártolt helyzet létrejöhet az adott egyének szándékától függetlenül is, de létrejöhet a hatalmi helyzetben lévő fél és a kis erővel rendelkező fél közötti megegyezéssel kialakított társadalmi kapcsolat, különösen – engedményes szinten figyelembe véve – hűségi kapcsolat eredményeképpen is.

Pártolt helyzet létrejöhet a hatalmi helyzetben lévő fél és a pártolt helyzetben lévő fél érdekeinek az egybeesése folytán. Az ilyen pártolt helyzet azonban viszonylag könnyen semmissé válhat. Az érdekviszonyok ugyanis az erőviszonyokhoz képest a valóságban könnyebben változnak, és amennyiben az érdekviszonyok megváltozása megszünteti az érdekegybeesést, a pártolt társadalmi helyzet is semmissé válik, és így a korábban pártolt helyzetűek érdekérvényesítési esélyei jelentősen leromlanak. Ekkor válhat világosabbá a köznapi megismerés szintjén is, hogy az adott egyének érdekeik megfelelő érvényesülését főleg nem saját erőiknek, illetve ebből eredő társadalmi befolyásuknak, hanem a hatalmi helyzetben lévők hatalmának köszönhették.

Pártolt társadalmi helyzet kialakítható szándékosan is, a hatalmi helyzetben lévők és a kis erőkkel rendelkező egyének közötti társadalmi kapcsolatok kialakítása révén, amelyek esetlegesen lehetnek szoros kapcsolatok is, de jellemzően hűségi kapcsolatok, amelyekre az elmélet engedményes szintjén lehetünk tekintettel. Mint ahogyan azt a tizedik fejezetben (3.3B) láttuk, az utóbbi esetben a felek – kifejezetten vagy hallgatólagosan – megállapodnak abban, hogy a hatalmi helyzetben lévő fél meghatározott társadalmi javakhoz segíti hozzá a pártolt egyént, aki ennek ellenében kötelezettséget vállal bizonyos ellenszolgálatokra, a hatalmi helyzetben lévő fél érdekeinek megfelelő magatartásra. A külsőleges hatalom nagyrészt lehetővé teszi, hogy a hatalmi helyzetben lévők tetszésük szerint juttassák hozzá a hatalmi függésben lévő egyéneket olyan javakhoz, amelyek elosztása felett az előbbiek rendelkeznek. Így ezeket a javakat részben hűségi adományokként osztják el, amelyekért viszontszolgálatokat várnak; e javakhoz tehát rendszerint azok az egyének juthatnak hozzá, akik vagy már hűdíjasok, vagy vállalják a hűdíjasságot.

A korábban (1.3Ba) bemutatott ábrában láthatjuk, hogy az adott üzemben a pártolt helyzetben lévő munkások jelentősen jobb (2-es) kereseti állapotot értek el a kiszolgáltatott helyzetben lévő munkásokhoz képest, de az elméleti modellből általában véve ettől jobbra következtethetünk. Az általunk vizsgált másik teljesítménybéres üzemben például azokat a munkásokat soroltuk pártolt helyzetbe, akik pályakezdők lévén igen csekély erőkkel rendelkeztek, de akik a hatalmi helyzetben lévő munkások mellett dolgoztak váltótársként vagy „blokkolótársként", azaz nem feltétlenül ugyanazon a munkagépen, de közös munkaelszámolásban, és ennek révén érdekeik nagyrészt egybeestek. (Farkas 1987) Az állami társadalom szintjén pártolt helyzetben vannak például a hatalmi helyzetben lévő egyének viszonylag kis erőkkel rendelkező közeli hozzátartozói: feleségek, illetve férjek, felnőtt gyerekeik.

A támogatott társadalmi helyzet a hatalmi helyzet és a pártolt helyzet közötti átmeneti helyzetként is értelmezhető; mégis célszerű önálló típusként megkülönböztetni, mert a valóságban jellemző társadalmi helyzetről van szó. A *támogatott társadalmi helyzetben* lévő egyének közepes erőkkel rendelkeznek a hatalmi helyzetben lévő egyénnel vagy csoporttal szemben, és érdekeik azonosak vagy egybeesnek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel.

A szóban forgó helyzet a társadalmi állapot szempontjából is a hatalmi és a pártolt helyzet között helyezkedik el. A támogatott helyzetben lévő egyének – egyrészt közepes erejükből, másrészt a hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő azonossági vagy egybeesési érdekviszonyokból eredően – általában viszonylag nagymértékben érvényesítik érdekeiket és viszonylag jó társadalmi állapotban vannak.

d) A tolerált társadalmi helyzetek

A tolerált társadalmi helyzet az eddig tárgyalt típusokhoz képest az érdekviszonyok szempontjából kevésbé képez tiszta típust; itt a hatalmi helyzetben lévő egyénhez vagy csoporthoz fűződő érdekviszonyok felemásak, ellentmondásosak vagy diffúzak. A tolerált társadalmi helyzetek közül kiemelten a közepes tolerált társadalmi helyzetet határozzuk meg.

- A *közepes tolerált társadalmi helyzetben* lévő egyének közepes erőkkel rendelkeznek a hatalmi helyzetben lévő egyénnel vagy csoporttal szemben, és a hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő érdekviszonyaik ambivalens viszonyok.

A közepes tolerált helyzetben lévők és a hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport közötti érdekviszonyok ellentmondásosak, azaz érdekeik közel annyiban ellentétesek, mint amennyiben feltételezik egymás érvényesülését. Tolerált társadalmi helyzetek jöhetnek létre akkor is, ha az érdekviszonyok diffúzak, ha tehát az adott egyén vagy csoport érdekei sem nem ellentétesek, sem nem esnek egybe a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel.

- A közepes tolerált helyzetű egyének – egyrészt közepes erejükből, másrészt az ambivalens érdekviszonyokból eredően – általában kielégítő mértékben érvényesítik érdekeiket és közepes társadalmi állapotban vannak.

Az úgynevezett tolerált társadalmi helyzetet jellemezheti viszonylag nagy vagy kis társadalmi erő is. Az *erős tolerált társadalmi helyzetben* lévő egyének viszonylag nagy erővel rendelkeznek, a *gyenge tolerált helyzetben* lévő egyének viszonylag kis erővel rendelkeznek a hatalmi helyzetben lévő egyénnel vagy csoporttal szemben, és a hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő érdekviszonyaik ambivalens viszonyok. Az előbbi típusban a hatalmi helyzet és a rivális helyzet, az utóbbi típusban a pártolt helyzet és a kiszolgáltatott helyzet elemei keverednek.

Az erős tolerált helyzetben lévőkkel szemben a hatalmi helyzetben lévőknek nincs hatalma, közöttük az erőviszonyok elvileg kiegyenlítettek, azaz csupán a

kettőjük közötti társadalmi viszonyokat tekintve mindketten erős tolerált helyzetben vannak. Az erős tolerált helyzetűek tehát részben képesek lehetnek a hatalmi helyzetben lévők érdekei ellenére is érvényre juttatni érdekeiket. Azonban a valóságban azok az egyének, akiket erős tolerált helyzetűek közé sorolhatunk, valamivel gyengébb erővel rendelkeznek a hatalmi helyzetben lévőkkel szemben, mint viszont. Az erős tolerált helyzetű egyének – egyrészt viszonylag nagy erejükből, másrészt az ambivalens érdekviszonyokból eredően – elvileg a hatalmi helyzetben lévőkhöz hasonló mértékben érvényesítik érdekeiket és hasonló társadalmi állapotban vannak. Azonban a valóságos viszonyok egészét figyelembe véve, az erős tolerált helyzetben lévők általában viszonylag nagymértékben érvényesítik érdekeiket és viszonylag jó társadalmi állapotban vannak. A gyenge tolerált helyzetű egyének általában viszonylag kismértékben érvényesítik érdekeiket és viszonylag rossz társadalmi állapotban vannak. A gyenge tolerált helyzetben lévők is kielégítő mértékben érvényesíthetik érdekeiknek azokat az összetevőit, amelyek nem ellentétesek, esetleg egybeesnek a hatalmi helyzetet elfoglaló egyének, illetve csoportok érdekeivel.

Az korábban (1.3Ba) bemutatott üzemi példában láthatjuk, hogy az erős tolerált helyzetben lévő munkások 3,85-ös, a közepes tolerált helyzetben lévők 2,91-es, a gyenge tolerált helyzetben lévők 1,75-ös kereseti állapotot értek el. Az adott üzemben közepes tolerált helyzetben voltak például a köszörűgépeken dolgozó munkások. A hatalmi helyzetben lévő munkások ugyanis az esztergályosok és a marósok közül kerültek ki, és az ő érdekeik szempontjából közömbös volt, hogy a köszörűsök milyen mértékben érvényesítik érdekeiket a köszörűgépek, valamint az e gépekhez tartozó munkafeladatok, szerszámok és készülékek elosztása területén. Tolerált társadalmi helyzetbe kerülhetnek például olyan egyének vagy csoportok, akiknek az érdekei bár jórészt ellentétesek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel, de az általuk végzett tevékenység ellátásához az utóbbiaknak szoros érdeke fűződik, és e tevékenységükben az előbbiek nehezen helyettesíthetők. Azaz végső soron a hatalmi helyzetben lévőknek is érdeke, hogy a tolerált helyzetűek érdekei kielégítő mértékben érvényesüljenek, mivel ebben az esetben számíthatnak az utóbbiak megfelelő együttműködési készségére.

Például az egyetemeken az oktatók és hallgatók közötti társadalmi viszonyokban, amelyekben az oktatók hatalommal rendelkeznek, a hallgatók tolerált társadalmi helyzete teremthet legkedvezőbb feltételeket ahhoz, hogy a számonkérésben az érdemjegyek a hallgatók ismereteit tükrözzék. Ha ugyanis az oktatóknak eleve érdekük fűződik a jobb vagy a rosszabb érdemjegy odaítéléséhez, mivel hatalmuk ezt lehetővé teszi, valószínűleg felülértékelik vagy alulértékelik a vizsgázók felkészültségét, attól függően, hogy mi felel meg érdekeiknek. Az egyetemek formális intézményei általában nem is teszik az oktatók érdekévé a jobb vagy rosszabb érdemjegyek odaítélését. Ilyen körülmények között is kialakulhat azonban a hallgatók körében a társadalmi helyzetek differenciáltsága, és így a hallgatók egy része pártolt, más része kiszolgáltatott helyzetbe kerülhet.

Tételezzük fel például, hogy az oktatóknak érdekükben áll az érdemjegyek átlagának meghatározott szinten tartása, az előadásokon az elfogadható részvételi arány biztosítása, jó hírnévre szert tenni az aktívabb hallgatók körében, a hallgatók szűk körében mások számára is látható teljesítmény felmutatása, esetleg követők nevelése stb. Azok a hallgatók, akik hajlandóságot mutatnak arra, hogy az oktatók ezen érdekösszetevőket tükröző elvárásainak megfeleljenek, pártolt társadalmi helyzetben kerülhetnek. Mégpedig azáltal, hogy egy hallgatólagos vagy kifejezett megállapodás jön létre köztük és az oktató között, amelynek értelmében a hallgatók eleget tesznek a fentebb említett elvárásoknak, amely nem feltétlenül foglalja magában a tananyag magas fokú elsajátítását, és cserébe az oktató biztosítja számukra a jó érdemjegyet. Amennyiben ilyen módon a hallgatók jelentős része kerül pártolt helyzetbe, ez magával vonja, hogy egy másik részének kiszolgáltatott helyzetbe kell kerülnie. Amennyiben ugyanis az oktatónak érdekében áll az átlageredmény meghatározott szinten tartása, azoknak a hallgatóknak a körében, akik nem részesei a megállapodásnak, az átlageredménynek alacsonyabbnak kell lennie, mint egyébként – azaz valamennyi hallgató tolerált társadalmi helyzetét feltételezve – lenne. Így a hallgatók egy része kiszolgáltatott helyzetbe kerül, amelyben jó felkészültséggel is kevés eséllyel lehet jó érdemjegyet szerezni.

e) A rivális társadalmi helyzet

A társadalmi helyzet fő típusai között végül a rivális társadalmi helyzetet határozzuk meg, amelynek meghatározása során a legjelentősebb mértékben le kell egyszerűsítenünk a valóságos viszonyokat, és/vagy a legjelentősebb engedményeket kell tennünk a társadalmi viszonyok tiszta típusaihoz képest, az összetett valóságos viszonyokra tekintettel.

- A *rivális társadalmi helyzetben* lévő egyének nagy erőkkel rendelkeznek a hatalmi helyzetben lévő egyénnel vagy csoporttal szemben, köztük és a hatalmi helyzetben lévők között az erőviszonyok kiegyenlítettek, és érdekeik ellentétesek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel.

A rivális helyzetben lévőkkel szemben a hatalmi helyzetben lévőknek nincs hatalma, közöttük az erőviszonyok kiegyenlítettek; azaz csupán a kettőjük közötti társadalmi viszonyokat tekintve mindketten rivális helyzetben vannak. A rivális helyzetben lévők jelentősen rontják egymás érdekérvényesítési lehetőségeit, hiszen egymással szemben jelentős erőkkel rendelkeznek, érdekeik ugyanakkor ellentétesek.

- A rivális helyzetben lévő egyének elvileg a hatalmi helyzetben lévőkhöz hasonló mértékben érvényesítik érdekeiket, és hasonló társadalmi állapotban vannak. A valóságos viszonyok egészét figyelembe véve, a rivális helyzetben lévők általában kielégítő- vagy viszonylag nagymértékben érvényesítik érdekeiket és közepes vagy viszonylag jó társadalmi állapotban vannak.

A tipizálás során elvileg csupán a két fél közötti erőviszonyokat és érdekviszonyokat vesszük figyelembe; és ebben az esetben azt mondhatjuk, hogy a rivális helyzetben lévők a másik rivális helyzetben lévőkhöz hasonló mértékben érvényesítik érdekeiket és hasonló társadalmi állapotban vannak. A valóságban azonban fontos kérdés, hogy az adott egyén vagy csoport milyen erőkkel rendelkezik az úgynevezett hatalmi helyzetben lévő egyénen vagy csoporton túl az adott társadalmi csoport más tagjaival szemben. A valóságos viszonyok egészét figyelembe véve, a rivális helyzetben lévők általában kielégítő- vagy viszonylag nagymértékben érvényesítik érdekeiket és közepes vagy viszonylag jó társadalmi állapotban vannak.

Egy adott társadalmi csoportban a tartós rivális helyzet kevéssé valószínű, rivális helyzetek általában csak rendkívüli körülmények között jönnek létre. Rivális helyzetek jöhetnek létre például vezetői megbízások vagy kinevezések lejárása és az új vezető megbízása vagy kinevezése körüli időszakban. Az intézmények fedezetével rendelkező egyének általában szándékosan alakítanak ki olyan intézményeket, amelyek által létrehozott társadalmi viszonyokban adott egyének, illetve az egyének bizonyos körei hatalommal rendelkeznek, és szándékosan küszöbölik ki a rivális társadalmi helyzeteket. Ha ennek ellenére is kialakulnak rivális helyzetek, ez általában társadalmi konfliktusok formájában is megjelenik, huzamosabb ideig valamennyi rivális helyzetű egyén, illetve csoport számára kedvezőtlen, így törekvések irányulnak a rivális társadalmi helyzetek felszámolására. Egyik lehetőség az, hogy az egymással rivalizálók egyességre jutnak egymással, és egyetlen hatalmi csoportba olvadnak össze. A nagyobb valószínűséggel megvalósuló lehetőség az, hogy az egyik rivális fél idővel viszonylag nagyobb erőre tesz szert a másikkal szemben, és azt – megfosztva intézményes társadalmi képességei nagy részétől – leszorítja a korlátozott vagy a kiszolgáltatott társadalmi helyzetbe, esetleg teljes mértékben eltávolítja az adott társadalmi csoportból. Ezeken túlmenően a rivális helyzetek felszámolásának más változatai is előfordulhatnak.

Jóllehet a modellben a rivális társadalmi helyzetet is a hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő társadalmi viszonyok alapján határozzuk meg, szükségesnek tűnik felhívni a figyelmet arra, hogy amennyiben a valóságban bizonyos egyének vagy csoportok között találhatók rivális társadalmi helyzetű egyének vagy csoportok, és e helyzetben lévők jelentős erőkkel rendelkeznek más egyénekkel vagy csoportokkal szemben is, ez az ideáltipikus modellhez képest jóval összetettebbé teszi a többi egyén vagy csoport társadalmi helyzetét is. Erre a kérdésre a következő alfejezetben visszatérünk.

C) A tipikus, a valóságos és a kiértelmezett helyzetek

a) A tipikus és a valóságos társadalmi helyzetek

Itt teszünk említést a társadalmi helyzet azon típusairól, amelyek közös sajátossága, hogy az e helyzetben lévők az érdekviszonyok vagy az erőviszonyok, vagy

egyáltalán a társadalmi viszonyok szempontjából semleges viszonyban állnak a hatalmi helyzetet elfoglaló egyénnel, illetve csoporttal. *Szélső társadalmi helyzetnek* nevezzük azt a helyzetet, amelyben az adott egyént vagy csoportot semleges érdekviszonyok fűzik, azaz nem főzik érdekviszonyok a hatalmi helyzetben lévőkhöz, de erőviszonyok vannak köztük. A semleges érdekviszonyok ugyanis nem zárják ki eleve az erőviszonyokat, illetve a hatalmi viszonyokat, a szélső helyzetűekkel szemben a hatalmi helyzetben lévőknek hatalma lehet semleges érdekviszonyok mellett is. Ez csupán akkor mutatkozik meg, ha valamilyen motívum arra készteti az utóbbiakat, hogy gyakorolják is hatalmukat. Általában azonban a hatalmi helyzetben lévők a szélső helyzetűek felé nem gyakorolják hatalmukat, mivel az ilyen irányú cselekvési lehetőségek nem alkotják érdekeiket. Szélső társadalmi helyzetekben tehát az érdekérvényesítési mértékének és a társadalmi állapotnak az alakulására a hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő társadalmi viszonyok lényegileg nincsenek hatással. Elképzelhető azonban, hogy a hatalmi helyzetben lévőkkel semleges érdekviszonyban álló egyének, illetve csoportok körén belül is hatalmi viszonyok érvényesülnek, és e szűkebb körben meghatározott egyén vagy csoport hatalommal rendelkezik; akkor ebben a körben szintén érvényesül a társadalmi helyzetek korábban (1.3B) elemzett differenciáltsága.

Párhuzamos társadalmi helyzetekről akkor beszélünk, amikor az adott egyént vagy csoportot erőviszonyok nem fűzik az egyébként hatalmi helyzetben lévőkhöz, illetve más egyénekhez és csoportokhoz, de érdekviszonyok találhatók közöttük. Ilyen társadalmi helyzeteket jellemzően tiszta piaci viszonyok között találunk, ilyen viszonyok között párhuzamos társadalmi helyzetben vannak egymáshoz képest az eladók és a vevők. A *semleges társadalmi helyzetben* lévőket elvileg egyáltalán nem fűzik társadalmi viszonyok a hatalmi helyzetben lévő egyénhez vagy csoporthoz.

Korábban (1.3A) említettük, hogy a hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport kiemelésével olyan tipizáláshoz jutunk, amely nagyrészt alkalmas olyan társadalmi viszonyok között található helyzetek kifejezésére is, amelyekben nincsenek hatalmi viszonyok, illetve amelyekben nincs hatalmi helyzet. Így kiegyenlített erőviszonyok között, azaz egymással szemben hasonló mértékű erőkkel rendelkező egyének vagy csoportok között létrejöhetnek tolerált, „fél-támogatott" és/vagy rivális társadalmi helyzetek. Mérsékelten egyenlőtlen erőviszonyok között létrejöhetnek támogatott, közepes tolerált és/vagy korlátozott társadalmi helyzetek, miközben nincs, illetve csak félig-meddig van hatalmi helyzet. E típusokat az elmélet elvont szintjén is figyelembe vehetjük, de figyelembe vehetjük engedményes szinten is.

Az elmélet elvont szintjén – bizonyos alapfogalmakból és előfeltételezésekből kiindulva – logikai úton ideáltipikus fogalmakat képezünk, és ilyen fogalmak felhasználásával fogalmazunk meg összefüggéseket. Azonban a valóságban azok a létezők, amelyek kifejezésére az ideáltipikus fogalmak szolgálnak, nem tisztán ideáltipikusan léteznek. Az elvont szinten megfogalmazott rendszeres elméletek nélkülözhetetlenek a társadalmi jelenségek mélyebb megértéséhez és magyarázatához, de az elméletet általában engedményes szinten vagy még e szinthez képest is több engedmény

árán alkalmazhatjuk hatékonyan az empirikus szociológiai kutatásokban. A társadalmi helyzetek tipizálása során is tettünk engedményeket az erőviszonyok és az érdekviszonyok tiszta típusaihoz képest, a valóságos társadalmi helyzetek empirikus felmérésében azonban még további engedményekre is szükség lehet.

- Az elmélet engedményes szintjén és a társadalmi helyzetek empirikus felmérésében jelentősebb mértékben figyelembe vehetjük a valóságos társadalmi viszonyok és helyzetek összetettségét, különösen (1) esetleg a hatalmi helyzet viszonylagos meghatározatlanságát, (2) esetleg a rivális helyzet viszonylagos létezését, (3) az adott egyén vagy egyének olyan társadalmi viszonyait, amelyek a hatalmi helyzetben lévőkön kívüli egyénekhez fűződnek.

Egyrészt, a valóságban bizonyos mértékben meghatározatlan lehet, hogy kik rendelkeznek összességében kiemelkedő mértékű erővel, illetve kik rendelkeznek hatalommal. Az összességében kiemelkedő mértékű erővel rendelkező egyének a valóságban nem feltétlenül alkotnak egy egységes társadalmi egyesülést vagy hálózatot. Esetleg megengedhetjük, hogy a hatalmi helyzetben lévő egyének köre bizonyos mértékben, bizonyos érdekek vonatkozásában megosztott legyen, más vonatkozásokban viszont egységes. Az empirikus kutatásokban viszonylag szűkebben és tágabban is meghatározhatjuk a hatalmi helyzetben lévő egyének körét, attól függően, hogy milyen társadalmi jelenségek magyarázata áll érdeklődésünk középpontjában, és ebből a szempontból különösen mely társadalmi viszonyok jelentősek.

Másrészt, a valóságban esetleg létezhetnek rivális helyzetek, amelyeket figyelembe vehetünk a valóságos helyzetek felmérésében. Az egymáshoz képest rivális helyzetben lévő egyének és csoportok esetleg egyaránt rendelkezhetnek hatalommal a viszonylag kis erőkkel rendelkező egyénekkel és csoportokkal szemben. Mint már említettük, amennyiben a valóságban meghatározott egyének és csoportok között találhatók rivális társadalmi helyzetben lévők, és e helyzetben lévők jelentős erőkkel rendelkeznek más egyénekkel szemben is, ez az ideáltipikus modellhez képest jóval összetettebbé teszi a többi egyén vagy csoport társadalmi helyzetét is. Egy adott egyén vagy csoport az egyik rivális helyzetben lévő félhez képest lehet kiszolgáltatott helyzetben, a másikhoz képest pártolt helyzetben; így összességében lehet gyenge tolerált helyzetben. Például előfordulhat, hogy egy szervezeti egység közvetlen vezetője és a munkáltatói jogokkal rendelkező felső vezető között az érdekviszonyok ellentétesek; ezáltal az adott szervezeti egység beosztottai bizonyos mértékben ellentmondásos társadalmi helyzetbe kerülnek egyfelől a közvetlen vezető, másfelől a felső vezető vonatkozásában.

Harmadrészt, egy adott egyén vagy csoport társadalmi helyzetének empirikus felmérése során bizonyos mértékben figyelembe vehetjük nemcsak a hatalmi helyzetben lévő egyénhez vagy csoporthoz fűződő társadalmi viszonyait, hanem a viszonylag jelentős erőkkel rendelkező más egyénekhez és csoportokhoz fűződő viszonyait is. Például egy nagyobb társadalmi csoportban az egyes egyének és csoportok társadalmi helyzetének a felmérésében figyelembe vehetjük egyrészt

az átfogó hatalommal rendelkező egyénhez vagy csoporthoz fűződő viszonyokat, másrészt a nagyobb társadalmi csoporton belüli kisebb társadalmi csoportokban hatalommal rendelkezőkhöz fűződő viszonyokat.

b) A tipikus társadalmi helyzetek és az értelmezés

Felfogásunk szerint a társadalmi viszonyok tényszerűen léteznek, tehát egy adott egyén társadalmi helyzete is tényszerűen létezik. A tizedik fejezetben (4.1) hangsúlyoztuk, hogy a tényszerű társadalmi viszonyok valójában e viszonyokra vonatkozó elképzelések, ismeretek révén, illetve ezen elképzelésekkel, ismeretekkel összefüggésben határozzák meg az adott társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének társadalmi cselekvéseit és az egyének közötti társadalmi kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket. A társadalmi helyzet a társadalmi viszonyok rendszerében elfoglalt helyzet, tehát a tényszerű társadalmi helyzetek valójában e helyzetekre vonatkozó elképzelések, ismeretek révén, illetve ezen elképzelésekkel, ismeretekkel összefüggésben határozzák meg az adott társadalmi helyzetekben lévő egyének társadalmi cselekvéseit, illetve általában a társadalmi jelenségeket.

A tizedik fejezetben (4.1C) foglalkoztunk a társadalmi viszonyok kiértelmezésével; és az ott leírtakat átértelmezve bizonyos mértékben választ adhatnánk arra a kérdésre is, hogy az egyének hogyan értelmezik ki saját társadalmi helyzetüket, és hogyan tulajdonítanak más egyéneknek vagy csoportoknak bizonyos társadalmi helyzeteket. E téma érdemi tárgyalásától azonban eltekintünk, csak azt emeljük ki, hogy felfogásunk szerint a társadalmi helyzettudat két fő összetevője – a társadalmi helyzet két fő összetevőjének megfelelően – egyrészt az érdekviszonyok szerinti helyzet tudata, másrészt az erőviszonyok szerinti helyzet tudata. A társadalmi helyzettudat legfőbb vonatkozása, hogy az adott egyén hatalmi helyzetben tudja magát vagy mások hatalmától függő helyzetben, és ha mások hatalmától függő helyzetben, milyen érdekviszonyt feltételez közte és a hatalommal rendelkező egyén vagy csoport között. Az egyének a kiértelmezett társadalmi viszonyokban más egyéneknek vagy csoportoknak is tulajdoníthatnak bizonyos társadalmi helyzeteket, az adott más egyénekre vagy csoportokra vonatkoztatva a társadalmi viszonyokat.

Az elmélet elvont szintjén eleve feltételezzük, hogy a valóságos társadalmi viszonyok szerinti valóságos társadalmi helyzetek és az adott viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének által kiértelmezett, illetve tulajdonított társadalmi helyzetek megfelelnek egymásnak.

- Az elmélet engedményes és/vagy eklektikus szintjén lehetünk arra tekintettel, hogy a valóságos társadalmi helyzetek és a kiértelmezett, illetve tulajdonított társadalmi helyzetek többé vagy kevésbé eltérhetnek egymástól, ami hatással lehet a társadalmi jelenségekre.

A tényleges társadalmi helyzetek meghatározó hatásához képest a valóságban a társadalmi helyzetek kiértelmezésének és a helyzettulajdonításnak viszonylag

önálló hatása is van a társadalmi jelenségek meghatározásában. Tehát az empirikus szociológiai kutatásban a tényleges társadalmi helyzetek mellett, illetve a feltételezhető tényleges helyzetekkel összefüggésben fontos lehet a tulajdonított, illetve a kiértelmezett társadalmi helyzetek figyelembevétele is.

A tizedik fejezetben (4.1Ca) már idéztük – elvileg a kreativista szemléletmódnak megfelelő – azon felfogást, amely szerint „ha az emberek a szituációkat mint valóságosakat definiálják, azok következményeiket tekintve valóságosak". (Thomas–Thomas 1928: 572) Felfogásunk szerint – erre az elmélet engedményes szintjén vagy eklektikus szintjén lehetünk tekintettel – a társadalmi helyzetek kiértelmezésének, illetve tulajdonításának viszonylag önálló szerepe is lehet a társadalmi cselekvések, illetve általában a társadalmi jelenségek meghatározásában. Azonban a valóságos társadalmi helyzetnek nem megfelelő helyzetfelfogás vagy helyzettulajdonítás általában nem ugyanolyan társadalmi jelenségeket határoz meg, mintha az adott értelmezésnek megfelelő társadalmi helyzet valóban létezne. Például a valójában kiszolgáltatott helyzetben lévő egyén hiába képzeli magát hatalmi helyzetben, rivális helyzetben vagy pártolt helyzetben lévőnek, ennek eredményeként nem fogja a hatalmi, a rivális vagy a pártolt helyzetben lévő egyénekhez hasonló mértékben érvényesíteni az érdekeit. Viszont ha a hatalmi helyzetben lévő fél a kis erővel rendelkező egyént alapvetően ellenérdekűnek tekinti, és ennek megfelelően a kiszolgáltatott helyzetű egyének közé sorolja, az adott egyén valószínűleg akkor is nagyon kismértékben fogja érvényesíteni az érdekeit, ha valójában gyenge tolerált társadalmi helyzetben van.

A tizedik fejezetben (2.2Ba) különbséget tettünk a releváns és az irreleváns társadalmi viszonyok között. Eszerint adottnak véve egy hosszabb távra vonatkozó választást az érdeket alkotó párhuzamos cselekvési lehetőségek között, az adott egyén (vagy csoport) szempontjából a releváns társadalmi viszonyok a szubjektum releváns érdekét alkotó cselekvési lehetőségeket, és mások e cselekvési lehetőségekkel összekapcsolódó cselekvési lehetőségeit, valamint a szubjektum és mások releváns cselekvési lehetőségei vonatkozásában jelentős társadalmi képességeit foglalják magukban. Ennek megfelelően a *releváns társadalmi helyzet* az adott egyén (vagy csoport) helyzete a releváns társadalmi viszonyok rendszerében. A releváns társadalmi helyzet esetenként jelentősen különbözhet a társadalmi viszonyok összessége szerinti társadalmi helyzettől. Például, ha egy adott egyén – társadalmi helyzetének egészét figyelembe véve – gyenge tolerált helyzetben van, releváns társadalmi helyzete szerint kerülhet pártolt helyzetbe vagy kiszolgáltatott helyzetbe is, attól függően, hogy hosszabb távon érdeke olyan összetevőinek az érvényesítésére törekszik, amelyek egybeesnek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel, vagy amelyek ellentétesek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel. Tehát az egyének társadalmi helyzetükön belül részben maguk választják releváns társadalmi helyzetüket, valamint attól függően tulajdonítanak másoknak bizonyos releváns helyzeteket, hogy az adott mások részéről milyen hosszabb távra vonatkozó választást feltételeznek.

2. A rendi helyzet fogalma és típusai

Ahogyan már említettük (1.2C), a társadalmi helyzet (position), illetve a társadalmi állapot (status) fogalmát a különböző szemléletmódok képviselői egymástól nagyon eltérő értelemben határozzák meg a szociológiaelméleti irodalomban; azonban e fogalmakban vagy e fogalmak között nem tesznek különbséget ahhoz hasonló értelemben, amilyen értelemben mi meghatároztuk a társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalmát. A szociológiai irodalomban jellemzően Weber rendi helyzet fogalmát is státusként, pontosabban a presztízs és az életvitel szerinti státusként értelmezik. Mi a társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalmához képest a következőkben az egyének és csoportok adott társadalmon belüli elhelyezkedésének különböző oldalára mutatunk rá a rendi helyzet fogalma segítségével.

A fejezet második részében először röviden utalunk a rend és a rendi helyzet fogalmának a történettudományban kialakult felfogására, és ehhez kapcsolódva foglalkozunk Max Weber klasszikus felfogásával a rendekre és a rendi helyzetekre vonatkozóan; majd meghatározzuk a rendi helyzet fogalmát az általunk képviselt felfogásban. Tipizáljuk a rendi helyzeteket, és megkülönböztetjük egymástól a privilegizált, a degradált és a normativált rendi helyzetet.

2.1. A rendi helyzet fogalma

A) A rendi helyzet klasszikus értelmezése

A rend kifejezést rendszeresen először az ókori Rómában használták egyházi emberek a papság jelölésére, de hasonló értelemben használatossá vált a világiak körében is. A középkorban az egyházi írók rómaiaktól kölcsönzött szóhasználatában a rend (ordo) a társadalom egyik szabályos, szilárd körvonalú és az isteni tervnek megfelelő szeletét jelentette. (Bloch 2002: 342) Európában, a feudalizmus korában meglehetősen elterjedt felfogás az embereket három rendbe sorolta: a papok, a lovagok és a szabad dolgozók rendjébe. (I. m.: 320) E rendek tagjai főleg foglalkozásuk, életmódjuk és külön jogaik alapján különültek el egymástól, de mi az utóbbi szempontra helyezzük a hangsúlyt.

A katolikus papság jogi szempontból világosan különálló rendet alkotott, mivel a papságra sajátos jogszabályok vonatkoztak, és az egyháznak jelentős igazságszolgáltatási privilégiumai voltak. A papság azonban a társadalmi erő, illetve a hatalom, a vagyon és az életmód szempontjából nagymértékben differenciált volt. A főpapok tulajdonában igen jelentős vagyonok halmozódtak fel, és földbirtokaikhoz uralmat és hatalmat biztosító jogok is kapcsolódtak, amelyek biztosították a különböző járandóságok behajtását. Ezzel szemben a szerzetesek a tiszta aszkézis

és a földhöz ragadt gondok közt éltek. A papság legalsó rétegét alkotó falusi papok igen kevés jövedelemmel rendelkeztek, és életük nem sokban különbözött a többnyire szolgai sorban lévő híveik életétől. (Bloch 2002: 373-375)

A lovagok által alkotott nemesi rend körvonalai Nyugat-Európában a 12. században kezdtek kirajzolódni, és a 13. században szilárdultak meg. A nemesség mint rend két fő ismertetőjegye: (1) tagjai sajátos jogi helyzetben voltak, amely alátámasztotta és érvényesítette az általuk igényelt felsőbbrendűséget; (2) e jogi helyzet rendszerint vérségi alapon öröklődött, szabályozott formában és csak kevés számú kivételt megengedve. (Bloch 2002: 312)

A nemesi rend tulajdonképpen megfelelt a földesurak osztályának, amelynek tagjai alapvetően a földterületek birtoklásából nyerték jövedelmüket. (Bloch 2002: 316-317) A 13. század folyamán a nemesek privilégiumai már jogi kódexekben is megfogalmazást nyertek. A nemesi jogok kifejezett megfogalmazása után már csak olyan egyén lehetett hűbéres, és csak az birtokolhatott hűbérbirtokot, aki nemes volt. A nemesek különleges védelmet élveztek a nemtelenekkel szemben, mentesültek az általános pénzbeli terhek alól, mivel hivatásuk a közfelfogás szerint a kardforgatás, a hadviselés volt. A nemesség tagjai arra törekedtek, hogy kiválóságuk jeleként maguknak tartsák fenn a fegyverviselés jogát; idővel csak a nemeseket illette meg a magánbosszú joga, amelyet elválaszthatatlannak tartottak a fegyverviselés jogától. (I. m.: 353-356) A nemesi rend sem volt azonban egységes, tagjai jelentős mértékben különböztek egymástól az uralom és a hatalom, valamint a vagyon és az életmód szempontjából. Amikor a hűbéri függőségi rendszer még viszonylag tisztán érvényesült, a rangsorolás alapjául többnyire az egymás fölött elhelyezkedő hűbéri kapcsolatok szolgáltak. (I. m.: 361-364) A 12. században a lovaggá válás joga örökletes privilégiummá alakult, azaz rendszerint csak olyan személyeket avattak fel lovagoknak, akiknek már az ősei is lovagok voltak. A feudális kor végére kialakult jogi felfogás azonban nem tiltotta meg mereven nem nemesi származásúak lovaggá ütését és a nemesi rendbe történő felvételét, az általános szabály alóli kivételeket inkább szigorú szabályozásnak igyekeztek alávetni. (I. m.: 348, 350)

Az úgynevezett „harmadik rendbe", a dolgozók rendjébe tartoztak a szabad parasztok és a városi polgárok. A szabad parasztok olyan saját tulajdonukban lévő földön gazdálkodó parasztok voltak, akik nem tartoztak valamelyik hűbérúr fennhatósága alá; ők törvény szerint közvetlenül a királytól, valójában azonban a király tisztségviselőinek a szerepét is betöltő főuraktól függtek. A 11. században Nyugat-Európában megindult a városfejlődés, és a városi lakosok jelölésére megjelent a „polgár" szó. A városi polgárok főleg pénzügyekkel, iparral és kereskedelemmel foglalkoztak. Egy-egy város lakói választott testület formájában önkormányzatot hoztak létre, és az uralkodó elismerte jogi függetlenségüket. A szolgákat nem tekintették szabad embereknek, ezért nem tartoztak a dolgozók rendjébe sem. (Bloch 2002: 266, 380-381)

A történettudományban kialakult felfogáshoz kapcsolódva, a szociológiaelméletbe főleg Max Weber vezette be a rend és a rendi helyzet fogalmát.

- Weber klasszikus meghatározása szerint a rendi helyzet három ismertetőjegye, az adott helyzetben lévő egyének (1) sajátos megbecsültsége, (2) sajátos életvitele és (3) pozitív vagy negatív privilégiumai.

Meghatározása szerint: „Ellentétben a tisztán gazdaságilag determinált »osztályhelyzettel«, »rendi helyzetnek« emberek életsorsának minden olyan tipikus komponensét nevezzük, amelyet valamilyen, a »becsületre« (megbecsülésre) vonatkozó különleges, pozitív vagy negatív társadalmi megítélés determinál, oly módon, hogy ez a megítélés sok embernek valamilyen közös tulajdonságához fűződik." (Weber 1967: 247) A rend és a rendi helyzet fogalmának meghatározásában Weber az életvitelre vagy életmódra helyezi a hangsúlyt: „Tartalmilag a rendi becsület elsősorban abban fejeződik ki, hogy az emberek mindenkitől, aki a körhöz akar tartozni, meghatározott életvitelt várnak el." (I. m.: 248) Csupán másodlagosnak, mintegy járulékos ismertetőjegynek tekinti a – pozitív vagy negatív – privilégiumok létét: „Ha gyakorlati szempontból vizsgáljuk a dolgot, a rendi tagozódás mindenütt az eszmei és anyagi javak vagy előnyök tipikusnak megismert monopolizálásával jár együtt. A különleges rendi becsülethez – amely mindig távolságon és exkluzivitáson nyugszik – és a becsületbeli előnyökhöz a legkülönfélébb materiális monopóliumok járulnak..." (I. m.: 250) Más megfogalmazásban Weber rendi helyzetnek nevezi a társadalmi értékelésben tipikusan szerepet játszó és figyelembe vett pozitív, illetve negatív privilégiumokat, amelyek alapja a jellegzetes életvitel, a formális nevelés, illetve a megfelelő életformáknak ez alapján való birtokbavétele, valamint a származásnak vagy a foglalkozásnak kijáró presztízs. (Weber 1987: 307)

Úgy tűnik tehát, hogy Weber értelmezésében elsődleges a rendi becsület és az ezzel járó életvitel. Főleg ezzel magyarázható az, hogy Weber rendi helyzet (ständische Lage) fogalmát státusnak (status) fordították angolra (pl.: Gerth–Mills 1946: 187; idézi Vanfossen 1979: 40; Weber 1978: 305), és általában a presztízs és az életvitel szerinti státusként értelmezik a szociológiai irodalomban (pl.: Rex 1961: 144-145; Grabb 1984: 55-56). Weber hangsúlyozta azt is, hogy a rendi becsülethez és a sajátos életvitelhez meghatározott megkülönböztetések is kapcsolódnak, pontosabban a privilegizált rendeknél pozitív privilégiumok, illetve más rendeknél „negatív privilégiumok". Azonban Weber rendi helyzet fogalma tulajdonképpen nem a fogalmaink szerinti társadalmi élet szféráján belüli helyzetre, hanem a magán- és a közösségi élet szféráján belüli helyzetre, illetve e szférán belüli életvitelre és megbecsültségre vonatkozik. Mint írja: „Elmondhatjuk tehát, ha némi leegyszerűsítéssel is: az osztályok a javak termeléséhez és megszerzéséhez való viszonyok szerint tagozódnak, a rendek a javak fogyasztásának elvei szerint, különösen életvitel-módok alakjában." (Weber 1967: 253)

A rendi helyzet ismertetőjegyei közül Weber talán azért nem a pozitív vagy negatív megkülönböztetéseket emelte ki a legfontosabb ismertetőjegyként, mert nem látott szoros összefüggést a társadalmi helyzet, illetve az „osztályhelyzet" és a rendi helyzet között. Felfogása szerint előfordulhat, hogy a rendi helyzet részben

osztályhelyzeten alapul, de a rendi helyzetnek nem kell feltétlenül osztályhelyzethez kapcsolódnia. (Weber 1967: 247; Weber 1987: 307)

Weber rendi helyzet fogalmában azt a problémát látjuk, hogy olyan induktív módon meghatározott fogalom, amelynek az általa megkülönböztetett összetevői a tapasztalatok szerint a valóságban szorosan összefüggnek egymással, amelyek azonban elemi alkotórészeiket tekintve nagyon különböző természetűek és nincsenek logikai kapcsolatban egymással. Bár Weber általában hangsúlyozza az ideáltipikus fogalmak jelentőségét, a rendi helyzet fogalmát nem ideáltipikus fogalomként határozza meg; e fogalomban a valóság egymástól nagyon különböző vonatkozásait – a megbecsültséget, az életvitelt és a pozitív vagy negatív privilégiumokat – foglalja össze, illetve fejezi ki. Azaz Weber a rend és a rendi helyzet fogalmának a meghatározásában a népesség adott köre bizonyos jellemzőinek a valószínű együttjárására, és nem a különböző jellemzők idealizált elkülönítésére helyezi a hangsúlyt. Ez a helyzetfogalom ezért kevéssé alkalmas a társadalmi jelenségek, illetve a társadalmi jelenségek bizonyos vonatkozásainak a magyarázatára; tulajdonképpen csak a szóban forgó jelenségek, illetve e jelenségek adott népességen belüli eloszlásának a leírására alkalmas.

B) A rendi helyzet fogalmának meghatározása

A rendi helyzet fogalmát olyan rendszeres fogalomként igyekszünk bevezetni, amely illeszkedik az intézményes szociológia elméletébe, tehát amely – a már bevezetett fogalmak felhasználásával – logikailag következetesen meghatározott és tartalmát tekintve egynemű. A szóban forgó fogalom meghatározásában a rend klasszikus fogalmának ahhoz az ismertetőjegyéhez nyúlunk vissza, amely szerint a rend tagjaira sajátos jogszabályok vonatkoznak, a rend tagjai sajátos helyzetet foglalnak el a jogszabályok érvényességi köreiben (Lenski 1966: 77). Azonban e fogalmat ilyen szempontból mi tágabban értelmezzük, és nemcsak a jogszabályok, hanem általában az intézményes szabályok érvényességi köreiben elfoglalt sajátos helyzetre vonatkoztatva határozzuk meg a rendi helyzet fogalmát. A Weber által megkülönböztetett ismertetőjegyek közül ily módon a pozitív privilégiumokat vagy a „negatív privilégiumokat" emeljük ki a rendi helyzet ismertetőjegyeként. Ilyen szempontból tehát Weber fogalmához képest szűkebben értelmezzük a rendi helyzet fogalmát, mivel a sajátos megbecsültséget és a sajátos életvitelt vagy életmódot nem tekintjük a rendi helyzet ismertetőjegyének.[38]

[38] A rendi helyzet fogalmát eredetileg (az 1980-as évek végén, empirikus üzemszociológiai kutatásaimhoz kapcsolódóan) anélkül határoztam meg a továbbiakban tárgyalandó meghatározáshoz hasonló értelemben, hogy tudatosan támaszkodtam volna Weber rendi helyzet fogalmára, és e fogalmat eredetileg nem is rendi helyzetnek neveztem. Miután az adott fogalomra is tekintettel olvastam újra Weber rendekről szóló elemzését, ismertem fel, hogy az általam kialakított fogalomban valójában azt szeretném kifejezni, amelyet részben, illetve bizonyos értelemben a rendi helyzet klasszikus fogalma is kifejez; és a szóban forgó fogalmat erre való tekintettel neveztem el rendi helyzetnek.

Felfogásunk szerint a rendi helyzet bizonyos értelemben intézményes helyzet, illetve az intézményes helyzettel összefüggésben határozható meg.

- *Rendi helyzetnek* nevezzük a kifejezett értékek alapján feltételezett általános intézményes szabályrendszerben az adott egyén vagy csoport által elfoglalható intézményes helyzethez képest az adott egyén (vagy csoport) valóságos intézményes helyzetét, illetve a két helyzet közötti eltérést, a szubjektum érdekeire vonatkoztatva.

A rendi helyzet fogalma értékelő fogalom, azaz e fogalom nem önmagában a valóságot fejezi ki, hanem a valóságos intézményes helyzetet a kifejezett értékek alapján feltételezett, e feltételezés szerint általánosan érvényes intézményes szabályrendszerben elképzelt intézményes helyzethez viszonyítva értékeli. A félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk, hogy elvileg bármilyen társadalmi csoporton belül beszélhetünk rendi helyzetekről, tehát nemcsak az állami (nemzeti) társadalmon, és különösen nemcsak a feudális társadalmon belül. A rendi helyzeten társadalmi természetű helyzetet értünk, tehát a szóban forgó intézményeken és intézményes helyzeten elvileg társadalmi intézményeket, és a társadalmi intézmények érvényességi köreiben elfoglalt intézményes helyzetet értünk.

A fent kiemelt rövid meghatározáshoz képest érthetőbben világítunk rá arra, hogy mire gondolunk akkor, amikor rendi helyzetről beszélünk, ha figyelembe vesszük, hogy empirikusan hogyan állapíthatjuk meg a rendi helyzeteket.

- *A rendi helyzet meghatározásához* a következő három lépésben jutunk el: (1) Feltételezünk egy általános érvényű intézményes szabályrendszert, amely az egyének adott körében egyaránt érvényes valamennyi egyénre. (2) Felmérjük, hogy az egyes egyénekkel vagy csoportokkal szemben a valóságban milyen intézményes szabályok vannak érvényben, illetve az előfeltételezett intézményes szabályok mennyiben érvényesülnek; és megállapítjuk, hogy a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok mennyiben térnek el az előfeltételezett szabályrendszertől. (3) Az előfeltételezett intézményes szabályok és a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok között tapasztalható eltéréseket az egyes egyének, illetve csoportok érdekeire vonatkoztatjuk.

Nézzük tehát közelebbről az első lépést. Kifejezett értékek alapján előfeltételezünk egy általánosan érvényes intézményes szabályrendszert, amely – feltételezésünk szerint – egyaránt érvényes minden egyénre, illetve csoportra, amely tehát e tekintetben egyenlő elbírálásban részesíti az adott társadalmi csoport tagjait. Az értékelés során szemmel tartott értékek az adott egyének számára elvileg instrumentális értékek, mivel arra való tekintettel tartjuk ezen értékeket relevánsaknak, hogy milyen társadalmi intézmények mely szabályai vonatkozzanak az egyes egyénekre, amelyek meghatározzák az adott egyének társadalmi viszonyait, társadalmi helyzetét; és ezáltal meghatározzák az adott egyének társadalmi magatartását és társadalmi állapotát azzal összefüggésben, hogy nagyrészt meghatározzák

mások azon cselekvéseit, amelyek jelentősek az adott egyének számára. Azonban a kutató – főleg az igazságosságra tekintettel – mint közösségi értékeket is választhatja az adott értékeket, amennyiben az adott értékek a vizsgált egyének körében a valóságban társadalmi értékekként is létezhetnek.

Az értékek között a legfontosabb a normatív egyenlőség, amely szerint a valóságban is mindenkire azok a szabályok tekinthetők érvényeseknek, amelyek kifejezetten megfogalmazva – az érvényességi körre vonatkozó szabályok szerint – rájuk vonatkoznak, és amelyek ezek szerint a hasonló intézményes helyzetben lévő más egyénekre is vonatkoznak. A normatív egyenlőségen túl tekintettel lehetünk például a méltányosságra, a társadalmi egyenlőségre, a hatékonyságra vagy a teljesítmények szerinti jutalmazásra mint értékekre. A kifejezett értéknek vagy értékeknek megfelelő intézményes szabályrendszer bizonyos mértékben létezhet is, például jogszabályok vagy egyéb formális szabályok formájában, esetleg az egyének bizonyos köreinek nem formális szabályaiban. Az előfeltételezett intézményes szabályrendszernek azonban nem kell valamilyen formában feltétlenül léteznie, részben a kutató maga is megfogalmazhatja ezt a szabályrendszert.

Támaszthatunk kevésbé szigorú vagy szigorúbb követelményeket az általánosnak feltételezett intézményes szabályrendszerrel, valamint ezáltal a valóságos intézményekkel és azok tényleges érvényesülésével szemben; ennek megfelelően kisebb vagy nagyobb mértékű eltéréseket tapasztalhatunk az általános érvényűnek feltételezett szabályrendszer és a valóban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő szabályrendszer között. Kevésbé szigorú követelményeket támasztunk az általánosnak feltételezett intézményes szabályrendszerrel szemben, ha olyan szabályokat tételezünk fel általánosan érvényes szabályokként, amelyek legalább névlegesen, kifejezetten megfogalmazva általánosan érvényes szabályok a valóságban is (pl. bizonyos jogszabályok vagy szervezeti szabályok). Ugyanis ebben az esetben eltekintünk attól, hogy az így feltételezett szabályrendszer is lehet – szigorúbb követelményeknek megfelelő feltételezett intézményes szabályrendszerhez mérten – rendi természetű, amely többé vagy kevésbé különböző rendi helyzeteket határoz meg.

A feudális társadalomban a különböző rendi helyzetek jogilag is meghatározottak voltak, a jog eleve normatív egyenlőtlenségeket fejezett ki. (Zlinszky 1994: 66; Révész 1994A: 93) Azonban a modern jog szabályai is lehetnek bizonyos mértékben rendi természetűek, attól függően, hogy a kutató által feltételezett értékek és a jogalkotásban kifejeződő értékek mennyiben térnek el egymástól. Például, ha bizonyos értékekre vagy elvekre tekintettel feltételezünk egy bizonyos szabályrendszert az öröklésre vagy a személyi jövedelemadózásra vonatkozóan, az éppen érvényben lévő örökösödési törvény vagy személyi jövedelemadó törvény ehhez képest lehet rendi természetű, amennyiben az adott törvény a feltételezett szabályrendszerhez képest különböző mértékben előnyös vagy hátrányos az egyének bizonyos körei számára.

A legszigorúbb követelményeket akkor támasztjuk az általánosnak feltételezett intézményes szabályrendszerrel szemben, ha olyan intézményes szabályrend-

szert feltételezünk általánosan érvényes szabályrendszerként, amely – miközben az adott szabályrendszer az érintett egyének számára tulajdonképpen társadalmi természetű – megfelel az igazságosságnak mint általános közösségi értéknek is; azaz amely – a kutató feltételezése szerint – teljes mértékben legitim intézményes szabályrendszernek tekinthető. Teljes mértékben vagy döntően legitim intézményrendszert a valóságban viszonylag kisebb társadalmi csoportokban is kevés valószínűséggel lehet kialakítani, nagyobb társadalmi csoportokban viszont szinte lehetetlen kialakítani; tehát legitim szabályrendszer feltételezésével a vizsgált társadalmi csoportokban, társadalmakban általában igen nagy mértékű eltéréseket fogunk tapasztalni az általános érvényűnek feltételezett szabályrendszer és a valóban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő szabályok között.

A kilencedik fejezetben (2.1Bb) mi a legitimitás fogalmának szűkebb felfogásaihoz kapcsolódva értelmeztük a legitimitást az általunk úgynevezett közösségi kultúra szintjén.[39] A legitimitás ilyen értelmezése szerint a társadalmi intézmények értékelésének a vonatkoztatási pontját végső soron olyan értékek képezik, amelyeket mi közösségi értékeknek, illetve az egyének szintjén személyes értékeknek nevezünk. Egy intézményes szabályrendszer ilyen értelemben annyiban legitim, amennyiben az egyének személyes és közösségi értékeik alapján az adott szabályrendszert helyesnek, igazságosnak, méltányosnak, az emberek boldogulását szolgálónak stb. ítélik meg. A legfőbb és átfogó közösségi értéknek e tekintetben az igazságosságot tekinthetjük. Az előbb hivatkozott helyen röviden foglalkoztunk Rawls igazságosságelméletével, amely szerint „a társadalmi intézményeknek az igazságosság a legfontosabb erénye" (Rawls 1997: 21); e felfogás szerint azokat az elveket vagy értékeket tekinthetjük az igazságosság elveinek vagy értékeinek, „amelyeket szabad és ésszerűen gondolkodó, saját érdekeik előmozdítására törekvő személyek az egyenlőség kiinduló helyzetében jóváhagynának egyesülésük alapvető feltételeinek meghatározásaként". (I. m.: 30-31) Teljes mértékben legitim intézményes szabályrendszer feltételezésével tulajdonképpen közösségi intézményeket állítunk mintaként, elérendő ideálként az adott társadalom elé, amelynek a társadalmi csoportok (részben a társadalmi egyesülések kivételével), illetve e csoportok intézményei (részben a belső fedezetű intézmények kivételével) rendszerint nem felelhetnek meg.

A feltételezett általános szabályrendszer megfogalmazásában tekintettel kell lennünk arra, hogy olyan intézményes szabályokat előfeltételezhetünk általánosan érvényes szabályokként, amelyek egy működőképes és hatékonyan működő társadalmi csoportban, illetve társadalomban valóban általánosan érvényes szabályok lehetnek. Így például a társadalmi csoportokban többnyire képtelenség lenne olyan általános szabályrendszert megfogalmazni, amely a munkatevékenység területén minden egyes egyén számára ugyanazoknak a munkafeladatoknak az ellá-

[39] A legitimitás szűkebb fogalmának a meghatározásában főleg Jürgen Habermas legitimitáselméletére támaszkodtunk. (Habermas 1994B; Habermas 2001; Habermas 1996)

tását írná elő. Az ugyanis bizonyos mértékben – a dologi-technikai körülményektől és az alkalmazott technológiától függően – természetes, hogy közvetlenül a munkafeladatok ellátására vonatkozó intézményes szabályok közül nagyrészt más és más szabályok vonatkoznak az egyes egyénekre, illetve az egyének bizonyos köreire (bár az állások, munkakörök, beosztások rendszeres rotációja is elképzelhető). Ugyanakkor kétségtelenül megfogalmazhatunk olyan általános érvényűnek feltételezett intézményes szabályokat is, amelyek elvileg egy működőképes és hatékonyan működő társadalomban is általánosan érvényes szabályok lehetnek.

Például az állami társadalom szintjén általános szabályokként tételezve elfogadhatjuk az általános emberi jogokat, elfogadhatunk egyes olyan jogszabályokat, amelyek formálisan általános érvényűek, és amelyekkel meghatározott értékek alapján egyetértünk. Előfeltételezhetjük, hogy ezeknek a szabályoknak minden egyes egyénre és csoportra egyaránt érvényeseknek kell lenniük. Előírhatjuk, hogy minden állampolgárnak joga van az alapfokú egészségügyi ellátás ingyenes vagy mindenki által megfizethető és azonos áron történő igénybevételéhez, anyanyelve szabad használatához, a szakképzettségének megfelelő munkavállaláshoz stb. A tudományos kutatók körében megfogalmazhatjuk azt a szabályt, hogy a tudományos fokozatok, akadémiai címek, pályázatok odaítélésénél minden egyes kutatóval szemben ugyanazokat a követelményeket kell támasztani, de az adott kutatók által kapott kutatási támogatások arányában. Egy teljesítménybéres üzemben általános szabályként feltételezhetjük például, hogy a folyamatos munkához minden egyes munkás számára egyaránt biztosítani kell a munkafeladatokat, a megfelelő gépet, a szükséges szerszámokat és készülékeket stb.

Ha mindennapi tapasztalatainkat összevetjük az előző bekezdésben említett példákkal, ebből is egyértelműen kitűnhet, hogy az általánosnak feltételezhető intézményes szabályok nagyrészt nem érvényesülnek, illetve e szabályokkal szemben valójában gyakran más szabályok érvényesülnek. A második lépésben tehát felmérjük azt, hogy az egyes egyénekkel vagy csoportokkal szemben a valóságban milyen intézményes szabályok vannak érvényben, illetve az előfeltételezett intézményes szabályok mennyiben érvényesülnek; és megállapítjuk, hogy a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok mennyiben térnek el az előfeltételezett szabályrendszertől. A valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő szabályrendszer valószínűleg e vonatkozásban is differenciált lesz. Például valószínűleg azt találjuk, hogy a kifejezetten megfogalmazva általános érvényű törvények sem érvényesek egyaránt mindenkire; vagy például a népesség nagy része nem jut megfelelő egészségügyi ellátáshoz stb.

A valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő szabályrendszer értelmezésében, illetve kiértelmezésében az előfeltételezett, és ezen előfeltételezés szerint általános érvényű intézményes szabályrendszertől való eltérésekre kell helyezni a hangsúlyt; azaz arra, hogy az előfeltételezett szabályrendszer egyes szabályai a valóságban érvényesülnek vagy nem. A valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő szabályrendszert esetleg megismerhetjük szimbolikus

formájában (pl. jogszabályok vagy szervezeti szabályzatok formájában), amennyiben kifejezetten megfogalmazva is létezik ez a szabályrendszer. A valóságban érvényesülő szabályrendszert azonban bizonyos mértékben a tizedik fejezetben (4.2Ab) szabályosításnak nevezett értelmezési folyamat révén is kiértelmezhetjük a megfigyelhető cselekvésekből; azaz a valóságban érvényesülő szabályrendszer lehet részben csupán látszólagos. Az utóbbi esetben azt kell megfigyelnünk, hogy a cselekvések milyen szabályszerűségeket mutatnak, és ezek a szabályszerűségek megfelelnek az előfeltételezett intézményes szabályoknak vagy nem, függetlenül attól, hogy a megfigyelt szabályszerűségeknek normatíve megfelelő szabályok léteznek vagy nem.

Például Magyarországon megfigyelhetjük azt a szabályszerűséget, hogy a munkáltatók, illetve a munkáltatók képviselői többnyire akkor sem vesznek fel a meghirdetett álláshelyekre cigány álláskeresőket, ha az adott álláskeresők egyébként alkalmasak lennének az adott állások betöltésére. (Babusik 2007) Ebben az esetben valójában nem kell feltétlenül léteznie az adott vállalkozás tulajdonosai és/vagy felső vezetői által megfogalmazott olyan nem formális intézményes szabálynak a felvételről érdemben döntő alsóbb szintű vezetőkre érvényesnek tekintve, hogy „ne alkalmazz cigány munkavállalókat", illetve olyan szabálynak az álláskeresőkre érvényesnek tekintve, hogy „a hirdetés cigányokra nem vonatkozik" ahhoz, hogy a cigány álláskeresők vonatkozásában megállapítsuk a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő szabályrendszer eltérését az egyenlő bánásmód elvének megfelelő és általunk előfeltételezett intézményes szabályrendszertől.

Az előfeltételezett intézményes szabályoktól való eltérések két vonatkozásban figyelhetők meg abból a szempontból, hogy közvetlenül kiknek a cselekvéseire vonatkoznak ezek a szabályok, illetve közvetlenül kik cselekszenek az előfeltételezett intézményes szabályoktól eltérően. Az előfeltételezett intézményes szabályok egyrészt vonatkozhatnak közvetlenül az adott szubjektum cselekvéseire, akinek a rendi helyzetét vizsgáljuk. Ebben az esetben az eltérések megállapításához azt kell megállapítanunk, hogy valójában milyen intézményes szabályok tekinthetők érvényeseknek az adott szubjektumra nézve, és ezek a szabályok mennyiben térnek el az előfeltételezett intézményes szabályoktól; illetve az adott szubjektum megfigyelhető cselekvései mennyiben térnek el az előfeltételezett intézményes szabályoktól, miközben az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének ezen eltéréseket támogatják vagy passzívan elfogadják.

Az előfeltételezett intézményes szabályok másrészt vonatkozhatnak közvetlenül az adott szubjektummal kölcsönhatásba kerülő és vele szemben jelentős társadalmi erőkkel rendelkező más egyénekre, amennyiben az előfeltételezett szabályok más egyének olyan cselekvéseinek a szabályozására irányulnak, amelyek jelentős hatással lehetnek arra, hogy az adott szubjektum érdekei az előfeltételezett szabályoknak megfelelően érvényesülnek vagy nem. A szabályok irányulhatnak például a vezető cselekvéseinek a szabályozására a beosztott bérezésére vonatkozóan, vagy a tanár cselekvéseinek a szabályozására a diák vizsgáztatására

vonatkozóan. Ebben az esetben az eltérések megállapításához azt kell megállapítanunk, hogy valójában milyen intézményes szabályok tekinthetők érvényeseknek az adott szubjektummal kölcsönhatásba kerülő és vele szemben jelentős társadalmi erőkkel rendelkező más egyénekre, és ezek a szabályok mennyiben térnek el az előfeltételezett intézményes szabályoktól; illetve az említett más egyének megfigyelhető cselekvései mennyiben térnek el az előfeltételezett intézményes szabályoktól, miközben az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének ezen eltéréseket támogatják vagy passzívan elfogadják.

A harmadik lépésben az általános érvényűnek feltételezett szabályrendszer és a valóban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő (valóságos vagy látszólagos) szabályrendszer között tapasztalható eltéréseket az adott egyének, illetve csoportok érdekeire vonatkoztatjuk, akiknek a rendi helyzetét vizsgáljuk. Ebből a szempontból elvileg három esetet különböztethetünk meg egymástól. Az egyik eshetőség az, hogy a szóban forgó eltérések megfelelnek az adott egyének vagy csoportok érdekeinek, a másik eshetőség viszont az, hogy ellentétesek ezen érdekekkel. Az sem kizárt azonban, hogy a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok megfelelnek az előfeltételezett szabályrendszernek, vagy a különböző irányú eltérések végül is kiegyenlítik egymást, és összességükben nem érintik sem pozitívan, sem negatívan a szubjektum érdekeit.

Majd később (3.1C) foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy így értelmezve a rendi helyzet fogalmát, egyrészt az adott egyén vagy csoport társadalmi helyzete alapvetően meghatározza rendi helyzetét, másrészt a rendi helyzet – a társadalmi helyzettel összefüggésben – hatással van az adott egyén vagy csoport társadalmi állapotára. Amint láttuk, Weber rendi helyzet fogalmától eltérően, a sajátos megbecsültséget és a sajátos életvitelt vagy életmódot mi nem tekintjük a rendi helyzet ismertetőjegyének. A megbecsültség mértékét és az életvitelt vagy életmódot mi bizonyos mértékben a rendi helyzet következményének tekintjük; tehát a sajátos rendi helyzetben lévő egyénekre valószínűleg nagyrészt sajátos megbecsültség és sajátos életvitel vagy életmód jellemző.

2.2. A rendi helyzet típusai

A) A privilegizált rendi helyzet

Abból a szempontból teszünk különbséget a tipikus rendi helyzetek között, hogy a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályrendszer az adott egyének érdekeivel egyező vagy ellentétes irányba tér el az előfeltételezett általános szabályrendszerhez képest. (11.3 ábra) Ily módon a következő tipikus rendi helyzeteket különböztetjük meg egymástól: (1) a privilegizált rendi helyzet, (2) a degradált rendi helyzet és (3) a normativált rendi helyzet.

- *Privilegizált rendi helyzetben* vannak azok az egyének (vagy csoportok), akikre nézve a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályrendszer az előfeltételezett általános szabályrendszerhez képest érdekeik irányában tér el, különös előnyök révén kedvezőbb körülményeket teremtve érdekeik érvényesítéséhez.

A következő néhány példában általában mintegy magától értetődőnek tekintjük azokat az értékeket, és ezen értékeknek megfelelően feltételezett szabályokat, amelyekhez képest privilegizált helyzetekről beszélhetünk. Gondoljunk például azoknak a körére, akik Magyarországon a szocializmus időszakában politikailag a leginkább megbízhatóknak voltak nyilvánítva, és akik ezért kivételes nyugdíjban, külön lakáskiutalásban, kiemelt egészségügyi ellátásban, soron kívüli gépkocsikiutalásban stb. részesültek. Vagy gondoljunk például arra, hogy a legfelsőbb vezetőkre nagyrészt nem voltak érvényesek a piaci árak sem; az értékesebb árúkat gyakran úgy vásárolhatták meg, hogy azokat személyükre szólóan leárazták vagy leselejtezték. De privilegizált rendi helyzeteket Magyarországon természetesen a „rendszerváltás" után is találhatunk, valószínűleg nagyobb mértékben, mint annak előtte. Közvetlenül a rendszerváltás után vállalkozói hitelekhez, privatizálandó vagyontárgyakhoz nem juthatott akárki, aki megfelelt a formális feltételeknek. Az üzemekben valószínűleg ma is megtaláljuk azokat a munkásokat, akikre a munkafeladatok és a termelőeszközök elosztása, a teljesítmények elszámolása területén kivételes szabályok vonatkoznak. Ezek a munkások kizárólagosan rendelkeznek a legjobb munkafeladatokkal, látszatteljesítményeket, nagyrészt nem letöltött túlórákat ismernek el számukra tényleges munkavégzésként stb. Jobb állásokhoz és vezetői beosztásokhoz valószínűleg nagyrészt csak „valakiknek a valakijei" juthatnak, különösen a közszférában. Magyarországon az orvosok, illetve az előnyös helyzetben lévő orvosok esetében a borravaló vagy paraszolvencia elfogadása, azaz a korrupció jogilag is megengedett privilégium.

Privilegizált helyzetben vannak a hatalommal rendelkező kutatók, amennyiben olyan kutatási eredményeket tulajdonítanak el, amelyeket valójában nem ők értek el: „Majdnem mindig a professzor a laboratóriumából kikerült dolgozatok rangidős szerzője és levelező szerzője. Kifelé – és ha az első szerző elment, befelé is – ő tart igényt a szellemi tulajdonra. Ugyanakkor a megjelent műhöz való tényleges hozzájárulása gyakran csak a dolgozat elolvasásából és korrigálásából, valamint a folyóirat főszerkesztőjéhez intézett kísérőlevélből áll." (Bär 2003: 26) Ha általános szabályként feltételezzük, hogy egy személynek legfeljebb másfél állása (egy főállása és egy félállása) és legfeljebb ennek megfelelő keresete lehet, mert csak ennyi álláshoz tartozó kötelezettségeit tudja megfelelően teljesíteni, privilegizált rendi helyzetben vannak a két- vagy több főállással, illetve egy főállással és több félállással rendelkező egyének.

Ha a vállalatokra érvényes általános szabályokként elfogadjuk az adott jogszabályokat, különösen az adótörvények szabályait, privilegizált rendi helyzetben vannak

a jelentős adókedvezményekben részesülő multinacionális vállalatok, illetve e vállalatok tulajdonosai. „Nem függetlenül a multinacionális vállalatok nyomásától – különösen zöldmezős beruházásoknál és ezen belül is az autóiparban – a befogadó országok közötti verseny szinte már a beruházás előfeltételévé teszi a nem normatív kedvezmények, támogatások rendszerének a működtetését." (Szalai 2001: 124) A multinacionális vállalatok kedvezményezettsége az állami újraelosztásban csak más jelentős érdekcsoportok tartós érdeksérelmére történhet. (I. m.: 191)

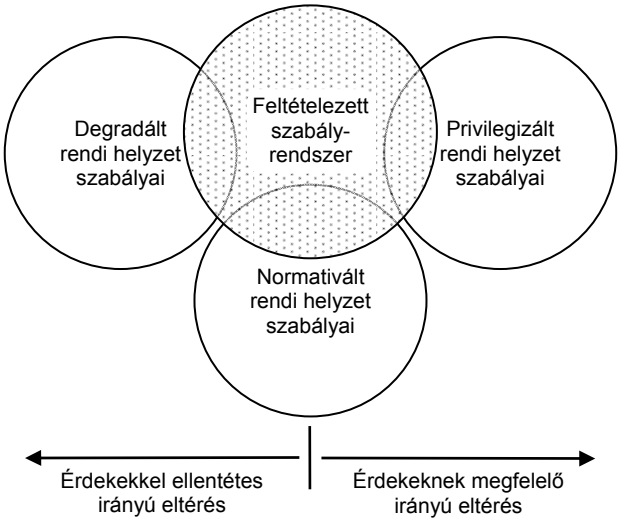

11.3. ábra: A rendi helyzet típusai

Egyes szerzők a privilégium kifejezést tulajdonképpen a fogalmaink szerinti társadalmi állapotra vonatkoztatva használják, és ilyen értelemben a privilégium a társadalmi javakkal való jó ellátottság. (Lenski 1966: 45; Treiman 1995) Mi a privilégiumot előnyös megkülönböztetésként vagy előjogként értelmezzük, ha előjognak nevezzük az adott egyén vagy csoport vonatkozásában a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályoknak a szubjektum érdekének megfelelő irányú eltérését az általánosnak feltételezett szabályrendszertől. A *privilégium* olyan előjog, amely feltételezi azoknak az egyéneknek, illetve csoportoknak a körét, akiknek az érdekei rovására a privilegizáltak különböző előnyöket élveznek.

Az előjog tehát nem feltétlenül privilégium; úgy tűnik, hogy az előjog tágabb fogalmán belül, a privilégiumon túl célszerű megkülönböztetni a közérdekű előjogot és a méltányossági előjogot. *Közérdekű előjogról* beszélünk akkor, amikor az adott egyénre vagy csoportra nézve a valóságban érvényes, illetve a valóságban érvényesülő szabályrendszer úgy tér el az általánosnak feltételezett szabály-

rendszertől, hogy az nemcsak az adott szubjektum érdekének, hanem az adott társadalmi csoport valamennyi tagja érdekeinek is megfelel. Így például célszerű lehet a legfelsőbb állami vezetőket, a kiemelten fontos kutatási témákon várhatóan sikerrel dolgozó tudományos kutatókat mentesíteni mindennapi kötelezettségeik egy részének az ellátása alól. *Méltányossági előjognak* is nevezhetjük azt az előnyös megkülönböztetést, amikor az általánosnak feltételezett szabály alóli kivételezés rendeltetése a szubjektum hátrányos helyzetének ellensúlyozása abból a célból, hogy egyáltalán élni tudjon az adott szabályok szerint általánosan biztosított lehetőségekkel. Az adott egyénre vagy csoportra érvényes intézményes szabályrendszert tehát átfogóan kell mérlegre tennünk. Az egyes előnyös vagy hátrányos megkülönböztetéseknek olyan természetűeknek és olyan mértékűeknek kell lenniük, hogy általában véve is kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb körülményeket teremtsenek az érdekek érvényesítéséhez.

B) A degradált rendi helyzet

A privilegizált rendi helyzet meghatározása szerint a privilegizált rendi helyzet eleve feltételezi a degradált rendi helyzet létezését.

- *Degradált rendi helyzetben* vannak azok az egyének (vagy csoportok), akikre nézve a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályrendszer az előfeltételezett általános szabályrendszerhez képest érdekeikkel ellentétes irányba tér el, hátrányos megkülönböztetések révén kedvezőtlenebb körülményeket teremtve érdekeik érvényesítéséhez.

A degradált rendi helyzethez nagyrészt hasonló értelemben például Parkin – Weberhez kapcsolódva – társadalmi kizárásról beszél, amikor egy csoportot elzárnak bizonyos társadalmi javak elérésének aktuális lehetőségétől. (Parkin 1979: 44-45)

A következő néhány példában általában mintegy magától értetődőnek tekintjük azokat az értékeket, és ezen értékeknek megfelelően feltételezett szabályokat, amelyekhez képest degradált helyzetekről beszélhetünk. A degradált rendi helyzetek szélsőséges megnyilvánulási formái alakultak ki Magyarországon az állami (nemzeti) társadalom szintjén az 1950-es években. Gondoljunk például a „kulákok", a kisiparosok, a humán értelmiségiek nagy részének üldöztetésére, a nemzetiségiek, a volt nem kommunista pártvezetők stb. kitelepítésére, a koncepciós perek áldozataira.

Napjainkban nyilvánvaló általában a cigányság degradált rendi helyzete különösen az oktatás, az egészségügyi ellátás és a foglalkoztatás területén. A cigányok hátrányos megkülönböztetése az oktatás területén megnyilvánul például az iskolai elkülönítésben, az egészségügy területén az alacsonyabb szintű egészségügyi ellátásban. A munkáltatók több mint nyolcvan százalékára jellemző, hogy nemcsak nem alkalmaz vagy alig alkalmaz cigányokat, de nem is szeretne alkalmazni, ab-

ban az esetben sem, ha képzettségük megfelelő. (Babusik 2007) Ugyanakkor a magyar társadalom felnőtt tagjainak a nagy részére (2001-ben a közel 40 százalékára volt) jellemző, hogy általában véve helyesli a cigányok hátrányos megkülönböztetését. (Székelyi–Örkény–Csepeli 2001: 35-36; Örkény–Vári 2009: 15-16)

Magyarországon a foglalkoztatás területén kimutatottan a jogszabályokhoz képest főleg az életkorral, a faji vagy etnikai hovatartozással, az iskolai végzettséggel, az egészségi állapottal és a nemi hovatartozással függ össze a hátrányos megkülönböztetés, azaz a fogalmaink szerinti degradált rendi helyzet. (Tardos 2012: 234) Degradált rendi helyzetben vannak azok a tudományos kutatók, akik személyes teljesítőképességüknél fogva ugyanolyan mértékben alkalmasak lennének jelentős tudományos kutatási eredmények elérésére, mint a legjelentősebb mértékű kutatási támogatásokban részesülő kutatók, de nem jutnak kutatási támogatásokhoz, viszont velük szemben ugyanazokat a követelményeket támasztják a tudományos teljesítmény formális ismérvei tekintetében, mint amelyeket a legjelentősebb mértékű támogatásokban részesülő kutatókkal szemben támasztanak.

Üzemszociológiai kutatásaink tapasztalatai szerint az üzemekben kiválaszthatók a degradált rendi helyzetben lévő munkások. A vezetés nem törődik azzal, hogy e munkások számára megfelelő munkafeltételeket nyújtson, a degradáltak végzik a „senkinek se kell", azaz a legrosszabb munkákat, munkagépeik nem érik el a szükséges műszaki állapotot, esetenként balesetveszélyesek, e munkások nem kapják meg a folyamatos munkavégzéshez szükséges szerszámokat, készülékeket. A teljesítménybéres üzemekben tényleges teljesítményeiket gyakran nem ismerik el az idevonatkozó szabályoknak megfelelően.

C) A normativált rendi helyzet

Korábban (2.1B) említettük, hogy a rendi helyzet fogalma értékelő fogalom; azaz e fogalom nem önmagában a valóságot fejezi ki, hanem e fogalom segítségével a valóságos intézményes helyzetet a kifejezett értékek alapján feltételezett, e feltételezés szerint általánosan érvényes intézményes szabályrendszerben elképzelt intézményes helyzethez viszonyítva értékeljük. Az értékelésben szemmel tartott szabályos helyzet a normativált rendi helyzet, illetve különösen a normativált helyzet egyik változata.

- *Normativált rendi helyzetben* vannak azok az egyének (vagy csoportok), akikre nézve a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok összességükben hasonlóan előnyös vagy hátrányos körülményeket teremtenek érdekeik érvényesítéséhez, mint amilyen körülményeket az előfeltételezett általános szabályrendszer teremtene számukra.

Normativált rendi helyzetben vannak egyrészt azok az egyének vagy csoportok, akikre a valóságban is az általánosan érvényesnek feltételezett szabályrendszer vonatkozik. Az olyan társadalmi csoportban, amelyben a valóságban érvény-

ben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok teljes mértékben megfelelnek a feltételezett intézményeknek, illetve intézményes szabályoknak, valamennyi egyén normativált rendi helyzetben van.

Azonban a normativált rendi helyzet fogalmának meghatározásában azt is megengedjük, hogy a valóságban az adott egyénekre vagy csoportokra érvényes szabályok, illetve a valóságban érvényesülő szabályok bizonyos mértékben eltérjenek az általánosan érvényesnek feltételezett szabályrendszer szerinti szabályoktól. Másrészt tehát normativált rendi helyzetben vannak azok az egyének vagy csoportok is, akikre nézve a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok bizonyos mértékben eltérnek az előfeltételezett szabályoktól, de a valóságban érvényesülő szabályok összességükben hasonlóan előnyös vagy hátrányos körülményeket teremtenek az adott egyének vagy csoportok érdekei érvényesítéséhez, mint amilyen körülményeket az előfeltételezett általános szabályrendszer teremtene számukra.

Az általunk képviselt felfogásban elvileg is természetesnek tekintjük, hogy a társadalmi életben a szabályosság csak többé vagy kevésbé érvényesül. Ha a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok nagyrészt a normativált rendi helyzetben lévőkre nézve is eltérnek bizonyos mértékben az előfeltételezett szabályoktól, de eltérhetnek a formálisan vagy kifejezetten általánosnak tekintett szabályoktól is, felmerül a következő kérdés: hol van az a határ, amelyen túl már nem normativált rendi helyzetekről, vagy egyáltalán különböző rendi helyzetekről, hanem a szabályok érvényességének a nagymértékű bizonytalanságáról és rendetlenségről beszélhetünk? Úgy tűnik, erre a kérdésre elvileg az lehet a válasz, hogy ott húzódik a szóban forgó határ, amelyen túl az intézmények által már meghatározatlanok az érdekek, az erők és a társadalmi viszonyok, és ezáltal meghatározatlanok a társadalmi jelenségek; illetve ebben az esetben e jelenségek elvileg már nem is társadalmi jelenségek.

3. A társadalmi állapot meghatározottsága

A fejezet harmadik részében azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy milyen tényezők határozzák meg az érdekérvényesítés mértékét, illetve – az érdekérvényesítés mértékét átfogóan nézve – az adott egyén vagy csoport társadalmi állapotát. Először rámutatunk arra, hogy az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot alapvetően a társadalmi helyzet határozza meg. Ezt követően a rendi helyzet és a társadalmi kapcsolatok közvetítő hatásával foglalkozunk; majd a nem társadalmi természetű személyes és kulturális tényezők esetleges hatását tárgyaljuk. A fejezet harmadik részének a második felében azt a kérdést elemezzük, hogy az elismerésnek, különösen a teljesítmény elismerésének, illetve ezzel összefüggésben a tényleges teljesítménynek milyen szerepe és jelentősége van a társadalmi állapot meghatározásában. Az elismerés tágan értelmezett fogalmán belül, az elismerés tipizálásának a révén jutunk el a társadalmi elismerés fogalmának a meghatározásához, és részletesebben a társadalmi elismeréssel foglalkozunk; valamint rámutatunk a társadalmi elismerés, a rendi helyzet és a társadalmi állapot közötti összefüggésre. Végül a teljesítmények elismerésével, valamint a teljesítmények elismerése és az érdekérvényesítés mértéke, illetve a társadalmi állapot közötti összefüggésekkel kissé részletesebben is foglalkozunk.

3.1. A társadalmi állapot meghatározó tényezői

A) A meghatározottság főbb értelmezései

A köznapi megismerés szintjén is nyilvánvaló, hogy az egyes egyének többé vagy kevésbé különböző mértékben érvényesítik érdekeiket és különböző mértékben rendelkeznek a társadalmi javakkal, azaz különböző társadalmi állapotban vannak.

- A szociológiai irodalomban egymástól nagyon különböző felfogások alakultak ki arra a kérdésre adott válasz tekintetében, hogy milyen tényezők határozzák meg az érdekérvényesítés mértékét és a fogalmaink szerinti társadalmi állapotot; és e felfogások jellemzően a tipikus szociológiai szemléletmódokhoz kapcsolódnak.

Ebben az alfejezetben röviden e felfogásokra mutatunk rá, mielőtt kifejtjük az adott kérdésre vonatkozó saját felfogásunkat.

A normativista szemléletmódot képviselő elméleti felfogás szerint az egyén státusa, illetve adott státusához kötődő szerepe, a társadalom általánosan elfogadott értékeinek megfelelően meghatározza az egyén részesedését a javak elosztásából.

Például Parsons és Shils felfogása szerint az elosztás két fő vonatkozása egyrészt a státusok és a szerepek elosztása az egyének között, illetve az egyének elosztása a különböző szerepekbe, másrészt a jutalmak (a fogalmaink szerinti személyes jutalmak – F. Z.) elosztása az egyének között. A státusok és a szerepek elosztásával összefüggésben fontos azoknak a képességeknek (facilities) az elosztása, amelyek többé vagy kevésbé teszik aktuálisan lehetővé a szerepelvárások teljesítését. A javak birtoklása presztízs forrása, ezért törekszenek az egyének a javak megszerzésére; a szerepek és a képességek elosztása viszont nagyrészt meghatározza a jutalmak, illetve a javak elosztását. (Parsons–Shils 1962B: 198-202; ford. 1988: 14-18) Az elosztás történhet tulajdonító vagy teljesítményjellegű szempontok alapján. Tehát az egyének vagy azért tesznek szert státusokra és szerepekre, valamint képességekre és jutalmakra, mert rendelkeznek bizonyos tulajdonságokkal (nem, kor, etnikum, területi hovatartozás), vagy úgy szerezhetik meg ezeket, hogy megfelelő teljesítményeket nyújtanak. (Parsons–Shils 1962B: 205-206)

A szóban forgó felfogás szerint – a normativista szemléletmód előfeltételezéseinek megfelelően – a társadalomban általánosan elfogadott értékek alakultak ki és általános egyetértés van a tekintetben, hogy a státusokat, illetve a szerepeket és a jutalmakat milyen szempontok szerint kell elosztani. Tehát elvileg mindenki annyira tarthat és annyira tart igényt, amennyi őt az általánosan elfogadott értékek és szempontok szerint megillet, és annyit is kap. Ha a valóságban esetleg mégis jelentős mértékben eltér az elosztás az általánosan elfogadott értékektől és szempontokról, az adott társadalomra jellemzőek lesznek a konfliktusok, és a társadalom a dezintegráció felé tart. A státusok és a szerepek elosztásához kapcsolódóan a képességek elosztása az erő elosztását is jelenti. Az erő elosztása nagyrészt meghatározza más tényezők elosztását is, ezért nagyon fontos, hogy az erő elosztása az általánosan elfogadott értékeknek megfelelő legyen egy adott társadalomban. (Parsons 1951: 133-134; Parons–Shils 1962B: 197-198, 200; ford. 1988: 13-14, 16)

Alapvetően a normativista szemléletmódot követi a funkcionalista rétegződéselméletben kialakult felfogás a jutalmak, illetve a társadalmi javak elosztására vonatkozóan. Davis és Moore felfogása szerint a társadalomnak mint funkcionális rendszernek valamilyen módon el kell osztania a tagjait a különböző társadalmi helyzetekbe, és ösztönöznie kell őket az adott helyzetekhez tartozó feladatok ellátására. A helyzetek különböznek egyrészt abból a szempontból, hogy az azokhoz tartozó feladatok funkcionálisan milyen jelentősek, másrészt abból a szempontból, hogy e feladatok ellátása milyen mértékű tehetséget vagy képzettséget igényel. A társadalomnak a jutalmakat a helyzeteknek megfelelően, egyenlőtlenül kell elosztania; nagyobb mértékben kell jutalmaznia azokat a társadalmi helyzeteket, egyrészt amelyek funkcionálisan jelentősebbek, másrészt amelyek nagyobb tehetséget vagy képzettséget igényelnek. Tehát minden társadalomban egyenlőtlen a jutalmak elosztása, mivel ez biztosítja azt, hogy a különböző helyzetekben, különösen a legfontosabb helyzetekben az egyének megfelelően lássák el feladataikat. Davis és Moore a jutalmakat Parsonshoz képest tágabban értelmezi, azokba beleérti az általunk

úgynevezett személyes jutalmakat és az instrumentális jutalmakat is. (Davis–Moore 1999: 11-13) A szóban forgó szerzők elvileg az említett funkcionális összefüggést veszik figyelembe, de elismerik, hogy a valóságban más tényezők is befolyásolhatják a jutalmak, illetve a javak elosztását (pl. tulajdonlás és öröklés, a kulturális fejlettség szintje, más társadalmakhoz fűződő viszonyok). (I. m.: 19, 23)

A strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben elfogadott kategoriális helyzetfelfogásban főleg arra való tekintettel jellemzik a társadalmi helyzetet egy vagy több kategoriális ismertetőjeggyel (pl. tulajdon, szakképzettség, foglalkozás és beosztás, nem, kor, lakhely stb.), hogy e tényezők empirikusan, statisztikailag kimutathatóan szoros összefüggésben vannak azzal, illetve a meghatározó tényezőit képezik annak, hogy az adott ismertetőjegyekkel jellemezhető egyének milyen mértékben rendelkeznek a társadalmi javakkal (pl. mennyit keresnek, milyenek a lakáskörülményeik, milyen mértékben rendelkeznek a tartós fogyasztási cikkekkel stb.).

Főleg a strukturalista szemléletmódot és a strukturalista-racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekre, különösen a konfliktuselméletekre, valamint általában az erővel és a hatalommal foglalkozó elméletekre jellemző az a felfogás, amely szerint lényegében véve a társadalmi erő (power) és/vagy a hatalom (authority) határozza meg azt, hogy az adott egyén vagy csoport milyen mértékben érvényesíti érdekeit és milyen mértékben rendelkezik a társadalmi javakkal. A nyolcadik fejezetben (1.1Bb), az erőfogalom értelmezéseinek áttekintésénél említettük, hogy a reflexív erőfelfogás értelmében a társadalmi erő a szubjektum saját érdekeinek, céljainak bizonyos mértékű megvalósítása, illetve a saját érdekek, célok megvalósításának a képessége vagy lehetősége. Tehát a reflexív erőfelfogás szerint az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot az határozza meg, hogy az adott egyén vagy csoport milyen mértékű erővel rendelkezik. A szóban forgó erőfogalom logikailag meghatározatlan olyan értelemben, hogy mit is értsünk rajta: egyáltalában vett képességet az érdekek érvényesítésére, amely ily módon, fenomenalista fogalomként, látszólag az érdekérvényesítés mértékének általános magyarázóelvéül szolgál; vagy olyan képességet, amely aktuálisan lehetővé teszi, hogy egy adott egyén vagy csoport befolyást gyakoroljon egy másik egyén vagy csoport cselekvéseire. Az ilyen értelmű meghatározatlanság azért nem merül fel a reflexív erőfelfogásban problémaként, mert e felfogás eleve feltételezi, hogy más egyének és csoportok befolyásolásának képességéből lényegében megmagyarázható az érdekérvényesítés aktuális lehetősége, illetve mértéke. Tehát a reflexív erőfelfogásban eleve úgy határozzák meg az erő fogalmát, hogy az erő a célok elérését, érdekek megvalósítását teszi aktuálisan lehetővé; de az interaktív erőfelfogás képviselői körében is általánosan elfogadott, hogy az érdekérvényesítés aktuális lehetőségét, illetve mértékét az erők, illetve az erőviszonyok határozzák meg. Például: „Mindenkinek az a célja, hogy javítson életkörülményein, s minél több hatalommal (értsd: erővel – F. Z.) rendelkezik valaki, annál több sikerrel fogja életesélyeit javítani." (Flap–De Graaf 1998: 129)

A kilencedik fejezetben (3.1Aa) foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy a tőkeelméletek felfogása szerint az érdekek, célok megvalósításának az aktuális lehetőségét, illetve mértékét az határozza meg, hogy az adott egyén vagy csoport milyen mennyiségű tőkével rendelkezik. Említettük, hogy Bourdieu bizonyos létezőket tulajdonképpen arra való tekintettel sorol a tőke fogalma alá, hogy a tapasztalat szerint e létezők a meghatározó tényezőit képezik valamilyen jelenségnek vagy jelenségeknek; és a szemmel tartott jelenség főleg az, hogy az adott társadalomban vagy a társadalmi élet adott szférájában az egyének különböző mértékben rendelkeznek az értékes javakkal és különböző magatartást tanúsítanak. (Bourdieu 1977; Bourdieu 1986; Bourdieu 1990) Coleman viszont eleve fenomenalista fogalomként és az érdekérvényesítés mértékére tekintettel határozza meg a társadalmi tőke fogalmát; meghatározása szerint a társadalmi tőke fogalma magában foglalja a „társadalmi viszonyok" azon oldalait, amelyek elősegítik, hogy egy adott egyén vagy csoport elérje céljait, megvalósítsa érdekeit. (Coleman 1990: 302-305; ford. 1994: 101-105)

Lin felfogása szerint a különböző mennyiségű (egy vagy több típusú) tőkével, illetve erőforrással jellemezhető helyzet meghatározza az adott helyzetben lévők befolyását, amelyet felhasználhatnak instrumentális céljaik elérésében. Azok az egyének, akik jelentősebb mennyiségű tőkével, illetve jelentősebb mennyiségű erőforrással rendelkeznek, nagyobb mértékben tehetnek szert további erőforrásokra, illetve nagyobb mértékben juthatnak hozzá a társadalmi javakhoz. (Lin 2001: 33-34, 56, 60) Empirikus szociológiai kutatásokban gyakran teszik vizsgálat tárgyává a szóban forgó kérdést; és kimutatják például, hogy a tőke különböző alkotórészei vagy formái hatással vannak az úgynevezett státusmegszerzés folyamatára, az álláshoz jutás és a munkahelyi előrejutás esélyére, a keresetekre, az iskolai tanulmányi eredményekre és a tanulmányi előmenetelre stb. (Pl.: Flap–De Graaf 1998; Lin 1999; Róbert 2000B; Lin 2001: 78-98; Erickson 2001; Flap–Boxman 2001; Angelusz–Tardos 2006)

A kreativista szemléletmódot képviselő elméletekben kevéssé foglalkoznak a szóban forgó kérdéssel. Úgy tűnik azonban, hogy e szemléletmódnak megfelel egy olyan felfogás, amely szerint az egyének annak megfelelően képesek többé vagy kevésbé megvalósítani szándékaikat, törekvéseiket és elérni bizonyos javakat, hogy milyen mértékben képesek egy közös értelmezési folyamatban másokkal egyetértésben kialakítani a társadalmi szituáció olyan definícióját, amely kedvező az adott egyének szándékai, törekvései megvalósítása szempontjából. A racionalista szemléletmódot képviselő játékelmélet felfogásában a döntési szituáció szükségszerűen vagy bizonyos valószínűséggel meghatározza az adott egyén úgynevezett kifizetéseit, azaz meghatározza az érdekérvényesítés mértékét.

Hálózatelméleti felfogás szerint a cselekvők közötti társadalmi kapcsolatok az erőforrások cselekvők közötti átvitelének a csatornái, és ezek az „erőforrások" elvileg egyaránt lehetnek anyagi vagy nem-anyagi természetűek, mint például pénz, információ, politikai támogatás vagy érzelmi támogatás. (Wasserman–Faust 1994: 4) A társadalmi kapcsolatok hálózatában elfoglalt helyzet befolyásolja

a kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének beállítottságait, értékeit, elvárásait és azt, ahogyan az egyének érzékelik és értelmezik társadalmi környezetüket; ezáltal befolyásolják azt is, hogy az adott egyének milyen mértékben valósíthatják meg szándékaikat, céljaikat, illetve milyen mértékben érvényesíthetik érdekeiket. (Lásd pl.: Knoke–Kuklinski 1982: 13; Erickson 1988; Burt 1982; Pattison 1994: 92-101)

A különböző szemléletmódokat képviselő elméletekre jellemző helyzetfelfogások – megítélésünk szerinti – főbb hiányosságaira korábban (1.1B) már rámutattunk, amelyek relevánsak abból a szempontból is, hogy e felfogások mennyiben alkalmasak az érdekérvényesítés mértékének és a társadalmi állapotnak az elméleti szintű magyarázatára. Ezért ezzel a kérdéssel itt már érdemben nem foglalkozunk, de a következő alfejezetben, saját felfogásunk kifejtése kapcsán e felfogáshoz jelentős mértékben kapcsolódó más felfogásokra még visszatérünk.

B) A társadalmi helyzet meghatározó hatása

A tizedik fejezetben (2.2Ba) megkülönböztettük a társadalmi jelenségek magyarázatának a következő két szintjét. Egyrészt foglalkoztunk a társadalmi viszonyok meghatározó tényezőivel és a társadalmi viszonyokat létrehozó mechanizmussal. Másrészt, ezt követően a társadalmi viszonyokat már elvileg adottaknak tekintettük, és a társadalmi viszonyokból magyaráztuk a társadalmi jelenségeket, különösen a társadalmi kölcsönhatásokat. Mivel a társadalmi helyzet a társadalmi viszonyok rendszerében elfoglalt helyzet, a társadalmi helyzet vonatkozásában is megkülönböztethetjük a társadalmi jelenségek magyarázatának ezt a két szintjét. Egyrészt korábban (1.2Bb) foglalkoztunk a társadalmi helyet legfőbb meghatározó tényezőivel és utaltunk arra, hogy e tényezők tulajdonképpen olyan mechanizmus révén hozzák létre a társadalmi helyzeteket, amelynek révén a társadalmi viszonyokat is létrehozzák. Másrészt, ezt követően a társadalmi helyzeteket már elvileg adottaknak tekintettük, illetve tekintjük, és a társadalmi helyzetekből magyarázzuk a társadalmi jelenségeket.

A tizedik fejezetben (2.2Ba) említettük, hogy felfogásunk szerint a társadalmi helyzet meghatározza egyrészt azt, hogy az adott egyén vagy csoport milyen mértékben érvényesíti érdekeit, illetve milyen mértékben rendelkezik a társadalmi javakkal, azaz milyen társadalmi állapotban van. A társadalmi helyzet meghatározza másrészt az adott egyén vagy csoport társadalmi cselekvéseit, illetve társadalmi magatartását; harmadrészt bizonyos mértékben – részben közvetlenül, részben közvetve – meghatározza az adott egyén vagy egyének életmódját. Ebben a fejezetben az érdekérvényesítés mértékének, illetve a társadalmi állapotnak a társadalmi meghatározottságával foglalkozunk; a társadalmi magatartás és az életmód társadalmi meghatározottságának a tárgyalására majd a tizenkettedik fejezetben kerül sor.

Az előző alfejezetben (3.1A) említettük, hogy széles körben elfogadott az a felfogás, amely szerint az adott egyén ereje (power) határozza meg azt, hogy milyen

mértékben érvényesíti az érdekét, illetve milyen mértékben rendelkezik a társadalmi javakkal. A társadalmi helyzet típusainak az elemzése során (1.3B) – az erőviszonyokat és az érdekviszonyokat elvileg egyaránt figyelembe véve – azonban kiderült, hogy ez a felfogás lényegében véve nem megfelelően tükrözi a valóságot. A nagy erőkkel rendelkező egyének és csoportok, különösen a hatalmi helyzetben lévők körében valóban főleg társadalmi erőikből, illetve hatalmukból magyarázhatjuk azt, hogy jelentős vagy kiemelkedő mértékben érvényesíthetik érdekeiket. Az érdekviszonyok szerepe azonban itt sem elhanyagolható; nagy erők mellett is különböző mértékben teszi aktuálisan lehetővé az érdekek érvényesítését például a hatalmi, az erős tolerált vagy a rivális társadalmi helyzet. A viszonylag kis erőkkel rendelkező egyének és csoportok körében viszont az érdekérvényesítés mértékének az egyenlőtlenségeit alapvetően nem erőik, illetve társadalmi befolyásuk egyenlőtlenségeiből, hanem az érdekviszonyokból magyarázhatjuk. Például a pártolt társadalmi helyzetben lévők elvileg ugyanúgy elhanyagolható mértékben befolyásolhatják a hatalmi helyzetben lévők cselekvéseit és általában a társadalmi folyamatok alakulását, mint a kiszolgáltatott helyzetűek, érdekérvényesítési esélyeik mégis jelentősen különbözőek. Erőiktől lényegében függetlenül, az érdekviszonyok által meghatározottan alakulnak az érdekérvényesítés körülményei a pártoltak érdekeinek kedvezve és a kiszolgáltatottak érdekei ellenére.

Az érdekérvényesítés mértékének, valamint a társadalmi állapotnak a meghatározottságát a 11.4. ábrán szemléltetjük, amely szerint a társadalmi helyzet az alapvető meghatározó tényező.

- Az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot alapvetően az adott egyén vagy csoport társadalmi helyzete, illetve társadalmi helyzetében adott helyzeti társadalmi ereje határozza meg.

Egy adott társadalmi folyamat során az érdekérvényesítés mértékét az egyén adott társadalmi helyzete határozza meg, a helyzeti társadalmi erő révén, amelynek az elméleti meghatározásával alább foglalkozunk. Azonban a társadalmi állapot fogalmát nem feltétlenül egy adott társadalmi folyamatra vonatkoztatjuk, tehát itt felmerül a történetiség szempontja. Egy adott időbeli társadalmi állapot nem feltétlenül ugyanannak a társadalmi helyzetnek a következménye, amelyben a szubjektum az adott rövidebb időszakban található, mivel a társadalmi állapot részben fennmaradhat az alapját képező társadalmi helyzet megváltozása után is. Például annak az egyénnek a társadalmi állapota, aki nemrégen lett munkanélküli, még tulajdonképpen nem a mai, hanem a múltbeli társadalmi helyzetét tükrözi. Azt, hogy esetleg megtakarított pénze, jó lakása, autója, hétvégi háza stb. van, természetesen nem azzal magyarázhatjuk, hogy munkanélküliként esetleg kiszolgáltatott társadalmi helyzetben van, hanem azzal, hogy korábban jól fizető állása volt, amellyel összefüggésben esetleg közepes tolerált helyzetben volt. Pontosabban tehát úgy fogalmazhatunk, hogy az adott egyén vagy csoport társadalmi állapotát alapvetően a jelenlegi és/vagy a múltbeli társadalmi helyzete határozza, illetve határozta meg.

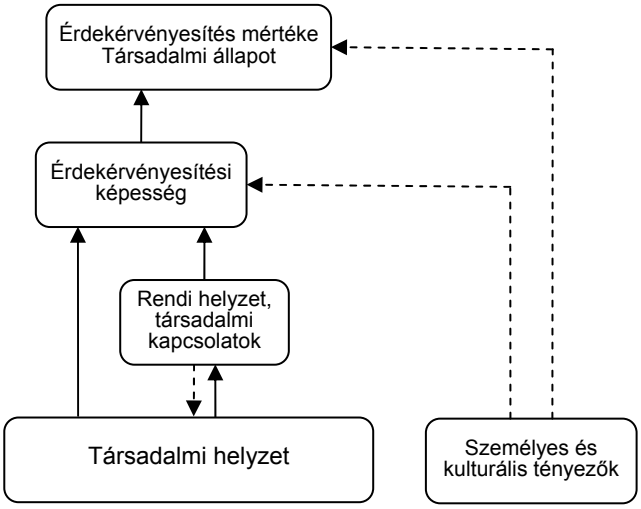

11.4. ábra. A társadalmi állapot meghatározó tényezői

Korábban (1.2Bb) rámutattunk a társadalmi helyzet főbb meghatározó tényezőire: a társadalmi intézményekre, az intézményekkel összefüggésben az adott egyén releváns intézményes helyzeteire és intézményes helyzetalkotó tulajdonságaira (pl. nemi hovatartozás, életkor, lakóhely, szakképzettség, gyakorlati idő, foglalkozás és beosztás), valamint a releváns dologi-technikai körülményekre. Ezek a tényezők elvileg a társadalmi helyzet meghatározása révén lehetnek többé vagy kevésbé hatással az érdekérvényesítés mértékére és a társadalmi állapotra.

Az érdekérvényesítés mértéke és a társadalmi állapot társadalmi helyzet általi meghatározottságának a szemléltetésére nézzünk egy kitalált egyszerű példát. Adott egy kis település néhány lakóházzal, amelynek térképét a 11.5. ábra mutatja. Minden házat egy egységnyi útszakasz köt össze a település központjával. Tételezzük fel, hogy az adott település utjai igen rossz állapotban vannak, de a település pénzügyi támogatást kapott útépítésre, illetve felújításra. A kapott összeg azonban csak egy egységnyi útszakasz felújítására elegendő, és ennek az útszakasznak érintenie kell a központot. Tételezzük fel továbbá, hogy a településen az „*A*" ház lakói hatalommal rendelkeznek más házak lakóival szemben, és a különböző házak lakóit nem fűzi össze társadalmi egyesülés. Számszerűen kifejezve, az „*A*" ház lakói mondjuk 10 egységnyi, a többi ház lakói házanként 2 egységnyi erővel rendelkeznek másokkal szemben a településfejlesztési döntések vonatkozásában. Konkrétabban fogalmazva feltételezzük, hogy az „*A*" ház lakói hozzák a település fejlesztésére vonatkozó döntéseket.

Nyilvánvalóan valamennyi egyénnek (vagy családnak) ahhoz fűződik érdeke, hogy a saját lakóházát a központtal összekötő útszakaszt újítsák fel. Az ábrához mellékelt táblázat mutatja az érdekérvényesítés mértékének a várható alakulását egy-

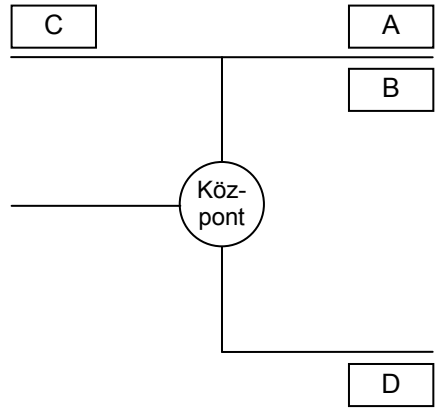

Házak	Erők	Érdekérv. mértéke (%)	
		Erők szerint	Helyzet szerint
A	10	100	100
B	2	20	100
C	2	20	50
D	2	20	0

11.5. ábra: Példa az érdekérvényesítés mértékének meghatározottságára

részt az erőviszonyok alapján, másrészt a társadalmi helyzet alapján. Ha az érdekérvényesítés mértékének arányai az erők arányait tükrözik, és az „*A*" ház lakói esetében az érdekérvényesítés mértékét 100 %-nak vesszük, ehhez képest a többi ház lakóinak érdeke várhatóan 20 %-ban érvényesül. Ha feltételezzük, hogy az érdekérvényesítés mértéke eleve csak kétváltozós lehet, azaz vagy érvényesül, vagy nem az adott lakó érdeke, akkor az „*A*" ház lakói várhatóan 100 %-ban, a többi ház lakói viszont 0 %-ban érvényesítik érdekeiket. A társadalmi helyzetek szerint és valójában viszont az várható, hogy az „*A*" lakóházat a központtal összekötő útszakaszt fogják felújítani, mert ez felel meg a hatalommal rendelkezők érdekeinek. Látjuk, hogy ebben az esetben az „*A*" és a „*B*" ház lakóinak az érdeke 100%-ban, a „*C*" ház lakóinak az érdeke 50 %-ban és a „*D*" ház lakóinak az érdeke 0 %-ban érvényesül. Az érdekérvényesítés mértékének alakulása tehát lényegesen eltér az erők alakulásától, és a társadalmi helyzetet tükrözi. Ez a példa is felhívja a figyelmet arra, hogy az érdekérvényesítés mértékét nem magyarázhatjuk csupán az erőkből vagy az erőviszonyokból; az erőviszonyok és az érdekviszonyok által alkotott társadalmi helyzetet kell figyelembe vennünk. Vegyük ugyanis észre, hogy ha az „*A*" ház lakói hatalmi helyzetben vannak, a „*B*" ház lakói pártolt, a „*C*" ház lakói gyenge tolerált, a „*D*" ház lakói kiszolgáltatott társadalmi helyzetet foglalnak el.

Fogalmaink szerint tehát ugyanolyan erő-, illetve hatalmi viszonyok mellett lényegesen eltérő következményekre számíthatunk az érdekérvényesítés mértékét illetően attól függően, hogy milyenek az érdekviszonyok. Itt csupán két fél viszonyára leegyszerűsítve a kérdést: ha nem a vizsgált fél oldalán van az erőfölény, azaz a hatalom, ez még nem zárja ki érdekei megfelelő érvényesítésének az aktuális lehetőségét. Sőt, az érdekviszonyokból az is következhet, hogy a viszonylag kis erővel rendelkező egyén vagy csoport a hatalommal rendelkező egyén vagy csoport révén érdekeit jóval nagyobb mértékben is érvényesítheti, mint e viszonytól

függetlenül érvényesíthetné. Amennyiben azonban a vizsgált egyén vagy csoport érdekei ellentétesek a vele szemben hatalommal rendelkező egyén vagy csoport érdekeivel, az előbbi esetleg képtelenné válhat érdekei minimális érvényesítésére is. Az érdekérvényesítés mértékét tehát alapvetően nem önmagukban az adott egyén vagy csoport erői határozzák meg, hanem az érdek- és erőviszonyok, illetve az adott egyén vagy csoport társadalmi helyzete által meghatározott eredő erő, amelyet helyzeti társadalmi erőnek nevezünk.

- A *helyzeti társadalmi erő* az adott egyén (vagy csoport) saját társadalmi erőinek, valamint a társadalmi folyamatban szerepet játszó valamennyi más egyén és csoport erőinek az olyan eredője, amely a szubjektum érdekeinek a megvalósítása irányában hat.

A társadalmi erő fogalma a társadalomtudományokban valószínűleg nagyrészt a fizikában kialakult erőfogalom hatására és mintájára alakult ki. Viszont az elemi szintű fizikában is ismert, hogy egy test elmozdulását nem az adott test saját ereje, hanem az adott testre ható erők eredője határozza meg. Ennek mintájára beszélhetünk a társadalmi erők eredőjéről egy adott egyénre vagy csoportra vonatkoztatva; és fogalmazhatunk úgy, hogy az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot nem az adott egyén vagy csoport ereje határozza meg, hanem a társadalmi erőknek az olyan (pozitív vagy negatív) eredője, amely a szubjektum érdekeinek a megvalósítása irányában hat.[40]

Egy adott egyén (vagy csoport) helyzeti társadalmi ereje elvileg meghatározható, vektoriálisan ábrázolva az adott társadalmi csoportban a társadalmi erők nagyságait és az érdekviszonyok szerinti irányait. Az adott társadalmi csoportban az egyes egyének (vagy csoportok) várható társadalmi állapotát egymáshoz képest tudjuk megadni; az egyes egyének (vagy csoportok) várható társadalmi állapotai közötti arányok elvileg a helyzeti társadalmi erőik közötti arányokat tükrözik.

Korábban (1.3A) úgy fogalmaztunk, hogy a társadalmi helyzet szükségszerűen vagy bizonyos valószínűséggel, ebben az alfejezetben pedig úgy, hogy alapvetően határozza meg az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot. E megfogalmazásokban kifejeződik bizonyos mértékű bizonytalanság a tekintetben, hogy a szóban forgó összefüggés milyen szoros. Ez a bizonytalanság elvileg abból következik, hogy az érdekérvényesítés mértéke, illetve a társadalmi állapot közvetlenül a társadalmi kölcsönhatások következménye; és a tizedik fejezetben (3.1A) láttuk, hogy bizonyos társadalmi viszonyok elvileg szükségszerűen meghatároznak bizonyos kölcsönhatásokat, más társadalmi viszonyok azonban elvileg különböző társadalmi kölcsönhatásokat is meghatározhatnak. Következésképpen, bizonyos társadalmi helyzetekből elvileg okságilag következtethetünk bizonyos társadalmi állapotokra; azaz adott társadalmi helyzet elvileg szükségszerűen meghatároz bi-

[40] A helyzeti társadalmi erőt eredetileg pozicionális erőnek neveztem. (Farkas 1991: 146; Farkas 1997: 391)

zonyos társadalmi állapotot. Más társadalmi helyzetek azonban elvileg bizonyos valószínűséggel különböző társadalmi állapotokat is meghatározhatnak.

A legtisztább tipikus társadalmi helyzetek által, azaz a tisztán hatalmi helyzet, a tisztán pártolt helyzet és a tisztán kiszolgáltatott helyzet által az érdekérvényesítés mértéke és a társadalmi állapot elvileg okságilag, azaz szükségszerűen meghatározott, legalábbis amennyiben az adott egyének vagy csoportok érdekei magánjavak elérésre irányulnak. E legtisztább típusok közötti mezőben található társadalmi helyzetek esetében – a nem tisztán pártolt helyzetben vagy a nem tisztán kiszolgáltatott helyzetben, a tolerált társadalmi helyzetekben, a támogatott és a korlátozott helyzetben lévő egyének esetében – az érdekérvényesítés mértéke és a társadalmi állapot elvileg bizonyos valószínűségi szinten meghatározott a társadalmi helyzet által. Azonban a valóságot nézve, általában a nem tiszta tipikus társadalmi helyzetek is alapvetően meghatározzák az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot. Az érdekérvényesítés mértékének a meghatározottsága egy adott érdek vagy egy adott érdekösszetevő vonatkozásában bizonytalanabb, mint a társadalmi állapot meghatározottsága. A társadalmi állapot fogalma ugyanis általában fejezi ki az érdekérvényesítés mértékét, és az érdekérvényesítés mértékének az esetleges egyenlőtlenségei az adott egyén vagy csoport különböző érdekei és érdekösszetevői között hosszabb távon valószínűleg kiegyenlítik egymást.

A nyolcadik fejezetben (4.1B) mi a társadalmi erőt nem reflexív értelemben határoztuk meg; ezért a reflexív erőfogalom által jelölt képességet nem nevezzük erőnek, de nevezhetjük – Héthy Lajos és Makó Csaba kifejezését átvéve – érdekérvényesítési képességnek. Az említett szerzők a reflexív erőfelfogásra támaszkodva vezették be az érdekérvényesítési képesség kifejezést, a reflexív értelemben vett erő-, illetve hatalomfogalom „tartalmának megőrzése és az elemzésben való változatlan alkalmazása mellett". (Héthy–Makó 1978: 161) Felfogásuk szerint az érdekérvényesítés aktuális lehetőségét, illetve esélyét alapvetően az úgynevezett érdekérvényesítési képesség határozza meg. Ugyanakkor megjegyzik, hogy az érdekérvényesítés lehetőségében „benne foglaltatik az a viszonyrendszer is, amely az érdekérvényesítés, a tárgyalás folyamatában szereplő összes többi érdekhez, képességhez való kapcsolódást jellemzi". (I. m.: 170) Ezt a viszonyrendszert azonban nem képezik le fogalmilag, így végül is tisztázatlanul beleolvasztják az érdekérvényesítési képesség fogalmába. Az *érdekérvényesítési képesség* tehát egyáltalában vett képesség az érdekek érvényesítésére; és a társadalmi helyzet alapvetően meghatározza az érdekérvényesítési képességet. Ilyen értelemben az érdekérvényesítési képesség fogalma egy fenomenalista fogalom, amely nem feleltethető meg az általunk eddig használt fogalmak egyikével sem. Ugyanazt a magyarázó funkciót, amelyet – fenomenalista fogalomként – a reflexív erőfogalom lenne hivatott betölteni, az intézményes szociológia elméletében tulajdonképpen a társadalmi helyzet fogalma tölti be, de pozitivista fogalomként, más szempontból közelítve az adott társadalmi jelenséghez.

C) A rendi helyzet, a kapcsolatok és egyéb tényezők hatása

a) A rendi helyzet és a társadalmi kapcsolatok hatása

A társadalmi helyzet nagyrészt a rendi helyzet meghatározása révén határozza meg az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot. Korábban (2.1A) már említettük, hogy Weber nem látott szoros összefüggést az „osztályhelyzet", azaz – általánosabb értelemben – a társadalmi helyzet és a rendi helyzet között. (Weber 1967: 247; Weber 1987: 307) Mi más értelemben határoztuk meg a rendi helyzet fogalmát, mint az említett szerző, és ezzel is összefüggésben elvileg a rendi helyzet társadalmi helyzet általi meghatározottságát hangsúlyozzuk.

- A társadalmi helyzet alapvetően meghatározza azt, hogy az adott helyzetben lévők milyen rendi helyzetben vannak; és a rendi helyzet a társadalmi helyzettel szoros összefüggésben nagyrészt meghatározza az érdekérvényesítés mértékét, illetve az adott egyén vagy csoport társadalmi állapotát.

A társadalmi helyzet alapvetően meghatározza azt, hogy az adott helyzetben lévők milyen rendi helyzetben vannak, illetve hogy a rájuk vonatkozó előnyös vagy hátrányos megkülönböztetések mennyire átfogóak vagy részlegesek. Ezzel a kérdéssel részletesebben majd a tizennegyedik fejezetben, a rendi rétegződés tárgyalásánál foglalkozunk, itt csupán a legjellemzőbb összefüggésekre utalunk. A külsőleges hatalommal rendelkező és hatalmi helyzetben lévő egyének és csoportok a rendi helyzet szempontjából általában privilegizált rendi helyzetben vannak. Rajtuk kívül a legnagyobb valószínűséggel, illetve a legnagyobb mértékben a támogatott, majd az erős tolerált és a pártolt társadalmi helyzetben lévő egyének és csoportok körében találunk privilégiumokat. Ugyanakkor a legnagyobb valószínűséggel a kiszolgáltatott, illetve ezen túlmenően a korlátozott és a gyenge tolerált társadalmi helyzetben lévő egyének és csoportok kerülnek degradált rendi helyzetbe.

A rendi helyzet a társadalmi helyzettel szoros összefüggésben nagyrészt meghatározza az érdekérvényesítés mértékét, illetve az adott egyén vagy csoport társadalmi állapotát. Ugyanaz a társadalmi helyzet különböző mértékű aktuális lehetőségeket nyújt az érdekek érvényesítésére és bizonyos társadalmi állapotok elérésére, attól függően, hogy milyen rendi helyzettel jár együtt. Így például a hatalmi vagy a támogatott társadalmi helyzetben lévők privilégiumaik révén jóval nagyobb mértékben érvényesíthetik érdekeiket, mint amilyen mértékben azokat egy általánosan érvényes intézményes szabályrendszer körülményei között, azaz normativált rendi helyzetben érvényesíthetnék. Másrészt viszont például a kiszolgáltatott vagy a korlátozott társadalmi helyzetben lévő egyének és csoportok degradált rendi helyzetben jóval kisebb mértékben érvényesíthetik érdekeiket, mint amilyen mértékben azokat egy általánosan érvényes intézményes szabályrendszer körülményei között, azaz normativált rendi helyzetben érvényesíthetnék.

A társadalmi helyzet nagyrészt a társadalmi kapcsolatok meghatározása révén határozza meg az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot.

- A társadalmi helyzet nagymértékben meghatározza azt, hogy az adott helyzetben lévők körében milyen valószínűséggel alakulhatnak ki társadalmi kapcsolatok; és a társadalmi kapcsolatok a társadalmi helyzettel szoros összefüggésben bizonyos mértékben meghatározzák az érdekérvényesítés mértékét, illetve az adott egyén (vagy csoport) társadalmi állapotát.

A hálózatelemzés és a „társadalmi tőke" (mint kapcsolati tőke) elméletének a képviselői azt hangsúlyozzák, hogy a társadalmi javakhoz társadalmi kapcsolatok révén lehet hozzájutni; e felfogás szerint az érdekérvényesítés mértékét lényegében véve vagy nagyrészt az határozza meg, hogy az adott egyén vagy csoport milyen társadalmi kapcsolatokkal rendelkezik. Korábban (10. fejezet: 1.1Bc) említettük, hogy nézetünk szerint a hálózatelemzésben (és ehhez hasonlóan a tőkeelméletekben is) tisztázatlan, hogy a társadalmi kapcsolatoknak (relationship) is nevezhető valóságos létezők azonosak a társadalmi viszonyokkal (relation) vagy nem; és ha nem, mi a különbség és milyen összefüggések vannak a társadalmi kapcsolatok és a társadalmi viszonyok között.

A tizedik fejezetben (3.3) mi a társadalmi viszony fogalmához képest eltérő fogalomként határoztuk meg a társadalmi kapcsolat fogalmát; és egyik szempontból különbséget tettünk a szoros és a laza társadalmi kapcsolatok között, a másik szempontból – a laza társadalmi kapcsolatokon belül – különbséget tettünk a partneri és a hűségi társadalmi kapcsolatok között. Láttuk, hogy a szoros társadalmi kapcsolatok a belső fedezetű intézmények által létrehozott azonossági társadalmi viszonyok tudati és normatív megfelelői; és a szoros társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének összessége társadalmi egyesülést alkot. A laza társadalmi kapcsolatokat – amelyeket az elmélet engedményes szintjén vehetjük figyelembe – intézményes társadalmi erkölcs hozza létre; és a laza társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének összessége társadalmi hálózatot alkot. A laza társadalmi kapcsolatok a normatív egyenlőség vagy egyenlőtlenség, illetve a mellérendeltség vagy a fölé- és alárendeltség szempontjából lehetnek partneri kapcsolatok vagy hűségi kapcsolatok.

A tizedik fejezetben többször hangsúlyoztuk, hogy a valóságban a társadalmi viszonyok többnyire, illetve döntően vagy alapvetően külsőleges társadalmi viszonyok. Adottaknak véve az egyének közötti külsőleges társadalmi viszonyokat, e külsőleges társadalmi viszonyokban elfoglalt társadalmi helyzet nagyrészt meghatározza azt, hogy a hasonló helyzetben lévők körében, valamint a különböző helyzetben lévők között milyen valószínűséggel jöhetnek létre – az adott egyének által szándékosan létrehozva – azonossági társadalmi viszonyok, és ily módon szoros társadalmi kapcsolatok. A társadalmi helyzet ezáltal a társadalmi egyesülés létrehozásával összefüggésben határozza meg az érdekérvényesítés mértékét; társadalmi egyesülés létrehozása révén ugyanis az adott egyének bizonyos mértékben társadalmi viszonyaikat és társadalmi helyzetüket is megváltoztathatják vagy megváltoztathatnák, és ezáltal nagyobb mértékben érvényesíthetik vagy érvényesíthetnék érdekeiket.

Majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk a társadalmi egyesülés meghatározó tényezőivel, itt csupán a legjellemzőbb összefüggésekre utalunk. A legvalószínűbb, hogy a hatalmi és a támogatott helyzetben lévők körében, majd az erős tolerált, illetve kisebb mértékben a pártolt helyzetben lévők körében, illetve részben az említett különböző helyzetekben lévők között találunk társadalmi egyesüléseket, azaz azonossági társadalmi viszonyokat és szoros társadalmi kapcsolatokat. Egy részüknél főleg abból eredően, hogy nagy erőkkel rendelkeznek, más részüknél viszont főleg a hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő érdekviszonyokból eredően. Mint fentebb említettük, a társadalmi egyesülések természetesen visszahatnak az egyének társadalmi helyzetére, hiszen az adott egyének által létrehozott azonossági társadalmi viszonyok társadalmi helyzetük alkotórészeivé válnak.

A legkisebb valószínűséggel a kiszolgáltatott társadalmi helyzetben lévő egyének körében, illetve részben ilyen egyének által alkotva találunk társadalmi egyesüléseket, azaz azonossági társadalmi viszonyokat és szoros társadalmi kapcsolatokat. Amennyiben ugyanis a viszonylag kis erőkkel rendelkező egyének érdekei ellentétesek a velük szemben hatalommal rendelkező egyének és csoportok érdekeivel, az előbbiek egyesülési kísérletei még inkább ellentétesek az utóbbiak érdekeivel. Tehát a kiszolgáltatott helyzetben lévők, ha egyesült erejük sem lesz jelentős a másik fél erejéhez képest, egyesülési kísérleteikkel csak kiélezik az érdekellentétet, és így önmagukat még hátrányosabb helyzetbe juttatják. Körükben, illetve részben általuk alkotva ugyanakkor azért is kevésbé valószínű az egyesülések kialakulása, ha egyesült erejük esetleg jelentős is lenne, mert a hatalmi helyzetben lévők általában figyelmet fordítanak arra, hogy a kiszolgáltatott helyzetben lévők körében, illetve részben általuk alkotva ne alakulhasson ki egyesülés, mert ez az erőviszonyok jelentős kiegyenlítődését, esetleg a hatalmi viszony megszűnését is eredményezhetné. Már Marx és Engels rámutatott például arra, hogy „a mesterlegényeket és inasokat, minden kézművességben úgy szervezték, ahogy az a mesterek érdekeinek legjobban megfelelt" (Marx–Engels 1976: 50-51). Azaz – amint azt az idézett szöveg utáni sorokban részletezik – úgy, hogy a különböző mestereknél dolgozó legények között ne alakulhasson ki egyesülés.

Ahogyan azt a tizedik fejezetben (3.3B) hangsúlyoztuk, a laza társadalmi kapcsolatokra csak az elmélet engedményes (vagy eklektikus) szintjén lehetünk tekintettel; és ezen a szinten az előző három bekezdésben említett összefüggések a laza társadalmi kapcsolatok kialakulására vonatkozóan is érvényeseknek tekinthetők. Adottaknak véve az egyének közötti külsőleges társadalmi viszonyokat, e külsőleges társadalmi viszonyokban elfoglalt társadalmi helyzet nagyrészt meghatározza azt, hogy az adott helyzetben lévők körében, valamint a különböző helyzetekben lévők között milyen valószínűséggel jöhetnek létre laza (partneri vagy hűségi) társadalmi kapcsolatok. A társadalmi helyzet ezáltal a laza társadalmi kapcsolatokkal összefüggésben határozza meg az érdekérvényesítés mértékét; laza társadalmi kapcsolatok kialakítása révén az adott egyének nagyobb mértékben érvényesíthetik vagy érvényesíthetnék érdekeiket.

Az előbb hivatkozott helyen rámutattunk arra, hogy partneri társadalmi kapcsolatok a legnagyobb valószínűséggel olyan egyének között alakulnak ki, akiknek az érdekei egybeesnek, akik jelentős erőkkel rendelkeznek egymás vonatkozásában és akik között a társadalmi erőviszonyok megközelítőleg kiegyenlítettek. Tehát partneri társadalmi kapcsolatok és ilyen kapcsolatokból álló hálózatok főleg a hatalmi helyzetben lévő, a támogatott helyzetben lévő és az erős tolerált helyzetben lévő egyének körein belül és körei között alakulhatnak ki. Hűségi társadalmi kapcsolatok és ilyen kapcsolatokból álló hálózatok hatalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének között alakulhatnak ki, amennyiben érdekeik összeegyeztethetőek, ahol a hatalommal rendelkező egyének lesznek a hűdíjazók, a hatalmi függésben lévő egyének a hűdíjasok. Hűségi kapcsolatok tehát főleg a hatalmi helyzetben lévő egyének és az e kapcsolatoktól függetlenül is pártolt helyzetben lévő egyének között alakulnak ki.

Mint említettük, társadalmi kapcsolatok kialakítására főleg a jelentős társadalmi erő, különösen a hatalmi helyzet nyújt aktuális lehetőséget. Ezzel magyarázható például az a jelenség, hogy ha egy egyén meghatározott területen hatalmi helyzetbe jut, tartósan képes megőrizni előnyös társadalmi helyzetét. Például ha egy egyént kineveznek valamilyen jelentős vezetői beosztásba, a mindennapi tapasztalat azt mutatja, hogy innen rendszerint nehéz elmozdítani; inkább felfelé jut a beosztások ranglétráján, mint lefelé, még akkor is, ha személyes képességei ezt nem indokolják. Idővel ugyanis olyan társadalmi kapcsolatokra tehet szert különböző szolgálatok nyújtása révén, amelyek megerősítik beosztásában vagy fentebb juttatják a ranglétrán.

b) A személyes és kulturális tényezők esetleges hatása

A társadalmi élet szféráját ideáltipikusan szemlélve, a társadalmi helyzet, és e helyzettel szorosan összefüggő létezők képezik az érdekérvényesítés mértékének és a társadalmi állapotnak a meghatározó tényezőit.

- A valóságban olyan személyes és kulturális létezők is hatással lehetnek az érdekérvényesítés mértékére és a társadalmi állapotra, főleg az érdekérvényesítési képességen keresztül, amelyek nem társadalmi természetűek és viszonylag függetlenek az adott társadalmi helyzettől.

Azonban a szóban forgó személyes és kulturális tényezők hatását csak az – intézményes szemléletmódot képviselő – elmélet eklektikus szintjén vehetjük figyelembe, és e tényezőkkel mi csak röviden foglalkozunk.

Az érdekérvényesítési képességet bizonyos mértékben meghatározza az egyén *általános tudása*, amely egyáltalán lehetővé teszi számára a társadalmi viszonyok és körülmények közt történő tájékozódást és racionális cselekvést. Ezt az általános tudást nem társadalmi képességként értelmezzük, mert megismerő funkcióját elvileg bármilyen társadalmi intézmények és bármilyen társadalmi viszonyok közt betöltheti. Így megkülönböztethetjük például egyfelől az alkalmazott szaktudását,

amely társadalmi képességként aktuálisan lehetővé teheti számára, hogy befolyást gyakoroljon vezetője döntéseire, másfelől az alkalmazott általánosabb tudását, amely aktuálisan lehetővé teheti számára, hogy felismerje az adott munkahelyi szervezeten belüli társadalmi helyzetét, és ezen belül azt, hogy szaktudására milyen mértékben van szüksége vezetőjének, következésképpen meddig mehet el mondjuk béremelési követeléseiben.

Azonban nemcsak a szubjektum általános tudása, hanem a társadalmi folyamat más résztvevőinek az általános tudása is hatással lehet a szubjektum érdekérvényesítési képességére. Az egyének általában kedvező kép kialakítására törekszenek saját társadalmi helyzetükről, például társadalmi képességeikről, a hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő kapcsolataikról stb. Ennek eredményeként esetenként az előnyös társadalmi helyzet látszata is elegendő lehet az érdekek megfelelő érvényesítéséhez, amennyiben a társadalmi folyamat más résztvevői ehhez a – valójában nem létező – társadalmi helyzethez igazodva cselekszenek. Ennek legszélsőségesebb megnyilvánulási formája a szélhámosság, de kevésbé nyilvánvaló eseteivel is találkozhatunk. Például magas beosztású vezetők titkárnőinek esetleg hajlamosak vagyunk olyan társadalmi képességeket és erőket tulajdonítani, amelyekkel valójában nem rendelkeznek. Az ilyen látszat azonban általában csak addig tartható fenn, amíg nincs szükség arra, hogy folyamatos kölcsönhatás alakuljon ki a társadalmi folyamat különböző résztvevői között. Ennek eredményeképpen ugyanis a résztvevők kielégítően hű képet kaphatnak a tényleges társadalmi viszonyokról és társadalmi helyzetekről.

A társadalmi helyzet határán helyezkedik el az a kérdés, hogy egy adott egyén vagy csoport érdekei és érdekérvényesítési törekvései milyen viszonyban vannak más egyének és csoportok személyes, illetve közösségi értékeivel és érzelmeivel. A valóságban érdekeik érvényesítésében is támogathatnak vagy hátráltathatnak egy adott egyént mások személyes értékek vagy érzelmek (pl. igazságosság, méltányosság, együttérzés, bosszúvágy, irigység) által indíttatva is. Azonban esetenként az ilyen irányú érdekmotivált cselekvések is értékmotivált vagy érzelemmotivált cselekvések álruháiban jelennek meg, legalábbis amennyiben támogatásról van szó.

Az érdekérvényesítés mértékét a cselekvő egyén motívumai oldaláról is befolyásolják a fent említett személyes motívumok. Az egyén személyes motívumai korlátozhatják azoknak az érdekeknek, illetve az érdekek azon összetevőinek a megvalósítását is, amelyeket az adott egyén képes lenne megvalósítani. Például az egyén lemondhat érdekei részbeni érvényesítéséről közösségi erkölcsi meggondolásokból, más egyénekkel vagy csoportokkal szembeni kötelességtudat alapján, amennyiben saját érdekeinek az érvényesítése méltánytalanul érintene negatívan másokat.

Az érdekérvényesítés mértékét esetenként a véletlen is jelentős mértékben befolyásolhatja. Azonban hajlamosak lehetünk a véletlennek tulajdonítani akkor is az érdekek megfelelő, jó vagy kiváló mértékű érvényesülését, ha azt valójában társadalmi tényezők határozták, illetve határozzák meg, amennyiben nem látjuk át a társadalmi helyzet, és e helyzettel szorosan összefüggő más tényezők megha-

tározó hatását. A véletlenre való hivatkozás szolgálhatja a valóságos meghatározó tényezők leplezését is; például az érdekek jó vagy kiváló érvényesítésének az olyan nyilvános indoklása, amely szerint az adott egyén „jókor volt jó helyen", gyakran az érdemtelenül megszerzett helyzetek és/vagy javak megszerzését valójában meghatározó tényezők leplezését szolgálja.

3.2. Az elismerés, a teljesítmény és a társadalmi állapot

A) A társadalmi elismerés

a) Az elismerés és a társadalmi elismerés fogalma

A fejezet még előttünk álló részében azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy az elismerésnek, különösen a teljesítmény elismerésének, illetve ezzel összefüggésben a tényleges teljesítménynek milyen szerepe és jelentősége van a társadalmi állapot meghatározásában. Az elismerés fogalma a morál- és a politikai filozófiában vált mára különösen jelentős fogalommá (ehhez lásd pl.: Weiss 2004; Rózsa 2011). A következőkben először röviden kitérünk egyrészt Nancy Fraser, másrészt Axel Honneth filozófiai elismeréselméletére, amelyekre bizonyos mértékben majd támaszkodunk az elismerés és a társadalmi elismerés fogalmának meghatározásában.

Fraser a társadalmi igazságosság két fő összetevőjeként különbözteti meg egymástól az elosztást és az elismerést, amelyek közül egyiket sem tekinti alárendelhetőnek a másiknak. (Fraser–Honneth 2003B: 3; Fraser 2003: 9, 12-13, 35) Felfogása szerint az elosztás az anyagi javak elosztását jelenti, amely a társadalom gazdasági struktúrájában gyökerezik; az elismerés viszont kulturális természetű, amely a megjelenítés, az értelmezés és a kommunikáció mintáiban gyökerezik. Az elosztás igazságtalansága az anyagi javakkal való nem kellő mértékű ellátottságban, az elismerés igazságtalansága viszont a sajátos identitás nem kellő mértékű elismerésében jelenik meg. (Fraser 2003: 13)

A Fraser által elfogadott (hagyományos Hegeli) felfogásban az elismerés olyan ideális kölcsönös viszony a szubjektumok között, amelyben az adott egyének valamennyien mint egymással egyenlőket és mégis mint egymástól különbözőket szemlélik egymást. (Fraser 2003: 10) A szóban forgó szerző szerint az elismerés a társadalmi státus megjelenése, és az elismerés szempontjából a státusra jellemző lehet vagy az egyenlőség és a kölcsönös elismerés, vagy a fölé- és alárendeltség, tehát az elismerés egyenlőtlensége, illetve az alárendelt fél elismerésének a hiánya. (I. m.: 29)

Fraser szerint az adott társadalomban azok a csoportok, amelyeket a piachoz vagy a termelési eszközökhöz fűződő viszonyaik alapján különböztethetünk meg egymástól (tehát az osztályok és az osztályokhoz hasonló csoportok), az elosztási igazságosság szempontjából elemezhetők; és ezekre a csoportokra az elosztási igazságtalanság lehet jellemző. Azok a csoportok viszont (pl. a homoszexuálisok),

amelyeket a státus, illetve a tisztelet és a megbecsülés mértéke alapján különböztethetünk meg egymástól, az elismerési igazságosság szempontjából elemezhetők; és ezekre a csoportokra az elismerési igazságtalanság lehet jellemző. Találhatók azonban olyan csoportok is a társadalomban (pl. a nemi csoportok és a fajok), amelyek a két tiszta típus között értelmezhetők; e csoportok elvileg egyaránt elemezhetők az elosztási és az elismerési igazságosság szempontjából, és e csoportokra többé vagy kevésbé jellemző lehet mind az elosztási igazságtalanság, mind az elismerési igazságtalanság. Az ilyen összetett csoportokat egyszerre határozza meg az adott társadalom gazdasági struktúrája és kultúrája, illetve státusrendje. (Fraser 2003: 14-22)

Fraser a részvételi egyenlőség (participatory parity) érvényesítésével látja megvalósíthatónak a társadalmi igazságosságot, az elosztás és az elismerés vonatkozásában egyaránt. A részvételi egyenlőség szabálya (alapelve – F. Z.) szerint az igazságosság olyan társadalmi eljárásokat igényel, amelyek a társadalom minden (felnőtt) tagja számára lehetővé teszik, hogy mint egyenrangúak érintkezzenek egymással. E szerint egyrészt az anyagi javakat úgy kell elosztani, hogy ezáltal biztosítva legyen a résztvevők függetlensége és egyenlő beleszólása; másrészt az intézményesült kulturális mintáknak egyenlő mértékben biztosítaniuk kell valamennyi résztvevő számára a tiszteletet és a társadalmi megbecsülés elnyerésének a lehetőségét. (Fraser 2003: 36)

Fraser felfogásával szemben, Honneth az elismerést olyan átfogó erkölcsi létezőnek tekinti, amelynek az elosztás a származéka; és az elismerés fogalmát olyan átfogó fogalomnak tekinti, amely az igazságosság elemzésének egységes keretéül szolgálhat. (Fraser–Honneth 2003B: 3; Honneth 2003: 113)

A szóban forgó szerző szerint az elismerés révén megszerezhető emberi méltóság természete közvetetten, a megbántás és a megvetés elemzése útján ismerhető meg. (Honneth 1997B: 97-98) Megkülönbözteti a megvetés három alapvető formáját, amelyek közül az egyik a testi bántalmazás, amely jelentős mértékben megrendíti az egyén önbizalmát és a világba vetett bizalmát. Másik formája a személyiség normatív megsértése, amikor az adott egyént kizárják bizonyos jogok birtoklásából, illetve gyakorlásából. A jogtól való megfosztás tapasztalata az önbecsülés hanyatlásához vezet, az adott egyén elveszti azt a képességét, hogy önmagához mint minden embertársával egyenjogú partnerhez viszonyuljon. Harmadik formája az egyén társadalmi értékességének a megsértése, amikor az adott egyént kevésbé értékesnek tekintik. A leértékelés tapasztalata az önértéktudat hanyatlásához vezet, elvész annak az esélye, hogy az egyén önmagát értékes és megbecsült lénynek tekintse. (Honneth 1997B: 100-102; Honneth 1997C: 159-160)

Honneth szerint a megbántás három formájának megfelelően az elismerés három formája egyrészt az érzelmi támogatás, illetve a szeretet, másrészt a jogi elismerés, harmadrészt (a korábbi változat szerint) az alternatív életmódok elismerése, illetve a szolidaritás. (Honneth 1997B: 104-106; Honneth 1997C: 162) A szóban forgó szerző az elismerés harmadik típusának később már a teljesítmény elismerését

tekinti. (Honneth 2003: 140-141) Az elismerésnek e három formája biztosíthatja, hogy az egyének biztosak lehetnek méltóságukban és sértetlenségükben.

Honneth a modern kapitalista társadalmat mint intézményesített elismerési rendet értelmezi, amelyben tipikusan meg lehet különböztetni három elismerési szférát. Az egyik elismerési szféra a magán- vagy intim szféra, amely főleg a család intézményesített rendjét jelenti; e szférában a gondoskodás és a szeretet elismerési elve tekinthető érvényesnek, amely az egyének testi és lelki szükségleteinek a kielégítésére irányul. A másik elismerési szféra a jog szférája; e szférában a jogi egyenlőség elismerési elve tekinthető érvényesnek, amely az egyének jogi egyenlőségének a megteremtésére irányul. A harmadik elismerési szféra tulajdonképpen a munkamegosztás szférája; e szférában a teljesítmény elismerésének az elve tekinthető érvényesnek, amely az egyéni teljesítmény szerinti megbecsülésre irányul. Az első szférában intim kapcsolatok, a másodikban jogi viszonyok, a harmadikban úgynevezett laza kötésű társadalmi viszonyok fűzik össze az adott egyéneket. (Honneth 2003: 138-142)

E rövid ismertetés után rátérünk az elismerés fogalmának az intézményes szociológia elméletébe illeszkedő meghatározására. Az elismerés tágan értelmezett fogalmán belül, az elismerés tipizálásának a révén jutunk el a társadalmi elismerés fogalmának a meghatározásához, és részletesebben majd a társadalmi elismeréssel foglalkozunk.

A legtágabb értelemben az elismerés lehet csupán személyes természetű is, bizonyos értékekre és szabályokra való tekintet nélkül. Például egy adott egyén esetleg elismerésre érdemesnek tarthatja valakinek a testsúlyát vagy hajának a színét, arra való tekintet nélkül, hogy az egyének adott körében létezik vagy nem létezik olyan szabály, amely e tulajdonságokhoz valamilyen pozitív következményt kapcsol. E nagyon tág értelmezéshez képest szűkebben, eleve csak bizonyos szabályok, valamint e szabályok által kifejezett értékek vonatkozásában beszélünk elismerésről. Az elismerés két szereplője elvileg az elismerő fél, illetve az elismerő egyén (vagy csoport) és az elismert vagy elismerendő fél, illetve az elismert vagy elismerendő egyén (vagy csoport).

Az elismerést mi valóságos létezőként határozzuk meg, amely az elismerő fél cselekvésében valósul meg. Az elismerés fogalmát azonban használhatjuk értékelő fogalomként is; az elismerés értékelő fogalma nem önmagában a valóságos elismerést fejezi ki, hanem a valóságos elismerést a kifejezett értékek, illetve ezen értékeknek megfelelő és feltételezett szabályok alapján kívánatos elismeréshez viszonyítva értékeli. Úgy tűnik, hogy Fraser valamint Honneth fentebb ismertetett elismerésfogalma – mint morálfilozófiai fogalom – inkább ilyen értékelő fogalomnak tekinthető. Mi viszont – mint már említettük – az elismerést vagy annak a hiányát, illetve az elismerés mértékét valóságos létezőként határozzuk meg, de majd később szót ejtünk az elismerés értékelő fogalmáról is.

- Az *elismerés* az elismert egyén (vagy csoport) adott tulajdonságának és/vagy teljesítményének mint a szükségletkielégítés összetevőjének a kifejezett tu-

domásulvétele és pozitív értékelése, az ehhez szabályosan kapcsolódó pozitív következmények érvényesítésére irányuló szándékkal.

Az elismerés önmagában csupán közlés, az elismerő fél az elismerő cselekvéssel azt jelzi, hogy (1) nézete szerint az elismerendő egyén (vagy csoport) rendelkezik bizonyos tulajdonsággal vagy teljesítménnyel, (2) nézete szerint az adott tulajdonsághoz vagy teljesítményhez az érvényesnek tekintett értékek és szabályok szerint kapcsolódik bizonyos pozitív következmény mint juttatás vagy jutalom, amelynek elnyerésére az elismerendő egyén jogosult, és (3) az elismerő fél kötelezettségének megfelelőn hajlamos elősegíteni e következmény megvalósulását.

Az adott tulajdonsághoz vagy teljesítményhez szabályosan kapcsolódó pozitív következményt vagy következményeket, és az elismerő fél e következmény vagy következmények megvalósítására irányuló cselekvéseit általában véve már nem az elismerés alkotórészeinek tekintjük; tehát ilyen értelemben az elismeréshez kapcsolódó pozitív következményről vagy következményekről is beszélhetünk. Azonban majd később látjuk, hogy az általunk közösségi elismerésnek nevezett elismerés esetében az elismerés és a pozitív következmény megvalósulása elvileg sem válik el határozottan egymástól.

Parsons és Shils rámutat arra, hogy az elosztás történhet tulajdonító vagy teljesítményjellegű szempontok alapján; az egyének vagy azért tesznek szert bizonyos társadalmi javakra, mert rendelkeznek bizonyos tulajdonságokkal, vagy azért, mert megfelelő teljesítményeket nyújtanak. (Parsons–Shils 1962B: 205-206) Az elismeréshez kapcsolódó pozitív következmények lehetnek juttatások vagy jutalmak; az elismerendő egyén bizonyos tulajdonságaihoz jellemzően juttatások, bizonyos teljesítményeihez viszont jutalmak kapcsolódhatnak szabályos következményekként. Tehát adott tulajdonságánál (pl. nemi hovatartozás, életkor, beosztás, képzettség stb.) fogva a juttatásra eleve jogosult az adott egyén, cselekvéseitől, illetve teljesítményétől viszonylag függetlenül. A jutalomra viszont általában cselekvése, magatartása, illetve teljesítménye révén válhat jogosulttá az adott egyén, attól függően, hogy e tekintetben mennyiben felel meg a rá vonatkozó szabályoknak. Azonban e létezők, és az e létezőkhöz szabályosan kapcsolódó következmények valójában részben összefonódhatnak egymással. Az adott egyén múltbeli vagy várható jövőbeli teljesítményével összefüggésben valamilyen tulajdonságához is kapcsolódhat jutalom. Például bizonyos értelemben jutalmazhatják a szakmai felkészültséget is, de egyrészt bizonyos teljesítmény formájában mérve az adott egyén felkészültségét; másrészt arra való tekintettel jutalmazzák a felkészültséget, hogy az adott felkészültség az egyén múltbeli teljesítményének az eredménye és/vagy bizonyos jövőbeli teljesítményekre teszi alkalmassá az adott egyént.

Az elismerés egyik – fentebb harmadikként említett – ismertetőjegye szerint az elismerő cselekvés nemcsak az elismerő fél vélekedését vagy tudását fejezi ki arról, hogy az elismerendő egyén rendelkezik bizonyos tulajdonsággal vagy teljesítménnyel, és nemcsak azt, hogy ezáltal az adott egyén jogosult bizonyos jut-

tatásra vagy jutalomra; hanem kifejezi az elismerő fél szándékát is arra, hogy az e tekintetben releváns szabályok szerinti kötelezettségének megfelelően elősegíti az elismerendő fél jogosultságának az érvényesülését és a pozitív következmény megvalósulását. Például ha egy adott vezető elismeri az egyik beosztott újonnan megszerzett képesítését vagy tudományos fokozatát, nemcsak azt jelzi, hogy erről tudomása van, hanem azt is, hogy szándékában áll intézkedni abban a vonatkozásban, hogy az adott beosztottat – az idevonatkozó szabályoknak megfelelően – magasabb fizetési kategóriába sorolják és felemeljék a beosztott fizetését.

Az elismerés valójában olyan változatos létező, amely az egyes esetekben egymáshoz képest jelentősen különböző természetű lehet, még akkor is, ha – ahogyan fentebb említettük – eleve eltekintünk a csupán személyes természetű elismeréstől. Az intézményes szociológia elméletében általában a szükségletkielégítés tartalmi összetevői képezik a legfőbb „kulcsot" a változatos létezők különböző típusainak a meghatározásához, és itt is e szerint különböztethetjük meg az elismerés fő típusait. Tehát különbséget teszünk az elismerés három típusa: a testiségi, a közösségi és a társadalmi elismerés között. Minket a társadalmi elismerés érdekel, a testiségi és a közösségi elismeréssel csak röviden és főleg arra való tekintettel foglalkozunk, hogy ehhez képest jobban rávilágítsunk a társadalmi elismerés természetére.

Az általunk testiségi elismerésnek nevezett elismerés nagyrészt azonos a Honneth által megkülönböztetett egyik típussal, amelyet ő érzelmi támogatásnak vagy szeretetnek nevez; azonban – úgy tűnik – Honneth e tekintetben nem tesz különbséget csupán a testi szükségletek kielégítését elősegítő elismerés és a lelki szükségletek kielégítését elősegítő elismerés között. (Honneth 1997B: 104; Honneth 1997C: 162) A *testiségi elismerés* annak az elismerése, hogy az adott egyén egy ember, és mint ember, testében és alapvető testi szükségletei kielégítésében sérthetetlen.. A testiségi elismerés az emberi mivolt mint tulajdonság elismerése, az elismerendő egyén más tulajdonságaitól és teljesítményeitől viszonylag függetlenül. A testiségi elismeréshez kapcsolódó pozitív következmény egyrészt a tartózkodás attól, hogy az adott egyént testileg bántalmazzák, valamint az adott egyén védelmezése a mások általi testi bántalmazástól; másrészt az egyén ellátása alapvető testi szükségleteinek az objektív tárgyaival (étel, ital, tér a mozgáshoz stb.).

A *közösségi elismerés* az elismert egyén adott tulajdonságának vagy teljesítményének mint az egyének adott körében a lelki szükséglet tárgyának a kifejezett tudomásulvétele és pozitív értékelése, az ehhez szabályosan kapcsolódó pozitív következményeknek mint az elismert fél számára a lelki szükségletek tárgyainak az érvényesítésére irányuló szándékkal.

A közösségi elismerés esetében az elismerés és a juttatás vagy jutalmazás elvileg sem válik el határozottan egymástól. Az egyéneknek ugyanis szükségletük irányul – a szűkebb szükségletfogalom értelmében is (2. fejezet: 155-158) – a megbecsülésre, amely egyrészt a magas önértékelésre, önbecsülésre, másrészt mások elismerésének, megbecsülésének az elnyerésére irányul (Maslow 1987: 21-22). Tehát a közösségi elismerés, illetve az elismerés alkotórészét képező pozitív érté-

kelés kifejezése önmagában is személyes jutalom az elismerendő egyén számára, viszonylag attól függetlenül, hogy az elismeréshez milyen további juttatások és/vagy jutalmak kapcsolódnak. Közösségi elismerésről beszélhetünk például, ha egy baráti társaságban, amelynek tagjai rendszeresen együtt futballoznak, a társaság valamely tagját közöttük a legjobb játékosnak tartják, és a játék során ennek megfelelően jelentős szerepet szánnak neki.

A Honneth által megkülönböztetett – és fentebb említett – jogi elismerés és a teljesítmény elismerése fogalmaink szerint lehet közösségi elismerés is, de valójában főleg az alább tárgyalandó társadalmi elismerésnek tekinthető. Mint említettük, minket a társadalmi elismerés érdekel, tehát a következőkben a társadalmi elismeréssel foglalkozunk részletesebben.

- A *társadalmi elismerés* az elismert egyén (vagy csoport) adott tulajdonságának vagy teljesítményének mint az egyének (vagy csoportok) adott körében a szükségletkielégítés eszközének és/vagy feltételének a kifejezett tudomásulvétele és pozitív értékelése, az ehhez szabályosan kapcsolódó pozitív következményeknek mint az elismert fél számára a szükségletkielégítés előfeltételeinek az érvényesítésére irányuló szándékkal.

A társadalmi elismerés az elismerendő egyén számára a szükségletkielégítés feltétele, esetleg a szükségletkielégítés eszköze; és az elismerő egyén vagy egyének is mint számukra a szükségletkielégítés feltételét vagy eszközét ismerik el az elismerendő egyén tulajdonságát vagy teljesítményét. Tehát a társadalmi elismerés nem közvetlenül szolgálja az elismerendő egyén szükségleteinek a kielégítését; és elvileg önmagában, a hozzá kapcsolódó instrumentális juttatástól vagy jutalomtól eltekintve a társadalmi elismerésnek nincs jelentősége az elismert egyén számára. A társadalmi elismeréshez az elismerendő egyénnek érdeke fűződik; és a társadalmi elismerés megvalósulása az adott szubjektum érdekének az érvényesülését jelenti, amennyiben az elismerő fél képes befolyásolni, és az elismeréshez kapcsolódóan ténylegesen befolyásolja a szubjektum érdekének az érvényesülését.

A társadalmi elismerést – tényleges funkciója révén – meghatározó szabályrendszer szempontjából különbséget tehetünk az intézményes elismerés és az erkölcsi elismerés között (ezzel a megkülönböztetéssel csak a társadalmi elismerés esetében foglalkozunk). Az *intézményes társadalmi elismerés* esetében intézmények határozzák meg a releváns tulajdonságokat és a cselekvések bizonyos vonatkozásait mint teljesítményeket, valamint azokat a létezőket, amelyek e tulajdonságok és teljesítmények mutatóinak tekinthetők; és intézmények határozzák meg az adott tulajdonságokhoz vagy teljesítményekhez kapcsolódó juttatásokat vagy jutalmakat is. Ebben az esetben az elismerő felet az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének, valamint általuk az ellenőrzés és a pozitív következmények érvényesítésének a jogosultságával felruházott további egyének alkothatják; valamint intézményesen szabályozott és meghatározott, hogy ezen egyének mennyiben és milyen módon járulhatnak hozzá a pozitív következmények érvényesítéséhez.

Intézményes társadalmi elismerésről beszélhetünk például, ha a települési önkormányzat adott hivatalának az illetékes előadója kifejezetten tudomásul veszi az adott állampolgár jogosultságát az általa igényelt segélyre vagy támogatásra, és az előadó közli vele a szándékát a segély vagy támogatás folyósítására. Intézményes társadalmi elismerés, ha az egyetem tanulmányi hivatala, illetve a hivatal adott munkatársa közli az egyetemi hallgatóval, hogy teljesítette az egyetemi diploma megszerzésének a követelményeit, és az adott munkatársnak szándékában áll intézkedni a diploma kiállítására és átadására.

Az *erkölcsi társadalmi elismerés* esetében erkölcsi szabályok határozzák meg a releváns tulajdonságokat és a cselekvések bizonyos vonatkozásait mint teljesítményeket, valamint azokat a létezőket, amelyek e tulajdonságok és teljesítmények mutatóinak tekinthetők; és bizonyos mértékben erkölcsi szabályok írják elő az adott tulajdonságokhoz vagy teljesítményekhez kapcsolódó juttatásokat vagy jutalmakat is. Azonban az erkölcsi elismerés esetében az elismert tulajdonsághoz vagy teljesítményhez – a helyeslésen vagy a helytelenítésen túl – esetlegesen kapcsolódnak bizonyos juttatások vagy jutalmak. Ebben az esetben az elismerő felet általában alkotják az adott társadalmi csoport tagjai, akik közül egyesek esetlegesen fejezik ki elismerésüket vagy lenézésüket, illetve megvetésüket.

Erkölcsi társadalmi elismerésről beszélhetünk például, ha egy üzemben vagy irodában az adott dolgozót általában a munkatársak a legjobb szakembernek tartják, és ezt alkalmanként kifejezésre is juttatják. Ezért ha adott alkalommal esetleg a vezetés kikérné az üzem vagy iroda alkalmazottainak a véleményét arról, hogy kit tartanának közülük érdemesnek a jutalmazásra, az alkalmazottak az adott dolgozót javasolnák jutalmazásra. Erkölcsi társadalmi elismerés, ha az adott dolgozót általában a munkatársak együttműködésre hajlamos és segítőkész munkatársnak tartják, és ezt alkalmanként kifejezésre is juttatják. Ezért ha adott alkalommal az adott dolgozónak lenne szüksége a munkatársak segítségére, erre nagy valószínűséggel számíthat. Annak megfelelően, ahogyan a negyedik fejezetben (1.1Ab) meghatároztuk az intézményes erkölcs mint kvázi-intézmény fogalmát, az intézményes elismerés és az erkölcsi elismerés között értelmezhető a *kvázi-intézményes elismerés*, amely elvileg nem tekinthető intézményes elismerésnek, de valójában az intézményes elismeréshez hasonlóan működik.

Annak megfelelően, ahogyan a hatodik fejezetben (1.2A) megkülönböztettük egymástól az emberi élet fő szféráit, az elismerés általunk megkülönböztetett különböző típusai elvileg az emberi élet különböző szféráiban érvényesülnek, illetve valósulnak meg.[41] A testiségi elismerés elvileg a magánélet szférájában (valamint a magánélet és a közösségi élet vagy a társadalmi élet szférájának a határterületén) érvényesül, a kényszerű élet szférájában viszont (többé vagy kevésbé) nem érvé-

[41] Ez részben ahhoz hasonló gondolat, ahogyan Honneth megkülönbözteti a fentebb említett három elismerési szférát: a magán- vagy intim szférát, a jogi szférát és a munkamegosztás, illetve a teljesítmény szféráját. (Honneth 2003: 138-142)

nyesül a testiségi elismerés sem. Azonban a közösségi és a társadalmi élet szférájában nagyrészt eleve feltételezzük a testiségileg elismert egyéneket; elvileg csak olyan egyének körében lehetséges közösségi és társadalmi élet, akik kizártnak tekintik egymás között a testi kényszerítést és a testi erőszakot.[42]

Elvileg a közösségi elismerés a közösségi élet szférájában, a társadalmi elismerés a társadalmi élet szférájában érvényesülhet, illetve valósulhat meg. Tehát elvileg a társadalmi élet szférájában a közösségi elismerésnek nincs jelentősége; illetve fordítva, a közösségi élet szférájában a társadalmi elismerésnek nincs jelentősége. A valóság azonban e tekintetben is összetettebb ahhoz képest, ahogyan azt az elmélet elvont szintjén figyelembe vehetjük. A valóságban a társadalmi elismerés és a közösségi elismerés bizonyos mértékben áthathatja egymást, amire csak az elmélet eklektikus szintjén lehetünk tekintettel.

A társadalmi elismerés a valóságban részben közösségi elismerést is jelenthet, illetve a társadalmi elismeréstől való megfosztottság részben a közösségi elismerés hiányát is jelentheti. Visszautalva az egyik korábbi példára, ha egy üzemben vagy irodában az adott dolgozót általában a munkatársak a legjobb szakembernek tartják, és ezt alkalmanként kifejezésre is juttatják, ez valójában általában a munkatársak és az adott dolgozó számára lehet közösségi természetű elismerés is. Ezzel ellentétben, a társadalmi elismerés és a közösségi elismerés a valóságban ellent is mondhat egymásnak; a társadalmilag elismert tulajdonságért vagy teljesítményért az egyénnek közösségi megvetésben is része lehet. Például a hivatalos kitüntetésben részesülő dolgozóra a munkatársai esetleg úgy tekintenek mint a vezetés kedvencére, akit túlalkalmazkodása miatt közösségi szempontból megvetnek.

Az intézményes szociológia elméletének az elvont szintjén az intézményes társadalmi elismerést vehetjük teljes mértékben figyelembe, és ezen a szinten eleve feltételezzük, hogy az erkölcsi társadalmi elismerés az intézményes társadalmi elismerést tükrözi. Az elmélet engedményes szintjén vehetjük figyelembe az erkölcsi társadalmi elismerés esetleges eltérését az intézményes társadalmi elismeréstől. A társadalmi élet szférájában a társadalmi elismerés és a közösségi elismerés részbeni összefonódására, valamint a testiségi elismerés érvényesülésének a hiányosságai miatt a testi kényszerítés és a testi erőszak esetleges előfordulására már csak az elmélet eklektikus szintjén lehetünk tekintettel.

Tehát mi az elismerést, és ezen belül a társadalmi elismerést valóságos létezőként határoztuk meg, amely az elismerő fél cselekvésében valósul meg, és amely különböző mértékű lehet. A társadalmi elismerés fogalma ilyen értelemben a társadalmi jelenségek, illetve a társadalmi jelenségek bizonyos vonatkozásainak részben a magyarázatára, részben a leírására szolgálhat. Fentebb említettük azonban,

[42] A hatodik fejezetben (1.2Bb) volt szó arról, hogy a fő életszférák elkülönülésének alapvető előfeltétele a testi kényszerítés, illetve egyáltalán a testi erőszak és a közvetlen kényszermotivált cselekvések kiszorítása az emberi élet más területeiről, és az emberi élet viszonylag önálló szférájába való elkülönítése.

hogy az elismerés fogalmát használhatjuk értékelő fogalomként is; az elismerés értékelő fogalma nem önmagában a valóságos elismerést fejezi ki, hanem a valóságos elismerést a kifejezett értékek, illetve ezen értékeknek megfelelő és feltételezett szabályok alapján kívánatos elismeréshez viszonyítva értékeli; ezt a kívánatos elismerést, amennyiben társadalmi elismerésről van szó, normativált társadalmi elismerésnek is nevezhetjük.

A *normativált társadalmi elismerés* olyan ideális társadalmi elismerés, amely megfelel a kutató által feltételezett értékeknek és szabályoknak. Ahhoz hasonlóan, ahogyan korábban (2.1B), a rendi helyzet fogalmának a meghatározásánál láttuk, a feltételezett értékek és szabályok megfogalmazása során támaszthatunk kevésbé szigorú vagy szigorúbb követelményeket a normativált elismeréssel, valamint ezáltal a valóságos elismeréssel szemben; ennek megfelelően kisebb vagy nagyobb mértékű eltéréseket fogunk tapasztalni a normativált elismerés és a valóságos elismerés között. Kevésbé szigorú követelményeket támasztunk a normativált elismeréssel szemben, ha a legalább névlegesen, kifejezetten megfogalmazva a valóságban is érvényes szabályok (pl. bizonyos jogszabályok vagy szervezeti szabályok.) szerinti elismerést tekintjük ideális, illetve normativált elismerésnek.

A legszigorúbb követelményeket akkor támasztjuk az normativált elismeréssel, valamint ezáltal a valóságos elismeréssel szemben, ha a – a kutató feltételezése szerint – teljes mértékben legitim intézményes szabályrendszernek megfelelő elismerést tekintjük ideális, illetve normativált elismerésnek; és ebben az esetben a vizsgált társadalmi csoportokban, társadalmakban általában igen nagy mértékű eltéréseket fogunk tapasztalni a normativált elismerés és a valóságos elismerés között.[43] Ilyen szigorú értelemben a normativált társadalmi elismerés olyan ideális társadalmi elismerés, amely megfelel a társadalmi igazságosságnak mint általános értéknek. Itt is utalunk arra, hogy az igazságosság fogalmát a Rawls által meghatározott értelemben használjuk, amellyel a kilencedik fejezetben (2.1Bb) röviden foglalkoztunk. Eszerint azokat az elveket vagy értékeket tekinthetjük az igazságosság elveinek vagy értékeinek, „amelyeket szabad és ésszerűen gondolkodó, saját érdekeik előmozdítására törekvő személyek az egyenlőség kiinduló helyzetében jóváhagynának egyesülésük alapvető feltételeinek meghatározásaként". (Rawls 1997: 30-31)

Szükségesnek tartjuk itt is hangsúlyozni, hogy teljes mértékben legitim intézményes szabályrendszer feltételezésével tulajdonképpen közösségi intézményeket állítanánk mintaként, elérendő ideálként az adott társadalom elé, amelyeknek a társadalmi csoportok (részben a társadalmi egyesülések kivételével), illetve e csoportok intézményei (részben a belső fedezetű intézmények kivételével) rendszerint nem felelhetnek meg. Ez egyértelműen idealisztikus értékelését jelentené a valóságos társadalmi elismerésnek, mert egy társadalom elvileg nem működhet úgy, mintha közösség lenne. A következő alfejezetben (3.2Ab) majd rámutatunk

[43] A legitim kifejezést itt olyan értelemben használjuk, ahogyan a legitimitás fogalmát, különösen a hatalom legitimitása vonatkozásában, a kilencedik fejezetben (2.1Bb) meghatároztuk.

arra, hogy – amennyiben a valóságos társadalmi elismerést értékelni szeretnénk a normativált elismeréssel összevetve – szoros összefüggést vehetünk észre az elismerés és a rendi helyzet között.

Az elismerés alapvető jelentőségű az egyének személyiségének a kialakulása és személyiségük épségének a megőrzése szempontjából. Az adott egyén személyiségének egysége és épsége nagyrészt a más egyének részéről tapasztalt elismeréstől függ. (Honneth 1997B: 98-99, 108; Honneth 1997C: 154, 159; Fraser 2003: 10) „Az egyes ember nézőpontjából a társadalmi leértékelés tapasztalatával tipikus módon a személyes önbecsülés vesztesége is bekövetkezik…" (Honneth 1997B: 102) Felfogásunk szerint elvileg a testiségi és a közösségi elismerés van hatással az egyén személyiségének az épségére. Azonban, mivel a valóságban részben összefonódik a társadalmi és a közösségi elismerés, valójában a társadalmi elismerés is jelentős mértékben befolyásolhatja az egyének személyiségét, illetve személyiségük épségét.

b) A társadalmi elismerés és a társadalmi állapot

Ahhoz hasonlóan, ahogyan Fraser különbséget tesz az elismerés és az elosztás között (Fraser 2003: 9, 12-13, 35), fogalmilag megkülönböztetjük egymástól a társadalmi elismerést és a társadalmi javak elosztását, illetve az adott egyén társadalmi elismertségét és a társadalmi javakkal való ellátottságát vagy társadalmi állapotát. E megkülönböztetéssel összefüggésben felmerül az a kérdés, hogy eleve elismerés révén lehet-e hozzájutni a társadalmi javakhoz, illetve milyen összefüggés van az elismerés és a társadalmi állapot között?

E kérdés megválaszolásához mindenekelőtt – az előző alfejezetben – különbséget kellett tennünk a testiségi, a közösségi és a társadalmi elismerés között. A testiségi elismerés elvileg a magánélet szférájában (valamint a magánélet és a közösségi élet vagy a társadalmi élet szférájának a határterületén) érvényesül és közvetlenül nincs hatással a társadalmi állapotra; de azt is említettük, hogy a testi kényszerítés és a testi erőszak kizárása vonatkozásában a testiségi elismerés megvalósulása a társadalmi élet előfeltétele. A közösségi elismerés elvileg nincs hatással a társadalmi állapotra, de valójában – mint említettük – a társadalmi elismerés és a közösségi elismerés nem válik el élesen egymástól, amelyre az elmélet eklektikus szintjén lehetünk tekintettel. A társadalmi élet szférájában elvileg a társadalmi elismerés érvényesülhet, illetve valósulhat meg; tehát elvileg a társadalmi elismerés van hatással az érdekérvényesítés mértékére, illetve a társadalmi állapotra.

- A társadalmi helyzet, valamint ezzel összefüggésben a társadalmi állapot más meghatározó tényezői nagyrészt a társadalmi elismerés meghatározása révén határozzák meg az adott egyén (vagy csoport) társadalmi állapotát.

A társadalmi elismerésnek elvileg annyiban lehet egyáltalán jelentősége a társadalmi állapot meghatározásában, amennyiben az adott egyén vagy csoport egy másik egyén vagy csoport döntésének és a javak elosztására irányuló cselekvésének a következményeként juthat hozzá az adott társadalmi javakhoz, és a javak elosztá-

sát intézmények határozzák meg, amelyek bizonyos tulajdonságok és/vagy teljesítmények függvényében teszik szabályosan elérhetővé az adott javakat. Amennyiben e körülmények adottak, elvileg a következő két esetet különböztethetjük meg egymástól azzal összefüggésben, hogy a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén határozzák meg a javak elosztását; azaz a javak elosztása nem feltétlenül felel meg azon intézményes szabályoknak, amelyek az elosztást meghatározzák.

Az egyik tipikus eset, hogy az elosztó egyénnek vagy csoportnak érdekében és szándékában áll szabályosan, az intézményes szabályokban előírt tulajdonságok és/vagy teljesítmények megítélése alapján hozzájuttatni az elismerendő egyént a javakhoz; tehát az adott egyén szabályosan és az elismerés révén juthat hozzá az adott javakhoz. Ebben az esetben az elismerés és a társadalmi állapot megfelel egymásnak, de nem feltétlenül felel meg az elismerendő egyén valóságos tulajdonságainak és/vagy teljesítményeinek. A releváns tulajdonságokat és teljesítményeket ugyanis általában bizonyos mutatók segítségével állapítják meg, illetve mérik (pl. a szaktudást esetleg a formális szakképzettséggel, a szakmai tapasztalatot a gyakorlati idővel, a tudományos teljesítményt a publikációk számával), és ezek a mutatók csak többé vagy kevésbé alkalmasak a valóságos tulajdonságok és teljesítmények kifejezésére. Amennyiben az elosztó egyénnek vagy csoportnak érdekében és szándékában áll az intézményes szabályokban előírt releváns tulajdonságok és/vagy teljesítmények megítélése alapján hozzájuttatni az elismerendő egyént a javakhoz, az is előfordulhat, hogy az elismerés megfelelően kifejezi az elismerendő egyén valóságos tulajdonságait és/vagy teljesítményeit, de részben nem felel meg a szabályoknak a tekintetben, hogy nem felel meg az előírt mutatókban kifejezhető tulajdonságoknak és/vagy teljesítményeknek. Tételezzük fel például, hogy egy állás betöltése megfelelő szintű idegen nyelvtudáshoz kötött, és a pályázónak nyelvvizsga bizonyítvánnyal kell rendelkeznie ennek igazolásául. Előfordulhat, hogy olyan egyént találnak a legalkalmasabbnak az adott állás betöltésére, akinek nincs nyelvvizsga bizonyítványa, de minden kétséget kizáróan valamennyi pályázóhoz képest jobban beszéli a kívánt idegen nyelvet.

A másik tipikus eset, hogy az elosztó egyénnek vagy csoportnak valójában nem áll érdekében és szándékában szabályosan, a (névlegesen vagy nagyrészt valójában is érvényesnek tekinthető) szabályokban előírt, illetve a valóságos tulajdonságok és/vagy teljesítmények megítélése alapján hozzájuttatni az egyént a javakhoz; azonban rendszerint ebben az esetben is érdekében és szándékában áll azt a látszatot kelteni, hogy az elosztás megfelel a szabályoknak. Ebben az esetben is van jelentősége az elismerésnek, de az elismerés eleve hamis; az elismerő fél arra való tekintettel ismeri el vagy nem ismeri el az adott egyént, illetve az egyén adott tulajdonságát vagy teljesítményét, hogy valójában – az adott egyén tulajdonságaitól és/vagy teljesítményeitől, valamint ezek mutatóitól viszonylag függetlenül – milyen mértékben szándékozik hozzájuttatni a javakhoz. Az elismerés ebben az esetben is megfelel a társadalmi állapotnak, de az elismerés eleve nem fejezi ki megfelelően az elismerendő egyén valóságos tulajdonságait és/vagy teljesítménye-

it, és az elismerés nem felel meg az elismerésre és a javak elosztására vonatkozó szabályoknak.

Az elismerés (a pozitív elismerés) lehet szándékosan hamis, amikor az elismerő fél valódi nézete szerint az elismert fél valójában és a mutatók szerint nem rendelkezik az adott tulajdonsággal vagy teljesítménnyel, amelyhez szabályosan bizonyos pozitív következmény kapcsolódik; illetve nézete szerint a valóságos és a mutatók szerinti tulajdonsághoz vagy teljesítményhez szabályosan nem kapcsolódik az adott következmény, amelyet az elismerő fél kifejezetten (valóságos nézete ellenére) indokoltnak tart, de az elismerő fél hajlamos elősegíteni a pozitív következmény (juttatás vagy jutalom) megvalósulását. Például egy pályázat elbírálói valójában tudják, hogy az adott pályázó nem felel meg a pályázati kiírásban vele szemben támasztott követelményeknek, de az elbírálóknak eleve szándékukban áll a pályázót hozzájuttatni az adott álláshoz vagy támogatáshoz; ezért elismerik, hogy a pályázó megfelel a vele szemben támasztott követelményeknek. Az elismerés lehet nem szándékosan is hamis, amikor az elismerő fél (érdekein alapuló) elfogultsága és/vagy tájékozatlansága eleve megakadályozza az adott egyént az elismerendő fél valós és a mutatók szerinti tulajdonságainak és/vagy teljesítményeinek a tárgyszerű értelmezésében. E két esetet a válóságban nehéz egymástól megkülönböztetni, mert az elismerő fél általában elfogulatlannak és tájékozottnak igyekszik mutatkozni, függetlenül attól, hogy tudatában van vagy nincs saját elfogultságának és tájékozatlanságának.

A fentiekhez hasonlóan, az elismerés hiánya (a negatív elismerés) is lehet szándékosan hamis vagy nem szándékosan hamis. Az elismerő fél annak ellenére is megfoszthatja az elismerendő egyént az elismeréstől, hogy valójában úgy gondolja, a szabályok szerint el kellene ismernie. A fenti példa ellenkező oldala, amikor egy pályázat elbírálói valójában tudják, hogy az adott pályázó megfelel a pályázati kiírásban vele szemben támasztott követelményeknek, de eleve szándékukban áll a pályázót elzárni attól, hogy az adott álláshoz vagy támogatáshoz hozzájusson; ezért kifejezett állásfoglalásuk szerint a pályázó nem felel meg (vagy más pályázókhoz képest kevésbé felel meg) a vele szemben támasztott követelményeknek. Azonban az elismerő fél nem szándékosan is megfoszthatja az elismerendő egyént a megfelelő elismeréstől, amennyiben elfogultsága és/vagy tájékozatlansága eleve megakadályozza az adott egyént az elismerendő fél valós és a mutatók szerinti tulajdonságainak és/vagy teljesítményeinek a tárgyszerű értelmezésében.

Tehát általában nagyrészt társadalmi elismerés révén lehet hozzájutni a társadalmi javakhoz; következésképpen adott társadalmi jószág megszerzésére irányuló érdek fontos összetevője a társadalmi elismerés elnyerésére irányuló érdekösszetevő. Mivel az elismerés folyamatában az elismerő fél bizonyos mutatók révén állapítja meg vagy méri az elismerendő egyén bizonyos tulajdonságát vagy teljesítményét, az elismeréshez fűződő érdekösszetevő nagyrészt nem, illetve nem feltétlenül az adott tulajdonság megszerzésére vagy az adott teljesítmény megvalósítására, hanem közvetlenebbül az adott mutatók teljesítésére irányul. Amennyiben

az elismerendő tulajdonságnak vagy teljesítménynek nincsenek viszonylag egyértelmű mutatói, és az elismerő fél nagyrészt szabadon értékeli e vonatkozásban az elismerendő felet, az elismerés elnyerésének a megfelelő módja az elismerő fél elvárásaihoz való feltétlen alkalmazkodás, az elismerendő tulajdonságtól vagy teljesítménytől viszonylag függetlenül.

Például egyéni teljesítménybérben a bedolgozott normaóra megállapítása révén mérik az adott munkás teljesítményét. Így a munkás érdeke nagyrészt vagy döntően nem a tényleges munkavégzés során a több és jobb minőségű munkára, hanem a munkanormák lazítására, a jobb munkák megszerzésére stb. irányul. (Farkas 2011B: 28-32) Másik példával élve, a tudományos teljesítményt nagyrészt a publikációk számával és az adott szerző munkáira való hivatkozások számával mérik. Így a tudományos kutató érdeke nagyrészt vagy döntően nem jelentős tudományos teljesítmény elérésére, hanem publikációi számának a növelésére, valamint olyan társadalmi hálózat kialakítására irányul, amelynek tagjai egymásra hivatkoznak.

Azon egyének vagy csoportok, akik – mivel másokkal szemben e vonatkozásban hatalommal rendelkeznek – maguk döntik el az eloszthatóság társadalmi javakból való részesedésüket, az intézményes elismeréstől függetlenül jutnak hozzá a társadalmi javakhoz, hiszen önmagukat kellene elismerniük. Azonban általában ebben az esetben is jelentőséget tulajdonítanak az erkölcsi elismerésnek; azaz annak, hogy mások erkölcsileg elismerjék, bizonyos értékeknek és szabályoknak megfelelően jutottak vagy jutnak hozzá a társadalmi javakhoz. Például a vállalkozások tulajdonosai – bizonyos keretek között – maguk határozzák meg részesedésüket a nyereségből, vagy az országgyűlési képviselők tulajdonképpen maguk határozzák meg saját fizetésüket; ehhez elvileg nincs szükségük sem a vállalkozóknak az alkalmazottak részéről az elismerése, sem az országgyűlési képviselőknek az állampolgárok részéről az elismerésre. A valóságban azonban a szóban forgó egyének vagy csoportok általában fontosnak tartják, hogy az elosztás által érintett más egyének erkölcsileg elismerjék az előbbiek jogosultságát a javakra, ami egyrészt bizonyos mértékben korlátozhatja őket a javak megszerzésében, másrészt és főleg az ideológiában hangsúlyt fektetnek az erkölcsi elismerés kialakítására.

A társadalmi elismerés fogalmához kapcsolódva, az előző alfejezetben (3.2Aa) bevezettük a normatívált társadalmi elismerés fogalmát. Amennyiben a valóságos társadalmi elismerést értékelni szeretnénk a normatívált elismeréssel összevetve, szoros összefüggést vehetünk észre az elismerés és a – fejezet második részében tárgyalt – rendi helyzet között. Láttuk (2.1B), hogy felfogásunk szerint a rendi helyzet a feltételezett általános intézményes szabályrendszerben az adott egyén vagy csoport által elfoglalható intézményes helyzethez képest az adott egyén vagy csoport valóságos intézményes helyzete, illetve a két helyzet közötti eltérés, a szubjektum érdekeire vonatkoztatva.

- A rendi helyzet – a társadalmi helyzettel összefüggésben – meghatározza a normatívált elismeréshez képest az adott egyén (vagy csoport) kisebb vagy

nagyobb mértékű társadalmi elismerését; és részben ezáltal határozza meg az adott egyén (vagy csoport) társadalmi állapotát.

Az adott szubjektum (egyén vagy csoport) érdekeinek a megvalósítása szempontjából a rendi helyzet két legfontosabb vonatkozása egyrészt az, hogy az adott rendi helyzetben valójában milyen intézményes szabályokat érvényesítenek – végül is az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének, de nagyrészt megbízottaikon keresztül – az adott szubjektummal szemben; másrészt az, hogy e szabályokra, és e szabályokkal összefüggő értékekre tekintettel a szubjektum adott tulajdonságát, cselekvését vagy magatartását mennyiben értékelik a szabályoknak és az értékeknek megfelelő tulajdonságként, cselekvésként vagy magatartásként. A társadalmi elismerés főleg e két vonatkozásban van összefüggésben a rendi helyzettel. Egyrészt az intézmények fedezetével rendelkező, valamint általuk az ellenőrzés jogosultságával felruházott további egyének a szubjektum bizonyos tulajdonságainak mint intézményes helyzetalkotó tulajdonságoknak az elismerése vagy nem elismerése révén sorolják be az adott szubjektumot bizonyos intézményes helyzetbe, amely rendi szempontból tipikusan lehet privilegizált, degradált vagy normativált helyzet. Másrészt az adott rendi helyzetben a szubjektumra valóban érvényesnek tekintett, illetve vele szemben valóban érvényesített szabályok szerint ismerik el a szubjektum bizonyos tulajdonságát, cselekvését vagy magatartását, és ezzel összefüggő jogosultságát bizonyos juttatásra vagy jutalomra, és eszerint részesítik az adott szubjektumot bizonyos juttatásban vagy jutalomban.

Tehát a privilegizált rendi helyzetben lévő egyének bizonyos tulajdonságait vagy teljesítményeit túlságosan elismerik a normativált elismeréshez képest, vagy valójában nem létező tulajdonságokat és teljesítményeket ismernek el számukra. A degradált rendi helyzetben lévő egyének bizonyos tulajdonságait vagy teljesítményeit viszont a normativált elismeréshez képest egyáltalán nem ismerik el, vagy nem ismerik el megfelelően. A normativált rendi helyzetben lévő egyének bizonyos tulajdonságait vagy teljesítményeit elvileg elismerik a normativált elismerésnek megfelelően.

Például, ha nemükre vagy bőrük színére tekintettel két munkavállaló közül, akik ugyanolyan szakképzettséggel és szakmai tapasztalattal rendelkeznek, az adott vezető az egyik munkavállalóval szemben nagyrészt más (és az adott munkavállaló számára kedvezőbb) szabályokhoz tartja magát, mint a másikkal szemben, az adott vezető az egyik munkavállaló szakmai alkalmasságát és teljesítményét jobban elismeri, a másik alkalmasságát és teljesítményét viszont kevésbé ismeri el. Tehát részben az adott egyének különböző rendi helyzete, és ezzel összefüggésben különböző mértékű elismerése következményeként az egyik munkavállaló ugyanannyi munkával magasabb, a másik viszont alacsonyabb keresetet fog elérni. Értékelő szempontból nézve, az egyenlő bánásmód elvére és a teljesítményelvre tekintettel ezt tarthatjuk igazságtalannak, és a kevésbé elismert egyén vonatkozásában tarthatjuk méltánytalannak.

B) A teljesítmények elismerése és a társadalmi állapot

a) A teljesítmények elismerése és formái

A tulajdonságok és a teljesítmények elismerése közül a teljesítmények elismerésével, valamint a teljesítmények elismerése és az érdekérvényesítés mértéke, illetve a társadalmi állapot közötti összefüggésekkel kissé részletesebben is foglalkozunk. E kérdés főleg azért érdemel figyelmet, mert egy adott társadalmi csoport, illetve társadalom hatékony működése általában megköveteli, hogy tagjai ellássanak bizonyos feladatokat, és ennek során meghatározott teljesítményeket nyújtsanak. Így szinte minden társadalmi csoportban jelentős szerepet játszik a teljesítmények elismerése az érdekérvényesítés mértékének meghatározásában; és a társadalmi javak teljesítmények szerinti elosztásának az elve talán a legfontosabb elv, amely a társadalmi javak egyenlőtlen elosztásának az igazolásául szolgálhat. (Lásd pl.: Ferge 1982: 216-230; Huszár 2011)

A normativista szemléletmódra jellemző felfogás szerint a társadalomban eleve elismerik és megfelelően jutalmazzák a teljesítményeket. Korábban (3.1A) már idéztük a szóban forgó felfogást arra vonatkozóan, hogy milyen tényezők határozzák meg a társadalmi javakkal való ellátottságot, illetve a társadalmi állapotot. Láttuk, hogy e szerint a társadalomban általánosan elfogadott értékek alakultak ki és általános egyetértés van a tekintetben, hogy a státusokat, illetve a szerepeket és a jutalmakat milyen szempontok szerint kell elosztani. Tehát elvileg mindenki annyira tarthat és annyira tart igényt, amennyi őt az általánosan elfogadott értékek és szempontok szerint megillet, és annyit is kap. (Parsons 1951: 133-134; Parsons–Shils 1962B: 197-198, 200; ford. 1988: 13-14, 16)

Bizonyos vonatkozásokban a harmadik fejezetben (2.1Ab), a negyedik fejezetben (3.2Ba) és a hatodik fejezetben (2.2Cb) is utaltunk arra, hogy Parsons – normativista szemléletmódjának megfelelően – az instrumentális irányultság érvényesülésének a területein, tehát a fogalmaink szerinti társadalmi élet szférájában is a „jutalmakat", illetve a fogalmaink szerinti személyes jutalmakat tekinti az alapvető szankcióknak. Felfogása szerint a „kedvezmények", illetve az instrumentális jutalmak csak annyiban lehetnek hatékonyak, amennyiben ugyanakkor személyes jutalmakként is jelentősek az érintett egyének számára. Felfogása szerint a modern társadalom foglalkozási rendszerében az alapvető szankciókat nem a „kedvezmények" mint instrumentális jutalmak képezik; az alapvető szankció a személyes jutalomnak tekinthető siker, amely az értékelt teljesítmény helyeslésének és megbecsülésének a szintjét mutatja, és a helyeslés és megbecsülés a közvetlen kielégítés forrását képezi. Azok az egyének, akik nagyobb teljesítményeket érnek el, több kedvezményben részesülnek, de jelentősebb kedvezményekkel rendelkezni önmagában személyes jutalmat jelent, és Parsons elvileg a személyes jutalmak jelentőségét hangsúlyozza. A kielégülés forrása a teljesítmény arra az érték-mintára vonatkoztatva, amely jelentőséggel ruházza fel a mások részéről tapasztalt he-

lyeslést mint jutalmat. (Parsons 1951: 158-159, 185-186, 422-424) Tehát e felfogás szerint a fogalmaink szerinti társadalmi élet szférájában is a közösségi elismerés tekinthető érvényesnek, és a közösségi elismerés jelenti a lényegi jutalmat.

A Davis és Moore által képviselt normativista-funkcionalista felfogás szerint az egyének magatartását főleg az értékek motiválják, és a társadalomban olyan értékek alakulnak ki, amelyek az adott társadalom fennmaradásához és hatékony működéséhez szükséges teljesítményekre késztetik az egyéneket. A társadalmi helyzetek különböznek egyrészt abból a szempontból, hogy az azokhoz tartozó feladatok funkcionálisan milyen jelentősek, másrészt abból a szempontból, hogy e feladatok ellátása milyen mértékű tehetséget vagy képzettséget igényel. A társadalomnak a jutalmakat a helyzeteknek megfelelően, egyenlőtlenül kell elosztania; nagyobb mértékben kell jutalmaznia az olyan társadalmi helyzetekben lévő egyéneket, egyrészt amelyek funkcionálisan jelentősebbek, másrészt amelyek nagyobb tehetséget vagy képzettséget igényelnek. Tehát minden társadalomban egyenlőtlen a jutalmak elosztása, mivel ez biztosítja azt, hogy a különböző helyzetekben, különösen a legfontosabb helyzetekben az egyének megfelelően lássák el feladataikat, illetve megfelelő teljesítményeket nyújtsanak. A szóban forgó szerzők a jutalmakat Parsonshoz képest tágabban értelmezik, azokba beleértik az általunk úgynevezett személyes jutalmakat és az instrumentális jutalmakat is. (Davis–Moore 1999: 11-13) Tehát e felfogás szerint elvileg a teljesítmények elismerése a valóságos teljesítményeket tükrözi, és az elismerés révén a teljesítmények határozzák meg a társadalmi javakból való részesedést.

Az előző három bekezdésben említett normativista felfogást a teljesítmények, az elismerés és a társadalmi javakkal való ellátottság közötti összefüggésekre vonatkozóan főleg az empirikus szervezetszociológiai kutatások, valamint a társadalmi rétegződéskutatások nem támasztják alá; de előfeltételezésként sem fogadhatjuk el, mivel ezáltal olyan összetett problémát hagynánk figyelmen kívül, amely egy szociológiai társadalomelméletben magyarázatot kíván, és ez az előfeltételezés eleve nem felelne meg az általunk képviselt intézményes szemléletmódnak. Felfogásunk szerint a teljesítmények elvileg annyiban játszhatnak szerepet a társadalmi folyamatokban, illetve az érdekérvényesítés mértékének az alakulásában, amennyiben a társadalmi intézmények az adott egyének vagy csoportok számára a társadalmi javak megszerzésében a szükségletkielégítés eszközeivé teszik a teljesítményeket. A társadalmi élet szférájában az egyének elvileg – és a valóságban alapvetően – annyiban törekszenek meghatározott teljesítmények elérésére, amennyiben ez érdekükben (vagy társadalmi kényszerükben) áll, és amennyiben képesek e teljesítményekre, azaz amennyiben teljesítményeik megjelenhetnek az érdekérvényesítés mértékében és a társadalmi állapotban.

A teljesítmény fogalma meglehetősen homályos és sokértelmű fogalom; ezért ahhoz, hogy világosabban lássuk, mire gondolunk akkor, amikor teljesítményekről beszélünk, meg kell különböztetnünk a tágabban értelmezett teljesítmények legalább három formáját: a tényleges, a megjelent és az elismert teljesítményeket.

Ezek a teljesítmények ugyanis a valóságban általában nem esnek egybe, ezért félrevezető lenne egyszerűen csak teljesítményekről beszélni.

A teljesítmények fent említett formáinak vagy típusainak a meghatározása előtt be kell vezetnünk a személyes teljesítőképesség fogalmát. *Személyes teljesítőképességnek* nevezzük azon személyes cselekvési képességek összességét, amelyek jelentősek egy adott feladat eredményes elvégzéséhez, illetve amelyek felhasználásával az adott feladat elvégezhető. (Vö.: Parsons 1951: 92)

- *Tényleges teljesítménynek* az adott egyén által elvégzett feladat elvégzéséhez egy átlagos személyes teljesítőképességgel rendelkező egyén részéről az adott körülmények között szükséges munkaráfordítást – testi, idegi és szellemi igénybevételt – nevezzük.

A tényleges teljesítmény kiemelt meghatározásában feltételezzük, hogy egyrészt megállapítható az átlagos személyes teljesítőképesség mértéke azon egyének körében, akiknek a teljesítményéhez az adott egyén teljesítményét is mérjük; másrészt megállapítható az a munkaráfordítás mint cselekvési ráfordítás, amelynek eredményeként egy átlagos személyes teljesítőképességgel rendelkező egyén az adott körülmények között – adott feltételek között és adott eszközökkel rendelkezve – elvégezné az adott feladatot.

A tényleges teljesítmény fogalmának fenti meghatározása nagyon hasonló az elvont (absztrakt) munka Marx általi meghatározásához. Marx meghatározása szerint az elvont munka emberi munkaerő kifejtése, függetlenül attól, hogy milyen formában történik ez a kifejtés. Egy adott dolog által képviselt elvont munka mennyiségét az adott dolog előállításához szükséges munka időtartamával mérhetjük, az adott társadalomban átlagos munkaképességű munkást és átlagosan szükséges időtartamot figyelembe véve, valamint az összetettebb munkákat elemi egyszerű munkákban kifejezve. (Marx 1978: 44-52) A tényleges teljesítmény és az elvont munka fogalma közötti különbség főleg az, hogy az adott egyén vagy csoport tényleges teljesítményét az adott körülmények között szükséges munkaráfordítással mérjük, nem pedig az adott társadalomban átlagosan szükséges munkaráfordítással.

Az így értelmezett tényleges teljesítmény empirikus felmérése viszonylag egyszerű feladatok esetében nem jelent különösebb problémát, de jelentős személyes teljesítőképességet igénylő és bonyolult feladatok esetében jelentős problémát jelenthet. Különösen nehezen mérhető a tényleges teljesítmény abban az esetben, ha egy átlagos teljesítőképességgel rendelkező egyén az adott feladatot az adott körülmények között szinte végtelen munkaráfordítás révén is kevés valószínűséggel tudná megvalósítani. Például nehéz választ adni arra a kérdésre, hogy milyen mértékű tényleges teljesítmény egy olyan jelentős tudományos kutatási eredmény elérése, amelynek elérésén évtizedeken át dolgozik sok kutató, és egy vagy néhány kutatónak sikerül azt másoktól viszonylag függetlenül elérnie. Nagyon nehéz egymáshoz képest értékelni a nagyon különböző természetű személyes teljesítőké-

pességeket igénylő teljesítményeket. Például egy vagon szén lapáttal történő kipakolásához szükséges munkaráfordítást nehéz megfeleltetni egy üzleti szerződés tárgyalások útján történő megkötéséhez szükséges munkaráfordítással. Nagyon különböző természetű személyes teljesítőképességeket igénylő teljesítmények egymáshoz képest történő értékelése során már figyelembe kellene venni azt a munkaráfordítást (pl. több évig tartó tanulást és tapasztalatszerzést) is, amelynek eredményeként kialakulhat az adott feladat hatékony ellátásához szükséges személyes teljesítőképesség.

- *Megjelent teljesítményen* a munkaráfordításnak azt az eredményét értjük, amely megfelel a feladatnak. Ugyanannyi tényleges teljesítmény igen különböző mértékű megjelent teljesítményben valósulhat meg attól függően, hogy milyen feltételek adottak és – az egyén személyes képességein túl – milyen eszközök állnak rendelkezésre a feladat elvégzéséhez.

Megjelent teljesítménynek tekinthetjük például egy forgácsoló gépi munkás esetében az általa megfelelő minőségben legyártott alkatrészek összességét, az adott alkatrészeken az általa elvégzett műveleteket figyelembe véve. Egy tervezőmérnök esetében megjelent teljesítménynek tekinthető az elkészült tervdokumentáció egy bizonyos termék (gépi berendezés, épület stb.) előállításához. Egy kutató esetében megjelent teljesítménynek tekinthető például egy kutatási jelentés vagy egy könyv elkészült kézirata. Ugyanannyi tényleges teljesítménnyel jóval több alkatrészt állíthat elő az a munkás, aki nagy teljesítményű és jó minőségű munkagépen dolgozik, megfelelően ellátva a szükséges szerszámokkal és készülékekkel, mint az a munkás, aki kis teljesítményű és rossz minőségű munkagépen dolgozik, nem megfelelően ellátva a szükséges szerszámokkal és készülékekkel. Egy tervezőmérnök igen különböző mértékű tényleges teljesítmény révén készítheti el ugyanolyan minőségben és mennyiségben a tervdokumentációt a többi között attól függően, hogy milyen mértékben áll rendelkezésére a szükséges szakirodalom, milyen technikai eszközök állnak a rendelkezésére, és egyedül vagy nagyrészt beosztottainak a munkája révén kell elkészítenie az adott dokumentációt.

A megjelent teljesítmények sem feltétlenül esnek azonban egybe a látható és az elismert teljesítményekkel. *Látható teljesítményeknek* meghatározott dolgokat és állapotokat nevezünk annyiban, amennyiben e létezőket az egyének adott körében teljesítmények hordozóiként, illetve mutatóiként értelmeznek. Például egy teljesítménybéres üzemben a látható teljesítmény lehet a bedolgozott normaóra mennyisége; egy tehergépkocsi vezető esetében a látható teljesítmény lehet egy olyan mutatószám, amely kifejezi, hogy összesen mennyi árút milyen távolságra szállított el. Az egyetemi hallgatók esetében a látható teljesítmény lehet a megszerzett érdemjegy, a tudományos kutatók esetében a látható teljesítmény lehet például a publikációk és a hivatkozások száma.

A teljesítmények mutatóinak tekintett létezők, azaz a látható teljesítmények kisebb vagy nagyobb mértékben tükrözhetik a tényleges teljesítményeket, valamint

a megjelent teljesítményeket. Ugyanis egyrészt technikailag is problémát jelenthet, hogy milyen mutatók révén lehet megfelelően mérni a tényleges és a megjelent teljesítményeket. Másrészt azon egyének, akik meghatározzák a teljesítmények mérésének a módját, érdekeiknek megfelelően választják ki a teljesítmények mutatóit; és érdekeiknek különböző mértékben felelhet meg a tényleges és/vagy a megjelent teljesítmények láthatóvá tétele.

- *Elismert teljesítménynek* azt a feltételezett munkaráfordítást nevezzük, amelyet a társadalmi intézmények fedezetével rendelkező egyének, illetve a teljesítmények értékelésének és szankcionálásának a jogosultságával felruházott egyének tényleges teljesítményként elismernek. Az elismert teljesítmény jelentős mértékben eltérhet mind a tényleges, mind a megjelent teljesítménytől.

A fentiekben a látható és az elismert teljesítmények között is különbséget tettünk, azonban e két megjelenési forma összemosása már nem rejti el a lényeges összefüggéseket, ezért a továbbiakban általában nem teszünk közöttük különbséget. A megjelent teljesítmény sem válik feltétlenül elismert teljesítménnyé; valamint az elismert teljesítmény a megjelent teljesítményhez és/vagy a tényleges teljesítményhez képest jóval több teljesítményt is mutathat. *Látszatteljesítménynek* nevezzük azt a látható teljesítményt, amely nem fejez ki tényleges és megjelent teljesítményt.

Például egy teljesítménybérben dolgozó munkás által legyártott alkatrész megjelent teljesítmény. Elismert teljesítménye viszont attól függ, hogy az adott munkafeladatra mennyi normaidőt határoztak meg, amely az adott körülmények között szükséges munkaráfordításhoz képest jóval kevesebb és jóval több is lehet. Másik példával élve, egy tervdokumentáció, amely alapján egy termék legyártható, a tervező feladatát tekintve megjelent teljesítmény. Azonban ha az adott termék nem kerül legyártásra és forgalmazásra, esetleg egyáltalán nem válik látható és elismert teljesítménnyé. Ha legyártásra és forgalmazásra kerül, de a tervezőiroda vezetője a maga teljesítményeként ismerteti el a tervet, amelyet valójában nem ő készített, a vezetőre vonatkoztatva látszatteljesítmény. Egy tanulmány kézirat formájában megjelent teljesítmény, amennyiben nem jelenik meg sokszorosított és nyomtat formában is, valószínűleg nem válik látható és elismert teljesítménnyé. Azonban különböző formákban és különböző nyelveken megjelentetve a látható és elismert teljesítmény a többszörösét is mutathatja a megjelent teljesítménynek.

Az elismert teljesítmény lehet többszörösen elismert teljesítmény is. Például egy egyetemi oktatónak is munkaköri kötelessége a kutatás és egy tudományos kutatóintézetben dolgozó kutatónak is. Ha egy adott egyén egyetemi oktató vagy kutatóintézetben kutató, az adott munkahelyén többé vagy kevésbé elismerhetik a tényleges kutatási teljesítményét. Ha azonban van egy egyetemi oktatói állása és egy kutatóintézeti kutatói állása is, ugyanazt a tényleges kutatási teljesítményt mint munkaköri kötelességével összefüggő teljesítményt duplán elismertetheti, és az adott kutatót duplán megfizethetik az adott teljesítményért.

Azt, hogy a társadalmi intézmények fedezetével rendelkező egyének által, illetve a társadalmi intézmények által a teljesítmények értékelésének a jogosultságával felruházott egyén vagy csoport mit ismer el teljesítménynek, alapvetően meghatározzák érdekei. Teljesítményként mások cselekvéseinek azon következményeit értékeli, amelyek számára a szükségletkielégítés pozitív összetevőit képezik. (Vö.: Ferge 1982: 224) Ebből a szempontból fontos tényező, hogy a teljesítményeket értékelő egyének maguk is abba a körbe tartoznak, akikre az általuk meghatározott értékelési szempontok vonatkoznak, vagy rájuk nem vonatkoznak ezek a szempontok. Ha az előbb említett eset áll fenn, a teljesítmények értékelésének a jogosultságával felruházott egyének valószínűleg olyan értékelési szempontokat dolgoznak ki, illetve érvényesítenek, amelyek mindenekelőtt saját tevékenységük eredményeit láttatják teljesítményként. Nagyrészt ezzel magyarázható például az a jelenség, hogy az alapvetően új tudományos kutatási eredményeket az adott tudományterület mérvadó képviselői általában nem ismerik el jelentős teljesítményekként (vö.: Kuhn 1984). Ha az utóbb említett eset áll fenn, már konkrétabb elemzést igényel, hogy a cselekvések milyen következményeinek teljesítményként történő elismerése felel meg a teljesítményeket értékelő egyének érdekeinek.

b) A teljesítménylehetőségek elosztása

A teljesítmények fent említett formái közötti arányokat a teljesítménylehetőségek elosztásának a mechanizmusa alakítja, alapvetően az adott egyén vagy csoport társadalmi helyzete által meghatározottan. A teljesítmények különböző formái és a teljesítménylehetőségek szempontjából a 11.6. ábra szemlélteti az érdekérvényesítés mértékének és a társadalmi állapotnak a meghatározottságát.[44]

- *Teljesítménylehetőségek* olyan aktuális cselekvési lehetőségek, amelyek magukban foglalják az adott egyén (vagy csoport) számára egyrészt a teljesítményráfordítás és megjelenítés aktuális lehetőségeit, másrészt a teljesítmény láttatásának és elismertetésének az aktuális lehetőségeit.

Adottnaktekintveazegyénszemélyesteljesítőképességét,ateljesítményráfordítás és megjelenítés aktuális lehetőségei tulajdonképpen a munkafeladatokkal és a munkaeszközökkel való ellátottságot jelenti, amely egyfelől a személyes teljesítőképességgel együtt meghatározza a tényleges teljesítményt, másfelől a tényleges teljesítménnyel együtt meghatározza a megjelent teljesítményt. A teljesítménylehetőségek másik fő összetevőjét a megjelent teljesítmény – a teljesítmény mutatóinak a formájában történő – láttatásának és elismertetésének az aktuális lehetőségei képezik, amelyek a megjelent teljesítménnyel együtt meghatározzák a látható és elismert teljesítményt.

[44] Az erre vonatkozó modellt eredetileg az üzemi érdekérvényesítés mechanizmusának elemzésére dolgoztam ki, de általános érvényűnek tekinthető. (Farkas 1987)

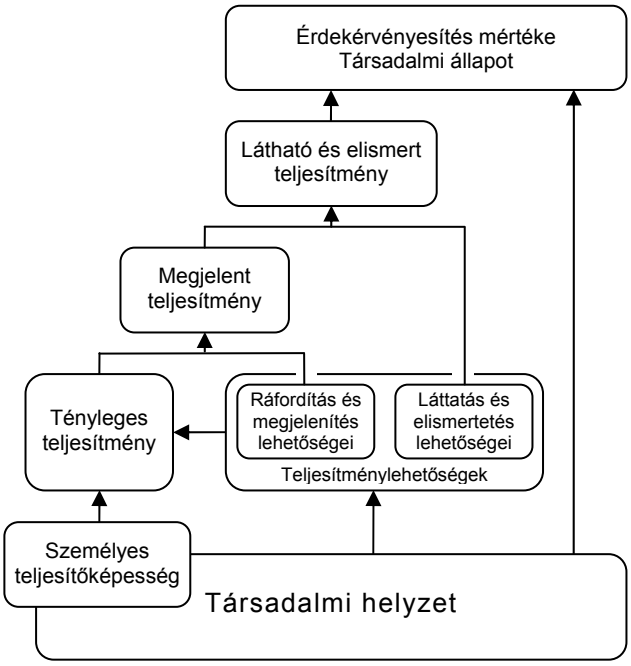

11.6. ábra: A teljesítmények és a társadalmi állapot

Korábban (3.1) foglalkoztunk az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot meghatározó tényezőkkel. Láttuk, hogy az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot alapvetően az adott egyén vagy csoport társadalmi helyzete határozza meg, nagyrészt a rendi helyzettel és a társadalmi kapcsolatokkal összefüggésben. A szóban forgó meghatározottság általában érvényesülhet részben az adott egyén vagy csoport teljesítményeitől függetlenül, részben teljesítményeivel összefüggésben.

- Az adott egyén (vagy csoport) társadalmi helyzete alapvetően meghatározza teljesítménylehetőségeit, és ezáltal – személyes teljesítőképességével együtt – meghatározza tényleges teljesítményét; e létezők közvetítésével meghatározza megjelent teljesítményét, valamint látható és elismert teljesítményét; és nagyrészt mindezen létezők közvetítésével határozza meg érdekei érvényesítésének a mértékét és társadalmi állapotát.

Már említettük, hogy a teljesítménylehetőségek egyik fő összetevőjét tulajdonképpen a munkafeladatokkal és a munkaeszközökkel való ellátottság képezi. Az egyének adott körében a különböző munkamegosztási helyzetek (állások, munkakörök, beosztások) elosztása révén nagyrészt eleve elosztják a munkafeladatokat és a munkaeszközöket is. Az állami vagy nemzeti társadalomban a teljesítménylehetőségekben meglévő legjelentősebb egyenlőtlenségek nyilvánvalóan az állás-

talanok vagy munkanélküliek és az állással vagy munkával rendelkezők között léteznek. Igen jelentős egyenlőtlenségek lehetnek e tekintetben az egyes foglalkozások, munkakörök és beosztások között is.

Részben a társadalmi helyzet összetevőjét képezi az egyén személyes teljesítőképessége is, amelynek a felhasználása révén bizonyos mértékű tényleges teljesítményt elérhet. A nyolcadik fejezetben (3.2Aa) foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy az adott egyén bizonyos személyes tulajdonságait a társadalmi intézmények milyen módon határozzák meg mint személyes társadalmi képességeket, és ezáltal mint a társadalmi erő és a társadalmi helyzet összetevőit.

Az adott munkatevékenység hatékonysága és az igazságosság szempontjából is fontos szempont, hogy a munkamegosztási viszonyokban adott helyzetekbe a megfelelő egyének kerüljenek, azaz akik leginkább rendelkeznek az adott helyzetekben az adott feladatok ellátásához szükséges személyes teljesítőképességgel. (Pl.: Parsons 1951: 133-134; Davis–Moore 1999) Mivel – felfogásunk szerint – a kiinduló társadalmi helyzet határozza meg, hogy egy adott egyén milyen eséllyel kerülhet a különböző munkamegosztási helyzetekbe, és a személyes teljesítőképesség mint társadalmi képesség a társadalmi helyzetnek csak az egyik, és többé vagy kevésbé fontos összetevője, elvileg esetleges, hogy mennyiben a megfelelő személyes teljesítőképességgel rendelkező egyének kerülnek adott munkamegosztási helyzetekbe. Az állami vagy nemzeti társadalom szintjén az empirikus társadalmi struktúra- és rétegződéskutatások, illetve a mobilitáskutatások sem mutatnak ki szoros összefüggést a képességek vagy az alkalmasság és a munkamegosztási helyzetek között (lásd pl.: Róbert 2002; Kolosi 2006).

Mint már említettük, a tényleges teljesítményt egyfelől a személyes teljesítőképesség határozza meg, de a másik oldalról az a munkafeladatok és a munkaeszközök elosztása által meghatározott. A személyes teljesítőképesség már tényleges teljesítményben sem jelenik meg, ha az adott egyén nem jut hozzá a megfelelő munkafeladatokhoz és munkaeszközökhöz. Amennyiben az adott egyén mások alkalmazásában áll, rendszerint tényleges teljesítményt is csak abban az esetben érhet el, ha az adott munkafeladatra megbízást kap, és ha rendelkezésére állnak a munkafeladat elvégzéséhez szükséges munkaeszközök. Így például egy jó munkás nem feltétlenül kap olyan munkafeladatot, amelyhez szakértelmére szükség van, egy jó színész nem feltétlenül kap olyan szerepet, amelyben tehetségét megmutathatja, vagy egy jó gazdasági szakember nem feltétlenül jut olyan álláshoz, ahol szaktudását használhatja. Amennyiben az egyén számára adott az aktuális lehetőség bizonyos tényleges teljesítmény megvalósítására, de nincs esély a tényleges teljesítmény megjelenítésére és elismertetésére, már a munkaráfordítás sem felel meg aktuális érdekének.

Igen jelentős egyenlőtlenségek lehetnek a teljesítménylehetőségekben egy adott foglalkozási csoporton belül, vagy a hasonló munkakörben, beosztásban lévők között, vagy egy adott munkahelyi szervezeti egység dolgozói között is. Például az általam vizsgált teljesítménybéres üzemekben általában igen nagy mértékű egyenlőtlenségeket találtam a munkások között a teljesítménylehetőségekben (pl:

Farkas 1987). A tudományos kutatók teljesítménylehetőségei között szinte összehasonlíthatatlan különbségek vannak, ha figyelembe vesszük, hogy jelentősebb kutatási támogatásokhoz csupán a kutatók szűk köre jut hozzá közvetlenül vagy mások által vezetett kutatásokban való részvétel révén.

A németországi kutatókról írja a könyvét álnéven publikáló szerző: „Az egyszerű kutatók úgy élnek, mint a vándorló mesterlegények a 18. században. Tanulóidejük hosszú, keresetük kevés, sorsuk a vándorlás. A munkát, amit végeznek, a világ a mesternek tulajdonítja, és a mester határozza meg, hogy ezeknek a modern fésűkészítőknek milyen fésűt kell fűrészelniük." (Bär 2003: 19) „Majdnem mindig a professzor a laboratóriumából kikerült dolgozatok rangidős szerzője és levelező szerzője. Kifelé – és ha az első szerző elment, befelé is – ő tart igényt a szellemi tulajdonra. Ugyanakkor a megjelent műhöz való tényleges hozzájárulása gyakran csak a dolgozat elolvasásából és korrigálásából, valamint a folyóirat főszerkesztőjéhez intézett kísérőlevélből áll." (I. m.: 26) „A munkatársak úgy keringenek a mágnás (a professzorok egyik típusa – F. Z.) körül, mint bolygók a központi csillag körül: homályban. Az idősebb munkatársak doktoranduszaik dolgozatain a »futottak még« kategóriában tűnnek fel. A rangidős szerző automatikusan a mágnás, még akkor is, ha egyáltalán nem tud a publikáció létezéséről." (I. m.: 50)

A kutatóhelyet vezető professzor főleg saját tudományos teljesítményeként ismerteti el az adott kutatóhelyen született kutatási eredményeket. A kutatóhely eredményeit nem az ezekért megdolgozó, az ötletre és a kísérleti feltevésre rátaláló doktorandusz vagy doktor javára írják. A doktoranduszok és a doktorok a laborvezető puszta kivitelezőinek, a laborvezető szellemi irányítása és stratégiája haszonélvezőinek, a tudomány törpéinek számítanak. (Bär 2003: 68) „Az eredmények úgy tapadnak a laborvezetőhöz, mint címke a palackhoz. Ennélfogva a professzor a kutatási területét privát aranybányának tekinti, amelyből alattvalói az ő ércét termelik ki. Legszívesebben azt venné, ha kinevezésekor hivatalosan odaítélnék neki. Ez egyelőre nem lehetséges. Tehát védi a felségterületét konoksággal, alattomossággal és megállapodásokkal, dolgozatok és kutatási pályázatok véleményezése során, üléseken és bizottságokban, betolakodók és leszármazók ellen." (I. m.: 69)

Végül is a személyes teljesítőképességek, a tényleges teljesítmények és az elismert teljesítmények, valamint az érdekérvényesítés mértéke, illetve a társadalmi állapot közötti összefüggés – a teljesítménylehetőségek elosztásának a mechanizmusa által formálva – igen laza, sőt negatív irányú is lehet, alapvetően az adott egyének vagy csoportok társadalmi helyzetei által meghatározottan. Látszólag azonban ez az összefüggés jóval szorosabb, mint valójában, mert a külső szemlélő számára főleg a látható teljesítmények jelentik egyáltalán a teljesítményeket, és a látható teljesítményeket nagyrészt közvetlenül a személyes teljesítőképességek és a tényleges teljesítmények megnyilvánulásaiként értelmezik.

Munkánk tizenegyedik fejezetében a társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalmával, a társadalmi helyzetek típusaival, valamint a társadalmi állapotok adott helyzetek általi meghatározottságával foglalkoztunk. Meghatároztuk a rendi

helyzet fogalmát, és megkülönböztettük egymástól a rendi helyzetek fő típusait. Rámutattunk arra, hogy milyen tényezők határozzák meg az érdekérvényesítés mértékét, illetve az adott egyén vagy csoport társadalmi állapotát. Munkánk következő, tizenkettedik fejezetében főleg a társadalmi magatartás társadalmi meghatározottságával, valamint az életmód fogalmával és társadalmi meghatározottságával foglalkozunk.

TIZENKETTEDIK FEJEZET

A TÁRSADALMI MAGATARTÁS ÉS AZ ÉLETMÓD

Az intézményes szemléletmód tárgyalásánál (1. fejezet: 3.2Ab) említettük, hogy a társadalmi jelenségek magyarázatában kulcskérdésnek tekintjük a társadalmi cselekvések, illetve a társadalmi magatartások meghatározottságának a vizsgálatát. Jóllehet az előző fejezetekben, a társadalmi jelenségek más oldalait vizsgálva nagyrészt rávilágítottunk a társadalmi magatartások meghatározottságára is, ebben a fejezetben főleg ezzel a kérdéssel foglalkozunk.

A fejezet első részében először azt a kérdést tárgyaljuk, hogy az egyéneket milyen természetű motívumok késztetik cselekvésekre a társadalmi életben, és felvázoljuk a társadalmi élet által az egyénekkel szemben támasztott sajátos követelményeket. Majd rámutatunk arra, hogy a szocializáció eredményeként az egyének hogyan válhatnak alkalmassá a társadalmi élet által támasztott követelmények teljesítésére.

A fejezet második részében először a társadalmi magatartás, illetve az érdekmotivált magatartás társadalmi meghatározottságát elemezzük; felvázoljuk a társadalmi magatartás fő meghatározó tényezőit, foglalkozunk a társadalmi magatartás és a szabályok közötti összefüggésekkel, majd a különböző stratégiák és magatartási módok jelentőségét tárgyaljuk. Ezt követően a deviáns társadalmi magatartással foglalkozunk; meghatározzuk a társadalmi deviancia fogalmát és felvázoljuk a társadalmi deviancia fő típusait, majd áttekintjük a társadalmi deviancia fő társadalmi meghatározó tényezőit.

A társadalmi magatartások és a közvetlenül nem társadalmi természetű, de közvetve nagyrészt társadalmilag meghatározott magatartások az egyének szintjén a legátfogóbb viselkedési egységbe, életmódba szerveződnek. Az életmód témaköre annyiban esik az intézményes szociológia, illetve felfogásunk szerint általában a szociológia érdeklődési körébe, amennyiben az életmód közvetlenül vagy közvetve társadalmilag meghatározott, valamint amennyiben az életmód nem társadalmi természetű összetevői hatással vannak a társadalmi magatartásokra, illetve általában a társadalmi jelenségekre. A fejezet harmadik részében először meghatározzuk az életmód fogalmát, rámutatunk az életmód legfőbb összetevőire és típusaira, majd az életmód társadalmi meghatározottságával foglalkozunk. Végül arra mutatunk rá, hogy az optimális életmód jelentős vonása az érdekérvényesítés és a szükségletkielégítés egyensúlya.

1. A társadalmi egyén és a szocializáció

A fejezet első részében először röviden rámutatunk arra, hogy jellemzően milyen felfogások alakultak ki a szociológiaelméleti irodalomban abból a szempontból, hogy az egyéneket milyen természetű motívumok késztetik cselekvésekre a társadalmi életben. Itt is hangsúlyozzuk az általunk e tekintetben képviselt felfogást, amely szerint az egyének a társadalmi élet szférájában a szükségletkielégítés előfeltételeinek az előállítására, illetve megszerzésére törekszenek; ennek megfelelően az egyének racionálisan alkalmazkodnak társadalmi környezetükhöz és érdekmotiváltan, esetleg társadalmi kényszermotiváltan cselekszenek. Felvázoljuk a társadalmi élet által az egyénekkel szemben támasztott sajátos követelmények, és e követelmények között főleg a társadalmi irányultságra vonatkozó követelmény jelentőségét hangsúlyozzuk. Majd röviden azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy a szocializáció eredményeként az egyének hogyan válhatnak alkalmassá arra, hogy eleget tegyenek a társadalmi élet által támasztott követelményeknek. Főleg azt hangsúlyozzuk, hogy felfogásunk szerint a kultúra egyének általi elsajátítása nem azonos az adott egyének társadalmi életbe történő bevezetésével; ezért a kultúra egyének általi elsajátításának a folyamatát mi nem szocializációnak, hanem kulturalizációnak nevezzük, és ehhez képest a szocializáció fogalmát szűkebb értelemben határozzuk meg.

1.1. A társadalmi egyén

A) A szociológiai emberkép és a társadalmi egyén

Egyes szerzők két alapvető felfogást vagy emberképet különböztetnek meg a szociológiai, illetve – szűkebben – a szociológiaelméleti irodalomban abból a szempontból, hogy az egyéneket milyen természetű motívumok késztetik cselekvésekre a társadalmi életben. Wrong az ember „túlszocializált" felfogásának nevezi azt a felfogást, amely szerint az egyének a szocializáció során elsajátított szabályokhoz és értékekhez alkalmazkodva, e szabályoknak és értékeknek megfelelően cselekszenek. (Wrong 1961) Ehhez kapcsolódva Granovetter az ember „alulszocializált" felfogásának nevezi azt a felfogást, amely szerint az egyének olyan racionális lények, akik érdekeik érvényesítésére, illetve a haszon maximalizálására törekszenek. (Granovetter 1994) Más szerzők e két felfogáshoz hasonló értelemben „homo sociologicusról" és „homo oeconomicusról" beszélnek, és az előbbi tulajdonképpen a túlszocializált, az utóbbi az alulszocializált emberképnek felel meg. (Pl.: Lindenberg 1988; Andorka 1991; Weale 1994) Az utóbb említett elnevezések szerint a hagyományosan kialakult szociológiai szemléletmódnak igazából a „túlszocializált" vagy „homo sociologicus" emberkép felel meg.

Az előző bekezdésben említett két felfogást tekinthetjük a két legjellemzőbb felfogásnak, de e felfogásokhoz képest valójában változatosabb felfogások alakultak ki a szóban forgó kérdésről a szociológiaelméleti irodalomban.

- A szociológiaelméletre általában jellemző felfogások a fő szociológiai szemléletmódokhoz kapcsolódnak, illetve e szemléletmódoknak felelnek meg a tekintetben, hogy az egyéneket milyen természetű motívumok késztetik cselekvésekre a társadalmi életben.

E kérdéssel korábban már foglalkoztunk, főleg az ötödik fejezetben (2.2Ba), a társadalmi cselekvések meghatározottságának a különböző megközelítéseit tárgyalva, ezért itt csak nagyon röviden mutatunk rá a jellemző felfogásokra.

Az első fejezetben láttuk (1.3Aa; 1.3Ba), hogy a szimbolista szemléletmód, illetve ezen belül a normativista és a kreativista szemléletmód felfogásában a társadalmi cselekvések motívumait közvetlenül az egyének személyiségét kifejező, értelmező és megértő motívumok képezik. Azonban e közös sajátosság mellett egyrészt a normativista szemléletmódban, másrészt a kreativista szemléletmódban egymástól is jelentős mértékben eltérő felfogás alakult ki a tekintetben, hogy az egyéneket milyen természetű motívumok késztetik cselekvésekre a társadalmi életben.

Az úgynevezett „túlszocializált" egyénekre vonatkozó felfogás viszonylag tisztán a normativista szemléletmódra jellemző. E felfogást főleg Parsons normativista rendszerelmélete képviseli, amely szerint az értékek, a szabályok és a szerepek a kultúra alkotórészeit képezik, azonban ezek a tényezők a szocializáció folyamán beépülnek az egyének személyiségébe, és ezáltal mint személyes motívumok határozzák meg az egyének társadalmi cselekvéseit. A szocializáció funkciója elvileg az, hogy olyan személyiséget alakítson ki, amely megfelelően (beleélően – F. Z.) alkalmazkodik a kulturális értékekhez, szabályokhoz és szerepekhez; és Parsons előfeltételezése szerint a szocializáció megfelelően ellátja ezt a funkciót. Ha a valóságban a szocializáció mégsem tökéletes, az elvárásoknak nem megfelelő, deviáns viselkedésre irányuló motívumok alakulnak ki, amelyek egy bizonyos ponton túl a társadalmi rend vagy egyensúly bomlasztói lehetnek. Ahogyan erre a harmadik fejezetben (2.2Bb) rámutattunk, Parsons a cselekvések meghatározó tényezőjeként az ellenőrzést az előbb említett előfeltételezés feloldásával, engedményes szinten vagy eklektikus szinten veszi figyelembe. A társadalmi ellenőrzés funkciója valójában az, hogy abban az esetben is az elvárásoknak megfelelő viselkedésre késztesse az egyéneket, ha a szocializáció nem volt megfelelő. (Parsons 1951: 204-207; Parsons–Shils 1962B: 227-228; ford. 1988: 29-31)

A normativista és a kreativista szemléletmód határán elhelyezkedő szociológiai elméletekre már csak részben jellemző a „túlszocializált" egyénekre vonatkozó felfogás. A harmadik fejezetben (1.2Ab) rámutattunk arra, hogy a normativista és a kreativista szemléletmód határán elhelyezkedő szociológiai elméletek általában

véve hangsúlyozzák a kultúra jelentőségét a társadalmi cselekvések magyarázatában, de érdeklődésük középpontjában a cselekvési szituációk viszonylag szabad definiálásának az értelmezési folyamata áll. A normativista-kreativista szemléletmód képviselőinek tekinthetjük például Goffman szimbolikus interakcionista elméletét, Schütz, valamint Berger és Luckmann fenomenológiai szociológiai elméletét és Habermas kommunikatív cselekvéselméletét. A szóban forgó szemléletmód szerint az egyének nem „túlszocializáltak", hanem „korlátozottan szocializáltak"; átfogóan a kultúra határozza meg a társadalmi cselekvéseket, normatív funkciója révén, de a cselekvő egyének viszonylag önálló cselekvők, akik jelentős mértékben szabadon értelmezik a mindenkori cselekvési szituációkat, és nagyrészt ezen értelmezésekre alapozva cselekszenek.

Például Habermas felfogásában a kommunikatív cselekvések és a kölcsönös megértésre irányuló kölcsönhatások folyamata a közös kultúrán alapszik, azonban a kultúra viszonylag tág lehetőségeket nyújt a mindenkori cselekvési szituációk közösen kialakítandó értelmezései számára. A modern társadalom kialakulásával az életvilág racionalizálódása eredményeként a kultúra által „normatívan ajánlott egyetértés" eltolódik a „kommunikatív módon előállított kölcsönös megértés" felé. (Habermas 1984: 70; ford. 1987: 36-37) Tehát Habermas elfogadja a kultúra végső soron meghatározó hatását, de érdeklődésének a középpontjába annak a kérdésnek a vizsgálatát helyezi, hogy a kommunikatívan cselekvő egyének a cselekvési szituációk mindenkori problematikus, azaz megegyezést igénylő összefüggéseit hogyan hozzák összhangba a problémamentesnek tekinthető életvilágukkal, illetve kulturális háttértudásukkal.

A kreativista szemléletmódra jellemző felfogás szerint az egyénekre eleve jellemző a hajlandóság másokkal az egyetértés, illetve a közös értelmezések kialakítására, és közös nyelven beszélnek, tehát képesek megérteni és megértetni egymást. Azonban ezen túlmenően az egyének teljes mértékben önálló cselekvők, akik személyes motívumaik által késztetve maguk alakítják ki az elvileg esetleges cselekvési szituációk értelmezését az adott szituációk más résztvevőivel való kölcsönhatásban, egy közös értelmezési folyamatban.

Az első fejezetben (1.3Ba) említettük, hogy a szimbolikus interakcionizmus és a fenomenológiai szociológia körébe sorolt egyes elméletek a normativista és a kreativista szemléletmód határán helyezkednek el, de ezen irányzatok döntően a kreativista szemléletmódot képviselik. Például Blumer felfogásában a szimbolikus interakcionizmus három alaptételen nyugszik, amelyek a társadalmi cselekvések meghatározottságára vonatkoznak: (1) Az egyének adott létezőkre irányuló cselekvéseik során azon jelentések alapján cselekszenek, amelyekkel az adott létezők számukra rendelkeznek. (2) A létezők jelentése a társadalmi kölcsönhatásból ered, e jelentést azoknak az egyéneknek a cselekvései határozzák meg az adott egyén számára, akikkel kölcsönhatásban van. (3) Ezeket a jelentéseket az egyének egy értelmezési folyamatban kezelik és formálják. Ebben az értelmezési folyamatban az egyének részben kommunikálnak önmagukkal, részben a szituáció és cse-

lekvésük irányának fényében szelektálják, ellenőrzik, felfüggesztik és átalakítják a jelentéseket. (Blumer 1969: 2-5)

Az első fejezetben láttuk (1.3Ab; 1.3Bb), hogy a faktualista szemléletmód felfogásában a társadalmi magatartások alapvető motívumait az érdekek képezik, amelyek főleg a tényszerű környezetet tükrözik. A faktualista szemléletmódon belül azonban egyrészt a strukturalista szemléletmódban, másrészt a racionalista szemléletmódban alapvetően más szempontból közelítenek a társadalmi cselekvések és magatartások meghatározottságához.

A strukturalista szemléletmódra jellemző felfogás szerint az egyének „alulszocializáltak", akik érdekeik érvényesítésére törekszenek és racionálisan cselekszenek. Azonban a strukturalista szemléletmód képviselői érdemben és következetesen nem foglalkoznak a társadalmi cselekvések, illetve a társadalmi magatartás közvetlen meghatározottságának az elemzésével. Eleve feltételezik, hogy a társadalmi magatartást alapvetően a tényszerű, átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetet kifejező társadalmi struktúra, illetve e struktúrában elfoglalt helyzet határozza meg, főleg az érdekek és erők, valamint a tényszerű vagy objektív természetű társadalmi viszonyok meghatározó hatásával összefüggésben.

A strukturalista szociológiai elméletekben a tényszerű, átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet legjellemzőbb vonásait fejezi ki a társadalmi struktúra fogalma. A társadalmi struktúrában elfoglalt helyzet alapján az egyének környezetében lévő különbségek és hasonlóságok különbségeket és hasonlóságokat idéznek elő az egyének magatartásában, és meghatározzák a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat. (Hechter 1987: 4-6) A hetedik fejezetben (1.2A) rámutattunk arra, hogy a strukturalista érdekfelfogás szerint az érdek viszonylag állandó és olyan ösztönzője vagy motívuma a cselekvéseknek, amely objektív természetű, vagy a tényszerű, illetve objektív természetű társadalmi viszonyok által meghatározott; azonban e felfogásban tisztázatlan az így meghatározott érdek természete, valamint az, hogy az objektív érdek hogyan válik a társadalmi magatartás motívumává, hogyan motiválja az egyének társadalmi magatartását.

Az úgynevezett „alulszocializált" egyénekre vonatkozó felfogás főleg a racionalista szemléletmódra, különösen a racionális döntések elméletére jellemző. A racionalista szemléletmód szerint a társadalmi cselekvéseket a cselekvő egyének preferenciái, és az elvileg esetleges korlátozó feltételek között eleve adottaknak vett alternatívák határozzák meg azáltal, hogy az egyének a cselekvési hozadék maximalizálására vagy optimalizálására törekszenek. A szóban forgó felfogás szerint is érdekek motiválják a társadalmi cselekvéseket, de a racionalista szemléletmód képviselői elutasítják a strukturalista érdekfelfogást. A hetedik fejezetben (1.2A) rámutattunk arra, hogy a racionalista érdekfelfogás szerint az érdek sajátos lelki motívum, a cselekvő egyén hajlandósága arra, hogy az egyén az adott alternatívák közül kiválasztja azt az alternatívát, amely várhatóan a legnagyobb hozadékkal jár.

Egyes szerzők szerint a valóságos egyének valahol a két alapvetőnek tekintett felfogás között, illetve a különböző szemléletmódokra jellemző felfogások között

helyezkednek el; és a szociológiában olyan összetett emberképre kellene támaszkodni, amely mindkét hagyományosan kialakult felfogást, illetve a fő szociológiai szemléletmódokra jellemző különböző felfogásokat egyaránt magában foglalja. Ezt a felfogást többnyire esetlegesen képviselik olyan szerzők, akik főleg mégis valamelyik szemléletmódhoz kötődnek; azonban e felfogást talán leginkább a társadalmi hálózatelemzésben formálódó szemléletmódra tekinthetjük jellemzőnek.

Megítélésünk szerint általában az emberek és az egyes egyének valóban összetettek, és bizonyos mértékben megfelelnek mind az egyik, mind a másik alapvető felfogásnak, illetve a fő szemléletmódokból kirajzolódó valamennyi felfogásnak. Azonban csak egy rendszertelen és eklektikus elméletben, illetve csak az elmélet eklektikus szintjén lehetséges a szóban forgó felfogások olyan egyesítése, amely szerint az egyének adott körülmények között, adott esetekben ilyenek is és olyanok is, illetve részben ilyenek, részben olyanok. Egy rendszeres elméletben, illetve az elmélet elvont szintjén a társadalmi jelenségek magyarázatában elkerülhetetlen az egyének idealizálása. A megoldást tehát – az elmélet elvont szintjén – nem a szóban forgó felfogások összebékítésében, hanem e felfogások érvényességi köreinek a meghatározásában, és egy ehhez kapcsolódó emberképben kell keresnünk.

A hatodik fejezetben (1.2A) az emberi együttélés modern formáiban megkülönböztettük az emberi élet négy fő szféráját: a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szféráját. Hangsúlyoztuk, hogy az egyes életszférákban elvileg sajátos általános motívumok motiválják az egyének cselekvéseit, illetve magatartását. A magán- és a közösségi élet szféráját általában összevontan kezeljük, mivel – a technikai cselekvésektől eltekintve – mindkét szféra a közvetlen szükségletkielégítés keretében értelmezhető. A magánélet szférájában az egyének egyrészt természetes szükségletmotivált cselekvések formájában közvetlenül kielégítik szükségleteiket, másrészt technikai cselekvések révén megteremtik a szükségletkielégítés technikai előfeltételeit. A közösségi élet szférájában az egyének értékmotiváltan cselekszenek, beleélően alkalmazkodva a szabályokhoz, és ily módon lelki szükségleteik közvetlen kielégítésére törekszenek. A meghitt élet szférája (az intim szféra) a magánélet és a közösségi élet széférájának a határán értelmezhető, és a valóságban is kevéssé határolódik el ezektől a szféráktól. A kényszerű élet szférájában a kényszerített fél intézményes helyzetében lévő egyének elvileg közvetlen kényszermotiváltan cselekszenek.

- Most is hangsúlyozzuk – a korábbiakhoz hasonlóan –, hogy a társadalmi élet szférájában a cselekvő egyének elvileg nem szükségleteik közvetlen kielégítésére, hanem a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtésére törekszenek; tehát a társadalmi cselekvések érdekmotivált cselekvések, esetleg társadalmi kényszermotivált cselekvések.

Munkánk harmadik részében, illetve ezen belül a tizedik és a tizenegyedik fejezetben a társadalmi élet szférájában elemeztük a társadalmi viszonyokat és kölcsönhatásokat, a társadalmi helyzeteket, állapotokat és a rendi helyzeteket. Ebben

a fejezetben a társadalmi élet szférájában elemezzük a fogalmaink szerinti társadalmi magatartást, illetve e magatartás társadalmi meghatározottságát; azonban e fejezetben majd foglalkozunk az életmóddal is, amely már bizonyos értelemben magában foglalja a különböző életszférákon belüli különböző cselekvések, illetve magatartások összességét.

B) Az egyénekkel szembeni társadalmi követelmények

Az egyéneknek a társadalmi életben is kell rendelkezniük bizonyos általános személyes képességekkel, amelyek az emberi élet valamennyi szférájában jelentősek; például képeseknek kell lenniük a testi mozgásra, a racionális gondolkodásra és a kommunikációra. A társadalmi élet azonban sajátos követelményeket is támaszt az egyének személyes tulajdonságaival szemben.

- A társadalmi élet által az egyénekkel szemben támasztott sajátos követelmények egyrészt a társadalmi környezet ismeretére, másrészt a személyes társadalmi képességekre, harmadrészt a társadalmi irányultságra vonatkoznak.

Az egyik ilyen követelmény az, hogy az egyének megfelelő, illetve a gyakorlati cselekvés számára elégséges ismeretekkel rendelkezzenek társadalmi környezetükről. Valamivel pontosabban fogalmazva, elégséges ismeretekkel rendelkezzenek a társadalmi intézményekről, amelyek érvényességi körébe esnek, de részben a másokra vonatkozó intézményes szabályokról is; az intézmények által létrehozott tényleges cselekvési lehetőségekről és képességekről, illetve az érdekekről és az erőkről; társadalmi viszonyaikról, és e viszonyok között elfoglalt társadalmi helyzetükről. Az intézményes szociológia elméletében általában eleve feltételezzük, hogy az egyének rendelkeznek ezekkel az ismeretekkel. Valójában azonban ezeket az ismereteket az egyéneknek el kell sajátítaniuk, és az egyének nagymértékben különbözhetnek egymástól a tekintetben, hogy a társadalmi környezetükre vonatkozó ismereteik milyen színvonalúak.

A másik fő követelmény, amelyet a társadalmi környezet, illetve a társadalmi élet támaszt az egyénekkel szemben az, hogy rendelkezzenek azokkal a személyes képességekkel, amelyek az adott társadalmi intézmények által meghatározottan társadalmi képességek lehetnek. A nyolcadik fejezetben (3.2Aa), a társadalmi képességek tárgyalásánál láttuk, hogy alapvetően a társadalmi intézményektől függően különböző személyes képességek lehetnek személyes társadalmi képességek. Például egy rakodómunkás esetében esetleg testi ereje jelenthet társadalmi képességet, egy matematikus esetében matematikai felkészültsége, egy titkárnő esetében esetleg az, hogy tud-e gyorsírni vagy szövegszerkesztő programmal dolgozni. Az egyéneknek ezeket a személyes képességeket is el kell sajátítaniuk, és az egyes egyének általában különböző mértékben rendelkeznek ilyen képességekkel.

A társadalmi környezet által az egyénekkel szemben támasztott harmadik fő követelmény a legáltalánosabb, amely motivációs alapját képezi az előbb említett

személyes tulajdonságok kialakulásának is, a társadalmi alkalmazkodóképesség, illetve a társadalmi irányultság. A társadalmi irányultság fogalma arra vonatkozik, hogy az egyéneket milyen természetű motívumok motiválják a társadalmi életben; és ezzel a kérdéssel kissé részletesebben foglalkozunk.

A második fejezetben (4.2Ab) adott meghatározásunk szerint a kognitív irányultság hajlandóság arra, hogy egy általános motívumra való tekintettel az egyén meghatározott körülmények között különféle motívumai közül rendszerint előnyben részesítsen bizonyos aktuális motívumokat, és háttérbe szorítson más, szükségletei szempontjából lehetséges motívumokat.

- *Társadalmi irányultságnak* nevezzük az egyén hajlandóságát arra, hogy a társadalmi létezőkhöz mint a szükségletkielégítés eszközeihez és feltételeihez viszonyuljon; tehát egy instrumentális általános motívumot, és ehhez kapcsolódó érdeket szemmel tartva cselekedjen.

A fent hivatkozott helyen a kognitív irányultság öt fő összetevőjét vagy oldalát különböztettük meg egymástól, Parsons mintaváltozóihoz nagyrészt hasonlóan. (Parsons 1951: 59-67; Parsons–Shils 1962B: 76-91, ford. 1985: 55-71; Parsons–Shils 1962B: 117-120; Parsons–Bales–Shils 1953: 65-67; Parsons 1967: 193-198, ford. 1985: 78-82) A következő bekezdésben ezen összetevők vonatkozásában mutatunk rá a társadalmi irányultság jellemző vonásaira, de itt már érdemben nem foglalkozunk a szóban forgó összetevőkkel.

A szükségletkielégítés módja szempontjából a társadalmi irányultság instrumentális irányultság, amely nem a szükségletek közvetlen kielégítését, hanem a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtését helyezi előtérbe. Az érzelmi viszonyulás módja szempontjából a társadalmi irányultság elvileg érzelmileg semleges irányultság; a társadalmi életben az egyéneknek tudatosan korlátozniuk kell érzelmeiket ahhoz, hogy hatékonyan cselekedjenek. A környezet értékelésének és megismerésének a módja szempontjából a társadalmi irányultság elsődlegesen tárgyszerű megismerő irányultság, de a szubjektív értékeléssel összefüggésben. A környezethez való alkalmazkodás módja szempontjából a társadalmi irányultság racionális irányultság; eszerint a társadalmi életben az egyénekre a környezethez való racionális alkalmazkodás jellemző. A más személyekhez való viszonyulás módja szempontjából a társadalmi irányultság személytelen és részleges irányultság.

A személyiséget átfogóan nézve, természetesen az is a személyiség tulajdonsága, hogy a társadalmi irányultság milyen mértékben alakult ki az adott egyénben. Amilyen mértékben azonban kialakult a társadalmi irányultság, ez nem sajátos motívumok alapján sajátos cselekvésekre teszi hajlamossá az egyént, hanem egyáltalán arra, hogy megfelelően alkalmazkodjon mindenkori társadalmi környezetéhez. Az egyén megtanulja felfüggeszteni személyes motívumait, és más egyénekhez, dolgokhoz és állapotokhoz, cselekvési lehetőségekhez és képességekhez, valamint saját és mások cselekvéseihez úgy viszonyulni, hogy ezek alapvetően nem közvetlenül, hanem közvetve, mint a szükségletkielégítés eszközei és/vagy feltételei jelentősek a számára.

1.2. A kulturalizáció és a szocializáció

A) A tágan értelmezett szocializáció: a kulturalizáció

A szociológiában legszélesebb körben elfogadott felfogás szerint a szocializáció az a folyamat, amelyben az egyén lelki tulajdonságai formálódnak, illetve személyisége formálódik az őt körülvevő kultúrához alkalmazkodva. (Pl.: Rose 1979; Bush–Simmons 1981: 135) A szocializáció fogalma azonban ilyen értelemben a társadalmiság tágabb és főleg normativista értelmezését feltételezi, amely szerint a társadalmi az, ami emberek közötti és kulturális. Ebben a felfogásban tehát az egyén lelki tulajdonságainak, illetve személyiségének a kultúrához való alkalmazkodása nem más mint a társadalomhoz való alkalmazkodása. Felfogásunk szerint viszont a társadalmi élet szférája az emberi élet sajátos szférája, és az adott egyén lelki tulajdonságainak, illetve személyiségének a kultúrához való alkalmazkodását szocializációnak nevezni félrevezető, mind a lelki tulajdonságok alakulásának a meghatározottsága, mind az adott egyén magatartásának a meghatározottsága szempontjából. Egyrészt ugyanis az egyén lelki tulajdonságai, illetve személyisége nagyrészt olyan emberek közötti viszonyok között és olyan kölcsönhatásokban formálódik, amelyek felfogásunk szerint nem társadalmi természetűek. Másrészt a már kialakult lelki tulajdonságokkal és személyiséggel rendelkező egyén az emberi élet különböző szféráiban cselekszik, és az emberi élet különböző szféráiban az adott egyén nagyrészt különböző lelki tulajdonságai lehetnek jelentősek, és e tulajdonságok különböző módon vannak hatással az egyének cselekvéseire.

Mi érdemben nem foglalkozunk a szocializáció témakörével, és nem vállalkozunk a szociológiai irodalomban szocializációnak nevezett folyamat különböző felfogásainak az áttekintésére és bírálatára. (Ehhez lásd pl.: Somlai 1997) Csupán azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy felfogásunk szerint a kultúra egyének általi elsajátítása nem azonos az adott egyének társadalmi életbe történő bevezetésével; ezért a szóban forgó fogalmat mi nem szocializációnak, hanem kulturalizációnak nevezzük, és ehhez képest a szocializáció fogalmát majd szűkebb értelemben határozzuk meg. A szocializáció szűkebb fogalmában – a kultúra személyes kifejező összetevőivel szemben – a kultúra kognitív, illetve kognitív és értékelő összetevői elsajátításának a jelentőségét hangsúlyozzuk, amelyek elvileg a tényszerű érdekekhez, erőkhöz és társadalmi viszonyokhoz való racionális alkalmazkodást segítik elő.

- *Kulturalizációnak* vagy kulturálódásnak nevezzük – a szocializáció kifejezés szokásos használata helyett – azt a folyamatot, amelyben az egyén lelki tulajdonságai formálódnak, illetve személyisége formálódik az őt körülvevő kultúrához alkalmazkodva.

A kulturalizáció lényegében véve az emberek közötti kölcsönhatásokban történik. Például Mead szerint az egyén én-tudata, és ugyanakkor személyisége az emberek közötti – a tágabb értelemben vett társadalmi – kölcsönhatásokban, az

emberek közötti tapasztalás és tevékenység folyamatában jön létre, és az egyénnek a folyamat egészéhez és a folyamatban részt vevő többi egyénhez való viszonya eredményeként fejlődik. (Mead 1973) Kulturalizációról annyiban beszélhetünk, amennyiben az adott egyének közötti kölcsönhatások folyamatának alkotórészét képezi a tanulási folyamat, amelynek öt fő érzelmi-értékelő mechanizmusa a megerősítés-kioltás, a tiltás, a helyettesítés, az utánzás és az azonosulás. (Parsons 1951: 209-211)

A kulturalizáció egy életen át tartó folyamat, azonban különösen fontos a kulturalizációnak az a szakasza, amelyet elsődleges kulturalizációnak is nevezhetünk, és amelynek eredményeképpen az újszülöttből felnőttnek tekintett egyén válik. Az egyének tudata és személyisége felnőtt korban is formálódik, de már nagyrészt az elsődleges kulturalizáció során kialakult személyes tulajdonságok által meghatározottan.

- A kulturalizáció során az egyének egyrészt elsajátítják a környezetük által közvetített kulturális ismereteket, hiedelmeket, másrészt bizonyos mértékben a személyes motívumaikba építik a környezet elvárásait, szabályait, értékeit.

A kulturalizáció legfontosabb közege a család, a másik fő közegét képezik a kortárs csoportokon belüli baráti, társasági kapcsolatok, amelyek különösen a serdülőkorban jelentősek. A kulturális ismeretek átadására főleg az iskolák hivatottak, amelyek azonban az egyének személyes motívumait is formálják. A közvetlen személyközi kölcsönhatásokon túl a tömegkommunikációs eszközök, a film, a szépirodalom stb. szintén szerepet játszanak az egyének kulturálódásában. A kulturalizáció nem fejeződik be a felnőtté válással, az tovább folytatódik az új családban, a munkahelyen, a baráti társaságokban stb. Az egyén életútja során a körülmények jelentős megváltozása személyiségének jelentős átalakulását is eredményezheti. (Pl. Gecas 1981; Somlai 1997)

Egyes szerzők megkülönböztetik egymástól a szocializáció, illetve a kulturalizáció két szintjét vagy szakaszát. (Az alfejezet további részében az idézendő szerzők által használt szocializáció kifejezést használjuk a fogalmaink szerinti kulturalizáció jelölésére, és zárójelben utalunk arra, hogy ilyen értelemben mi kulturalizációról beszélnénk.) Parsons különbséget tesz a szocializáció (értsd: kulturalizáció) két szintje között; az első szintet a korai gyermekkori szocializáció (értsd: korai gyermekkori kulturalizáció) képezi, a másodikat a szocializáció (értsd: kulturalizáció) későbbi szakasza. Ehhez hasonló értelemben Berger és Luckmann az elsődleges szocializációt (értsd: elsődleges kulturalizációt) és a másodlagos szocializációt (értsd: másodlagos kulturalizációt) különbözteti meg egymástól. Az idézett szerzők szóhasználata szerinti szocializáció későbbi szakasza vagy a másodlagos szocializáció a valóságban döntően azonos azzal a folyamattal, amit mi szocializációnak nevezünk; ezért ezzel a kérdéssel kissé részletesebben majd a következő alfejezetben (1.2B) foglalkozunk.

Parsons szerint a korai gyermekkori szocializáció (értsd: korai gyermekkori kulturalizáció) során alakul ki az alap-személyiség, amelynek az irányultsági mintái még túl általánosak ahhoz, hogy biztosítsák a felnőtt szerepek elvárásainak való megfelelést. A felnőtt szerepek elvárásaihoz való megfeleléshez szükség van a szocializáció (értsd: kulturalizáció) másik szintjére, a szerepirányultságok szituációs részletezésére, amely nagyrészt a formális oktatás keretében valósul meg. Ennek folyamán az egyén a sajátos szerepeknek megfelelő sajátos irányultságokra tesz szert. Ennek révén sajátítják el az egyének a társadalom sajátos alrendszereinek a szerepelvárásait, és ezáltal biztosítják a konkrét szerepelvárásoknak való megfelelést. A szocializáció (értsd: kulturalizáció) e második szintjének van alapvető jelentősége a megfelelő társadalmi motiváció kialakulásában. A szocializáció (értsd: kulturalizáció) így felkészíti a cselekvőt egy meglehetősen általános szinten a különböző szerepekre, amelyekbe valószínűleg bekerül a pályafutása során. A szocializáció (értsd: kulturalizáció) nem készíti fel a cselekvőt részletesen ezekre a szerepekre, de kialakítja azokat az általános irányultságokat és elvárásokat, amelyek lehetővé teszik számára a maradék hozzáadását a további tanulás és alkalmazkodás révén. (Parsons 1951: 227-228, 236-243; Parsons–Shils 1962B: 227-228; ford. 1988: 29-30)

Berger és Luckmann szerint a szocializáció (értsd: kulturalizáció) az a folyamat, amelyet „az egyénnek a társadalom objektív világába való alapvető és teljes körű bevezetésének nevezhetünk. Az elsődleges szocializáció az az első szakasz, amelyben az ember gyermekkorában a társadalom tagjává válik. A másodlagos szocializáció minden későbbi szakasz, amely egy már szocializált személyt társadalma objektív világának valamely új metszetébe bevezet." (Berger–Luckmann 1998: 183) Azaz – szocializáció helyett kulturalizációról beszélve – különbséget tehetünk az elsődleges kulturalizáció és a másodlagos kulturalizáció között.

Az elsődleges szocializáció (értsd: elsődleges kulturalizáció) során a gyermek a szignifikáns másokkal, főleg a szülőkkel való azonosulás segítségével sajátítja el az általuk közölt szerepeket és beállítottságokat, és az adott társadalmi világot. (Berger–Luckmann 1998: 183-185) Az elsődleges szocializáció (értsd: elsődleges kulturalizáció) esetében az azonosulás nem jelent problémát, mert a szignifikáns mások, főleg a szülők eleve adottak, és a gyermek a világot úgy sajátítja el, mint az egyedül létező világot. A gyermeknek mindenekelőtt a nyelvet kell elsajátítania, amelynek segítségével sajátíthatja el az intézményesen rögzített indoklási és magyarázó összefüggéseket. (I. m.: 189) A gyermek az elsődleges szocializáció (értsd: elsődleges kulturalizáció) során azonosítja önmagát, kialakítja én-tudatát, és azzá válik, aminek a szignifikáns mások szólítják. (I. m.: 183-184)

Az elsődleges szocializáció (értsd: elsődleges kulturalizáció) során a gyermek egyre általánosabb formában sajátítja el a szerepeket és beállítottságokat. Egyre inkább kitágul azon egyéneknek a köre, akikkel azonosul, és akik által közölt szerepeket és beállítottságokat elsajátítja. Végül az adott társadalommal vagy társadalmi csoporttal azonosul, amelyre vonatkozó képzetet az említett szerzők

Meadhez kapcsolódva az általánosított másik fogalmában fejezi ki. Az általánosított másik iránt ébredő tudat azt jelenti, hogy az objektív valósággal bíró társadalmat az egyén internalizálta, és szubjektíven is kialakult a saját koherens és tartós identitás. Az általánosított másik tudatának kialakulásával az objektív és a szubjektív valóság megfelel egymásnak; ami objektíve valóságos, megfelel annak, ami az egyén számára szubjektíve valóságos. (Berger–Luckmann 1998: 186-187

Az elsődleges szocializációra (értsd: elsődleges kulturalizációra) épülhet a másodlagos szocializáció (értsd: másodlagos kulturalizáció). (Berger–Luckmann 1998: 183) „A másodlagos szocializáció az intézményes, vagy az intézményesítésre épülő alsóbbrendű világok internalizációja."(I. m.: 193) A másodlagos szocializáció (értsd: másodlagos kulturalizáció) tulajdonképpen a szerepekre jellemző tudás elsajátítása, ahol a szerepek közvetlenül vagy közvetve a munkamegosztásból származnak. Hatósugarát és sajátosságait az határozza meg, hogy a munkamegosztás, és ennek megfelelően a tudás elosztása mennyire összetett. (I. m.: 193)

B) A szocializáció szűkebb fogalma

A szocializációt tehát mi szűkebben, a kulturalizáció folyamatán belül értelmezzük, és eszerint a szocializáció a fogalmaink szerinti társadalmi életre teszi többé vagy kevésbé alkalmassá az egyéneket. Korábban (1.1B) láttuk, hogy a társadalmi élet egyrészt a társadalmi környezetre vonatkozó ismereteket, másrészt bizonyos személyes társadalmi képességeket, harmadrészt és főleg társadalmi irányultságot igényel az egyénektől.

- *Szocializációnak* nevezzük azt a folyamatot, amelyben többé vagy kevésbé kialakulnak az egyén társadalmi környezetére vonatkozó ismeretei, személyes lelki társadalmi képességei és kialakul társadalmi irányultsága.

Tehát a következőkben a szocializáció kifejezést már ilyen szűkebb értelemben használjuk. Mint az előző alfejezetben (1.2A) már említettük, a szocializációnak ez a szűkebben értelmezett fogalma közel áll ahhoz, amit Parsons a szocializáció második szintjének, valamint amit Berger és Luckmann másodlagos szocializációnak nevez.

Az egyéneknek a szocializáció eredményeként nem kell azonosulniuk, illetve elvileg nem is azonosulnak a társadalmi természetű értékekkel és szabályokkal ahhoz, hogy a társadalmi életben racionálisan alkalmazkodjanak körülményeikhez. A szocializáció során az egyén nem sajátítja el olyan értelemben a kultúrát, hogy a személyiségébe, személyes motívumaiba építi be a kulturális értékeket és szabályokat; ezért a szocializáció folyamatában nincs szükség másokkal mint a kultúra közvetítőtőivel való azonosulásra. Berger és Luckmann ennek megfelelően hangsúlyozza, hogy a „másodlagos szocializáció", azaz a fogalmaink szerinti szocializáció többnyire a másokkal való azonosulás nélkül történik, eredményességéhez csak annyi kölcsönös azonosulásra van szükség, amennyi minden emberek kö-

zötti kapcsolatban megjelenik. Például arra szükség van, hogy az ember szeresse az édesanyját, de arra nincs szükség, hogy szeresse a tanítóját. A „másodlagos szocializációban" azaz a fogalmaink szerinti szocializációban az egyén másokat mint szocializáló feleket intézményes szerepeiben ismer fel. A gyermek elfogadja a tanító szerepét, és ehhez a tanítóknak nem kell szignifikáns másoknak lenniük. (Berger–Luckmann 1998: 196-198)

Tehát a szűkebb értelemben vett szocializáció során elsajátított világ jóval kevésbé épül be a tudatba. (Berger–Luckmann 1998: 188-189) A szocializáció során megtanult tartalmak nem az egyetlen létező világként adottak az egyén számára; a szocializációban elsajátított tudás (az elsődleges kulturalizáció során elsajátított tudáshoz képest) sokkal könnyebben felülvizsgálható, megváltoztatható, félretehető. Az egyén távolságot teremt egyrészt saját énje, illetve személyisége, másrészt társadalmi énje és a társadalmi valóság között. (I. m.: 198-199) Az, hogy a szocializáció folyamatai az elsődleges kulturalizációhoz képest nem követelnek olyan nagyfokú azonosulást és tartalmai nem olyan kikerülhetetlenek, lehetővé teszi a racionálisan ellenőrzött tanulási folyamatot. A fogalmaink szerinti társadalmi követelményeknek megfelelő személyes tulajdonságokra a legmesszebbmenőkig formális, racionális és érzelemmentes folyamatokban lehet szert tenni. (I. m.: 200-201)

A fogalmaink szerint szocializációban az egyén szert tehet az adott társadalmi körülményeknek megfelelő személyes lelki tulajdonságokra anélkül, hogy személyesen azonosulna velük. Ezért ha a szocializáció során az egyén a korábbiakhoz képest más követelményekkel találja magát szemben, lehet mellettük racionálisan dönteni. Az egyén úgy tesz szert bizonyos tulajdonságokra, hogy e tulajdonságok csak sajátos célt szolgálnak. Az egyén a szerepekkel szemben távolságot tart, céltudatosan vállalja azokat magára; saját társadalmi magatartását olyan „szerepnek" tartja, amelytől saját tudatában megszabadulhat, és amelyet racionálisan játszhat végig. (Vö.: Berger–Luckmann 1998: 236)

Már a modern családi nevelés is nagyrészt arra irányul, hogy a gyermekekben kialakuljon a társadalmi irányultság. Egyrészt a családon belüli kulturalizáció eredményeként a gyermekekben kialakul egy általános alkalmazkodási képesség a környezet által támasztott követelményekhez. (Cseh-Szombathy 1979: 36) Másrészt a családi nevelés nagyrészt „kettős nevelés", és arra ösztönzi a gyermekeket, hogy egyfelől cselekedjenek önzetlenül, értékmotiváltan a családon belül vagy a közeli hozzátartozókkal, barátokkal szemben, másfelől viszont e szűkebb körön kívül, például az iskolában vagy a munkahelyen érdekeiknek megfelelően alkalmazkodjanak másokhoz. Az egyes családok azonban nagymértékben különbözhetnek abban a tekintetben, hogy a szülők milyen hangsúlyt fektetnek erre a „kettős nevelésre", azaz a gyermekek társadalmi irányultságának a kifejlesztésére.

A szűkebb értelemben vett szocializáció két legfőbb területe az iskolai szocializáció és a munkahelyi szocializáció. Az iskolai szocializáció jelentős a társadalmi élet által támasztott, általunk megkülönböztetett mindhárom követelménynek való megfelelés szempontjából. Egyrészt az iskolák maguk is társadalmi csopor-

tok, és a felsőbb iskolák felé közeledve a tanulás és általában az iskolai magatartás motívumait tekintve egyre inkább előtérbe kerül a társadalmi irányultság. Például a diákoknak általában ellenkezés nélkül el kell fogadniuk a tanárok által támasztott követelményeket és azt, ahogyan tanáraik értékelik felkészültségüket. Másrészt az egyének főleg iskolai képzés és tanulás révén tesznek szert általában a legjelentősebb személyes társadalmi képességnek tekinthető szakmai tudásra. Harmadrészt az egyének részben az iskolai szocializáció révén tesznek szert, nagyrészt az úgynevezett rejtett tanterv révén (lásd pl.: Somlai 1997: 40-43), a szűkebb és a tágabb társadalmi környezetre vonatkozó ismeretekre.

Az iskolai szocializáció után főleg a munkahelyi szervezeteken belüli szocializáció teljesíti ki a szűkebben értelmezett szocializációt, amelynek eredménye egy olyan személyiséggel rendelkező egyén, aki személyiségének egészétől nagyrészt függetlenül, magas fokon képes a társadalmi alkalmazkodásra. Az egyén személyisége, és ennek formálása révén a kultúra természetesen bizonyos korlátokat szab a társadalmi irányultság számára. A történelmi és a mindennapi tapasztalatok is azt mutatják azonban, hogy a szocializáció eredményeként a modern ember társadalmi alkalmazkodóképessége olyan magas fokú, hogy a társadalmi élet szférájában az egyének személyes motívumai általában nem akadályozzák jelentős mértékben a társadalmi természetű motívumok érvényesülését.

2. A társadalmi magatartás

Az ötödik fejezetben (2.2Ab) társadalmi magatartásnak a társadalmi cselekvésekből felépült magatartást neveztük, és megkülönböztettük egymástól a társadalmi magatartás két típusát: az érdekmotivált magatartást és a társadalmi kényszermotivált magatartást. Hangsúlyoztuk, hogy a szóban forgó két típus közül az érdekmotivált magatartás az alapvető, ezért részletesen e magatartás társadalmi meghatározottságával foglalkozunk. A fejezet második részében tehát először a társadalmi magatartás, illetve az érdekmotivált magatartás társadalmi meghatározottságát elemezzük; felvázoljuk a társadalmi magatartás fő meghatározó tényezőit, foglalkozunk a társadalmi magatartás és a szabályok közötti bizonyos összefüggésekkel, majd a különböző stratégiák és magatartási módok jelentőségét tárgyaljuk. Ezt követően a deviáns társadalmi magatartással foglalkozunk; meghatározzuk a társadalmi deviancia fogalmát és felvázoljuk a társadalmi deviancia fő típusait, majd áttekintjük a társadalmi deviancia fő társadalmi meghatározó tényezőit.

2.1. A társadalmi magatartás meghatározottsága

A) A társadalmi magatartás fő meghatározó tényezői

a) Az érdek, a társadalmi helyzet és az aktuális érdek

Az ötödik fejezetben (2.2Ab) láttuk, hogy a társadalmi cselekvések két fő típusa az érdekmotivált cselekvés és a társadalmi kényszermotivált cselekvés. Azt is hangsúlyoztuk ugyanott és a hatodik fejezetben (1.2Ab), hogy a társadalmi cselekvések döntően érdekmotivált cselekvések, és e cselekvésekhez képest a társadalmi kényszermotivált cselekvések csak másodlagosak lehetnek; és bizonyos tevékenységi területeken a társadalmi cselekvések szinte kizárólagosan érdekmotivált cselekvések. Ezért a következőkben főleg az érdekmotivált magatartás társadalmi meghatározottságával foglalkozunk, de majd röviden utalunk a társadalmi kényszermotivált magatartás meghatározottságára is.

Az érdekmotivált (és ehhez kapcsolódva a szükségletmotivált) magatartás társadalmi meghatározottságát a 12.1. ábrán szemléltetjük, amely első pillantásra talán nehezen áttekinthetőnek tűnik. Ha azonban közelebbről is szemügyre vesszük a szóban forgó ábrát, kiderül, hogy már korábban is foglalkoztunk az abban található valamennyi fogalommal és összefüggéssel. A társadalmi magatartások meghatározottságának a magyarázatában tehát tulajdonképpen nem teszünk mást, mint kiemeljük azokat az összefüggéseket, amelyekkel az érdekek és az erők,

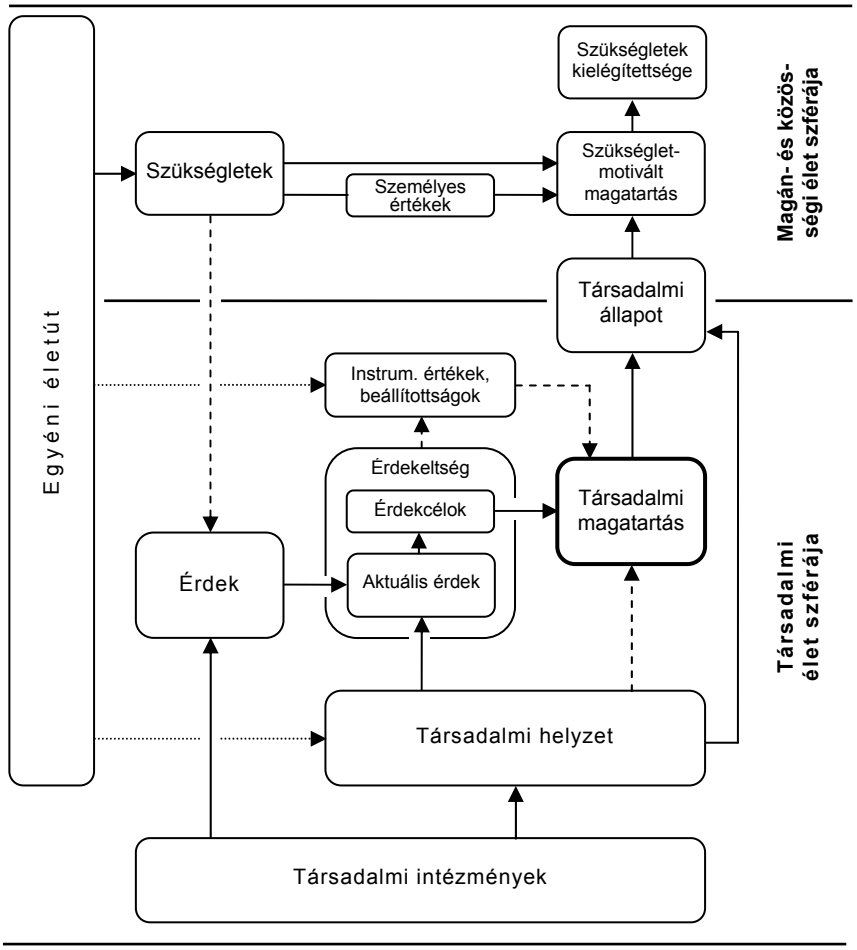

12.1. ábra: A magatartás társadalmi meghatározottsága

a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek, valamint e létezők bizonyos következményeinek a tárgyalása során foglalkoztunk, és amelyek a társadalmi magatartások meghatározottsága szempontjából különösen jelentősek. Az alábbiakban az érdekmotivált magatartás meghatározottságát elemezzük, a szükségletmotivált magatartás társadalmi meghatározottságával majd a fejezet harmadik részében, az életmód tárgyalása keretében foglalkozunk.

A szóban forgó ábrát egyrészt balról jobbra, másrészt alulról felfelé haladva értelmezhetjük. Tehát, mint ahogyan általában az intézményes szociológia elméletében, a magatartások társadalmi meghatározottságának a magyarázatában is adottaknak vesszük egyrészt az egyéneket szükségleteikkel, másrészt a társadalmi intézménye-

ket. Az adott egyén testileg adott testi szükségletein túli szükségletei életútja során alakulnak ki, nagyrészt az életút körülményeihez alkalmazkodva és a kulturalizáció folyamatában formálódva. Az adott társadalmi intézmények a múltbeli társadalmi (esetleg részben nem társadalmi természetű) folyamatok termékei.

Azt, hogy egy adott egyén milyen intézményes helyzeteket foglal el, azaz milyen társadalmi intézmények és intézményes szabályok érvényességi körébe esik, és ezzel összefüggésben milyen társadalmi szerepek hordozója, egyrészt a társadalmi intézményekből és érvényességi körük meghatározottságából, másrészt az egyén életútjából érthetjük meg. Bizonyos társadalmi intézmények érvényességi körébe az egyén születésénél, származásánál, testi tulajdonságainál (pl. életkor, nemi hovatartozás) fogva, vagy nagyon hosszú távra szóló korábbi választásainál fogva (pl. állampolgárság vagy lakóhely választása révén) eleve beleesik. Más intézmények érvényességi körébe az egyén szándékosan lép be viszonylag rövidebb távon (pl. iskola vagy munkahely választása révén), mert ezek az intézmények hoznak létre számára olyan érdekeket, amelyek megvalósítása, illetve megvalósulása révén megteremtheti a maga (és hozzátartozói) számára, valamint esetleg részben mások is megteremthetik az ő számára a társadalmi javakat. Ismét más társadalmi intézményeket – az adott egyén számára belső fedezetű társadalmi intézményeket – esetleg az adott egyén is kialakíthat másokkal együtt az előbbi célból.

Például az egyének eleve beleesnek a pénzt mint értékmérőt, csereeszközt stb. létrehozó, az általános iskola elvégzését kötelezően előíró vagy a személyi jövedelemadóról szól társadalmi intézmények érvényességi körébe. Az egyes egyének viszont szándékosan léphetnek be egy vállalat vagy egy egyetem intézményeinek az érvényességi körébe. E társadalmi szervezeteken belül esetleg maguk is hozzájárulhatnak bizonyos társadalmi intézmények kialakításához, de általában véve a társadalmi intézményeket adottaknak kell elfogadniuk.

Az adott egyén érdekmotivált magatartását alapvetően egyfelől érdeke, másfelől és főleg társadalmi helyzete határozza meg. Először röviden felelevenítjük az érdekek meghatározottságáról mondottakat, majd ezt követően mutatunk rá arra, hogy a társadalmi helyzet milyen módon határozza meg a társadalmi magatartást.

- Az érdekmotivált magatartás általános motívuma a szükségletkielégítés előfeltételét képező valamely fő társadalmi jószág elérésére irányul; és e magatartást egyfelől a fő társadalmi jószág megteremtésére vagy elérésére irányuló érdek határozza meg.

A hetedik fejezetben (2. alfejezetben) adott meghatározásunk szerint – röviden fogalmazva – az érdek olyan cselekvési lehetőségek hálózata, amelyek a szubjektum közvetlen szükségletkielégítéséhez teremthetik meg a társadalmi előfeltételeket, illetve a társadalmi javakat. A fő társadalmi jószág, amelynek megteremtésére vagy elérésére az adott érdek irányul, lehet például a kereset, valamilyen szakmai képesítés vagy tudományos fokozat, valamilyen állás vagy beosztás. Az említett fejezetben (2.1B) rámutattunk arra, hogy az érdekek csupán a szükségletek vonat-

kozásában létezhetnek, azonban tartalmilag függetlenek a szükségletektől, mivel az érdekek elemeit képező cselekvési lehetőségek mint a szükségletkielégítés eszközei vagy feltételei a szükségletekhez képest tetszőlegesek. Az érdekek meghatározottságának a tárgyalásánál (7. fejezet: 3.1A) láttuk, hogy az egyén érdekeit alapvetően a társadalmi intézmények határozzák meg, bizonyos dologi-technikai körülményekkel összefüggésben.

Az érdekmotivált magatartást a másik oldalról és főleg az adott egyén társadalmi helyzete határozza meg. A tizenegyedik fejezetben (1.2Ba) adott meghatározásunk szerint a társadalmi helyzet az adott egyén (vagy csoport) helyzete a társadalmi viszonyok rendszerében; amely magában foglalja egyrészt az érdekviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet, másrészt a társadalmi erőviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet. Tehát a társadalmi helyzet fogalmában kifejezve figyelembe vesszük egyrészt az érdekek és az érdekviszonyok, másrészt az erők és az erőviszonyok meghatározó hatását, illetve e létezők révén mindazon tényezők hatását, amelyek az érdekeket és az erőket meghatározzák. A társadalmi helyzet meghatározottságának a tárgyalásánál (11. fejezet: 1.2Bb) láttuk, hogy az adott egyén társadalmi helyzetét alapvetően a társadalmi intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg az egyén (és mások) releváns intézményes helyzeteivel és intézményes helyzetalkotó tulajdonságaival, valamint bizonyos dologi-technikai körülmények hatásaival összefüggésben.

- A társadalmi helyzet – az adott egyén érdekével összefüggésben – lényegében két formában határozza meg az érdekmotivált magatartást: (1) a társadalmi helyzet metszi ki az érdekből az aktuális érdeket, amely az egyén szándéka szerint megvalósítható; (2) a társadalmi helyzet meghatározza a társadalmi folyamat más résztvevőinek a (jelenbeli és várható) társadalmi hatásait az adott egyénre, amelyekhez az egyénnek alkalmazkodnia kell.

E két tényező szorosan összefügg egymással, és egymással szoros összefüggésben határozza meg az egyén érdekmotivált magatartását.

A hetedik fejezetben (4.1B) vezettük be az aktuális érdek és a potenciális érdek fogalmát. Eszerint az aktuális érdek az egyén érdekét képező aktuális cselekvési lehetőségeket tartalmazza, amelyek az egyén adott társadalmi képességeivel és adott körülményei között, illetve – most már fogalmazhatunk így – az egyén adott társadalmi helyzetében megvalósíthatók. A potenciális érdek viszont az egyén érdekét képező potenciális cselekvési lehetőségeket tartalmazza, amelyek az egyén adott társadalmi képességeivel és adott körülményei között, illetve adott társadalmi helyzetében nem valósíthatók meg. Tehát az érdekmotivált magatartás racionális motívumaként az aktuális érdek jelenhet meg.

A tizenegyedik fejezetben (1.3) láttuk, hogy a társadalmi helyzet alapvetően meghatározza azt, hogy az érdek mely összetevői és milyen mértékben valósulhatnak meg. A társadalmi helyzet tehát mintegy kettéosztja a szubjektum érdekét aktuális érdekre és potenciális érdekre, azaz egyrészt olyan érdekösszetevőkre,

amelyeket az adott egyén szándéka szerint megvalósíthat (és/vagy amelyek mások cselekvései révén megvalósulnak), másrészt amelyek megvalósítására az adott helyzetből nincs esély. Ezek szerint ugyanaz az érdek igen különböző magatartásokra is ösztönözhet, attól függően, hogy az adott érdekből a társadalmi helyzet által kimetszett aktuális érdek milyen cselekvési lehetőségekből áll.

Mint ahogyan a hetedik fejezetben (4.1B) is említettük, az aktuális érdek és a potenciális érdek megkülönböztetése során eleve feltételezzük, hogy az aktuális cselekvési lehetőségek és a potenciális cselekvési lehetőségek egyértelműen megkülönböztethetők egymástól. Az intézményes szociológia elméletének az engedményes szintjén vehetjük figyelembe azt, hogy a valóságban az egyes cselekvési lehetőségek megvalósíthatósága lehet objektíve vagy szubjektíve bizonytalan; olyan értelemben, amilyen értelemben a bizonytalanságot az ötödik fejezetben (1.2Bb) értelmeztük. Tehát egyrészt a valóságban az egyes cselekvési lehetőségek többé vagy kevésbé lehetnek meghatározatlanok abból a szempontból, hogy az adott egyén (vagy csoport) számára mennyiben, illetve milyen valószínűséggel valósíthatók meg. Ebben az esetben az aktuális érdek és a potenciális érdek megkülönböztetése objektíve bizonytalan, és az ilyen bizonytalanság a lehetséges legtökéletesebb tájékozottság esetén sem küszöbölhető ki. Másrészt a valóságban a cselekvési lehetőségek megvalósíthatóságáról az egyének rendelkezhetnek az elvileg megszerezhető információkhoz képest is hiányos információkkal; tehát az aktuális érdek és a potenciális érdek megkülönböztetése lehet szubjektív szempontból is bizonytalan.

A társadalmi helyzet oly módon is meghatározza az adott egyén érdekmotivált magatartását, hogy meghatározza a társadalmi folyamat más résztvevői (jelenbeli és várható) társadalmi cselekvéseinek az adott egyénre vonatkozó társadalmi hatásait, amelyekhez az egyénnek alkalmazkodnia kell cselekvései során. Ez az alkalmazkodás jól ismert társadalmi viszonyok között szinte tudattalanul történik. Viszonylag új társadalmi viszonyok között azonban az egyéneknek esetleg tudatosan ki kell kísérletezniük, hogy meghatározott cselekvési módok várhatóan milyen reakciókat váltanak ki mások részéről.

Ahogyan azt fentebb is hangsúlyoztuk, a társadalmi magatartás alapvetően érdekmotivált magatartás. Röviden utalunk azonban a társadalmi kényszermotivált magatartás alapvető meghatározottságára is, mivel bizonyos társadalmi helyzetekben e típussal is találkozhatunk, de általában olyan formában, hogy a társadalmi kényszermotivált cselekvések a döntően érdekmotivált magatartásokba ágyazva jelennek meg. Megállapíthatjuk, hogy alapvetően a társadalmi kényszermotivált magatartást is az adott egyén vagy csoport érdeke és társadalmi helyzete határozza meg. Az ötödik fejezetben (2.1B), a kényszermotivált cselekvések tárgyalásánál láttuk, hogy a szóban forgó magatartást döntően a társadalmi kényszerítés váltja ki. Azt viszont, hogy egy adott egyénnel vagy csoporttal szemben mások társadalmi kényszerítéshez folyamodnak, két szempontból is meghatározzák a köztük levő társadalmi viszonyok, és e viszonyokban a szubjektum társadalmi helyzete.

Egyrészt a kényszerítő félnek hatalommal kell rendelkeznie a szubjektummal szemben, e nélkül a kényszerítés lényegében nem lehet sikeres. Másrészt a kényszerítő félnek annyiban kell a kényszerítéshez folyamodnia, amennyiben a szubjektum aktuális érdeke bizonyos vonatkozásokban ellentétes az előbbi érdekével, és így a kényszerítő fél a szubjektumot saját érdeke ellenében próbálja meghatározott magatartásra kényszeríteni. Következésképpen a társadalmi kényszermotivált magatartás a legvalószínűbb a kiszolgáltatott társadalmi helyzetben, és ehhez képest valamivel kisebb mértékben valószínű a gyenge tolerált és a korlátozott társadalmi helyzetekben.

b) Az érdekeltség és a kognitív motívumok

Tehát az érdekmotivált magatartást a tényszerű meghatározottság oldaláról közvetlenül az aktuális érdek határozza meg. A hetedik fejezetben (1.2A) láttuk, hogy a racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben kialakult racionalista érdekfelfogás szerint az érdek sajátos lelki motívum, a cselekvő egyén hajlandósága arra, hogy az egyén az adott alternatívák közül kiválasztja azt az alternatívát, amely várhatóan a legnagyobb hozadékkal jár, és ezt az alternatívát valósítja meg. Mi valójában ehhez hasonló értelemben vezetjük be az érdekeltség fogalmát.

- Az *érdekeltség* az aktuális érdek, illetve az aktuális érdek optimális cselekvési lehetőségeinek a megvalósítására irányuló késztetettség, amely egyfelől az érdekből, másfelől ezen érdek megvalósításának a képességét meghatározó társadalmi helyzetből ered.

Az érdekeltség ezek szerint azoknak az érdekösszetevőknek a vonatkozásában létezhet, amelyek az adott társadalmi helyzetből megvalósíthatók, tehát amelyeket az aktuális érdek fogalmában foglaltunk össze; ezen belül is azoknak az érdekösszetevőknek a vonatkozásában, amelyek optimálisak, azaz amelyek adott ráfordítással viszonylag a legnagyobb hozamot eredményezik, vagy adott hozamot viszonylag a legkisebb ráfordítással eredményezik.

A hetedik fejezetben (3.2) már foglalkoztunk azzal a témával, hogy az érdekek, illetve az aktuális érdekek habár felismerésüktől függetlenül is léteznek, nem válhatnak a magatartás meghatározójává valamilyen szintű tudatosulásuk nélkül.

- Az érdekmotivált magatartást közvetlenül már az érdektudat motiválja, amennyiben a szubjektum képes az adott cselekvési lehetőségek megvalósítására. Az érdekek ismeretek és különböző instrumentális kognitív motívumok – célok, elvárások, számítások, beállítottságok, értékek – formájában tudatosulnak.

Részben tudatosulnak az érdeket alkotó potenciális cselekvési lehetőségek is, de az egyén mérlegeli, hogy az adott körülmények között melyek azok a cselekvési lehetőségek, amelyek megvalósíthatók. A valóságban az érdektudat tökéletlen és/

vagy téves is lehet a valóságos érdekhez képest, az intézményes szociológia elméletének az elvont szintjén azonban eleve feltételezzük, hogy az egyének megfelelően felismerik érdekeiket.

Az érdekek részben igények formájában tudatosulnak, amelyek még kevéssé határozott motívumok. Az egyéneknek *igényeik* jelentkeznek szükségleteik tárgyait képező létezőkön túl a szükségletkielégítés eszközeivel és feltételeivel, és így érdekeik egy-egy összetevőjével szemben is. Az igények alakulását befolyásolják az adott egyén arra vonatkozó tapasztalatai is, hogy mások, akikről az adott egyén azt feltételezi, hogy hozzá hasonló képességekkel rendelkeznek és/vagy hozzá hasonló mértékben jogosultak adott javak elérésére, milyen mértékben és milyen módon érvényesítik e javakra irányuló érdekeiket (vö.: Burt 1982: 178, 191-192, 211). Parsons és Shils szerint a szocializáció úgy formálja az egyének igényeit, hogy „a népesség igényei többnyire nem nagyon múlják felül azt, amit kapnak." (Parsons–Shils 1962B: 197; ford. 1988: 13) Az igények nem csupán az aktuális érdekeket fejezik ki, hanem a szükségletek kielégítettségi szintjétől és az egyén viszonyítási keretétől függően többé vagy kevésbé kifejezhetik a potenciális érdekeket is. Azonban az egyének igényeik kialakításában nagyrészt alkalmazkodnak aktuális érdekeikhez, és igényeik rendszerint csak bizonyos mértékben haladják meg érdekeik érvényesítésének az elérhető mértékét. Például az általam vizsgált ipari üzemekben a munkások keresetre, személyi besorolási bérre, teljesítményszázalékra és túlórára vonatkozó igényei többnyire érdekeik megvalósítható szintje körül, vagy valamivel e fölött voltak (Farkas 2011B).

Az igényekhez képest az elvárások vagy számítások már nagyobb mértékben kötődnek az érdekek érvényesítésének az aktuális lehetőségeihez. Az érdeket kifejező elvárások arra vonatkozó képzetek, hogy az adott érdeket alkotó cselekvési lehetőségeknek milyen várható következményeik vannak a szükségletkielégítés előfeltételeire nézve. Az egyén elvárásokat, illetve számításokat alakít ki abban a tekintetben is, hogy az érdekét alkotó és felismert cselekvési lehetőségek mennyiben, illetve milyen valószínűséggel valósíthatók meg. Az elvárásokban, illetve a számításokban tehát az egyén elkülöníti a nem megvalósíthatónak és a megvalósíthatónak ítélt cselekvési lehetőségeket, azaz a potenciális érdeket és aktuális érdeket.

Az érdekeket tükröző legfontosabb motívumok a célok. Az érdeket alkotó aktuális cselekvési lehetőségek közül kiválasztott, a szubjektum megítélése szerint optimális cselekvési lehetőségek elvárt következményei fogalmazódnak meg célok formájában. Az általános motívumot jelentő fő cél viszonyítási pontként szolgál az aktuális cselekvési lehetőségek várható következményeinek értékelésében és az aktuális cselekvési lehetőségek szelektálásában. A fő cél viszont meghatározott azáltal, hogy intézmények által meghatározottan milyen fő társadalmi javak képezik a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit. A fő célhoz részcélok kapcsolódnak, kiemelve az egymásra épülő cselekvési lehetőségek legfontosabb következményeit, illetve az elérendő társadalmi javakat, amelyek révén a fő célként megjelenő társadalmi jószág elérhető. Egy fő célhoz kapcsolódó részcélok a célok

rendszerévé, cselekvési tervvé állhatnak össze (vö.: Bandura 1986: 467-482; Petri 1986: 208-209; Mook 1987: 263-313).

Az érdekcélokban már nemcsak valamiféle kívánatosság és jogosultság tudata jut kifejezésre, hanem mindenekelőtt az a tudat, hogy az érdek a célként megjelenő módon és mértékben meg is valósítható. A célok tehát – legalábbis azok, amelyek viszonylag rövidebb távra szólóan, a társadalmi helyzetet adottnak véve irányítják a cselekvéseket – az aktuális érdekre épülnek, így az érdekek és a társadalmi helyzet által egyaránt meghatározottak.

A hetedik fejezetben a következőkhöz képest kissé részletesebben foglalkoztunk azzal a témával, hogy az egyének nagyrészt nem átgondoltan cselekszenek alapvetően érdekeiknek megfelelően. Az érdekek nagyrészt nem tudatosan érdekekként értelmezve határozzák meg, illetve motiválják az egyének cselekvéseit, hanem az érdekeknek megfelelően hosszabb távon kialakult beállítottságok és értékek révén. (Vö.: Héthy 1983: 132-137)

Az érdekek a maguk összetettségükben általában nehezen ismerhetők meg, illetve csak többé vagy kevésbé ismerhetők meg. Ezért – és általában a köznapi tudás természetének megfelelően – bizonyos körülmények között az érdekek tudatos kiértelmezése helyett az egyének releváns beállítottságaikra támaszkodva cselekszenek. A társadalmi beállítottságok leegyszerűsítve tükrözik az egyén érdekeit, de kielégítő útmutatással szolgálhatnak az adott körülmények között követendő magatartásra összetett és nehezen megismerhető körülmények között, az érdekekre vonatkozó hiányos ismeretek esetében is.

A beállítottságok általában viszonylag hosszabb időszak alatt alakulnak ki, de a szükségletkielégítés eszközeire és feltételeire irányuló instrumentális beállítottságok viszonylag rugalmasan alkalmazkodnak a mindenkori körülményekhez, annak megfelelően, ahogyan a szükségletkielégítés ezen összetevői változnak. (Vö.: McGuire 1979) A hetedik fejezetben foglalkoztunk azzal, hogy az érdekeket többé vagy kevésbé kifejező beállítottságok kialakulásának két fő forrása egyrészt mások cselekvéseinek a megfigyelése, másrészt az egyén múltbeli személyes tapasztalata. (Bandura 1986: 51-70, 106-127)

Itt is megemlítjük, hogy Bourdieu felfogása szerint egy adott társadalmi mezőn belül az érdekek nem világos célok és törekvések formájában motiválják az egyéneket bizonyos magatartásra és adott tétek (társadalmi javak) elérésére. Hanem elsajátítottak egy habitust, azaz egy sor gyakorlati észlelési és értékelési sémát, amely megfelel az adott mező struktúrájának, és amelyet felhasználnak a valóság megalkotására, megértésére. (Bourdieu 2002: 132-136) E felfogás legfőbb hiányossága, hogy Bourdieu csak általánosságban hangsúlyozza, az érdekek nem világos célok és törekvések formájában motiválják az egyéneket bizonyos magatartásra, hanem habitus formájában, de önmagukban az érdekekről szinte semmit sem mond.

A második fejezetben (4.1C) tágabban, de differenciáltan értelmeztük az egyéni érték fogalmát, és az egyéni értékeken belül különbséget tettünk a személyes értékek és az instrumentális értékek között. Az érdekek részben instrumentális

értékek formájában tudatosulva motiválják az egyének érdekmotivált cselekvéseit. Az érdekeknek hosszú távon megfelelő társadalmi javak, társadalmi képességek és viselkedésmódok instrumentális értékek, illetve az egyének adott körében társadalmi értékek formájában is kifejeződhetnek, amelyek iránymutatásul szolgálhatnak az érdekmotivált magatartás során.

Az instrumentális értékek a szükségletkielégítés társadalmi eszközei és feltételei közötti eligazodást és eligazítást szolgálják azáltal, hogy kiemelik a legáltalánosabb és legjelentősebb eszközöket és pozitív feltételeket. Az instrumentális értékek tudatosítása révén az egyének arra a kérdésre keresik a választ, hogy általában milyen társadalmi javakat kell elérni, milyen társadalmi képességekkel kell rendelkezni, rendszerint hogyan kell viselkedni ahhoz, hogy hosszú távon a legjobban szolgálják a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtését, illetve érdekeik érvényesítését. Lehet instrumentális érték például a szakképzettség vagy szaktudás, a szorgalom, az engedelmesség, az alázat, a kiváló teljesítmény, a befolyásosság, az összetartás, a szavahihetőség, a szakszerűség, de lehet az álszenteskedés, a képmutatás, a felületesség vagy a szakmai nagyvonalúság is.

Az érdekek bizonyos vonatkozásait kifejező instrumentális értékek ismeretszerű tudattartalmak, a cselekvések instrumentális motívumait képezhetik, illetve támaszthatják alá, hosszú távon szolgálják a környezethez való alkalmazkodást, és a konkrét cselekvések esetében az egyének esetlegesen veszik azokat figyelembe. Az instrumentális értékeknek tulajdonképpen annyiban van szerepük az érdekmotivált magatartás meghatározásában, amennyiben olyan mértékben hiányosak az ismeretek, hogy az egyén megbízhatóbbnak tartja a tapasztalataiból általánosított és/vagy másoktól átvett instrumentális értékekre támaszkodni, mint közvetlenül az érdekeire vonatkozó hiányos ismereteire.

Az instrumentális értékek viszonylag tartós képzetek, mivel a környezet legáltalánosabb és viszonylag tartós vonásait tükrözik. Az instrumentális értékek azonban eleve a szükségletkielégítés eszközeiként és pozitív feltételeiként tudatosulnak, ezért eleve rugalmasak a következő két vonatkozásban. Egyrészt az instrumentális értékek olyan kognitív motívumok, amelyek a hosszú távú eligazodást szolgálják, és általában nem közvetlenül a mindennapi cselekvéseket motiválják. Az egyének tehát a mindennapi érdekmotivált cselekvéseik során elvileg éppúgy képesek az instrumentális értékeket figyelembe venni, mint figyelmen kívül hagyni. A mindennapi érdekmotivált cselekvéseik során az egyének attól függően veszik figyelembe az instrumentális értékeket, hogy az adott körülmények között ezek az értékek megítélésük szerint mennyiben relevánsak, mennyiben felelnek meg adott érdekeiknek. Másrészt, ha a környezet maradandó átalakulása következtében jelentős változás következik be az egyének érdekeiben, az instrumentális értékek ehhez viszonylag rövid távon igazodnak.

A hetedik fejezetben (3.2Bc) rámutattunk arra, hogy egy adott egyén érdekmotivált cselekvéseinek a meghatározottsága szempontjából az instrumentális értékek főleg a következő két vonatkozásban jelentősek, de e kérdés érdemi tár-

gyalásától itt már eltekintünk. Egyrészt az adott egyén értékel másokat, mások cselekvéseit és cselekvéseik következményeit; másrészt mások értékelik az adott egyént, az egyén cselekvéseit és cselekvéseinek a következményeit.

Az intézményes szociológia elméletének az elvont szintjén motivációs oldalról a tényszerű érdekekből magyarázzuk a társadalmi cselekvéseket, és eleve feltételezzük, hogy az instrumentális, illetve a társadalmi beállítottságok és értékek megfelelően kifejezik az adott egyének érdekeit. Tehát ha elfogadjuk, hogy az érdekek nagyrészt nem közvetlenül értelmezve határozzák meg, illetve motiválják az egyének cselekvéseit, hanem a beállítottságok és az értékek révén, elméletileg – és az empirikus kutatás során a valóságban – akkor is fel kell tárnunk az egyének tényszerű érdekeit és az instrumentális beállítottságok és értékek ezen érdekek általi meghatározottságát, illetve az érdekek és a beállítottságok, valamint az érdekek és az értékek közötti eltéréseket.

Az intézményes szociológia elméletének az engedményes szintjén vehetjük figyelembe azt, hogy a valóságban az érdekek lehetnek részben meghatározatlanok, valamint az adott egyének instrumentális beállítottságai és értékei nem feltétlenül felelnek meg érdekeiknek. Azt viszont már csak az elmélet eklektikus szintjén vehetnénk figyelembe, ha a valóságban az egyéneket személyes beállítottságok és személyes értékek is befolyásolnák érdekeik érvényesítésében.

Tehát az érdekek részben instrumentális értékek formájában tudatosulva motiválják az egyének érdekmotivált cselekvéseit. Azonban az értékekre az egyének gyakran csak cselekvéseik elfogadhatónak tartott indoklásaként hivatkoznak. Az egyének hivatkozhatnak valamilyen közösségi értéknek tekintett értékre (pl. igazságosság), miközben valójában érdekeiket követik; vagy hivatkozhatnak valamilyen társadalmi értékre (pl. szakszerűség vagy hatékonyság), de valójában ettől eltérő érdekeiket követik. Eközben esetleg maguk is úgy érzik, hogy az általuk hangoztatott értékeket követik, de cselekvéseik indoklásai gyakran csak racionalizációk, cselekvéseik elfogadhatónak vagy hasznosnak tartott értelmezései. (Vö.: Mandler 1993: 233-234; Hitlin–Piliavin 2004: 365, 380-381)

B) A társadalmi magatartás és a szabályok

a) A magatartás és a szabályokhoz való alkalmazkodás

Az adott egyén érdekmotivált magatartását alapvetően egyfelől érdeke, másfelől és főleg társadalmi helyzete határozza meg, de e létezők értelmezésével összefüggésben. Egyrészt a hetedik fejezetben (3.2) és az előző alfejezetben (2.1Ab) is rámutattunk arra, hogy a tényszerű érdekek az érdektudat, az érdekeket kifejező ismeretek és kognitív motívumok révén határozhatják meg és motiválhatják az egyének cselekvéseit. Másrészt a tizedik fejezetben (4.1C) foglalkoztunk azzal a témával, hogy a tényszerű társadalmi viszonyok valójában e viszonyokra vonatkozó elképzelések, ismeretek révén, illetve ezen elképzelésekkel, ismeretekkel ösz-

szefüggésben határozzák meg az adott társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének társadalmi cselekvéseit, magatartását és az egyének közötti társadalmi kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket. A tizenegyedik fejezetben (1.3Ca) volt szó arról, hogy ez a megállapítás érvényesnek tekinthető a társadalmi helyzetre is. Tehát az érdek és a társadalmi helyzet e létezők értelmezésével összefüggésben határozza meg az egyének társadalmi magatartását. Itt azonban már csak abból a szempontból foglalkozunk az értelmezéssel, hogy a szabályok szimbolikus értelmezésének és közvetlenül a szabályokhoz való alkalmazkodásnak milyen jelentősége van a társadalmi magatartás meghatározásában.

Mint számos alkalommal hangsúlyoztuk, felfogásunk szerint a társadalmi életben az egyének a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodnak; és ezzel összefüggésben az intézmények, illetve az intézményes szabályok nem normatív funkcióik révén, hanem tényleges funkcióik révén határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket; és a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan cselekvéseket és jelenségeket is, amelyek nem felelnek meg az adott intézmények szabályainak.

- Felfogásunk szerint az egyének elvileg nem közvetlenül az intézményes szabályokhoz alkalmazkodva cselekszenek, azonban a szabályok szimbolikus értelmezésének, valamint közvetlenül az adott szabályokhoz való alkalmazkodásnak bizonyos mértékben mégis van jelentősége a társadalmi életben.

A tizedik fejezetben (4.1Cb) volt szó arról, hogy a társadalmi viszonyok bizonyos mértékben megismerhetők az intézmények, illetve az intézményes szabályok megismerése révén, amennyiben a valóságos társadalmi viszonyok egybeesnek a szerepviszonyokkal; valamint az egyének részben a szerepviszonyoknak nem megfelelő társadalmi viszonyokat is mint a szerepviszonyoktól való eltéréseket értelmezik. Tehát a logikai értelmezéssel összefüggésben bizonyos mértékben az is hozzájárulhat a társadalmi viszonyok, valamint e viszonyokban elfoglalt társadalmi helyzetek megismeréséhez, ha az egyének szimbolikus értelmezés révén felfedik az adott intézményekből szimbolikusan kiértelmezhető szereplehetőségeket és szerepviszonyokat.

Az elmélet engedményes szintjén lehetünk arra tekintettel, hogy az egyének hajlamosak lehetnek közvetlenül az intézményes szabályokhoz alkalmazkodva és e szabályoknak megfelelően cselekedni, egyrészt ha az érdekek, a társadalmi viszonyok, és e viszonyokban elfoglalt helyzetük nehezen átláthatók az egyének számára, ezekről megbízható tapasztalatokkal még nem rendelkeznek, a szabályok viszont ismertek vagy viszonylag kevés ráfordítással megismerhetők. Például a munkahelyre belépő dolgozó esetleg eleinte hajlamosabb a számára ismert intézményes szabályokhoz közvetlenül alkalmazkodni és e szabályoknak megfelelően cselekedni, amíg meg nem ismeri a tényleges cselekvési lehetőségeket és képességeket mint érdekeket és erőket, és ilyen irányú tapasztalatok birtokában már ezekhez alkalmazkodva cselekszik.

Másrészt, az egyének bizonyos mértékben hajlamosak lehetnek közvetlenül, tudatosan a szabályokhoz alkalmazkodva és a szabályoknak megfelelően cselekedni abban az esetben is, ha hosszú távú tapasztalataik alapján úgy gondolják, hogy az adott körülmények között rendszerint a szabályoknak való megfelelés felel meg aktuális érdeküknek és az optimális alternatívának. Mindaddig fenntarthatják ezt a beállítottságukat, amíg további tapasztalataik fel nem hívják a figyelmüket arra, hogy az adott körülmények között rendszerint mégsem vagy már nem felel meg aktuális érdeküknek és az optimális alternatívának a szabályoknak megfelelő magatartás.

Harmadrészt, az egyének bizonyos mértékben hajlamosak lehetnek közvetlenül, tudatosan a társadalmi erkölcs szabályaihoz alkalmazkodva cselekedni. A tizedik fejezetben (4.2B) azonban rámutattunk arra, hogy a társadalmi erkölcsöt hosszú távon alapvetően az érdekek és az adott társadalmi viszonyok határozzák meg; és az elmélet elvont szintjén eleve feltételezzük, hogy a társadalmi erkölcs az adott érdekeknek és társadalmi viszonyoknak megfelelő magatartásokat fejezi ki erkölcsi szabályok és értékek formájában. Tehát ha az egyének közvetlenül a társadalmi erkölcs szabályaihoz alkalmazkodva cselekszenek, cselekvéseiket elvileg és alapvetően akkor is az adott érdekek, társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek határozzák meg.

Végül az elmélet eklektikus szintjén vetjük fel azt a kérdést, amely a valóságban esetenként felmerülhet az egyénekben, hogy egyáltalán a társadalmi irányultság legyen jellemző magatartásukra, vagy cselekedjenek személyes és közösségi értékek (pl. igazságosság, méltányosság) által motiválva és a közösségi erkölcsnek megfelelően a társadalmi életben is. A társadalmi élet szférájában, különösen a külső fedezetű intézmények érvényességi köreiben, illetve az ezen intézmények által létrehozott külsőleges társadalmi viszonyok között a személyes, illetve a közösségi értékeket követő magatartás általában kudarcra van ítélve. Egyrészt az ilyen magatartás az egyén érdekei szempontjából általában negatív hozadékkal jár; így a sorozatos kudarc idővel annak a következtetésnek a levonására készteti az egyént, hogy személyes és közösségi értékekre tekintettel cselekedni, miközben mások érdekeiket követik, nem erény, hanem butaság. Másrészt a következetesen közösségi magatartás mások részéről az egyébként (a közösségi élet szférájában) elvárható erkölcsi elismerésben sem részesül. Gyakran mások sem úgy tekintenek a társadalmi élet szférájában következetesen személyes értékeik és bizonyos közösségi értékek szerint cselekvőkre, mint elismerésre méltó személyekre, hanem mint „balekokra" vagy „vesztesekre". Ilyen körülmények között az egyén önbecsülését is nehezen tudja hosszabb távon megőrizni, tehát a közösségileg erkölcsös magatartás nemcsak az érdekek szempontjából ésszerűtlen, hanem nagyrészt az önbecsülés elvesztésével is jár. (Vö.: Mansbridge 1990B: 134-135)

Külső fedezetű társadalmi intézmények érvényességi köreiben, azaz külsőleges társadalmi viszonyok között is előfordulhat, hogy az érdekeknek és az adott társadalmi viszonyoknak, illetve az adott társadalmi helyzeteknek megfelelő magatar-

tás bizonyos mértékben megfelel az egyének személyes és közösségi értékeinek is, vagy nem sérti jelentősen az egyének ilyen értékeit. Ha nem felel meg, az egyének – személyiségüktől függően – egyes esetekben a várható negatív következményeket jól látva is szükségét érezhetik annak, hogy lelkiismeretükre és igazságérzetükre hallgassanak, és érdekeik ellenére cselekedjenek. Az előző bekezdésben megfogalmazott megállapítások alól leginkább a társadalmi egyesülések jelenthetnek kivételt. A társadalmi egyesülésekben, azaz belsőleges társadalmi viszonyok között ugyanis az egyéni érdekek nagyrészt integrálódnak az egyesült érdekbe, és az intézmények együttes kialakításának és a cselekvések együttes ellenőrzésének a folyamatában olyan társadalmi erkölcsi értékek alakulhatnak ki, amelyek nagy valószínűséggel megfelelnek a közösségi értékeknek is.

b) A társadalmi magatartás mint szerepjátszás

A harmadik fejezetben (3.2Ba) a normativista szerepfogalomhoz hasonló értelemben vezettük be a szerep fogalmát. Eszerint a szerep azon szabályoknak, illetve e szabályok elvárásainak többé vagy kevésbé rendezett összessége, amelyek érvényesek az adott normatív (intézményes vagy nem intézményes) helyzetben lévő egyénre vagy egyénekre nézve. Különbséget tettünk az intézményes szerep és nem intézményes szerep, illetve az intelmi szerep között. A különböző intelmek jelentőségének megfelelően a legjelentősebb intelmi szerepek az erkölcsi szerepek, de minket főleg az intézményes szerepek érdekelnek.

A harmadik fejezetben (1.2Aa) és máshol is rámutattunk arra, hogy a normativista rendszerelmélet felfogása, illetve előfeltételezése szerint az egyének a szocializáció során eleve elsajátítják azokat a szerepeket, amelyek bizonyos helyzetekhez kapcsolódnak; illetve elsajátítják az adott szerepeket alkotó szabályokat, és ezen szabályokhoz beleélően alkalmazkodva, e szabályoknak megfelelően cselekszenek. A kulturális szociológia képviselői is elfogadják, hogy alapvetően a kultúra alkotórészei, és ezek között a szerepek határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket, azonban a kulturális szociológia a kultúra egyes alkotórészeinek a jelentését, illetve e jelentés értelmezését vagy megértését tekinti kutatása fő tárgyának. Az említett fejezetben (1.2Ab) arra is rámutattunk, hogy a normativista és a kreativista szemléletmód határán elhelyezkedő szociológiai elméletek általában véve hangsúlyozzák a kultúra jelentőségét a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában, de az egyénekre úgy tekintenek mint akik nagyrészt alkotó módon definiálják a szituációt, alkotó módon alakítják szerepfelfogásukat és magatartásukat.

Mint számos alkalommal hangsúlyoztuk, felfogásunk szerint a szabályok, illetve az intézmények nem normatív funkcióik révén, hanem tényleges funkcióik révén határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket; és a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan cselekvéseket és jelenségeket is, amelyek nem felelnek

meg az adott intézmények szabályainak. Tehát e felfogás szerint az egyének elvileg nem közvetlenül a szerepekhez alkalmazkodva cselekszenek, és cselekvéseik – amennyiben e cselekvések külsőleges társadalmi viszonyok által meghatározottak – elvileg vagy megfelelnek az adott körülmények között releváns szerepnek, illetve e szerepet alkotó szabályoknak vagy nem. Azonban a szándékos szerepmegfelelésnek vagy szerepjátszásnak mégis lehet jelentősége a társadalmi magatartásban. Egyrészt az előző alfejezetben (2.1Ba) volt szó arról, hogy az egyén bizonyos körülmények között hajlamos közvetlenül a szabályokhoz, illetve e szabályokból álló szerepéhez alkalmazkodva és a szabályoknak, illetve szerepének megfelelően cselekedni a társadalmi életben is. Másrészt:

- A szándékos szerepjátszás lehet a „benyomáskezelés" eszköze (Goffman), amikor az egyén arra való tekintettel igyekszik láthatóan, illetve látszólag bizonyos szerepnek megfelelően cselekedni, hogy ezzel érdekének megfelelő befolyást gyakoroljon másokra; függetlenül attól, hogy a szerep és a magatartás egészét figyelembe véve valójában mennyiben cselekszik az adott szerepnek megfelelően.

Ebben az alfejezetben a kiemelt kérdéssel foglalkozunk, amelyre Erving Goffman hívja fel a figyelmet, a szereptávolításra és a szerepjátszásra vonatkozó elméletében, amelyet röviden a harmadik fejezetben (1.2Ab) is ismertettünk. Goffman szerepelméletében különbséget tesz a kultúra alkotórészét képező normatív szerep és a tényeges vagy tipikus szerep között (Goffman 1981: 10, 21); mi azonban csak az előbbi értelemben használjuk a szerep kifejezést akkor is, amikor a következőkben Goffman elméletéből idézünk.

Goffman felfogása szerint egy adott szituációban a főleg releváns szerephez képest az egyének magatartása nagyrészt esetleges, de e magatartás (illetve a magatartás homlokzata, ahogyan majd alább látjuk) általában véve mégis a szerepek által meghatározott. Az egyének különböző mértékben ragaszkodhatnak ahhoz, hogy egy adott szituációban e szituáció szempontjából főleg releváns szerepnek megfelelően cselekedjenek. (Goffman 1981: 16) Azonban amennyiben az egyén eltávolodik az adott körülmények között, illetve az adott szituációban releváns fő szerepétől, tulajdonképpen annyiban is szerepeihez igazodik. A szóban forgó szerző szerint egy adott szituációban az egyén vagy azért távolodik el az adott szituációhoz kötött fő szerepétől, mert az adott szituációhoz kapcsolódó tevékenységrendszer egészének bizonyos követelményeire, tehát átfogóbb szerepére van tekintettel. Vagy pedig azért, mert az egyén egyéb szerepeire van tekintettel, amelyek különböznek attól a szereptől, amelyet az egyénnek az adott szituációban el kell látnia. (I. m.: 59-62, 75-76, 84-89, 100-101) E felfogással szemben, felfogásunk szerint az egyének társadalmi magatartását tudatosult aktuális érdekeik motiválják, és az egyének elvileg annyiban cselekszenek az adott körülmények között releváns szerepnek megfelelően, illetve annyiban mutatják az adott szerepnek való megfelelés látszatát, amennyiben ez felel meg érdekeiknek, pontosabban aktuális érdekeiknek.

Goffman megkülönbözteti az „előadás", illetve a magatartás homlokzatát (front stage), amely közvetlenül hozzáférhető az értelmezés számára, a magatartás színfalak mögötti (back stage) részétől. (Goffman 1981: 109-113) Felfogása szerint a szabályok és a szerepek főleg a magatartás homlokzatát, nem az egész magatartást határozzák meg. Mégpedig azáltal, hogy arra késztetik az egyéneket, cselekvéseik, illetve magatartásuk azon vonatkozásait igazítsák a szabályokhoz és a szerepekhez, amelyek a „közönség" számára közvetlenül értelmezhetők. (I. m.: 13) Az egyének magatartása rendszerint többé vagy kevésbé eltér mások elvárásaitól, de megfigyelhető az egyének azon hajlandósága, hogy „amit rendszerint tesznek, azt olyasvalamivé alakítsák, amit tenni kellene". (I. m.: 22) Az egyének kialakítják a „benyomáskezelés" bizonyos technikáit avégett, hogy kedvező benyomásokat alakítsanak ki közönségükben, és elrejtsék cselekvéseik bizonyos vonatkozásait és bizonyos személyes tulajdonságaikat. (I. m.: 133-170) „Ezért ha az egyén megjelenik mások előtt, szerepjátszása általában magában foglalja és példázza a társadalom hivatalosan elfogadott értékeit, méghozzá tulajdonképpen nagyobb mértékben, mint egész viselkedése." (I. m.: 126)

Azzal a kérdéssel Goffman nem foglalkozik, hogy hogyan jellemezhető a valóságos magatartás egésze, amelyhez képest a magatartás homlokzata, azaz a szituáció más résztvevői számára közvetlenül értelmezhető része jelentős mértékben csupán csalóka látszat. Mint írja: „Azt kívánjuk tudni, hogy a valóság milyen fajta benyomása rendítheti meg a valóság előidézett benyomását, s más kutatókra hagyjuk annak eldöntését, hogy mi valójában a valóság." (I. m.: 164) Mi viszont eddig tulajdonképpen azzal foglalkoztunk, és főleg továbbra is ez érdekel bennünket, hogy milyen természetű a társadalmi magatartás attól eltekintve, hogy azt a szituáció más résztvevői valóságos tartalmának megfelelően értelmezik vagy nem, és ebben az alfejezetben – a szóban forgó szerzőre támaszkodva – csak röviden foglalkozunk a társadalmi magatartással mint szerepjátszással.

Tehát Goffman homlokzatnak (front stage) nevezi az adott egyén magatartásának azokat a vonatkozásait, amelyek közvetlenül hozzáférhetők az adott magatartást megfigyelő egyének értelmezései számára. Pontosabban fogalmazva, ezt nevezi személyes homlokzatnak, amelynek két fő oldala van: a megjelenés és a modor. A személyes homlokzaton felül, elrendezésnek nevezve (setting, a fordításban: környezet), a magatartás azon körülményeit is a homlokzathoz tartozónak tekinti (pl. bútorzat, díszlet, munkaeszközök elrendezése stb.), amelyeket az adott egyén arra való tekintettel alakított ki, hogy bizonyos benyomást keltsen magáról és magatartásáról másokban. A megfelelő hatás eléréséhez az elrendezésnek és a személyes homlokzatnak, valamint az utóbbin belül a megjelenésnek és a modornak összhangban kell lennie egymással. (Goffman 1981: 109-113)

Az adott egyén érdekét alkotó cselekvései lehetőségek lényeges vonatkozása más olyan egyének befolyásolása, akik közvetlenül vagy közvetve hatással lehetnek arra, hogy az adott egyén milyen mértékben érvényesíti az érdekét. Ezért az egyén érdekének nagyrészt az felel meg, ha kedvező benyomást kelt másokban sa-

ját törekvéseiről, tulajdonságairól és magatartásáról. Amennyiben a szóban forgó más egyének annak megfelelően értékelik kedvezően az adott egyént, hogy mennyiben cselekszik bizonyos szerepnek megfelelően, és mennyiben fejez ki az adott szerepnek megfelelő szándékokat és tulajdonságokat, az adott egyén elvileg törekszik arra, hogy a szerepnek való megfelelés látszatát keltse akkor is, ha szándékai, tulajdonságai és cselekvései egészében nem felelnek meg az adott szerepnek.

A szerepalakító egyén megkísérli összeegyeztetni kifejezéseit az adott cselekvések vonatkozásában érvényesnek tekinthető szereppel, és igyekszik kordában tartani és az adott szerephez igazítani cselekvései látható vonatkozásait. A szerepek nemcsak játszhatók, hanem meg is játszhatók, amikor az egyének az elhitetés kedvéért színlelik a szerep szabályainak való megfelelést, amelyeknek tulajdonképpen nem felelnek meg. (Goffman 1981: 30, 40, 103-104) Egy adott szerepre a különböző egyének részéről eltérő szerepfelfogások vonatkozhatnak, az egyes egyének más elképzeléseket alakíthatnak ki a szerepjátszás ideális mércéiről. (I. m.: 32)

Tételezzük fél például, hogy egy vállalat szabályzata szerint nyilvános pályáztatás révén, és a pályázók bizonyos szempontok szerinti értékelése alapján kell kiválasztani a betöltendő állásokra az egyéneket; és e szabályzat valóban érvényesnek tekinthető, amelynek a tényleges érvényesülését a felső vezetés időnként ellenőrzi. Az adott vállalat e tekintetben illetékes személyzeti (munkaügyi vagy emberi erőforrás) részlegének munkatársai a pályázókkal folytatott személyes interjúk során valószínűleg akkor is el fogják játszani a felkészült, szakszerű, elfogulatlan és udvarias személyzetis szerepét, ha az érintett alsóbb szintű vezetőkkel együtt valójában már a pályázati kiírás megjelenése előtt eldöntötték, hogy kiket fognak felvenni az adott állásokba. A személyzetis szakemberek viselkedése alapján a pályázók ebben az esetben is azt hihetik, hogy van esélyük, és nagyrészt az interjún múlik a felvételük, azonban valójában – az eleve kiszemelt pályázók kivételével – nincs semmi esélyük. A felső vezetés előtti beszámolás során a személyzetis munkatársak szintén eljátszhatják a felkészült, szakszerű, elfogulatlan és udvarias személyzetis szerepét, és olyan beszámolót terjesztenek elő a leendő munkatársak kiválasztásáról, amely szerint ők a szabályoknak megfelelően végzik a munkájukat.

Vannak olyan tevékenységek, amelyekben az adott feladatok érdemi ellátása eleve olyan cselekvéseket igényel az adott egyén részéről, amelyek megfelelően jelzik mások számára azt, hogy az adott egyén megfelel a releváns szerepnek. Bizonyos tevékenységek esetében azonban a megfelelő benyomás elérése problémát jelenthet, és az egyénnek az adott tevékenység érdemi megvalósítása mellett vagy helyett jelentős figyelmet kell fordítania e tevékenység megjelenítésére, bemutatására. Az egyénnek gyakran akkor is be kell építenie cselekvéseibe, tevékenységébe olyan jeleket, amelyek azt jelzik az adott magatartást megfigyelő egyének számára, hogy megfelelően ellátja szerepét, ha valóban megfelelően ellátja szerepét, de az adott szerepben ellátandó feladatok érdemi ellátása nem látható és nem értelmezhető kellő mértékben ennek megfelelően. Ahogy mondani szokás, nem elég például jól dolgozni, jó dolgozónak is kell látszani; vagy nem

elég megvesztegethetetlennek lenni, annak is kell látszani. A mások által megfigyelt egyén jellegzetes módon épít be cselekvéseibe olyan jeleket, amelyek cselekvéseinek egyébként nem látható vagy homályban maradó vonatkozásait fejezik ki és hangsúlyozzák. Például az a munka, amelyet bizonyos állások betöltőinek el kell végezniük, gyakran önmagában kevéssé fejezi ki az adott egyén által megkívánt jelentést; és ha az egyén megfelelő benyomást szeretne kialakítani például vezetőiben, erre jelentős figyelmet kell fordítania. Vannak olyan tevékenységek, amelyekben nagyrészt más jellegű cselekvéseket és más személyes tulajdonságokat igényelhet az adott feladatok érdemi ellátása és annak a „dramatizálása", bemutatása. Így az egyén találkozhat az „érdemi cselekvés vagy kifejezés" dilemmával; esetleg döntenie kell, mire fordítson főleg figyelmet: szerepének érdemi ellátására vagy annak bemutatására, hogy megfelelően ellátja szerepét. (Goffman 1981: 119-123) Például kötetlen munkaidőben foglalkoztatott dolgozók körében esetleg azok a dolgozók töltenek benn legtöbb időt a munkahelyen és mutatják magukat leggyakrabban a vezetők előtt, akik érdemben a legkevesebbet dolgoznak.

Az egyénnek a szerepjátszás során el kell titkolnia olyan szándékait, tulajdonságait és cselekvéseit, amelyek nincsenek összhangban a szerepét alkotó szabályokkal. Például az egyén a hibáit gyakran még az „előadás" megkezdése előtt kijavítja, és elrejti még annak az árulkodó jeleit is, hogy egyáltalán hibákat vétett; ily módon fenntarthatja a csalhatatlanság látszatát. Ha az egyén tevékenységének a termékét mutatja be, azt igyekszik készen és hibátlanul bemutatni. A szerepjátszás során az egyén igyekszik elrejteni a „piszkos munkát", a szabálytalan, erkölcstelen eljárásokat, amelyeket végrehajtott vagy másokkal végrehajtatott. Az egyén esetleg elhanyagolja tevékenységének azokat a vonatkozásait, amelyek elhanyagolása titokban tartható. Találkozhatunk olyan szerepjátszókkal is, akik azt a benyomást igyekeznek kialakítani, hogy ideális szándékok késztették őket annak a szerepnek az eljátszásában, amelyet előadnak, ideális tulajdonságok teszik alkalmassá őket erre a szerepre; és ahhoz, hogy eljátszhassák az adott szerepet, nem kellett semmiféle méltatlanságot, sértést vagy megalázást elszenvedniük vagy elkövetniük. (Goffman 1981: 133-139) Az egyének gyakran olyan benyomásokat igyekeznek kelteni, hogy az a tevékenység, amelyet éppen előadnak, számukra nagyon fontos vagy a legfontosabb tevékenységformájuk. Az egyének esetleg hajlamosak azt a benyomást kelteni, hogy jelenlegi „előadásukban" és a jelenlegi „közönségükhöz" való viszonyukban van valami sajátos és megismételhetetlen. (I. m.: 142-145)

A „közönség" bizonyos mértékben félrevezethető, de általában jellemző rá az a kétely, hogy az „előadás" lehet igaz és lehet hamis is. Az adott magatartást megfigyelő egyének gyakran külön odafigyelnek az „előadás" olyan vonásaira, amelyek nem egykönnyen manipulálhatók, és amelyek utalhatnak az adott „előadás" megbízhatóságára vagy megbízhatatlanságára. Az adott magatartást megfigyelő egyének esetenként azt a kérdést is felteszik, hogy az adott egyén egyáltalán jogosult-e a kérdéses szerep eljátszására. A szerepjátszó egyén nagyrészt megtéveszthet másokat anélkül, hogy hazugnak tartanák. Azonban akit arcátlan hazugságon kap-

nak, teljesen hiteltelenné válhat; az adott magatartást megfigyelő egyének ugyanis azt gondolhatják, hogy ha valaki egyszer már ilyen hazugságra vetemedett, akkor többé nem szabad bízni benne. (Goffman 1981: 155-156, 159-161)

Eddig a szerepjátszásról volt szó, feltételezve, hogy más egyének annak megfelelően értékelik kedvezően az adott egyént, hogy mennyiben cselekszik bizonyos szerepnek megfelelően, és mennyiben fejez ki az adott szerepnek megfelelő szándékokat és tulajdonságokat. Adott esetben azonban az egyén esetleg akkor fejthet ki érdekének megfelelő benyomást másokban, ha láthatóan vagy látszólag nem áll szándékában bizonyos szerepnek megfelelően cselekedni, amelynek a szabályai (legalább névlegesen) érvényesek rá. Goffman szereptávolításnak nevezi az egyén viselkedése és szerepe közötti olyan eltérést, amelyet a jelenlevők lényegesnek tartanak abból a szempontból, hogy kifejezi, az adott egyénnek valószínűleg nem áll szándékában szerepének megvalósítása. (Goffman 1981: 41-42) Például az ellenőrzésre kiküldött egyén esetleg jelzi az ellenőrzött egyén felé, hogy valójában nem veszi komolyan ellenőri szerepét, azaz megvesztegethető; vagy az ellenőr csak a látszatát igyekszik kelteni annak, hogy nem veszi komolyan ellenőri szerepét, és ily módon kíván több információhoz jutni az adott egyén vagy mások által elkövetett szabálytalanságokról.

A szerepjátszás vagy a szereptávolítás részben irányulhat az adott magatartás valóságos motívumainak az elrejtésére. A hetedik fejezetben (3.2Bc) említettük, hogy az egyének esetenként elrejtik érdekeiket, érdekmotivált cselekvéseik valóságos motívumait személyes értékek és érzelmi természetű motívumok mögé bujtatva. Egyrészt azért, mert az érdekek megvalósításának bizonyos körülmények között nagyobb az esélye, ha a szubjektum megtéveszt másokat arra vonatkozóan, hogy valójában milyen módon és milyen társadalmi javak elérésére törekszik. Másrészt azért, mert bizonyos körülmények között a valóságban az adott egyénnel szembeni elvárások a társadalmi élet szférájában is előnyben részesítik a közösségi értékeket és a pozitív érzelmeket tükröző motívumokat, az érdekeket tükröző motívumokkal szemben. Ezek az elvárások bár a társadalmi élet szférájában az egyének valóságos motívumait általában nem befolyásolják jelentősen, de arra késztetik az egyéneket, hogy elrejtsék az érdekeiknek megfelelő motívumaikat.

C) Társadalmi stratégiák és magatartási módok

a) Társadalmi stratégiák és taktikák

A tényszerű érdekek és erők, valamint az érdekekből és erőkből felépült társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek általában nem határozzák meg egyértelműen az egyének társadalmi magatartását. Mi igyekszünk szükségszerű összefüggésekből álló oksági magyarázatot adni a társadalmi magatartásokra, azonban erre az elmélet elvont szintjén is csak részben, bizonyos társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek által meghatározott magatartások esetében látunk lehetősé-

get. A társadalmi cselekvések és magatartások ugyanis a társadalmi kölcsönhatásokba ágyazott cselekvések és magatartások; és a tizedik fejezetben (3.1A) láttuk, hogy bizonyos társadalmi viszonyok elvileg szükségszerűen meghatároznak bizonyos kölcsönhatásokat, más társadalmi viszonyok azonban elvileg különböző társadalmi kölcsönhatásokat is meghatározhatnak. Következésképpen, bizonyos társadalmi helyzetekből elvileg okságilag következtethetünk bizonyos társadalmi magatartásokra; azaz adott társadalmi helyzet elvileg szükségszerűen meghatároz bizonyos társadalmi magatartást. Más társadalmi helyzetek azonban elvileg bizonyos valószínűséggel különböző társadalmi magatartásokat is meghatározhatnak.

Az előző bekezdésben említetteken túlmenően, az elmélet engedményes szintjén tekintettel kell lennünk egyrészt arra is, hogy az érdekek, a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek a valóságban általában igen összetettek és bizonyos mértékben lehetnek meghatározatlanok. Másrészt tekintettel kell lennünk arra (7. fejezet: 3.2; 10. fejezet: 4.1), hogy a tényszerű érdekek, valamint a tényszerű társadalmi viszonyok, illetve e viszonyok szerinti társadalmi helyzetek valójában e létezőkre vonatkozó elképzelések, ismeretek révén, illetve ezen elképzelésekkel, ismeretekkel összefüggésben határozzák meg az egyének társadalmi magatartását; és az értelmezésnek viszonylag önálló szerepe is van a társadalmi magatartás meghatározásában.

Az egymással társadalmi kölcsönhatásban álló egyéneknek a köznapi megismerés szintjén a fent említettekre szintén tekintettel kell lenniük magatartásuk irányításában.

- A társadalmi magatartások tényszerű érdekek és társadalmi helyzetek általi meghatározottsága általában nem mentesíti az egyéneket annak átgondolásától, hogy milyen stratégia és taktika felel meg leginkább érdekeiknek.

Bizonyos társadalmi viszonyok között és bizonyos társadalmi helyzetekben tulajdonképpen csupán egyetlen stratégia követése jelentheti a racionális magatartást. Más társadalmi viszonyok között és más társadalmi helyzetekben azonban bizonyos valószínűséggel különböző stratégiák és taktikák is megfelelhetnek a racionális magatartásnak, és az egyéneknek választaniuk kell a különböző stratégiák és taktikák, valamint az ezeknek megfelelő magatartási módok között.

A stratégia irányulhat a társadalmi magatartások következményeinek viszonylag rövidebb távon vagy hosszabb távon történő optimalizálására. A rövidebb távú optimalizálásnak esetleg olyan taktika felel meg, amely szerint az egyének törekszenek érdekeik egyes összetevőit a lehető legnagyobb mértékben megvalósítani, és felvállalják az ezzel járó társadalmi konfliktusokat is. Míg a hosszabb távú optimalizálásnak az felel meg nagyobb valószínűséggel, ha az egyének alkalmanként visszavonulnak a konfliktusokkal járó kölcsönhatások területéről, kivárják azokat az alkalmakat, amikor az érdekek egyes összetevőinek az érvényesítésére kedvezőbb aktuális lehetőségek kínálkoznak; a jelentősebb konfliktusok megvívása előtt megpróbálnak megfelelő szövetségeseket keresni a jelentős erőkkel rendelkező egyénekkel szemben.

A hetedik fejezetben (4.1B) megkülönböztettük egymástól a releváns érdeket és az irreleváns érdeket. Eszerint adottnak véve egy hosszabb távra vonatkozó választást az érdeket alkotó párhuzamos cselekvési lehetőségek között, a releváns érdek azokat a további cselekvési lehetőségeket foglalja magában, amelyek a választott cselekvési lehetőséghez kapcsolódnak. Ennek megfelelően a tizedik fejezetben (2.2Ba) különbséget tettünk a releváns és az irreleváns társadalmi viszonyok között. Eszerint az adott egyén (vagy csoport) szempontjából a releváns társadalmi viszonyok a szubjektum releváns érdekét alkotó cselekvési lehetőségeket, és mások e cselekvési lehetőségekkel összekapcsolódó cselekvési lehetőségeit, valamint a szubjektum és mások releváns cselekvési lehetőségei vonatkozásában jelentős társadalmi képességeit foglalják magukban. Ennek megfelelően vezettük be a tizenegyedik fejezetben (1.3Ca) a releváns társadalmi helyzet fogalmát; eszerint a releváns társadalmi helyzet az adott egyén (vagy csoport) helyzete a releváns társadalmi viszonyok rendszerében. Említettük, hogy a releváns társadalmi helyzet esetenként jelentősen különbözhet a társadalmi viszonyok összessége szerinti társadalmi helyzettől.

Tehát az egyének érdekeiken belül részben maguk választják ki releváns érdekeiket, ezáltal társadalmi viszonyaikon és társadalmi helyzetükön belül részben maguk választják ki releváns társadalmi viszonyaikat és releváns társadalmi helyzetüket. Az egyének elvileg törekszenek úgy kiválasztani releváns érdekeiket, releváns társadalmi viszonyaikat és helyzetüket, hogy hosszabb távon a legnagyobb mértékben érvényesítsék érdekeiket. Például egy beosztott a munkahelyén választhatja az előrejutásnak azt az útját, hogy idővel ő legyen az adott szervezeti egység vezetője a jelenlegi vezető helyett; választhatja azt, hogy beosztottként jusson kedvezőbb teljesítménylehetőségekhez; esetleg választhatja azt is, hogy az adott munkahelyen minimalizálja ráfordításait, és emellett más munkával egészíti ki jövedelmét; vagy eleve elhatározza, hogy megfelelő szakmai tapasztalatok megszerzése után kedvezőbb munkahelyre távozik. A szóban forgó hosszabb távra vonatkozó választástól függően az adott egyénnek részben érdekének különböző összetevőire kell helyeznie a hangsúlyt, és releváns érdekének, valamint releváns társadalmi helyzetének részben más magatartás felel meg.

Majd később (2.2) foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a társadalmi magatartások gyakran, illetve nagyrészt nem felelnek meg az adott magatartásokra érvényes intézményes szabályoknak. Az aktuális érdekeknek bizonyos körülmények között a közvetlen és hatékony ellenőrzéssel rendelkező szabályokhoz való túlzott alkalmazkodás és az általánosabb, de közvetlen ellenőrzéssel nem rendelkező szabályok figyelmen kívül hagyása felel meg. Ilyen körülmények között megfelelő stratégia lehet a *bürokratikus túlalkalmazkodás*, amin az eljárási szabályoknak való látványos vagy rituális megfelelést értjük. (Merton 1980: 461-469) Például egyes társadalmi szervezetekben az ellenőrzés során jóval nagyobb hangsúlyt fektetnek arra, hogy az alkalmazottak betartsák a munkavégzésre vonatkozó eljárási szabályokat, mint a munkavégzés tényleges eredményére. Így az alkalmazottak jutalmazása és előrejutása főleg nem munkájuk tényleges eredményességétől függ,

hanem attól, hogy láthatóan milyen mértékben tartják be az eljárási szabályokat. Ilyen esetben az felel meg az egyének aktuális érdekeinek és az optimális alternatívának, hogy oly módon minimalizálják a munkavégzésben ráfordításaikat, hogy eközben láthatóan, illetve látványosan betartják a munkavégzésre vonatkozó eljárási szabályokat. Ugyanakkor elhanyagolják azokat a feladatokat, illetve a feladatok azon vonatkozásait, amelyek ellátása az eredményes munkavégzéshez nélkülözhetetlen lenne, de elhanyagolásuk bizonyíthatóan nem értelmezhető szabálysértésként, jóllehet ellentmond a szervezet általános szabályainak.

A bürokratikus túlalkalmazkodás lehet taktikai jellegű is, például ha egy hatalmi függésben lévő fél oly módon akarja sérteni a hatalommal rendelkező fél érdekeit, és ezáltal megmutatni társadalmi erejét, hogy eközben elkerülje a felelősségre vonást. Például Héthy Lajos és Makó Csaba egy olyan esetről számol be, amikor egy építési vállalat karbantartó villanyszerelője az említett módon igyekezett tudatosítani vezetőiben a villanyszerelők munkájának a fontosságát és elérni a villanyszerelők keresetének a növelését. Egyrészt szigorúan tartotta magát az előírásokhoz és csak azokat a feladatokat végezte el, amelyek előírás szerint a munkájához tartoztak. Másrészt, míg korábban – a karbantartó munka természetének megfelelően – kisebb javítgatásokkal megelőzte a bajt, most „tűzoltó módszerrel" dolgozott; vagyis csak akkor végezte el a munkát, ha már bekövetkezett a meghibásodás. Így a daruk meghibásodása esetén az építkezésen dolgozó munkások esetenként egy teljes műszakot munka nélkül álltak. (Héthy–Makó 1978: 189-193)

A tizenegyedik fejezetben (3.2B) foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy az érdekérvényesítés mértéke és a társadalmi állapot milyen összefüggésben van a teljesítmények elismerésével és a teljesítménylehetőségekkel. A társadalmi stratégiák és taktikák fontos vonása, hogy az egyének milyen módon törekszenek minél jobb teljesítménylehetőségekhez hozzájutni, hogyan próbálják elismertetni tényleges teljesítményeiket, illetve hogyan próbálnak tényleges teljesítmények nélkül is szert tenni elismert teljesítményekre. A „kulturális ipar" területéről véve példát, empirikus kutatások mutatták ki például, hogy a riporterek tulajdonképpen maguk cenzúrázzák riportjaikat, annak figyelembevételével, hogy milyen témák kerülhetnek közlésre, milyen információk és események nem maradhatnak benne úgy a történetben, ahogyan azt eredetileg papírra vetették vagy filmre vették. A televíziós programok rendezői olyan műsorokat készítenek, amelyek várhatóan megfelelnek azoknak az elvárásoknak, amelyeket a televízió vezetői, tulajdonosai és támogatói támasztanak a műsorokkal szemben, azaz amelyeket teljesítményekként elismernek. (Perrow 1994: 196) A tudományos kutatók aktuális érdekeinek leginkább az felel meg, hogy olyan témákat kutassanak, amelyeket pénzügyileg támogatnak, amelyeknek az eredményeit publikálhatják és tudományos teljesítményekként elismertethetik, tulajdonképpen attól függetlenül, hogy ezek eredeti tudományos kutatási eredmények vagy sem. Az ennek megfelelő stratégia szerint tehát a kutatók annak megfelelően választják ki kutatási témáikat, hogy ezekhez mennyiben lehet anyagi támogatásokat szerezni, a kutatási eredményeket mennyiben lehet majd publikálni és elismertetni.

b) Tipikus magatartási módok

Korábban (2.1Aa) láttuk, hogy – felfogásunk szerint – az adott egyén társadalmi magatartását alapvetően egyfelől érdeke, másfelől és főleg társadalmi helyzete határozza meg. Eszerint az egyén alapvetően a tényszerű érdekekhez, erőkhöz, társadalmi viszonyokhoz és társadalmi helyzetekhez alkalmazkodva cselekszik, és az adott egyénre csak ennek alárendelve lehet jellemző egy bizonyos magatartási mód, amely idővel az egyén társadalmi beállítottságaiban és habitusában is rögzülhet. Azonban – az elmélet engedményes szintjén – azt feltételezzük, hogy egy adott társadalmi helyzetnek egy bizonyos magatartási mód felel meg a legnagyobb valószínűséggel. A 12.1. táblázatban a legjellemzőbb társadalmi helyzeteket emeljük ki, és az e helyzeteknek a legnagyobb valószínűséggel megfelelő magatartási módokat tüntetjük fel; a nem tárgyalandó köztes helyzetekre a tárgyalandó magatartási módok valamiféle átmenetei lehetnek leginkább jellemzők.

- A következő tipikus magatartási módokat különböztetjük meg egymástól: (1) határozott érdekérvényesítés (főleg hatalmi helyzetben), (2) kritikus érdekérvényesítés (főleg rivális helyzetben), (3) szolgálatkészség és hűség (főleg pártolt helyzetben), valamint (4) behódolás és visszahúzódás (főleg kiszolgáltatott helyzetben).

A hatalmi helyzetben lévők által követett magatartási mód főleg attól függ, hogy a hatalom külsőleges hatalom vagy belsőleges hatalom. Itt csak a külsőleges hatalomnak megfelelő magatartási módról beszélünk, de ez is nagyon különböző lehet. Egyrészt az adott társadalmi csoportban kiemelkedő mértékű erőkkel, illetve a társadalmi csoport tagjainak a döntős többségével szemben hatalommal rendelkező egyének magatartási módja valószínűleg nagyrészt különbözik a különböző más társadalmi helyzetekben lévő egyének vonatkozásában. Másrészt, általában a hatalmi helyzetben lévő egyének választhatják meg a legnagyobb mértékben azt a magatartási módot, amit követni kívánnak, és esetleg különböző magatartási módok is szolgálhatják hasonló hatékonysággal érdekeik érvényesítését. Erre példaként a vezetési stílusokra vonatkozó felfogást hozhatjuk fel, amely szerint a vezetők nagyrészt megválaszthatják azt, hogy milyen vezetési stílust szeretnének követni.

A fentiek ellenére úgy tűnik, hogy a hatalmi helyzetnek a legnagyobb valószínűséggel megfelelő magatartási módot úgy jellemezhetjük, mint *határozott érdekérvényesítést*. A hatalmi helyzetben lévő egyének rendszerint tudatában vannak annak, hogy hatalmuk következményeként kiemelkedő mértékben érvényesíthetik érdekeiket, legalábbis azon egyének vonatkozásában, akikre hatalmuk kiterjed. Ezért azt a benyomást igyekeznek kialakítani magukról, hogy személyükben önállóak, döntéseikben tulajdonképpen másoktól függetlenek és jól tudják, hogy mit miért tesznek.

A tizenegyedik fejezetben (1.3Be) említettük, hogy egy adott társadalmi csoportban a tartós rivális helyzet kevéssé valószínű. Azonban rendkívüli körülmények között létezhetnek rivális helyzetek, és a valóságban adott helyzetek lehetnek

Hatalmi helyzet: *határozott érdekérvényesítés*	Rivális helyzet: *kritikus érdekérvényesítés*
Pártolt helyzet: *szolgálatkészség és hűség*	Kiszolgáltatott helyzet: *behódolás és visszahúzódás*

12.1. táblázat: Jellemző magatartási módok a legjellemzőbb társadalmi helyzetekben

bizonyos vonatkozásokban tartósan riválisjellegű helyzetek, ezért érdemes szót ejteni e helyzetre jellemző magatartásról is. Bizonyos értelemben a riválishelyzetnek is a határozott érdekérvényesítés felel meg a legnagyobb valószínűséggel, de a hatalmi helyzetben lévőkre irányuló hallgatólagos vagy kifejezett kritikával; tehát ezt a magatartási módot nevezhetjük *kritikus érdekérvényesítésnek* is.

A tizenegyedik fejezetben (1.3Bc) volt szó arról, hogy pártolt helyzet létrejöhet az adott egyének szándékától függetlenül is, de létrejöhet a hatalmi helyzetben lévő fél és a kis erővel rendelkező fél közötti megegyezéssel kialakított társadalmi kapcsolat, különösen – engedményes szinten figyelembe véve – hűségi kapcsolat eredményeképpen is. Nagyrészt más magatartási mód lehet jellemző a spontán módon létrejött pártolt helyzetre és a szándékosan kialakított pártolt helyzetre. Különösen a szándékosan kialakított pártolt helyzetben lévő egyénekre jellemző a *szolgálatkészség és hűség* a hatalmi helyzetben lévők vonatkozásában. A szóban forgó magatartási mód a valóságban különösen két vonatkozásban szembetűnő. Egyrészt amikor a pártolt helyzetben lévők látványosan kiállnak a hatalmi helyzetben lévők mellett akkor, amikor társadalmi konfliktus alakul ki a hatalmi helyzetben lévők és más egyének vagy csoportok között. Másrészt akkor, amikor a szolgálatkészség és hűség az adott tevékenységi területen a szakmai alapelvek jelentős mértékű feladását követeli. Például a tudományos kutatásban és az egyetemi oktatásban a pártolt helyzetben lévő vagy pártolt helyzet elérésére törekvő kutatók és oktatók esetleg annak megfelelően változtatják „tudományos meggyőződésüket", hogy az adott vezetőjük mit vár el tőlük.

A pártolt helyzetben lévők ugyanakkor a különállásukat és a szembenállásukat hangsúlyozzák azon egyének vonatkozásában, akiknek az érdekei és törekvései ellentétesek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel, különösen a kiszolgáltatott helyzetben lévők vonatkozásában. A pártolt helyzetben és hűdíjas helyzetben lévő egyének magatartására nagyrészt jellemző lehet egy olyan kettős magatartási mód, hogy egyfelől alázatosan alkalmazkodnak a hatalommal rendelkező hűdíjazóhoz, tehát személyükben döntően önállótlanok, másfelől viszont függetlenségüket és

személyes önállóságukat hangsúlyozzák az adott hatalmi viszonyon és hűségi kapcsolaton kívül. Ha egy személy feltűnően hangsúlyozza függetlenségét és személyes önállóságát, esetleg ezzel valójában függőségét és személyes önállótlanságát ellensúlyozza és leplezi.

Azok az egyének is igyekezhetnek szolgálatkészeknek és hűeknek mutatkozni, akik gyenge tolerált vagy kiszolgáltatott helyzetben vannak, de szeretnének pártolt helyzetbe kerülni. Például ha egy egyénnek sikerül kiszimatolnia egy ellenséges szerveződést az adott szervezeten belül, meg tudja nevezni a megbízható és megbízhatatlan egyéneket, és általában képes nyomon követni a „belső ellenség" működését, akkor főnöke számára ez az egyén igen sokat ér. Perrow szerint az ilyen szerepek ellátása a szervezetek valamennyi típusában mindennapos dolog. (Perrow 1994: 28)

A kiszolgáltatott társadalmi helyzetnek a legnagyobb valószínűséggel megfelelő magatartási mód a behódolás és visszahúzódás. A tizenegyedik fejezetben (1.3Bb) említettük, hogy a valóságban az alapvetően kiszolgáltatott társadalmi helyzetben lévő egyének érdekei bizonyos vonatkozásokban nem ellentétesek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel; így a szóban forgó egyének kismértékben általában érvényesíthetik érdekeiket. *Behódoláson és visszahúzódáson* azt értjük, hogy az adott egyének törekszenek olyan módon érvényesíteni az érdekeiket, hogy ezzel ne sértsék a hatalmi helyzetben lévő egyének érdekeit, és tartózkodnak érdekeik olyan összetevőinek az érvényesítésétől, amelyek ellentétesek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel.

Fentebb már említettük, hogy a kiszolgáltatott helyzetben lévő egyének is felajánlhatják szolgálatkészségüket és hűségüket a hatalmi helyzetben lévőknek, azonban rendszerint eredménytelenül. A hatalmi helyzetben lévő egyének általában csupán a hatalmi függésben lévők szűkebb körének a különleges szolgálatkészségére és hűségére tartanak igényt, a kiszolgáltatott helyzetben lévő egyénektől jellemzően behódolást és visszahúzódást várnak el. A hatalmi helyzetben lévő egyének előtt láthatóan behódoló és visszahúzódó egyének szűkebb körökben vagy az adott társadalmi csoportokon kívül hangoztatott véleményükben természetesen lehetnek nagyon kritikusak is a hatalmi helyzetben lévőkkel szemben. Például Collins szerint a kulisszák mögött a munkások jellegzetes cinizmusa és rituális gyalázkodása arra irányul, hogy rést üssenek azokon az eszményítéseken, amelyeket a szervezeti hatalom ellenükben működtet (Collins 1998: 161).

Hirschman abból a szempontból tesz különbséget bizonyos magatartási módok között, hogy az egyének hogyan válaszolnak arra, ha egy adott szervezet működésében (vagy egy termék minőségében, de ettől mi eltekintünk) az adott egyének érdekeivel ellentétes változások következnek be. Az egyik magatartási mód a kivonulás, azaz amikor az egyének elhagyják a szervezetet; a másik a tiltakozás, amikor az egyének kifejezik elégedetlenségüket azzal a szándékkal, hogy az adott szervezet működését érdekeiknek megfelelően befolyásolják; a harmadik a hűség, tehát a ragaszkodás az adott szervezethez. (Hirschman 1995) E magatartási módok is szorosan összefüggnek az egyének adott társadalmi csoporton belüli társadalmi helyzetével. A kivonulást főleg a hátrányosabb helyzetben lévő egyének

választják, de attól függően, hogy más társadalmi csoportba átmenve várhatóan kedvezőbb társadalmi helyzetbe kerülnének vagy nem. A tiltakozás főleg a riválisi helyzetben lévő egyénekre, illetve a riválisi helyzethez valójában közeli helyzetben lévő egyénekre, valamint ezt követően az erős tolerált helyzetben lévő egyénekre jellemző. A hűségen Hirschman a szervezethez való hűséget érti, és ez nem önmagában az adott társadalmi csoporton belüli helyzettől, hanem főleg attól függ, hogy az egyén adott társadalmi csoporton belüli társadalmi helyzetéhez képest más (az adott csoportot helyettesítő) társadalmi csoportokban milyen esélye lenne kedvezőbb társadalmi helyzetbe kerülni.

2.2. A társadalmi deviancia

A) A társadalmi deviancia fogalma és típusai

A szociológiai irodalomban megkülönböztethetjük a deviancia normatív és reaktív értelmezését. A normatív értelmezés adott szabályokhoz viszonyítva határozza meg a deviáns cselekvést, a deviancia reaktív felfogása viszont egy adott cselekvésre vonatkozó sajátos reakciókat – címkézés, illetve minősítés, helytelenítés, büntetés – tekinti a deviáns cselekvés ismertetőjegyének. (Lásd pl.: Gibbs 1981: 22-43; Palmer–Humphrey 1990: 3-5) Mi a következőkben normatív értelemben beszélünk devianciáról (pl. Parsons 1951: 250); azonban rendszerint az ilyen értelemben vett deviáns cselekvés is kiváltja azokat a következményeket, amelyekre a deviancia reaktív felfogásai helyezik a hangsúlyt a deviancia fogalmának meghatározásában.

- *Cselekvési devianciának* vagy deviáns cselekvésnek nevezzük – a széles körben elfogadott felfogásnak megfelelően – azt a cselekvést, amely nem felel meg az adott cselekvésre érvényes szabálynak vagy szabályoknak.

A szociológiai irodalomban a deviancia legjellegzetesebb formáiként általában a bűnözést, az alkoholizmust, az öngyilkosságot és bizonyos lelki betegségekkel összefüggő viselkedésformákat tartják számon.[45]

Valamely magatartás általában véve is lehet deviáns, amely jellemzően deviáns cselekvésekből épül fel; azonban a valóságban inkább az egyének bizonyos cselekvései tekinthetők deviáns cselekvéseknek, és magatartásuk csak kisebb vagy nagyobb mértékben épül fel deviáns cselekvésekből. Ezért mi általában nem deviáns magatartásról, hanem deviáns cselekvésről vagy deviáns cselekvésekről fogunk beszélni. A következőkben a szabálytól vagy szabályoktól eltérő cselekvés megfogalmazáson is a szabálynak vagy szabályoknak normatíve nem megfelelő cselekvést értjük.

[45] Ehhez lásd például: Andorka–Buda–Cseh-Szombathy 1974; Andorka és mts. 1988; Münnich 1988; Kolozsi 1992; Münnich–Maksony 1994.

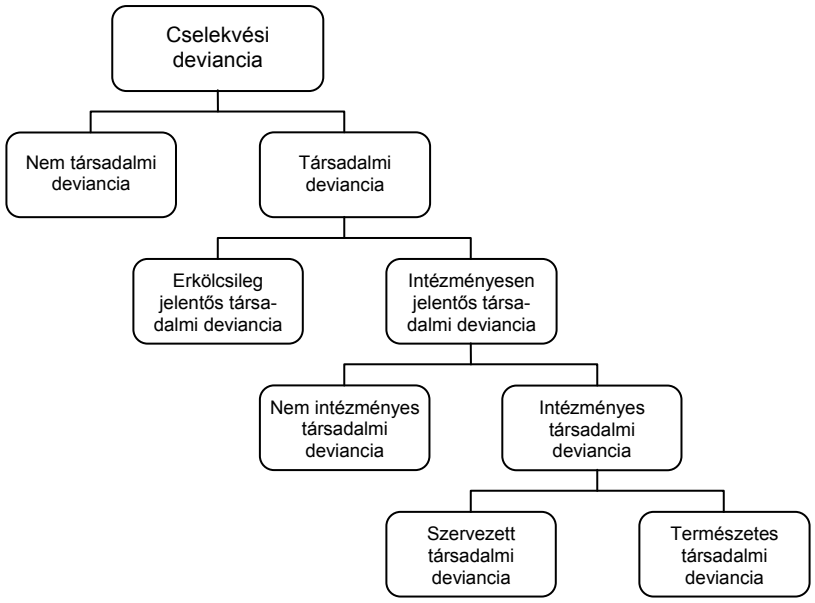

12.2. ábra: A cselekvési deviancia típusai

Cselekvési devianciáról az általunk úgynevezett kötelmek, illetve az intézményes szabályok és az intelmek, illetve – az intelmeken belül – az erkölcsi szabályok vonatkozásában egyaránt beszélhetünk. Egy cselekvést azoknak a szabályoknak a szempontjából minősíthetjük a szabálynak megfelelő vagy attól eltérő cselekvésnek, amelyek érvényességi körébe esik. Így ugyanazt a cselekvést bizonyos körülmények között, azaz bizonyos szabályok érvényességi körén belül deviánsnak minősíthetjük, más körülmények között, azaz az előbbi szabályok érvényességi körén kívül esetleg nem. Illetve ugyanazt a cselekvést a releváns szabályok közül egyes szabályok szempontjából minősíthetjük deviánsnak, más szabályok szempontjából esetleg a szabálynak megfelelő cselekvésnek. Így egy cselekvés egyes egyének esetében lehet deviáns, más egyének esetében a szabálynak megfelelő cselekvés, attól függően, hogy az egyének milyen helyzetet foglalnak el a szabályok érvényességi köreiben. Egy cselekvés bizonyos tevékenységi területen lehet deviáns, más területen nem, bizonyos időben és térben deviáns, más időben és térben szabályos cselekvés.

A cselekvési deviancia nagyon változatos jelenség, amelynek fő típusait a 12.2. ábrán szemléltetjük; a tipizálás során elhanyagolunk bizonyos típusokat és a minket érdeklő típusokra helyezzük a hangsúlyt. A szociológiai irodalomban – normatív értelemben – devianciának vagy társadalmi devianciának nevezik egyáltalán a szabályoktól való eltérést; tekintet nélkül arra, hogy azok a szabályok, amelyekhez viszonyítjuk a cselekvéseket, fogalmaink szerint társadalmi vagy nem

társadalmi természetű szabályok. Az intézményes szociológia elméletében azonban jóval szűkebben értelmezzük a társadalmiságot, mint ahogyan az általánosan elfogadott a szociológiai irodalomban; tehát fogalmaink szerint a cselekvési deviancia nem azonos a társadalmi devianciával, az utóbbi a megfigyelhető cselekvések jóval szűkebb körét foglalja magában az előbbihez képest.

Emlékeztetjük az olvasót arra, hogy a negyedik fejezetben (3.1) megkülönböztettük egymástól a közösségi, a társadalmi és a testiségi intézményeket és intézményes szabályokat; és utaltunk arra is, hogy az intelmek is lehetnek közösségi, társadalmi vagy testiségi természetű szabályok. Ennek megfelelően, a cselekvési deviancia tipizálásának első lépéseként, megkülönböztethetjük egymástól a közösségi, a társadalmi és a testiségi deviáns cselekvést. A *közösségi deviáns cselekvés* olyan cselekvés, amely közösségi szabály vagy szabályok érvényességi körében tér el az adott szabálytól vagy szabályoktól. Ilyen cselekvés például, ha egy baráti társaság egyik tagja fontos kérdésben hazudik, ha gyakran kivonja magát a társaság találkozóin való részvétel alól, vagy ha elcsábítja a társaság valamely tagjának a szerelmi társát. A *testiségi deviáns cselekvés* olyan cselekvés, amely testiségi szabály vagy szabályok érvényességi körében tér el az adott szabálytól vagy szabályoktól. Testiségi deviancia például, ha a beteg nem tartja be az orvos által megfogalmazott szabályokat és nem az előírásoknak megfelelően táplálkozik, ha nem szedi rendszeresen a gyógyszereit, vagy ha nem hagyja el a dohányzást és a túlzott alkoholfogyasztást.

Minket a társadalmi deviancia érdekel, a közösségi és a testiségi devianciával csak arra való tekintettel foglalkoztunk, hogy ehhez képest jobban rávilágítsunk a társadalmi deviancia természetére.

- A *társadalmi deviancia* vagy társadalmi deviáns cselekvés olyan – társadalmi vagy nem társadalmi – cselekvés, amely társadalmi intézmények, illetve általában társadalmi szabályok érvényességi körében tér el az adott cselekvésre vonatkozó szabálytól vagy szabályoktól.

Ilyen értelemben például az alkoholizmus, a nemi erőszak vagy az öngyilkosság általában nem társadalmi deviancia, bár bizonyos körülmények között társadalmi deviancia is lehet. Például az alkoholizmus lehet közösségi deviancia, ha a baráti társaságban vagy a családban mint a közösségi együttélést jelentősen zavaró viselkedést tiltják és elítélik a mértéktelen ivást; lehet testiségi deviancia, ha az orvos által megfogalmazott szabályokhoz viszonyítjuk, amelyeket az orvos az egyén testi egészségének a védelmében fogalmazott meg. Azonban az alkoholizmus lehet társadalmi deviancia is, például abban az esetben, ha az adott egyén ittas állapotban jelenik meg a munkahelyén, ahol természetesen tiltják azt, hogy az alkalmazott ittas állapotban jelenjen meg munkavégzésre és ilyen állapotban dolgozzon.

A cselekvési deviancia tipizálásának második lépéseként a társadalmi devianción belül megkülönböztetjük az erkölcsileg jelentős társadalmi devianciát és az intézményesen jelentős társadalmi devianciát. Az *erkölcsileg jelentős társadalmi*

deviáns cselekvés társadalmi erkölcs érvényességi körében tér el az adott cselekvésre érvényesnek tekinthető erkölcsi szabálytól vagy szabályoktól. Az *intézményesen jelentős társadalmi deviáns cselekvés* társadalmi intézmény érvényességi körében tér el az adott cselekvésre érvényesnek tekinthető intézményes szabálytól vagy szabályoktól. Az erkölcsileg jelentős és az intézményesen jelentős társadalmi deviancia a valóságban nagyrészt egybeesik; azaz ugyanaz a cselekvés gyakran deviánsnak tekinthető mind a társadalmi intézmények, mind a társadalmi erkölcs szempontjából. Mi a továbbiakban az intézményesen jelentős társadalmi devianciával foglalkozunk részletesebben.

Különbséget kell tennünk aközött, hogy intézményes vagy nem intézményes szabályokhoz viszonyítva tekintjük az adott cselekvést deviáns cselekvésnek, valamint hogy az adott deviáns cselekvés intézmények által meghatározott vagy nem. Az utóbbi szempontból, a cselekvési deviancia tipizálásának harmadik lépéseként, különbséget teszünk a nem intézményes társadalmi deviancia és az intézményes társadalmi deviancia között. A *nem intézményes társadalmi deviancia* azért társadalmi deviancia, mert társadalmi szabályok érvényességi körében tér el az adott szabályoktól, de az adott cselekvés nem tekinthető társadalmi cselekvésnek, mert nem intézmények által meghatározott. Nem intézményes társadalmi deviancia például egy adott egyén által elszigetelten végrehajtott betörés, lopás, rablás stb. Az adott cselekvés társadalmi javak (pénz, értéktárgyak stb.) megszerzésére irányul, és intézmények által meghatározottan e javak társadalmi cselekvések révén szerezhetők meg, de a valóságban esetleg megszerezhetők nem intézményes deviancia (egy adott egyén által elszigetelten végrehajtott betörés, lopás, rablás stb.) révén is. A nem intézményes társadalmi deviancia lehet erkölcsi értékek és szabályok által meghatározott cselekvés is; például ha valaki önérzetében megsértve nyilvánosan mond igen rossz véleményt a vezetőjéről, mégpedig meg nem engedett hangnemben.

- Az *intézményes társadalmi deviancia* olyan társadalmi cselekvés – azaz olyan intézmények által létrehozott és a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét képező cselekvési lehetőséget megvalósító cselekvés –, amely nem felel meg a társadalmi intézmények bizonyos szabályainak, amelyek érvényességi körébe esik. Az intézményes társadalmi deviancia két altípusa a szervezett deviancia és a természetes deviancia.

A társadalmi deviáns cselekvés tehát társadalmi cselekvés is lehet (olyan értelemben, ahogyan mi a társadalmi cselekvést meghatároztuk), annak ellenére, hogy bizonyos intézményes szabályoknak ellentmond. A társadalmi cselekvések és magatartások szabályos vagy a szabályoktól eltérő, illetve deviáns cselekvések és magatartások egyaránt lehetnek.

A tipizálás negyedik lépéseként az intézményes társadalmi deviancián belül különbséget teszünk a szervezett deviancia és a természetes deviancia között. A szervezett társadalmi deviancián nagyrészt azt a valóságos létezőt értjük, amelyet

Parsons csoportos devianciának nevez, ha eleve a fogalmaink szerinti társadalmi devianciára gondolunk. Az említett szerző szerint a csoportos deviancia esetében az egyén cselekvései megfelelnek a deviáns szubkultúra mintáinak, de nem felelnek meg a fő intézményes mintának. (Parsons 1951: 286) A *szervezett deviancia* esetében maga az az intézmény vagy intézményrendszer mond ellent az átfogóbb érvényességi körű intézményes szabályoknak, amely létrehozza az átfogóbb érvényességi körű szabályoknak ellentmondó érdekeket, erőket és társadalmi viszonyokat, és ezáltal meghatározza a deviáns cselekvéseket. Ennek legjellemzőbb formája a szervezett bűnözés, például ha az egyének meghatározott körben személyautók lopására, átalakítására, forgalmi engedélyek hamisítására, végül a lopott autók értékesítésére vagy kábítószer forgalmazására szervezkednek.

A társadalmi deviancia leggyakoribb formája az általunk úgynevezett természetes deviancia. *Természetes devianciáról* akkor beszélünk, ha ugyanazok a társadalmi intézmények hozzák létre az intézményes szabályoknak nem megfelelő érdekeket, erőket és társadalmi viszonyokat, és ezáltal a deviáns cselekvéseket, amelyekhez normatív szempontból viszonyítjuk a cselekvéseket. Mint számos alkalommal hangsúlyoztuk, a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan cselekvéseket és jelenségeket is, amelyek nem felelnek meg az adott intézmények szabályainak.

A természetes deviáns cselekvések általában olyan természeteseknek tűnnek a valóságban is, hogy többnyire nem minősítik őket deviáns cselekvéseknek. Így például a munkahelyi szervezetekben a vezetők és a beosztottak mindennapi munkájuk során igen gyakran eltérnek a rájuk vonatkozó formális szabályoktól, a felső vezetők nagyrészt a rájuk vonatkozó jogszabályoktól is anélkül, hogy ilyen cselekvéseiket vagy magukat a személyeket a hivatalos ellenőrzésben, a közmegítélésben vagy a szociológiai kutatásokban deviánsnak minősítenék. Ha egyáltalán láthatóvá válik, a természetes deviancia feltűnőbb formája az *intézményes korrupció*, amikor társadalmi intézmények hozzák létre azokat az érdekeket, amelyek megvalósítására a korrupciós cselekvések irányulnak. A természetes és a szervezett deviancia a valóságban gyakran összefonódik, mint például többnyire a korrupció esetében.

Az intézményesen jelentős deviáns cselekvéseket azon intézményes szabályokhoz viszonyítva tekintjük deviáns cselekvéseknek, amelyek érvényességi körébe esnek. Felmerül azonban az a kérdés, hogy mely szabályok érvényesek az adott körülmények között az adott egyénekre nézve. Végül fontosnak tűnik különbséget tenni ebből a szempontból is a cselekvések között, megkülönböztetve a tényleges és a névleges devianciát; e két típus bármely intézményesen jelentős deviancia vonatkozásában megkülönböztethető, de e megkülönböztetés főleg a természetes deviancia esetében fontos.

A harmadik fejezetben (3.2Aa) foglalkoztunk az intézmények és a szabályok érvényességével; eszerint egy intézményes szabályt annyiban tekintünk érvényesnek, amennyiben az adott intézmény fedezetével rendelkező egyének részéről

adott a szándék az adott intézményes szabály tényleges érvényesítésére. A hetedik fejezetben (3.1B) és a nyolcadik fejezetben (3.1B) is említettük azonban, a valóságban gyakran nehéz megállapítani, hogy bizonyos intézményes szabályok mennyiben tekinthetők érvényeseknek. A társadalmi intézmények, illetve ezen intézmények egyes szabályai formális vagy nem formális, írásban rögzített vagy nem rögzített, nyilvános vagy nem nyilvános, kifejezetten megfogalmazott vagy szándékosan rejtett intézmények, illetve szabályok egyaránt lehetnek. A valóságban az egyes intézményes szabályok érvényességi körei is lehetnek nagyrészt meghatározatlanok. Bizonyos szabályok esetleg érvényeseknek tekinthetők adott egyének vonatkozásában, és nem tekinthetők érvényeseknek más egyének vonatkozásában, bár látszólag az említett egyének az adott intézmény vonatkozásában azonos intézményes helyzetben vannak, tehát látszólag ugyanazon szabályok érvényességi körébe esnek.

Következésképpen a tényleges társadalmi devianciát a valóságban gyakran nehéz megkülönböztetni a névleges vagy látszólagos devianciától. A társadalmi deviancia elvileg tényleges deviancia, amely feltételezésünk szerint a valóságban is érvényes intézményes szabálynak vagy szabályoknak nem felel meg. *Névleges devianciának* vagy névleges deviáns cselekvésnek a kifejezetten megfogalmazott, de valójában nem érvényes (azaz látszólagos) szabálynak vagy szabályoknak nem megfelelő cselekvést nevezzük. Felfogásunk szerint tehát a névleges deviancia elvileg és a valóságban nem deviancia, de valójában nagyrészt annak tűnhet.

Tételezzük fel például, hogy egy adott állást az adott szervezet írott szabályzata szerint egyetemi végzettséggel és legalább öt éves szakmai gyakorlattal rendelkező egyén töltheti be. A pályázati kiírásra többen jelentkeztek az adott állásra, akik eleget tesznek e követelményeknek, de olyan pályázóval töltik be az állást, aki az előbb említett követelményeknek nem felel meg. Az előbb említett írott szabályokhoz viszonyítva deviánsnak tekinthetők mind az adott egyén felvételét javasló és a felvételről érdemben döntő egyének (véleményezők, bizottsági tagok stb.), mind a pályázó, aki eleve szabálytalanul pályázott. Felmerül azonban az a kérdés, hogy a szóban forgó írott (valóságos vagy látszólagos) szabályok valójában érvényeseknek tekinthetők-e az adott egyénre, akit felvesznek az adott állásra, és az adott egyén vonatkozásában a véleményezőknek és az érdemi döntéshozóknak e szabályok szerint kell-e eljárniuk?

Bizonyos társadalmi cselekvések az egyének szűkebb körére érvényesnek tekinthető intézményes szabályok szempontjából lehetnek a szabályoknak megfelelő cselekvések, az átfogóbb érvényességi körű szabályok szempontjából viszont lehetnek deviáns cselekvések. Például egy ipari nagyvállalat egyik üzemében a munkások munkaeszközökkel és munkafeladatokkal való ellátására vonatkozó írott szabályokkal szemben az üzem vezetői és részben az előnyösebb helyzetben lévő munkások az írott szabályok által szabályozni hivatott folyamatok tekintetében nagyrészt kialakítottak egy másik, írásban természetesen nem rögzített intézményes szabályrendszert, amely az írott szabályrendszer szabályainak az egy részével összevonódva volt

érvényesnek tekinthető. Az írott szabályoknak ellentmondva egyrészt kialakították az úgynevezett „kvázi-tulajdon" intézményét, amelynek értelmében egyes munkások nagyrészt birtokukba vehették a munkaeszközök és a gyártandó alkatrészek egy részét. Például a „kvázi-tulajdonos" munkások kialakíthatták saját szerszám- és készülékkészletüket, amellyel viszonylag szabadon rendelkezhettek, az írott szabályok ellenére; az írott szabályok szerint ugyanis e munkaeszközöknek a szerszámraktárban volt a helyük, ahonnan csak a közvetlen felhasználásuk időszakára vételezhették ki a munkások. Másrészt kialakították az általunk úgynevezett „előmunkásság" intézményét; ezen azt értjük, hogy a vezetők és a kedvezményezett munkások megegyezésén nyugvó szabály szerint az „előmunkások" nem csupán saját munka- és munkaeszközellátásuk, valamint munkaelszámolásuk felett rendelkeztek, hanem e lehetőségekkel váltótársukra, vagy esetleg egy vagy két másik gépen dolgozó munkásokra kiterjedően is rendelkeztek. Harmadrészt kialakították a látszatmunka intézményét, amely tényleges teljesítményt nem tartalmazó normaidők megszerzésére irányult. (Farkas 2011B)

Az adott üzem vezetőinek és a kedvezményezett munkásoknak az említett nem formális intézményeknek megfelelő cselekvései ezen intézmények vonatkozásában szabályos cselekvések voltak. Az adott kutatásban azt hangsúlyoztuk, hogy az írott szabályok nagyobbrészt nem voltak érvényesnek tekinthető formális szabályok, tehát a szóban forgó cselekvések nagyobbrészt e vonatkozásban sem voltak tényleges deviáns cselekvések. Azonban más vállalatok esetében az írott szabályrendszer tulajdonképpen érvényes is lehet (és részben érvényes volt a vizsgált vállalatnál is), amennyiben az adott vállalat felső vezetésének szándékában áll az írott szabályok tényleges érvényesítése, de az ellenőrzés közvetítettsége és ezzel összefüggő hiányosságai folytán az adott formális szabályokat csak részben képesek ténylegesen érvényesíteni. Ebben az esetben az üzem vezetőinek és a kedvezményezett munkásoknak a nem formális intézményeknek megfelelő cselekvései a formális intézményrendszer szempontjából deviáns cselekvések, és a szóban forgó deviancia részben szervezett devianciának, részben természetes devianciának tekinthető.

B) A társadalmi deviancia meghatározottsága

Ebben az alfejezetben a társadalmi deviancia közvetlenül vagy közvetve társadalmi természetű jelentősebb meghatározó tényezőit vázoljuk fel. Nem foglalkozunk a nem társadalmi deviancia, például a nem társadalmi természetű bűnözés, az alkoholizmus, az öngyilkosság stb. meghatározottságával.[46] E vonatkozásban csupán annyit jegyzünk meg, hogy a nem társadalmi deviancia társadalmi meghatározottsága tulajdonképpen a szubkultúra és a személyes tulajdonságok közvetítésével ér-

[46] Ehhez magyar nyelven lásd például: Münnich 1988; Kolozsi 1992; Gönczöl–Kerecsi 1993.

vényesül. A társadalmi deviancián belül is nagyrészt más természetű azonban a nem intézményes, a szervezett és a természetes deviancia meghatározottsága.

A társadalmi deviancia meghatározó tényezői általánosságban ugyanazok a létezők, amelyek – mint később (3.2) látjuk – az életmódot is meghatározzák, és amelyeket a 12.3. ábrán szemléltetünk.

- A társadalmi devianciát végül is és főleg a társadalmi helyzet határozza meg egyrészt közvetlenül, másrészt a társadalmi állapot, harmadrészt a szubkultúra, negyedrészt az egyének személyes tulajdonságainak a közvetítésével.

A deviancia szociológiai elméleteinek egy része a deviáns cselekvés magyarázatában azokra a meghatározó tényezőkre helyezi a hangsúlyt, amelyeket mi a társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalmában fejezünk ki; a másik része viszont a szubkultúra és a devianciára hajlamos személyiség tulajdonságainak a jelentőségét hangsúlyozza.

A normativista szemléletmód képviselői a kultúra vagy a szubkultúra, és ezzel összefüggésben a szocializáció jelentőségét hangsúlyozzák a deviáns cselekvések magyarázatában. A normativista szemléletmód előfeltételezése szerint az egyének tökéletesen szocializáltak, elvileg beleélően alkalmazkodnak az érvényben lévő szabályokhoz, és az adott szabályoknak, illetve e szabályokból felépült szerepüknek megfelelően cselekszenek. E szerint elvileg nem létezik deviáns cselekvés, azonban a normativista szemléletmód egyes képviselői is elismerik, hogy a valóságban „bármely társadalomban rendkívül kicsi az esély a szereppel való teljes azonosulásra, s a deviancia forrásai túláradó bőségben vannak jelen" (Alexander 1996: 66). Tehát e szemléletmódban fontos kérdésként merül fel, hogy a valóságos társadalmi cselekvések mennyiben felelnek meg az előbb említett előfeltételezésnek, ezért „a szabályoknak való megfelelés és a deviancia problémája az egyik fő tengelye a társadalmi rendszerek elemzésének". (Parsons 1951: 251) Parsons és – ismereteink szerint – általában a normativista szemléletmód képviselői azonban kifejezetten nem fogalmazzák meg azt, hogy a devianciára, és ezzel összefüggésben az ellenőrzésre csak elméletük engedményes vagy eklektikus szintjén lehetnek tekintettel, a tökéletesen szocializált egyénekre vonatkozó legfontosabb előfeltételezésük feloldásával. E kérdéssel részlegesebben foglalkoztunk a harmadik fejezetben (2.2Bb), ezért itt már eltekintünk az érdemi tárgyalásától.

Parsons szerint a szocializáció az a folyamat, amelyben az egyének a kultúrából elsajátítják a szabályokat, megtanulják a megfelelő szerep-irányultságokat; e felfogás szerint a deviancia a szocializáció hiányosságaival, és/vagy azzal magyarázató, hogy megváltoztak azok a körülmények, amelyekre az adott egyéneket szocializálták. A szóban forgó szerző szerint a deviáns cselekvések fő meghatározó tényezői: egyrészt, ha az egyének a szocializáció folyamatában valójában nem sajátították el a szabályokat, nem tanulták meg a megfelelő szerep-irányultságokat; másrészt, ha az adott szituációban új tanulási problémák merülnek fel; harmadrészt, ha megváltozott a cselekvő egyének személyisége. A devianciára irányuló hajlandó-

ság igényli a társadalmi ellenőrzést, amely arra irányul, hogy ellensúlyozza a szerepelvárások teljesítésétől való eltérést az adott egyénben vagy más cselekvőkben. (Parsons 1951: 205-207; Parsons–Shils 1962B: 227-229; ford. 1988: 39-31)

Parsons felfogásához hasonlóan, Berger és Luckmann felfogása szerint a deviáns cselekvés annak az eredménye, hogy a szocializáció nem sikeres. A szocializáció annyiban sikeres, amennyiben az objektív és a szubjektív valóság megfelel egymásnak. A szocializáció sikertelenségéhez viszont az vezethet, egyrészt ha a különböző szignifikáns mások különböző objektív valóságot közvetítenek az egyének felé; másrészt, ha az elsődleges szocializáció során a szignifikáns mások ellentmondásos világokat közvetítenek; harmadrészt a szocializáció sikertelenségéhez vezethetnek az elsődleges és a másodlagos szocializáció közötti ellentmondások. (Berger–Luckman 1998: 225-237)

Mint a szocializáció tárgyalása során (1.2B) is említettük, felfogásunk szerint az egyének a szocializáció eredményeként elvileg nem azonosulnak a társadalmi természetű intézményes szabályokkal, a társadalmi életben az egyének nem beleélően, hanem racionálisan alkalmazkodnak a szabályokhoz. Eszerint a szocializáció folyamán a szabályok nem megfelelő elsajátítása elvileg nem lehet a társadalmi deviancia forrása. Láttuk, hogy – felfogásunk szerint – a szocializáció három vonatkozásban teszi többé vagy kevésbé alkalmassá az egyéneket a társadalmi életre: a szocializáció folyamatában többé vagy kevésbé kialakulnak az egyén társadalmi környezetére vonatkozó ismeretei, kialakulnak személyes társadalmi képességei és kialakul társadalmi irányultsága. A szocializáció hiányosságai tehát e vonatkozásokban lehetnek a társadalmi deviancia forrásai vagy meghatározó tényezői. A szocializáció hiányosságai a deviancia forrásai lehetnek abban az esetben, (1) ha az egyén a számára jelentős társadalmi környezetre vonatkozó ismereteinek a hiányosságai miatt nem tud eléggé racionálisan alkalmazkodni az adott társadalmi körülményekhez; (2) ha elégtelenek a társadalmi képességei a szabályoknak megfelelő cselekvések megvalósításához is. Valamint (3) a deviancia szocializációban rejlő legfőbb meghatározó tényezője az lehet, ha a szocializáció eredményeként nem alakul ki megfelelő mértékben az adott egyénben a társadalmi irányultság. Az elsőként és a harmadikként említett tényezőre csak az elmélet engedményes szintjén lehetünk tekintettel.

- A természetes társadalmi deviancia társadalmi meghatározottsága lényegében véve semmiben sem különbözik az intézményes szabályoknak megfelelő társadalmi cselekvések meghatározottságától.

Tehát a természetes deviáns társadalmi cselekvést alapvetően egyfelől az adott egyén érdeke, másfelől és főleg társadalmi helyzete határozza meg, ahogyan azt korábban (2.1Aa), a társadalmi magatartás meghatározottságát elemezve láttuk. A társadalmi magatartásokban általában szinte elválaszthatatlanul összefonódnak a szabályoknak megfelelő és a természetes deviáns cselekvések; és a valóságban a természetes deviáns cselekvéseket gyakran nehéz megkülönböztetni a névleges

deviáns cselekvésektől. Mint már említettük, a természetes deviáns cselekvéseket általában nem is minősítik deviáns cselekvéseknek.

- Azt, hogy a természetes deviáns cselekvéseket vagy a valójában nem deviáns cselekvéseket az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének deviáns cselekvéseknek minősítik vagy nem, a társadalmi helyzettel összefüggésben nagymértékben meghatározza a minősített egyén vagy csoport rendi helyzete.

A privilegizált rendi helyzetben lévő egyének részben úgy térhetnek el a névlegesen rájuk is érvényes szabályoktól (pl. jogszabályoktól vagy szervezeti szabályoktól), hogy cselekvéseik nem minősülnek deviáns cselekvéseknek, és e vonatkozásban fogalmaink szerint sem deviánsak, amennyiben rájuk nézve eleve nem érvényesek az adott szabályok, a rájuk nézve érvényes különleges szabályoknak viszont megfelelnek. Azonban a privilegizált rendi helyzetben lévő egyének azon cselekvései, amelyek privilégiumaik szerint szabályos cselekvések, a rájuk nézve is érvényes más intézményes szabályokhoz viszonyítva nagyrészt lehetnek deviáns cselekvések. A szóban forgó egyének privilégiumai azonban nagyrészt e vonatkozásokban is mentesíthetik őket attól, hogy cselekvéseiket deviáns cselekvéseknek minősítsék, és ennek megfelelően szankcionálják.

Tételezzük fel például, hogy a legfelsőbb állami vezetőknek és a legfelsőbb adóhatóság vezetőinek szándékában áll mindenkivel szemben érvényesíteni a vállalkozási adótörvényt, akire az adott törvény kifejezetten megfogalmazva érvényes, és e tekintetben bizonyos mértékben az ellenőrzés képességével is rendelkeznek; azaz a szóban forgó törvény ilyen szempontból mindenkire érvényesnek tekinthető. Az alsóbb szintű adóhatóság vezetői azonban részben ennek ellenére is megfogalmazhatnak és érvényesíthetnek kivételes szabályokat az adóellenőrzés során egyes egyének vonatkozásában, e körben bizonyos mértékben megengedve az adócsalást. Az egyének szóban forgó privilegizált körében az adócsalás nem deviancia a kivételes szabályok szempontjából, de deviancia az érvényesnek tekinthető adótörvény szempontjából, az adott egyének valószínűleg mégsem lesznek deviánsnak minősítve jogilag sem.

A degradált rendi helyzetben lévő egyének esetében részben olyan cselekvések is deviáns cselekvéseknek minősülnek, amelyek valójában megfelelnek az általánosan érvényes szabályoknak, de nem felelnek meg ezt a szabályt nagyrészt megkérdőjelező rendi természetű szabályoknak. Tegyük fel például, hogy állami fenntartású munkahelyi szervezetekben a vezetői állásokra jogszabályok szerint pályázatot kell kiírni, és a pályázatra bárki jelentkezhet, aki megfelel a kiírásban megfogalmazott követelményeknek. Tételezzük fel, hogy a szóban forgó szabály valóban érvényes, tehát akit e tekintetben jogsérelem ér, bírósághoz fordulhat, és a bíróság érdemben fog foglalkozni a panaszával. Azonban a szóban forgó szervezetek egyes szervezeti egységeiben a középszintű vezetők kialakíthatnak olyan nem formális szabályrendszert, amely szerint az adott szervezeti egység dolgozói közül csak az pályázhat egy alacsonyabb szintű vezetői állásra, aki ehhez megkap-

ta az adott szervezeti egység vezetőinek az előzetes jóváhagyását. A középszintű vezetők viszont eleve nem támogatják a viszonylag hátrányos helyzetben lévők, különösen a kiszolgáltatott helyzetben lévők ilyen irányú szándékait. Így a szóban forgó nem formális szabályrendszer szerint a hátrányosabb helyzetben lévő egyének nem jogosultak pályázat benyújtására, és ha mégis pályáznak, a középszintű vezetők szemében deviánsnak minősülnek. A jogszabályok szempontjából viszont azok a középszintű vezetők deviánsak, akik kialakították és érvényesítik a szóban forgó nem hivatalos szabályrendszert. A hátrányos helyzetben lévő beosztottaknak rendszerint mégsem érné meg bírósághoz fordulni, mert valószínűleg nem tudnák bizonyítani a velük szembeni hátrányos megkülönböztetést, de ha mégis bizonyítani tudnák és megnyernék a pert, az adott beosztottak ki lennének szolgáltatva a középvezetők bosszújának.

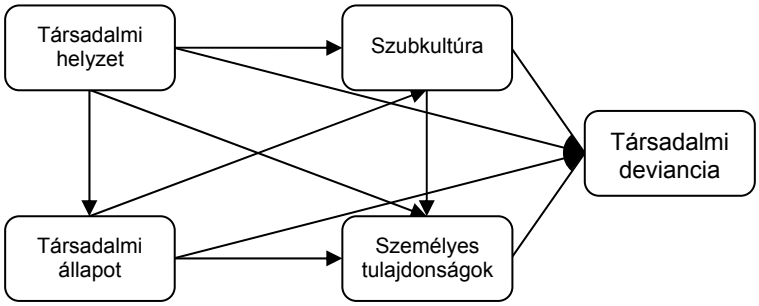

12.3. ábra: A társadalmi deviancia meghatározottsága

A természetes társadalmi deviancia előfordulása az előnyösebb társadalmi helyzetekben valószínűbb, miközben az előnyösebb helyzetben lévők ilyen cselekvéseit általában nem minősítik deviáns cselekvéseknek. Például a munkahelyi szervezetek vezetői részben személyes használatukba is vehetik az általuk vezetett szervezeti egységek rendelkezésére bocsátott munkaeszközöket, jóllehet ez általában ellentmond a szervezetek formális és érvényesnek tekinthető szabályainak. Vagy például az üzemben az előnyös társadalmi helyzetben lévő munkás esetleg nyugodtan „fusizhat" közvetlen vezetőinek szeme láttára is, hiszen nagyrészt a vezetői részére is ő készíti el a „fusimunkákat". A bűnözés területéről véve példát, nagyrészt a természetes devianciához sorolható az úgynevezett „fehérgalléros bűnözés", mint például a jogilag tiltott borravaló elfogadása vagy kikényszerítése, az adócsalás, a megvesztegetés, a privatizálás során az állami vagyon elherdálása stb., és a tapasztalatok szerint az ilyen bűncselekmények felderítésére és szankcionálására viszonylag kevés figyelmet fordítanak a hatóságok.

A *címkézéselmélet* arra a kérdésre keresi a választ, hogy adott egyének cselekvéseit miért minősítik deviánsnak, és ez a minősítés hogyan hat az egyének további magatartására. (Becker 1963; Becker 1974) A címkézéselmélet rámutat arra, hogy

a szabályok és a szankciók egyénekkel szembeni alkalmazása bizonyos értelemben forrása lehet a devianciának vagy a deviancia elrejtésének. A szóban forgó elmélet azonban a szimbolikus interakcionizmus individualista felfogását, azaz a kreativista szemléletmódot képviseli, és így a közvetlen személyközi kölcsönhatásokra és e kölcsönhatások személyes vonatkozásaira összpontosít. Más elméletek viszont hangsúlyozzák a társadalmi intézmények és a társadalmi viszonyok, főleg az állami hatalom és az ellenőrzést ellátó szervezetek hatását a devianciára (Scull 1988). A deviancia konfliktuselméleti megközelítése szerint a hatalommal rendelkező egyének és csoportok számára adott az aktuális lehetőség, hogy meghatározzák a szabályokat, és e szabályokhoz képest egyes cselekvéseket vagy egyéneket deviánsnak minősítsenek. (Davis 1975: 227) Az intézmények kialakításában és a cselekvések minősítésében főleg a hatalmi helyzetben lévő egyének és megbízottaik vesznek részt, és ezen egyének érdekeiknek megfelelően minősítik a cselekvéseket és az egyéneket szabályosaknak vagy deviánsaknak. Az adott egyén társadalmi helyzete tehát nagyrészt meghatározza, hogy cselekvéseit és személyét hogyan minősítik.

A nem természetes (a nem intézményes és a szervezett) társadalmi deviancia társadalmi meghatározottságának a legfőbb kérdése, hogy az egyének miért választják a társadalmi javak megszerzésének az átfogó társadalmi intézményrendszer (a jog) által meghatározott módjától eltérő módját, akár nem intézményes, akár szervezett formában?

- Amennyiben a szélesebb érvényességi körű társadalmi intézmények által létrehozott hátrányos társadalmi helyzet, amelyet az egyén elfoglal vagy amelynek elérésére hosszabb távon aktuális lehetősége van, kevésbé teszi aktuálisan lehetővé a társadalmi javak megteremtését, mint a társadalmi javak megteremtésének deviáns módja, nem intézményes vagy szervezett formában, ez hajlamossá teheti az egyént az ilyen devianciára.

Ez olyan irányba hat, hogy a nem intézményes és a szervezett társadalmi deviancia a hátrányosabb társadalmi helyzetben lévő egyének körében valószínűleg gyakoribb jelenség.

A fent említett összefüggést különösen Merton anómiaelmélete hangsúlyozza. Durkheim anómiának nevezi a viszonylagos szabályozatlanság vagy szabálynélküliség állapotát (Durkheim 1967), és Merton e fogalomból kiindulva fejti ki elméletét. Felfogása szerint a deviáns magatartás annak a tünete, hogy ellentét feszül a kulturálisan előírt célok és e célok megvalósításának intézményes eljárásai között. (Merton 1980: 338-451) E megfogalmazás nem felel meg az általunk képviselt szemléletmódnak, de – fogalmainkat használva – úgy is fogalmazhatunk, hogy az egyének meghatározott körében ellentét feszül a társadalmi javakra irányuló igények és a hátrányos társadalmi helyzetből elérhető rossz társadalmi állapot között. A hátrányosabb társadalmi helyzetekben tehát jelentősebb lehet a késztetés arra (a szubkultúra által is meghatározva), hogy az egyének ne az átfogó

intézményrendszer (a jog) által meghatározott módon jussanak hozzá a társadalmi javakhoz, hanem nem intézményes vagy szervezett deviancia formájában.

A társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalmában kifejezhető társadalmi körülmények önmagukban nem adnak elégséges magyarázatot a nem természetes deviáns cselekvésekre, illetve magatartásra. E meghatározó tényezők részben a szubkultúra meghatározásán keresztül határozzák meg a nem természetes deviáns cselekvéseket.

- A hátrányosabb társadalmi helyzetben, és ennek következtében rosszabb társadalmi állapotban lévő egyének körében nagyobb valószínűséggel alakul ki olyan szubkultúra, amelynek értékei és szabályai elutasítják az átfogóbb érvényességi körű társadalmi intézményekhez, illetve az általuk létrehozott társadalmi viszonyokhoz való alkalmazkodást.

Egyes kutatások például arra mutatnak rá, hogy a fiatalkorúakból álló bűnöző bandák leginkább olyan hátrányos helyzetű kisebbségi csoportok körében jönnek létre, ahol kicsi az esély a törvényesen lehetővé tett boldogulásra (Cloward–Ohlin 1960).

A szubkultúra azonban nem csupán a társadalmi helyzet és a társadalmi állapot hatását közvetíti, hanem részben más tényezők hatását is, valamint önállóan is szerepet játszik a társadalmi deviancia meghatározásában. A *kulturális átadáselmélet* és a *differenciális érintkezés elmélete* azt hangsúlyozza, hogy a deviáns viselkedést az egyének tanulják, a másokkal való kölcsönhatás folyamán. Amikor egy szubkultúrában a deviáns magatartásra irányuló értékek és szabályok alakulnak ki, az adott szubkultúrába bekerülő egyének nagyrészt a személyiségükbe építik ezeket az értékeket és szabályokat, és ezáltal hajlamosak lesznek a deviáns cselekvésekre. Azok az egyének tehát, akik olyan csoportokban, illetve olyan szubkultúrákban élnek, amelyek az átfogóbb kultúra értékei és szabályai szempontjából deviáns értékekkel és szabályokkal rendelkeznek, hajlamosabbak a deviáns magatartásra.

A már említett címkézéselmélet viszont a deviáns személyiség kialakulása szempontjából azt hangsúlyozza, hogy ha egy egyént deviánsnak minősítenek, ez a minősítés vagy címkézés jelentősen hozzájárul a deviáns személyiség kialakulásához. Ha az adott egyén megkapja a deviáns címkét, ezt követően már ennek megfelelő magatartást tanúsítanak vele szemben mások; így idővel az egyén is elfogadja a ráragasztott címkét, és ennek megfelelően viselkedik. (Becker 1963; Becker 1974; Sandstrom–Martin–Fine 2001: 223)

A nem természetes deviancián belül a szervezett társadalmi deviancia legfőbb kérdése, hogy hogyan lehet létrehozni és fenntartani olyan intézményrendszert és társadalmi csoportot, amely intézményesen ellentmond az átfogó érvényességi körű intézményrendszernek. A cselekvések ellenőrzésének technikai problémáin túl ebben bizonyára jelentős szerepet játszik a szervezett deviancia összefonódása a természetes devianciával. Ez az összefonódás akadályozza a hatékony ellenőrzést, amennyiben az ellenőrzésre hivatottak is érdekeltté válnak a szervezett devi-

ancia fenntartásában. A szervezett deviancia visszaszorítására annál kevésbé van esély egy adott társadalomban, a természetes devianciával való összefonódása minél inkább kiterjed azoknak az egyéneknek és csoportoknak a körére is, akik az átfogó intézményrendszer fedezetével rendelkeznek.

3. Az életmód

Ebben a fejezetben eddig a közvetlenül is társadalmi természetű magatartások meghatározottságával foglalkoztunk. A társadalmi magatartások és a közvetlenül nem társadalmi természetű, de közvetve nagyrészt társadalmilag meghatározott magatartások az egyének szintjén a legátfogóbb viselkedési egységbe, életmódba szerveződnek. Az életmód témaköre annyiban esik az intézményes szociológia, illetve felfogásunk szerint általában a szociológia érdeklődési körébe, amennyiben az életmód közvetlenül vagy közvetve társadalmilag meghatározott, valamint amennyiben az életmód nem társadalmi természetű összetevői hatással vannak a társadalmi magatartásokra, illetve általában a társadalmi jelenségekre. A fejezet harmadik részében először meghatározzuk az életmód fogalmát, rámutatunk az életmód legfőbb összetevőire és típusaira, majd az életmód társadalmi meghatározottságával, főleg a társadalmi helyzet és a társadalmi állapot, valamint a szubkultúra és a személyes tulajdonságok meghatározó hatásával foglalkozunk. Végül arra mutatunk rá, hogy az optimális életmód jelentős vonása az érdekérvényesítés és a szükségletkielégítés egyensúlya.

3.1. Az életmód fogalma és típusai

A) Az életmód fogalma

Az életmód fogalmával vagy e fogalomhoz hasonló fogalommal a szociológiai-elméleti munkákban csak elvétve találkozhatunk; megítélésünk szerint viszont a szóban forgó vagy egy hasonló tartalmú fogalom nehezen nélkülözhető egy szociológiai társadalomelméletben. A magyar szociológiában különösen a hetvenes és a nyolcvanas évtizedben szenteltek jelentős figyelmet az életmódnak, szakszociológiai szinten. Az e témakörrel foglalkozó hazai szerzők körében általánosan elfogadott felfogás szerint az életmód a szükségletek kielégítésére irányuló cselekvések, illetve magatartások rendszere. (Losonczi 1977: 19, 33, 313; Köpeczi 1984: 28) E felfogáshoz kapcsolódunk az életmód fogalmának meghatározásában, hangsúlyozva azt, hogy az egyének szintjén a különböző magatartások funkcionális rendszerbe szerveződnek.

- Más szerzők nyomán *életmódnak* nevezzük az adott egyén szükségleteinek a kielégítésében különböző funkciókat ellátó magatartások sajátos rendszerét.

Elvileg egy adott egyén életmódjáról, és ezzel összefüggésben az adott egyén szükségletei kielégítéséről és magatartásairól beszélhetünk. Egy adott csoport életmódjáról csak olyan értelemben lehet szó, hogy a csoporthoz tartozó egyének

életmódja hasonló. Az életmód különböző oldalaira vonatkozik az életszínvonal, az életforma, az életstílus és az életminőség fogalma, de e fogalmak bevezetésétől mi eltekintünk (ehhez lásd: Utasi 1984: 7-21).

A hatodik fejezetben (1.1Ab; 1.1B) rámutattunk arra, hogy a cselekvő egyének szintjén a cselekvések funkcionális rendszerbe szerveződnek, amelyen belül a tipikus cselekvések sajátos funkciókat töltenek be a szükségletek kielégítésében. Itt a tipikus cselekvésekből álló magatartások funkcionális rendszerbe szerveződésén van a hangsúly, és az életmód fogalma arra vonatkozik, hogy az egyes egyének és csoportok esetében ez a funkcionális rendszerbe szerveződés milyen sajátosságokat mutat. E sajátosságokat főleg két vonatkozásban fedezhetjük fel. Egyrészt abban a vonatkozásban, hogy az egyes tipikus magatartásformáknak milyen súlya van a magatartások rendszerében. Azaz időben milyen gyakran ismétlődnek és milyen terjedelműek ezek a magatartásformák, és a rájuk irányuló általános motívumok hol helyezkednek el az egyének motivációs rangsorában. Például egy adott egyén vagy csoport életmódjára jellemző, hogy egymáshoz viszonyítva milyen súlya van az érdekmotivált és a szükségletmotivált magatartásoknak. Másrészt abban fedezhetők fel a magatartások funkcionális rendszerének sajátosságai, hogy az egyes magatartásformák milyen jellegű tevékenységeket foglalnak magukban. Például az érdekmotivált magatartások is jelenthetnek tanulást vagy munkát, illetve fizikai vagy szellemi munkát. Vagy a szükségletmotivált magatartások is magukban foglalhatnak táplálkozást, sportot, szórakozást stb.

A cselekvések ötödik fejezetben (2.1) megkülönböztetett típusainak megfelelően különböztetjük meg egymástól az adott egyén vagy csoport életmódjának a fő összetevőit.

- Az *életmód fő összetevői* a következő tevékenységek során követett magatartások: (1) A társadalmi tevékenységek, amelyek alapvetően érdekmotivált tevékenységek, és amelyek a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek, végső soron a társadalmi javaknak a megteremtésére, megszerzésére és fenntartására irányulnak. (2) A technikai tevékenységek, amelyek a szükségletkielégítés technikai előfeltételeinek a megteremtésére irányulnak és nem intézmények által meghatározottak. (3) A szükségletkielégítő tevékenységek, amelyek közvetlenül meghatározott szükségletek kielégítésére irányulnak. (4) A közvetlen kényszermotivált tevékenységek.

A társadalmi tevékenységek közé sorolható például a munkahelyi munkavégzés, a felsőbb iskolák felé haladva egyre inkább az iskolai tanulás, a hivatali ügyintézés. A technikai tevékenységekhez sorolható például az önellátást szolgáló háztáji- és kerti munka, a háztartási munka, a bevásárlás. E tevékenységek azonban a családok szintjén nagyrészt társadalmi jellegűek is lehetnek, amennyiben a családokban társadalmi intézmények (vagy társadalmi kvázi-intézmények) szabályozzák a munkafeladatok elosztását a családtagok között. A szükségletkielégítő tevékenységek két altípusát egyrészt a testi szükségletek kielégítését szolgáló

tevékenységek, másrészt az úgynevezett szabadidős tevékenységek alkotják, bár részben a szabadidős tevékenységek (pl. a sportolás) is irányulhatnak a testi szükségletek kielégítésére. Az előbbiekhez sorolható például az alvás és a táplálkozás, az utóbbiakhoz a TV-nézés, a könyvolvasás, a színház- és mozilátogatás, az üdülés, a társasági élet stb. A közvetlen kényszermotivált tevékenységek konkrét tartalmukat tekintve igen különbözőek lehetnek. Ilyen tevékenységek inkább csupán sajátos szervezeteken, például a börtönökön és a katonaságon belül, valamint a családokon belül főleg a gyermekek esetében jellemzőek.

Az életmód elemzésének fontos szempontja, hogy a különböző tevékenységek, illetve magatartások hogyan oszlanak el időben és térben. Giddens a *regionalizáció* kifejezést használja a tevékenységek ilyen szempontú elemzésére. Időben talán a legfontosabb határvonal a nappal és az éjszaka között húzódik, de a napi és a heti időszakok szintén fontosak, amelyek szerint nagyrészt rendszeresen ismétlődnek a különböző tevékenységek, illetve magatartások. Térben a legfontosabb határvonalakat a különféle építmények, létesítmények határai jelentik. (Giddens 1984: 110-161) Az idő és a tér szorosan összefügg azzal, hogy az egyének mennyiben cselekszenek a különböző intézmények érvényességi köreiben, és ennek megfelelően magatartásuk mennyiben tekinthető közösségi vagy társadalmi magatartásnak.

B) Az életmód legfőbb típusai

Az életmód is tipizálható annak megfelelően, ahogyan az ötödik fejezetben (2.1) a cselekvéseket tipizáltuk, és ezáltal az életmód legfőbb típusaihoz jutunk. Eszerint a következő tipikus életmódokat különböztetjük meg egymástól: az érdekorientált életmód, a szükségletorientált életmód és a közvetlen kényszerorientált életmód. Ha azonban a valóságos cselekvésekre igaz az, hogy nem tisztán képviselik ezt vagy azt a típust, ez a magatartásokra nézve még inkább igaz, az életmódra nézve pedig különösen igaz. Az életmód ugyanis elvileg sem egynemű cselekvésekből épül fel, az életmód a különböző természetű cselekvések és magatartások összessége, illetve rendszere. Tehát az életmód tipizálásával csak kiemeljük a legfontosabbnak tekintett tipikus magatartást, a magatartások rendszerén belül

- Az életmód legfőbb típusai (1) *érdekorientált életmódnak* nevezzük az olyan életmódot, amelyre főleg az érdekmotivált magatartások jellemzőek; (2) a *szükségletorientált életmódra* főleg a szükségletmotivált magatartások jellemzőek; (3) a *kényszerorientált életmódra* főleg a közvetlen kényszermotivált magatartások jellemzőek.

A felnőtt és munkaképes korú lakosság körében az érdekorientált életmód a leggyakoribb életmódtípus. Az egyének életmódjára ebben a körben főleg az jellemző, hogy saját és családtagjaik közvetlen szükségletkielégítése számára megteremtsék, illetve fenntartsák a társadalmi javakat. Például megteremtsék az elég-

séges pénzt az élelemre, amelyet elfogyaszthatnak, a lakásra, ahol a környezeti hatásoktól védetten pihenhetnek, családi életet élhetnek, a személygépkocsira, amivel kirándulhatnak, a TV-re, ami előtt szórakozhatnak, a játékra, amellyel gyermekeik játszhatnak stb. A különböző funkciókat ellátó tevékenységek, illetve magatartások rangsorában tehát általában a társadalmi javak megszerzésére irányuló magatartások állnak előtérben. (Vö.: Losonczi 1977: 272)

Szükségletorientált életmódról akkor beszélünk, ha az adott életmódra főleg a szükségletmotivált magatartások jellemzőek; ezen belül is beszélhetünk természetes szükségletorientált és értékorientált életmódról. A szükségletorientált életmód lehet jellemző mindenekelőtt a gyermekek körében, akik nem maguk gondoskodnak a számukra szükséges társadalmi javak megszerzéséről. Nagyrészt ez az életmód lehet jellemző a már nyugdíjba vonult idősebbek körében, akik korábbi munkájukkal teremtették meg a társadalmi javakat idősebb korukra. A munkaképes korban lévő egyéneket nézve a szükségletorientált életmód valószínűleg a társadalmi javakkal a legjobban ellátott, azaz a legelőnyösebb társadalmi helyzetben lévő egyének körében jellemző a leginkább. Ebben a körben engedhetik meg maguknak az egyének a legnagyobb mértékben, hogy tevékenységüket közvetlenül szükségleteik motiválják, tehát hogy többnyire azt tegyék, amiben közvetlenül is örömüket lelik. A leghátrányosabb társadalmi helyzetben lévők körében is találkozhatunk azonban ilyen életmóddal. Az utóbbiak számára ugyanis a társadalmi javak fokozottabb megteremtése olyan nagy ráfordításba (pl. az egészségre ártalmas körülmények között végzett nehéz fizikai munkába stb.) kerülne, hogy érdekeikkel szemben esetleg a közvetlen szükségletkielégítést helyezik előtérbe, amely azonban a társadalmi javak hiányában csak igen korlátozott lehet. Alapvetően ezzel magyarázható például Magyarországon a cigányság egy részének szükségletorientált életmódja.

A közepesen előnyös társadalmi helyzetben és ennek megfelelő társadalmi állapotban lévő egyének körében a szükségletorientált életmódot folytató egyének három fő típusa rajzolódik ki. Vannak olyanok, akik vallásos hitük által vezérelve lelki nyugalmukat az anyagi gazdagság helyet a belső lelki gazdagságban keresik, illetve találják meg. A másik típus a „humanista", aki szintén kiépítette lelki világának gazdag tartalmát, nagyrészt attól függetlenül, hogy a társadalmi javak mennyiben állnak a rendelkezésére; életének értelmét esetleg a munkájában találja meg, amely nagyrészt közvetlenül is kielégíti szükségleteit. A harmadik típus a mások iránt elkötelezett tettekben találja meg a maga számára az értéket. Rendelkezhet a társadalom olyan ismeretével és olyan társadalmi képességekkel, amelyek perspektívát adnak a gondolkodáshoz és teret a cselekvéshez, amely közvetlenül kielégíti szükségleteit. (Losonczi 1977: 298-301)

Kényszerorientált életmódról annyiban beszélünk, amennyiben az adott életmódra főleg a közvetlen kényszerítés által kiváltott közvetlen kényszermotivált magatartások jellemzőek. Az emberi együttélés modern formáira kevéssé jellemző a kényszerorientált életmód, de bizonyos egyének, illetve csoportok életmódja itt is lehet kényszerorientált. Így például a szabadságvesztésre ítéltek életmódja

alapvetően kényszerorientált, de lehet nagyrészt kényszerorientált a futtatott prostituáltak életmódja is.

3.2. Az életmód társadalmi meghatározottsága

A) A társadalmi helyzet és állapot hatása

Az életmód társadalmi meghatározottsága igen sokoldalú, mivel az életmód mint jelenség is igen összetett. A különböző szociológiai elméletek általában nem teszik egyértelművé, hogy milyen fajta magatartás társadalmi meghatározottságának a magyarázatára vállalkoznak; egyes elméletek az életmód egészét társadalmi magatartásként értelmezik, és az életmód egészét, tehát az életmódot alkotó különböző magatartásokat ugyanazon meghatározó tényezőkből szeretnék magyarázni. E felfogással szemben mi azt hangsúlyozzuk, hogy az életmód korábban (3.1A) megkülönböztetett fő összetevőinek a társadalmi meghatározottsága igen különböző természetű.

Korábban (2.1A) a társadalmi magatartás meghatározottságára megkíséreltünk szükségszerű összefüggéseket tartalmazó oksági magyarázatot adni, amennyiben a valóságnak ez megfelelt; azonban az életmód társadalmi meghatározottságára elvileg is csupán valószínűségi összefüggéseket tartalmazó magyarázat adható, mivel e meghatározottság igen összetett és nagyrészt számos közvetítés révén valósul meg. Az életmód fő meghatározó tényezőit a 12.4 ábrán szemléltetjük, amely szerint a társadalmi helyzet a legfőbb meghatározó tényező; az életmódot a társadalmi helyzet egyrészt közvetlenül, másrészt a társadalmi állapot, harmadrészt a szubkultúra, negyedrészt az egyének személyes tulajdonságainak a közvetítésével határozza meg. Az említett közvetítő tényezők azonban nem csupán a társadalmi helyzet, illetve a társadalmi viszonyok hatását közvetítik, hanem részben más tényezők hatását is, valamint önállóan is szerepet játszanak az életmód meghatározásában.

Közbevetőleg utalunk a családokon belüli emberi viszonyok meghatározó szerepére. Az egyének általában családokban élnek, és a családokon belüli emberi viszonyok – amelyek részben társadalmi, részben közösségi, részben ellátási viszonyok, és ugyanakkor érzelmi viszonyok is –, és e viszonyokban az egyes családtagok helyzete jelentős mértékben meghatározza az egyes tagok életmódját. A családon belüli viszonyok egyrészt meghatározzák, hogy milyen a munkamegosztás a családon belül, részben a szükséges társadalmi javak megszerzésében, részben a családon belüli feladatok ellátásában. Másrészt meghatározzák, hogy az egyes családtagok által megszerzett társadalmi javak milyen mértékben állnak az egész család, és milyen mértékben az egyes tagok rendelkezésére. Ezáltal meghatározzák, hogy egy adott családtag családon kívüli társadalmi helyzete milyen mértékben nyomja rá bélyegét a család egészének és az egyes családtagoknak a társadalmi állapotára. A családon

belüli emberi viszonyok által meghatározva a családtagok közel egyenlő, de igen egyenlőtlen befolyással is rendelkezhetnek a feladatok és a javak egyének közötti elosztásában. (Vö.: H. Sass 1976; Somlai 1986: 191-212) Mi azonban e kérdésekkel nem foglalkozunk, az életmódot meghatározó legfőbb összefüggések felvázolásában elvonatkoztatunk a családokon belüli emberi viszonyoktól, és egyénekben, illetve egységes egészként felfogott családokban gondolkodunk.

Az egyén társadalmi helyzete magában foglalja főleg a munkahelyi szervezeten belüli társadalmi helyzetét, de ezen túlmenően összefügg annak a foglalkozási csoportnak, ágazatnak, településnek stb. e kategoriális csoportok szintjén meghatározható társadalmi helyzetével is, amelyhez az adott egyén tartozik.

- A társadalmi helyzet közvetlenül lényegében oly módon határozza meg az életmódot, hogy meghatározza a társadalmi élet szférájában az egyének társadalmi magatartását, amely életmódjuknak is az alkotórészét, mégpedig általában a legjelentősebb részét képezi.

A társadalmi magatartás közvetlen társadalmi meghatározottságával e fejezet második részében foglalkoztunk, ezért e kérdés tárgyalásától itt már eltekintünk. Láttuk, hogy az adott egyén társadalmi magatartását mint érdekmotivált magatartást alapvetően egyfelől az egyén érdeke, másfelől és főleg társadalmi helyzete határozza meg. Így például a dolgozó egyén munkahelyi magatartását alapvetően egyfelől keresethez fűződő érdeke, másfelől és főleg a munkahelyi szervezeten belüli társadalmi helyzete határozza meg.

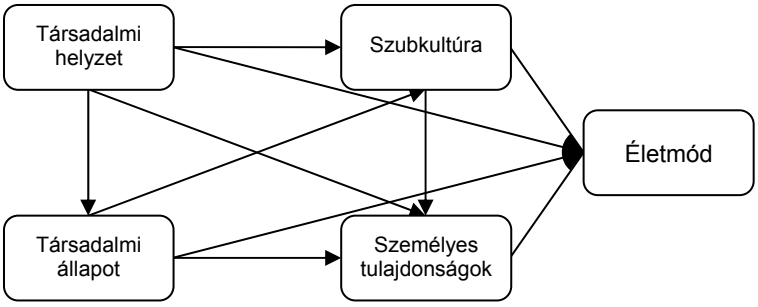

12.4. ábra: Az életmód társadalmi meghatározottsága

A tizenegyedik fejezetben (3.1B; 3.1C) tárgyaltak és a korábban (2.1Aa) bemutatott 12.1. ábra szerint a társadalmi helyzet alapvetően meghatározza az egyének társadalmi állapotát, azzal összefüggésben, hogy meghatározza az egyének társadalmi magatartását.

- A társadalmi helyzet nagyrészt a társadalmi állapot közvetítésével határozza meg az életmódot; a társadalmi helyzet alapvetően meghatározza az egyének

társadalmi állapotát, majd a társadalmi állapot, azaz a társadalmi javakkal való ellátottság meghatározza a magán- és a közösségi életben az egyének magatartását.

Az empirikus kutatások szerint például a vagyon és a jövedelem, a lakással, a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság, illetve általában az úgynevezett anyagi életkörülmények jelentős mértékben meghatározzák az emberek magatartását a magán- és a közösségi életben, és ebben a vonatkozásban az életmódot. (Ferge 1969: 165-177; Losonczi 1977: 269-515; Andorka–Falussy 1984)

A társadalmi állapot az életmódot közvetlenül lényegében két vonatkozásban határozza meg: egyrészt bizonyos mértékben meghatározza a technikai tevékenységeket, másrészt a szükségletmotivált tevékenységeket, illetve magatartásokat.

- A társadalmi állapot az életmódot egyrészt abban a vonatkozásban határozza meg, hogy a társadalmi tevékenységeken túli instrumentális tevékenységek, azaz a technikai tevékenységek mennyi időt és milyen mértékű ráfordításokat igényelnek az egyénektől.

Minél hátrányosabb a társadalmi helyzet, és ennek megfelelően a társadalmi tevékenységek, főleg a munkahelyi munkavégzés eredményeként a társadalmi javak minél kevésbé állnak az egyének rendelkezésére, a technikai tevékenységek annál több időt és ráfordítást igényelnek az egyénektől, a szükségletek adott színvonalon való kielégítésének az előfeltételeként. Nagyrészt ez jut kifejezésre abban például, hogy az időmérleg vizsgálatok szerint Magyarországon a legtöbb időt a segédmunkások és a mezőgazdasági munkások, és a legkevesebbet a vezetők és az értelmiségiek, illetve nemek szerint a nők több és a férfiak kevesebb időt töltenek különböző technikai tevékenységekkel (Andorka–Falussy 1980; Falussy–Harcsa 1987).

- A társadalmi állapot másrészt meghatározza az egyének szükségletmotivált magatartását oly módon, hogy a társadalmi javakkal való ellátottság különböző szintje és összetétele a különböző szükségletek nagyrészt különböző módon történő és különböző szintű kielégítését teszik aktuálisan lehetővé.

Nemcsak a társadalmi javakkal való ellátottság színvonala, hanem annak belső összetétele is hatással van a szükségletmotivált magatartásokra. Más életmódot tesz ebben a vonatkozásban lehetővé például az, ha valakinek jók a lakáskörülményei, de nincs személyautója, vagy fordítva, ha van személyautója, de rosszak a lakáskörülményei. A megfelelő lakáskörülmények a szükségletek otthoni kielégítésére nyújtanak kedvezőbb lehetőségeket, az autó viszont a lakáson kívüli szabadidős tevékenységekre nyújt kedvezőbb lehetőséget.

B) A szubkultúra és a személyes tulajdonságok hatása

A társadalmi helyzet és a társadalmi állapot nagyrészt a szubkultúra és az egyének személyes tulajdonságainak a meghatározása révén és hosszabb távon, történetileg határozza meg az életmódot.

- A társadalmi helyzet és a társadalmi állapot – részben a rendi helyzettel és a lakóhelyi szegregációval összefüggésben – együttesen történetileg hozzájárul egy sajátos szubkultúra kialakulásához, amely alakítja az adott szubkultúrában élő egyének életmódját.

A szubkultúra tulajdonképpen a közvetlen személyközi kölcsönhatásokban formálódik és közvetítődik. Ahhoz tehát, hogy hasonló társadalmi helyzetben és ennek következtében hasonló társadalmi állapotban lévő egyének körében hosszabb távon kialakuljon egy sajátos szubkultúra, közöttük rendszeres közvetlen személyközi kölcsönhatásoknak kell lenniük a magán- és a közösségi életben is. Egyes empirikus kutatások azt mutatják, hogy az ilyen kölcsönhatások is jóval nagyobb mértékben jellemzőek azon egyének között, akik a társadalmi helyzettel is összefüggő bizonyos változók, mint például az etnikai hovatartozás, az iskolázottság, az életkor stb. szerint hasonlóak (Marsden 1991). A hasonló társadalmi helyzetben és hasonló társadalmi állapotban levők közötti rendszeres kölcsönhatások kialakulását a magán- és a közösségi életben különösen elősegíti egyrészt a rendi helyzetek szerinti differenciáltság, amelyet a tizennegyedik fejezetben majd rendi rétegződésnek nevezünk, másrészt a lakóhelyi szegregáció.

A társadalmi helyzet nagyrészt a rendi helyzettel összefüggésben járulhat hozzá egy sajátos szubkultúra kialakulásához, és ezáltal az életmód formálásához. A tizenegyedik fejezetben (2.1A), a rendi helyzet fogalmának tárgyalásánál már idéztük Webert, aki szerint „tartalmilag a rendi becsület elsősorban abban fejeződik ki, hogy az emberek mindenkitől, aki a körhöz akar tartozni, meghatározott életvitelt várnak el". (Weber 1967: 248) Láttuk, hogy –Weber felfogásával ellentétben – felfogásunk szerint az életmód, illetve az életvitel nem tekinthető a rendi helyzet ismertetőjegyének, de a fogalmaink szerinti rendi helyzet bizonyos mértékben meghatározza az egyének életmódját. A privilegizált rendi helyzetben lévő egyének körében ez főleg azzal függ össze, hogy társasági kapcsolataikat jellemzően az egymás közötti kapcsolatokra korlátozzák a magán- és a közösségi élet tipikus területein is. E kapcsolatok elsősorban kapcsolati társadalmi tőkét jelentenek számukra; Tepperman írja például, hogy „a kiterjedt családi- és baráti klikk hatékony tényező (a felső osztály – F. Z.) tagjai helyzetének biztosításában". (Tepperman 1972: 128; idézi Vanfossen 1979: 290) Azonban a társasági kapcsolatok révén részben kialakul egy sajátos szubkultúra is a privilegizáltak viszonylag zárt köreiben, amely meghatározott életmódot ír elő az adott körhöz tartozók számára. A degradált rendi helyzetben levők körében viszont talán leginkább a velük szemben érzett hasonló hátrányos megkülönböztetések járulhatnak hozzá egy sajátos szubkultúra kialakulásához.

A szociológiában *szegregációnak* nevezik azt a jelenséget, amikor a hasonló társadalmi helyzetben és/vagy társadalmi állapotban lévő egyének egymás szomszédságában, és a tőlük eltérő helyzetben és/vagy állapotban lévő egyénektől területileg elkülönülten élnek. (Savage–Warde 1993: 64-68) Ilyen körülmények között

nagyobb a valószínűsége annak, hogy a magán- és a közösségi életben az egyének közötti közvetlen személyközi kölcsönhatások nagyrészt a hozzájuk hasonló társadalmi helyzetben és társadalmi állapotban lévő egyének körére korlátozódnak, és ezáltal egy sajátos szubkultúra alakulhat ki ebben a körben.

A hasonló társadalmi helyzeten és a hasonló társadalmi állapoton túl részben a hasonló rendi helyzetből és a lakóhelyi szegregációból magyarázható például a „szegénység kultúrájának" a kialakulása, már amennyiben létezik ilyen szubkultúra. A szegénység kultúrájának elmélete szerint a szegények, azaz a társadalmi javakkal kevéssé ellátott egyének körében kialakul egy olyan szubkultúra, amelynek értékei és szabályai nemcsak az adott kedvezőtlen társadalmi körülményekhez való alkalmazkodást segítik elő, hanem olyan életmód kialakulásához is hozzájárulnak, amely megnehezíti a hátrányos társadalmi helyzetből való kikerülést. Egyes szerzők magát a szubkultúrát tartják a fő meghatározó tényezőnek, amely amennyiben kialakult, már újratermeli a hátrányos társadalmi helyzetet és a szegénységet is. Mások viszont megkérdőjelezik egy olyan szubkultúra létezését, amely általában véve a szegények körében tekinthető érvényesnek, illetve megkérdőjelezik a szubkultúra önálló hatásának jelentőségét a szegények magatartásának meghatározásában. (Lewis 1968; Vanfossen 1979: 355-372; Spéder 2002: 24)

- A szubkultúra részben az adott sajátos értékekhez és szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás, részben racionális alkalmazkodás révén lehet hatással az adott szubkultúrában élő egyének életmódjára.

A szubkultúra főleg oly módon határozza meg az életmódot a magán- és a közösségi életben, hogy az egyének a kulturalizáció folyamán a személyiségükbe építik a kulturális értékeket és szabályokat. A szubkultúra azonban racionális alkalmazkodás révén is hatással lehet az egyének életmódjára, amennyiben a szubkultúra értékei és szabályai nem válnak az egyének személyes motívumaivá, de mégis alkalmazkodnak ezen értékekhez és szabályokhoz annak érdekében, hogy elkerüljék a megbélyegzést és a kiközösítést.

Az egyes szerzők különböző fogalmakkal ragadják meg a szubkultúra szóban forgó hatását. Losonczi Ágnes életszervező elveknek nevezi azokat a rendező elveket, amelyek az egyének életmódját közvetlenül irányítják, és amelyeket főleg az adott szubkultúra formál. Az egyének magukkal hoznak bizonyos szokásokat, erkölcsi szabályokat, beállítottságokat, amelyek a mindennapi gyakorlatban tovább formálódnak. Ennek eredményeként alakul ki a mindennapi magatartást és a teljes életet szabályozó stratégia. Ezek a rendező elvek az életmód egészét befolyásolják, a tudat különböző szintjeibe épülve, a szokásoktól a tudatosult ideálokig. (Losonczi 1977: 264-267)

Collins szerint a társadalmi osztályhelyzet, illetve a szervezeti- és hálózati erőhelyzet határozza meg az adott osztály tagjainak a kultúráját mint sajátos beállítottságok, szokások, gondolkodás- és viselkedésmódok összességét. (Collins 1998: 167) Például azok a háztartásbeli (alkalmazásban nem álló) nők, akiknek a férje

munkás, rendszerint több időt töltenek házimunkával, mint közép- vagy felsőközéposztálybeli társaik. Úgy tűnik, hogy a munkásosztálybeli háziasszonyok „megszállottjai" a takarításnak és általában a háztartási munkának. A jobb módú munkások kultúrájára jellemző a felső osztályok uralkodó státuseszményeinek való megfelelés vágya. Collins megítélése szerint az említett nők azért fordítanak több időt a háztartási munkára, mert a társadalmi státust magának a háztartásnak a küllemével azonosítják. A státust jeleníti meg, illetve szimbolizálja a lakás tisztasága, berendezésének stílusa és rendezettsége, valamint az ételek tálalása. A munkásosztály a rendet és – ha megteheti – az anyagi bőséget hangsúlyozza, esztétikai téren a harsány színeket és a művészies érzelmességet. (I. m.: 163-165)

A különböző fogalmak és összefüggések tárgyalásánál a korábbi fejezetekben (7. fejezet: 3.2Bb; 10. fejezet: 4Ca; 11. fejezet 1.1Ba) és ebben a fejezetben (2.1Ab) is volt már szó arról, hogy Bourdieu a habitus fogalmának segítségével fejezi ki azt, ahogyan a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek a szubkultúra és a személyes tulajdonságok közvetítésével meghatározzák az egyének mindennapi magatartását. Felfogása szerint a habitus tartós, áthelyezhető beállítottságok rendszere, és a habitus az alapelve a folytonosságnak és a szabályszerűségnek a magatartásban. A szóban forgó szerző szerint az egyének stratégiáit, állásfoglalásait vagy választásait a tőke különböző típusainak a megoszlása által meghatározott társadalmi helyzetük határozza meg, de a habitus közvetítésével. A helyzetek adott típusához az adott helyzet által meghatározott habitus tartozik, valamint ezen habitusok révén közvetített a javak és tulajdonságok szervezett együttese, amelyet a stílus rokonsága egyesít. Bourdieu ebből magyarázza az emberi élet különböző szféráiban – a fogalmaink szerinti magánélet- és a közösségi élet szférájában is – a különböző tevékenységeket (pl. sport, szórakozás, zenélés, italfogyasztás stb.). A habitus az a meghatározó és egységesítő „szabályrendszer", amely egy helyzet tulajdonságait egységes életstílussá alakítja, amely meghatározza a választások sorozatát. A habitusok a különböző helyzetek termékei, de viszonylag önálló meghatározó hatásuk is van; vagy a differenciálódás különböző elveit érvényesítik, vagy a differenciálódás közös elveit alkalmazzák különbözőképpen. Például amit a munkás eszik és ahogyan eszik, az általa űzött sport és a sportolás módja, a politikai véleménye, mind rendszeresen eltér a nagyvállalkozó fogyasztói szokásaitól vagy gyakorlatától. (Bourdieu 1977: 77-78; Bourdieu 1990: 53-60; Bourdieu 2002: 18-19, 58-59, 132-136)

Bourdieu idézett elméleti felfogásában az életmód meghatározottsága vonatkozásában főleg azt a problémát látjuk, amely problémára korábban (3.2A) utaltunk: az életmód egészét társadalmi magatartásként értelmezi, és az életmód egészét, tehát az életmódot alkotó különböző magatartásokat ugyanazon meghatározó tényezőkből és ugyanazon mechanizmusból szeretné magyarázni. Felfogásunk szerint viszont a beállítottságok, illetve a habitus szerepe és jelentősége különböző egyrészt a társadalmi életben, másrészt a magán- és a közösségi életben. A társadalmi élet és a társadalmi magatartások vonatkozásában Bourdieu

túlhangsúlyozza a beállítottságok, illetve az általa úgynevezett habitus szerepét, mivel elméletében homályban hagyja a fogalmaink szerinti tényszerű érdekeket, társadalmi viszonyokat és társadalmi helyzetek, amelyek hosszú távon a releváns beállítottságokat, illetve a habitust is formálják; és amelyek főleg az adott érdekek, viszonyok és helyzetek megismerésével összefüggésben határozzák meg az adott egyének társadalmi magatartását.

Felfogásunk szerint a társadalmi beállítottságok, amelyek a szükségletkielégítés eszközeire és feltételeire irányulnak, viszonylag rugalmasan alkalmazkodnak a mindenkori társadalmi környezethez, annak megfelelően, ahogyan az aktuális érdekek változnak. A társadalmi élet szférájában tehát a beállítottságok alapvetően a mindenkori társadalmi körülményeket, legközvetlenebbül a mindenkori aktuális érdekeket tükrözik. A nem társadalmi természetű beállítottságok viszont, amelyek a szükségletek tárgyaira irányulnak, az előbbiekhez képest jóval tartósabbak, és önálló motiváló szerepük a magán- és a közösségi életben igen jelentős. Az utóbbi vonatkozásban tehát tulajdonképpen elfogadjuk Bourdieu felfogását a habitus közvetítő és meghatározó szerepéről.

- A társadalmi helyzet, valamint az e helyzet által meghatározott társadalmi magatartás és társadalmi állapot hosszú távon az egyének testi és lelki állapotát, illetve személyes tulajdonságait, és bizonyos mértékben a személyiség egészét is formálja, és e tényezők közvetlenül hatással vannak az adott egyének életmódjára.

A hátrányosabb társadalmi helyzetben lévők nagyobb valószínűséggel szenvednek különböző testi és lelki betegségekben, és várható élettartamuk is rövidebb. Ez egyrészt abból adódik, hogy nagyobb valószínűséggel kapnak el különböző betegségeket, főleg kedvezőtlen munkakörülményeikből, a fokozott stresszből, a nem megfelelő lakáskörülményeikből és az egészségtelen táplálkozásból adódóan. Másrészt kisebb valószínűséggel jutnak, illetve nem jutnak megfelelő egészségügyi ellátáshoz. (Ford 1988: 277-319) A komolyabb testi és lelki betegség viszont jelentős hatással van az életmódra, és visszahat a társadalmi helyzetre is, amennyiben az egyéneket akadályozza a társadalmi élet által támasztott követelményekhez való alkalmazkodásban.

Magyarországon nagyrészt Losonczi Ágnes, a betegségek széles körére kiterjedő kutatása támasztja alá a fent említett összefüggést.[47] A hátrányos társadalmi helyzet és az adott helyzet által meghatározott társadalmi magatartás egyrészt közvetlenül az emberi szervezetre hatva rongálja az egyének egészségét. Részben a fokozott stressz eredményeként, amennyiben a hátrányos helyzet együtt jár a sok korlátozással, a méltánytalan bánásmóddal, a sikertelenséggel, a negatív érzelmek elfojtásával.

[47] Az említett szerző értelmezésében a társadalmi helyzet fogalma közel áll ahhoz, ahogyan mi értelmezzük ezt a fogalmat, hiszen a társadalmi helyzet olyan oldalait hangsúlyozza a betegségek közvetlen előidézésében, mint „a társadalmi presszió, az elnyomás és kényszerek", „a hatalomban levők diktálása". (Losonczi 1989: 25)

(Losonczi 1989: 25, 303-305) A hátrányosabb társadalmi helyzetekben általában a társadalmi javakkal való kevésbé jó ellátottság megteremtéséhez is több testi, lelki és idegi ráfordításra van szükség, mint az előnyösebb helyzetekben. A társadalmi helyzet tehát részben a jelentősebb ráfordítás, a fáradtság és a megfelelő pihenés hiányának eredményeként járul hozzá a betegségek kialakulásához. (I. m.: 108-109; 129) A társadalmi helyzet másrészt a társadalmi állapot közvetítésével határozza meg az egészségi állapotot. Ez tükröződik például abban, hogy az azonos korcsoportba tartozók körében a szegényebbek 25 százaléka, a jó anyagi életkörülmények között élők 15 százaléka szenved valamilyen betegségben. (I. m.: 86) A hátrányosabb társadalmi helyzetben és rosszabb társadalmi állapotban levők élettartama is jóval rövidebb. Ezt támasztja alá például az, hogy a szakképzetlen fizikai munkát végzők vagy a rosszul ellátott településeken élők élettartama jóval rövidebb, mint a magas iskolai végzettséggel rendelkező és jó munkakörülmények között dolgozóké, vagy a jól ellátott településeken élőké. (I. m.: 22-23)

A társadalmi helyzet és az e helyzet által meghatározott társadalmi magatartás hosszabb távon bizonyos mértékben formálja a személyiség egészét. A különböző társadalmi helyzetek nagyrészt különböző követelményeket támasztanak az egyénekkel szemben és különböző mértékben igénylik a társadalmi alkalmazkodást. A társadalmi irányultság elvileg lehetővé teszi azt, hogy az egyének oly módon alkalmazkodjanak környezetükhöz a társadalmi életben, hogy személyiségük egészére ez az alkalmazkodás ne legyen hatással. Hosszabb távon azonban elkerülhetetlen az (amire az elmélet eklektikus szintjén lehetünk tekintettel), hogy a társadalmi élet körülményei és a társadalmi alkalmazkodás befolyásolja az egyének azon személyes tulajdonságait is, amelyek nagyrészt a magán- és a közösségi élet tipikus területein is hatással vannak a magatartásra. Például a feltétlen alkalmazkodás a társadalmi életben hozzájárulhat olyan személyiség formálásához, akinek a magatartását a magán- és a közösségi élet tipikus területein is a társadalmi irányultságnak megfelelő motívumok vezérlik; például érzelmileg kielégítő társak helyett befolyásos „barátokra" és gazdag házastársra szeretne szert tenni. Vagy például ha a társadalmi élet, főképpen a munkahelyi munkavégzés nem igényli az önálló gondolkodást és a személyes adottságok kibontakoztatását, az adott egyén idővel a szabadidejében is igénytelen lesz e tekintetben önmagával szemben.

A társadalmi tényezők, lényegében véve a társadalmi helyzet és a társadalmi állapot bizonyos keretfeltételeket képeznek a magán- és a közösségi életben a magatartások számára, de nem határozzák meg egyértelműen ebben a vonatkozásban az életmódot. A szubkultúra és a személyes tulajdonságok által formálva különböző életmódok alakulhatnak ki hasonló társadalmi körülmények között is. A társadalmi javakkal való ellátottság szintjét adottnak véve az egyének életmódja különbözhet egyrészt minőségében, másrészt színvonalában.

- A szubkultúra és a személyes tulajdonságok viszonylag önálló hatása eredményeként a hasonló társadalmi helyzetben és hasonló társadalmi állapot-

ban lévő egyének magatartása a magán- és közösségi életben, illetve ebben a vonatkozásban az életmódja jelentős mértékben különbözhet egymástól.

Az életmód hasonló társadalmi körülmények között is különbözhet minőségében, tehát abból a szempontból, hogy az egyének hogyan rangsorolják a szükségleteket. Az egyes szükségletek többé vagy kevésbé rugalmasan kezelhetők, egyik-másik szükséglet kielégítését minimalizálni lehet egy fontosabbnak látszó másik szükséglet kielégítése érdekében. Az egyén például lemondhat a sokoldalú táplálkozásról vagy a ruházkodásról a jobb lakás kedvéért, vagy a jobb lakásról a személyautó használata által megvalósítható szabadidős tevékenység kedvéért. (Losonczi 1977: 483-494) Az életmód részben azért különbözhet a társadalmi javakkal való ellátottság azonos szintjén is, mert a különböző szükségletek kisebb vagy nagyobb mértékben igényelnek társadalmi javakat, illetve egy adott szükségletet ki lehet elégíteni pazarlóan és takarékosan is.

Az életmód hasonló társadalmi körülmények között is különbözhet színvonalában; tehát abból a szempontból, hogy az egyének milyen mértékben használják ki a társadalmi javakkal való ellátottság nyújtotta aktuális lehetőségeket a szükségletek kielégítésében. A magán- és a közösségi életben követett életmód nincs feltétlenül összhangban azokkal az aktuális lehetőségekkel, amelyeket a társadalmi javakkal való ellátottság nyújt az életmód számára. Vannak olyan egyének, akik a társadalmi javak nyújtotta lehetőségeknek megfelelően élnek; mások viszont nem használják ki ilyen irányú aktuális lehetőségeiket; és vannak olyanok is, akik legalább időlegesen aktuális lehetőségeik fölött élnek. Az adott társadalmi körülményeknek nem megfelelő magatartás magyarázata nagyrészt abban rejlik, hogy e magatartás motívumai olyan körülmények között alakultak ki az egyénekben, amikor ez a magatartás megfelelt az aktuális lehetőségeknek. A régi magatartási elvek, régi beállítottságok vezérlik a mindennapi cselekvéseket, miközben a társadalmi körülmények már alapvetően megváltoztak. Losonczi Ágnes ebből a szempontból a következő tipikus magatartásokat különbözteti meg egymástól.

Az egyik fő típusba azok az egyének sorolhatók, akik a rendelkezésükre álló társadalmi javak által aktuálisan lehetővé tett színvonal alatt elégítik ki szükségleteiket. E fő típuson belül az egyik altípus a felhalmozó, aki a megtakarítás, a felhalmozás érdekében él a társadalmi körülmények nyújtotta aktuális lehetőségeihez képest alacsonyabb szinten. A felhalmozás célja lehet a szükségletek későbbi jobb kielégítése, de az ilyen fajta magatartás olyan körülmények között is fennmaradhat, amikor már elveszti az értelmét, valójában céltalanná válik. Más motívumok vezérlik a félelemből takarékoskodó egyéneket, akiket a hosszú nélkülözés és a társadalmi bizonytalanság formált ilyenné. Olyan sokszor vált bizonytalanná a talaj a lábuk alatt, hogy ha viszonylagos biztonságban vannak, akkor sem tudnak a szerint élni. Vannak olyan egyének is, akik tagadják az anyagi javak fontosságát és az élet élvezetének vagy értelmének az anyagi javak segítségével való megszerezhetőségét. A puritán az önmegtartóztatás erényét képviseli, és részben abban kü-

lönbözik az előbbi altípustól, hogy nem tagadja látványosan az anyagi javak fontosságát, egyszerűen nincs rájuk szüksége adott szükségleteinek a kielégítéséhez.

A másik fő típusba azok az egyének sorolhatók, akik a rendelkezésükre álló társadalmi javaknak megfelelő életszínvonalon élnek. Ezen belül az egyik típus a lehetőségeit józanul kihasználó, aki fontosnak tartja a társadalmi javakat, és az azok által lehetővé tett színvonalon él. A másik típus a hedonista, aki bár nem pazarló módon, de élvezettel kezeli olyan szükségleteinek kielégítési módjait, amelyek meghatározott társadalmi javakat igényelnek. A harmadik fő típusba azok az egyének sorolhatók, akikre a hullámzó szükségletkielégítés jellemző. Időszakonként a társadalmi javak nyújtotta aktuális lehetőségeik felett elégítik ki szükségleteiket, eladósodnak, majd szűkösebben élnek. A pazarló fogyasztást motiválhatja az „úri" nagyvonalúság, a „bohémság" vagy a szűkösség miatti „egyik napról a másikra" élés, amikor az alacsony jövedelem teljesen lehetetlenné tesz minden gazdálkodást és előre gondolkodást. (Losonczi 1977: 302-304)

A társadalmi helyzetnek és a társadalmi állapotnak, illetve a társadalmi javakkal való adott ellátottságnak nem megfelelő életmód nagyrészt azzal magyarázható, amit gyakran presztízsfogyasztásnak vagy *státusszimbólumnak* neveznek. A különböző társadalmi helyzetekhez, illetve az ezzel szorosan összefüggő bizonyos tulajdonságokhoz és helyzetekhez (tulajdonosság, szakképzettség, foglalkozás és beosztás) nagyrészt különböző emberi megbecsülés is társul. Az egyének azonban többnyire nem rendelkeznek elégséges ismeretekkel mások társadalmi helyzetéről, valamint az e tekintetben is jelentős más helyzeteiről. Ehelyett nagyrészt annak alapját alakítják ki elképzelésüket mások ilyen helyzetéről vagy helyzeteiről, hogy milyen mértékben vannak ellátva a társadalmi javakkal és láthatóan milyen módon élnek. Ezáltal az életmód, illetve ezen belül a közvetlen szükségletkielégítés módja és színvonala, valamint az ehhez kapcsolódó társadalmi javak a társadalmi helyzetet szimbolizáló szerepre tehetnek szert, amelynek révén az egyének e helyzetnek kijáró emberi megbecsülésben részesülhetnek. (Vö.: Bourdieu 1977: 177-183; Losonczi 1977: 494-498)

- A magán- és a közösségi életben követett magatartást, illetve ebben a vonatkozásban az életmódot az a motívum is formálja, hogy az egyének részben ennek révén szeretnének szert tenni az előnyös társadalmi helyzetnek kijáró tiszteletre, emberi megbecsülésre, nagyrészt függetlenül attól, hogy valójában milyen helyzetben vannak.

A valóban előnyös társadalmi helyzetben lévőknek is szimbolizálniuk kell ilyen helyzetüket, mert az a magán- és a közösségi életen belül általában nem válik jól láthatóvá. Ennek klasszikus példája Veblen munkája, amelyben az amerikai „dologtalan osztály" hivalkodó életmódját mutatja be, amelynek segítségével ezen osztály tagjai gazdagságukat és dologtalanságukat szimbolizálják, és elkülönülnek a dolgozó osztályoktól. (Veblen 1975) Főleg Bourdieu mutatja be azt, ahogyan a burzsoázia tagjai a magán- és a közösségi életben különleges életmódjukkal, pél-

dául a magas művészetek iránti érdeklődésükkel, választékos étkezési szokásaikkal előnyös társadalmi helyzetüket szimbolizálják, és ily módon megkülönböztetik magukat a hátrányosabb helyzetben lévőktől. (Bourdieu 1984)

Tulajdonképpen a tárgyalt meghatározó tényezőkkel összefüggésben van szerepük az életmód formálásában más tényezőknek, amelyek közül kiemeljük a munka jellegét és az iskolázottságot, a település jellegét valamint az egyének életkorát és nemét. A munka jellege és az iskolázottság szorosan összefügg a társadalmi helyzettel, de ettől függetlenül is befolyásolja az életmódot, a szubkultúrával és a személyes motívumokkal összefüggésben. A település jellege egyrészt a társadalmi helyzet meghatározójaként is szerepet játszik az életmód formálásában, másrészt közvetlenül is hatással van az egyének társadalmi állapotára azáltal, hogy különböző mértékben teszi aktuálisan lehetővé a különböző szolgáltatások elérését, kommunális létesítmények igénybevételét. Az egyének életkora és neme nagyrészt hatással van a társadalmi helyzetre és a társadalmi állapotra, a különböző szubkultúrák befolyására, a testi és lelki állapotra, és e tényezők révén az életmódra.

C) Az egyensúly az életmódban

Mint korábban (3.1A) láthattuk, az életmód fő összetevőit a társadalmi tevékenységek, a technikai tevékenységek, a szükségletkielégítő tevékenységek és a közvetlen kényszermotivált tevékenységek során követett magatartások képezik. Ha eltekintünk a közvetlen kényszermotivált tevékenységektől – amelyek elvileg nem jellemzőek a társadalmi életre, valamint a magán- és a közösségi életre –, és amennyiben az adott egyén maga teremti meg önmaga számára a szükségletkielégítés előfeltételeit, egyrészt a társadalmi tevékenységek és a technikai tevékenységek, másrészt a szükségletkielégítő tevékenységek optimális esetben bizonyos értelemben hosszú távon egyensúlyban vannak egymással, a szükségletek kielégítésének az adott egyén számára aktuálisan lehetséges legmagasabb szintjén. Ugyanis egyrészt a társadalmi tevékenységek és a technikai tevékenységek megteremtik és megőrzik a szükségletkielégítés előfeltételeit, másrészt az adott egyén olyan módon és olyan mértékben elégítheti ki szükségleteit, amelyhez rendelkezésére állnak a szükségletkielégítés előfeltételei.

Arra való tekintettel, hogy kiemeljük az előző bekezdésben említett egyensúly minket főleg érdeklő és legfontosabb vonását, eltekintünk a technikai tevékenységektől is (pl. takarítás, főzés, házkörüli munka), amelyek nagyrészt kiválthatók társadalmi tevékenységekkel, valamint eltekintünk a társadalmi kényszermotivált cselekvésektől is, azaz a társadalmi tevékenységet érdekmotivált tevékenységnek tekintjük; így tehát a társadalmi tevékenység mint érdekérvényesítés és a közvetlen szükségletkielégítés közötti egyensúly jelentőségét hangsúlyozzuk.

- Amennyiben az egyén maga teremti meg önmaga számára a társadalmi javakat, az optimális életmódban az érdekérvényesítés és a közvetlen

szükségletkielégítés hosszú távon egyensúlyban van egymással; az érdekérvényesítés során megvalósított közvetlen ráfordítások hatékonyan megtérülnek a közvetlen szükségletkielégítés közvetlen hozamában és hozadékában.

A kiemelt összefüggés az egyének azon körére érvényes viszonylag tisztán, amely körben az adott egyének az adott időszakban saját tevékenységük eredményeként és csak a maguk számára teremtik meg a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit, illetve a társadalmi javakat. A valóságban ehhez hasonló helyzetben vannak az olyan önálló keresettel rendelkező egyének, akik egyszemélyes háztartásban élnek. Kevésbé felelnek meg e követelménynek a közös háztartásban élő és önálló keresettel rendelkező felnőttek; még kevésbé a közös háztartásban élő és gyermekeket nevelő vagy más eltartottakkal együtt élő és önálló keresettel rendelkező felnőttek. Az utóbbi esetekben a szóban forgó egyensúlyról már nagyrészt az egyének adott csoportjának a szintjén beszélhetünk. Sajátos helyzetben vannak ilyen szempontból egyrészt a gyermekek és a még eltartott fiatal felnőttek, akik az adott időszakban nem maguk teremtik meg önmaguk számára a társadalmi javakat, de tanulmányaikkal hozzájárulhatnak a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtéséhez egész életpályájukra vonatkozóan; valamint a nyugdíjasok, akik korábbi munkájukkal teremtették meg a maguk számára idősebb korukra is a társadalmi javakat. A gyermekek, az eltartott fiatal felnőttek és a nyugdíjasok esetében az érdekérvényesítés és a közvetlen szükségletkielégítés szóban forgó egyensúlyáról nem egy adott életszakasz, hanem az egész életút vonatkozásában beszélhetünk.

Az érdekérvényesítés és a közvetlen szükségletkielégítés közötti egyensúlyt a 12.5. ábrán szemléltetjük. Az ábrán látható diagram vízszintes tengelyén az adott egyén által egyrészt a társadalmi tevékenységre mint érdekérvényesítésre, másrészt a közvetlen szükségletkielégítésre fordított idő szerepel, átlagosan egy napra vetítve. A társadalmi tevékenység jellemzően főleg fizetett munkavégzés, de lehet például hivatali ügyintézés vagy – hosszabb távon vizsgálva a szóban forgó egyensúlyt – tanulmányok folytatása is. A közvetlen szükségletkielégítés magában foglalja egyrészt az alvást és a testi szükségletek kielégítését szolgáló tevékenységeket (pl. táplálkozás, tisztálkodás), másrészt az úgynevezett szabadidős tevékenységeket (pl. TV-nézés, könyvolvasás, színház- és mozilátogatás, üdülés, társasági élet). A következőkben, ha közvetlen szükségletkielégítő tevékenységről beszélünk, ebbe beleértjük az alvást is, bár az alvás a szó szoros értelmében nem tevékenység. Feltételezzük, hogy az egyén az érdekérvényesítés és a közvetlen szükségletkielégítés között osztja meg az idejét; tehát minél több időt fordít érdekérvényesítésre, annál kevesebb időt fordít közvetlen szükségletkielégítésre, illetve fordítva. A társadalmi tevékenységre mint érdekérvényesítésre szánt idő a diagram vízszintes tengelyén jobbra haladva nő, a közvetlen szükségletkielégítésre szánt idő balra haladva nő.

Tevékenység	Közvetlen		Közvetett	
	hozam	ráfordítás	hozam	ráfordítás
Szükségletkielégítés	++	+		+
Érdekérvényesítés		+	++	+

12.2. táblázat: Az érdekérvényesítés és a szükségletkielégítés szubjektumra vonatkozó következményei

Az ábrán látható diagram görbéinek a felrajzolása során figyelembe vett, a cselekvő egyénre vonatkozó – az ötödik fejezetben (1.2Aa) tárgyalt – következményeket a 12.2. táblázatban szemléltetjük. A közvetlen szükségletkielégítő tevékenység legfőbb következménye az adott tevékenység közvetlen hozama, de e tevékenység általában közvetlen és közvett ráfordítást is tartalmazhat. A közvetlen hozadék a közvetlen hozam és a közvetlen ráfordítás különbsége. Például a szabadidőbeli sportolás közvetlen hozama az egészség fenntartása és a mozgással járó öröm, közvetlen ráfordítása lehet például a fokozott igénybevétel vagy az esetleges sérülés miatti fájdalomérzet. A közvetett ráfordítást az adott tevékenység során felhasznált, elhasznált, megsemmisített javak képezik, amelyek – eltekintve a technikai tevékenységektől – a társadalmi tevékenység mint érdekérvényesítés eredményeként állhatnak az adott egyén rendelkezésére.[48] A hetedik fejezetben (2.2A) tárgyaltaknak megfelelően, az érdekmotivált társadalmi tevékenység legfőbb következménye az adott tevékenység közvetett hozama, azonban e tevékenység közvetlen és közvetett ráfordítást egyaránt tartalmazhat. Például a kereső munkatevékenység legfőbb következményét a kereset, valamint a megkeresett pénzért megvásárolható javak és szolgáltatások képezik; e tevékenység közvetett ráfordítását képezhetik például a munkahelyre és a munkahelyről való utazás, a munkahelyi ruházat és a továbbképzés költségei; a közvetlen ráfordítás a munkavégzéssel járó testi és lelki igénybevétel, amennyiben az adott igénybevétel negatívan érinti az egyén szükségleteit (pl. fáradság, unalom, egészségkárosodás). A közvetett ráfordítás az adott tevékenység közvetett hozamát, azaz a tevékenység eredményeként rendelkezésre álló társadalmi javakat csökkenti.

[48] A munkagazdaságtanban a szabadidő, illetve a fogalmaink szerinti közvetlen szükségletkielégítés költségének, ráfordításának az elmaradt hasznot tekintik; például azt a többletkeresetet, amelyre az adott egyén az adott időtartam alatt munkavégzés eredményeként tehetne szert. (Ehrenberg–Smith 2003: 202) Felfogásunk szerint a közvetlen szükségletkielégítés közvetett ráfordítását az adott tevékenység során felhasznált, elhasznált, megsemmisített javak képezik.

Az ábrán látható diagram függőleges tengelye az adott tevékenység közvetlen vagy közvetett hozadékát mutatja. Bár a közvetlen és a közvetett hozadék különböző természetű, a hozadék e két típusának a mennyiségét azért ábrázolhatjuk egy tengelyen, mert a közvetett hozadék (pl. megszerzett pénz, személyautó, bútor, lakás) mennyisége abban fejezhető ki, hogy az adott létező végül is milyen mértékben teszi aktuálisan lehetővé a szükségletek kielégítését; a közvetlen hozadék mennyisége viszont közvetlenül fejezi ki a szükségletek kielégítettségi szintjét.

A fentebb említett táblázatban vastagabb vonallal kereteztük be egyrészt a szükségletkielégítés görbéjének, másrészt az érdekérvényesítés görbéjének a felrajzolása során figyelembe vett következményeket. A diagram függőleges tengelye a közvetlen szükségletkielégítés vonatkozásában a közvetlen hozadékot mutatja, de a közvetlen hozamból (pl. egészség, jóllakottság, gyönyör, öröm, vidámság) nemcsak a közvetlen szükségletkielégítés során megvalósuló közvetlen ráfordítást levonva, hanem az érdekérvényesítéssel (jellemzően főleg a kereső munkával) járó közvetlen ráfordítást is. Ugyanis a szubjektumra vonatkozó következmények vonatkozásában főleg arra helyezzük a hangsúlyt, hogy a társadalmi tevékenységben megvalósított közvetlen ráfordításnak (pl. a munkának) hatékonyan meg kell térülnie a megszerzett társadalmi javak felhasználásával megvalósított közvetlen szükségletkielégítés közvetlen hozamában és hozadékában; tehát a társadalmi tevékenységben megvalósított közvetlen ráfordításnak a megtérülésén felüli többlet közvetlen hozamot kell eredményeznie a közvetlen szükségletkielégítés során vagy eredményeként.

A diagram függőleges tengelye a társadalmi tevékenység vonatkozásában a közvetett hozadékot, illetve a rendelkezésre álló társadalmi javakat mutatja, azaz a közvetett hozamból levonva az érdekérvényesítéssel járó közvetett ráfordítást. A közvetett hozadékból itt azért nem vonjuk le a közvetlen szükségletkielégítés során megvalósuló közvetett ráfordítást, mert a társadalmi javak vonatkozásában éppen arra vagyunk kíváncsiak, hogy tisztán az érdekérvényesítés közvetett hozadéka hogyan viszonyul a közvetlen szükségletkielégítés közvetett ráfordításához; az egyensúly a társadalmi javak vonatkozásában azt jelenti, hogy az érdekérvényesítés során megszerzett társadalmi javak hosszú távon egyenlők a közvetlen szükségletkielégítés során elhasznált, felhasznált javakkal.

Azt feltételezzük, hogy a társadalmi tevékenységre mint érdekérvényesítésre szánt idő növekedésével logisztikusan növekszik az érdekérvényesítés közvetett hozama, illetve a rendelkezésre álló társadalmi javak mennyisége, mint ahogyan az a jelenségek széles körénél megfigyelhető (Fokasz 2000: 55); ami nagyrészt a „csökkenő határhaszon" elvével függ össze. A közvetlen szükségletkielégítés általunk feltételezett görbéje nagyrészt ehhez hasonló, a legalacsonyabb szükségletkielégítési szintek kivételével.

Az ábra azt szemlélteti, hogy az egyén egyrészt minél több időt fordít érdekérvényesítésre, jellemzően főleg munkatevékenységre, közvetett hozadéka – egy bizonyos pontig – annál nagyobb; tehát az adott egyén számára annál jelentő-

sebb mértékben rendelkezésre állnak a társadalmi javak. A másik oldalról viszont minél több időt szán érdekérvényesítésre, annál kevesebb ideje jut a közvetlen szükségletkielégítésre. A két görbe metszéspontja jelöli ki azt az időmegosztást, ahol az érdekérvényesítésre és a közvetlen szükségletkielégítésre fordított idő optimalizálható, a szükségletek kielégítésére tekintettel. Az „*E*" pontban az érdekérvényesítés és a közvetlen szükségletkielégítés egyensúlyban van egymással; az adott pontnak megfelelő társadalmi tevékenységgel, illetve kereső munkatevékenységgel az egyén olyan mértékben teremti meg a társadalmi javakat, hogy a rendelkezésre álló javakat hatékonyan felhasználhatja szükségletei közvetlen kielégítésében.

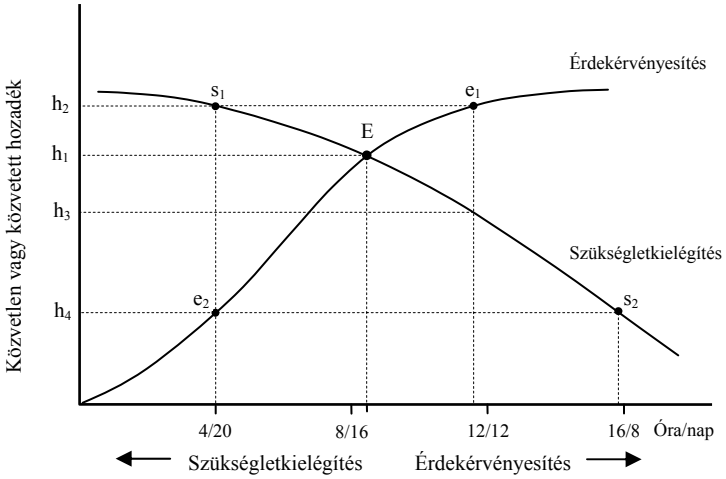

12.5. ábra: Az érdekérvényesítés és a szükségletkielégítés egyensúlya

A példában az érdekérvényesítés és a közvetlen szükségletkielégítés egyensúlya átlagosan napi 8,5 órányi érdekérvényesítés és 15,5 órányi közvetlen szükségletkielégítés esetén valósítható meg. Az adott egyén számára jóval kedvezőbb lenne például 20 órányi közvetlen szükségletkielégítésre szánt idő (átlagosan napi 4 órát hagyva az érdekérvényesítésre, illetve kereső munkatevékenységre), amennyiben ehhez rendelkezésre állnának a társadalmi javak; az egyén ebben az esetben nem h_1 szinten, hanem az s_1 pontnak megfelelő h_2 szinten elégíthetné ki szükségleteit. A h_2 szintű szükségletkielégítéshez azonban az egyénnek az e_1 pontnak megfelelő, átlagosan napi 11,5 órát kellene érdekérvényesítésre fordítania, és a maradék 12,5 órában csak h_3 szinten elégíthetné ki szükségleteit. Visszatérve a 20 órányi közvetlen szükségletkielégítésre szánt időre, ha ennek megfelelően az egyén csak napi 4 órát szánna érdekérvényesítésre, illetve kereső munkatevékenységre, csak az e_2 pontnak megfelelő h_4 szinten teremtené meg a társadalmi javakat;

e javakkal rendelkezve viszont csak olyan szinten elégíthetné ki szükségleteit, ami (az s_2 pontnak megfelelő) közel 8 órai közvetlen szükségletkielégítésre szánt időnek (azaz testi szükségletei minimális kielégítésének) felel meg.

Tehát az egyensúlyinál kevesebb társadalmi tevékenységgel az egyénnek túl sok a közvetlen szükségletkielégítésre szánt ideje, különösen a szabadideje ahhoz képest, amit – a kialakult beállítottságainak megfelelően – értelmesen fel tud használni; az egyensúlyinál több társadalmi tevékenység eredményeként viszont az egyén több társadalmi jószágot szerez, mint amit hatékonyan hasznosítani tud a közvetlen szükségletkielégítés során. Mint már említettük, az egyensúlyi pontnak megfelelő társadalmi tevékenységgel, illetve kereső munkatevékenységgel az egyén olyan mértékben teremti meg a társadalmi javakat, hogy a rendelkezésre álló javakat hatékonyan felhasználhatja szükségletei közvetlen kielégítésében.

A szóban forgó egyensúlyi pont a különböző egyének esetében máshol lehet, és egy adott egyén esetében is különbözhet.

- A társadalmi tevékenységre, illetve az érdekérvényesítésre és a közvetlen szükségletkielégítésre szánt idő egyensúlyi pontja függ egyrészt a szükségletektől, valamint a szükségletek adott egyénre jellemző kielégítési módjaitól és a szükségletkielégítés intenzitásától, másrészt a társadalmi helyzettől.

Az egyén szükségletei viszonylag rövidebb távon eleve adottak, a szükségletek az életút folyamán csak hosszabb távon változnak; adott szükségletek kielégítésének a szokásos módjai és a szükségletkielégítés intenzitása azonban ehhez képest rövidebb távon is változhat. Abban az esetben létezhet egyetlen egyensúlyi pont, ha az adott társadalmi helyzet mellett eleve adottnak tekintjük a közvetlen szükségletkielégítés intenzitását. A *közvetlen szükségletkielégítés intenzitásán* azt értjük, hogy egységnyi idő alatt az egyén milyen mértékben elégíti ki szükségleteit. Ha a közvetlen szükségletkielégítésre fordított idő mellett figyelembe vesszük a szükségletkielégítés intenzitását is, az érdekérvényesítésnek és a közvetlen szükségletkielégítésnek több egyensúlyi pontja is lehet. A szükségletkielégítésre szánt több idővel egyenértékű lehet a viszonylag kevesebb, de a szükségletkielégítésre jobban kihasznált idő; az intenzívebb szükségletkielégítéshez azonban általában több társadalmi jószágra van szükség, következésképpen több időt kell fordítani érdekérvényesítésre, jellemzően főleg kereső munkatevékenységre.

Tehát a közvetlen szükségletkielégítés intenzitása – különösen a szabadidő eltöltésének az intenzitása – függvényében az érdekérvényesítésnek és a közvetlen szükségletkielégítésnek (különösen a munkára és a szabadidőre fordított időnek) több egyensúlyi pontja is lehet. E gondolatokat a munkagazdaságtanból kölcsönözzük, de az általunk használt fogalmak szerint jelentős mértékben átértelmezve, és mi csak nagyon röviden foglalkozunk a szóban forgó kérdéssel. (Vö.: Ehrenberg–Smith 2003: 206-211)

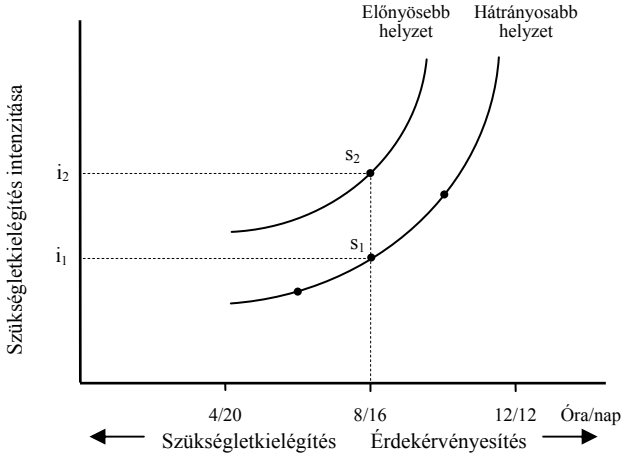

12.6. ábra: Az érdekérvényesítés és a szükségletkielégítés közömbösségi görbéje

A 12.6. ábrán egy viszonylag hátrányosabb társadalmi helyzetben és egy viszonylag előnyösebb társadalmi helyzetben lévő egyén esetében, vagy ugyanazon egyén korábbi hátrányosabb és későbbi előnyösebb helyzete esetében szemléltetjük az érdekérvényesítés és a közvetlen szükségletkielégítés egyensúlyát. Tételezzük fel, hogy az adott egyénnek, viszonylag hátrányosabb társadalmi helyzetben, átlagosan napi 18 órányi, kevéssé intenzív közvetlen szükségletkielégítés (6 órányi érdekérvényesítés mellett) ugyanolyan mértékben alkalmas szükségletei adott színvonalú kielégítésére, mint 16 órányi intenzívebb, valamint 14 órányi még intenzívebb szükségletkielégítés (10 órányi érdekérvényesítés mellett), figyelembe véve azt is, hogy az érdekérvényesítésre szánt több vagy kevesebb idő az érdekérvényesítés során több vagy kevesebb közvetlen ráfordítást jelent. Ezt mutatják az ábrában a hátrányosabb helyzet görbéjét látható pontok, és ezeket a pontokat összekötő görbét közömbösségi görbének is nevezhetjük. A *közömbösségi görbe* a szükségletkielégítés intenzitásának és a szükségletkielégítésre (és ezzel szemben az érdekérvényesítésre) szánt időnek azokat a változatait köti össze, amelyek a szükségletek azonos szintű kielégítését eredményezhetik.

Például egy adott egyénnek esetleg ugyanolyan mértékben megfelelő lehet szükségletei kielégítése szempontjából az, ha csak 6 óra hosszát dolgozik átlagosan naponta, és a sok szabadidejét főleg otthoni tevékenységekkel és közeli kirándulásokkal tölti el, mert az így megkeresett pénzből másra nem telik; mint az, hogy 10 óra hosszát dolgozik átlagosan naponta, illetve a hét 5 napján 14 óra hosszát dolgozik, és a hétvégét, valamint a hosszabb szabadságokat költséges szabadidős tevékenységgel vagy kirándulóhelyeken, drágább szórakozóhelyeken stb. tölti el mozgalmasabb és érdekesebb módon.

Az adott egyén (vagy egy másik egyén az előbbi egyénhez képest) nagyobb mértékben kielégíthetné szükségleteit, ha például a 16 órányi közvetlen

szükségletkielégítést nem i_1 intenzitással, hanem nagyobb intenzitással valósíthatná meg. Ez már egy magasabb szükségletkielégítési szintnek felel meg, és ezen a szinten a szükségletkielégítésre szánt időnek és az intenzitásnak más olyan változatait is megadhatjuk, amelyek a szükségletek azonos szintű kielégítését eredményezik, és amelyeket egy másik közömbösségi görbe köt össze. Ahhoz azonban, hogy az egyén elérhesse szükségletei kielégítésének ezt a magasabb szintjét, a társadalmi javakkal való jobb ellátottságra van szüksége; ehhez pedig hatékonyabb érdekérvényesítésre, az érdekérvényesítésre fordított egységnyi idő alatt több társadalmi jószág elérésére van szűksége, amely kedvezőbb társadalmi helyzetből valósítható meg. Tehát a különböző mértékben előnyös vagy hátrányos társadalmi helyzetben lévő egyének közömbösségi görbéje különböző.

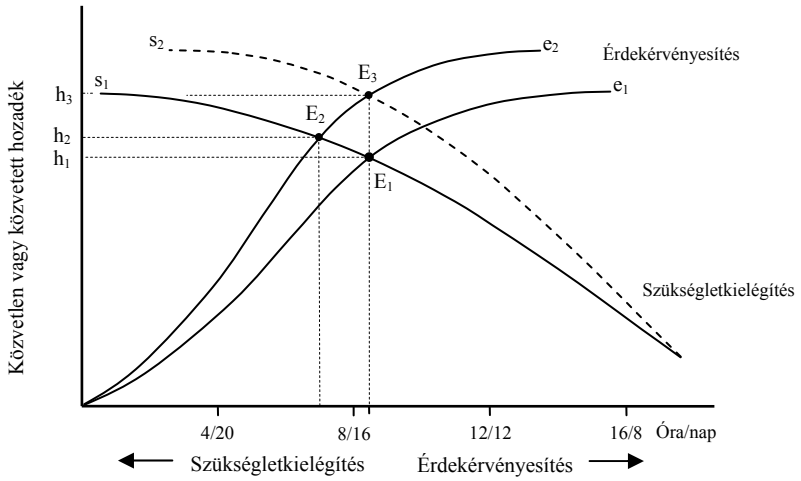

12.7. ábra: A társadalmi helyzet hatása az egyensúlyra

Most térjünk vissza a korábbi ábrázoláshoz, illetve a korábbi ábrázolás módosított változatához, amit a 12.7. ábrán láthatunk. Egy adott társadalmi helyzethez képest előnyösebb társadalmi helyzetben jobb az érdekérvényesítés hatékonysága; az adott egyén egységnyi idő alatt és egységnyi közvetlen ráfordítással (pl. egységnyi munkával) több társadalmi jószágot szerezhet meg, illetve adott mennyiségű társadalmi jószághoz kevesebb idő alatt és kevesebb közvetlen ráfordítás révén juthat hozzá. Tehát a szóban forgó ábrán az előnyösebb helyzet érdekérvényesítés görbéje meredekebb lesz, a hátrányosabb helyzet görbéjéhez képest. Az ábrán az e_1 jelölésű görbe a viszonylag hátrányosabb társadalmi helyzethez, az e_2 jelölésű görbe az előnyösebb társadalmi helyzethez tartozik. Láthatjuk, hogy az előnyösebb társadalmi helyzet által meghatározottan az érdekérvényesítés és a közvetlen szükségletkielégítés egyensúlyi pontja eltolódik, mégpedig az E_1 pontból az

E_2 pontba, amennyiben az adott egyén jellemző szükségletkielégítési módjai nem változnak, illetve nem változik a szükségletkielégítés intenzitása. Így az egyén a társadalmi élet, illetve az érdekérvényesítés területén viszonylag kevesebb idő alatt (a példában átlagosan napi 8,5 óra helyett 7 óra alatt) és kevesebb közvetlen ráfordítással is nagyobb mértékben tudja kielégíteni szükségleteit a magán- és a közösségi élet szférájában.

Azonban az érdekérvényesítés hatékonyságának a javulása arra is ösztönözheti az egyént, hogy ne mérsékelje az érdekérvényesítésre (főleg a kereső munkatevékenységre) szánt időt, hanem törekedjen több társadalmi jószág, főleg magasabb jövedelem elérésére (Ehrenberg–Smith 2003: 203); és társadalmi javakkal jobban ellátva, szükségletei kielégítésének újabb, intenzívebb módjait alakítsa ki; és ily módon a korábbi időráfordítással egyenlő idő alatt is jelentősebb mértékben elégítheti ki különböző szükségleteit.

Azt, hogy az említett két változat közül melyik és mennyiben valósul meg, az egyének bizonyos személyes tulajdonságai mellett főleg az életmódra vonatkozó kulturális értékek, beállítottságok, szokások határozzák meg. Tehát az is feltételezhető, hogy ha adott társadalmi helyzetben és ennek megfelelő társadalmi állapotban lévő egyének eleve megfelelő szinten kielégíthetik szükségleteiket, ehhez képest az egyre előnyösebb társadalmi helyzetekben az egyének egyre kevesebb időt fordítanak érdekérvényesítésre, azaz a társadalmi javak megszerzésére.

Úgy tűnik azonban, hogy a tapasztalatok főleg nem az előző bekezdésben említett feltételezést támasztják alá. A fejlett kapitalista országokban, különösen az Egyesült Államokban az 1920-as években, majd a második világháború után a termelés hatékonyságának a nagymértékű növekedését és a keresetek jelentős növekedését tapasztalva a szakemberek egy része azt jósolta, hogy a közeljövőben napi hat, majd négy órára csökken a munkaidő. Arra számítottak, hogy a jövedelem bizonyos szintjének az elérése után megnő a szabadidő értékessége a jövedelemmel szemben, és az egyének azokat az állásokat részesítik majd előnyben, amelyekben rövidebb a munkaidő, és ehhez idővel a munkaadók is alkalmazkodnak. Azonban a tapasztalatok szerint a termelés hatékonyságának és a kereseteknek a jelentős növekedése ellenére az emberek a fejlett kapitalista országokban sem töltenek kevesebb időt, és nem is szeretnének kevesebb időt tölteni keresőtevékenységgel. (Kuczi 2011: 23, 181 222; hivatkozás: Cross 1993, Schor 1991) A tapasztalatok szerint a viszonylag jobb helyzetben lévő egyének is előnyben részesítik a több munkáért járó magasabb jövedelmet a több szabadidővel szemben (legalábbis kb. heti 40 órás munkahetet feltételezve – F. Z.). Az egyének szeretnének több szabadidőt, de ha ennek árán kevesebbet keresnének, mégis inkább a több munkát választanák, illetve választják. Szabadidejüknek nem a hossza, hanem a minősége, azaz fogyasztással telítettsége a fontos, amiért érdemes további munkaáldozatokat hozni. (Kuczi 2011: 264-265)

Úgy tűnik, hogy a szabadon felhasználható idő anélkül, hogy jelentős fogyasztás zajlana benne általában nem értékes a kedvezőbb helyzetben lévő egyének

számára, ily módon minden további nélkül föláldozható és föláldozandó. Ahogy nőtt a megvásárolható árúk és szolgáltatások mennyisége és választéka, úgy lett az egyének e körében egyre kevésbé vonzó, egyre értéktelenebb az olyan szabadidő, amelyben nincs fogyasztás. Minél magasabb valakinek a keresete, annál többet ér a munkájában is az ideje, és annál több jószágról mond le, ha egységnyi időre mégis abbahagyja a munkát, hogy kikapcsolódjon. (Kuczi 2011: 24-25, 181-182, 260; hivatkozás: Linder 1970) Tehát ha folyamatosan javul is az egyének társadalmi javakkal való ellátottsága életpályájuk során, többnyire akkor sem érik el szükségleteik kielégítésének egy olyan szintjét, amelyen túl rendre a szabadidőt választanák a magasabb kereset ellenében. A fogyasztási javak megszerzése érdekében vállalt újabb és újabb munkaáldozatok oda vezethetnek, hogy a megvásárolt holmik elfogyasztására már nem is jut elég idő. Ahogy bővül a megvásárolt javak és szolgáltatások köre, úgy válik egyre szűkösebbé az idő, ami alatt el kell ezeket fogyasztani. Az előnyösebb helyzetben lévők esetleg már nem is tudják használatba venni mindazokat a javakat, amelyeket megvásároltak. (Kuczi 2011: 224-225, 284)

A szóban forgó jelenség egyrészt azzal magyarázható, hogy – a fejlett kapitalista társadalmakban – a huszadik században a jövedelmek növekedését a fogyasztási cikkek és a szolgáltatások kínálatának igen nagy mértékű bővülése kísérte. Másrészt azzal, hogy részben kulturális értékek, beállítottságok, szokások által meghatározott, hogy az emberek miként határoznak munkaidő és szabadidő arányaival kapcsolatban. (Kuczi 2011: 24, 224)

- A jó társadalmi helyzethez és -állapothoz képest a még jobb társadalmi helyzet és -állapot következtében az egyének hajlamosak szükségleteik kielégítésének olyan módjait kialakítani, amelyek társadalmi jószágigénye egyre tovább fokozható; így a kedvezőbb társadalmi helyzet és -állapot általában nem teszi kevésbé érdekeltté az egyéneket az egyre több társadalmi jószág megszerzésében.

Tehát az egyének a számukra újabban elérhetővé váló társadalmi javak (fogyasztási cikkek és szolgáltatások) felhasználásával a szükségletek kielégítésének részben újabb – esetleg többé vagy kevésbé mesterkélt – módjait alakítják ki. A legjobb társadalmi állapotban lévő, azaz a társadalmi javakkal a legjobban ellátott egyének életmódjára különösen jellemző lehet az úgynevezett presztízsfogyasztás, amelynek a társadalmi jószágigénye szinte határtalanul fokozható.

Fentebb volt szó arról, hogy a társadalmi tevékenység, illetve az érdekérvényesítés és a közvetlen szükségletkielégítés egyensúlya az egyének azon körére érvényes viszonylag tisztán, amely körben az adott egyének az adott időszakban saját tevékenységük eredményeként és csak a maguk számára teremtik meg a szükségletkielégítés előfeltételeit, illetve a társadalmi javakat. Azonban valójában e körben is csak meglehetősen tökéletlenül érvényesül a szóban forgó egyensúly, nagyrészt a korábban (3.2B) tárgyalt kulturális tényezők és személyes tulajdonságok által meghatározottan. Láttuk, hogy a szubkultúra és a személyes tulajdon-

ságok által formálva különböző életmódok alakulhatnak ki hasonló társadalmi körülmények között is. Az érdekérvényesítés és a szükségletkielégítés egyensúlya különböző lehet attól függően is, hogy az adott egyén milyen időtávra van tekintettel; az egyén vállalhat több erőfeszítést egy adott időszakban a későbbi jobb színvonalú közvetlen szükségletkielégítés reményében; vagy az egyén jelenleg hitelből elégíti ki viszonylag magasabb színvonalon a szükségleteit, amit hosszabb távra vállalt jelentősebb közvetlen ráfordítással törleszt a társadalmi tevékenység területén. Továbbá a szóban forgó egyensúly megteremtésének az aktuális lehetősége különböző mértékben lehet adott az egyének számára; nagyrészt vagy döntően az adott egyéntől függetlenül meghatározott az, hogy mennyi időt kell fordítania társadalmi tevékenységre, különösen munkatevékenységre. Például jellemzően a munkaadó határozza meg egy adott munkakörben és beosztásban az adott egyén munkarendjét, esetleg a túlmunkára szánt időt is.

Korábban (3.2A) már utaltunk arra, hogy az egyének általában családokban élnek, és a családon belüli viszonyok egyrészt meghatározzák, hogy milyen a munkamegosztás a családon belül, részben a szükséges társadalmi javak megszerzésében, részben a családon belüli feladatok ellátásában. Másrészt meghatározzák, hogy az egyes családtagok által megszerzett társadalmi javak milyen mértékben állnak az egész család, és milyen mértékben az egyes tagok rendelkezésére. Tehát az érdekérvényesítés és a szükségletkielégítés egyensúlyáról nagyrészt a családok vonatkozásában beszélhetünk; és ezen a szinten az egyensúly megteremtéséhez a család egyes tagjai különböző mértékben és különböző módon járulhatnak és járulnak hozzá.

Az intézményes szociológia elméletének az elvont szintjén előfeltételezzük (6. fejezet: 1.2Ab, 1.2Bb), hogy az emberi élet általunk megkülönböztetett szférái egyértelműen elhatárolódnak egymástól. Eszerint a társadalmi élet szférájában a cselekvő egyének nem szükségleteik közvetlen kielégítésére, hanem a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek, illetve a társadalmi javaknak a megteremtésére törekszenek. A magán- és a közösségi élet széférája alkotja a közvetlen szükségletkielégítés szféráját, amelyben az egyének testi és lelki, valamint egyéni és társas szükségleteik közvetlen kielégítésére törekszenek. Az elmélet eklektikus szintjén lehetünk tekintettel arra, hogy a valóságban az egyének többé vagy kevésbé olyan tevékenységi területeken is kielégíthetik szükségleteiket, amelyek alapvetően a társadalmi élet szférájába tartoznak; például az adott egyén részben kielégítheti az önálló alkotó tevékenység és a közösségi elismerés iránti szükségletét a kereső foglalkozásán belüli munkájában vagy a politizálásban. Jelentősen befolyásolja az érdekérvényesítés és a közvetlen szükségletkielégítés szóban forgó egyensúlyát, ha az adott egyén esetében ugyanaz a tevékenység valójában részben érdekérvényesítés, részben közvetlen szükségletkielégítés. Azonban ez nem kérdőjelezheti meg azt az állításunkat (6. fejezet: 2.2CA), hogy viszonylag nagyszámú egyén együttélésének átfogó és önkéntes együttélési formája eleve csak társadalmi alapú együttélési forma, azaz csak heterogén társadalom lehet, amelynek alapvető életszférája a társadalmi élet szférája.

Munkánk harmadik részét alkotó három fejezetben tulajdonképpen a társadalmi viszonyokkal, és a társadalmi jelenségek e viszonyok általi meghatározottságával foglalkoztunk. A tizedik fejezetben a társadalmi jelenségek szintjén főleg a társadalmi kölcsönhatásokat vettük szemügyre. A tizenegyedik fejezetben a társadalmi helyzetek álltak érdeklődésünk középpontjában, és főleg a társadalmi állapot meghatározottságát elemeztük. Ebben a fejezetben főleg a társadalmi magatartás és az életmód társadalmi meghatározottságával foglalkoztunk. A következő részben, munkánk negyedik részében – a negyedik részt tartalmazó ötödik kötetben – egy adott társadalom szintjén elemezzük a társadalmi viszonyokat és a társadalmi jelenségeket, illetve a társadalmi jelenségek társadalmi viszonyok általi meghatározottságát.

IRODALOM

Akerlof, George A. – Janet L. Yellen 1993: The Fair Wage-Effort Hypothesis in Unemployment. In: Michael Hechter – Lynn Nadel – Richard E. Michod (ed.): *The Origin of Values*. New York: Aldine de Gruyter, 107-134.

Alexander, Jeffrey C. – Bernhard Giesen – Richard Münch – Neil J. Smelser (ed.) 1987: *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California Press

Alexander, Jeffrey C. – Philip Smith 2003: The Strong Program in Cultural Sociology: Elements of a Structural Hermeneutics. In: Jeffrey C. Alexander: *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. Oxford: Oxford University Press, 11-26.

Alexander, Jeffrey C. 1996: *Szociológiaelmélet a II. világháború után.* Budapest: Balassi Kiadó

Alexander, Jeffrey C. 2003: *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. Oxford: Oxford University Press

Andics Jenő – Rozgonyi Tamás 1977: *Konfliktus és harmónia. A gazdasági szervezetek szociológiájának alapkérdései*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Andorka Rudolf – Buda Béla – Cseh-Szombathy László (szerk.) 1974: *A deviáns viselkedés szociológiája.* Budapest: Gondolat Kiadó

Andorka Rudolf – Buda Béla – Donga Katalin – György István – Kolozsi Béla – Maksony Ferenc – Münnich Iván – Pataki Ferenc (szerk.) 1988: *Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó

Andorka Rudolf – Falussy Béla 1980: A magyar társadalom életmódja az 1976-1977. évi felvétel alapján. *Statisztikai Szemle*, 58 (8-9): 828-842.

Andorka Rudolf – Falussy Béla 1984: Az életkörülmények hatása az életmódra. In: Szántó Miklós (szerk.): *Hogyan élünk? A szocialista életmód ismérvei, feltételei, tendenciái.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 113-139.

Andorka Rudolf – Stefan Hradil – Jules L. Peschar (szerk.) 1995: *Társadalmi rétegződés.* Budapest: Aula Kiadó

Andorka Rudolf 1991: Homo socio oeconomicus. *Magyar Tudomány*, 36 (10): 1161-1176.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.) 1991B: *Társadalmak rejtett hálózata.* Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet

Angelusz Róbert – Tardos Róbert 1991A: A „gyenge kötések" ereje és gyengesége. In: Utasi Ágnes (szerk.): *Társas kapcsolatok.* Budapest: Gondolat Kiadó, 40-58.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert 2006: Hálózatok a magyar társadalomban. In: Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 227-252.

Angelusz Róbert (szerk.) 1999: *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó

Apel, Karl-Otto 1992A: *Két erkölcsfilozófiai tanulmány*. Budapest: Áron Kiadó

Apel, Karl-Otto 1992B: Utópia-e az ideális kommunikációs közösség etikája? Az etika, az utópia és az utópia-kritika viszonyáról. In: *Két erkölcsfilozófiai tanulmány*. Budapest: Áron Kiadó, 13-73.

Apel, Karl-Otto 1992C: A diszkurzus-etika határain? In: *Két erkölcsfilozófiai tanulmány*. Budapest: Áron Kiadó, 74-121.

Aronson, Elliot 1978: *A társas lény*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Babusik Ferenc 2007: Magyarországi cigányság – strukturális csapda és kirekesztés. *Esély,* 18 (1): 3-23.
Balogh Tamás 1994: *Mit ér a hagyományos közgazdaságtan?* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Bandura, Albert 1986: *Social Foundations of Thought and Action. A Social Cognition Theory.* Englewood Cliffs: Prentice Hall
Bär, Siegfried 2003: *Professzorok és alattvalók. A tudományos kutatás diszkrét bája*. Budapest: Akadémiai Kiadó
Becker, Gary S. 1998: Az emberi viselkedés ökonómiai megközelítése. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdasági rendszerek és intézmények szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó, 13-29.
Becker, Howard S. 1963: *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. Glencoe, Illinois: Free Press of Glencoe
Becker, Howard S. 1974: A kívülállók. In: Andorka Rudolf – Buda Béla – Cseh-Szombathy László (szerk.): *A deviáns viselkedés szociológiája.* Budapest: Gondolat Kiadó, 80-114.
Beetham, David 1991: *The Legitimation of Power*. London: MacMillan
Bekker Zsuzsa (szerk.) 2000: *Alapművek, alapirányzatok*. Budapest: Aula Kiadó
Berger, Peter L. – Thomas Luckmann 1998: *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés.* Budapest: Jószöveg Műhely Kiadó
Bertalan László (szerk.) 1987: *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
Blau, Peter M. (ed.) 1976A: *Approaches to the Study of Social Structure*. London: Open Books
Blau, Peter M. 1964: *Exchange and Power in Social Life*. New York: John Wiley and Sons
Blau, Peter M. 1976B: Parameters of Social Structure. In: (ed.) *Approaches to the Study of Social Structure*. London: Open Books, 220-253.
Blau, Peter M. 1983: *On the Nature of Organizations*. Malabar: Robert E. Krieger Publishing Company
Blau, Peter M. 1987: Contrasting Theoretical Perspectives. In: Jeffrey C. Alexander – Bernhard Giesen – Richard Münch – Neil J. Smelser (ed): *The Micro-Macro Link.* Berkeley: University of California Press, 71-85.
Bloch, Marc 2002: *A feudális társadalom*. Budapest: Osiris Kiadó
Blumer, Herbert 1969: *Symbolic Interactionism. Perspective and Method.* Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press
Blumer, Herbert 2000: A társadalom, mint szimbolikus interakció. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 323-331.
Böröcz József – Caleb Southworth 1995: Kapcsolatok és jövedelem: Magyarország 1986-1987. *Szociológiai Szemle*, 5 (2): 25-48.
Bourdieu, Pierre 1977: *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press
Bourdieu, Pierre 1984: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: Cambridge University Press

Bourdieu, Pierre 1986: The Forms of Capital. In: John G. Richardson (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press, 241-258.

Bourdieu, Pierre 1990: *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press

Bourdieu, Pierre 1991: *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press

Bourdieu, Pierre 1999: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 156-177.

Bourdieu, Pierre 2002: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* Budapest: Napvilág Kiadó

Braverman, Harry 1974: *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century.* New York: Monthly Review Press

Bunge, Mario 2004: How does it Work? The Search for Explanatory Mechanisms. *Philosophy of the Social Sciences* 34 (2): 182-210.

Burawoy, Michael 2005: The Critical Turn to Public Sociology. *Critical Sociology,* 31 (3): 313-326.

Burawoy, Michael 2006: Közérdekű szociológiát! *Replika,* 54-55: 35-66.

Burris, Val 1990: Classes in Contemporary Capitalist Society: Recent Marxist and Weberian Perspectives. In: Stewart R. Clegg (ed.): *Organizational Theory and Class Analysis. New Approaches and New Issues*. New York: Walter de Gruyter, 55-74.

Burt, Ronald S. 1982: *Toward a Structural Theory of Action. Network Models of Social Structure, Perception and Action*. New York: Academic Press.

Burt, Ronald S. 1987: Social Contagion and Innovation: Cohesion Versus Structural Equivalence. *American Journal of Sociology*, 92 (6): 1287-1335.

Burt, Ronald S. 1992: *Structural Holes. The Social Structure of Competition.* Cambridge: Harvard University Press

Bush, Diane M. – Roberta G. Simmons 1981: Socialization Processes Over the Life Course. In: Morris Rosenberg – Ralph H. Turner (eds.): *Social Psychology: Sociological Perspectives.* New York: Basic Books, 133-164.

Calhoun, Craig 2006: A közszociológia ígérete. *Replika,* 54-55: 83-90.

Callon, Michel 2005: Alakuló társadalom. A technika mint a szociológiai elemzés eszköze. *Replika*, 51-52: 89-105.

Chubb, Judith 1982: *Patronage, Power and Poverty in Southern Italy: A Tale of Two Cities.* Cambridge: Cambridge University Press

Clegg, Stewart R. (ed.) 1990: *Organizational Theory and Class Analysis. New Approaches and New Issues.* New York: Walter de Gruyter

Clegg, Stewart R. 1989: *Frameworks of Power*. London: SAGE Publications

Cloward, Richard – Lloyd Ohlin 1960: *Delinquency and Opportunity. A Theory of Delinquent Gangs*. New York: Free Press

Coleman, James S. 1990: *Foundations of Social Theory*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press

Coleman, James S. 1994: Társadalmi tőke. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó, 99-127.

Collins, Randal 1998: A státuszkultúrák termelése és a nők. In: Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 160-173.

Craver Carl F. 2001: Role Functions, Mechanisms, and Hierarchy. *Philosophy of Science* 68 (1): 53-74.
Cross, Gary 1993: *Time and Money. The Making of consumer Culture*. London, New York: Routledge
Cseh-Szombathy László 1979: *Családszociológiai problémák és módszerek*. Budapest: Gondolat Kiadó
Csizmadia Zoltán 2008: Kapcsolathálózatok és társadalmi tőkék. A társadalmi viszonyok felértékelődése a szociológia legújabb szakaszában. In: Némedi Dénes (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág Kiadó, 265-318.
Csontos László (vál.) 1998: *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó
Dahrendorf, Ralph 1976: *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London and Henley: Routledge and Kegan Paul
Davis, Kingsley – Wilbert E. Moore 1999: A rétegződés néhány elve. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 10-23.
Davis, Nanette J. 1975: *Sociological Constructions of Deviance. Perspectives and Issues in the Field*. Dubuque: William C. Brown
Denzin, Norman K. 1991: A racionális döntések elméletének olvasása közben. (Részletek.) *Replika*, 2 (4): 79-87.
Deutsch, Morton – Peter T. Coleman (ed.) 2000: *The Handbook of Conflict Resolution. Theory and Practice.* San Francisco: Jossey-Bass Publishers
Deutsch, Morton 2000: Cooperation and Competition. In: Morton Deutsch – Peter T. Coleman (ed.): *The Handbook of Conflict Resolution. Theory and Practice.* San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 21-40.
Douglas, Jack D. (ed.) 1970A: *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul
Douglas, Jack D. 1970B: Understanding Everyday Life. In: (ed.): *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge.* London: Routledge and Kegan Paul, 3-44.
Douglas, Jack D. 1984: A mindennapi élet megértése. In: Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás.* Budapest: Gondolat Kiadó, 356-402.
Durkheim, Emile 1986: *A társadalmi munkamegosztásról.* Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet
Ebers, Mark – Wilfried Gotsch 1995: A szervezetek intézményi közgazdaságtani elméletei. In: Alfred Kieser (szerk.): *Szervezetelméletek*. Budapest: Aula Kiadó, 251-313.
Ehrenberg, Ronald G. – Robert S. Smith 2003: *Korszerű munkagazdaságtan. Elmélet és közpolitika*. Budapest: Panem Könyvkiadó
Eisenhardt, Kathleen M. 1989: Agency theory. An assessment and review. *Academy of Management Review*, 14 (1): 57-74.
Elias, Norbert 1991: *The Society of Individuals*. Oxford: Blackwell Publishers
Elster, Jon 1989: *The Cement of Society. A Study of Social Order*. Cambridge: Cambridge University Press
Elster, Jon 1995: *A társadalom fogaskerekei*. Budapest: Osiris-Századvég Kiadó
Emerson, Richard M. 1981: Social Exchange Theory. In: Moris Rosenberg – Ralph H. Turner (eds.): *Social Psychology: Sociological Perspectives*. New York: Basic Books, 30-65.

Emirbayer, Mustafa 2002: Manifesto for a Relational Sociology. In: John Scott (ed.): *Social Networks. Critical Concepts in Sociology.* Volume I. London and New York: Routledge, 123-158.

Engels, Friedrich 1983: A tekintélyről. In: Karl Marx – Friedrich Engels: *Marx és Engels válogatott művei. III. kötet.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 124-126.

Erdélyi Ágnes 2003: *A társadalmi világ ideáltipikus felépítése. Tanulmányok.* Budapest: Typotex

Erickson, Bonnie H. 1988: The Relational Basis of Attitudes. In: Barry Wellman – Stephen D. Berkowitz (eds.): *Social Structures. A Network Approach.* Cambridge: Cambridge University Press, 99-121.

Erickson, Bonnie H. 2001: Good Networks and Good Jobs: The Value of Social Capital to Employers and Employees. In: Nan Lin – Karen Cook – Ronald S. Burt (ed.): *Social Capital. Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter, 127-158.

Etzioni, Amitai – Paul Roger Lawrence (eds.) 1991: *Socio-Economics. Toward a New Synthesis.* London: B. E. Sharpe

Etzioni, Amitai 1988: *The Moral Dimension. Toward a New Economics*. New York: Free Press

Falussy Béla – Harcsa István 1987: *Időmérleg. A magyar társadalom életmódjának változásai az 1977 tavaszi és az 1986 tavaszi időmérlegfelvételek alapján.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal

Fama, Eugene F. – Michael C. Jensen 1983: Separation of ownership and control. *Journal of Law and Economics*, 26 (2): 301-325.

Fama, Eugene F. 1980: Agency Problems and the Theory of the Firm. *Journal of Political Economy,* 88 (2): 288-307.

Farkas Zoltán 1987: A teljesítménylehetőségek elosztása az üzemben. *Közgazdasági Szemle,* 34 (10): 1198-1215.

Farkas Zoltán 1991: *Az általános szociológia vázlata*. Budapest: Tankönyvkiadó

Farkas Zoltán 1997: *A társadalmi viszonyok. Az intézményes szociológia elmélete.* Miskolc: Bíbor Kiadó

Farkas Zoltán 2010A: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc: Bíbor Kiadó

Farkas Zoltán 2010B: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet.* Miskolc: Bíbor Kiadó

Farkas Zoltán 2011A: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet.* Miskolc: Bíbor Kiadó

Farkas Zoltán 2011B: Az intézmények és az érdekek az üzemben. Magyar Elektronikus Könyvtár: http://mek.oszk.hu/09100/09117 (2011. január 31.)

Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.) 2000: *Szociológiai irányzatok a XX. században.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó

Ferge Zsuzsa 1969: *Társadalmunk rétegződése*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Ferge Zsuzsa 1982: *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Flap, Henk D. – Ed Boxman 2001: Getting Started: The Influence of Social Capital on the Start of the Occupational Career. In: Nan Lin – Karen Cook – Ronald S. Burt (ed.): *Social Capital. Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter, 159-181.

Flap, Henk D. – Nan D. De Graaf 1998: Társadalmi tőke és megszerzett társadalmi státusz. In: Lengyel György – Szántó Zoltán: *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája.* Aula Kiadó, 129-151.

Flap, Henk D. 1990: Patronage: An Institution in its Own Right. In: Michael Hechter – Karl-Dieter Opp – Reinhard Wippler (ed.): *Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects.* New York: Walter de Gruyter, 225-243.

Fligstein, Neil 2001: *The Architecture of Markets. An Economic Sociology of Twenty-First-Century Capitalist Societies*. Princeton and Oxford: Princeton University Press

Fokasz Nikosz 2000: *Káosz és fraktátok. Bevezetés a kaotikus dinamikus rendszerek matematikájába – szociológusoknak*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó

Ford, Romona L. 1988: *Work, Organization, and Power*. Boston: Allyn and Bacon, Inc.

Forgas, Joseph P. 1989: *A társas érintkezés pszichológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó

Fraser, Nancy – Axel Honneth 2003A: *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*. London, New York: Verso

Fraser, Nancy – Axel Honneth 2003B: Introduction: Redistribution or Recognition? In: Nancy Fraser – Axel Honneth: *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*. London, New York: Verso, 1-5.

Fraser, Nancy 2003: Social Justice on the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, and Participation. In: Nancy Fraser – Axel Honneth: *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*. London, New York: Verso, 7-109.

Freeman, Linton C. (ed.) 2008: *Social Network Analysis. Volume 4.* Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: Sage Publications

Friedman, Andrew L. 1977: *Industry and Labour. Class Struggle at Work and Monopoly Capitalism.* London: The MacMillan Press

Friedman, Milton 1986A: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus. Válogatott tanulmányok.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Friedman, Milton 1986B: A pozitív közgazdaságtan módszertana. In: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus. Válogatott tanulmányok.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 17-50.

Fukuyama, Francis 1997: *Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Budapest: Európa Könyvkiadó

Gadamer, Hans-Georg 1984: *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat Kiadó

Galbács Péter 2011: A mainstream közgazdaságtani elmélet irrelevanciájáról – egy metodológiai megközelítés. *Köz-gazdaság,* 6 (1): 57-70.

Garfinkel, Harold 1963: A Conception of, and Experiments with „Trust" as a Condition of Stable Concerted Actions. In: O. J. Harvey (ed.): *Motivation and Social Interaction*. New York: Ronald Press, 187-238.

Gecas, Victor 1981: Contexts of Socialization. In: Moris Rosenberg – Ralph H. Turner (eds.): *Social Psychology: Sociological Perspectives*. New York: Basic Books, 165-199.

Gerth, Hans H. – C. Wright Mills (trans. and eds.) 1946: *From Max Weber: Essays in Sociology.* New York: Oxford University Press

Gibbons, Robert 2005: *Bevezetés a játékelméletbe.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó

Gibbs, Jack P. 1981: *Norms, Deviance, and Social Control*. New York, Oxford: Elsevier Science Publishers

Giddens, Anthony 1979: *Central Problems in Social Theory. Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. London: MacMillan

Giddens, Anthony 1984: *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration.* Cambridge: Polity Press

Goffman, Erving 1961A: *Encounters. Two Studies in the Sociology of Interaction*. New York: The Bobbs-Merrill Company, Inc.

Goffman, Erving 1961B: Role Distance. In: *Encounters. Two Studies in the Sociology of Interaction*. New York: The Bobbs-Merrill Company, Inc., 83-152.

Goffman, Erving 1974: *Frame Analysis. An Essay on the Organization of Experience.* New York: Harper and Row

Goffman, Erving 1981: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó

Goldthorpe, John H. 2007: *On Sociology. Volume one: Critique and Program*. Stanford: Stanford University Press

Gönczöl Katalin – Kerecsi Klára 1993: *A deviancia szociológiája*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet – T - Twins Kiadó

Grabb, Edward G. 1984: *Social Inequality. Classical and Contemporary Theorists*. Toronto: Holt, Rinehart and Winston of Canada

Granovetter, Mark 1974: *Getting a Job: A Study of Contacts and Careers.* Cambridge: Harvard University Press

Granovetter, Mark 1985: Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91 (3): 481-510.

Granovetter, Mark 1988: A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata. *Szociológiai Figyelő,* 4 (3): 39-60.

Granovetter, Mark 1994: A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó, 61-79.

Granovetter, Mark 2008: The Strength of Weak Ties. In: Linton C. Freeman (ed.): *Social Network Analysis. Volume 4.* Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: Sage Publications, 169-189.

H. Sas Judit 1976: *Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban*. Budapest: Akadémiai Kiadó

Habermas, Jürgen 1984: *The Theory of Communicative Action. Volume 1. Reason and Rationalization of Society.* Boston: Beacon Press

Habermas, Jürgen 1987: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő különkiadványa, ELTE

Habermas, Jürgen 1993A: *Justification and Application. Remarks on Discourse Ethics.* Cambridge, The MIT Press

Habermas, Jürgen 1993B: Remarks on Discourse Ethics. In: *Justification and Application. Remarks on Discourse Ethics.* Cambridge, The MIT Press, 19-111.

Habermas, Jürgen 1994A: *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó

Habermas, Jürgen 1994B: Legitimációs problémák a moden államban. In: *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 183-221.

Habermas, Jürgen 1996: *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: Polity Press

Habermas, Jürgen 2001: *A kommunikatív etika. A demokratikus vitákban kiérlelődő konszenzus és a társadalmi integráció politikai-filozófiai elmélete*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó

Halász László – Hunyady György – Marton L. Magda (szerk.) 1979: *Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó
Hankiss Elemér 1979: *Társadalmi csapdák*. Budapest: Magvető Kiadó
Hankiss Elemér 1983: *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest: Magvető Kiadó
Hardin, Russel 2002: *Trust and Trustworthiness*. New York: Russell Sage Foundation
Hardin, Russell 1982: *Collective Action*. Baltimore: Johns Hopkins University Press
Hardin, Russell 1995: *One for All. The Logic of Group Conflict*. Princeton: Princeton University Press
Harvey, O. J. (ed.) 1963: *Motivation and Social Interaction*. New York: Ronald Press
Heap, Shaun H. – Martin Hollis – Bruce Lyons – Robert Sugden – Albert Weale 1994: *The Theory of Choice. A Critical Guide*. Oxford, Cambridge: Blackwell Publishers
Heap, Shaun H. – Martin Hollis – Bruce Lyons – Robert Sugden – Albert Weale (eds.) 1994: *The Theory of Choice. A Critical Guide*. Oxford, Cambridge: Blackwell Publishers
Hechter, Michael – Karl-Dieter Opp – Reinhard Wippler (ed.) 1990: *Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects*. New York: Walter de Gruyter
Hechter, Michael – Karl-Dieter Opp – Reinhard Wippler (ed.) 1990: *Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects*. New York: Walter de Gruyter
Hechter, Michael – Karl-Dieter Opp (ed.) 2001: *Social Norms*. New York: Russel Sage Foundation
Hechter, Michael – Lynn Nadel – Richard E. Michod (ed.) 1993: *The Origin of Values*. New York: Aldine de Gruyter
Hechter, Michael 1987: *Principles of Group Solidarity*. Los Angeles: University of California Press
Hechter, Michael 1990: The Emergence of Cooperative Social Institutions. In: Michael Hechter – Karl-Dieter Opp – Reinhard Wippler (ed.) *Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects*. New York: Walter de Gruyter, 13-33.
Heckathorn, Douglas D. 2001: Sociological Rational Choice. In: George Ritzer – Barry Smart (ed.): *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 270-284.
Hedström, Peter – Richard Swedberg (ed.) 1998A: *Social Mechanisms. An Analytical Approach to Social Theory.* Cambridge: Cambridge University Press
Hedström, Peter – Richard Swedberg 1998B: Social mechanisms: An introductory essay. In: (ed.) *Social Mechanisms. An Analytical Approach to Social Theory.* Cambridge: Cambridge University Press, 1-31.
Hedström, Peter 2005: *Dissecting the Social. On the Principles of Analytical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press
Heiss, Jerold 1981: Social Roles. In: Moris Rosenberg – Ralph H. Turner (eds.): *Social Psychology: Sociological Perspectives*. New York: Basic Books, 94-129.
Helvétius, Claude-Adrien 1975: A szellemről a társadalomhoz való viszonyában. (Részletek). In: Ludassy Mária (vál.): *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*. Budapest: Gondolat Kiadó, 403-437.
Hernádi Miklós (szerk.) 1984: *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás.* Budapest: Gondolat Kiadó
Hernádi Miklós (szerk.) 1984: *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Budapest: Gondolat Kiadó

Hernes, Gudmund 1998: Real virtuality. In: Peter Hedström – Richard Swedberg (ed.): *Social Mechanisms. An Analytical Approach to Social Theory.* Cambridge: Cambridge University Press, 74-101.

Héthy Lajos – Makó Csaba 1972: *Munkásmagatartások és gazdasági szervezet*. Budapest: Akadémiai Kiadó

Héthy Lajos – Makó Csaba 1978: *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés*. Budapest: Gondolat Kiadó

Héthy Lajos 1983: *Vállalatirányítás és demokrácia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Hill, Stephen 1986: *Competition and Control at Work*. Hampshire: Gower Publishing Company

Hirschman, Albert O. 1995: *Kivonulás, tiltakozás, hűség. Hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek*. Budapest: Osiris Kiadó

Hitlin, Steven – Jane A. Piliavin 2004: Values: Reviving a Dormant Concept. *Annual Review of Sociology,* 30: 359-393.

Hodgson, Geoffrey M. 1994: The Return of Institutional Economics. In: Neil J. Smelser – Richard Swedberg: *The Handbook of Economic Sociology.* Princeton: Princeton University Press; New York: Russell Sage Foundation, 58-76.

Homans, George C. 1974: *Social Behavior: Its Elementary Forms*. New York: Harcourt Brace Jovanovich

Honneth, Axel 1997A: *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből*. Pécs: Jelenkor Kiadó

Honneth, Axel 1997B: Integritás és megvetés. Az elismerés moráljának alapvetése. In: *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 97-108.

Honneth, Axel 1997C: Elismerés és morális kötelesség. In: *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 151-165.

Honneth, Axel 2003: Redistribution as Recognition: A Response to Nancy Fraser. In: Nancy Fraser – Axel Honneth: *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*. London, New York: Verso, 110-197.

Horkheimer, Max – Theodor W. Adorno 1990: *A felvilágosodás dialektikája*. Budapest: Gondolat Kiadó – Atlantisz Kiadó

Horkheimer, Max 1976: Hagyományos és kritikai elmélet. In: Papp Zsolt (szerk.): *Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában.* Budapest: Gondolat Kiadó, 43-116.

Horváth Pál – Révész T. Mihály (szerk.) 1994: *Általános jogtörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó

Huszár Ákos 2011: Teljesítményelv. A társadalmi egyenlőtlenségek igazolásának modern formája. *Múltunk,* 56 (2): 34-50.

Jávor István – Rozgonyi Tamás 2005: *Hatalom, konfliktus, kultúra*. Budapest: KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó

Jávor István 2005: A hatalmi és szervezeti konfliktusok elmélete. In: Jávor István – Rozgonyi Tamás: *Hatalom, konfliktus, kultúra*. Budapest: KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó, 83-200.

Katovich, Michael – Carl Couch 1992: The Nature of Social Pasts and Their Use as Foundations for Situated Action. *Symbolic Interaction*, 15 (1): 25-47.

Kieser, Alfred (szerk.) 1995: *Szervezetelméletek*. Budapest: Aula Kiadó
Knoke, David – James H. Kuklinski 1982: *Network Analysis*. Beverly Hills: Sage Publications
Kolosi Tamás 2006: Előre. A státuszmegszerzés és az esélyegyenlőség komplex megközelítése. *Szociológiai Szemle*, 16 (1): 93-102.
Kolozsi Béla 1992: *Deviancia*. Budapest: Gondolat Kiadó
Kopányi Mihály (szerk.) 1999A: *Mikroökonómia.* Budapest: Műszaki Könyvkiadó
Kopányi Mihály 1999B: Profitmaximalizálás és kínálat. In: *Mikroökonómia.* Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 208-230.
Köpeczi Béla 1984: A szocialista életmód kutatásának elvi problémái. In: Szántó Miklós (szerk.): *Hogyan élünk? A szocialista életmód ismérvei, feltételei, tendenciái.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 13-32.
Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.) 2012: *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum Kiadó
Kovách Imre (szerk.) 2006: *Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó
Kramer, Roderick – Tom R. Tyler (eds.) 1996: *Trust in Organizations: Frontiers of Theory and Research*. Thousand Oaks: Sage Publications
Kressel, Kenneth 2000: Mediation. In: Morton Deutsch – Peter T. Coleman (ed.): *The Handbook of Conflict Resolution. Theory and Practice.* San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 523-545.
Kuczi Tibor 2011: *Munkásprés. A munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig.* Budapest: L'Harmattan Kiadó
Kuhn, Thomas S. 1984: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat Kiadó
Kulcsár Kálmán 1997: *Jogszociológia*. Budapest: Kulturtrade Kiadó
Latour, Bruno 1991: Technology is Society Made Durable. In: John Law (ed.): *A Sociology of Monsters: Essays on Power, Technology and Domination.* London, New York: Routledge, 103-131.
Latour, Bruno 2005: *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory.* New York: Oxford University Press
Laumann Edward O. 1988: A városi társadalmi struktúra formái. *Szociológiai figyelő,* 4 (3): 15-20.
Law, John (ed.) 1991: *A Sociology of Monsters: Essays on Power, Technology and Domination*. London, New York: Routledge
Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.) 1994: *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó
Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.) 1998A: *Gazdasági rendszerek és intézmények szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó
Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.) 1998B: *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó
Lenski, Gerhard E. 1966: *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. New York: McGraw-Hill Book Company
Lewicki, Roy J. – Barbara B. Bunker 1996: Developing and Maintaining Trust in Work Relationships. In: Roderick Kramer – Tom R. Tyler (eds.): *Trust in Organizations: Frontiers of Theory and Research*. Thousand Oaks: Sage Publications, 114-139.

Lewicki, Roy J. – Carolyn Wiethoff 2000: Trust, Trust Development, and Trust Repair. In: Morton Deutsch – Peter T. Coleman (ed.): *The Handbook of Conflict Resolution. Theory and Practice.* San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 86-107.

Lewis, Oscar 1968: *Sanchez gyermekei*. Budapest: Európa Kiadó

Lin, Nan – Karen Cook – Ronald S. Burt (ed.) 2001: *Social Capital. Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter

Lin, Nan – Karen Cook – Ronald S. Burt (ed.) 2001: *Social Capital. Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter

Lin, Nan 1999: Social Networks and Status Attainment. *Annual Review of Sociology*, 25: 467-487.

Lin, Nan 2001: *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press

Lindenberg, Siegwart 1985: An Assessment of the New Political Economy: Its Potential for the Social Sciences and for Sociology in Particular. *Sociological Theory*, 3 (1): 99-114.

Linder, Staffan B. 1970: *The Harried Leisure Class*. New York: Columbia University Press

Losonczi Ágnes 1977: *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Budapest: Gondolat Kiadó

Losonczi Ágnes 1989: *Ártó-védő társadalom. Ahogy a társadalom betegít és gyógyít.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Ludassy Mária (vál.) 1975: *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*. Budapest: Gondolat Kiadó

Luhmann, Niklas 1995: *Social Systems*. Stanford: Stanford University Press

Lyons, Bruce 1994: Game Theory. In: Shaun H. Heap – Martin Hollis – Bruce Lyons – Robert Sugden – Albert Weale: *The Theory of Choice. A Critical Guide.* Oxford, Cambridge: Blackwell Publishers, 93-129.

Makó Csaba 1985: *A társadalmi viszonyok erőtere: a munkafolyamat*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Málik József Z. 2009: Politikai konfliktusok játékelméleti modellezése. *Századvég,* 14 (54): 27-48.

Mandler, George 1993: Approaches to a Psychology of Values. In: Michael Hechter – Lynn Nadel – Richard E. Michod (ed.): *The Origin of Values*. New York: Aldine de Gruyter, 229-258.

Mann, Michael 1986: *The Sources of Social Power. Volume I : A History of Power from the Beginning to A. D. 1760.* Cambridge: Cambridge University Press

Mansbridge, Jane J. (ed.) 1990A: *Beyond Self-Interest*. Chicago: The University of Chicago Press.

Mansbridge, Jane J. 1990B: On the Relation on Altruism and Self Interest. In: *Beyond Self-Interest*. Chicago: The University of Chicago Press, 133-143.

Marsden Peter V. – Noah E. Friedkin 1994: Network Studies of Social Influence. In: Stanley Wasserman – Joseph Galaskiewicz: *Advances in Social Network Analysis. Research in the Social and Behavioral Sciences*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications, 3-52.

Marsden, Peter V. 1991: Homogenitás a bizalmas kapcsolatokban. In: Angelusz Róbert – Tardos Róbert: *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet, 72-91.

Marshall, Alfred 1919: *Industry and Trade*. London: Macmillan and Co.
Marshall, Alfred 2000: A közgazdaságtan alapelvei (részletek). (1890) In: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Alapművek, alapirányzatok*. Budapest: Aula Kiadó, 268-298.
Marwell, Gerald – Pamela Oliver 1993: *The Critical Mass in Collective Action. A Micro-Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press
Marx, Karl – Friedrich Engels 1976: *A német ideológia*. Budapest: MEM 3. kötet
Marx, Karl – Friedrich Engels 1983: *Marx és Engels válogatott művei. III. kötet*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
Marx, Karl 1957: *A moselvidéki ...tudósító igazolása*. Budapest: MEM. 1. kötet
Marx, Karl 1959: *A filozófia nyomorúsága*. Budapest: MEM. 4. kötet
Marx, Karl 1962: *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája*. Budapest: MEM. 8. kötet
Marx, Karl 1974: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Harmadik kötet.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó
Marx, Karl 1978: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Első kötet*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
Maslow, Abraham H. 1987: *Motivation and Personality*. New York: Harper and Row
McGuire, William J. 1979: Az attitűdök természete és az attitűdváltozás. In: Halász László – Hunyadi György – Marton L. Magda (szerk.): *Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 57-104.
Mead, George H. 1973: *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest: Gondolat Kiadó
Mérő László 2006: Gyáva nyulas játékot űz Gyurcsány és Orbán. Forrás: http://www.origo.hu/itthon/20061005gyava.html (2006. október 5.)
Merton, Robert K. 1980: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Gondolat Kiadó
Mészáros József 2003: J*átékelmélet*. Budapest: Gondolat Kiadó
Mills, C. Wright. 1972: *Az uralkodó elit*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Mingione, Enzo 1991: *Fragmented Societies. A Sociology of Economic Life beyond the Market Paradigm*. Cambridge: Basil Blackwell
Misztal, Barbara A. 1998: *Trust in Modern Societies. The Search for the Bases of Social Order*. Cambridge: Polity Press
Molm, Linda D. 2001: Theories of Social Exchange and Exchange Networks. In: George Ritzer – Barry Smart (ed.): *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 260-272.
Mook, Douglas G. 1987: *Motivation. The Organization of Action*. New York: W.W. Norton and Company, Inc.
Münnich Iván – Maksony Ferenc (szerk.) 1994: *Devianciák Magyarországon*. Budapest: Közélet Kiadó
Münnich Iván (szerk.) 1988: *Tanulmányok a társadalmi beilleszkedési zavarokról.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó
Munzer, Stephen R. 1990: *A Theory of Property*. Cambridge: Cambridge University Press
Nadel, Siegfried F. 2002A: Preliminaries to Theory of Social Structure. In: John Scott (ed.): *Social Networks. Critical Concepts in Sociology.* Volume I. London, New York: Routledge, 39-52.
Nadel, Siegfried F. 2002B: Degrees of Abstraction. In: John Scott (ed.): *Social Networks. Critical Concepts in Sociology. Volume I.* London, New York: Routledge, 53-59.

Neale, Walter C. 1998: A piac az elméletben és a történelemben. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdasági rendszerek és intézmények szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó, 165-179.

Némedi Dénes (szerk.) 1988: *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás)*. Budapest: Szociológiai füzetek (45.)

Némedi Dénes (szerk.) 2008: *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág Kiadó

Olson, Marcur 1982: *A kollektív cselekvés logikája*. Budapest: Szociológiai füzetek

Örkény Antal – Vári István 2009: Szempontok és kérdőjelek a magyarországi roma kisebbség tanulmányozásához. Forrás: http://cieh-programmes.uni-paris3.fr/docs/Minorite/romak.pdf (2013. június 9.): 15-16.

Palmer, Stuart – John A. Humphrey 1990: *Deviant Behavior. Patterns, Sources, and Control.* New York, London: Plenum Press

Papp Zsolt (szerk.) 1976: *Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában*. Budapest: Gondolat Kiadó

Parkin, Frank 1979: *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*. London: Tavistock

Parsons, Talcott – Edward A. Shils (ed.) 1962A: *Toward a General Theory of Action.* New York: Harper and Row Publishers

Parsons, Talcott – Edward A. Shils 1962B: Values, Motives, and Systems of Action. In: (ed.): *Toward a General Theory of Action*. New York: Harper and Row Publishers, 45-275.

Parsons, Talcott – Edward A. Shils 1985: A cselekvés szervezetének és orientációjának kategóriái. In: Rényi Ágnes (szerk.) *Válogatás Talcott Parsons cselekvéselméleti írásaiból*. Budapest: Szociológiai füzetek (38), 39-77.

Parsons, Talcott – Edward A. Shils 1988: A társadalmi rendszer. In: Némedi Dénes (szerk.): *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás)*. Budapest: Szociológiai füzetek (45), 5-37.

Parsons, Talcott – Robert F. Bales – Edward A. Shils 1953: *Working Papers in the Theory of Action*. New York: The Free Press

Parsons, Talcott 1951: *The Social System*. New York: Free Press

Parsons, Talcott 1964: *Essays in Sociological Theory*. New York: Free Press

Parsons, Talcott 1967: *Sociological Theory and Modern Society*. New York: The Free Press; London: Collier-MacMillan Limited

Parsons, Talcott 1985: Újra a mintaváltozókról: válasz Robert Dubinnak. In: Rényi Ágnes (szerk.): *Válogatás Talcott Parsons cselekvéselméleti írásaiból*. Budapest: Szociológiai füzetek (38.), 78-104.

Pattison, Philippa 1994: Social Cognition in Context. Some Applications of Social Network Analysis. In: Stanley Wasserman – Joseph Galaskiewicz: *Advances in Social Network Analysis. Research in the Social and Behavioral Sciences*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications, 79-109.

Pejovich, Svetozar 1992: *A tulajdonjogok közgazdaságtana*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Perrow, Charles 1994: *Szervezetszociológia*. Budapest: Osiris-Századvég, Panem-McGraw Hill

Petri, Herbert L. 1986: *Motivation: Theory and Research*. Belmont: Wadsworth Publishing Company

Rawls, John 1997: *Az igazságosság elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó

Rényi Ágnes (szerk.) 1985: *Válogatás Talcott Parsons cselekvéselméleti írásaiból*. Budapest: Szociológiai füzetek (38.)

Révész T. Mihály 1994A: A középkor ítélkező közhatalmi tevékenysége. In: Horváth Pál – Révész T. Mihály (szerk.): *Általános jogtörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 85-105.

Rex, John 1961: *Key Problems of Sociological Theory*. London: Routledge and Kegan Paul

Rex, John 1981: *Social Conflict. A Conceptual and Theoretical Analysis*. London and New York: Longman Group Limited

Richardson, John G. 1986 (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press

Ricoeur, Paul 1994: *Hermeneutics and the Human Science*. Paris: Cambridge University Press

Ritzer, George – Barry Smart (ed.) 2001: *Handbook of Social Theory.* London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications

Róbert Péter 2000A: *Társadalmi mobilitás. A tények és vélemények tükrében. Válogatott tanulmányok.* Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó

Róbert Péter 2000B: A kulturális és anyagi erőforrások szerepe a státusmegszerzés folyamatában. In: *Társadalmi mobilitás. A tények és vélemények tükrében. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, 84-113.

Róbert Péter 2002: Miért (nem) meritokratikusak a modern társadalmak? *Századvég*, 7 (23): 3-31.

Rose, Peter I. (ed.) 1979: *Socialisation and the Life Cycle*. New York: St. Martins Press

Rosenberg, Moris – Ralph H. Turner (eds.) 1981: *Social Psychology: Sociological Perspectives*. New York: Basic Books

Rózsa Erzsébet 2011: Az elismerés a kortárs filozófia kurrens témája és a korszerű társadalomelmélet kutatási paradigmája. *Magyar Tudomány* 172 (2): 210-216.

Samuelson, Paul. A. – William D. Nordhaus 1999A: *Közgazdaságtan. I. Alapfogalmak és makroökonómia.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Samuelson, Paul. A. – William D. Nordhaus 1999B: *Közgazdaságtan. II. Mikroökonómia.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Sandstrom, Kent L. – Daniel D. Martin – Gary A. Fine 2001: Symbolic Interactionism at the End of the Century. In: George Ritzer – Barry Smart (ed.): *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 217-231.

Saunders, Peter 1990: *Social Class and Stratification*. London: Routledge

Savage, Mike – Alan Warde 1993: *Urban Sociology, Capitalism and Modernity*. New York: The Continuum Publishing Company

Scheffler, Samuel 1992: *Human Morality*. Oxford: Oxford University Press

Schmidtz, David 1995: *Rational Choice and Moral Agency*. Princeton: Princeton University Press

Schor, Juliet B. 1991: *The Overworked American. Unexpected Decline of Leisure*. New York: Basic Books

Schütz, Alfred – Thomas Luckmann 1984: Az életvilág struktúrái (Részletek). In: Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás.* Budapest: Gondolat Kiadó, 269-320.

Schutz, Alfred 1962: *Collected Papers I.: The Problem of Social Reality*. The Hague: Martinus Nijhoff

Schutz, Alfred 1964: *Collected Papers II.: Studies in Social Theory*. The Hague: Martinus Nijhoff

Schütz, Alfred 1984A: A fenomenológia néhány vezérfonala. In: Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Budapest: Gondolat Kiadó, 96-117.

Schütz, Alfred 1984B: A cselekvések köznapi és tudományos értelmezése. In: Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Budapest: Gondolat Kiadó, 178-228.

Scott, John (ed.) 2002: *Social Networks. Critical Concepts in Sociology. Volume I*. London, New York: Routledge

Scott, John 2009: *Social Network Analysis: A Handbook*. London: Sage Publications

Scull, Andrew T. 1988: Deviance and Social Control. In: Neil J. Smelser (ed.): *Handbook of Sociology*. Newbury Park: Sage Publications, 667-693.

Seeman, Melvin 1981: Intergroup Relations. In: Moris Rosenberg – Ralph H. Turner (eds.): *Social Psychology: Sociological Perspectives*. New York: Basic Books, 378-410.

Shapiro, Susan P. 2005: Agency Theory. *Annual Review of Sociology*, 31 (1): 263-284.

Smelser, Neil J. – Richard Swedberg 1994A: *The Handbook of Economic Sociology.* Princeton: Princeton University Press; New York: Russell Sage Foundation

Smelser, Neil J. – Richard Swedberg 1994B: The Sociological Perspective on the Economy. In: (eds.) *The Handbook of Economic Sociology.* Princeton: Princeton University Press; New York: Russell Sage Foundation, 3-26.

Smelser, Neil J. (ed.) 1988: *Handbook of Sociology.* Newbury Park: Sage Publications

Smith, Adam 1959: *A nemzetek gazdagsága. E gazdagság természetének és okainak vizsgálata*. Budapest: Akadémiai Kiadó

Somlai Péter 1986: *Konfliktus és megértés. A családi kapcsolatrendszer elmélete.* Budapest: Gondolat Kiadó

Somlai Péter 1997: *Szocializáció. A kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata*. Budapest: Corvina

Somogyi Ferenc 2011: A közgazdaságtan időszerű módszertani kérdései. *Köz-gazdaság,* 4 (1): 57-70.

Spéder Zsolt 2002: *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó

Swedberg, Richard 1994: Markets as Social Structures. In: Neil J. Smelser – Richard Swedberg (eds.): *The Handbook of Economic Sociology.* Princeton: Princeton University Press; New York: Russell Sage Foundation, 255-282.

Szalai Erzsébet 2001: *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula Kiadó

Szántó Miklós (szerk.) 1984: *Hogyan élünk? A szocialista életmód ismérvei, feltételei, tendenciái.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Szántó Zoltán 1998: A racionális döntések elméletén nyugvó társadalomtudomány. In: Csontos László (vál.): *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó, 7-24.

Szczepanski, Jan 1968: *A szociológia alapjai*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó

Székelyi Mária – Örkény Antal – Csepeli György 2001: Romakép a mai magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle,* 11 (3): 19-46.

Tardos Katalin 2012: Befogadás és kirekesztés a munkahelyeken. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit : *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum Kiadó, 221-239.

Tardos Róbert 1995: Kapcsolathálózati megközelítés: Új paradigma? *Szociológiai Szemle*, 5 (4): 73-80.

Tepperman, Lorne 1972: The Natural Disruption of Dynasties. *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, 9 (2): 111-133.

Thomas, William I. – Dorothy S. Thomas 1928: *The Child in America: Behavior Problems and Programs.* New York: Alfred A. Knopf

Tönnies, Ferdinand. 1983: *Közösség és társadalom.* Budapest: Gondolat Könyvkiadó

Tóth I. János 1997: *Játékelmélet és társadalom*. Szeged: JATEPress

Treiman, Donald J. 1995: Foglalkozási presztízs és társadalmi struktúra. In: Andorka Rudolf – Stefan Hradil – Jules L. Peschar (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula Kiadó, 277-289.

Ulmann-Margalit, Edna 1998: Koordinációs normák. In: Csontos László (vál.): *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó, 161-190.

Utasi Ágnes (szerk.) 1991: *Társas kapcsolatok*. Budapest: Gondolat Kiadó

Utasi Ágnes 1984: *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák. Rétegződés-modell vizsgálat V.* Budapest: Társadalomtudományi Intézet

Vági Márton 1999A: A monopólium. In: Kopányi Mihály (szerk.): *Mikroökonómia*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 231-260.

Vági Márton 1999B: Oligopol piac és monopolisztikus verseny. In: Kopányi Mihály (szerk.): *Mikroökonómia*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 261-299.

Vanfossen, Beth E. 1979: *The Structure of Social Inequality*. Boston: Little, Brown and Company

Veblen, Thorstein 1975: *A dologtalan osztály elmélete*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Voss, Thomas 2001: Game-Theoretical Perspectives on the Emergence of Social Norms. In: Michael Hechter – Karl-Dieter Opp (ed.): *Social Norms*. New York: Russel Sage Foundation, 105-136.

Walker, Michael E. – Stanley Wasserman – Barry Wellman 1994: Statistical Models for Social Support Networks. In: Stanley Wasserman – Joseph Galaskiewicz: *Advances in Social Network Analysis. Research in the Social and Behavioral Sciences*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications, 53-78.

Wasserman, Stanley – Joseph Galaskiewicz 1994: *Advances in Social Network Analysis. Research in the Social and Behavioral Sciences*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications

Wasserman, Stanley – Katherine Faust 1994: *Social Network Analysis. Methods and Applications*. New York: Cambridge University Press

Weale, Albert 1994: Homo Economicus, Homo Sociologicus. In: Shaun H. Heap – Martin Hollis – Bruce Lyons – Robert Sugden – Albert Weale (eds.): *The Theory of Choice. A Critical Guide*. Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers, 62-71.

Webb, James N. 2007: *Game Theory. Decisions, Interaction and Evolution.* London: Springer

Weber, Max 1967: *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Weber, Max 1978: *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology. Volume I.* (Eds.: Guenther Roth – Claus Wittich) Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press

Weber, Max 1987: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Weber, Max 1992: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 2/1*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Weeks, John 1998: *A neoklasszikus közgazdaságtan kritikája*. Budapest: Aula Kiadó

Weiner, Bernard 1972: *Theories of Motivation. From Mechanism to Cognition*. Chicago: Markham Publishing Company

Weiss János 2004: *Az elismerés elmélete*. Budapest: Áron Kiadó

Wellman, Barry – Stephen D. Berkowitz (eds.) 1988: *Social Structures. A Network Approach*. Cambridge: Cambridge University Press

Wellman, Barry 1991: Strukturális elemzés: A módszertől és metaforától az elmélet és a tartalmi kérdések felé. In: Angelusz Róbert – Tardos Róbert: *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet, 307-352.

Wessely Anna (szerk.) 1998: *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium

White, Harrison C. 1992: *Identity and Control. A Structural Theory of Social Action*. Princeton: Princeton University Press

Williamson, Oliver E. 1981: The Economics of Organization: The Transaction Cost Approach. *American Journal of Sociology,* 87 (3): 548-577.

Williamson, Oliver E. 1985: *The Economic Institutions of Capitalism*. New York: Free Press

Williamson, Oliver E. 1994: Transaction Cost Economics and Organization Theory. In: Neil J. Smelser – Richard Swedberg: *The Handbook of Economic Sociology.* Princeton: Princeton University Press; New York: Russell Sage Foundation, 77-107.

Winch, Peter 1988: *A társadalomtudomány eszméje és viszonya a filozófiához.* Budapest: Akadémiai Kiadó

Wright, Erik O. 1987: *Classes*. London: Verso

Wright, George H. 1987: Magyarázat és megértés. In: Bertalan László (szerk.): *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 43-210.

Wrong, Dennis H. 1961: The Oversocialized Conception of Man in Modern Sociology. *American Sociological Review*, 26 (2): 183-193.

Wrong, Dennis H. 1979: *Power. Its Forms, Bases and Uses*. Oxford: Basil Blackwell

Zlinszky János 1994: A feudális állam és jog történetéhez. In: Horváth Pál – Révész T. Mihály (szerk.): *Általános jogtörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 51-84.

NÉVMUTATÓ

Adorno, Theodor W. › 215, 411
Akerlof, George A. › 211, 403
Alexander, Jeffrey C. › 178, 201, 370, 403-404
Andics Jenő › 56, 64, 403
Andorka Rudolf › 326, 363, 383, 403-404, 416-418
Angelusz Róbert › 168, 289, 403, 405-406, 413, 419
Apel, Karl-Otto › 29, 403
Aronson, Elliot › 39, 404
Babusik Ferenc › 279, 284, 404
Bales, Robert F. › 332, 415
Balogh Tamás › 157, 404
Bandura, Albert › 346, 404
Bär, Siegfried › 281, 323, 404
Becker, Gary S. › 147, 404
Becker, Howard S. › 218, 373, 375, 404
Beetham, David › 90, 404
Bekker Zsuzsa › 404, 414
Berger, Peter L. › 28, 183, 328, 334-337, 371, 404
Berkowitz, Stephen D. › 407, 419
Bertalan László › 404, 419
Blau, Peter M. › 140-141, 227-228, 404
Bloch, Marc › 166, 271-272, 404
Blumer, Herbert › 28, 176, 233, 328-329, 404
Bourdieu, Pierre › 26, 59, 90, 163-164, 183, 211-212, 229-230, 289, 346, 386-387, 390-391, 404-405
Boxman, Ed › 289, 407
Böröcz József › 168, 404
Braverman, Harry › 74, 405
Buda Béla › 363, 403
Bunge, Mario › 70, 405
Bunker, Barbara B. › 212, 412
Burawoy, Michael › 174, 405
Burris, Val › 227, 405
Burt, Ronald S. › 33, 35, 169, 236-237, 290, 345, 405, 407, 413
Bush, Diane M. › 333, 405
Calhoun, Craig › 174, 405
Callon, Michel › 69, 405
Chubb, Judith › 168, 405
Clegg, Stewart R. › 147, 405
Cloward, Richard › 375, 405
Coleman, James S. › 56-57, 143, 164, 218, 289, 405
Coleman, Peter T. › 406, 412-413
Collins, Randal › 362, 385-386, 405
Cook, Karen › 407, 413
Couch, Carl › 28, 411
Craver, Carl F. › 70, 406
Cross, Gary › 399, 406
Cseh-Szombathy László › 337, 363, 403-404, 406
Csepeli György › 284, 417
Csizmadia Zoltán › 32, 406
Csontos László › 406, 417-418
Dahrendorf, Ralph › 25, 56, 107, 115, 123, 228-229, 255, 257, 406
Davis, Kingsley › 287-288, 316, 322, 406
Davis, Nanette J. › 374, 406
De Graaf Nan D. › 288-289, 408
Denzin, Norman K. ›39, 406
Deutsch, Morton › 39, 124, 406, 412-413
Donga Katalin › 403
Douglas, Jack D. › 233, 406, 410, 414
Dupcsik Csaba › 412, 418
Durkheim, Emile › 22, 374, 406
Ebers, Mark › 132, 406
Ehrenberg, Ronald G. › 393, 396, 399, 406
Eisenhardt, Kathleen M. › 132, 406
Elias, Norbert › 183, 406
Elster, Jon › 207, 406
Emerson, Richard M. › 142, 406
Emirbayer, Mustafa › 32, 407
Engels, Friedrich › 19, 51, 90, 223, 257, 298, 407, 414
Erdélyi Ágnes › 23, 407

Erickson, Bonnie H. › 33, 289-290, 407
Etzioni, Amitai › 157, 407
Falussy Béla › 383, 403, 407
Fama, Eugene F. › 132, 407
Farkas Zoltán › 17, 50, 70, 114, 194, 258, 260, 262, 294, 313, 320, 323, 345, 369, 407
Faust, Katherine › 32-33, 236, 289, 418
Felkai Gábor › 404, 407
Ferge Zsuzsa › 315, 320, 383, 407
Fine, Gary A. › 28, 375, 416
Flap, Henk D. › 164, 167-168, 288-289, 407-408
Fligstein, Neil › 151, 408
Fokasz Nikosz › 394, 408
Ford, Romona L. › 387, 408
Forgas, Joseph P. › 39, 140, 408
Fraser, Nancy › 301-303, 310, 408, 411
Freeman, Linton C. › 408-409
Friedkin, Noah E. › 237, 413
Friedman, Andrew L. › 140, 408
Friedman, Milton › 157, 408
Fukuyama, Francis › 213-214, 408
Gadamer, Hans-Georg › 177, 408
Galaskiewicz, Joseph › 413, 415, 418
Galbács Péter › 157, 408
Garfinkel, Harold › 201-202, 408
Gecas, Victor › 334, 408
Gerth, Hans H. › 273, 408
Gibbons, Robert › 100, 105, 218, 408
Gibbs, Jack P. › 363, 408
Giddens, Anthony › 226-227, 379, 408-409
Giesen, Bernhard › 403-404
Goffman, Erving › 24, 195, 200, 226, 233-234, 328, 352-356, 409
Goldthorpe, John H. › 27, 231, 409
Gotsch, Wilfried › 132, 406
Gönczöl Katalin › 369, 409
Grabb, Edward G. › 224, 226, 273, 409
Granovetter, Mark › 33, 35, 151, 168-170, 326, 409
György István › 403
H. Sas Judit › 382, 409
Habermas, Jürgen › 28-29, 91, 277, 328, 409
Halász László › 410, 414
Hankiss Elemér › 110, 410
Harcsa István › 383, 407
Hardin, Russel › 107, 110, 208, 212, 410
Harvey, O. J. › 408, 410
Heap, Shaun H. › 410, 413, 418
Hechter, Michael › 112, 218, 329, 403, 408, 410
Heckathorn, Douglas D. › 122, 235, 410
Hedström, Peter › 27, 70, 231, 410-411
Helvétius, Claude-Adrien › 214, 410
Hernádi Miklós › 406, 410, 416-417
Hernes, Gudmund › 70, 411
Héthy Lajos › 56, 295, 346, 359, 411
Hill, Stephen › 68, 411-412, 415
Hirschman, Albert O. › 93, 362-363, 411
Hitlin, Steven › 348, 411
Hodgson, Geoffrey M. › 147, 157, 411
Hollis, Martin › 410, 413, 418
Homans, George C. › 140-141, 187, 411
Honneth, Axel › 301-303, 305-307, 310, 408, 411
Horkheimer, Max › 90, 215, 411
Horváth Pál › 411, 416, 419
Hradil, Stefan › 403, 418
Humphrey, John A. › 363, 415
Hunyadi György › 414
Huszár Ákos › 315, 411
Jávor István › 212-213, 411
Jensen, Michael C. › 132, 407
Katovich, Michael › 28, 411
Kerecsi Klára › 369, 409
Kieser, Alfred › 406, 412
Knoke, David › 32-33, 236-237, 290, 412
Kolosi Tamás › 322, 412
Kolozsi Béla › 363, 369, 403, 412
Kopányi Mihály › 145, 147-148, 412, 418
Kovách Imre › 403, 412, 418
Köpeczi Béla › 377, 412
Kramer, Roderick › 412
Kressel, Kenneth › 124-125, 412
Kuczi Tibor › 399-400, 412
Kuhn, Thomas › 320, 412
Kuklinski, James H. › 32-33, 236-237, 290, 412

Kulcsár Kálmán › 124, 412
Latour, Bruno › 69, 412
Laumann Edward O. › 30, 228, 412
Law, John › 412
Lawrence, Paul Roger › 157, 407
Lengyel György › 404-405, 408-409, 412, 415
Lenski, Gerhard E. › 90, 229, 274, 282, 412
Lewicki, Roy J. › 212, 412-413
Lewis, Oscar › 385, 413
Lin, Nan › 34, 169, 212, 230, 289, 407, 413
Lindenberg, Siegwart › 326, 413
Linder, Staffan B. › 400, 413
Losonczi Ágnes › 377, 380, 383, 385, 387-390, 413
Luckmann, Thomas › 27-28, 182-183, 194, 328, 334-337, 371, 404, 416
Ludassy Mária › 410, 413
Luhmann, Niklas › 29-30, 38, 413
Lyons, Bruce › 105, 122, 235, 410, 413, 418
Makó Csaba › 56, 74, 140, 295, 359, 411, 413
Maksony Ferenc › 363, 403, 414
Málik József Z. › 122, 413
Mandler, George › 348, 413
Mann, Michael › 166, 413
Mansbridge, Jane J. › 350, 413
Marsden Peter V. › 237, 284, 413
Marshall, Alfred › 145, 147-148, 414
Martin, Daniel D. › 28, 375, 410, 413, 416, 418
Marton L. Magda › 410, 414
Marwell, Gerald › 107, 414
Marx, Karl › 19, 51, 68, 90, 222-223, 298, 317, 405, 407, 414-415
Maslow, Abraham H. › 305, 414
McGuire, William J. › 346, 414
Mead, George H. › 333-334, 336, 414
Mérő László › 122, 414
Merton, Robert K. › 358, 374, 414
Mészáros József › 100, 235, 414
Michod, Richard E. › 403, 410, 413
Mills, C. Wright › 258, 273, 408, 414
Mingione, Enzo › 151, 414
Misztal, Barbara A. › 212, 414
Molm, Linda D. › 140-144, 414
Mook, Douglas G. › 180, 346, 414
Munzer, Stephen R. › 61, 414
Münch, Richard › 403-404
Münnich Iván › 363, 369, 403, 414
Nadel, Lynn › 403, 410, 413
Nadel, Siegfried F. › 35, 414
Neale, Walter C. › 148, 415
Némedi Dénes › 404, 406-407, 415
Nordhaus, William D. › 145, 148, 150, 416
Ohlin, Lloyd › 375, 405
Oliver, Pamela › 107, 414
Olson, Marcur › 106-109, 112, 415
Opp, Karl-Dieter › 408, 410, 418
Örkény Antal › 284, 415, 417
P. Tóth Tamás › 412, 418
Palmer, Stuart › 363, 415
Papp Zsolt › 411, 415
Parkin, Frank › 283, 415
Parsons, Talcott › 22, 24, 34, 127-128, 178, 199, 207, 225-226, 246, 287, 304, 315-317, 322, 327, 332, 334-336, 345, 363, 367, 370-371, 415-416
Pataki Ferenc › 403
Pattison, Philippa › 33, 237, 290, 415
Pejovich, Svetozar › 61, 415
Perrow, Charles › 155, 359, 362, 415
Peschar, Jules L. › 403, 418
Petri, Herbert L. › 180, 346, 415
Piliavin, Jane A. › 348, 411
Rawls, John › 92, 211, 277, 309, 415
Rényi Ágnes › 415-416
Révész T. Mihály › 276, 411, 416, 419
Rex, John › 25-26, 30-31, 56, 115, 118, 147, 198-200, 211, 229, 255, 273, 416
Richardson, John G. › 405, 416
Ricoeur, Paul › 177, 416
Ritzer, George › 410, 414, 416
Róbert Péter › 289, 322, 416
Rose, Peter I. › 333, 416
Rosenberg, Morris › 405-406, 408, 410, 416-417

Roth, Guenther › 419
Rozgonyi Tamás › 56, 64, 403, 411
Rózsa Erzsébet › 301, 416
Samuelson, Paul. A. › 145, 148, 150, 416
Sandstrom, Kent L. › 28, 375, 416
Saunders, Peter › 225, 416
Savage, Mike › 384, 416
Scheffler, Samuel › 206, 416
Schmidtz, David › 216, 416
Schor, Juliet B. › 399, 416
Schutz, Alfred; Schütz, Alfred › 27-28, 39, 172-173, 175, 182-183, 188, 194, 233, 328, 416-417
Scott, John › 32-33, 35, 140, 236-237, 407, 414, 417
Scull, Andrew T. › 374, 417
Seeman, Melvin › 26-27, 231, 417
Shapiro, Susan P. › 132, 417
Shils, Edward A. › 24, 128, 287, 304, 315, 327, 332, 335, 345, 371, 415
Simmons, Roberta G. › 333, 405
Smart, Barry › 410, 414, 416
Smelser, Neil J. › 157, 403-404, 411, 417, 419
Smith, Adam › 103, 417
Smith, Philip › 178, 403
Smith, Robert S. › 393, 396, 399, 406
Somlai Péter › 333-334, 338, 382, 404, 407, 417
Somogyi Ferenc › 157, 417
Southworth, Caleb › 168, 404
Spéder Zsolt › 385, 417
Sugden, Robert › 410, 413, 418
Swedberg, Richard › 70, 145, 156-157, 410-411, 417, 419
Szalai Erzsébet › 258, 260, 282, 417
Szántó Miklós ›403, 412, 417
Szántó Zoltán › 235, 404-405, 408-409, 412, 415, 417
Szczepanski, Jan › 30, 417
Székelyi Mária › 284, 417
Takács Judit › 412, 418
Tardos Katalin › 284, 418
Tardos Róbert › 32, 168, 289, 403, 413, 418-419
Tepperman, Lorne › 384, 418
Thomas, Dorothy S. › 195, 418
Thomas, William I. › 195, 418
Tóth I. János › 116, 122, 412, 418
Tönnies, Ferdinand. › 19-24, 33, 35-36, 39, 44, 168, 418
Treiman, Donald J. › 282, 418
Turner, Ralph H. › 405-406, 408, 410, 416-417
Tyler, Tom R. › 412
Ulmann-Margalit, Edna › 218, 418
Utasi Ágnes › 378, 403, 418
Vági Márton › 150, 418
Vanfossen, Beth E. › 226, 246, 257, 273, 384-385, 418
Vári István › 284, 415
Veblen, Thorstein › 390, 418
Voss, Thomas › 218, 418
Walker, Michael E. › 169, 418
Warde, Alan › 384, 416
Wasserman, Stanley › 32-33, 169, 236, 289, 413, 415, 418
Weale, Albert › 410, 413, 418
Webb, James N. › 100, 418
Weber, Max › 22-23, 166, 179, 185, 210, 222-224, 271-274, 280, 283, 296, 384, 405, 408, 418-419
Weeks, John › 157, 419
Weiner, Bernard › 179, 419
Weiss János › 301, 419
Wellman, Barry › 27, 32, 97, 139-140, 169, 231, 236, 407, 418-419
Wessely Anna › 405, 419
White, Harrison C. › 169, 419
Wiethoff, Carolyn › 212, 413
Wilbert E. Moore › 406
Williamson, Oliver E. › 154-155, 419
Winch, Peter › 24-25, 30, 419
Wippler, Reinhard › 408, 410
Wittich, Claus › 419
Wright, Erik O. › 227, 419
Wright, George H. › 31, 419
Wrong, Dennis H. › 257, 326, 419
Yellen, Janet L. › 211, 403
Zlinszky János › 276, 419

TÁRGYMUTATÓ

Munkánk első és második részében tárgyalt bizonyos kifejezések és témák gyakran vagy rendszeresen előfordulnak a harmadik rész tárgyalása során, azonban ezek közül csak kivételesen tartalmaz néhányat a tárgymutató; ebben a tárgymutatóban a harmadik részben bevezetett fogalmakat és az e részben tárgyalt fontosabb témákat emeljük ki.

beállítottság
~ és az érdek › 346, 348
bizalom
~ fogalma › 212
közösségi ~ › 212
társadalmi ~ › 212-214
bürokratikus túlalkalmazkodás › 358-359

cél
~ és az érdek › 345-346
címkézéselmélet › 373-375

cselekvés
közösségi ~ › 45
társadalmi ~ fogalma ld. kiemelve
csere ld. társadalmi csere

deviancia (cselekvési deviancia)
~ fogalma › 363-364
~ leplezése ld. szabálytalanság (deviancia) leplezése
~ típusai › 364-368
közösségi ~ › 365
társadalmi ~ ld. kiemelve
testiségi ~ › 365
deviáns cselekvés ld. deviancia
differenciális érintkezés elmélete › 375
dologi-technikai körülmények
~ és a társadalmi viszonyok › 64-66, 68-69, 74, 76
döntési szituáció ld. társadalmi helyzet fogalmának értelmezései, racionalista helyzetfogalom

egyensúlyi kölcsönhatás (Nash-egyensúly) › 99-100
eladó és vevő › 145
életmód
~ fogalma › 377-378
~ összetevői › 378-379
~ társadalmi meghatározottsága ld. kiemelve
~ típusai › 379-381
érdekorientált ~ › 379-380
kényszerorientált ~ › 380-381
szükségletorientált ~ › 380
életmód társadalmi meghatározottsága
~ és a habitus › 386-387
egyensúly az életmódban › 391-401
szubkultúra és a személyes tulajdonságok hatása › 383-391
társadalmi helyzet és állapot hatása › 381-383
elhárítás fogalma › 110
elismerés
~ és az életszférák › 307-308
~ fogalma › 303-305
~elmélet › 301-303
közösségi ~ fogalma › 305-306
társadalmi ~ ld. kiemelve
testiségi ~ fogalma › 305
elmélet szintjei
elmélet eklektikus szintje › 86, 91, 93, 118-119, 124, 143, 157, 162, 177, 196-197, 210-211, 218, 244, 270, 299, 308, 330, 348, 350-351, 388, 401
elmélet elvont szintje › 81, 86, 90, 98, 157, 160, 177, 196-197, 208-209,

218, 244, 267-269, 308, 330, 344-345, 348, 350, 356-357, 401
elmélet engedményes szintje › 81, 86, 90, 98, 108, 124, 138, 143, 157, 159, 161-162, 165, 177, 196-197, 204, 210, 218, 244, 257, 262, 267-269, 298, 308, 343, 348-350, 357, 360
elvárás
~ és az érdek › 345
emberi kapcsolat
~ fogalma › 158
közösségi kapcsolat › 158
társadalmi kapcsolat ld. kiemelve
emberi viszony
~ fogalma › 37-39
~ típusai ld. kiemelve
emberi viszony típusai
belsőleges és külsőleges intézményes viszony › 43-44
ellátási viszony › 53-54
intézményes testiségi viszony › 53-54
intézményes viszony › 41-45
kényszerű testiségi viszony › 54
közösségi viszony › 45-48
kvázi-közösségi viszony › 46-48
motivációs viszony › 39-40
nem intézményes viszony › 41
szerepviszony ld. kiemelve
szituációs viszony › 40
társadalmi viszony ld. kiemelve
tiszta közösségi viszony › 45-46
emberkép ld. társadalmi egyén
érdek
~ hordozói, belső meghatározó tényezői 65
~ külső meghatározó tényezői › 65-66
~et létrehozó mechanizmus › 71, 76
releváns ~ › 83
érdekeltség fogalma › 344
érdekérvényesítés mértéke › 249-250
érdekérvényesítési képesség fogalma › 295
érdekviszony
~ mint társadalmi viszony › 49, 55-56
ambivalens ~ › 253
semleges ~ › 253
erkölcs
~ fogalma › 206
közösségi ~ › 206-208
társadalmi ~ ld. kiemelve
erkölcsi szabály fogalma › 205-206
erőviszony ld. társadalmi erőviszony
érték
~ és az érdek › 346-348
értelmezés ld. köznapi értelmezés

fedezeti szándék és képesség › 72

habitus
~ és az életmód › 386-387
~ és az érdek › 346
hálózati helyzet fogalma › 236-237
helyzeti társadalmi erő › 291, 294
hűbéri kapcsolat › 165-166
hűdíjazó és hűdíjas › 165
hűségi adomány › 166

igények
~ és az érdek › 345
intézményes helyzet fogalma › 240
intézményes helyzetalkotó tulajdonság › 67

javak ld. társadalmi javak
jelkép (szimbólum) fogalma › 175

kereslet › 145
piaci ~ › 145
kínálat › 145
piaci ~ › 145
kölcsönhatás
intézményes testiségi hatás › 54
közösségi ~ › 45
társadalmi ~ ld. kiemelve

közcsoport › 107-108
közérdekű előjog › 282-283
köznapi értelmezés
~ és a szociológiaelmélet ld. szociológiaelmélet, ~ és a köznapi értelmezés
~ és a társadalmi viszonyok ld. társadalmi viszonyok kiértelmezése
~ fogalma › 174
~ típusai › 175-181
logikai értelmezés › 179-181
szimbolikus értelmezés › 177-178
szubjektív értelmezés › 175-177
szubjektív értelmezés és a szükségletkielégítés összetevői › 176
közömbösségi görbe › 397
közvetett társadalmi viszony
~ fogalma › 136
~ következményei › 138-140
~ típusai › 136-138
divergens társadalmi viszony › 138
negatív konvergens társadalmi viszony › 137-138
pozitív konvergens társadalmi viszony › 136-138
közvetítés (mediáció) › 124-126
közvetlen szükségletkielégítés intenzitása › 396
kulturális átadáselmélet › 375
kulturalizáció fogalma › 333-336

mechanizmus fogalma › 70-71
méltányossági előjog › 283

osztályhelyzet ld. társadalmi helyzet fogalmának értelmezései, osztályhelyzet mint társadalmi helyzet

piac fogalma › 145
piaci társadalmi viszony
~ és a nem-piaci társadalmi viszony › 150-156
~ fogalma › 144-145
~ mint a szociológia tárgya › 156-157
~ típusai › 146-150
egyoldalú ~ › 145
összetett ~ › 148-150
tiszta ~ › 146-148
piaci viszony ld. piaci társadalmi viszony
privilégium fogalma › 282-283

regionalizáció › 379
rendi helyzet
~ a feudalizmusban › 271-272
~ és a legitimitás › 276-277
~ és a társadalmi elismerés ld. társadalmi elismerés, ~ és a rendi helyzet
~ fogalma › 224, 241, 274-280
~ klasszikus értelmezése › 272-274
~ típusai ld. kiemelve
rendi helyzet típusai
degradált helyzet › 283-284
normativált helyzet › 284-285
privilegizált helyzet › 280-283

státus
~ fogalma ld. társadalmi helyzet fogalmának értelmezései, normativista helyzetfogalom
foglalkozási ~ › 226
társadalmi-gazdasági ~ › 226
tulajdonított és elért ~ › 226
státusszimbólum › 390-391

szabályok
~ és a társadalmi viszonyok ld. társadalmi viszony, ~ és a szabályok
~ mint vonatkoztatási eszközök › 197-199
szabályosítás
~ és a látszólagos szabályosság › 200-205
~ fogalma › 201-202
szabályosság
~ és a társadalmi viszonyok ld. társadalmi viszony, ~ és a szabályosság
~ fogalma › 200

látszólagos ~ és a szabályosítás ld. szabályosítás, ~ és a látszólagos szabályosság
szabálytalanság (deviancia) leplezése › 200-201
számítás
~ és az érdek › 345
~ fogalma › 189
szegregáció › 384-385
személyes teljesítőképesség › 317
szereplehetőségek fogalma › 42
szerepviszony
~ értelmezései › 24
~ és a társadalmi viszony › 62-64, 67
~ fogalma › 42-43
~ típusai › 59-62
hatásköri viszony › 60-61
munkamegosztási viszony › 60-61
tulajdonviszony › 61-62
szocializáció fogalma › 336-338
szociológiaelmélet
~ és a köznapi értelmezés › 172-175
szociológia tárgya
~ és a társadalmi élet szférája › 17, 156
ld. még: piaci társadalmi viszony, ~ mint a szociológia tárgya
szükségletkielégítés összetevői
~nek fogalma › 37

társadalmi állapot
~ fogalma › 241, 249-251
~ típusai › 254
~ meghatározottsága ld. kiemelve
társadalmi állapot meghatározottsága
~nak főbb értelmezései › 286-290
rendi helyzet meghatározó hatása › 296
személyes és kulturális tényezők hatása › 299-301
társadalmi helyzet meghatározó hatása › 254, 290-295
társadalmi kapcsolatok meghatározó hatása › 296-299
társadalmi cselekvés fogalma › 50
társadalmi csere › 140-144
hosszú távú átfogó ~ › 153-155
közvetett ~ › 143-144
társadalmi deviancia
~ és a szabályok érvényessége › 367-369
~ fogalma › 365
~ meghatározottsága › 369-376
~ típusai
erkölcsileg jelentős ~ › 365-366
intézményes ~ › 366-367
intézményes korrupció › 367
intézményesen jelentős ~ › 365-366
nem intézményes ~ › 366
névleges ~ › 368
szervezett ~ › 366-367
természetes ~ › 367
társadalmi egyén
~ felfogása a fő szociológiai szemléletmódokban › 326-330
~ felfogása az intézményes szemléletmódban › 330-331
egyénekkel szembeni társadalmi követelmények › 331-332
társadalmi egyesülés › 51, 127, 161, 257
társadalmi elismerés
~ és a rendi helyzet › 313-314
~ és a társadalmi állapot › 310-314
~ és az életszférák › 308
~ fogalma › 306
erkölcsi ~ › 307
intézményes ~ › 306-307
kvázi-intézményes ~ › 307
normativált ~ › 308-310
teljesítmények ~e ld. teljesítmény, ~ek elismerése
társadalmi erkölcs
~ fogalma › 208
~ meghatározottsága › 209-211, 214
~ motiváló hatása › 209-210
~ szabályai mint vonatkoztatási eszközök › 211
társadalmi közerkölcs › 216-218
társadalmi szokáserkölcs › 214-218

~ típusai › 214-218
társadalmi erő
~ hordozói, belső meghatározó tényezői › 65
~ külső meghatározó tényezői › 65-66
~t létrehozó mechanizmus › 71, 76-77
társadalmi erőviszony
~ mint társadalmi viszony › 49, 55-56
semleges ~ › 253
társadalmi hálózat › 162, 257
társadalmi helyzet
~ és a társadalmi szituáció › 244
~ és a társadalmi tőke › 243
~ fogalma › 238-244
~ fogalmában a szemléletmódok egyesítése › 238-239, 242-243, 247, 255-256
~ fogalmának értelmezései ld. kiemelve
~ kiértelmezése ld. társadalmi helyzet típusai, ~ és a kiértelmezett helyzetek
~ meghatározottsága › 244-248
~ összetevői › 242, 251-253
~ típusai ld. kiemelve
releváns ~ › 270
társadalmi helyzet fogalmának értelmezései
~ a tőkeelméletben › 229-230, 232
~ és a szociológiai szemléletmód › 225-238
hálózatelméleti helyzetfogalom › 236-238
kategoriális helyzetfogalom › 227-228
klasszikus értelmezései › 222-225
konfliktuselméleti helyzetfelfogás › 228-229, 231-232, 242-243, 255-256, 259
kreativista helyzetfogalom › 232-235
nominális helyzetfogalom › 227-228
normativista helyzetfogalom › 225-227, 230-231
osztályhelyzet mint társadalmi helyzet › 222-224, 227
racionalista helyzetfogalom › 234-235
strukturalista helyzetfogalom › 227-232
társadalmi helyzet típusai
~ és a kiértelmezett helyzetek › 269-270
~ és a valóságos társadalmi helyzetek › 266-269
hatalmi helyzet › 252, 256-258
kiszolgáltatott helyzet › 259-260
korlátozott helyzet › 260-261
párhuzamos helyzet › 267
pártolt helyzet › 261-262
releváns társadalmi helyzet ld. társadalmi helyzet, releváns ~
rivális helyzet › 265-266
semleges helyzet › 267
szélső helyzet › 267
támogatott helyzet › 263
tipizálás szempontjai › 251-256
tolerált helyzet › 263-265
társadalmi hitel
~ és a társadalmi kapcsolat › 143
~ fogalma › 143
társadalmi irányultság › 331-332
társadalmi javak
~ fogalma › 104
egyéni ~ › 104
társadalmi közjavak › 106-107
társadalmi magánjavak › 104
társadalmi kapcsolat
~ fogalma › 158
~ következménye › 159, 162-163
~ mint társadalmi képesség › 158-159
~ típusai › 159-171
~ valamint a gyenge és erős kötés › 168-170
hűségi ~ › 163-168
laza ~ › 161-162
partneri ~ › 163-165
szoros ~ › 160-161
társadalmi kölcsönhatás
~ fogalma › 50, 81
~ meghatározottsága › 81-85
~ típusai ld. kiemelve

társadalmi kölcsönhatás típusai
elhárítás és egymásra várás › 108-112
elnyomás és behódolás › 116-118
elnyomás és visszavonulás › 118
játszmaszerű társadalmi kölcsönhatás › 140
kölcsönös tartózkodás a negatív hatástól › 119, 123
megegyezés kezdeményezése és kialakulása › 108, 112, 119, 123
negatív társadalmi kölcsönhatás › 113-114
spontán pozitív társadalmi hatás › 103-109
társadalmi csere ld. kiemelve
társadalmi együttműködés › 112, 126-127
társadalmi konfliktus › 118-126, 228-229
társadalmi konfliktus megoldása › 123-124
társadalmi közeledés › 138-139
társadalmi támogatás › 135
társadalmi távolodás 138-139

társadalmi magatartás
~ és a teljesítmények › 359
~i módok ld. kiemelve
meghatározottsága ld. kiemelve

társadalmi magatartás meghatározottsága
~ és a releváns társadalmi helyzet › 358
~ és a stratégiák és taktikák › 356-359
~ és a szabályokhoz való alkalmazkodás › 349-351
~ és a szerepjátszás › 351-356
~ és a szereptávolítás › 356
aktuális érdek meghatározó hatása › 342-343
érdek meghatározó hatása › 341-342
érdekeltség meghatározó hatása › 344
kognitív motívumok meghatározó hatása › 344-348
társadalmi helyzet meghatározó hatása › 342-343
társadalmi kényszermotivált magatartás meghatározottsága › 343-344
társadalmi magatartás fő meghatározó tényezői › 339-348

társadalmi magatartási módok › 360-363
behódolás és visszahúzódás › 362
határozott érdekérvényesítés › 360
kivonulás, tiltakozás és hűség › 362-363
kritikus érdekérvényesítés › 360-361
szolgálatkészség és hűség › 361-362

társadalmi viszony
~ elfogadása és legitimitása ld. kiemelve
~ és a szabályosság › 197-205
~ és a szerepviszony ld. szerepviszony, ~ és a társadalmi viszony
~ és az erkölcs ld. társadalmi erkölcs, ~ meghatározottsága
~ és az értelmezés ld. társadalmi viszonyok kiértelmezése
~ fogalma › 48-50
~ fogalmának értelmezései ld. kiemelve
~ következményei ld. kiemelve
~ létrehozása és meghatározottsága ld. kiemelve
~ összetevői › 55-64
~ típusai ld. kiemelve
~ok kiértelmezése ld. kiemelve
intézményes szabályoknak nem megfelelő ~ › 70, 72, 78-79

társadalmi viszony elfogadása és legitimitása › 86-94
belenyugvó elfogadottság › 86-88, 90
egyetértő elfogadottság › 86-90
elfogadottság szintjei › 86-93
kulturális elfogadottság összetevői › 93-94
társadalmi viszony elfogadásának fogalma › 86
társadalmi viszony legitimitása ld. kiemelve
társadalmi viszony racionális elfogadása › 86

társadalmi viszony társadalmi kulturális elfogadottsága › 89-91
társadalmi viszony fogalmának értelmezései
fenomenalista viszonyfogalom › 30-31
hálózatelméleti viszonyfogalom › 31-36
kategoriális viszonyfogalom › 25-27
konfliktuselméleti viszonyfogalom › 25-26
kreativista viszonyfogalom › 27-31
normativista viszonyfogalom › 20-26
racionalista viszonyfogalom › 30-31
strukturalista viszonyfogalom › 25-27
társadalmi viszony fogalmának klaszszikus értelmezései › 19-23
társadalmi viszony következményei › 80-85
intézményes szabályoknak nem megfelelő következményei › 72, 84-85
ld. még: társadalmi kölcsönhatás típusai
ld. még: társadalmi viszony típusai
társadalmi viszony legitimitása › 91-93
társadalmi viszony létrehozása és meghatározottsága
~ és a dologi-technikai körülmények ld. dologi technikai körülmények, ~ és a társadalmi viszonyok
~ és az ellenőrzés › 75-76, 79
társadalmi viszony belső mechanizmusa › 71
társadalmi viszony hordozói, belső meghatározó tényezői › 65
társadalmi viszony külső meghatározó tényezői › 65-66
társadalmi viszony legfőbb meghatározó tényezői › 66-70
társadalmi viszonyt létrehozó mechanizmus › 70-79
társadalmi viszony típusai
azonossági társadalmi viszony › 126-128
belsőleges társadalmi viszony › 51-53
egybeesési társadalmi viszony › 101-112
egyoldalú társadalmi viszony › 57-59
egyoldalúan külsőleges társadalmi viszony › 129-136
ellentétes társadalmi viszony › 113-126
kényszerű társadalmi viszony › 126
közvetett társadalmi viszony ld. kiemelve
külsőleges társadalmi viszony › 50-51
piaci társadalmi viszony ld. kiemelve
releváns társadalmi viszony › 83, 194-195
részleges társadalmi viszony › 57
teljes társadalmi viszony › 57
tipizálás szempontjai › 95-101
társadalmi viszonyok kiértelmezése
~nek fő vonásai › 184-197
~nek viszonossága és nehézsége › 181-183
teljesítmény
~ és a társadalmi állapot › 321-323
~ek elismerése › 315-320
~ek elismerése normativista felfogásban › 315-316
~ek formái ld. kiemelve
~lehetőségek ld. kiemelve
teljesítmények formái
elismert teljesítmény › 319-320
látható teljesítmény › 318-319
látszatteljesítmény › 319
megjelent teljesítmény › 318
tényleges teljesítmény › 317-318
teljesítménylehetőségek
~ elosztása › 320-323
~ fogalma › 320
tudás
általános ~ › 299-300

ügynökelmélet › 131-133

vonatkoztatási eszköz fogalma › 197